

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΑΡΙΘ. 106

ΧΡΥΣΟΥΛΑ Π. ΚΑΡΔΑΡΑ

ΑΦΡΟΔΙΤΗ
ΕΡΥΚΙΝΗ

ΙΕΡΟΝ ΚΑΙ ΜΑΝΤΕΙΟΝ ΕΙΣ ΤΗΝ Β.Δ. ΑΡΚΑΔΙΑΝ

ΑΘΗΝΑΙ 1988

ΑΦΡΟΔΙΤΗ
ΕΡΥΚΙΝΗ

*Εἰς μνήμην
τῆς μητέρας μου Σοφίας Π. Καρδαᾶ,
τὸ γένος Κορομάντζου*

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΑΡΙΘ. 106

ΧΡΥΣΟΥΛΑ Π. ΚΑΡΔΑΡΑ

ΑΦΡΟΔΙΤΗ
ΕΡΥΚΙΝΗ

ΙΕΡΟΝ ΚΑΙ ΜΑΝΤΕΙΟΝ ΕΙΣ ΤΗΝ Β.Δ. ΑΡΚΑΔΙΑΝ

ΑΘΗΝΑΙ 1988

Editorial

Editorial

Editorial

Editorial

Editorial

Editorial

Editorial

Editorial

Editorial

Editorial

Editorial

Editorial

Editorial

Editorial

Editorial

Editorial

Editorial

Editorial

Editorial

Editorial

Editorial

Editorial

Editorial

Editorial

Editorial

Editorial

Editorial

Editorial

Editorial

Editorial

Editorial

Editorial

Editorial

Editorial

Editorial

Editorial

Editorial

Editorial

Editorial

Editorial

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ἡ παροῦσα δημοσίευσις σκοπὸν ἔχει νὰ παρουσιάσῃ τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἀνασκαφῶν μου εἰς τὴν θέσιν Ἁγιος Πέτρος τῆς ἐπαρχίας Γορτυνίας τοῦ νομοῦ Ἀρκαδίας καὶ τὰ ἐξ αὐτῶν προκύπτοντα συμπεράσματα, ἱστορικὰ καὶ θρησκευτικὰ - λατρευτικὰ.

Αἱ ἀνασκαφαὶ αὐταί, συνολικῆς διαρκείας ὀλιγώτερον τῶν τριῶν μηνῶν, διεξήχθησαν κατὰ τὰ ἔτη 1968, 1969 καὶ 1980, 1981, ὑπὸ τὴν αἰγίδα καὶ δαπάναις τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Ἐφερον δὲ εἰς τὸ φῶς τὸ Ἱερὸν τῆς Ἀφροδίτης, τὸ ὁποῖον ἐλειτούργει καὶ ὡς Μαντεῖον.

Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τῶν ἐτῶν 1968 καὶ 1969 ἄμεσον βοήθειαν προσέφερον οἱ κάτωθι τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν: τὸ 1968, ἡ τότε τελειόφοιτος Γεωργία Παπαδάκη. Τὸ δὲ 1969, ἡ Γεωργία Παπαδάκη, πτυχιούχος πλέον καὶ πανεπιστημιακὸς βοηθός, ἡ Κωνσταντίνα Μποζάνα, ὁμοίως πανεπιστημιακὸς βοηθός, καὶ ὁ Γεράσιμος Μίχος, τριτοετῆς φοιτητής. Οἱ ὡς ἄνω κατὰ τὸ ἔτος αὐτὸ προέβησαν καὶ εἰς τὴν σύνταξιν προχείρου καταλόγου τῶν κινητῶν εὐρημάτων τῆς ἀνασκαφῆς. Προσωπικῶς δὲ τότε ἀνέλαβα τὴν φωτογράφησιν τῶν χώρων τοῦ Ἱεροῦ καὶ τῶν εἰς αὐτοὺς ἀποκαλυφθέντων λειψάνων (κατασκευῶν, κτισμάτων καὶ κτηρίων). Μέρος τῶν φωτογραφιῶν αὐτῶν ἐχρησιμοποιήθη εἰς τὴν παροῦσαν δημοσίευσιν.

Σημαντικὴν βοήθειαν κατὰ τὴν ἐν λόγω ἀνασκαφὴν, τοῦ 1969, προσέφερον ὁ Νικόλαος Ζαφειρόπουλος, τελειόφοιτος τότε τῆς Σχολῆς Ἀρχιτεκτόνων τοῦ Ἐθνικοῦ Μετσοβίου Πολυτεχνείου, ἐκπονήσας τὸ πλεῖστον τῶν ἀρχιτεκτονικῶν σχεδίων τῆς παρούσης δημοσιεύσεως.

Συμπληρωματικαὶ ἀνασκαφαὶ εἰς τὸν χώρον ἐν γένει τοῦ Ἱεροῦ διεξήχθησαν καὶ μίαν δεκαετίαν περὶπου ἀργότερον, τὸ 1980 καὶ 1981, βραχείας διαρκείας.

Κατὰ τὸ διάστημα ὅλων τῶν ἐν λόγω ἀνασκαφικῶν ἐρευνῶν πολῦτιμος ὑπῆρξεν ἡ συμπαράστασις τοῦ Μιχαὴλ Ταρκαζίκη, κατοίκου καὶ ἐμπόρου τῆς γειτονικῆς τοῦ ἀνασκαφικοῦ χώρου κωμοπόλεως Κοντοβάζαινα, ὁ ὁποῖος παντοιοτρόπως καὶ συνεχῶς μὲ ἐβοήθει εἰς τὴν ἐπίλυσιν πρακτικῆς φύσεως

προβλημάτων, συχνά δυσχερῶν δι' ἐμέ. Ἄμεσον δὲ ὑπῆρξεν ἐπίσης τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Ρήγα Νικολαΐδη, προέδρου τῆς ὡς ἄνω κωμοπόλεως κατὰ τὰ ἔτη 1980 καὶ 1981, καὶ ἀντίστοιχος ἡ βοήθειά του, ἰδίως διὰ τὴν μεταφορὰν εἰς τὸ κοινοτικὸν γραφεῖον δυσμετακινήτων εὐρημάτων (ὅπως τῶν μερῶν τῆς βάσεως τοῦ ἱεροῦ τρίποδος κ.ἄ.) ἐκ τοῦ ἀνασκαφικοῦ χώρου.

Σοβαρὸν δὲ ἔδειξεν ἐνδιαφέρον ὁ ἐπίτιμος πρόεδρος τῶν ἐν Ἀθήναις Κοντοβαζαινιτῶν ἀείμνηστος Θεμιστοκλῆς Κορομάντζος διὰ τὴν προώθησιν τῆς ἐρεῦνης τῆς ἱστορίας τῆς ὅλης περιοχῆς τοῦ Ἱεροῦ. Διὰ τῶν ἐνεργειῶν του τὸ 1977 καὶ μὲ τὴν ὑποστήριξιν τοῦ τότε Γεν. Γραμμ. τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ καὶ Ἐπιστημῶν Ν. Μέρμηγκα ἐξησφάλισε περιορισμένην πρὸς τοῦτο πίστωσιν ἐκ τοῦ νομαρχιακοῦ κονδυλίου τῆς Ε' Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων (Σπάρτης). Διὰ τῆς πιστώσεως αὐτῆς συνεπλήρωσα τότε τὴν μελέτην τῆς ἀρχαίας τοπογραφίας τῆς περιοχῆς τοῦ Ἱεροῦ, κατὰ τὴν πλευρὰν τῆς πρὸς τὸν Λάδωνα. Τότε ὠλοκλήρωσα καὶ τὴν ἀνασκαφικὴν ἐρευναν εἰς τὸν χῶρον τῶν Ἀγίων Θεοδώρων, κείμενον πλησίον τῆς ἀρχαίας ὁδοῦ, τὴν ὁποίαν εἶχεν ἀκολουθήσει ὁ Περιηγητὴς Πανσανίας, εἰς τὴν ἀνασκαφικὴν αὐτὴν διερεύνησιν ἄμεσον βοήθειαν προσέφερον οἱ κάτωθι τότε τριτοετείς φοιτηταὶ τῆς ὡς ἄνω Φιλοσοφικῆς Σχολῆς: Ἀντώνιος Μαστραπᾶς, Ἰωάννης Πίκουλας καὶ Ἑλένη Κουρίνου. Πρὸς τὸ τέλος τῆς ἐρεῦνης μᾶς ἐπεσκέφθη ὁ τότε προϊστάμενος τῆς ὡς ἄνω Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων Γεώργιος Σταϊνχάουερ, ὁ ὁποῖος ἐν συνεχείᾳ ἐπεσκέφθη καὶ τὸ ὑπερκείμενον, ἀνασκαφὴν κατὰ τὸ πλεῖστον, Ἱερὸν τῆς Ἀφροδίτης εἰς τὸν Ἅγιον Πέτρον.

Τὰ κινητὰ εὐρήματα τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Ἱεροῦ μετεφέρθησαν εἰς τὸ Μουσεῖον Ἀρχαίας Ὀλυμπίας. Τὸν δὲ καθαρισμὸν καὶ τὴν συγκόλλησίν των, τῶν μὲν ἐτῶν 1968 καὶ 1969 ἀνέλαβεν ὁ Ζ. Κανάκης, ἐργασθεὶς διὰ λογαριασμὸν τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας, τῶν δὲ τοῦ ἔτους 1980 ὁ Βασίλειος Ἀθανασόπουλος, ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ συνεργείου τοῦ Μουσείου Ἀρχαίας Ὀλυμπίας.

Τῶν εὐρημάτων αὐτῶν τὴν φωτογράφησιν, τῶν μὲν τῶν ἐτῶν 1968 καὶ 1969 ἀνέλαβεν, εὐγενῶς προσφερθεῖσα τὸ 1970, ἡ Ἀθανασία Κάντα, πτυχιούχος τότε τῆς ὡς ἄνω Φιλοσοφικῆς Σχολῆς. Τὸ δὲ 1982 ὁ φωτογράφος Θεοδόσιος Μηλογιαννάκης ἀνέλαβε τὴν φωτογράφησιν τοῦ ἕως τότε συνόλου των, ἤτοι καὶ τῶν τοῦ ἔτους 1980. Μέρος τῶν φωτογραφιῶν αὐτῶν ἐχρησιμοποιήθη εἰς τὴν παροῦσαν δημοσίευσιν.

Προκαταρκτικὸς κατάλογος τῶν ἐν λόγῳ εὐρημάτων εἰς τὸ Μουσεῖον Ἀρχαίας Ὀλυμπίας, τῶν μὲν ἐτῶν 1968 καὶ 1969 ἔγινεν ὑπὸ τῆς τότε

τελειοφοίτου τῆς αὐτῆς ὡς ἄνω Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Βασιλικῆς Γκουζούλη καὶ συνεπληρώθη, μετὰ ἔλεγχόν του, τὸ 1977 ὑπὸ τῶν ὡς ἄνω Ἰωάννου Πίκουλα καὶ Ἑλένης Κουρίνου. Τῶν δὲ εὗρημάτων τοῦ ἔτους 1980 ἔγινε τὸ 1980-81 ὑπὸ τῆς τότε Ἐπιμελητοῦρας Ἀρχαιοτήτων τῆς Ζ' Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων (Ἀρχαίας Ὀλυμπίας) Ἑλένης Παπακωνσταντίνου, ἡ ὁποία ἐπισκέφθη τὸ 1981 ἐπὶ διήμερον τὸν ἀνασκαφικὸν χῶρον εἰς Ἅγιον Πέτρον, ἀφοῦ συνεζήτησα μετ' αὐτῆς νὰ ἀναλάβῃ τὴν ἐξ ὑπαρχῆς ἐκπόνησιν συστηματικοῦ καὶ ἀναλυτικοῦ καταλόγου ὅλων τῶν κινητῶν εὗρημάτων (ἄνω τῶν ἑπτακοσίων).

Κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς μελέτης τῶν εὗρημάτων αὐτῶν εἰς τὸ Μουσεῖον Ἀρχαίας Ὀλυμπίας ἀξιοσημεῖωτον ἦτο τὸ ἐνδιαφέρον καὶ ἀμέριστος ἢ βοήθεια τόσον τῆς Ἐπιμελητοῦρας Ἑλένης Παπακωνσταντίνου ὅσον καὶ τοῦ Διευθυντοῦ καὶ Ἐφόρου Ἀρχαιοτήτων Ἀγγελῆ Λιάγκουρα, κατὰ δὲ τὸ διάστημα τῆς καταγραφῆς καὶ φωτογραφήσεως ἄμεσος ἦτο ἡ ἐξυπηρέτησις ὑπὸ τοῦ ἀρχιφύλακος Χαραλάμπους Σουρβανῆ.

Πρὸς ὅλους τοὺς ὡς ἄνω μνημονομενομένους ἐκφράζω τὰς θερμοτάτας εὐχαριστίας μου.

Πρὸς τὸ Γραφεῖον Δημοσιευμάτων τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας ἐκφράζω θερμὰς εὐχαριστίας, ἰδίως πρὸς τὸν διευθυντὴν του Ἀντώνιον Χριστοδούλου, διὰ τὴν ἄοκνον ἐπίβλεψιν τῆς δημοσιεύσεως ταύτης καὶ τὴν κατὰ τὸ δυνατόν ἀρτιωτέραν ἐμφάνισίν της. Ἐπίσης εὐχαριστῶ θερμῶς τὴν Πολυτίμην Μπάγια διὰ τὸ συνεχὲς ἐνδιαφέρον καὶ τὴν ἐπὶ μακρὸν ἀπὸ τοῦ ἔτους 1981 βοήθειάν της μέχρι τῆς προωθήσεως τοῦ βιβλίου πρὸς δημοσίευσιν. Ὁμοίως πρὸς τὸν Νικόλαον Δεπάσταν Ἀρχαιολόγον-Ἱστορικὸν τῆς Διευθύνσεως Στρατοῦ (Γ.Ε.Σ.) διὰ τὴν ἀνιδιοτελεῖ διόρθωσιν τῶν τελικῶν δοκιμίων.

Τὴν ὑποχρέωσίν μου αισθάνομαι, ἐξ ἄλλου, νὰ ἐκφράσω πρὸς τὴν Ἐπισκοπὴν Γόρτυνος διὰ τὴν παραχώρησιν ἀδείας διενεργείας τῆς ἀνασκαφῆς εἰς τὸν χῶρον παρὰ τὸν ναῖσκον τοῦ Ἁγίου Πέτρον. Ὡσαύτως διὰ τὴν κατὰ τὸ ἔτος 1982 ταύτισιν δειγμάτων ζωϊκῶν λειψάνων (ὀστέων-ὀδόντων) ἐκ τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ, πρὸς τὴν τότε Ἐδραν Ζωολογίας τῆς Φυσικομαθηματικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.

Βαθεῖαν δὲ εὐγνωμοσύνην ἐκφράζω πρὸς τὸ Συμβούλιον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας διὰ τὴν ὑπὸ τῆς Ἐταιρείας ἀνάληψιν τῆς ἀνασκαφῆς μου καὶ τῆς παρούσης δημοσιεύσεώς της. Ἰδιαιτέρως δὲ τοῦτο αισθάνομαι πρὸς τὸν ἀείμνηστον καθηγητὴν καὶ Ἀκαδημαϊκόν, Γενικὸν Γραμματέα της,

Ἀναστάσιον Ὀρλάνδον καὶ ἄλλως ἰδιαιτέρως πρὸς τὸν διάδοχόν του εἰς τὴν Γενικὴν Γραμματείαν τῆς Ἐταιρείας ἀείμνηστον καθηγητὴν καὶ Ἀκαδημαϊκὸν Γεώργιον Μυλωνᾶν, ὁ ὁποῖος, πέραν τῆς καθ' ὅλα ἀρωγῆς τῆς ὡς ἄνω ἀνασκαφικῆς ἐρεῦνης μου, προώθησε καὶ τὴν τελικὴν τῆς δημοσίευσιν. Τέλος, χάριν ὀφείλω καὶ εἰς τὸν διάδοχον τούτου, σημερινὸν Γενικὸν Γραμματέα τῆς Ἐταιρείας, Βασίλειον Πετράκον, Ἐφορον Ἀρχαιοτήτων Ἀττικῆς, ἐπὶ τοῦ ὁποίου καὶ ὠλοκληρώθη ἡ παροῦσα δημοσίευσιν.

X. H. K.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΜΕΡΟΣ Α : Τοπογραφία ἀρχαίων χρόνων καὶ γενικά συμπεράσματα . .	3
Ἡ εἴσοδος εἰς τὴν Θέλπουσαν	7
Τὰ Τρόπαια	8
Ὁ δρυμὸς	13
Ἡ ὀριακὴ στήλη	14
Ἐν ἀριστερᾷ (;) τοῦ Λάδωνος	14
Λιθόστρωτον ἀρχαίας ὁδοῦ	15
Ὁ Ἄρσην ποταμὸς	16
Ὁ Καοῦς	18
Ἡ Στράτος	20
Στράτος-Παλαίπαφος, Ψωφίς-Ἐρυξ	25
Πρὸς διάβασιν τοῦ Λάδωνος	26
Ἡ ἀρχαία προσπέλασις τοῦ Ἱεροῦ	29
Παράγοντες δημιουργίας καὶ ἀναπτύξεως	32
Τὰ κύρια μέρη τοῦ Ἱεροῦ	36
Κύριοι λατρευτικοὶ-μαντικοὶ πυρῆνες (Σύνοψις)	
ΜΕΡΟΣ Β : Ἡ θεὰ Ἀφροδίτη	39
Ἀφροδίτη-Ἀρχικὴ ὑπόστασις καὶ μετεξελίξεις τῆς	41
Κρητομυκηναϊκὴ θεία τριάς	53
Προέλευσις	55
Παλαιότερα καὶ νεωτέρα παράδοσις	61
Διώνη (Ἀφροδίτη)-Juno καὶ μητρωνυμικὰ γένη	61
Γέννησις Διὸς-Δίας (κρητομυκηναϊκὴ καὶ Β.Δ. παρά- δοσις)	68
Διώνη (Β.Δ. παράδοσις) καὶ Ἥρα (Β.Ἀ. παράδοσις)	72
Τριάς Διώνης-Διὸς-Ἀφροδίτης	77
Ἡ Β.Δ. Ἀφροδίτη	80
Ἀνταγωνισμὸς Ἀφροδίτης καὶ Ἥρας	82
Ἀθηνᾶ καὶ Ἄρτεμις	90
Ἐπίδρασις τῶν μεγάλων θεῶν	97
Σκυθικὴ καὶ σημιτικὴ Ἀφροδίτη	98
Ἑορταστικὴ καθιέρωσις τοῦ ἡλιοστασίου	101
Συνοδικὸν ἔτος (ὀκταετηρὶς) Ἀφροδίτης	103

ΜΕΡΟΣ Γ : Τὸ ἀνασκαφὲν Ἱερὸν	111
Προ-οικοδομικὴ ἐποχὴ	112
Αἱ πρῶται κατασκευαὶ	117
Ὁ ὀμφαλὸς	117
Ὁ στῦλος	119
Τὰ πρῶτα κτίσματα	120
Ἡ Ἱερὰ Ὀδὸς	120
Τὸ μέγα βᾶθρον τοῦ βωμοῦ	122
Τὸ στάδιον	126
Χρονολόγησις	128
Τὸ Ὡδεῖον	128
Τὰ Οἰκοδομήματα	129
Τὸ τελεστήριον	129
Διάρθρωσις	133
Τὸ τριποβάκιον	136
Ἡ ἐσχάρα	138
Χρονολόγησις	138
Τὸ τέμενος καὶ ὁ ναὸς	143
Ὁ περίβολος	143
Χρονολόγησις	145
Ὁ ναὸς	146
Διάρθρωσις	147
Ἡ αὐλὴ	148
Χρονολόγησις καὶ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη	149
Ἡ στενὴ ὁδὸς καὶ ἡ ἀγορὰ	155
Ὁ Ν. ἀναλημματικὸς τοῖχος	156
Τὸ τριπλοῦν οἶκημα	156
Τὸ κεντρικὸν οἶκημα	158
Οἱ διάδρομοι καὶ ἡ αὐλὴ	161
Τὰ πλάγια (Β. καὶ Ν.) οἰκήματα	164
Ἡ δρῦς	169
Ἡ στήλη	170
Χρονολόγησις	170
Ἡ Ἱερὰ πηγὴ καὶ τὸ ὑδραγωγεῖον	175
ΜΕΡΟΣ Δ : Ἡ λειτουργία τοῦ Ἱεροῦ ὡς χώρου λατρείας καὶ ὡς Μαντείου	185
Ἡ μεγάλη ἐορτὴ τοῦ Ἱεροῦ	186

Εἰδικαὶ προσφοραὶ	195
Κοσμήματα μαλλιῶν	196
Κοσμήματα ἐνδυμασίας	202
Συναφῆ ἀφιερώματα	207
Κύριοι λατρευτικοὶ καὶ μαντικοὶ χῶροι	207
Ὁ βωμὸς	207
Τὰ ἱερά δεῖπνα	210
Χρῆσις ἀρωμάτων	212
Χρῆσις τοξικῶν οὐσιῶν ;	213
Ὁ τρίπους	214
Δρῦς καὶ πέτρα	220
Πέτρα (ὀμφαλὸς) καὶ Νόμος	235
Ἐλεύθερος στῦλος καὶ κεραυνοὶ	238
Κληδόνες καὶ κεραυνοὶ	242
Ἱερά πηγὴ καὶ καθαρμοὶ	245
Ἡ δεξαμενὴ	248
Μαντικὸς μηχανισμὸς	250
Τὰ μέγαρα	252
Καταγωγὴ	254
Μαντικὸς ἐνθουσιασμὸς	260
Ἱερατεῖον	268
ΜΕΡΟΣ Ε :	
Διακοπὴ τῆς ἀρχαίας λατρείας	273
Χριστιανικὴ ἐποχὴ	278
Τοπογραφία χριστιανικῶν χρόνων	280
Summary	285
Εὐρετήριον πινάκων	268

Μέτωπον άχροκεράμου πηλίνου στραωτήρος

Πηλίνη τρίγλυφος

Λεπτομέρεια πηλίνης σίμης

ΜΕΡΟΣ Α

ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ ΑΡΧΑΙΩΝ ΧΡΟΝΩΝ
ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΚΑΙ ΓΕΝΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ ΑΡΧΑΙΩΝ ΧΡΟΝΩΝ

ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΚΑΙ ΓΕΝΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Τὸ ἀνασκαφὲν Ἱερὸν κεῖται εἰς τὰ ὄρια τῶν νομῶν Ἀρκαδίας, Ἀχαΐας καὶ Ἠλείας, εἰς τὴν Β.Δ. ἐσχατιὰν τῆς ἐπαρχίας Γορτυνίας (τῆς Ἀρκαδίας) καὶ εἰς ἀπόστασιν ὀλίγων ἑκατοντάδων μόνον μέτρων ἀπὸ τοῦ νομοῦ τῆς Ἀχαΐας (πίν. 1-3).

Κατὰ τὴν ἀρχαιότητα τὸ Ἱερὸν τοῦτο εὐρίσκετο ἐντὸς ἱεροῦ δρυμοῦ (βλ. ἐκτενῶς κατωτ.), ὁ ὁποῖος ἐξετείνετο κυρίως πρὸς τὴν Ν.Δ. πλευρὰν τοῦ ὄρεινοῦ ὄγκου του. Ἦτο δὲ εἰς τὰ ὄρια δύο κρατῶν : τοῦ κράτους τῶν Ψωφιδίων ἀφ' ἑνός, μὲ πρωτεύουσαν τὴν πόλιν Ψωφίδα (σημερινὰ Τριπόταμα), εἰς τὰ Β.Α. τοῦ Ἱεροῦ καὶ τοῦ κράτους τῶν Θεल्पουσίων ἀφ' ἑτέρου, μὲ πρωτεύουσαν τὴν πόλιν Θέλπουσαν (σημερινὴν Βάβαιναν) εἰς τὰ Ν.Δ. αὐτοῦ. Ἐξ ἄλλου, ἦτο ἐγγύτατα τοῦ κράτους τῶν Κλειτορίων, πρὸς Ἀ.

Ἡ ὄρεινὴ αὐτὴ περιοχὴ, ὅπου τὸ Ἱερὸν, εἶναι σήμερον κοινῶς γνωστὴ ὡς Ἅγιος Πέτρος ἢ ὡς τὰ βουναὶ τοῦ Ἁγίου Πέτρου. Τοῦτο, ἐξ αἰτίας τοῦ φερωνύμου μικροῦ χριστιανικοῦ ναοῦ, ὁ ὁποῖος ἰδρύθη εἰς τὸν χῶρον τοῦ ἀρχαίου Ἱεροῦ καὶ δεσπόζει σήμερον τῆς περὶ αὐτὸ περιοχῆς, ἐπὶ αὐχένος (διασέλλου), ὅπως καὶ τὸ ἀρχαῖον Ἱερὸν. Ὁ αὐχὴν αὐτὸς συνδέει, ὀλίγον χαμηλότερον τῆς κορυφῆς του, ζευγὸς ὄρέων ἑνὸς ἐνιαίου ὄγκου, κειμένου μεταξὺ τῶν ποταμῶν: Ἐρυμάνθου, Σειραίου καὶ Λάδωνος (πίν. 2). Ἐπισήμως ὁ ὄρεινὸς αὐτὸς ὄγκος εἶναι γνωστὸς σήμερον καὶ ὡς Ἀφροδίσιον ὄρος, ἀλλὰ τὸ ὄνομα τοῦτο δὲν φαίνεται νὰ ἦτο τὸ ἀρχαῖον ὄνομά του.

Ἐκ τοῦ ζεύγους τῶν ὡς ἄνω ὄρέων τὸ ἐν ὀρθοῦται εἰς τὰ Β.Δ. τοῦ Ἱεροῦ καὶ ἔχει ἀριθμὸν κορυφῶν. Δύο ἐξ αὐτῶν, ὁ Προφήτης Ἡλίας (πίν. 2) καὶ ἡ Μαύρη Βρύση (πίν. 2) εὐρίσκονται μακρὰν τοῦ Ἱεροῦ (σημ. : τὸ ὄνομα Προφήτης Ἡλίας φέρει καὶ μία ἄλλη μικροτέρα κορυφὴ)

(βλ. πίν. 2). Μία τρίτη κορυφή, ἡ 'Ανάληψις' (πίν. 2,3) εὐρίσκεται μὲν πλησιέστερον, ἀλλὰ μεταξύ αὐτῆς καὶ τοῦ αὐχένος τοῦ 'Ιεροῦ μεσολαβεῖ μία ἄλλη κορυφή, μικρότερα, ὀνόματι Ζαρκάδι.

Τὸ ἕτερον τῶν ὡς ἄνω ὄρέων, μικρότερον τοῦ προηγουμένου, ὀρθοῦται εἰς τὰ Ν.'Α. τοῦ 'Ιεροῦ καὶ ἡ κορυφή του λέγεται σήμερον Νεραϊδόρραχη. Νεραϊδόρραχη καὶ Ζαρκάδι ἐνοῦνται λοιπὸν διὰ τοῦ αὐχένος τοῦ 'Αγίου Πέτρου —ἐξ οὗ καὶ ἡ ὀνομασία : Βουνά τοῦ 'Αγίου Πέτρου. Συνεχίζου δὲ ἐνούμενα καὶ κάτωθεν τοῦ αὐχένος αὐτοῦ, ἀλλὰ σχηματίζου ἀνά μίαν ρεματιάν (συνδεομένην κατ' ἀποστάσεις μετ' ἄλλων, μικρότερων) : α) μίαν (πίν. 5α) εἰς τὰ Β.'Α. τοῦ 'Ιεροῦ, ἡ ὁποία καταλήγει εἰς τὴν μεσημβρινὴν πλευρὰν τῆς κοιλάδος τοῦ Σειραίου (ὁ ὁποῖος χύνεται εἰς τὸν 'Ερύμανθον ποταμὸν) καὶ εἰς τὴν χώραν τῶν Ψωφιδίων ἀφ' ἐνὸς καὶ τῶν Κλειτορίων ἀφ' ἐτέρου· καὶ β) μίαν ἄλλην, εἰς τὰ Ν.Δ. του (πίν. 5β), ἡ ὁποία καταλήγει ὁμοίως εἰς κοιλάδα —ὅπου σήμερον ἡ κωμόπολις Κοντοβάζαινα² καὶ τὸ ὀμόνυμον (Κοντοβαζαινίτικο) ποτάμι— καὶ εἰς τὴν χώραν τῶν Θεल्पουσίων. Ἡ βορεινὴ, ἐξ ἄλλου, πλευρὰ τοῦ ὄγκου αὐτοῦ καταλήγει ὁμοίως εἰς κοιλάδα, διαρροεμένην κυρίως ἀπὸ τὸ Βελημαχίτικο ποτάμι. Τὸ ποτάμι αὐτό, ὅπως καὶ τὸ Κοντοβαζαινίτικο, χύνονται εἰς τὸν Λάδωνα. Πέραν τῆς κοιλάδος αὐτῆς ῥεεῖ ὁ ποταμὸς 'Ερύμανθος, παραλλήλως κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον πρὸς αὐτὴν, καταλήγων καὶ αὐτὸς εἰς τὸν Λάδωνα.

Ποῖον ἦτο τὸ ὄνομα τοῦ ὄρεινοῦ αὐτοῦ ὄγκου τοῦ ἀνασκαφέντος 'Ιεροῦ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, εἶναι ἄγνωστον. Τὸ 'Ιερόν τοῦτο πάντως, περιβαλλόμενον ὑπὸ τῶν ὡς ἄνω κορυφῶν καὶ κείμενον ἐπὶ πλατώματος κάτωθεν δύο ἐξ αὐτῶν, μονίμως δὲ χειμαζόμενον κατὰ μέγα μέρος τοῦ ἔτους καὶ συνεχῶς μαστιζόμενον ὑπὸ ἀνέμων, ὁμοιάζεν ἐν πολλοῖς μὲ τὸ θεσπρωτικὸν 'Ιερόν (τῆς Δωδώνης), ὑπὸ τὸν Τόμαρον, καίτοι τοῦτο ἦτο εἰς πολὺ χαμηλότερον ὑψόμετρον. Διὰ τοῦτο, καὶ μὲ τὴν δέουσαν ἐπιφύλαξιν, προτείνομεν τὴν σύνδεσιν τοῦ ὡς ἄνω ἀρκαδικοῦ ὄρεινοῦ ὄγκου τοῦ 'Αγίου Πέτρου, ὅπου τὸ ἀνασκαφέν 'Ιερόν, μὲ ὄρος ὀνόματι *Τ(ο)μάριον* κατὰ τὸν 'ΗΣύχιον³, ἄγνωστον ποῦ, ἀναφερόμενον ἀπλῶς ὡς ὄρος τῆς 'Αρκαδίας. Καὶ τοῦτο, ἂν ληφθῇ ὑπ' ὄψιν, πρὸς τούτοις, ὅτι μέρος τοῦ ἀρ-

1. Περὶ τῆς ὀνομασίας 'Ανάληψις, βλ. σελ. 275 κ.ε.

2. Περὶ τῆς ὀνομασίας τῆς κωμοπόλεως αὐτῆς βλ. σελ. 281 κ.ε.

3. βλ. λ.

χαίου πληθυσμοῦ τῆς περιοχῆς τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ, οἱ Ἀζῶνες, θεωροῦνται Β.Δ. ἐλλαδικῆς καταγωγῆς¹.

Τὰ τῆς ἀνευρέσεως τοῦ ἐν λόγῳ Ἱεροῦ ἔχουν ἐν ὀλίγοις ὡς ἐξῆς : Ἀρχαῖα λείψανα ἐλέγετο ὅτι ἦσαν ὄρατὰ παρὰ τὸν ναῖσκον τοῦ Ἁγίου Πέτρου. Ἐκ τῶν ἐρευνητῶν ὅμως μόνον ὁ Curtius² ἀνέφερεν αὐτά, ὡς ἀνήκοντα εἰς μίαν στοάν, πιθανῶς ἔχων ἀκούσει περὶ αὐτῶν ἀλλὰ μὴ ἔχων ἐπισκεφθῆ αὐτά. Ὅταν λοιπὸν τὸ φθινόπωρον τοῦ 1964 εὐρέθην εἰς τὴν κάτωθεν τοῦ Ἁγίου Πέτρου (εἰς τὰ Ν.Δ. αὐτοῦ) Κοντοβάζαιναν (+ 630 μ.), ἐπεχείρησα μίαν ἐκδρομὴν ἐκεῖ μὲ ἡμίονον· καί, μέσῳ μιᾶς ὄλιγης ἀνηφορικῆς ὁδοῦ, κατὰ τὸ τέρμα τῆς ὁποίας ἐγκατελείπετο ὁ ἡμίονος, διότι αὐτὴ ἐξελίσσετο πλέον εἰς στενὴν καὶ ἀπόκρημνον, ἐνίοτε σχεδὸν κατακόρυφον, ἀτραπὸν, μὲ κατολισθαίνοντας λιθοσωρούς, ἐφθάσα εἰς αὐτὸν τελικῶς. Ἄμα τῇ θεᾷ ὅμως τῶν ἀρχαίων λειψάνων (πίν. 4β, 10α, β, γ, στ.), ἡ ἀποζημίωσις ἦτο μεγάλη καὶ ἐλησμονήθη ἢ ἐπίπονος ἀνάβασις. Καὶ τοῦτο, διότι ἀμέσως ἐφάνη ὅτι αὐτὰ δὲν ἀνήκον εἰς στοάν ἀλλ' εἰς ὀλόκληρον Ἱερόν³. Εὐχερέστερος ὅμως κατὰ τὸ ὡς ἄνω τέρμα ἦτο παλαιότερον χρησιμοποιούμενος κλάδος, εἰς τὰ δεξιὰ, καθὼς ἡμιονικός, μεγαλυτέρας ὅμως ἐκτάσεως.

Ἡ ὡς ἄνω ὁδός, ἀπὸ τὴν Κοντοβάζαιναν πρὸς τὸν Ἁγιον Πέτρον, ἀπετέλει τμημα τοπικοῦ ὁδικοῦ δικτύου, παλαιόν, ἀχρηστευθὲν (πίν. 2) εἰς τὸ μέρος αὐτό, ἰδίως ἀπὸ τῆς μεταπολεμικῆς ἐποχῆς. Τὸ δίκτυον τοῦτο περιελάμβανε : α) Τὴν ὁδὸν αὐτὴν καὶ τὴν συνέχειάν της πρὸς τὰ Τριπόταμα, ἥτοι πρὸς τὴν ὡς ἄνω Β.Ἀ. ρεματιὰν —μεταξὺ Νεραϊδόρραχης καὶ Ἀναλήψεως— (Ζαρκαδιοῦ) καὶ πρὸς τὸ ἄλλοτε χωριὸ Δεχούνη. Εἰς τὰ Τριπόταμα δὲ ἦτο ἡ ἀρχαία πόλις Ψωφίς. Ἡ ὁδός αὐτὴ ἐπομένως διήρχετο διὰ τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ. β) Τὴν περιφερειακὴν ὁδόν, ἡ ὁποία ἤνοῦτο καὶ κατὰ τὰ δύο ἅκρα της μὲ τὴν πρώτην καὶ δὲν διήρχετο διὰ τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ. Αὐτὴ εἶχε τὸ ἐν ἅκρον της εἰς τὰ Ν.Δ. τῆς Κοντοβάζαινας, παρὰ τὴν θέσιν Χοτούλια (ὅπου πολλοὶ ἀμπελῶνες), ἥτοι πλησίον τῆς κάτωθεν νέας Μονῆς τῆς Κλιβωκᾶς καὶ εἰς μικρὰν ἀπόστασιν ἀπὸ τὸ χωριὸ Βούτσι (βλ. καὶ κατωτ.). Ἡ ὁδός αὐτὴ παρέκαμπε τα Ν.Δ. κράσπεδα τῶν χαμηλῶν ἐκεῖ ὑψωμάτων καὶ διήρχετο,

1. Περὶ τούτου βλ. σελ. 116.

2. *Peloponnesos I* (1851), 372. Ἠβλ. FRAZER, *Pusanius Description of Greece*, IV, 285. Βλ. ἐπίσης ΠΑΠΑΝΔΡΕΟΥ : κατωτ. σελ. 122, σημ. 2.

3. Περὶ τούτου βλ. ΚΑΡΔΑΡΑ, Βόρειος Γορτυνία, *A.E.* 1966, Χρονικά, 6 κ.έ.

κατευθυνομένη πρὸς Β. καὶ τὰ Τριπόταμα, διὰ τῆς ὡς ἄνω κοιλάδος, ὅπου τὸ χωριὸν Βελημάχι, καὶ ἦτο ἀνεξάρτητος τῆς —μέσω τοῦ Δεχνουνοῦ— καὶ ἐκ τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ διερχομένης ἄλλης ὁδοῦ. Κλάδοι τῆς δὲ ἔφερον πρὸς τὴν ὄρεινὴν Ἡλείαν, τὴν Φολόην καὶ τὴν Ὀλυμπίαν ἀπὸ τὰ χωριά Παραλογοῖ καὶ Βιδιάκι, διερχόμενοι τὸν Ἐρύμανθον εἰς τὴν θέσιν Πουρνογιόφυρο καὶ Κουτσουρούμπα τὸ χάνι. Σημειωτέον ὅτι τὸ πρὸς τὴν Κοντοβάζαιναν ἄκρον τῆς, παρὰ τὴν θέσιν Χοτούλια, συνεχίζετο πρὸς τὴν κάτωθεν κοιλάδα, τῆς Κλιβωκᾶς, ἀφοῦ διεκλαδοῦτο μὲ τὴν τοπικὴν ὁδὸν ἀπὸ τὸ πλησίον χωριὸν Βούτσι πρὸς τὴν Κοντοβάζαιναν (καὶ τὸ ἀνασκαφέν Ἱερὸν τελικῶς, βλ. ἄνωτ.).

Τὸ δίκτυον αὐτό, ὅπως θὰ φανῆ, ὑπῆρχε κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἦττον κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, συνετηρεῖτο δὲ καὶ κατὰ τὸν Μεσαίωνα καὶ τὴν Τουρκοκρατίαν (βλ. κατωτ.). Ἀλλά, μετὰ τὸν Α΄ Παγκόσμιον πόλεμον, ἤρχισε νὰ ἀχρηστεύεται ἔνεκα τῆς κλιμακουμένης μεταναστεύσεως τῶν κατοίκων τῆς περιοχῆς. Μετὰ δὲ τὸν Β΄ Παγκόσμιον πόλεμον, ἡ ἐρήμωσις του, ἐκ τῆς αὐτῆς αἰτίας καὶ ἐκ τῆς διανοίξεως αὐτοκινητοδρόμων, ἀπεκορυφώθη.

Ὅπως ἰδιαιτέρως ὅμως τοῦτο συνέβη μὲ τὴν παλαιάν, πρὸς τὸ Ἱερὸν, ὁδὸν ἀπὸ τὴν Κοντοβάζαιναν, ἡ ὁποία μὲ τὴν πάροδον τοῦ χρόνου εἶχεν ἐγκαταλειφθῆ καὶ ἐρημωθῆ. Ἐνεκα δὲ καὶ τῆς μεγάλης μειώσεως τῆς κτηνοτροφίας —ἡ ὁποία παλαιότερον συνετέλει καὶ αὐτὴ ἐν μέρει εἰς τὴν συντήρησίν τῆς— εἶχεν ἐσχάτως προκληθῆ μερικὸς ἢ καὶ ὀλικός, ἐδῶ καὶ ἐκεῖ, ἀφανισμός τῆς. Τὸ μέρος ἰδιαιτέρως ἐκεῖνο πλησίον τοῦ Ἁγίου Πέτρου εἶχε καταστῆ σχεδὸν ἄβατον, ἔχον καλυφθῆ καὶ διὰ λίθων, οἱ ὁποῖοι εὐρίσκοντο εἰς συνεχῆ διολίσθησιν.

Προσφάτως ὅμως, τὸ 1984,¹ ἐπεσκευάσθη τὸ χαμηλότερον, πρὸς τὴν κωμόπολιν, μέρος τῆς ὁδοῦ αὐτῆς, ἐνῶ διηρῦνθη καὶ κατέστη βατὸν τὸ ἕως τότε σχεδὸν ἄβατον ὡς ἄνω τέρμα τῆς, παρὰ τὸν Ἁγιον Πέτρον (καὶ τὸ ἐκεῖ Ἱερὸν). Διὰ τοῦ τρόπου αὐτοῦ ἀποκατεστάθη κάπως ἡ ἐπικοινωνία μὲ τὸν χῶρον τοῦ Ἱεροῦ.

Ὁ χρόνος ὅμως καὶ τὰ στοιχεῖα τῆς φύσεως, ἰδιαιτέρως αἰσθητὰ εἰς τὸν χῶρον αὐτόν, ἀλλὰ συγχρόνως καὶ ἡ μεγάλη ἀπόστασις μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τῆς ἑδρας τῆς Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων (εἰς τὴν Σπάρτην), ἐπὶ πλεόν δὲ ἡ ἔλλειψις φύλακος ἀρχαιοτήτων εἰς τὴν περιοχὴν αὐτὴν (Β.Δ.

1. Φροντίδι τοῦ Προέδρου τῆς Κοινότητος Κοντοβάζαινας Ν. Κακούρη.

Γορτυνίαν), ἔχουν συντελέσει βαθμιαίως, ὥστε τὰ ἀποκαλυφθέντα λείψανα τοῦ ἀρχαίου Ἱεροῦ νὰ ἔχουν ὑποστῆ σήμερον μεγάλην φθοράν. Ἡ δημοσίευσίς των ὅμως ἐδῶ ἐλπίζεται νὰ ἀποκαταστήσῃ, ἔστω καὶ νοερῶς, ἐν μέρει τὴν φθοράν αὐτήν. Ἡ κατωτέρω δὲ παρουσίασις τῆς τοπογραφίας τῆς περὶ τὸ Ἱερὸν περιοχῆς ἐλπίζεται νὰ τονίσῃ τὴν σημασίαν των.

Κύριος ὁδηγός, πρὸς τοῦτο, εἶναι τὸ κείμενον τοῦ ὀδοιπορικοῦ, τὸ ὁποῖον συνέγραψεν ὁ Περιηγητὴς Πausanίας μετὰ τὰ μέσα τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. Καίτοι βραχύ, τὸ κείμενον αὐτὸ εἶναι ἀρκετὰ διαφωτιστικόν¹. Ἐχει δὲ ὡς ἐξῆς :

Ἐς δὲ Θέλπουσαν ἰόντι ἐκ Ψωφίδος πρῶτα μὲν χωρίον Τροπαιὰ ἐστὶν ὀνομαζόμενον, ἐν ἀριστερᾷ τοῦ Λάδωνος· Τροπαιῶν δὲ ἔχεται δρυμὸς Ἀφροδίσιον· τρίτα δὲ ἐστὶν ἀρχαῖα ἐν στήλῃ γράμματα, ὄροι Ψωφίδιαις πρὸς Θελπουσίῳν χώραν. Ἐν δὲ τῇ γῇ τῇ Θελπουσίᾳ ποταμὸς ἐστὶν Ἄρσην καλούμενος· τοῦτον οὖν διαβήσῃ καὶ ὅσον πέντε ἀπ' αὐτοῦ σταδίοις ἀφίξῃ καὶ εἴκοσι ἐπὶ ἐρείπια Καοῦντος κόμης καὶ ἱερὸν Ἀσκληπιοῦ καουσίῳν πεποιημένον ἐν τῇ ὁδῷ. Τοῦ δὲ ἱεροῦ τούτου σταδίους τεσσαράκοντα μάλιστα ἀφέστηκεν ἡ πόλις· τεθῆναι δὲ αὐτῇ ὄνομα ἀπὸ νύμφης λέγουσι Θελπούσης, ταύτην δὲ θυγατέρα εἶναι Λάδωνος. Τῷ δὲ Λάδωνι ἄρχεται μὲν τὸ ὕδωρ ἐν πηγαῖς τῆς Κλειτορίας, καθὰ ὁ λόγος ἐδήλωσεν ἤδη μοι· ρεῖ δὲ πρῶτον μὲν παρὰ Λευκάσιον χωρίον καὶ Μεσόβοα καὶ διὰ τῶν Νάσων ἐπὶ τε Ὀρρυγα καὶ τὸν Ἀλοῦντα ὀνομαζόμενον, ἐξ Ἀλοῦντος δὲ ἐπὶ Θαλιάδας τε καὶ ἐπὶ Δήμητρος ἱερὸν κάτεισιν Ἐλευσινίας. Τὸ δὲ ἱερὸν τοῦτο ἐστὶ μὲν θελπουσίῳν ἐν ὄροις· ἀγάλματα δὲ ἐν αὐτῷ, ποδῶν ἐπτὰ οὐκ ἀποδέον ἕκαστον, Δήμητρος ἐστὶ καὶ ἡ παῖς καὶ ὁ Διόνυσος, τὰ πάντα ὁμοίως λίθου. Μετὰ δὲ τῆς Ἐλευσινίας τὸ ἱερὸν καὶ Θέλπουσαν τὴν πόλιν ὁ Λάδων παρέξεισιν ἐν ἀριστερᾷ, κειμένην μὲν ἐπὶ λόφου μέγαν. . . ».

Προσεκτικὴ μελέτη τοῦ κειμένου τούτου ὀδηγεῖ εἰς τὰ ἀκόλουθα πορίσματα :

Η ΕΙΣΟΔΟΣ ΕΙΣ ΤΗΝ ΘΕΛΠΟΥΣΑΝ

Μετὰ τὴν ἀναχώρησίν του ἐκ τῆς (πόλεως) Ψωφίδος (σημερινῆς κωμοπόλεως Τριπόταμα), ὁ Πausanίας κατηυθύνθη πρὸς τὴν χώραν τῶν

1. ΠΑΥΣ. VIII 25,1 κ.ε.

Θελλουσίων. Πρὸς τοῦτο ἠκολούθησεν, ἐν πρώτοις, τὴν περιμετρικὴν ὡς ἄνω ὁδόν, ἢ ὁποία καὶ σήμερον φέρει (πίν. 2.) ἀπὸ τὰ Τριπόταμα, διὰ τῆς ὡς ἄνω κοιλάδος, ὅπου εὐρίσκεται τὸ χωριὸν Βελημάχι καὶ ἐν συνεχείᾳ κατηφορίζει καὶ φθάνει εἰς τὴν θέσιν Χοτούλια, ἧτοι εἰς τὰ Ν.Δ. τοῦ Ἁγίου Πέτρου (καὶ τῆς κοιλάδος τῆς Κοντοβάζαινας). Τὴν ὁδὸν αὐτὴν ἀκολουθήσας ὁ Πausanias κατὰ τὴν πορείαν του, μετὰ τὴν ἀναχώρησίν του ἐκ τῆς (πόλεως) Ψωφίδος, ἔφθασε περίπου εἰς τὴν ὡς ἄνω θέσιν (Χοτούλια), ὅπου ὑπάρχει μικρὸς ναὸς τῆς Ἁγ. Παρασκευῆς. Εἰς τὸ μέρος αὐτὸ ἢ ὡς ἄνω ὁδὸς (ἐρχομένη ἀπὸ τὸ Βελημάχι) : α) Συνεχίζεται μὲν ἐκεῖθεν, μετὰ τὴν αὐτὴν περίπου κατεύθυνσιν, πρὸς Ν.Α., ἧτοι πρὸς τὴν κάτωθεν κοιλάδα, ὅπου ὁ βυζαντινὸς ναὸς τῆς Κλιβωκᾶς (βλ. κατωτ.) εἰς ἐρείπια καὶ ἐκεῖ ῥεεῖ τὸ Κοντοβαζαινίτικο ποτάμι, εἰς τὸ βάθος δὲ εἶναι, ἢ ζηρὰ σήμερον, ἕνεκα τοῦ φράγματος, κοίτη τοῦ Λάδωνος· β) Προτοῦ συνεχισθῆ ὁμως, διακλαδοῦται μετὰ τὴν τοπικὴν ὁδόν, ἢ ὁποία συνδέει τὸ πλησίον Βούτσι μετὰ τὴν Κοντοβάζαιναν, ἡμίωρον περίπου ἀπέχουσιν-καὶ ἐκεῖθεν ἢ ὁδὸς αὐτὴ ἀνηφορίζει πρὸς τὸν Ἁγιον Πέτρον. Τὸ δίκτυον αὐτὸ φαίνεται ὅτι ὑπῆρχε κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα. Καὶ τοῦτο, διότι :

Εἰς τὸν χώρον αὐτόν, ὅπου ἢ ὡς ἄνω διακλάδωσις, ὁ περιηγητῆς, ἔκρινε σκόπιμον νὰ σταθῆ ἐπ' ὀλίγον, προτοῦ νὰ συνεχίσῃ τὴν πορείαν του (πρὸς τὸν Λάδωνα), καὶ νὰ ἀναφέρῃ τρία ἀξιοθέατα : α) τὰ Τρόπαια, β) τὸν δρυμὸν Ἀφροδίσιον· γ) τὴν ὀριακὴν ἐνεπίγραφον στήλην. Τὰ ἀξιοθέατα αὐτὰ εἶναι δυνατὸν νὰ ἐντοπισθοῦν σήμερον ἐν πρὸς ἐν. Καὶ τὰ τρία αὐτὰ ἔχουν ἀναλυτικώτερον ὡς ἐξῆς ἀντιστοίχως :

ΤΑ ΤΡΟΠΑΙΑ

Τὰ Τρόπαια ἀναφέρονται πρῶτα ἐκ τῶν τριῶν ὑπὸ τοῦ περιηγητοῦ. Τοῦτο συμβαίνει, διότι ἢ θέσις των εὐρίσκειτο πλησιέστερον τοῦ χώρου, ὅπου ὁ ἴδιος ἐστάθη, (παρὰ τὴν Ἁγίαν Παρασκευὴν) ἀπὸ ὅσον εὐρίσκειτο ἀπ' αὐτὴν ὁ δρυμὸς καὶ ἢ ἐνεπίγραφος στήλη. Ἐντοπισθεῖσα ἢ θέσις αὐτῆ, εὐρίσκειται εἰς ἀπόστασιν 300 μ. περίπου ἀπὸ τὴν ὡς ἄνω διακλάδωσιν τῆς ὁδοῦ (παρὰ τὴν Χοτούλιαν). Εἰδικώτερον :

Ἡ θέσις αὐτῆ, τῶν Τροπαίων, κατέστη δυνατὸν νὰ προσδιορισθῆ κατόπιν δύο μικρῶν ἐρευνῶν :

α) Μιάς έρεύνης, τὸ 1966, ἡ ὁποία ἔγινε δαπάναις καὶ ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας¹. Δὲν κατέστη ὅμως κατ' αὐτὴν δυνατὸν νὰ ταυτισθῇ ὁ έρευνηθεὶς χῶρος. Τὰ εὐρεθέντα τότε λείψανα ἐνὸς ἀναλημματικοῦ τοίχου (πίν. 7β) εἰς τὴν Ν.Δ. γωνίαν πλατώματος (πίν. 7γ), ἐπὶ τῆς κορυφῆς μικροῦ ὑψώματος (βλ. πίν. 7α,δ) συνεδέθησαν προσωρινῶς μὲ τὸ Ἱερὸν τῆς Ἐλευσινίας Δήμητρος (βλ. περὶ αὐτοῦ κατωτ.), τὸ ὁποῖον ἔθεωρεῖτο γενικῶς ὅτι ἦτο εἰς τὴν περιοχὴν αὐτὴν.

β) Μιάς ἄλλης έρεύνης, τὸ 1977, διὰ πιστώσεως τῆς Νομαρχίας Σπάρτης μέσῳ τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ καὶ Ἐπιστημῶν.² Τὰ ἀποτελέσματα τῆς έρεύνης αὐτῆς ἔχουν ὡς ἐξῆς :

Τὰ ὡς ἄνω λείψανα τῆς (Ν.Δ.) γωνίας τοῦ πλατώματος ἐνὸς (τυμβοειδοῦς) ὑψώματος (περιφερείας κατὰ τὴν βάσιν περὶ τὰ 200 μ.), έρευνηθέντα καὶ τὸ 1966 (βλ. ἀμέσως ἄνωτ.), ἀπέδωκαν κατὰ τὴν βάσιν των τεμάχια ἀδιακοσμῆτων φαιοῦ χρώματος ἀγγείων, σκύφων κυρίως, τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., ἀλλὰ καὶ μερικὰ ἄλλα μεταγενεστέρων χρόνων. Ὑπεράνω αὐτῶν κατὰ τὸ μέρος αὐτὸ καὶ ἰδίως κατὰ τὸ Δ, εὐρέθησαν καὶ τεμάχια κεράμων, λακωνικοῦ τύπου, εὐτελοῦς κατασκευῆς, τῶν αὐτῶν καὶ μεταγενεστέρων χρόνων³. Ὅλα αὐτὰ δὲ εὐρέθησαν ἐντὸς σωροῦ τέφρας καὶ καμμένων ξύλων. Ἀλλὰ τὸ σημεῖον αὐτό, ἔχον μεγάλην κλίσιν πρὸς τὰ κάτω, ἐλάχιστον μέρος μόνον ἐκ τοῦ ἐν λόγῳ ὑλικοῦ ἦτο δυνατὸν νὰ συγκρατήσῃ. Ἡ τέφρα ἐπομένως καὶ τὰ καμμένα ξύλα πρέπει νὰ ἦσαν ἀπείρως περισσότερα κατὰ τὴν ἀρχαιότητα.

Παρὰ τὴν αὐτὴν (Ν.Δ.) γωνίαν τοῦ πλατώματος τοῦ ὡς ἄνω ὑψώματος —τὸ ὁποῖον εἶναι γνωστὸν σήμερον ὡς Ἁγιοὶ Θεόδωροι, ἐξ αἰτίας ἐνὸς ναϊδρίου, τιμωμένου ἐπ' ὀνόματι τῶν στρατιωτικῶν τούτων Ἀγίων— τὸ 1977 εὐρέθησαν καὶ λείψανα ἐνὸς μικροῦ ἀρχαίου παραπήγματος (πίν. 8α) ἀποτελουμένου ἐκ τριῶν πολὺ μικρῶν δωματίων (6 μ.Χ. 4 μ.)· καὶ εἰς τὸν χῶρον των εὐρέθησαν τεμάχια κεράμων, ὅμοια μὲ τὰ προηγούμενα.

Φαίνεται δε, κατόπιν τούτων, ὅτι : Τὸ μὲν παράπηγμα τοῦτο ἐχρησιμοποιεῖτο ὡς φυλάκιον φρουρᾶς. Ὁ ὑπ' αὐτὸ δὲ χῶρος, δεδομένου ὅτι

1. *H.A.E.* 1966, 115 - 16.

2. Βλ. πρόλογον.

3. Τὰ κυριώτερα τῶν τεμαχίων τούτων, ἀγγείων καὶ κεράμων, μετεφέρθησαν εἰς τὸ Μουσεῖον Ἀρχαίας Ὀλυμπίας.

εις τὴν γωνίαν αὐτὴν — ὅπου ἡ θεὰ πρὸς τὴν κάτωθεν (πίν. 7ε) περιοχὴν τῆς Θελπούσης καὶ τῆς Ἡραίας καὶ εἰς τὰ δεξιὰ πρὸς τὴν Φολόην, εἶναι σύνοπτος— δυνατόν νὰ ἐχρησιμοποιεῖτο ἐνίοτε πρὸς παρασκευὴν φρυκτωρίας, ἐξ οὗ καὶ τὰ ἀφθονα λείψανα πυρᾶς καὶ ξύλων.

Ἐξ ἄλλου, ὁ χῶρος ὁμοίως διηρευνήθη ἐπὶ τῆς ἄλλης πλευρᾶς τοῦ πλατώματος, τῆς Β, κατὰ τὸ μέσον τῆς περίπου. Εὐρέθησαν δὲ ἐκεῖ τὰ λείψανα τοῦ ὡς ἄνω ναϊδρίου τῶν Ἀγίων Θεοδώρων (πίν. 8γ). Ὁ χῶρος αὐτὸς εἶχε καλυφθῆ ὑπὸ μικρῶν δρυῶν ("δέντρων") καὶ πουρναριῶν. Κατὰ τὰ λεγόμενα δὲ τῶν κατοίκων τῆς περιοχῆς, τὸ ναϊδριον ἦτο ἐν χρήσει καὶ κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν, ἐγκαταλειφθὲν ἐν συνεχείᾳ.

Καὶ παρὰ μὲν τὴν Ν. πλευρὰν τοῦ ναϊδρίου τούτου ἡ τοιχοδομία του (ἐσώζετο εἰς ὕψος ἕως καὶ 0.40 μ. καὶ) περιελάμβανε καὶ ἀριθμὸν παροπλίνθων προερχομένων ἐξ ἀρχαίου οἰκοδομικοῦ ὕλικου. Παρὰ δὲ τὴν πλευρὰν αὐτὴν τοῦ ναϊδρίου εὐρέθησαν, πρὸς τούτοις, καὶ τρεῖς ταφαὶ (κληρικῶν τῆς Φραγκοκρατίας ;) ἐντὸς θηκῶν, ἄνευ κτερίσματος καὶ με ἐπι κάλυψιν ἀσβεστοκονιάματος. (Σημειοῦται ὅτι τὸ φραγκικὸν κάστρο τῆς Μονοβύζας εὐρίσκεται εἰς μικρὰν μόνον ἀπόστασιν, κάτωθεν τοῦ ὑψώματος τούτου, παρὰ τὸ ὑδροηλεκτρικὸν ἐργοστάσιον τῆς ΔΕΗ καὶ τὸν Λάδωνα).

Κατὰ δὲ τὴν ἔρευναν τοῦ χώρου, περίξ τοῦ ἐν λόγῳ ναϊδρίου, ἡ Ἀ. πλευρὰ τοῦ ὁποίου, ὅπου καὶ ἡ ἀψίς, ἐστηρίζετο ἐπὶ χονδρῶν ἀντηρίδων λόγῳ τῆς κλίσεως τοῦ ἐδάφους— ἀπεκαλύφθησαν τὰ ἀκόλουθα.:

Εὐρέθησαν ἔχνη ἀρχαίου πλακοστρώτου πλησίον τῆς Ἀ. πλευρᾶς τοῦ ναϊδρίου (πίν. 9γ) καὶ ἄλλα ἔχνη ὁμοίου πλακοστρώτου κατὰ τὴν Ν. πλευρὰν του. Εἰς τὸ πλακόστρωτον δὲ τοῦτο ἔφερε πλακόστρωτος ὁδός, ἡ ὁποία, ὡς φαίνεται, ἤρχιζεν ἐκ τῆς βάσεως τοῦ ὑψώματος, παρὰ τὴν Β. Ἀ. γωνίαν του: Λείψανα (πίν. 9α,β) τοῦ πλακοστρώτου τῆς ὁδοῦ αὐτῆς ἀπεκαλύφθησαν εἰς μικρὰν μόνον ἀπόστασιν καὶ ὀλίγον χαμηλότερον τῆς Ἀ. πλευρᾶς τοῦ ὡς ἄνω ναϊδρίου καὶ ἄλλα περαιτέρω αὐτῶν πρὸς Β. Ἀνερχομένη δὲ ἡ ὁδός αὐτή, ὅπως φαίνεται ἐκ τῆς βάσεως τοῦ ὑψώματος, ἔφερε καὶ θωράκιον ἐκ μεγάλων τιτανολιθικῶν πλακῶν κατὰ τὴν ἐξωτερικὴν τῆς πλευρὰν, ὅπου ἡ ὀφρὺς τοῦ ὑψώματος (πάχους 0.20 μ. καὶ ὕψους 0.50 μ. περίπου καὶ διαφόρου μήκους). Ἀριθμὸς τῶν πλακῶν αὐτῶν ἔκειτο πλησίον, εἰς τὸ ἐξωτερικὸν τῆς ὁδοῦ, ἐνῶ ἄλλος ἀριθμὸς εἶχε κατολισθήσει εἰς τοὺς κάτωθεν ἀγρούς.

Ἄλλά, πλὴν τῶν ὡς ἄνω πενιχρῶν λειψάνων ἀρχαίου πλακοστρώτου, παρὰ τὸ ἐν λόγῳ ναῖδριον δὲν εὐρέθησαν ἄλλα λείψανα, κάποιου ἀρχαίου κτίσματος. Τοῦτο συνέβη, ἴσως διότι κατὰ τὴν κατασκευὴν τοῦ ναῖδρίου τούτου κατεστράφη ἐντελῶς, ὅτι ὑπῆρχεν ἐπὶ τοῦ ὑπ' αὐτὸ πλακοστρώτου, ὡς καὶ τὸ πλεῖστον τοῦ πλακοστρώτου. Ἄλλά καὶ διότι, ὅπως προκύπτει ἐκ τῶν διαστάσεων τοῦ ναῖδρίου, τὸ ὑπ' αὐτὸ κτίσμα θὰ ἦτο ἀρκετὰ μικρόν. Τόσον μικρόν, ὥστε νὰ ἀποκλείεται νὰ ἦτο ναός. Μὲ ἄλλους λόγους: Θὰ ὑπῆρχεν ἐκεῖ, ἐπὶ τοῦ πλακοστρώτου, κάποιον μικρὸν ἀρχαῖον κτίσμα, εἰς τὸ ὁποῖον καὶ ἔφερον ἢ πλακοστρωτος ὁδὸς ἐκ τῆς δημοσίας ὁδοῦ. Ἄλλά τοῦτο μᾶλλον δὲν ἦτο ναός.

Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ὀδηγοῦν εἰς τὸ ἀκόλουθον συμπέρασμα :

Εἰς τὸ τυμβοειδές αὐτὸ ὑψωμα, τοῦ ὁποίου ἡ κορυφή εἶχεν ἰσοπεδωθῆ, εὐρίσκετο ἡ θέσις Τρόπαια τοῦ περιηγητοῦ. Εἰς τοῦτο συντελοῦν εἰδικώτερον τὰ ἐξῆς : Ἡ τυμβοειδὴς μορφή τοῦ ὑψώματος ἤρμοζεν εἰς χῶρον ὅπου εἶχον ἰδρυθῆ Τρόπαια, διὰ κάποιον στρατιωτικὸν κατόρθωμα (ἄγνωστον εἰς τὸν περιηγητὴν) ὑπὸ τῶν κατοίκων τῆς περιοχῆς, πρὸς τιμὴν πεσόντων (βλ. ἀμέσως κατωτ.). Τὰ Τρόπαια αὐτὰ ἴσταντο ἐπὶ πλακοστρώτου, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐκτίσθη —πολὺ ἀργότερον— τὸ χριστιανικὸν ναῖδριον. Ἡ ἀνάμνησις των δὲ συνετέλεσε πιθανώτατα, ὥστε τοῦτο νὰ ἀφιερωθῆ εἰς τὴν μνήμην κατ' ἐξοχὴν στρατιωτικῶν Ἀγίων. Ἄλλωστε καὶ ὁ χῶρος τοῦ ὑψώματος προσεφέρετο δι' ἄμυναν, δεσπόζων καὶ τῆς παρ' αὐτὸ ἀρχαίας δημοσίας (στρατιωτικῆς;) ὁδοῦ, πρὸς Β. αὐτοῦ, ἐνῶ ἐχρησίμευεν ἐκ παραλλήλου καὶ ὡς φυλάκιον φρουρᾶς ἀλλὰ καὶ ὡς φρουρωρία συγχρόνως (πρὸς συνενόησιν μὲ ἄλλα ἀντίστοιχα σημεῖα : εἰς τὴν κάτωθεν πεδινὴν Θέλπουσαν, τὴν ἐναντι ὀρεινὴν Ἡλείαν —καὶ ἰδιαιτέρως τὴν Φολόην— ἀλλὰ καὶ τὸ ἀνασκαφέν ὑπερκείμενον Ἰερὸν (πίν. 7δ), τοῦ ὁποίου ὁ βωμὸς δυνατὸν, ἐλέγχων τὴν ὅλην περιοχὴν αὐτὴν, νὰ ἐχρησίμευε διὰ τὸν αὐτὸν σκοπὸν. Εὐρισκόμενον δέ, τέλος, τὸ ὑψωμα τοῦτο παρὰ τὴν ὡς ἄνω δημοσίαν ὁδόν, φυσικὸν ἦτο νὰ μνημονευθῆ ὑπὸ τοῦ περιηγητοῦ, ὅταν διήρχετο ἐξ αὐτῆς, διότι ἦτο πλησίον του.

Τέλος, τὰ ἐπὶ τοῦ πλακοστρώτου τοῦ ὑψώματος τούτου ὀρθούμενα Τρόπαια ἔφερον διακόσμησιν βάρθρου, κατάλληλον διὰ τὴν τιμῆσιν πεσόντων μαχητῶν (ἐκτενέστερον βλ. κατωτ.).

Ο ΔΡΥΜΟΣ

Ὁ δρυμὸς ἀναφέρεται ὡς δρυμὸς Ἀφροδίσιον ὑπὸ τοῦ περιηγητοῦ. Τοῦτο σημαίνει ὅτι ὑπῆρχεν εἰς αὐτὸν Ἱερὸν τῆς θεᾶς Ἀφροδίτης (κατὰ τὸ Ἀρτεμίσιον = Ἱερὸν τῆς θεᾶς Ἀρτέμιδος). Τὸ Ἱερὸν ὅμως αὐτὸ δὲν εἶδεν ὁ Πausanίας, προφανῶς διότι τοῦτο δὲν ἦτο ὁρατὸν εἰς αὐτὸν καθ' ἅπασαν τὴν πορείαν του ἐκ τῆς Ψωφίδος πρὸς τὴν Θέλπουσαν. Εἰς δὲ τὴν ὡς ἄνω θέσιν, ὅπου εὐρέθη καὶ εἶδε τὰ Τρόπαια, εἶδε μόνον τὸν ἐκεῖ ὑπ' αὐτὸ δρυμὸν. Τοῦτο δὲ ἦτο φυσικόν, διότι: Ἡ ὁδὸς ἐκ Ψωφίδος, τὴν ὁποίαν ἠκολούθησεν, ἦτο ἡ περιμετρικὴ ὁδὸς, διερχομένη διὰ τῆς Β. καὶ Β.Δ. πλευρᾶς τῶν βουνῶν τοῦ Ἁγίου Πέτρου. Ο δρυμὸς δὲ δὲν ἐξετείνετο ἕως τὴν πλευρὰν αὐτὴν καὶ εἰς τὸ Ἱερὸν ἔφερεν ἄλλη ὁδὸς (βλ. ἄνωτ.) ἐκ τῆς Ψωφίδος, ἔχουσαν ἄλλην κατεύθυνσιν: διὰ τῆς Β.Α. ρεματιᾶς (πίν. 5β, 6β,δ), ὅπου ἐπίσης ἐξετείνετο ὁ δρυμὸς. Τὸ δρυμὸν ἐπομένως εἶδεν ὁ περιηγητής, ἀφοῦ εἰσῆλθεν εἰς τὴν Θέλπουσαν ἀπὸ τὰ Ν.Δ. τοῦ Ἱεροῦ.

Διὰ τὴν ἀναφέρη ὅμως ὁ Pausanias τὸν δρυμὸν αὐτὸν ἀμέσως μετὰ τὰ Τρόπαια ἐσήμαινεν, ὅτι ὁ δρυμὸς αὐτὸς ἐξετείνετο σχεδὸν ἕως αὐτά, περιλαμβάνων τὸν χώρον τῆς Κοντοβάζαινας (πίν. 6α). Καὶ τὸ μὲν μέρος μεταξὺ τῆς κωμοπόλεως αὐτῆς καὶ τοῦ ὑπερκειμένου ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ εἶναι σήμερον σχεδὸν γυμνόν, ἐνῶ εἶναι κατάφυτον τὸ περὶ αὐτήν. Ἀλλὰ οἱ παλαιότεροι τῶν κατοίκων τῆς λέγουσιν, ὅτι καὶ τὸ μέρος αὐτὸ ἕως τὸν Ἁγ. Πέτρον (πίν. 5β) ἦτο κατάφυτον πρὸ ἐτῶν, ἐξ ὑψηλῶν ἢ καὶ μικρῶν δρυῶν («δέντρων») ἢ καὶ πουρναριῶν καὶ ὅτι χιλιάδες βοσκήματα, αἰγοπρόβατα κυρίως ἀλλὰ καὶ βοσειδῆ, καθὼς καὶ διάφορα θηράματα, διετρέφοντο ὑπὸ τὰ βαθύσκια καὶ μὴ αὐτὰ δένδρα. Ὅπου δὲ εἰς τὸ μέρος αὐτὸ ὑπῆρχον καὶ πηγαῖα ἢ ποταμίσια ὕδατα, τὰ δένδρα αὐτὰ ἐνηλλάσσοντο μετὰ πλατάνων, λευκῶν καὶ ἰτεῶν. Τὰ βοσκήματα, ἐξ ἄλλου, αὐτὰ ἀπετέλουν σοβαρὸν παράγοντα τῆς τοπικῆς οἰκονομίας, λιπαίνοντα, σὺν τοῖς ἄλλοις, τὸ ἔδαφος καὶ συντηροῦντα τὴν οἰκολογικὴν ἰσορροπίαν. Ἐξετείνετο μάλιστα, κατὰ τὰ λεγόμενα τῶν παλαιότερων τῶν κατοίκων, ὁ δρυμὸς αὐτὸς πρὸ τοῦ '21 σχεδὸν ἕως τὴν Κοντοβάζαιναν, ἢ ὁποία ἰδρῦθη ἐκεῖ κατὰ τὰ τέλη τῆς Τουρκοκρατίας. Ἀνάλογος ὅμως ἀριθμὸς βοσκημάτων λέγεται, ὅτι διετρέφετο καὶ ἐπὶ τῆς πρὸς τὸ Βελημάχι πλευρᾶς τοῦ ὄρειου αὐτοῦ ὄγκου (πίν. 2).

Κατὰ τὴν ἀρχαιότητα λοιπὸν ὁ δρυμὸς ἐξετείνεται πιθανῶς ὄχι μόνον ἕως τὴν θέσιν ὅπου ἡ Κοντοβάζαινα ἀλλὰ πολὺ χαμηλότερον, ἤτοι σχεδὸν ἕως τὴν θέσιν Χοτούλια, ἀπὸ ὅπου καὶ διῆλθεν ὁ Πausanίας, ἰδὼν τὴν θέσιν Τρόπαια (ἤτοι τὸ ὕψωμα τῶν Ἀγίων Θεοδώρων) καὶ ἐν συνεχείᾳ τὸν δρυμὸν. (βλ. ἀνωτ.): «Τροπαίων δὲ ἔχεται δρυμὸς... (πίν. 2).

Ὁ χῶρος αὐτὸς τοῦ δρυμοῦ —καὶ ἰδίως ὁ παρὰ τὴν ὡς ἄνω κωμόπολιν— ἀπετέλει τὸ εἰδυλλιακώτερον ἴσως μέρος του. Καὶ τοῦτο, διότι ἔνεκα τοῦ ἐκεῖ ὀμαλοῦ σχετικῶς ροῦ τοῦ ὁμωνύμου ποταμιοῦ σχηματίζεται μικρὸν πλάτωμα μὲ πλῆθος πηγῶν καὶ μὲ ὀργιῶδη βλάστησιν. Ἐκ τοῦ χῶρου τῆς κωμοπόλεως αὐτῆς λέγεται ὅτι προέρχονται καὶ ἀρχαῖοι πῆλινοι ἀνθεμωτοὶ ἀκροκέραμοι κλασσικῶν χρόνων (εὐρισκόμενοι εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ ἱατροῦ Β. Σεραφεῖμ), ἀνήκοντες εἰς κάποιον δημόσιον κτήριον, ναὸν ἴσως. Θεμελίωσις μάλιστα ἀρχαίου κτηρίου λέγεται ὅτι ὑπῆρχεν ἀκόμη πρὸ χρόνων εἰς τὸν χῶρον τῆς κωμοπόλεως, ἐκεῖ ὅπου ὁ ναῖσκος τοῦ «Ἄγ. Θεράπη». Τὸ κτήριον τοῦτο θὰ ἦτο ἐπομένως ἐντὸς τοῦ δρυμοῦ.

Εἰς τὸν χῶρον τῆς κωμοπόλεως, ὅπως ἐλέχθη, ὁ ροῦς τοῦ ποταμιοῦ εἶναι μᾶλλον ὀμαλός, ἔνεκα τῆς ἰσοπέδου σχετικῶς διαμορφώσεως τοῦ ἐδάφους. Ἀμέσως μετ' αὐτὴν ὅμως ὁ ροῦς του γίνεται ἀπότομος, διότι ἀκολουθεῖ τὴν κλίσιν τῆς ρεματιᾶς. Τελικῶς δὲ τὸ ποτάμι αὐτὸ καταλήγει καὶ πάλιν εἰς σχετικῶς ἰσόπεδον χῶρον (ὑπὸ τὴν Χοτούλια καὶ τὸ Ντουζάκο), τὸν ὁποῖον καὶ διαρρέει. Ὁ χῶρος αὐτός, ὅπου καὶ ἡ παλαιὰ Μονὴ τῆς Κλιβωκᾶς (βλ. κατωτ.) ἐκτείνεται πρὸς Ν. ἕως τὴν ξηρὰν (σήμερον) κοίτην τοῦ Λάδωνος, ὑπὲρ τὴν ἔναντι (ἀριστερὰν) ὄχθην τοῦ ὁποῖου ὑψοῦται ὁ ὄρεινός ὄγκος τοῦ Σπάθαρη. Πρὸς τὰ Ν.Δ. δὲ ἐκτείνεται ἕως ἐν μικρὸν ὑψίπεδον (Λουκᾶ), μὲ διάφορα μικρὰ ὑψώματα, ἐπὶ τῆς ἐκεῖ ὀρθοπλαγιᾶς τοῦ ὁποῖου κρέμαται ἡ νέα Μονὴ τῆς Κλιβωκᾶς (πίν. 2, 6β,δ)

Ἐκβάλλει δὲ τὸ ποτάμι αὐτὸ σήμερον μὲν εἰς τὴν ξηρὰν κοίτην τοῦ Λάδωνος, εἰς αὐτὸν δέ, ἀφοῦ διέλθη δι' αὐτῆς τὸ φαράγγι, τὸ ὁποῖον δημιουργεῖται μεταξὺ τοῦ ὑψιπέδου αὐτοῦ καὶ τοῦ ὄρεινοῦ ὄγκου τοῦ Σπάθαρη —παρὰ τὸ σημερινὸν ὑδροηλεκτρικὸν ἐργοστάσιον τῆς ΔΕΗ. Εἰς τὸν χῶρον αὐτὸν παραμένει ἀκόμη ἡ ξηρὰ κοίτη τοῦ Λάδωνος. Κατὰ τὴν ἀρχαιότητα καὶ μέχρι προσφάτως ὅμως ἡ συμβολὴ ἐγένετο πλησίον τοῦ ὡς ἄνω βυζαντινοῦ ναοῦ τῆς Κλιβωκᾶς, ὅπου ὑπῆρχεν ἡ κοίτη τοῦ Λάδωνος.

Η ΟΡΙΑΚΗ ΣΤΗΛΗ

Ἡ στήλη μνημονεύεται ὑπὸ τοῦ περιηγητοῦ ἀμέσως μετὰ τὴν ἀπλῆν μνειάν τοῦ δρυμοῦ. Δεδομένου δέ, ὅτι ὁ δρυμὸς καθορίζεται ὑπ' αὐτοῦ τοῦ ἰδίου ὡς γειτονεύων μὲ τὰ Τρόπαια, ἔπεται ὅτι ἡ στήλη αὐτὴ εὐρίσκετο ἐντὸς τοῦ ἐν λόγῳ δρυμοῦ. Συνεπῶς μέρος τοῦ δρυμοῦ, τὸ πρὸς τὰ Τρόπαια, ἀνῆκεν εἰς τοὺς Θεल्पουσίους—ἀφοῦ διὰ τῆς στήλης αὐτῆς καθωρίζοντο τὰ ὄρια Ψωφιδίων καὶ Θεल्पουσίων—, τοῦλάχιστον κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ περιηγητοῦ (2ος αἰ. μ.Χ.). Τὸ μέρος τοῦτο ἦτο ἴσως τὸ μὴ ὄρεινόν, ἦτοι ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ἀρχίζει ἀπὸ τὸν χῶρον τῆς Κοντοβάζαινας καὶ καταλήγει εἰς τὸν χῶρον τῆς Κλιβωκᾶς. Ὅπωςδὴποτε ὅμως τὸ μέγιστον μέρος τοῦ δρυμοῦ, τὸ καὶ περισσότερον ὑψηλόν, ἀνῆκεν εἰς τοὺς Ψωφιδίους κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους καὶ ὁ κυρίως ὄρεινός ὄγκος τῆς Ἀναλήψεως ἀνῆκεν ὁμοίως εἰς αὐτούς, ἐξαιρέσει τῶν χαμηλῶν σχετικῶς Ν.Δ. κρασπέδων του, διὰ τῶν ὁποίων καὶ εἰσῆλθεν ὁ περιηγητὴς εἰς τὴν χώραν τῶν Θεल्पουσίων. Ὅπωςδὴποτε, ἐξ ἄλλου, ἡ θέσις Τρόπαια, τὴν ὁποίαν εἶδεν ὁ περιηγητὴς, ἔχων μόλις εἰσέλθει εἰς τὴν χώραν αὐτὴν, ὡς καὶ τὰ πλησίον τῆς ἀρχαῖα λείψανα, τὰ ὁποῖα δὲν μνημονεύει, τὰ εὐρεθέντα παρὰ τὸ χωριὸν Βούτσι, ἀνῆκον εἰς τοὺς Θεल्पουσίους. Διὰ τὴν μὴ ἀναφέρῃ ὅμως τὰ λείψανα αὐτὰ (βλ. ἀμέσως κατωτ.) καὶ συγχρόνως διὰ τὴν μὴ ἀναφέρῃ τίποτε σχετικὸν καὶ μὲ τὴν ἱστορίαν τῆς ἐν λόγῳ θέσεως, δηλαδὴ τῶν Τροπαίων, ἔπεται ὅτι ἡ μὲν ἀρχαία πλησίον τῶν πόλις, εἰς τὴν ὁποίαν ἀνῆκον τὰ λείψανα αὐτά, εἶχεν ἐρημωθῆ καὶ λησμονηθῆ ἀπὸ μακροῦ, ὅταν ὁ ἴδιος διέβη πλησίον τῆς, καὶ ὅτι, μαζὶ τῆς, εἶχε λησμονηθῆ καὶ ἡ ἱστορία τῆς ἐν λόγῳ θέσεως, ἡ ὁποία ἀπετέλει τὸ μόνον ἐναπομεῖναν, κατὰ τὸν 2ον μ.Χ. αἰῶνα, λείψανον τῆς πόλεως καὶ αὐτὸ ὡς τοπωνύμιον πλέον. Σημειοῦται ἐδῶ προκαταρκτικῶς (ἐκτενέστερον βλ. κατωτ.) ὅτι ὑπὸ τοῦ συνόλου τῶν ἐρευνητῶν τὰ ὡς ἄνω λείψανα πόλεως ταυτίζονται μὲ τὴν ὑπὸ τοῦ περιηγητοῦ μνημονευομένην κώμην Καοῦς, ἐσφαλμένως ὅμως.

ΕΝ ΑΡΙΣΤΕΡΑ (:) ΤΟΥ ΛΑΔΩΝΟΣ

Συμβαίνει, ἐν τούτοις, εἰς τὸ ὡς ἄνω κείμενον τοῦ περιηγητοῦ τὰ ὡς ἄνω τρία ἀξιοθέατα νὰ ἀναφέρονται ὡς εὐρισκόμενα ἐν ἀριστερᾷ

τοῦ Λάδωνος. Ἄλλα τὸ κείμενον αὐτὸ διορθώνεται ὑπὸ τῶν ἐρευνητῶν σήμερον: ἐν δεξιᾷ τοῦ Λάδωνος.¹

Πρὸ τῆς διορθώσεώς του ὅμως κυρίως, ἡ φράσις του αὐτῆ εἶχε δημιουργήσει ἀρκετὴν σύγχυσιν· καὶ ἐξ αἰτίας τῆς εἶχον προκύψει ἀπαράδεκτα σήμερον συμπεράσματα, ὅπως εἶναι λ.χ. τὰ ἐξῆς: α) Ὅτι ἡ θέσις Τρόπαια εὐρίσκετο ἐκεῖ ὅπου ἦτο ἡ κωμόπολις Βερβίτσα, μετονομασθεῖσα διὰ τοῦτο εἰς Τρόπαια. Ἡ Βερβίτσα ὅμως, ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Πύργου - Τριπόλεως, οὐδεμίαν (ὡς θέσις) ἔχει σχέσιν μὲ τὰ Τρόπαια τοῦ περιηγητοῦ, σὺν τοῖς ἄλλοις καὶ ἔνεκα τῆς μεγάλης ἀποστάσεως μεταξὺ αὐτῆς καὶ τῆς πορείας του. β) Ὅτι: ὁ Λάδων τοῦ κειμένου τούτου ἦτο ἄλλος, ἄγνωστος, Λάδων, παραπόταμος τοῦ Ἐρυμάνθου.

Σήμερον πάντως, καθὼς ἤδη ἐσημειώθη, τὰ ὡς ἄνω τρία ἀξιοθέατα, τὰ ὁποῖα ἀναφέρει ὁ περιηγητής, πρέπει νὰ εὐρίσκοντο εἰς τὸν χῶρον τῶν Θελπουσιῶν, ὅπου μόλις εἶχεν ὁ ἴδιος εἰσελθεῖ, κατελθὼν ἀπὸ τὴν πρωτεύουσαν τῶν Ψωφιδίων καὶ διελθὼν διὰ μέσου μέρους τῆς χώρας των. Διὰ τοῦτο καὶ αὐτὰ ἦσαν ὅπωςδήποτε εἰς τὴν δεξιᾷ ὄχθην τοῦ Λάδωνος. Ἡ διόρθωσις τοῦ ὡς ἄνω κειμένου τοῦ περιηγητοῦ ἐπομένως ἐν δεξιᾷ τοῦ Λάδωνος, εἶναι ὀρθή.

ΛΙΘΟΣΤΡΩΤΟΝ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΑ ΟΔΟΣ

Ὅτι ἡ διαγραφείσα ὡς ἄνω πορεία τοῦ περιηγητοῦ εἶναι ὀρθή καὶ ὅτι ἡ πορεία αὐτῆ συνεχίσθη μὲ τὴν αὐτὴν περίπου κατεύθυνσιν περαιτέρω (μετὰ τὴν μνείαν τῶν ὡς ἄνω τριῶν ἀξιοθεάτων δηλαδή), ἦτοι πρὸς τὴν ὡς ἄνω κοιλάδα (βλ. ἄνωτ.), κάτωθεν τῆς σημερινῆς Μονῆς τῆς Κλιβωκᾶς, προκύπτει καὶ ἐκ τῶν ἐξῆς:

Τὸ ἀνώτερον μέρος τῆς ὁδοῦ, τὴν ὁποίαν ἠκολούθησεν ἐν συνεχείᾳ (μετὰ τὴν ὡς ἄνω μνείαν) ὁ περιηγητής (πρὸς τὴν ὡς ἄνω κοιλάδα) φαίνεται ὅτι ἐκαλύπτετο ὑπὸ λιθοστρώτου, ἴσως διότι ἡ κλίσις τοῦ ἐδάφους ἦτο ἐκεῖ μεγάλη σχετικῶς. Λείψανα τοῦ ἀρχαίου τούτου λιθοστρώτου (πίν. 6γ) ἐπεσήμανα τὸ 1964, ἀδυνατοῦσα τότε νὰ προβῶ εἰς συσχετισμὸν των.

Τὸ λιθόστρωτον τοῦτο ἀπετελεῖτο ἐκ μεγάλων σχετικῶς τιτανολίθων, μὲ ἐπίπεδον τὴν ἄνω ἐπιφάνειάν των, συχνὰ ὀρθογωνίου σχήματος.

1. Βλ. ΠΑΠΑΧΑΤΖΗ, Πανσαρία Ἀρχαδικὰ (1967), 285.

Τὰ λείψανα αὐτὰ διετηροῦντο κυρίως εἰς τὸ ἄνω μέρος τῆς ἐν λόγῳ ὁδοῦ, ἢ ὁποῖα φέρει καὶ σήμερον πρὸς τὴν κάτωθεν κοιλάδα, ὕπου ἢ παλαιὰ Μονή, καὶ ἐνωρίτερον παρὰ τὴν εἴσοδον τῆς νέας Μονῆς (τῆς Παναγίας Κλιβωκᾶς). Ἡ αὐτὴ ὁδὸς ἔφερεν εἰς τὸ Κοντοβαζαινίτικο ποτάμι καὶ συγχρόνως εἰς τὸν Λάδωνα. Ἦτο δὲ αὐτὴ ἡ ἀρχαία ὁδός, ἔχουσα ἐκατέρωθέν της, ἐδῶ καὶ ἐκεῖ, καὶ πηγαῖα ὕδατα, πρὸς ἀνακούφισιν τῶν ὁδοιπόρων.

Φαίνεται λοιπόν, ὅτι ἡ ἀρχαία αὐτὴ ὁδὸς συνετηρεῖτο καὶ μετὰ τοὺς ἀρχαίους χρόνους συνεχῶς, ἦτοι καὶ κατὰ τὸν Μεσαίωνα ἀλλὰ καὶ τὸ πλεῖστον τῆς Τουρκοκρατίας, καθόσον ἔφερε πρὸς τὸν Λάδωνα τελικῶς (καὶ δι' αὐτοῦ πρὸς τὴν κεντρικὴν καὶ νότιον Ἀρκαδίαν — μέσῳ τῆς χώρας τῶν Θεल्पουσίων κατὰ τὴν ἀρχαιότητα). Ἡ παρουσία τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας Κλιβωκᾶς, τοῦ 9ου αἰ. μ.Χ.¹, καὶ τῆς πλησίον του παλαιᾶς Μονῆς, ἐξηγοῦν τὴν συνεχῆ αὐτὴν χρῆσιν της.

Ἄλλη ὁδὸς ἄλλωστε, φέρουσα ἐκ τῆς ὄρεινῆς Ψωφίδος πρὸς τὸν Λάδωνα, καὶ μὲ πρόσβασιν εἰς τὸν Ἱερὸν δρυμόν, δὲν φαίνεται νὰ ὑπῆρχε. Ἡ σημερινὴ ὁδὸς ἀπὸ τὸ Βούτσι πρὸς τὸ ἐργοστάσιον τῆς ΔΕΗ παρὰ τὸν Λάδωνα εἶναι τῶν προσφάτων χρόνων. Τὰ δὲ ἀρχαῖα λείψανα εἰς τὸν χώρον αὐτὸν (ὕπου τὸ χωριὸν Βούτσι) ἦσαν προσπελάσιμα κατὰ τὴν ἀρχαιότητα κυρίως ἐκ τῆς ὡς ἄνω δημοσίας ὁδοῦ, τὴν ὁποῖαν ἠκολούθησεν ὁ Πausanias εἰσελθὼν εἰς τὴν χώραν τῶν Θεल्पουσίων. Ἦτο δὲ ὁ χώρος αὐτὸς ὑψίπεδον (βλ. ἄνωτ.) καὶ φυσικόν, τρόπον τινά, ὄχυρόν, διότι: παρουσιάζετο σχεδὸν ὡς ὀρθοπλαγιά πρὸς τὴν Ν. Ἀ. πλευρὰν του — ὕπου ἢ κοίτη τοῦ Λάδωνος — καὶ πρὸς τὴν παρακειμένην Β. Ἀ. πλευρὰν — ὕπου ἢ κοιλάς τῆς Κλιβωκᾶς —, ἐπὶ τῆς ὁποίας κρέμαται οὕτως εἰπεῖν, ἡ νέα Μονή. Ἐπίσης κατὰ τὴν ἐναντι αὐτῆς Ν. πλευρὰν παρουσίαζε σειρὰν ὑψωμάτων καὶ μόνον κατὰ ἓν μέρος τῆς τετάρτης, πρὸς τὰ Τρόπαια, πλευρᾶς (Β. Δ.) ἦτο προσπελάσιμος, ἐκ τῆς ὁδοῦ, ἢ ὁποῖα ἤρχετο ἐκ τῆς Ψωφίδος (Τριποτάμων).

Ο ἈΡΣΗΝ ΠΟΤΑΜΟΣ

Ἡ Ἀρσην ποταμὸς μνημονεύεται, ὑπὸ τοῦ περιηγητοῦ ἀμέσως μετὰ τὰ τρία ὡς ἄνω ἀξιοθέατα (τὰ Τρόπαια, τὸν δρυμόν καὶ τὴν στήλην μὲ

1. Βλ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΥ, Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῶν ἐκκλησιῶν καὶ μοναστηρίων τῆς Γορτυνίας (1958), 121 καὶ 220-21.

τὴν ὄριακὴν ἐπιγραφὴν), καθοριζόμενος ὑπ' αὐτοῦ καὶ διὰ τῶν ἐξῆς : α) ὡς εὐρισκόμενος εἰς τὴν χώραν τῶν Θελπουσίων, εἰς τὴν ὁποίαν ἔχει ἤδη εἰσέλθει ὁ περιηγητής : ἐν δὲ τῇ γῇ τῇ Θελπουσία ποταμός ἐστι Ἄρσην καλούμενος. . .», β) ὡς ἔχων τὴν κώμην Καοῦς εἰς ἀπόστασιν 25 σταδίων ἀπ' αὐτοῦ.

Ἄλλὰ διὰ τὴν ταύτισιν τοῦ ποταμοῦ αὐτοῦ ἔχουν ἐκφραστῆ ἀμφισβητήσεις· καὶ ἔχει προκληθῆ σύγχυσις, σὺν τοῖς ἄλλοις, καὶ ἕνεκα τῆς ὡς ἄνω φράσεως : ἐν ἀριστερᾷ τοῦ Λάδωνος, ἡ ὁποία ὅμως, ὅπως ἐλέχθη, διορθώνεται εἰς ἐν δεξιᾷ τοῦ Λάδωνος ὑπὸ τῶν ἐρευνητῶν.

Συνήθως, ἐν τούτοις, μὲ τὸν Ἄρσηνα ποταμὸν ταυτίζεται τὸ Βελημαχίτικο ποτάμι (πίν. 2) ἢ ποτάμι τῆς Πατσουριάς, τὸ ὁποῖον ἐκβάλλει μὲν εἰς τὸν Λάδωνα ἀλλὰ χαμηλὰ σχετικῶς, πρὸ τῆς σημερινῆς θέσεως Τουμπίτσι (ὅπου καὶ γίνεται σήμερον ἡ διάβασις τοῦ Λάδωνος διὰ γεφύρας, ἔναντι περίπου τῆς ὁποίας εἶναι τὸ χωριὸ Βάναινα, ὅπου ἡ ἀρχαία — πόλις — Θέλπουσα), διὰ τῆς ὁποίας καὶ διέρχεται ἡ ὁδὸς Πύργου - Τριπόλεως.

Ἄλλ' ἡ ταύτισις αὐτὴ δὲν εἶναι ἐπιτρεπτὴ, ἕνεκα τῶν ἀκολουθῶν λόγων :

Τὸ ποτάμι αὐτὸ εὐρίσκεται μὲν μεταξὺ Ἐρυμάνθου καὶ Λάδωνος ἀλλὰ χωρίζεται ἀπὸ τοῦ Λάδωνος διὰ τοῦ ὄρειοῦ ὄγκου τῶν βουνῶν τοῦ Ἁγίου Πέτρου καὶ τῶν Ν.Δ. παραφυάδων του καὶ τοῦ ἐν συνεχείᾳ ὡς ἄνω ὑψιπέδου, ὅπου τὰ λείψανα εἰς τὸ Βούτσι. Ἐκ τοῦ ποταμοῦ αὐτοῦ ἐπομένως δὲν εἶναι ὀρατὰ τὰ τρία ὡς ἄνω ἀξιοθέατα οὔτε καὶ εἶναι καὶν προσδιορίσιμα. Ἐξ ἄλλου, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ σχετισθῆ οὕτως ἢ ἄλλως τὸ ποτάμι αὐτὸ μὲ τὴν ἀρχαίαν κώμην (τὸν Καοῦντα), κειμένην εἰς τὴν ὡς ἄνω προσδιοριζομένην ἀπόστασιν (ὑπὸ τοῦ περιηγητοῦ), μετὰ μίαν ὑποθετικὴν διάβασίν του (ὑπὸ αὐτοῦ) μὲ κατεύθυνσιν τὸν Λάδωνα.

Ἄλλὰ ἡ διαγραφεῖσα ὡς ἄνω πορεία τοῦ περιηγητοῦ, μετὰ τὴν ἀναχώρησίν του ἐκ τῆς Ψωφίδος, καὶ ἡ εἴσοδός του εἰς τὴν Θέλπουσαν — διὰ τῆς σημερινῆς ὁδοῦ ἀπὸ τὸ Βελημάχι πρὸς τὴν Χοτούλια καὶ τὴν Ἁγ. Παρασκευὴν — ἐπιτρέπουν ἀνέτως τὴν ταύτισιν τοῦ Ἄρσηνος ποταμοῦ μὲ τὸ σημερινὸν Κοντοβαζαινίτικο ποτάμι. Ἀναλυτικώτερον :

Τὸ ποτάμι αὐτό, ἐν πρώτοις, πηγάζει εἰς τὴν Ν.Δ. ρεματιὰν (βλ. ἀνωτ.) τοῦ ἱεροῦ δρυμοῦ, ἥτοι ὑπὸ τὸ ἀνασκαφὴν Ἱερὸν. Ἐρρεε δὲ διὰ μέσου τοῦ δρυμοῦ αὐτοῦ, ὁ ὁποῖος, ὅπως ἐλέχθη, φαίνεται ὅτι κατελάμβανε ὄχι μόνον τὸν χώρον τῆς σημερινῆς Κοντοβαζαινας ἀλλ' ἐξετείνεται

εις τὰ Ν.Δ. αὐτῆς, ἕως περίπου τὴν σημερινὴν θέσιν Χοτούλια, καταλήγων ἕως τὸν Λάδωνα. Ὁ Παυσανίας, ἔχων εἰσέλθει εἰς τὴν Θέλπουσαν καὶ ἰδὼν τὰ Τρόπαια, εἶδε καὶ τὸν δρυμὸν αὐτὸν καὶ ἀνέφερεν ἀκούούθως τὴν στήλην· κατόπιν δὲ ἐπροχώρησε πρὸς τὸ ποτάμι αὐτό, διὰ νὰ κατευθυνθῆ ἔν συνεχείᾳ πρὸς τὸν Λάδωνα.

Ἐξ ἄλλου, δὲν εἶναι τυχαῖον ὅτι τὸ ποτάμι αὐτὸ πηγάζει ὑπὸ τὸ ἀνασκαφὴν Ἱερὸν καὶ ρέει διὰ τοῦ χώρου καὶ τοῦ δρυμοῦ του. Τοῦτο, ἐὰν συναδυσθῆ μετὰ τὸ ἀρχαῖον ὄνομά του : Ἄρσην. Καὶ τοῦτο, διότι καὶ σήμερον ἀκόμη τὰ ὕδατα τῆς Ἱερᾶς πηγῆς τοῦ ἀρχαίου Ἱεροῦ—ἀποτελοῦντα τὴν ἀφετηρίαν τῶν ὑπογείου φλεβῶν τῶν πηγῶν τοῦ ὡς ἄνω ποταμιοῦ—πιστεύονται ὅτι εἶναι θαυματουργὰ εἰς θέματα ὑγείας γενικῶς καὶ τεκνογονίας (ἀρρενογονίας) εἰδικώτερον.

Πρὸς τούτοις, τὸ ποτάμι αὐτὸ ἐκβάλλει μὲν ἐπίσης εἰς τὸν Λάδωνα ἀλλὰ πολὺ ἐνωρίτερον τοῦ Βελημαχίτικου. Αὐτὸ μὲν ἐκβάλλει παρὰ τὸν βυζαντινὸν ναὸν τῆς Κλιβωκᾶς, ἐνῶ τὸ ἄλλο, ὡς τῆς Πατσουριᾶς (πίν. 2), μετὰ τὸ ὑδροηλεκτρικὸν ἐργοστάσιον τῆς ΔΕΗ, εἰς χαμηλότερον μέρος, ἤτοι πλησιέστερον τοῦ χώρου τῆς ἀρχαίας (πόλεως) Θελπούσης (Βάναινας). Ἀπὸ πλευρᾶς ἐπομένως συνδυασμοῦ τούτου μετὰ τὸ ὀδοιπορικὸν τοῦ περιηγητοῦ καὶ τῶν ὑπ' αὐτοῦ παρεχομένων χιλιομετρικῶν ἀποστάσεων, δὲν ἐπιτρέπεται ἢ ταύτισίς του μετὰ τὸν Ἄρσηνα ποταμὸν. Οὔτε ἐξ αὐτοῦ εἶναι δυνατὴ ἡ θέα τοῦ Ἱεροῦ δρυμοῦ. Καί, ἐπὶ πλέον, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ συναδυσθῆ μετὰ τὴν θέσιν Τρόπαια.

Τὸ σύνολον συνεπῶς τῶν προδιαγραφῶν διὰ τὴν ταύτισιν τοῦ Ἄρσηνος, ἐνῶ καλύπτει τὸ Κοντοβαζαινίτικο ποτάμι, δὲν ἀφήνει κἄν περιθώρια διὰ τὴν ταύτισιν τοῦ ἐνὸς ἢ τοῦ ἄλλου μέρους τοῦ ὡς ἄνω ποταμιοῦ μετὰ αὐτόν· οὔτε μὲν ἔν ἄλλο, ὀνόματι Πελέκι πλησίον των.

Ἐπάρχει, ἐν τούτοις, μία σοβαρωτάτη δυσχέρεια διὰ τὴν ταύτισιν αὐτὴν τοῦ Ἄρσηνος ποταμοῦ μετὰ τὸ Κοντοβαζαινίτικο ποτάμι : Εἰς τὸ κείμενον τοῦ περιηγητοῦ ἀναφέρεται περὶ αὐτοῦ εἰδικώτερον τὸ ἐξῆς : . . . τοῦτον (τὸν Ἄρσηνα) οὖν διαβίση καί . . . Ἡ ταύτισις ὅμως τοῦ Κοντοβαζαινίτικου ποταμιοῦ μετὰ αὐτόν καὶ ἡ τυχὸν διάβασίς του θὰ ἔφερε πρὸς τὴν ἀντίθετον κατεύθυνσιν τὸν περιηγητὴν, ὅχι δηλαδὴ πρὸς τὴν κατεύθυνσιν τοῦ ροῦ τοῦ Λάδωνος καὶ τὴν (πόλιν) Θέλπουσαν ἀλλὰ πρὸς τὴν τῶν πηγῶν του καὶ τὴν πολίχνην τῶν Θαλιάδων. Καὶ τοῦτο πιθανῶς ἠθέλησε νὰ μεταδώσῃ ὁ περιηγητὴς εἰς τὸ κείμενον του ἀλλὰ ἢ προειδοποιήσῃς οὐ, κατὰ λάθος κάποιου ἀντιγραφέως, μετετρέπη εἰς οὖν, μετὰ ἀπο-

τέλεσμα τὴν ριζικὴν ἀλλαγὴν τοῦ νοήματος. Μὲ ἄλλους λόγους ἢ φράσεις «... τοῦτον οὐ διαβήση» ἔγινε : «... τοῦτον οὖν διαβήση...». Καὶ ἡ σύγχυσις περὶ τὴν ταύτισιν προέκυψεν ἐν μέρει ἐξ αὐτοῦ.

Οὕτως ἢ ἄλλως, ὑπῆρχεν ἐκεῖ (πίν. 2) γέφυρα πρὸς διάβασιν τοῦ ποταμιοῦ, ἐξυπακούουσα καὶ ὁδόν, διερχομένην δι' αὐτῆς. Ἦτο δὲ ἡ ὁδὸς αὐτὴ ἢ παραποτάμιος ὁδὸς τοῦ Λάδωνος, ἐρχομένη ἐκ Θαλιάδων καὶ κατευθυνομένη πρὸς τὴν (πόλιν) Θέλπουσαν. Πλησίον τῆς ὁδοῦ αὐτῆς καὶ τοῦ χωριοῦ Δίβριτσα (σημερινῆς Δήμητρας, βλ. κατωτ.) ὑπῆρχε καὶ ναός, ἀνασκαφεὶς ὑπὸ τοῦ Λεονάρδου (βλ. κατωτ.). Διὰ τοῦ χώρου δὲ τοῦ ναοῦ τούτου ἐγένετο πιθανῶς ἡ προσπέλασις τοῦ Ἱεροῦ δρυμοῦ — καὶ τοῦ Ἱεροῦ — τῶν ἐκ Θαλιάδων ἐρχομένων, πρὸς συντόμευσιν τῆς ἀποστάσεως.

Ο ΚΑΟΥΣ

Ὅτι ἡ ταύτισις τοῦ Κοντοβαζαινίτικου ποταμιοῦ μὲ τὸν Ἄρσεναν εἶναι ὀρθή, φαίνεται καὶ ἐκ τῆς ταυτίσεως τῆς κόμης Καοῦς.

Ἡ κόμη αὐτὴ ἀναφέρεται ὑπὸ τοῦ περιηγητοῦ μετὰ τὸν δρυμόν καί, φυσικά, μετὰ τὰ Τροπαία, τὰ ὅποια ὁ ἴδιος εἶδε καθ' ὁδόν. Ἀλλὰ ἀναφέρεται ὑπ' αὐτοῦ μετὰ τὴν συνάντησιν τοῦ Ἄρσενος ποταμοῦ (25 στάδια ἀπ' αὐτῆς). Κατὰ συνέπειαν δὲν εἶναι δυνατὸν ὁ Καοῦς νὰ ἦτο εἰς τὸ χωριὸν Βούτσι, ὅπου ἔχουν μὲν εὐρεθῆ λείψανα ἀρχαίας πόλεως ἀλλ' εἶναι πολὺ πλησίον τῶν Τροπαίων καὶ τοῦ δρυμοῦ (βλ. ἄνωτ.).

Ἡ ταύτισις τῶν ἐν λόγῳ λειψάνων μὲ τὸν Καοῦντα ἔγινε προσωρινῶς, τὸ 1891, ὑπὸ τοῦ Λεονάρδου¹ (βλ. κατωτ.)· καὶ ἔκτοτε, μολοντί· ἔχουν ἐκφρασθῆ ἐπιφυλάξεις δι' αὐτήν, ἔχει γίνεαι γενικῶς ἀποδεκτὴ. Ἀλλὰ πρέπει νὰ ἀπορριφθῆ. Καὶ τοῦτο, διότι :

Ὅπως ἐλέχθη, τὰ λείψανα αὐτὰ εὐρίσκοντο μὲν πλησίον τῆς πορείας τοῦ περιηγητοῦ ἀλλὰ δὲν ἦσαν μετὰ τὴν συνάντησιν τοῦ Ἄρσενος ποταμοῦ, καὶ μάλιστα 25 στάδια μετ' αὐτήν, ἦτοι τοῦ Κοντοβαζαινίτικου ποταμιοῦ. Ἀλλὰ ἦσαν πολὺ πρὸ τῆς συναντήσεώς του, πλησίον τῶν Τροπαίων καὶ τοῦ ἀρχαίου δρυμοῦ. Δὲν εἶναι ἐπομένως ἐπιδεκτικὰ ταυτίσεως μὲ τὴν κόμην Καοῦς. Τυχὸν δὲ ταύτισις τοῦ ποταμοῦ Ἄρσενος μὲ τὸ ἐν ἢ τὸ ἄλλο, τὸ Βαλημαχίτικο ἢ τῆς Πατσουριᾶς, μέρος τοῦ ἄλλου ποταμιοῦ, τὰ ὅποια εἶναι πολὺ πρὸ τῶν ὡς ἄνω ἀρχαίων λειψάνων (εἰς τὸ Βούτσι) : α) θὰ ἐπέβαλλεν ἀδικαιολόγητον ἐκτροπὴν τῆς πορείας

1. A.L. 1891, 98-100 H.A.E. 1891, 23-4. B.C.H. 1891, 657, J.H.S. 1892-3, 149-50.

τοῦ περιηγητοῦ· β) δὲν θὰ ἐπέτρεπε μίαν πρὸ αὐτῶν ταύτισιν τῶν Τρόπαιων καὶ τοῦ δρυμοῦ· γ) θὰ ἠδυνάτει νὰ προσδιορίσῃ τὴν ἀρχαίαν ὁδόν.

Ὁ Καοῦς ἐπομένως πρέπει νὰ ἀναζητηθῇ μετὰ τὴν συνάντησιν τοῦ Κοντοβαζαινίτικου ποταμοῦ (Ἄρσενος), ἡ ὁποία ἔγινεν εἰς τὴν ὡς ἄνω κοιλάδα, ὅπου ἡ Παλαιὰ Μονὴ τῆς Κλιβωκᾶς. Τὰ δὲ ἀρχαῖα, παρὰ τὰ Τρόπαια καὶ πρὸ τῆς συναντήσεως τοῦ ποταμοῦ αὐτοῦ, λείψανα (εἰς τὸ Βούτσι), πρέπει νὰ ἐρμηνευθοῦν ἄλλως πως. Ἀναλυτικώτερον :

Ὁ Καοῦς πρέπει νὰ προσδιορισθῇ ὡς κείμενος μετὰ τὴν διάβασιν τοῦ ὡς ἄνω ποταμοῦ εἰς τὸν χῶρον τῆς ὡς ἄνω κοιλάδος καὶ μετὰ πορείαν μιᾶς ὥρας περίπου ἐκ τοῦ μέρους αὐτοῦ, πρὸς τὴν κατεύθυνσιν τοῦ σημερινοῦ χωριοῦ Κάτω Σπάθαρη καὶ τοῦ παρακειμένου Λάδωνος. Ἐκεῖ πράγματι ὑπάρχουν λείψανα ἀρχαίου οἰκισμοῦ¹, ἀρκετὰ τῶν ὑποίων ἤλθον εἰς φῶς κατὰ τὴν ἐκσκαφὴν τοῦ χώρου διὰ τὰ ὑδροηλεκτρικὰ ἔργα τῆς ΔΕΗ καὶ τὸ ἐκεῖ ἐργοστάσιον (πρὸ Ζδετίας περίπου), ὅπου καὶ διοχετεύονται σήμερον τὰ ὕδατα τοῦ φράγματος (λίμνης) τοῦ Λάδωνος (μετὰ τὴν ἐκτροπὴν του). Τὰ λείψανα αὐτὰ ἐπομένως εἶναι πιθανώτατα ἐκ τοῦ Καοῦτος. Ἡ θέσις των ἄλλωστε εἰς τὸν χῶρον αὐτὸν δικαιολογεῖ καὶ τὸ ὄνομα τῆς κώμης αὐτῆς (Καοῦς) : εἶναι χαμηλὴ, ὑπὸνυμος καὶ ὑγρά, ὡς ἐκ τούτου δὲ θερμὴ.

Η ΣΤΡΑΤΟΣ

Μένει ἐπομένως ἡ ταύτισις τῶν λειψάνων παρὰ τὰ Τρόπαια (εἰς τὸ Βούτσι). Τὰ λείψανα αὐτὰ φρονοῦμεν, ὅτι ἀνήκουν πιθανώτατα εἰς τὴν ἀρχαίαν πόλιν Στράτον καὶ τὸ σκεπτικὸν τῆς ταυτίσεως αὐτῆς ἔχει ὡς ἑξῆς :

Τὰ λείψανα αὐτὰ ἐπεσημάνθησαν εἰς τὸ Βούτσι τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ Λεονάρδου², ὁ ὁποῖος καὶ ἀναφέρει ὅτι ἀνέσκαψεν ἐκεῖ μικρὸν κτήριον. Πενῆντα ἔτη περίπου ἀργότερον ὁ Lemerle³ ἀπεκάλυψεν εἰς τὸ μέρος αὐτὸ τμῆμα ἐνὸς κτίσματος. Εὐρέθησαν δὲ καὶ λείψανα κτίσματος ἐπιβλητικῶν διαστάσεων, κατεσκευασμένου ἐξ ὀγκολίθων. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι εἰς τὸν χῶρον αὐτὸν — ὅπου συχνά, κατὰ τὴν καλλιέργειαν τῶν

1. Τὰ λείψανα αὐτὰ ἐγνώριζεν ὁ Λεονάρδος (ἔ.ά.) καὶ ὁ Παπανδρέου, *Καλαβρυτινὴ Ἐπετηρὶς* (1906), 151. Πλησίον των ἦτο ἡ παλαιὰ γέφυρα τοῦ Λάδωνος, συνδέουσα τὴν Ἰλλεῖαν μετὰ τὴν Θέλπουσαν.

2. *A.A.* 1891, 100

3. *B.C.H.* (1939), 301 - 302

ἀγρῶν, λέγεται ὅτι ἔρχονται εἰς φῶς καὶ ἄλλα λείψανα, λ.χ. ταφαὶ καὶ σωληνώσεις ὑδραγωγείου— ὑπῆρχε μία ἀρκαδικὴ πόλις σημαντικῆς σπουδαιότητος, κειμένη καὶ ἐπὶ φυσικοῦ ὄχυροῦ, τῆς χώρας τῶν Θελπουσίων, πλησίον δὲ καὶ τῆς ἐκ Ψωφίδος (δημοσίας) ὁδοῦ, τὴν ὁποίαν καὶ ἠκολούθησεν ὁ Παυσανίας.

Διὰ τὴν ἀναφέρη ὅμως ὁ περιηγητὴς, τὴν πόλιν αὐτὴν, καίτοι διῆλθε πλησίον τῆς, ἔπεται ὅτι αὐτὴ εἶχεν ἐπὶ τῆς ἐποχῆς του περιπέσει εἰς λήθην καὶ ἀφάνειαν, ἐνῶ συγχρόνως καὶ τὸ στρατιωτικὸν κατόρθωμά της, τὸ ὁποῖον συνεδέετο μὲ τὴν ἴδρυσιν τῶν τροπαίων εἰς τὴν ἐξοδὸν τῆς (παρὰ τὴν δημοσίαν ὁδόν), εἶχεν ἐπίσης λησμονηθῆ. Καὶ διὰ τοῦτο, τὸ τυμβοειδὲς ὕψωμα, ὅπου εἶχον αὐτὰ στηθῆ, ἀπετέλει τοπωνύμιον μόνον πλέον, γνωστὸν ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ περιηγητοῦ ὡς Τρόπαια.

Κατὰ τὴν γνώμην μας ἡ ἀρκαδικὴ αὐτὴ πόλις τῆς χώρας τῶν Θελπουσίων ἦτο πιθανότατα ἡ (ἢ ὁ) Στράτος. Ἦτο δηλαδὴ αὐτὴ αὕτη ἡ ὀμηρικὴ πόλις, ἡ ὁποία μετέσχε τῆς τρωικῆς ἐκστρατείας, ἀπὸ κοινοῦ μετ' ἄλλων ἀρκαδικῶν πόλεων, ὑπὸ τὸν βασιλέα μιᾶς ἐξ αὐτῶν, τῆς Τεγέας, τὸν Ἀγαπήνορα, διὰ πλοίων τοῦ Ἀγαμέμνονος¹: «Οἳ δ' ἔχον Ἀρκαδίην ὑπὸ Κυλλήνης ὄρος αἰπύ, / Αἰπύτιον παρὰ τύμβον, ἴν' ἀνέρες ἀγχιμαχῆται, / οἳ Φερεόν τε νέμοντο καὶ Ὀρχομενὸν πολύμηλον / Ῥίπην τε Στρατίνην τε καὶ ἠνεμόεσσαν Ἐνίσπην, / καὶ Τεγέην εἶχον καὶ Μαντινέην ἐρατεινήν, / Στύμφηλόν τ' εἶχον καὶ Παρρασίην ἐνέμοντο, / τῶν ἦρχ' Ἀγκαίιο πάϊς, κρείων Ἀγαπήνωρ, / ἐξήκοντα νεῶν... αὐτὸς γάρ σφιν δῶκεν ἀναξ ἀνδρῶν Ἀγαμέμνων / νῆας εὐσσέλμους...».

Περαιτέρω πληροφοροίαι, στοιχειοθετοῦσαι τὴν ἀποψιν αὐτὴν, εἶναι αἱ ἐξῆς :

Ὁ Πολύβιος² εἰς τὰ τῆς ἐκστρατείας τοῦ Φιλίππου Ε' τῆς Μακεδονίας εἰς τὴν Πελοπόννησον, ἐναντίον τῶν Ἡλείων, ἀναφέρει ὅτι : Μετὰ τὴν κατάληψιν τῆς (πόλεως) Ψωφίδος ὑπ' αὐτοῦ, ἀπὸ ὅπου ἐξεδίωξε τὴν ἠλειακὴν φρουράν, ὁ Μακεδὼν αὐτὸς βασιλεὺς ἐπροχώρησε πρὸς τὸν Ἐρύμανθον καὶ κατέλαβε τὸν (ἢ τὴν) Λασιῶνα (εἰς τὸ σημερινὸν χωριὸν Κοῦτι πλησίον τῆς κωμοπόλεως Κούμανη), κειμένην, ὅπως καὶ ἡ Ψωφίς (Τριπόταμα), ἐπὶ φυσικοῦ ὄχυροῦ.³

1. Ἰλ. Β 603 κ.έ.

2. V 67 κ.έ.

3. Περὶ τῆς πόλεως αὐτῆς: ΔΕΠΑΣΤΑ, Λασιῶν, μία σημαντικὴ πόλις ἐν τῇ ἠλειακῇ ἀκρωρείᾳ, Ἐπετ. Ἐταιρ. Ἡλειακ. Μελ. 1 (1982), 203 κ.έ.

Προφανῶς ὁ Φίλιππος Ε', ἀναχωρήσας ἐκ Ψωφίδος, ἠκολούθησε τὴν ὁδὸν ἢ ὁποῖα φέρει ἀπὸ τὰ Τριπόταμα πρὸς τὸν Ἐρύμανθον (πίν. 2)· καί, ἀφοῦ κατέλαβε τὴν Λασιῶνα, ἐξεδίωξε καὶ ἐκεῖθεν τὴν ἠλειακὴν φρουράν¹. Ἀμέσως δὲ ἐν συνεχείᾳ ἀναφέρει ὁ Πολύβιος, ὅτι ὁ Φίλιππος Ε' κατέλαβε καὶ τὴν Στράτον, ἐκλιπόντων τῶν Ἠλείων· καὶ τὴν ἀποκατέστησεν εἰς τοὺς Θελπουσίους.

Πιστεύεται ὅμως γενικῶς, ὅτι ὁ Μακεδὼν αὐτὸς βασιλεὺς τὴν κατάληψιν τῆς Στράτου ἐπέτυχε διὰ τῆς ἀποστολῆς μόνον ἐνὸς ἀγῆματος, τὸ ὁποῖον ἀνέλαβε τὴν ἐπιχείρησιν, ἐνῶ ὁ ἴδιος μὲ τὸ ὑπόλοιπον στράτευμα παρέμεινεν εἰς Λασιῶνα.

Ἡ θέσις ὅμως ὅπου εὐρίσκετο ἡ Στράτος παραμένει μέχρι σήμερον ἄγνωστος. Εἶναι γνωστόν, ἐν τούτοις, ὅτι ἡ πόλις αὐτὴ ἦτο εἰς τὴν χώραν τῶν Θελπουσίων καὶ ὅτι ἔκειτο ἐπὶ φυσικοῦ ὄχυροῦ. Πιστεύεται δὲ γενικῶς ἐπίσης, ὅτι ἦτο μεταξὺ τῶν δύο μεγάλων ποταμῶν, τοῦ Ἐρυμάνθου καὶ τοῦ Λάδωνος, ἦτοι μεταξὺ τῆς ἀριστερᾶς ὄχθης τοῦ πρώτου καὶ τῆς δεξιᾶς τοῦ δευτέρου², καὶ ἐπὶ τῆς ὁδοῦ ἐπομένως ἐκ τοῦ Ἐρυμάνθου πρὸς τὴν Θέλπουσαν (βλ. ἄνωτ.).

Καὶ ἔχει μὲν προταθῆ δι' αὐτὴν κάποια τοποθεσία μεταξὺ τοῦ χωριοῦ Ράχες, παρὰ τὴν θέσιν Τουμπίτσι, καὶ μιᾶς θέσεως, Σταυρὶ ὀνόματι, εἰς τὴν περιοχὴν αὐτὴν. Ἀλλὰ ἡ πρότασις αὐτὴ ἔχει ἀπορριφθῆ³, διότι στερεῖται τῆς σχετικῆς τεκμηριώσεως.

Ὅτι ἡ θέσις τῆς Στράτου εἶναι δυνατὸν νὰ προσδιορισθῆ εἰς τὸ χωριὸν Βούτσι καὶ παρὰ τὸν δρυμὸν Ἀφροδίσιον ἀλλὰ καὶ τὰ Τρόπαια, φαίνεται καὶ ἐκ τῶν ἐξῆς στοιχείων :

α) Ἡ Στράτος ἀναφέρεται ὅτι ἦτο εἰς τὴν χώραν τῶν Θελπουσίων (βλ. ἄνωτ.) καὶ τὰ λείψανα ἀρχαίας πόλεως εἰς τὸ Βούτσι εὐρίσκονται εἰς τὴν περιοχὴν τῆς χώρας αὐτῆς, καθ' ἃ προκύπτει ἐκ τῆς ἀφηγήσεως τοῦ περιηγητοῦ (βλ. ἄνωτ.).

β) Τὰ λείψανα αὐτὰ εὐρίσκονται εἰς χώρον, ὁ ὁποῖος ἀπετέλει φυσικὸν ὄχυρόν (βλ. ἄνωτ.) καὶ ἡ Στράτος ἦτο ἐπὶ τοιοῦτου ὄχυροῦ, ἐλέγχοντος τὴν περιοχὴν καὶ διὰ φρουρᾶς.

1. HOAYB. V 73, Περὶ τοῦ Πολυβίου βλ. WALBANK, *A Historical Commentary on Polybius* (1957 - 1967).

2. CURTIUS, ἔ.ἀ. καὶ R.E. IV, 331.

3. *Αὐτόθι*.

γ) Τὸ ὄχυρόν τοῦτο, ὑπερκείμενον τῆς δεξιᾶς ὄχθης τοῦ Λάδωνος ἐδέσποζεν εὐρείας περιοχῆς, ἔχον ἀνοικτόν τὸν ὀρίζοντα ἀπὸ τῆς Φολόης ἕως καὶ τῆς πέραν τοῦ Λάδωνος περιοχῆς.

δ) Εὐρίσκειτο πλησίον τῆς ἐκ Ψωφίδος πρὸς Θέλπουσαν (δημοσίας) ὁδοῦ καὶ διέθετε καὶ σχετικῶς εὐφορον γῆν.

Ἄλλ' ἐρωτᾶται : Διατι ὁ Πausanias, μολονότι διῆλθε πλησίον τῆς πόλεως αὐτῆς, διὰ τῆς ὡς ἄνω (δημοσίας) ὁδοῦ, δὲν ἀναφέρει τίποτε περὶ αὐτῆς; Ἄλλὰ καὶ δὲν ἀναφέρει καὶ τίποτε σχετικὸν μὲ τὸ ἱστορικὸν τῆς θέσεως Τρόπαια; Ὅπως ἐλέχθη, προφανῶς διότι ἡ πόλις εἶχε τότε ἐρημωθῆ. Πράγματι :

Συμβαίνει καὶ ὁ Στράβων, ἐνάμισυ αἰῶνα πρὸ τοῦ περιηγητοῦ, νὰ μᾶς πληροφορῇ¹ ὅτι ἤδη ἡ Στράτος ἐπὶ τῆς ἐποχῆς του εἶχεν ἐρημωθῆ. Ἐπόμενον λοιπὸν ἦτο ἡ πόλις αὐτή, ὅταν διῆλθε πλησίον τῆς ὁ Πausanias νὰ εἶχεν ἀφανισθῆ πλήρως. Συμβαίνει, ἐξ ἄλλου, αὐτὸς ὁ ἴδιος ὁ Πausanias² νὰ ἀναφέρῃ ἄλλου ὅτι, ἐπὶ τῆς ἐποχῆς του, ἐλέγετο ὅτι ἡ πόλις αὐτή ἦτο κάποτε ἐπὶ νήσου τοῦ Λάδωνος (ἡ ὁποία, μὴ προσδιοριζομένη, ἐθεωρεῖτο κατακλυσθεῖσα ὑπ' αὐτοῦ). Τοῦτο δὲ ὑποδηλοῖ ὅτι ἡ θέσις τῆς ἤδη εἶχε καταστῆ ἄγνωστος.

Καὶ τοποθετεῖται μὲν γενικῶς ἡ πόλις αὐτή σήμερον εἰς τὴν χώραν τῶν Θελπουσίων, ἀλλὰ εἶναι ἄγνωστον ποῦ ἔκειτο ἀκριβῶς. Εἰς τὸ σύνολον ὅμως τῶν προδιαγραφῶν περὶ αὐτῆς φαίνεται νὰ ἀνταποκρίνεται ἡ ἀρχαία πόλις παρὰ τὸ Βούτσι. Καὶ τοῦτο, διότι : Εὐρίσκειτο πλησίον τῆς δεξιᾶς ὄχθης τοῦ Λάδωνος, εἰς τὴν χώραν τῶν Θελπουσίων, ἐπὶ φυσικοῦ ὄχυροῦ καὶ πλησίον τῆς δημοσίας (καὶ στρατιωτικῆς;) ὁδοῦ, ἡ ὁποία ἔφερεν εἰς αὐτὴν τόσον ἀπὸ τὴν Ψωφίδα ὅσον καὶ ἀπὸ τὴν ὄρεινὴν Ἡλείαν, συνδέουσα αὐτήν, ἐπὶ πλέον, μὲ τὴν λοιπὴν Θέλπουσαν καὶ τὴν Πισάτιδα. Διὰ τῆς ὁδοῦ Ψωφίδος - Θελπούσης διῆλθεν ἄλλωστε ὁ Πausanias καὶ διὰ τῆς ὁδοῦ Λασιῶνος (ἦτοι ὄρεινῆς Ἡλείας) - Θελπούσης ἦλθεν εἰς τὴν Στράτον τὸ ἄγγμα τοῦ Φιλίππου Ε'.

Καὶ πιστεύεται μὲν γενικῶς, ὅτι, μετὰ τὴν ἐμφάνισιν τοῦ ἀγῆματος τούτου, ἡ φρουρὰ τῶν Ἡλείων εἰς τὴν Στράτον ἀπεχώρησεν οἰκιοθελῶς (βλ. ἀνωτ. : ἐκλιπόντων τῶν Ἡλείων) ἐξ αὐτῆς. Πιστεύεται δηλαδὴ ὅτι τὸ ὡς ἄνω ἄγγμα εἰσῆλθεν εἰς τὴν πόλιν αὐτὴν ἀμαχητὶ καὶ

1. VIII 8,2

2. VII 25,10

ἀκολούθως παρέδωκε τὴν ἐξουσίαν εἰς τοὺς (ἐντοπίους) Θελπουσίους¹. Ἀκολούθως δὲ ὅτι ἐπέστρεψεν εἰς Λασιῶνα, πρὸς συνάντησιν τοῦ Φιλίππου Ε', ὁ ὁποῖος ἐκεῖθεν πλέον συνέχισε, μὲ ὄλον τὸ στράτευμά του, τὴν ἐκστρατείαν του².

Ἄλλὰ καὶ τὰ Τρόπαια συμβάλλουν εἰς τὴν ταύτισιν τῆς ὡς ἄνω πόλεως, εἰς τὸ Βούτσι, μὲ τὴν Στράτον. Καὶ τοῦτο, διότι :

Ἡ ὑπαρξίς τοῦ παραπήγματος, ἐν πρώτοις, ἐπὶ τῆς Ν.Δ. γωνίας τοῦ πλατώματος τοῦ ὡς ἄνω ὑψώματος τῶν Ἀγίων Θεοδώρων (τὸ ὁποῖον ἐταυτίσαμεν μὲ τὰ Τρόπαια), ὡς καὶ τῆς ὑπ' αὐτὴν φρουκτωρίας, μαρτυροῦν τὴν ἐκεῖ παρουσίαν φρουρᾶς ἤδη κατὰ τὸν 4ον αἰ. π.Χ. Ἡ φρουρὰ αὐτὴ ἢ τουλάχιστον ἢ ἐκεῖ φρουκτωρία δυνατὸν νὰ προϋπήρχε τῆς ἐγκαταστάσεως τῶν Ἡλείων εἰς τὴν χώραν. Ἐξ ἄλλου, ἡ παρουσία, εἰς μικρὰν ἀπόστασιν ἀπὸ τοῦ ὑψώματος τούτου, πρὸς Β. αὐτοῦ καὶ ἐγγύτατα τῆς δημοσίας ὁδοῦ, μεγάλων πωροπλίνθων καὶ ἄλλων ἀρχαίων μεγάλων πελεκημένων λίθων (πίν. 8β,γ), χρησιμοποιουμένων σήμερον διὰ τὴν κατασκευὴν ἀνδῆρων (πεζουλιῶν) εἰς τοὺς ἀγρούς, εἶναι ὁμοίως ἐνδεικτικὴ. Οἱ ἐν λόγῳ πωρόπλινθοι ἰδίως ὑποδηλοῦν τὴν πλησίον ἄλλοτε ὑπαρξίαν κάποιου σπουδαίου ἀρχαίου κτίσματος δημοσίου, πύλης ἴσως τῆς πόλεως. Καὶ τοῦτο, δεδομένου ὅτι κατὰ τὴν πλευρὰν αὐτὴν ὑπῆρχεν ἡ ἀνάγκη προστασίας της, διότι ἐκεῖ ἦτο μόνον ὁμαλὴ ἢ πρόσβασίς της· καὶ ἐκεῖθεν ἦτο πιθανῶς καὶ ἡ εἴσοδος εἰς αὐτὴν. (βλ. καὶ ἄνωτ.) ἐκ τῆς ὡς ἄνω ὁδοῦ.

Τὴν ταύτισιν αὐτὴν τῆς Στράτου συνεπικουρεῖ καὶ γλυπτὸν προερχόμενον ἐκ τῶν Ἀγίων Θεοδώρων (πίν. 9δ). Τὸ γλυπτὸν τοῦτο, ἀποκείμενον εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ ἱατροῦ Β. Σεραφεῖμ εἰς Κοντοβάζαιναν, μνημονεύεται ὑπὸ τοῦ Λεονάρδου³ ὡς ἔχον τὴν κεφαλὴν εἰς τὴν Δημητσάναν καὶ ὡς μέρος εὐρυτέρας συνθέσεως. Ἐταυτίσθη δὲ παρ' ἐμοῦ πρὸ ἐτῶν⁴ μὲ θνήσκουσαν Νιοβίδα τῆς ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς. Καὶ λέγεται μὲν,

1. Βλ. R.E. IV, 330 - 31.

2. Περὶ τοῦ πολέμου τούτου τοῦ Φιλίππου βλ. κυρίως WALBANK, *Philip V of Macedon* (1940). ΓΚΙΟΚΑ, *Φίλιππος Ε'* (1959). Περὶ τῆς ἐν λόγῳ ἐκστρατείας εἰδικώτερον βλ. ΔΕΠΑΣΤΑ, Ἡ ἐπεκτατικὴ πολιτικὴ τοῦ βασιλέως Φιλίππου Ε' καὶ οἱ Ἡλεῖοι 220 - 205 π.Χ., *Ἐπετ. Ἐταιρ. Ἡλ. Μελ.* 4 (1985 - 86), 81 - 129. Περὶ τῆς συναφοῦς ἐκστρατείας τοῦ συμμάχου τοῦ Φιλίππου Ε', βασιλέως τῆς Συρίας, Ἀντιόχου Γ'. Βλ. ΒΡΑΝΟΠΟΥΛΟΥ, Ἡ κατὰ τῶν Ρωμαίων ἐκστρατεία τοῦ Ἀντιόχου Γ' εἰς τὴν Ἑλλάδα, *Φιλ. Σύλλ. Παροασός*, 5(1974).

3. A.A. 1891, 99 - 100.

4. A.E. 1966, Χρονικά, ἔ.α. 9 κ.έ., εἰκ. 5.

ὅτι τοῦτο μετεφέρθη εἰς Κοντοβάζαιναν ἐκ τοῦ κτήματος τοῦ Σεραφεῖμ εἰς Ντουζάκο (Κλιβωκᾶς), ἀλλὰ λέγεται ἐπίσης ὅτι ἡ ἀρχική του προ-έλευσις ἦσαν οἱ Ἅγιοι Θεόδωροι. Διὰ τοῦτο, ἐνδέχεται ἡ σύνθεσις, εἰς τὴν ὁποίαν ἀνῆκεν, δηλαδὴ ὁ θάνατος Νιοβίδων καὶ Νιοβιδῶν, νὰ ἀπετέλει διακόσμησιν τοῦ βάρου τῶν τροπαίων ἐπὶ τοῦ ὡς ἄνω ὑψώματος, τὸ ὁποῖον ἰδρύθη ἐπὶ τοῦ μνημονευθέντος πλακοστρώτου. Ἐνδέχεται, ἐξ ἄλλου, ἡ διακόσμησις αὐτὴ νὰ θεωρηθῇ :

α) ὅτι ἔγινεν ὑπὸ τῶν Θελπουσίων τῆς Στράτου μετὰ τὴν ἐκδιώξιν τῆς ἡλειακῆς φρουρᾶς, ὑπ' αὐτῶν τῶν ἰδίων πιθανῶς, ἦτοι πρὸ τῆς ἀφίξεως ἴσως τοῦ ἀγῆματος τοῦ Φιλίππου Ε' εἰς αὐτήν, τὸ ὁποῖον εὔρε τὴν πόλιν ἐλευθέραν ἐξ αὐτῆς· καὶ

β) ὅτι ἔγινε πρὸς τιμὴν ἀφηρωισθέντων προγόνων των, τῶν πεσόντων πιθανῶς στρατιωτῶν κατὰ τὴν κατάληψιν τῆς πόλεως ὑπὸ τῶν Ἡλείων (διὰ τὴν εἰς αὐτὴν ἐγκατάστασιν τῆς φρουρᾶς των).

ΣΤΡΑΤΟΣ-ΠΑΛΛΗΝΑΦΟΣ ΚΑΙ ΨΩΦΙΣ-ΕΡΥΞ

Ἡ λατρεία τῆς Παφίας Ἀφροδίτης εἰς τὴν Κύπρον, ἰδρυθεῖσα, κατὰ τὴν ὑπάρχουσαν παράδοσιν, ὑπὸ Ἀρκάδων τῶν τρωικῶν (βλ. κατωτ.), κατὰ τοὺς λεγομένους νόστους, εἶναι δυνατὸν νὰ θεωρηθῇ σήμερον ὡς θυγατρικὴ λατρεία ἐκ τῆς προϊστορικῆς Στράτου, ὅπως ὡς θυγατρικὴ ἀντίστοιχος λατρεία, ἐκ τῆς προϊστορικῆς γειτονικῆς Ψωφίδος, εἶναι δυνατὸν νὰ θεωρηθῇ ἡ λατρεία τῆς Ἀφροδίτης εἰς τὸν Ἐρυκα τῆς Σικελίας. Εἶναι δυνατὸν δηλαδὴ καὶ ἡ μὲν καὶ ἡ δὲ νὰ θεωρηθοῦν ὡς θυγατρικαὶ λατρεῖαι τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ (κορυφῆς), τοῦ κειμένου μεταξὺ Ψωφίδος καὶ Θελπούσης καὶ ὑπερκειμένου τῆς ὀμηρικῆς Στράτου.

Εἰς τοῦτο ἄλλωστε συνηγοροῦν καὶ τὰ ἐξῆς : Τὸ ἀνασκαφέν Ἱερὸν ἦτο ἐγγύτερον πρὸς τὴν Στράτον, ὅπου καὶ ἔβλεπεν ὁ ἱερός δρυμός του. Ἡ πόλις δὲ αὐτὴ μετέσχε τῶν Τρωικῶν ὑπὸ τὸν Ἀγαπήνορα ἀλλὰ προφανῶς μετέσχε καὶ τῆς ἰδρύσεως τοῦ Ἱεροῦ τῆς Παφίας ἐν συνεχείᾳ (διὰ τῶν πολεμιστῶν τῆς). Ἄλλο δὲ Ἱερὸν τῆς Ἀφροδίτης, τόσοσ σημαντικὸν ὅσον τὸ ἀνασκαφέν, δὲν ἔχει ἐπισημανθῆ μέχρι σήμερον εἰς τὴν Ἀρκαδίαν.

Ἐπάρχουν, πρὸς τούτοις, ἀρκετὰ στοιχεῖα, ὅπως ἡ πυραμῖς - ὀμφαλός, τὰ ἱερὰ πτηνὰ (ἡ περιστερὰ, ὁ ἀετός, ἡ χήνα), οἱ ἐλεύθεροι ὑψηλοὶ ὑπαίθριοι στῦλοι, τὰ ὁποῖα εἶναι κοινὰ καὶ εἰς τὰ δύο Ἱερά : καὶ εἰς

τὸ ἀνασκαφέν καὶ εἰς αὐτὸ τῆς Παφίας (βλ. κατωτ.), ὅπως ἐπίσης εἶναι ἀντιστοίχως : καὶ εἰς τὸ ἀνασκαφέν Ἱερὸν καὶ εἰς τὸ τοῦ Ἐρυκος (βλ. κατωτ.) τῆς Σικελίας.

Δυνατὸν οὕτω τὸ ἀνασκαφέν Ἱερὸν νὰ ἀπετέλει Ἱερὸν κορυφῆς καὶ τῆς Στράτου καὶ τῆς Ψωφίδος κατὰ τὴν προϊστορικὴν ἐποχὴν. Ἄλλὰ ἡ μὲν Στράτος μετέσχε τῶν Τρωικῶν καὶ τῆς ἰδρύσεως τῆς Πάφου. Ἡ δὲ Ψωφίς, ἔχουσα ἐστραμμένον τὸ ἐνδιαφέρον τῆς πρὸς τὴν Δύσιν καὶ μὴ μετασχοῦσα τῶν Τρωικῶν - διὰ τὸν λόγον αὐτὸν πιθανῶς - ἰδρυσε τὸν Ἐρυκα. Καὶ εἰς τὴν μίαν ὅμως καὶ εἰς τὴν ἄλλην περίπτωσιν ἀποικισμοῦ μετεφέρθη ἡ προγονικὴ λατρεία εἰς τὴν νέαν πατρίδα. Ὅλη ἡ Ἀρκαδία ἄλλωστε ἔβριθεν Ἱερῶν Ἀφροδίτης (βλ. κατωτ.), ὅχι ὅμως τόσον μεγάλων ὅσον τὸ ἀνασκαφέν.

ΠΡΟΣ ΔΙΑΒΑΣΙΝ ΤΟΥ ΛΑΔΩΝΟΣ

Μετὰ τὸν Καοῦντα καὶ καθ' ὁδὸν πρὸς τὴν (πόλιν) Θέλπουσαν, ὁ Πausανίας ἀναφέρει Ἱερὸν τοῦ καουσίου Ἀσκληπιοῦ. Εἰς τὸ μέρος ὅμως, μετὰ τὸ ἐργοστάσιον τῆς ΔΕΗ, ὅπου πιθανὸν νὰ ἦτο τοῦτο, ἡ πρόσχωσις εἶναι ἀρκετὰ μεγάλη. Ἐκ τοῦ Ἱεροῦ αὐτοῦ πάντως, κατὰ τὸν Πausανίαν, ἕως καὶ τὴν (πόλιν) Θέλπουσαν ἡ ἀπόστασις ἦτο σαράντα στάδια, λαμβανομένου δὲ ὑπ' ὄψιν ὅτι ἡ (πόλις) Θέλπουσα ἦτο εἰς τὸ σημερινὸν χωριὸ Βάναινα, τοῦτο δὲν πρέπει νὰ ἀφίστατο τῆς πραγματικότητος. Μὲ ἄλλους λόγους, μεταξὺ Κάτω Σπάθαρη (καὶ ΔΕΗ) καὶ Βάναινας ἡ ἀπόστασις εἶναι ὅση περίπου ἀναφέρει καὶ ὁ περιηγητῆς, ὅτι ἦτο ἡ ἀπόστασις μεταξὺ Καοῦντος καὶ (πόλεως) Θελπούσης, ἀντιστοίχως.

Τὴν πόλιν αὐτὴν, κειμένην ἐπὶ τῆς ἄλλης ὄχθης, τῆς ἀριστερᾶς, τοῦ Λάδωνος, ὁ περιηγητῆς ἐπισκέπτεται ἀμέσως ἐν συνεχείᾳ. Αὐτομάτως δὲ τίθεται τὸ ἐρώτημα : εἰς ποῖον μέρος διέβη τὸν Λάδωνα ; Θετικὴ ἀπάντησις εἰς τὸ ἐρώτημα αὐτὸ δὲν εἶναι εὐκολὸν νὰ δοθῇ. Δυνατὸν ὅμως νὰ παρατηρηθοῦν τὰ ἀκόλουθα :

Ὁ Πausανίας, προτοῦ νὰ φθάσῃ εἰς τὴν (πόλιν) Θέλπουσαν, κρίνει σκόπιμον νὰ διαγράψῃ τὸν ροῦν τοῦ Λάδωνος, ἀπὸ ἐνὸς σημείου ἕως καὶ τὴν πόλιν αὐτήν. Τοῦτο δὲ πιθανῶς πράττει προτοῦ νὰ διαβῇ τὸν ποταμὸν αὐτόν. Καὶ πιστεύεται μὲν συνήθως ὅτι ἡ διάβασις ἔγινε παρὰ τὴν θέσιν Τουμπίτσι, ὅπου καὶ διέρχεται σήμερον (διὰ γεφύρας) ἡ ἀμαξιτὴ ὁδὸς μεταξὺ Πύργου - Τριπόλεως. Ὁφείλεται δηλαδὴ τοῦτο πιθανῶς εἰς τὸ

ὅτι καὶ σήμερον ἡ διάβασις τοῦ ποταμοῦ γίνεται εἰς τὴν θέσιν αὐτὴν ἀλλὰ καὶ εἰς τὸ ὅτι τὸ Βελημαχίτικο ποτάμι ἐταυτίζετο μὲ τὸν Ἄρσενά ποταμὸν τοῦ περιηγητοῦ. Τὸ πιθανώτερον ὅμως εἶναι ὅτι ἡ διάβασις τοῦ Λάδωνος νὰ ἔγινεν ὑπ' αὐτοῦ ἀρκετὰ ὑψηλότερον τῆς θέσεως αὐτῆς, ὅχι δὲ μακρὰν τοῦ σημερινοῦ ἐργοστασίου τῆς ΔΕΗ, πλησίον τοῦ ὁποίου εὐρίσκετο καὶ ὁ Καοῦς (βλ. ἄνωτ.), - ἐνῶ καὶ ἡ (πόλις) Βάναινα ἦτο ἐγγύτερον αὐτοῦ - ὅπου καὶ ἡ παλαιὰ γέφυρα (βλ. ἄνωτ.).

Κατὰ τὴν διαγραφὴν τοῦ ροῦ τοῦ Λάδωνος, ἐξ ἄλλου, ὁ Πausanias μνημονεύει Ἱερὸν τῆς Ἐλευσινίας Δήμητρος, περὶ τοῦ ὁποίου ἔχουν προκύψει μερικὰ προβλήματα :

Τὸ Ἱερὸν τοῦτο ἀναφέρεται ὑπ' αὐτοῦ, ἐν πρώτοις μὲν ὡς κείμενον πολὺ πρὸ τῆς (πόλεως) Θελοπούσης, ἐνῶ μετὰ τὴν πόλιν αὐτὴν ἀναφέρεται ὑπὸ τοῦ ἰδίου Ἱερὸν τῆς Δήμητρος Ἐρινύος. Τὰ δύο αὐτὰ Ἱερά ἐπομένως ὀρθῶς διακρίνονται τὸ ἐν ἀπὸ τοῦ ἄλλου ὑπὸ τῶν ἐρευνητῶν.

Καὶ εἶναι μὲν ἄγνωστος ἡ θέσις τοῦ Ἱεροῦ τῆς Ἐλευσινίας Θεᾶς, ἀλλὰ τοῦτο ἀναφέρεται ὑπὸ τοῦ περιηγητοῦ, ὅτι ἔκειτο εἰς τὸ ὑψηλότερον μέρος τοῦ ροῦ τοῦ Λάδωνος, ὅπως κατήρχετο ὁ ποταμὸς αὐτὸς ἐκ Θαλιάδων. Ἡ θέσις τῆς κόμης αὐτῆς θεωρεῖται ὅτι ἦτο εἰς τὸ σημερινὸν χωριὸ Βάχλια¹, πρὸς Ν.Α. τῆς Κοντοβάζαινας, ἔχουσα προσδιορισθῆ ὑπὸ τοῦ Παπανδρέου² (πίν. 2). Πλησίον τοῦ χωριοῦ αὐτοῦ, εἰς τὴν θέσιν «Στ' Ἄρτη», ἐπεσημάνθησαν ὑπὸ τοῦ Λεονάρδου καὶ λείψανα ἀρχαίου³ ναοῦ, μὲ πρόναον καὶ σηκόν, μήκους σχεδὸν 9 μ. Ὑπὸ τοῦ Λεονάρδου ὅμως εὐρέθησαν καὶ λείψανα ἐνὸς ἄλλου, μεγαλυτέρου, ναοῦ, εἰς ἀρκετὴν ἀπόστασιν ἀπὸ τοῦ χωριοῦ αὐτοῦ, παρὰ τὴν ὄχθην τοῦ Λάδωνος, πλησίον τοῦ χωριοῦ Δίβριτσα, πλησιέστερον κειμένου πρὸς τὴν Κοντοβάζαιναν καὶ τὸν ἀρχαῖον δρυμόν. Ὁ ναὸς αὐτός, 16.80 x 5.80 μ., μὲ πρόναον καὶ σηκόν, εἶχεν, εἰς τὸ μέσον τοῦ σηκοῦ, βᾶθρον ἐνὸς ἀγάλματος. Κατὰ τὴν δημοσίευσίν του ὑπὸ τοῦ Λεονάρδου⁴ ἐπροτάθη τὸ ἐνδεχόμενον ὅ ἐν λόγῳ ναὸς νὰ ἦτο αὐτὸ τοῦτο τὸ Ἱερὸν τῆς Ἐλευσινίας Δήμητρος. Καὶ τοῦτο ἔγινεν ἀμέσως εὐρύτερον ἀποδεκτόν, ὥστε τὸ ὡς ἄνω χωριὸ Δίβριτσα νὰ μετονομασθῆ συντόμως εἰς Δήμητραν. Ἄλλ' ἡ ταύτισις αὐτὴ ἀμφισβη-

1. Βλ. ΠΑΠΑΧΑΤΖΗ ἔ.ἀ., 228 σημ. 1 (βιβλιογραφία).

2. *Αὐτόθι*.

3. Βλ. ΛΕΟΝΑΡΔΟΝ, ἔ.ἀ.

4. *Αὐτόθι*.

τεΐται ὑπὸ μερικῶν ἐρευνητῶν καὶ φαίνεται νὰ προσκρούη εἰς ὠρισμένα δεδομένα, ἐνῶ ἔχει ὑπὲρ αὐτῆς ἄλλα. Ἀναλυτικώτερον :

Κατὰ τὸν περιηγητὴν, τὸ Ἱερὸν τῆς Ἐλευσινίας ἦτο *Θελοπυσίων ἐν ὄροις*. Ὡς πρὸς τὸ θέμα αὐτὸ ἐπομένως δὲν ὑφίσταται δυσχέρεια ταυτίσεως τοῦ ἐν λόγῳ ναοῦ, τοῦ Λεονάρδου, μὲ τὸ Ἱερὸν αὐτό. Καὶ τοῦτο μάλιστα, ἂν ληφθῆ ὑπ' ὄψιν, ὅτι ἦτο εἰς τὰ χαμηλότερα, πρὸς τὸν Λάδωνα, κράσπεδα τοῦ ἱεροῦ δρυμοῦ τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ (τῆς Ἀφροδίτης), τὰ ὁποῖα καὶ ἦσαν εἰς τὴν χώραν τῶν Θελοπυσίων (βλ. ἄνωτ.). Εἰς τὸ Ἱερὸν τῆς Ἐλευσινίας Δήμητρος ὅμως ὑπῆρχον, κατὰ τὸν περιηγητὴν, τρία ἀγάλματα (τῆς Δήμητρος, τῆς παιδὸς —Περσεφόνης— καὶ τοῦ Διονύσου), ἐνῶ εἰς τὸν ναὸν τοῦ Λεονάρδου εὐρέθη εἰς τὸν σηκὸν τὸ βάθρον ἑνὸς μόνου ἀγάλματος. Ἐν τούτοις, ὁ Λεονάρδος εὗρεν εἰς τὸν ναὸν αὐτὸν χάλκινον κρατηρῖσκον μὲ τὴν ἐπιγραφὴν *Κόρα*, τὴν ὁποίαν συνέδεσε μὲ τὴν Περσεφόνην, ἐξ οὗ καὶ προέβη εἰς τὴν ταύτισιν τοῦ ναοῦ μὲ τὸ ὡς ἄνω Ἱερὸν. Εὗρεν ὅμως ἐπίσης κεφαλὴν θεᾶς (πηλίνου εἰδωλίου), κρανοφόρου (κορυθοφόρου), τὴν ὁποίαν καὶ ἐθεώρησε κεφαλὴν Ἀθηνᾶς, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἀποδυναμώνει περαιτέρω τὴν ταύτισιν τοῦ ναοῦ αὐτοῦ μὲ τὸ Ἱερὸν τῆς Ἐλευσινίας Δήμητρος.

Λαμβανομένου ὅμως ὑπ' ὄψιν ὅτι ὁ ναὸς αὐτὸς ἔκειτο εἰς τὰ ἀκραῖα σημεῖα τοῦ ὡς ἄνω δρυμοῦ καὶ ὅτι εἰς τὸν σηκὸν του τὸ βάθρον εἶχε ἰστάμενον ἄγαλμα, τὸ ὁποῖον ἐνδέχεται νὰ ἐχαρακτηρίζετο ὡς *Κόρη*, ἐξ ἄλλου δὲ ὅτι τοῦτο ἦτο καὶ ἄγαλμα θεᾶς πολεμικῆς εἶναι δυνατὸν νὰ ἐξαχθῆ τὸ ἀκόλουθον συμπέρασμα : Ὁ ναὸς αὐτὸς ἦτο ἴσως ναὸς τῆς Ἀφροδίτης νεωτέρας¹, ἢ ὁποῖα εἰς ἀρκετὰ μέρη ἐλατρεύετο καὶ ὡς πολεμικὴ θεά². Καὶ ἐπομένως τὸ Ἱερὸν τῆς Ἐλευσινίας Δήμητρος ἦτο κάπου ἄλλοῦ.

Ἀλλά, κατὰ τὸν Πausανίαν, τὸ Ἱερὸν τῆς Ἐλευσινίας θεᾶς ἀναφέρεται καὶ εἰς κάποιαν συνάφειαν μὲ τὴν (πόλιν) *Θέλπουσαν* καὶ διὰ τοῦτο ἢ θέσις του θεωρεῖται ὑπὸ μερικῶν ἐρευνητῶν ὅτι ἦτο εἰς ἀρκετὰ χαμηλότερον —ἀπ' ὅ,τι ὁ ὡς ἄνω ναὸς— σημεῖον τοῦ Λάδωνος. Συγκεκριμένως ὁ περιηγητὴς ἀναφέρει περὶ αὐτοῦ τὰ ἐξῆς : *Μετὰ δὲ τῆς Ἐλευσινίας τὸ Ἱερὸν καὶ Θέλπουσαν τὴν πόλιν, ὁ Λάδων παρέξεισιν ἐν ἀριστερῶν... Δὲν ἀποκλείεται ὅμως διὰ τῆς φράσεως αὐτῆς νὰ μὴ ἐγένετο*

1. Περὶ αὐτῆς βλ. σελ. 71, 78 κ.έ.

2. Βλ. σελ. 79 κ.έ.

ἀναφορὰ εἰς τὴν θέσιν τοῦ Ἱεροῦ τούτου ἐν σχέσει μὲ τὴν (πόλιν) Θέλπουσαν, ἀλλὰ νὰ ἐτονίζετο κάποιο ἰδιαίτερον χαρακτηριστικὸν τοῦ Λάδωνος τόσον μετὰ τὸ Ἱερόν αὐτὸ ὅσον καὶ μετὰ τὴν πόλιν αὐτὴν, καὶ δὴ κάποια ἐκτροπή του εἰς τὰ ἀριστερά. Οὕτως ἢ ἄλλως ὅμως ἡ θέσις τοῦ Ἐλευσινίου παραμένει ἀκόμη προβληματική.

ΑΡΧΑΙΑ ΠΡΟΣΠΕΛΑΣΙΣ ΤΟΥ ΙΕΡΟΥ

Ὁ Παυσανίας, ἀναχωρήσας ἐκ Ψωφίδος (Τριποτάμων) καὶ ἀκολουθήσας τὴν ὁδὸν πρὸς τὴν Θέλπουσαν—, δὲν εἶδε καθ' ὁδὸν τὸ Ἱερόν καὶ διὰ τοῦτο δὲν τὸ μνημονεύει (βλ. ἀνωτ.). Εἰς δὲ τὴν (χώραν) Θέλπουσαν ἔφθασε, παρακάμψας τὸν ὄρεινόν ὄγκον τοῦ Ἱεροῦ, ἀπὸ τὴν πρὸς τὸν Ἐρύμανθον πλευρὰν του, διὰ τῆς ὁδοῦ πιθανῶς, ἢ ὅποια σήμερον διέρχεται ἐκεῖ ἀπὸ τὸ χωριὸν Βελημάχι καὶ κατευθύνεται πρὸς τὸ Βούτσι— ὅπου φαίνεται ὅτι ἦτο ἡ ἀρχαία πόλις Στράτος. Ἐφθασε λοιπὸν εἰς μικρὰν ἀπόστασιν πρὸς Ἄ. αὐτῆς καὶ ἐκεῖ εἶδε τὸν ἱερόν δρυμόν. Αὐτὸς ἠπλοῦτο κατὰ τὴν Ν.Δ. κοιλάδα τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ, κατέληγε δὲ σχεδὸν ἕως τὰ κράσπεδα τῆς ἐν λόγῳ πόλεως, διαρρέομενος κατὰ μέγα μέρος του ὑπὸ τοῦ ποταμοῦ Ἄρσενος. Εἰς κάποιο μέρος του ὑπῆρχον καὶ τὰ ὄρια τῶν Θελπουσίων καὶ Ψωφιδίων. Ἐκεῖθεν δὲ ἐγένετο καὶ ἡ ἀνάβασις τῶν Θελπουσίων τῆς Στράτου πρὸς τὸ ἐν λόγῳ Ἱερόν, ἐνῶ ἡ τῶν Θελπουσίων τοῦ Καοῦντος καὶ τῶν τῆς (πόλεως) Θελπούσης ἐγένετο καὶ ἐκ τῆς παραποταμίου ὁδοῦ, ὅπου καὶ ὁ ναὸς τοῦ Λεονάρδου. Διὰ τῆς αὐτῆς ὁδοῦ (πίν. 2) ἐγένετο καὶ ἡ ἀνάβασις τῶν ἐκ Θαλιάδων ἐρχομένων.

Κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους ὅμως ἡ ἐπίσημος προσπέλασις τοῦ Ἱεροῦ ἦτο ἀπὸ τὴν πλευρὰν τῆς Ψωφίδος, ἢτοι ἀπὸ τὴν Β. πλευρὰν τοῦ χώρου του. Τοῦτο φαίνεται ἐκ τῆς ἐκεῖ ὑπάρξεως τοῦ πλακοστρώτου (βλ. κατωτ.) τῆς Ἱερᾶς ὁδοῦ. Πιθανῶς εἰς αὐτὴν ἔφερε κάποια πάροδος ἀπὸ κάποιο σημεῖον μιᾶς ἐκ Ψωφίδος ὁδοῦ. Τὴν ὁδὸν αὐτὴν δὲν ἠκολούθησεν ὁ Παυσανίας, διὰ τοῦτο καὶ δὲν μνημονεύει τὸ Ἱερόν. Διεκρίνετο δὲ αὐτὴ τῆς ἄλλης ὁδοῦ —τὴν ὅποιαν ἠκολούθησε—, φέρουσα καὶ σήμερον πρὸς τὴν κοιλάδα τοῦ Σειραίου ποταμοῦ καὶ ἐκεῖθεν εἰς τὸ χωριὸν Δεχούνη, ἀπ' ὅπου, διὰ τῆς ρεματιᾶς (πίν. 2,5α), εἰς τὰ Β. Ἄ. τοῦ Ἱεροῦ, ἦτο τοῦτο προσπελάσιμον (ὅπως εἶναι καὶ σήμερον) Διήρχετο δὲ ἡ ὁδὸς αὐτὴ

καὶ πλησίον τῶν ὁρίων Ψωφιδίων καὶ Κλειτορίων (ἢ ἀπόστασις μεταξύ Σειρῶν, ὅπου τὰ ὄρια αὐτῶν καὶ τῆς (πόλεως) Ψωφίδος, ἦτο 30 στάδια)¹.

Ἐκ τῆς ρεματιᾶς αὐτῆς ἢ ἐν λόγῳ ὁδὸς ἀνήρχετο πρὸς τὸ Ἱερὸν ὑψομένη κατὰ διαστήματα πιθανῶς, ὅπου καὶ ὑπεβαστάζετο ὑπὸ ἀναλημματικῶν τοίχων ξηρολιθιᾶς κατὰ τὴν ἐξωτερικὴν τῆς πλευρᾶν (ὅπως γίνεται συχνὰ καὶ σήμερον), ἕως ὅτου ἔφθανεν ἄνωθεν τοῦ σταδίου καὶ τοῦ συγκροτήματος τοῦ τελεστηρίου καὶ τοῦ τεμένους, διὰ νὰ καταλήξῃ εἰς τὸ πλακόστρωτον πλέον τέρμα τῆς, τὸ κατευθυνόμενον κυρίως πρὸς τὸν βωμόν. Κάτι ἀνάλογον ἴσως νὰ ὑπῆρχε καὶ διὰ τὴν ἐκ Θελπούσης ὁδόν.

ΤΑΥΤΙΣΙΣ ΤΟΥ ΙΕΡΟΥ

Οἱ λόγοι ταυτίσεως τοῦ Ἱεροῦ, μὲ Ἱερὸν τῆς Ἀφροδίτης (πρεσβυτέρας καὶ νεωτέρας) καὶ τοῦ Διός, συνοπτικῶς εἶναι οἱ ἀκόλουθοι².

Αον. Ὁ δρυμός, ἐντὸς τοῦ ὁποίου ὑπῆρχε τὸ Ἱερὸν, ἐλέγετο Ἀφροδίσιον. Τοῦτο ἐξυπακούει τὴν ἐκεῖ ὑπαρξίν Ἱεροῦ τῆς Ἀφροδίτης.

Βον. Τὸ πλακόστρωτον μέρος τῆς Ἱερᾶς ὁδοῦ τοῦ Ἱεροῦ ὑποδηλοῖ, ὅτι ἀπετέλει τὸ τέρμα τῆς καὶ ὅτι αὐτὴ ἤρχιζεν ἐκ τῆς (πόλεως) Ψωφίδος, πολιοῦχος τῆς ὁποίας ἦτο ἢ Ἀφροδίτη ἢ Ἐρυκίνη³: ἐν τῇ πόλει τοῦτο μὲν Ἀφροδίτης Ἱερὸν Ἐρυκίνης ἐστὶν ἐπίκλησις. . . ». Ἡ ἐπίκλησις αὐτὴ ἦτο ταυτόσημος μὲ τὴν ἐπίκλησιν Σώτειρα καὶ ὡς Σώτειρα τῆς περιοχῆς, ἢ θεὰ ἦτο καὶ πολιοῦχος⁴. Καὶ ναὶ μὲν ὑπῆρχεν ἡ παδοσις⁵, ὅτι ἡ λατρεία αὐτὴ εἶχεν ἔλθει εἰς τὴν Ψωφίδα ἐκ τῆς Σικελίας, διὰ τῶν διδύμων υἱῶν τῆς Ψωφίδος —θυγατρὸς τοῦ Σικανοῦ ἡγεμόνος Ἐρυκος— καὶ τοῦ Ἡρακλέους ἀλλ' ἡ παράδοσις αὐτὴ ἦτο μεταγενεστέρα σικελικὴ παράδοσις, δημιουργηθεῖσα πιθανῶς ὅταν τὸ σικελικὸν Ἱερὸν τῆς Ἀφροδίτης Ἐρυκίνης εἶχε καταστῆ περιώνυμον εἰς τὸν ἑλληνο-ρωμαϊκὸν κόσμον. Ἐπὶ πλέον ὅμως ὑπῆρχεν, ἐκ παραλλήλου, ἡ τοπικὴ ἀρκαδικὴ παράδοσις: ὅτι ἡ Ψωφὶς ἦτο κόρη τοῦ Ἐρυμάνθου—καὶ ὄχι τοῦ Σικανοῦ Ἐρυκος— καὶ μῆτηρ τοῦ Ἀρκάδος Ἐρυκος, ὁ ὁποῖος καὶ εἶχε μεταναστεύσει εἰς τὴν Σικελίαν, ιδρύσας τὸ Ἱερὸν τῆς θεᾶς

1. ΠΑΥΣ. VIII 23.9

2. Ἐκτενέστερον βλ. σελ. 41 κ.ε.

3. ΠΑΥΣ. VIII 24.6

4. Βλ. καὶ κατωτ. σελ. 41.

5. ΠΑΥΣ. VIII 24.6.

ἐπὶ τοῦ ὁμωνύμου σικελικοῦ ὄρους, εἰς τὸ ὁποῖον ὑπῆρχεν Ἱερὸν καὶ Μαντεῖον τῆς Ἀφροδίτης (καὶ τοῦ Διός).

Ἡ δευτέρα αὐτῆ παράδοσις, ἐξυπακούουσα μεταφορὰν τῆς λατρείας τῆς Ἀφροδίτης ἐκ τῆς Ἀρκαδίας εἰς τὴν Σικελίαν, διὰ μεταναστῶν Ἀρκάδων —τοῦ λεγομένου συνήθως ἀρκαδο - ἀγαϊκοῦ ἀποικισμοῦ ἢ τῶν γενῶν—, ἦτο προφανῶς παλαιότερα τῆς ἄλλης. Σὺν τῷ χρόνῳ ὅμως ἡ θυγατρικὴ σικελικὴ αὐτῆ λατρεία τοῦ Ἐρυκος κατέστη ἰσχυρά, ὥστε ἐπλάσθη ἡ τοπικὴ πλέον (σικελικὴ) παράδοσις, ὅτι αὐτῆ ἦτο ἡ αὐτόχθων λατρεία, μεταφυτεθεῖσα εἰς πρωιμωτάτους χρόνους καὶ εἰς αὐτὴν ἀκόμη τὴν Ἀρκαδίαν, πρὸς ἐξήγησιν τῆς συνωνυμίας των. Ἦτο δὲ τὸ Ἱερὸν τοῦ Ἐρυκος πλουσιώτατον εἰς ἀναθήματα ἤδη κατὰ τὸν 5ον αἰ. π.Χ. (βλ. κατωτ.) Ἀλλὰ κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς αὐτοκρατορικοὺς χρόνους ἀπέβη ἀκόμη πλουσιώτερον καὶ περιφανέστερον, ἐξ αὐτοῦ δὲ ἡ λατρεία μετεφέρθη καὶ εἰς αὐτὴν τὴν Ῥώμην, ὅπου ἡ λατρεία τῆς θεᾶς (Erycinae) περιεβλήθη μεῖν ἰδιαιτέραν λαμπρότητα¹. Τότε πιθανῶς ἐδημιουργήθη καὶ ἡ παράδοσις, ὅτι τὸ σικελικὸν τοῦτο Ἱερὸν εἶχεν ἐπισκεφθῆ καὶ ὁ ἴδιος ὁ Αἰνείας, προτοῦ νὰ φθάσῃ εἰς τὴν Ῥώμην.

Φαίνεται λοιπὸν ὅτι ὁ μῦθος περὶ Σικανοῦ Ἐρυκος καὶ τῆς κόρης του Ψωφίδος ἦτο μᾶλλον αἰτιολογικὸς καὶ ὅτι ἡ λατρεία τῆς Ἐρυκίνης Ἀφροδίτης ἦτο ἀρκαδικῆς καταγωγῆς. Ἦτο δὲ ἡ λατρεία τοῦ Ἐρυκος, ὅπως καὶ τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ, λατρεία κορυφῆς. Ἄλλωστε ἡ θεὰ ἐλατρεύετο ὡς Ἀκραία (βλ. καὶ κατωτ.) συχνὰ εἰς τὸν ἑλληνικὸν κόσμον καὶ τοῦτο πιθανῶς ἤδη ἀπὸ τῆς προϊστορικῆς ἐποχῆς (βλ. κατωτ.).

Ἀντίστοιχον, ἐξ ἄλλου, ἦτο καὶ τὸ φαινόμενον τῆς μεταφορᾶς τῆς λατρείας —τῆς αὐτῆς θεᾶς— ἀπὸ τὴν Ἀρκαδίαν εἰς τὴν Κύπρον (Πάφον), ἀναγομένης εἰς τὰ τέλη ὠσαύτως τῆς Β' χιλιετίας π.Χ.

Γον. Ποικίλα κινήτὰ εὐρήματα ἀλλὰ καὶ ἀκίνητα πιστοποιοῦν τὴν ταύτισιν αὐτῆν. Τοιαῦτα εὐρήματα (ἐκτενέστερον περὶ αὐτῶν βλ. κατωτ.) εἶναι : α) πῆλινα εἰδῶλια γυμνῆς ὀρθίας θεᾶς (τῆς νεωτέρας Ἀφροδίτης)· β) πῆλινα εἰδῶλια ἐνδεδυμένης καὶ καθημένης συνήθως θεᾶς (τῆς πρεσβυτέρας Ἀφροδίτης)· γ) εἰδῶλια πῆλινα περιστερῶν· δ) ἄλλα, ἀντίστοιχα χηνῶν· ε) μολύβδινον εἰδῶλιον ἀετοῦ· στ) πῆλινα εἰδῶλια σκύλων· ζ) λίθινος ἐλεύθερος στῦλος· η) μέγας πώρινος, πυραμιδοειδοῦς σχήματος ὀμφαλός.

1. ΣΤΡΑΒ. VI 2,6.

Τὴν ὡς ἄνω ταύτισιν, πρὸς τούτοις, ἐνισχύουν ὁμοιότητες λατρευτικῶν πυρήνων τοῦ Ἱεροῦ μὲ ἀντιστοίχους Ἱερῶν τῆς Ἀφροδίτης (- Διώνης) καὶ τοῦ Διὸς ἢ ἀπλῶς τοῦ Διὸς ἢ τῆς Ἀφροδίτης, ὅπως εἶναι : τοῦ Λυκαίου, τῆς Δωδώνης, τῆς Ὀλυμπίας¹ τῆς Πάφου, τοῦ Ἐρυκος κ.ἄ.

Ἡ θέσις, ἐπὶ πλεόν, τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ, ἐπὶ ὄρεινῳ πλατώματι (πίν. 2, 11α), ἦτοι ὄρεινῇ καὶ πλαισιουμένη κατὰ τὸ πλεῖστον ὑπὸ κορυφῶν (καὶ δρυμοῦ), εἶναι ὅπως περίπου καὶ ἡ τῆς Δωδώνης —πλαισιουμένης μὲν ἐπίσης ὑπὸ κορυφῶν, τοῦ Τομάρου. Ἄλλ' εὐρίσκετο εἰς ἀρκετὰ μεγαλύτερον αὐτῆς ὑψόμετρον. Συχναζομένη δὲ ὑπὸ Ν.Δ. κυρίως ἀνέμων, φορέων χαμηλῶν συνήθως βαρομετρικῶν φαινομένων², ἡ θέσις αὐτῆ συνηγορεῖ, ὅπως καὶ εἰς τὴν Πάφον, περαιτέρω εἰς τὴν ταύτισιν αὐτήν. Ἐξ ἄλλου ἢ Ν.Δ. πλευρὰ τοῦ ὄρεινῳ τῆς ὄγκου, κατερχομένη πρὸς τὸν πεδινὸν χῶρον τῆς Θελπούσης εἶναι περίπου ὅπως καὶ ἡ τοῦ Ἱεροῦ τῶν Δελφῶν, ἡ πρῶμος περίοδος τοῦ ὁποίου, σχετιζομένη καὶ μὲ τὴν λατρείαν τοῦ Διὸς, συγγενεῦει ἴσως μὲ τὴν πρῶμον λατρείαν εἰς τὸ ἀνασκαφέν Ἱερὸν³. Καὶ δὲν εἶναι ἄσχετος ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἡ ἐτυμολογικὴ συγγένεια μεταξὺ Θελπούσης (Τελπούσης) καὶ Δελφῶν καὶ τῆς ἐκεῖ νύμφης Τελπούσης⁴.

Ἄλλὰ περισσότερον τῶν ἄλλων ὡς ἄνω Ἱερῶν, τὸ ἀνασκαφέν Ἱερὸν εἶναι δυνατὸν νὰ χαρακτηρισθῇ καὶ αὐτὸ ὡς Μαντεῖον, καθότι διέθετε περισσοτέρους τοῦ ἐνὸς ἐκάστου τούτων μαντικούς χώρους. Τὰ κέντρα αὐτῶν ἦσαν τὰ ἀκόλουθα⁵ : ὁ πώρινος ὀμφαλός, ὁ ἐλεύθερος ὑψηλὸς λίθινος στῦλος (ἢ ζευγὸς ἐξ αὐτῶν), ἡ δρυς, ὁ τρίπους, ἡ Ἱερὰ πηγῆ, ὁ ἐντὸς τοῦ τριπλοῦ οἰκήματος ἰδιαίτερος μηχανισμός.

ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑΣ ΚΑΙ ΑΝΑΠΤΥΞΕΩΣ

Εἰς τὴν δημιουργίαν καὶ τὴν ἀνάπτυξιν —ἀλλὰ καὶ τὴν ἐν γένει ἐξέλιξιν— τοῦ Ἱεροῦ φαίνεται, ὅτι συνετέλεσαν κατ' ἐξοχὴν οἱ ἀκόλουθοι παράγοντες :

1. Περὶ τῆς ὁμοιότητος Δωδώνης Ὀλυμπίας βλ. ΔΑΚΑΡΗ, Ἡ Ἱερὰ οἰκία τῆς Δωδώνης *A.E.* 1959, 126.

2. Βλ. περὶ τούτου ἐκτενέστερον σελ. 243.

3. Βλ. καὶ σελ. 226, 230, 232.

4. Ὀμ. Ὑμν. Ἀπόλλ. III, 244.

5. Ἐκτενέστερον βλ. σελ. 220 κ.ἑ.

Ἡ θέσις του. Κείμενον τὸ Ἱερὸν τοῦτο μεταξύ τῆς ὁμηρικῆς Στράτου καὶ τῆς Ψωφίδος, ἰσχυρῶν πόλεων ἀπὸ τῆς προϊστορικῆς ἐποχῆς, προσεφέρετο, σὺν τοῖς ἄλλοις, διὰ τὴν συνέλευσιν τῆς ἡγεσίας τῶν ἀρκαδικῶν τούτων κρατῶν, καθὼς πιθανῶς καὶ αὐτῆς ἄλλων πλησιοχώρων ἀρκαδικῶν πόλεων, εἰς περίπτωσιν ἰδίως λήψεως σημαντικῶν ἀποφάσεων, περιλαμβανομένης καὶ τῆς διευθετήσεως τυχόν μεταξύ των ὀριακῶν διαφορῶν. Εἰς πολλὰ Ἱερά του ἄλλωστε ὁ Ζεὺς ἐξέφραζε τὸ πνεῦμα τῆς κοινοπραξίας, ἰδίως τῶν κατὰ τόπους στρατιωτικῶν ἡγεσιῶν καὶ κυρίως μετὰ τὴν πτώσιν τοῦ μυκηναϊκοῦ κόσμου. Τὰ μέλη τῶν ἡγεσιῶν αὐτῶν, ἰδίως δὲ τῆς Ἀρκαδίας, ὅπου κατ' ἐξοχὴν ἐφέρετο λατρευόμενος ὁ θεὸς αὐτός, εἶχον αὐτὸν ὡς τὴν ἀνωτάτην θεότητά των (μὲ κάποιαν βαθμιαίαν ἐνίστε ὑποκατάστασιν του ὑπὸ τοῦ Ἀπόλλωνος)¹. Ἐχρησιμοποιεῖτο λοιπὸν τὸ Ἱερὸν τοῦτο διὰ τὴν τυχόν σύνοδον τῶν ἡγεσιῶν αὐτῶν καὶ φυσικὸν ἦτο νὰ τυγχάνη καὶ διαφόρων δωρεῶν ἐξ αὐτῶν. Ἡ ἐπιλογὴ τῆς θέσεως αὐτῆς δὲν ἦτο ἄλλωστε τυχαία. Εἰς ἀρκετὸν ὑψόμετρον καὶ ἐπὶ ὄρεινῆς τοποθεσίας, προσεφέρετο, ὅπως καὶ ἡ θέσις τοῦ Λυκαίου καὶ ἡ τῆς Δωδώνης ἐπίσης, ὅπως ἰδιαιτέρως διὰ τὴν λατρείαν θεοτήτων τοῦ κεραυνοῦ. Ἡ αἴσθησις τῆς λατρείας αὐτῆς πλανᾶται ἄλλωστε ἐνίστε καὶ σήμερον ἀκόμη εἰς τὸν χῶρόν του, ὅταν εἰς ὥραν βροχοθυέλλης —κυρίως παρὰ τὴν Ἱεράν πηγὴν, ὅπου καὶ τὰ ὑπόγεια ὑδάτινα ρεύματα— αὐτὸς πλήττεται συνεχῶς ὑπὸ κεραυνῶν. Εἰς τὸ μέρος αὐτό, συσσωρευόμενα κατ' ἐξοχὴν τὰ βροχοφόρα νέφη, καθὼς κινοῦνται ταχέως ἀπὸ τὰ Ν.Δ., ἀφήνουν τοὺς κρουνοὺς των ἀνοικτούς, τῇ συνοδείᾳ καταιγισμοῦ ἀστραπῶν καὶ βροντῶν (κεραυνῶν), φαινόμενον τοῦ ὁποίου παρέστημεν μάρτυρες τὸ θέρος τοῦ 1969, ὅποτε παρατηρήθη καὶ τὸ ἐξῆς : Εἰς τὸν χῶρον τῆς Ἱεραῖς πηγῆς εἰς διάστημα περίπου 20' ἔπεσαν ἄνω τῶν 30 κεραυνῶν. Ἀντιθέτως ὁ χῶρος τοῦ Ἁγίου Πέτρου (τοῦ ἀχένο), ἦτοι τοῦ τελεστηρίου καὶ τοῦ τεμένους ἀλλὰ καὶ τοῦ παρακειμένου τριπλοῦ οἰκήματος, δὲν ἐδέχθη οὔτε ἓνα κεραυνόν. Ἴσως ὁ χῶρος αὐτὸς ἐπροστατεύετο καὶ λόγῳ τῆς ὑφῆς τοῦ ἐδάφους, ἢ ὅποια τοὺς ἀπώθει, ἐνῶ τοὺς προσεῖλκε τὸ ὑδάτινον στοιχεῖον τῆς πηγῆς (καὶ τῶν ὑπογείων ὑδατίνων φλεβῶν) τῆς Νεραϊδύραχης. Ἡ περιοχὴ ἄλλωστε περὶ τὴν πηγὴν αὐτὴν ἐχαρακτηρίζετο ὑπὸ ὑπολειμμάτων κεραυνῶν (κεραυνίων), ἦτοι λίθων προελθόντων ἐκ τῆς

1. Περὶ τούτου βλ. σελ. 64.

τήξεως τοῦ χόματος εἰς τὸ σημεῖον τῆς πτώσεώς των καὶ τῆς συρρικνώσεώς του ἐν συνεχείᾳ —λόγω τῆς ἀναπτυσσομένης μεγάλης θερμότητος— καὶ τῆς μετατροπῆς του εἰς βαρὺν λίθινον βῶλον, ἀποτελούμενον ἀπὸ μεταλλικὰ μόνον στοιχεῖα κυρίως. Οἱ λίθοι αὐτοὶ (πίν. 12α) εἶναι γνωστὸν ὅτι ἐχρησιμοποιοῦντο εἰς τὸ Ἰδαῖον¹ διὰ καθαρμούς.

Ἄλλον οὐσιαστικὸν παράγοντα ἀπετέλει ἡ σύνοπτος θεά ἐκ τοῦ χώρου τοῦ Ἱεροῦ, ἰδίως πρὸς Δ., καὶ ἡ ἐξ αὐτοῦ δυνατὴ ἐλέγχου μεγάλης ἐκτάσεως, ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὴν πλαισίωσίν του ὑπὸ ἐκτεταμένου (ιεροῦ) δρυμοῦ, ὁ ὁποῖος καὶ ἦτο ἔνθεν καὶ ἔνθεν ἀπαραβίαστος.

Εἰδικώτερον, ἐξ ἄλλου, ἡ θέσις τοῦ Ἱεροῦ καὶ τοῦ περὶ αὐτὸ δρυμοῦ πλησίον παλαιοῦ ὀδικοῦ δικτύου ὑπῆρξεν ἐν ἄλλο ἀκόμη στοιχεῖον, τὸ ὁποῖον ἀπετέλεσε συμπληρωματικὸν παράγοντα, ἂν μὴ εἰς τὴν δημιουργίαν τουλάχιστον εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ Ἱεροῦ.

Ἄλλοι παράγοντες, συντελέσαντες ὁμοίως εἰς τὴν ἀνάπτυξιν του, ἦσαν καὶ οἱ ἀκόλουθοι :

Ἐν πρώτοις, ἦτο ἡ μεγάλη ἐτησία θερινῆ ἐορτῆ², ἀγομένη πρὸς τιμὴν τῆς θεᾶς κατὰ τὸ (θερινὸν) ἡλιοστάσιον. Ἡ ἐορτὴ αὕτη ἀπετέλει πόλον ἔλξεως τῶν κατοίκων τῶν πλησιοχώρων περιοχῶν, ἰδίως τῆς Ψωφίδος καὶ τῆς Θελπούσης. Τοῦτο ἄλλωστε συμβαίνει καὶ σήμερον μὲ τὴν ἐπιβίωσίν της κατὰ τὴν ἐορτὴν τῆς Ἀναλήψεως.

Τὸ ἔθιμον, τῆς ἀφιερώσεως ἐνδυμάτων καὶ πλοκάμων μαλλιῶν τῶν πιστῶν εἰς τὴν θεάν, κυρίως κατὰ τὴν ἐν λόγῳ ἐορτὴν, καὶ ἰδιαιτέρως ὑπὸ νέων γυναικῶν, πιθανῶς³ καὶ μελλο(ἢ νεο-)νύμφων, ἀλλὰ καὶ τῶν μητέρων των.

Ἡ ἀνάπτυξις τῆς λειτουργίας τοῦ Ἱεροῦ ὡς Μαντείου, καὶ μάλιστα ὑπὸ πολλαπλῆν μορφήν. Πιθανῶς εἰς τοῦτο συνέτεινε καὶ ἡ ὑπὸ ἱκανοῦ ἱερατείου διαχείρισις τῆς διοικήσεώς του. Εἰς τὸ ἱερατεῖον τοῦτο ὠφέλιτο ἴσως καὶ ἡ εὐρυτέρα διάδοσις τῆς παραδόσεως ὅτι τὸ Ἱερόν τοῦτο ἦτο καὶ ὁ τόπος τῆς γεννήσεως τῆς Ἀφροδίτης, δεδομένου ὅτι ἡ θεὰ ἐχαρακτηρίζετο εὐρύτερον ὡς Λαδωγενῆς⁴ (ὡς μὴ ἔχουσα γεννηθῆ εἰς

1. ΠΟΡΦΥΡ., *Βίος Πιθ.*, 17. Περὶ τῶν ἀρχαίων πληροφοριῶν διὰ τὸ Ἰδαῖον βλ. ΠΑΛΑΤΑΚΗ, *Τὸ Ἰδαῖον ἄντρον* (1965).

2. Ἐκτενέστερον βλ. σελ. 186 κ.έ.

3. Βλ. σελ. 201 κ.έ.

4. ΗΣΥΧ. λ.

τὴν Κύπρον ἀλλ' εἰς τὴν Ἀρκαδίαν), ἐνῶ ἄλλο, ἐξ ἴσου σημαντικὸν Ἱερὸν τῆς, δὲν ἔχει εὐρεθῆ πλησίον τοῦ Λάδωνος, ἢ κοίτη τοῦ ὁποίου εὐρίσκεται (ξηρὰ σήμερον λόγῳ τῶν ὑδροηλεκτρικῶν ἔργων) κάτωθεν τῶν Ν.Δ. κρασπέδων τοῦ δρυμοῦ του. Ἡ παράδοσις αὐτῆ τῆς εἰς ἀρκαδικὸν ὄρεινὸν Ἱερὸν γεννήσεως τῆς Θεᾶς (παρὰ τὸν Λάδωνα) ἐνετάσσετο τοιουτοτρόπως εἰς τὸ σύνολον τῶν ἀντιστοίχων παραδόσεων περὶ τῆς γεννήσεως τοῦ Διός¹ καὶ ἦτο παλαιότερα τῆς τῆς ἐκ θαλάσσης ἀναδύσεώς τῆς εἰς Κύπρον καὶ Κύθηρα, τὰ ὅποια ἦσαν Ἱερὰ θυγατρικῆς λατρείας².

Οἱ μισθοφόροι, πρὸς τούτοις, Ἀρκαδες πολεμισταὶ (ἐκ Ψωφίδος καὶ Θελπούσης), οἱ ὅποιοι ἀναφέρονται γενικῶς ὡς φορεῖς ἀφιερωμάτων καὶ εἰς ἄλλα ἀρκαδικὰ Ἱερὰ³. Ἦδη εἰς τὸ Ἔπος οἱ Ἀρκαδες, τοὺς ὁποίους μεταφέρει ὁ Ἀγαμέμνων εἰς τὴν Τροίαν (βλ. ἀνωτ.) διὰ πλοίων του, χαρακτηρίζονται ὡς ἀγχιμαχηταὶ καὶ ὡς τοιοῦτοι συνήθως προσλαμβάνονται καὶ κατὰ τὴν ἱστορικὴν ἐποχὴν. Κατ' ἐξοχὴν δὲ μισθοφόροι ἐγίνοντο οἱ Ἀζᾶνες —εἰς τὴν εὐρυτέραν περιοχὴν τῶν ὁπίων εὐρίσκετο καὶ τὸ Ἱερὸν κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν— καὶ τοῦτο κυρίως ἐξ αἰτίας τοῦ ἀγόνου ἐδάφους των (πρβλ. ἀζαναῖον κακόν), διακρινόμενοι εἰς τὰ ξένα στρατεύματα διὰ τὴν ἀντοχὴν καὶ τὴν ἀνδρείαν των.

Τέλος, ἡ παρουσία μολύβδου εἰς τὴν ἐν γένει περὶ τὸ Ἱερὸν περιοχὴν. Οἱ ὄγκοι μολύβδου καὶ τὰ μεγάλα τεμάχια ἐλασμάτων, τὰ ὅποια εὐρέθησαν εἰς μέρη τοῦ Ἱεροῦ (πίν. 12β, 13, 14), ὑποδηλοῦν ὅτι ἐγένετο κάποια ἐκμετάλλευσις του μᾶλλον εἰς αὐτὸ καὶ ὅτι δὲν ἀνῆκον δηλαδὴ εἰς εἰσαγόμενον εἶδος, τὸ ὅποιον καὶ ἀπεθηκεύετο, πρὸς παροχὴν χρυσμῶν, δεδομένου ὅτι οὔτε ἐν ἔλασμα εὐρέθη εἰς τὸ Ἱερὸν φέρον ἐπιγραφὴν χρυσμοῦ. Ἐξ ἄλλου, κατὰ τὰ λεγόμενα τῶν ἐργατῶν τῆς ἀνασκαφῆς, ἐγένετο καὶ πρὸ ἐτῶν τῆξις χωμάτων εἰς μερικὰ σημεῖα τῆς κάτωθεν (εἰς τὰ Ν.Δ. τοῦ Ἱεροῦ) πλαγιᾶς τοῦ δρυμοῦ, μὲ πρωτόγονα μέσα, διὰ τὴν παραγωγὴν μικρῶν ποσοτήτων μετάλλου. Ἐπὶ πλέον, μετ' ἐπιμονῆς ἀναφέρεται ἡ παράδοσις ὅτι κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἐθνεργεσίας τοῦ '21 ἐγένετο προμήθεια ἐκ τοῦ Ἀγίου Πέτρου μολύβδου εἰς τὴν Δημητσάναν (ὅπου τὸ «μπαρουτάδικον» τοῦ Ἀγῶνος) πρὸς κατασκευὴν πυρομαχικῶν. Ἀναφέρεται δὲ ὅτι ὀλόκληρος ἢ ἐκ μολύβδου ἐπικάλυψις τῆς στέγης τοῦ

1. Βλ. A. B. COOK, *Zeus*, III, 150.

2. Βλ. ἐκτενέστερον σελ. 57 κ.έ.

3. Βλ. TOMLINSON, *The Greek Sanctuaries* (1967), 119.

ναοῦ τοῦ Ἁγίου Πέτρου μετεφέρθη τότε εἰς τὴν Δημητσάναν πρὸς τὸν σκοπὸν αὐτόν. Φαίνεται λοιπόν, ὅτι ὁ μόλυβδος, τοπικῆς παραγωγῆς καὶ ἐμπορεύσιμον εἶδος, ἀπετέλει ἴσως καὶ κάποιαν πηγὴν πλουτισμοῦ τοῦ Ἱεροῦ καὶ τὴν ἐκμετάλλευσίν του θὰ εἶχε τὸ εἰς αὐτὸ Ἱερατεῖον πιθανῶς. Ἀλλὰ φαίνεται ἐπίσης: ἢ ὅτι δὲν ἐχρησιμοποιεῖτο διὰ τὴν γραφὴν ἐρωταποκρίσεων, ὅπως συνέβαιναν εἰς ἄλλα Μαντεῖα, καὶ δὴ εἰς τὸ τῆς Δωδώνης, ἢ ὅτι ἐχρησιμοποιεῖτο εἰς πολὺ περιορισμένον βαθμὸν διὰ τὸν σκοπὸν αὐτόν, διὸ καὶ δὲν εὑρέθη οὔτε ἓν, μικρὸν ἔστω, ἔλασμα, μὲ ἐπιγραφὴν χρησιμοῦ. Ἴσως ἢ διαδικασία αὐτὴ νὰ ἐγένετο εἰς τὸ Ἱερόν δι' ἄλλου μέσου, φθαρτοῦ καὶ περισσότερον εὐτελοῦς· καὶ πρὸς τοῦτο νὰ ἐχρησιμοποιοῦντο καὶ φλοιοὶ δρυός¹. Δὲν φαίνεται, ἐξ ἄλλου, νὰ ἐχρησιμοποιεῖτο δι' ἄλλον τρόπον μαντείας (ὅπως σήμερον εἰς τὸν λεγόμενον Κλήδωνα)², καὶ δὴ χυνόμενος εἰς μικρὰ τεμάχια (βώλους) ἐντὸς ὕδατος, διότι δὲν εὑρέθησαν τοιαῦτα μικρὰ τεμάχια.

ΤΑ ΚΥΡΙΑ ΜΕΡΗ ΤΟΥ ΙΕΡΟΥ

ΣΥΝΟΨΙΣ

Τὰ διατηρηθέντα λείψανα τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ διακρίνονται τελικῶς εἰς τὰ ἀκόλουθα σύνολα :

1ον. Τοῦ (ἐντὸς τοῦ τεμένου) ναοῦ καὶ τοῦ πρὸς Δ. αὐτοῦ τελεστηρίου. Τὸ σύνολον τοῦτο ἔκειτο εἰς τὸ πρὸ τὸ Ζαρκάδι μέρος (τοῦ διασέλλου καὶ) τοῦ Ἱεροῦ.

2ον. τῆς Ἱερᾶς (πλακοστρώτου) ὁδοῦ καὶ τοῦ πρὸς Ν. αὐτῆς μεγάλου βάρου τοῦ βωμοῦ. Τὸ σύνολον τοῦτο ἦτο εἰς τὸ μέσον περίπου (τοῦ διασέλλου καὶ) τοῦ Ἱεροῦ.

3ον. Τοῦ τριπλοῦ οἰκήματος —καὶ τῆς πρὸς Δ, αὐτοῦ χαμηλῆς δεξιαμενῆς. Τοῦτο εὑρίσκετο εἰς τὸ πρὸς τὴν Νεραϊδόρραχην μέρος τοῦ Ἱεροῦ (καὶ τοῦ διασέλλου).

4ον. Τῆς Ἱερᾶς πηγῆς καὶ τοῦ ἐξ αὐτῆς πρὸς τὸ τριπλοῦν οἰκήμα ἐξικνουμένου ὕδραγωγείου της. Τοῦτο ἐξετείνετο ἐπὶ τῆς ὑπερκειμένης τοῦ Ἱεροῦ πλευρᾶς τῆς Νεραϊδόρραχης.

5ον. Τοῦ σταδίου, τοῦ κειμένου πρὸς Β. τοῦ πρώτου καὶ δευτέρου

1. Ὅπως καὶ εἰς τὴν Πρηνέστον: ΚΙΚΕΡ, *de div.* II 85.

2. Βλ. σελ. 187.

συνόλου ἦτοι τοῦ (τεμένους) ναοῦ, τοῦ τελεστηρίου καὶ τῆς ἱερᾶς ὁδοῦ, καὶ χαμηλότερον αὐτῶν.

Εἰς τὰ σύνολα ὅμως αὐτὰ θὰ πρέπη νὰ προστεθῇ καὶ ἓν ἄλλο δευτερεῦον, τὸ ὁποῖον ἐπεσημάνθη ἀλλὰ δὲν ἠρευνήθη :

6) Ἡ κατασκευή, κινητὰ λειψάνα τῆς ὁποίας μόνον ἤλθον εἰς φῶς εἰς τὸν ἄνωθεν τοῦ Ἱεροῦ καὶ ἐπὶ τοῦ Ζαρχαδιοῦ ἀγρὸν (βᾶσαν, βλ. ἄνωτ.), ταυτιζομένη μὲ Ὁδεῖον. Ἐπίσης θὰ πρέπη νὰ προστεθῇ καὶ ἓν ἄλλο ἀκόμη:

7) Τὸ ὑπόγειον σπήλαιον, τοῦ ὁποίου ἄνοιγμα ὀροφῆς διεπιστώθη κάτωθεν τοῦ Ἱεροῦ, πρὸς τὰ Ν.Δ. τοῦ τριπλοῦ οἰκήματος (περὶ τὰ 50μ. ἐξ αὐτοῦ), μεγάλου βάθους (ὅπως ἐφαίνετο ἐκ τῆς ρίψεως λίθων ἐντὸς αὐτοῦ). Πιθανῶς πρόκειται περὶ τοῦ ὑπογείου μέρους τοῦ Ἄρσενος ποταμοῦ, ὁ ὁποῖος ἀναδύεται ἀκριβῶς εἰς τὴν αὐτὴν κατεύθυνσιν κάτωθεν τοῦ χώρου αὐτοῦ.

Τὸ σπήλαιον τοῦτο χρήζει ἰδιαιτέρας ἀνασκαφικῆς ἐρεύνης, ὅπως χρήζει ἐρεύνης τὸ στάδιον καὶ τὸ ὠδεῖον.

ΚΥΡΙΑΙ ΛΑΤΡΕΥΤΙΚΟΙ - ΜΑΝΤΙΚΟΙ ΠΥΡΗΝΕΣ ΣΥΝΟΨΙΣ

Εἰς τὸ ἀνασκαφὲν Ἱερὸν ἐνετοπίσθησαν λατρευτικὰ σύμβολα, ἐπέχοντα τὴν θέσιν λατρευτικῶν μαντικῶν πυρήνων, εἴτε αὐτούσια εἴτε ἐκ λειψάνων των. Αὐτὰ εἶναι :

1ον. Μεγάλη πωρίνη πέτρα, ἐδραζομένη ἐπὶ τετραγώνου ὑπογείου βάθρου, ἐντὸς τοῦ ὁποίου ὑπῆρχε ζευγὸς θηκῶν. Εἶχε σχῆμα πυραμιδοειδοῦς ὀμφαλοῦ καὶ ἦτο ἐντὸς τοῦ τεμένους (στεγασθεῖσα ἐντὸς τοῦ ναοῦ).

2ον. Τρίπους, τοῦ ὁποίου ἐσώθη τὸ λίθινον τριποβάκιον (βάθρον) εἰς τὸ τελεστήριον.

3ον. Ὑψηλός, ἐλεύθερος, λίθινος στῦλος (ἢ ζευγὸς τοιούτων στῦλων), σωθεὶς εἰς τεμάχια, εὑρεθέντα εἰς τὸν πλησίον καὶ ἐντὸς τοῦ τεμένους (ναοῦ) χώρον.

4ον. Μαντικὴ δρυς, τῆς ὁποίας εὑρέθη ὁ λάκκος πρὸς Β. τοῦ τριπλοῦ οἰκήματος.

5ον. Ἱερὰ πηγὴ, ὑπερκειμένη (εἰς τὰ Ν.Α.) τοῦ Ἱεροῦ, ἐπὶ τῆς Νεραϊδόρραχης. Τὰ ὕδατά της διωχετεύοντο δι' ὑπογείου ἀγωγοῦ (καὶ φρεατίων) εἰς τὸ τριπλοῦν οἶκημα καὶ τὴν κάτωθεν του δεξαμενὴν. Πρὸ τῆς

καθόδου των εις τὴν δεξαμενὴν αὐτὴν ὑπῆρχε καὶ ἰδιαίτερος μηχανισμὸς ἀναμειξεῶς των μὲ κάποιον ἄλλο ὑγρὸν, πρὸς παροχὴν κάποιας μαντείας πιθανῶς.

Ἐκ παραλλήλου ὅμως ὑπῆρχον καὶ ἄλλοι δευτερεύοντες, πυρῆνες, περὶ τῶν ὁποίων θὰ γίνῃ λόγος κατωτέρω ἐκτενῶς. Τοιοῦτος πυρὴν ἦτο, λόγου χάριν, ἡ στήλη, προσδιορισθεῖσα εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ τριπλοῦ οἰκήματος.

ΜΕΡΟΣ Β

Η ΘΕΑ ΑΦΡΟΔΙΤΗ
ΕΟΡΤΑΣΤΙΚΗ ΚΑΘΙΕΡΩΣΙΣ ΤΟΥ ΗΛΙΟΣΤΑΣΙΟΥ

Η ΘΕΑ ΑΦΡΟΔΙΤΗ

ΑΡΧΙΚΗ ΥΠΟΣΤΑΣΙΣ ΚΑΙ ΜΕΤΕΞΕΛΙΞΕΙΣ ΤΗΣ

Εἰς τὸν χῶρον τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ καὶ τοῦ παρ' αὐτὸ δρυμοῦ ἐλατρεύετο ἡ θεὰ Ἀφροδίτη, καὶ δὴ: ὡς πρεσβυτέρα (οὐρανία) ἀφ' ἑνὸς καὶ ὡς νεωτέρα (πάνδημος) ἀφ' ἑτέρου. Πρὸς τούτοις, φαίνεται, ὅτι εἰς τὸ Ἱερόν αὐτὸ ἐλατρεύετο καὶ ὁ Ζεὺς, ἀλλ' ἀνεικονικῶς μόνον.

ΚΥΡΙΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ

Ὅτι εἰς τὸ Ἱερόν αὐτὸ ἐλατρεύετο ἡ θεὰ Ἀφροδίτη προκύπτει ἐκ τῶν ἐξῆς στοιχείων :

Ἐν πρώτοις, τοῦτο εὐρίσκετο ἐντὸς μεγάλου δρυμοῦ, ὁ ὁποῖος ἦτο γνωστός ὡς δρυμὸς Ἀφροδίσιον (ἦτοι δρυμὸς μετ' Ἱερόν τῆς Ἀφροδίτης, βλ. ἀνωτ.). Ἐξ ἄλλου, ἡ Ἀφροδίτη ἐλατρεύετο εἰς τὴν γειτονικὴν (πόλιν) Ψωφίδα μετ' ἡμετέρον ἐπίθετον, ὅπως ἤδη ἀναφέρθη, Ἐρυκίνη = Σώτειρα, καὶ ἐπομένως ὡς πολιοῦχος. Τοῦτο ἦτο ἀντίστοιχον τοῦ ἐπιθέτου Ἐρυμία (βλ. κατωτ.). Δεδομένου δὲ ὅτι εἰς τὴν ὡς ἄνω (πόλιν) Ψωφίδα ἡ λατρεία τῆς θεᾶς αὐτῆς περιωρίζετο εἰς ἀπλοῦν ναόν, θεωροῦμεν ὅτι ὁ ναὸς αὐτὸς ἀπετέλει ἀστικόν, οὕτως εἶπεῖν, παράρτημα τοῦ μεγάλου ὄρεινοῦ (κορυφῆς) Ἱεροῦ τῆς, τὸ ὁποῖον καὶ ἀπετέλει, καθ' ὃ μέτρον καὶ τὸ Ἰδαῖον (ἄντρον) τῆς Κρήτης τοῦ Μίνωος, τὸ κυρίως εἰς τὴν περιοχὴν θρησκευτικὸν κέντρον. Ἦτο δὲ τὸ ὄρεινόν αὐτὸ Ἱερόν, ὅπως μόλις ἐλέχθη, τὸ ἀνασκαφέν Ἱερόν εἰς Ἁγίον Πέτρον. Ἡ λατρεία ὅμως τῆς θεᾶς αὐτῆς εἰς τὸ Ἱερόν τοῦτο ἦτο πολυσχιδῆς καὶ τοῦτο φαίνεται ἐκ τῶν ἀκολούθων στοιχείων, τὰ ὁποῖα καὶ περαιτέρω ἀποδεικνύουν τὴν λατρείαν τῆς εἰς αὐτό.

1. Περὶ τῶν ἀρκαδικῶν λατρειῶν βλ. IMMERWAHR, *Mythen und Kulte Arkadiens*: καὶ JOST, *Sanctuaires et cultes d'Arcadie, E.L. Pelop.* IX: ἡ μελέτη ὅμως αὐτῆ δὲν εἶχε καταστῆ προσιτή, ὅταν ἐστοιχειοθετεῖτο ἡ παρούσα ἐργασία.

Εἰς τὸ Ἱερὸν αὐτὸ εὐρέθησαν πήλινα (καὶ ἐν μολύβδινον) εἰδώλια πτηνῶν, μερικὰ τῶν ὁποίων ἀναγνωρίζονται ἀνέτως ὡς εἰδώλια περιστερῶν, (πίν. 15δ), προερχόμενα κυρίως ἐκ τοῦ χώρου τοῦ τελεστήριου καὶ τοῦ βωμοῦ. Ὅπως εἶναι γνωστόν, τὸ πτηνὸν αὐτό, ἢ περιστέρα, θεωρεῖται γενικῶς ἱερὸν πτηνὸν τῆς Ἀφροδίτης. Ἔχει ὅμως ὑποστηριχθῆ¹, ὅτι τὸ πτηνὸν αὐτὸ ἦτο ἱερὸν πτηνὸν τοῦ Διὸς ἀρχικῶς. Ἄλλ' ὅπως πρόκειται νὰ ἀναπτυχθῆ κατωτέρω, ἢ λατρεία τῶν δύο τούτων θεοτήτων ἦτο κοινὴ ἀρχικῶς, καὶ ὀρεινῆς μάλιστα προελεύσεως· καὶ ἐπομένως οἱ ἱεροὶ (ἀνοικτοὶ) ὀρεινοὶ χῶροι τῶν φυσικῶν ἦτο νὰ συχνάζονται ὑπὸ ἀγρίων περιστερῶν, γνωστῶν θαμῶνων τοιούτων περιοχῶν². Ὅπωςδὴποτε ὅμως ἢ παρουσία τῶν εἰδωλίων περιστερῶν εἰς τὸ ἀνασκαφὲν Ἱερὸν εἶναι ἐνδεικτικὴ τῆς λατρείας τῆς Ἀφροδίτης, ἀφοῦ καὶ ὁ δρυμὸς ἦτο ἐνδεικτικὸς τῆς λατρείας τῆς. Ἐνδεικτικὴ, ἐξ ἄλλου, εἶναι καὶ ἡ σχετικὴ μνεῖα τῶν ἱερῶν περιστερῶν εἰς τὸ θεσπρωτικὸν Ἱερὸν τῆς Ἀφροδίτης (πρεσβυτέρας) - Διώνης, ἀφοῦ καὶ τὸ Ἱερὸν αὐτὸ (Δωδώνη) ἦτο ἀφιερωμένον εἰς αὐτήν, ἐνῶ ἦτο καὶ Ἱερὸν τοῦ Διὸς συγχρόνως.

Εἰς τὸ ἀνασκαφὲν Ἱερὸν, ἐξ ἄλλου, εἰς τὸ τελεστήριον καὶ τὸν βωμὸν κυρίως, εὐρέθησαν καὶ πήλινα εἰδώλια (πίν. 15γ, 16β) χηνῶν, ὁμοίως ἱερῶν πτηνῶν τῆς θεᾶς αὐτῆς, ἢ ὁποῖα συχνὰ εἰκονίζεται ἐποχουμένη αὐτῶν³. Τὰ πτηνὰ αὐτὰ διακρίνονται : ἐκ τοῦ χονδροῦ λαιμοῦ τῶν, τῆς βραχείας καὶ ὀγκώδους κεφαλῆς — μὲ τὸ χονδρὸν κατὰ τὴν βάσιν ράμφος καὶ τὸ αὐτὸ περίπου μῆκος μὲ αὐτήν— καὶ ἐκ τῶν πτερυγῶν, αἱ ὁποῖαι φθάνουν ἕως τὴν ρίζαν τῆς οὐρᾶς, καθὼς καὶ ἐκ τῶν σκελῶν, τὰ ὁποῖα φύονται ἐκ τοῦ μέσου τοῦ σώματος⁴.

Εἰς τὸ αὐτὸ Ἱερὸν εὐρέθη, πρὸς τούτοις, καὶ ἐν (μολύβδινον) εἰδῶλιον ἀετοῦ (πίν. 15β), ἐμφύχου συμβόλου τοῦ Διὸς κατὰ τὴν ἱστορικὴν ἐποχὴν⁵.

Ἀρχικῶς ὅμως, ὅπως πρόκειται νὰ ἀναπτυχθῆ καὶ ἔχει ἤδη ἀναφερθῆ, τὸ πτηνὸν αὐτὸ ἦτο πιθανῶς ζῶν σύμβολον καὶ τῆς (προϊστορικῆς) Ἀφροδίτης. Ἡ θεὰ ὅμως αὐτὴ ἐθεωρεῖτο κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς

1. PARKE, *Oracles of Zeus* (1967), κεφ. 2.

2. Ὅτι ὁ Ζεὺς ἐλατρεύετο εἰς ὄρη κυρίως βλ. ROSCHER *M.L.* VI, 567· καὶ NILSSON *Gesch. Griech. Rel.*, 394.

3. Πβλ. *A.R.V.* (1942), 575 καὶ 770.

4. Βλ. *Μεγ. Ἑλλην. Ἐργικλ.*, 24 (1934) 587, λ. «χὴν».

5. Ἀρ. 434 ἐκ τοῦ Ν. ἀναλημματικοῦ τοίχου.

χρόνους ιδιαιτέρως θεία προστάτις τῶν περιστερῶν καὶ τῶν χηνῶν. Σημειοῦται, ἐξ ἄλλου, ὅτι οἱ διυπετεῖς οἰωνοὶ κατὰ τὸν ὁμηρικὸν ὕμνον πρὸς τὴν Θεάν¹, ἐπιστεύετο ὅτι εἶχον δαμασθῆ ὑπ' αὐτῆς, ἀφηνομένου νὰ νοηθῆ ὅτι ἡ ἰδία ἡ θεὰ αὐτὴ ἦτο κατ' ἐξοχὴν καὶ θεὰ τῆς μαντικῆς. Θεὰ τῆς μαντικῆς (προφῆτις) ἦτο καὶ ἡ ἡ ρωμαϊκὴ ὁμόλογός της, ἡ Juno (ταυτιζομένη μὲ τὴν Ἡραν, βλ. κατωτ.), ὡς Moneta.

Ἀντίστοιχα πτηνὰ παρατηροῦνται ἄλλωστε εἰς κρητομυκηναϊκὰ ἔργα, εἰκονίζοντα ἱερὰ κορυφῆς, τοῦ γνωστοῦ τριμεροῦς τύπου. Οὕτω : Κατὰ τὸν Μαρινάτον², ἐπὶ τῶν γνωστῶν, μὲ τριμερῆ Ἱερά, χρυσῶν ἐλασμάτων (πίν. 15α) τῶν Μυκηνῶν (ἐκ τῶν καθέτων τάφων τοῦ Schliemann) παρατηροῦνται ἀετοί, ἐνῶ τὰ πτηνὰ αὐτά, κατὰ τὴν Simon³ εἶναι χῆνες. Χῆνες δέ, κατ' αὐτήν, εἶναι καὶ τὰ πτηνὰ (πίν. 19β) ἐπὶ τῶν γυμνῶν γυναικείων μορφῶν ἄλλων χρυσῶν ἐλασμάτων⁴ (ἐκ τῶν αὐτῶν τάφων). Κατ' αὐτήν, καὶ αἱ ἐν λόγῳ γυμναὶ (τυποποιημέναι ἤδη κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτήν) μορφαὶ εἰκονίζουσι τὴν προϊστορικὴν Ἀφροδίτην⁵. Ἐξ ἄλλου, χῆνες μᾶλλον ἢ ἀετοὶ εἶναι καὶ τὰ πτηνὰ τὰ ὁποῖα ὑπερίπτανται τοῦ τριμεροῦς Ἱεροῦ ἐπὶ τοῦ ρυτοῦ ἐκ Ζακρου⁶ (βλ. κατωτ.), τὸ σχετικὸν μέγεθος τῶν ὁποίων δὲν ἀποτελεῖ πρόβλημα, διότι εἶναι γνωστὸν ὅτι τὸ μῆκος τῶν χηνῶν ὑπερβαίνει ἐνίοτε τὸ ἐν μέτρον. Ἀετός, ὅμως παρατηρεῖται καὶ ἐπὶ τοῦ χρυσοῦ δακτυλίου τῆς Τίρυνθος⁷ (πίν. 21β) παρὰ τὴν εἰκονιζομένην ἔνθρονον θεάν, ἡ ὁποία, ὅπως θὰ ἐκτεθῆ, εἶναι δυνατὸν νὰ ταυτισθῆ μὲ τὴν προϊστορικὴν πρεσβυτέραν (οὐρανίαν) Ἀφροδίτην (Διώνην). Τέλος, χῆνες ἢ ἀετοὶ ἀλλὰ καὶ περιστεραὶ παρατηροῦνται ἐπὶ τῶν παραστάσεων τοῦ Ἱεροῦ τῆς Πάφου⁸. Σημειωτέα, ὅμως, καὶ ἡ γνωστὴ παρουσία χηνῶν εἰς τὸ Καπιτώλιον, ἱερῶν πτηνῶν τῆς ρωμαϊκῆς θεᾶς Juno ἀντιστοίχου μορφῆς τῆς (πρεσβυτέρας) Ἀφροδίτης (βλ. κατωτ.).

Εἰς τὸν χώρον τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ εὐρέθησαν ἐπίσης καὶ δύο πῆλινα εἰδῶλια σκύλων (πίν. 15ε, 18β), τὸ ἐν σωζόμενον μερικῶς μόνον⁹. Οἱ

1. V,4.

2. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ - ΗΙΡΜΕΡ, *Kreta und das mykenische Hellas*, (1959) εἰκ. 205.

3. *Die Götter der Griechen* (1969), 226.

4. *Αὐτόθι*.

5. *Αὐτόθι*.

6. Βλ. HOOD, *The Minoans* (1971), εἰκ. 114.

7. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ - ΗΙΡΜΕΡ., ἔ.ἀ., πίν. 207 ἄνω.

8. Βλ. σελ. 233, σῆμ 5, πίν. 31, 143γ, ἀριστερά.

9. Ἀρ. 217 καὶ 24.

σκῦλοι ἐθεωροῦντο ὡσαύτως κατ' ἐξοχὴν ἱερὰ ζῶα τῆς Ἀφροδίτης¹ εἰς τὸν Ἐρυκα τῆς Σικελίας, ὅπου τὸ γνωστὸν Ἱερὸν τῆς θεᾶς. Εἰς τὸ Ἱερὸν αὐτὸ δὲ ἡ λατρεία ἦτο πιθανώτατα θυγατρικὴ λατρεία τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ (βλ. ἄνωτ. καὶ κατωτ.).

Ἡ σχέσις αὐτῆ, τοῦ σκύλου καὶ τῆς θεᾶς², ἀνάγεται πιθανῶς ἀμέσως εἰς τὴν Β' χιλιετίαν π.Χ. καὶ ἐμμέσως πολὺ ἐνωρίτερον ἴσως, χαρακτηρισίζουσα τὴν θεὰν αὐτὴν κατ' ἐξοχὴν ὡς θεὰν τοῦ κυνηγίου. Ὁ γνωστὸς πῆλινος κυκλικὸς οἰκίσκος τῆς Πρωτογεωμετρικῆς ἐποχῆς εἰς τὸ Μουσεῖον τοῦ Ἡρακλείου³ μὲ ὁμοίωμα τῆς θεᾶς αὐτῆς ἐντὸς αὐτοῦ παρουσιάζει ὡς φύλακα καὶ ζῶν σύμβολόν της, ἐπὶ τῆς στέγης (παρὰ τὸ ὄπαϊον), μορφήν σκύλου πιθανῶς. Ἐνδέχεται δὲ ἡ θεὰ αὐτῆ νὰ εἶναι ἡ προϊστορικὴ Ἀφροδίτη—μᾶλλον ἢ ἡ Ἄρτεμις—ὡς θεὰ τῆς φύσεως.

Ἄλλὰ καὶ ἄλλα πῆλινα εἰδῶλια ζῶων, ἀγρίων καὶ ἡμέρων, ἀποκαλυφθέντα εἰς τὸ ἀνασκαφέν Ἱερὸν, μαρτυροῦν τὴν λατρείαν τῆς θεᾶς. Αὐτὰ εἶναι: Ἐν πρώτοις, πῆλινον εἰδῶλιον ἀγριοχοίρου (πίν. 18γ, δ)⁴. Γενικῶς τὰ ἄγρια ζῶα (θηρία) ἐθεωροῦντο, κατὰ τὸν αὐτὸν ὡς ἄνω ὁμηρικὸν ὕμνον⁵ ὅτι εἶχον δαμασθῆ ὑπὸ τῆς Ἀφροδίτης, μαζὶ μὲ τὰ φύλα τῶν καταθνητῶν ἀνθρώπων. Ὁ δὲ ἀγριοχοῖρος ὡς θηρίον, καὶ μάλιστα τῶν πλησίον δασῶν, καὶ δὴ τοῦ Ἐρυμάνθου, ἀλλὰ καὶ τοῦ πλησίον ἐπίσης Σόρωνος δρυμοῦ, φυσικὸν ἦτο νὰ ἦτο προσφιλὴς καὶ εἰς τὴν θεὰν τοῦ ὡς ἄνω δρυμοῦ. Σημειωτέον σχετικῶς, ὅτι μεταξὺ τῶν λειψάνων ὄστων ζῶων, τὰ ὅποια εὑρέθησαν εἰς τὸ ἀνασκαφέν Ἱερὸν, περιλαμβανονται καὶ χαυλιόδοντες ἀγριοχοίρου⁶ (πίν. 148δ). Διὰ τὸν αὐτὸν λόγον, ἐξ ἄλλου, ἱερὸν ἄγριον μικρὸν ζῶον τῆς θεᾶς ἦτο καὶ ὁ ἀκανθόχοιρος, πῆλινον εἰδῶλιον τοῦ ὁποίου (πίν. 18α) εὑρέθη ἐπίσης εἰς τὸ Ἱερὸν αὐτό⁷. Ἄλλωστε καὶ ἄλλα μικρὰ ἄγρια ζῶα ἐθεωροῦντο ἱερὰ ζῶα τῆς θεᾶς Ἀφροδίτης, ὅπως: ἡ χελώνη, ἐμφανιζομένη ὑπὸ τὸ γνωστὸν ἄγαλμά της—τῆς οὐρανίας (τοῦ Φειδίου) Ἀφροδίτης—εἰς τὴν πόλιν τῆς Ἡλιδος⁸,

1. LANGLOTZ, Aphrodite in den Gärten, *Sitz. Ber. Heidelb. Akad. Wiss.* 1953-54, 91.

2. Περὶ τῶν ἱερῶν ζῶων τῆς Ἀφροδίτης βλ. αὐτόθι 47, σημ. 27.

3. SIMON *É.á.*, εἰκ. 57.

4. Ἄρ. 795, ἐκ τοῦ Ν. ἀναλημματικοῦ τοίχου.

5. V 4.

6. Βλ. σελ. 207.

7. Ἄρ. 218 ἐκ τοῦ χώρου πρὸς Ν. τοῦ τελεστηρίου.

8. ΠΑΥΣ. VI 25.1.

θαμῶν τοῦ ὡς ἄνω δρυμοῦ (Σόρωνος)¹ πλησίον τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ της· καὶ ὁ ποντικός, ἐμφανιζόμενος ὑπὸ τὸν θρόνον της (ὡς οὐρανίας), εἰς νομίσματα τῆς Κιλικίας². Δὲν ἀποκλείεται ἐπομένως, πλὴν τῶν ἡμέρων ζῶων, νὰ προσεφέροντο καὶ ἄγρια ζῶα ὡς θυσία πρὸς τὴν θεὰν εἰς τὸ ἀνασκαφέν Ἱερόν, ὅπως δηλαδὴ συνέβαινε καὶ εἰς τὴν λατρείαν τῆς Λαφρίας³ εἰς τὴν γειτονικὴν πόλιν τῶν Πατρῶν (καὶ τὴν ἔναντι αὐτῆς Ἀκαρνανίαν), κατ' ἔθιμον βορειοτέρας πιθανῶς καταγωγῆς.

Ὡς ἡμερον ζῶον τῆς θεᾶς εἰς τὸ ἀνασκαφέν Ἱερόν πρέπει νὰ μνημονευθῆ ἔδῶ καὶ ὁ χοῖρος, πῆλινον εἰδώλιον τοῦ ὁποίου (πίν. 16γ) εὐρέθη ἐπίσης εἰς αὐτό⁴. Ἡ εὕρεσις τοῦ εἰδώλιου τούτου ὑποδηλοῖ, ὅτι εἰς τὸ Ἱερόν αὐτὸ ἠκολουθεῖτο ἡ παράδοσις ἐκείνη, κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ χοῖρος ἦτο ἰδιαιτέρως ἀγαπητὸν ζῶον εἰς τὴν Ἀφροδίτην, καὶ δὴ τὴν Παφίαν, καὶ ὄχι ἡ ἀντίθετος παράδοσις, κατὰ τὴν ὁποίαν τὸ ζῶον τοῦτο ἀπεκλείετο ἐκ τῶν τιμῶν τῆς θεᾶς αὐτῆς⁵. Ἡ πρώτη παράδοσις πιθανῶς ἦτο ἀρκαδικὴ καὶ Β.Δ. γενικῶς, ἐνῶ ἡ δευτέρα ἦτο ἰωνικὴ-ἀθηναϊκὴ. Σημειοῦται σχετικῶς, ὅτι ὁ χοῖρος, μετὰ τὸν σκύλον, ἦτο ἀπὸ τὰ πρῶτα ζῶα, τὰ ὁποῖα ἐξημέρωσεν ὁ ἄνθρωπος, ὁ δὲ χοῖρος φαίνεται, ὅτι ἐχρησιμοποιεῖτο ἐπὶ μακρὸν διάστημα εἰς τὰ παραδοσιακὰ κοινὰ δεῖπνα τῶν πολεμιστῶν⁶.

Μνημονευτέα ἐπίσης, μεταξὺ τῶν ζῶων, τὰ ὁποῖα προσεφέροντο εἰς τὴν θεὰν τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ, καὶ τὰ αἰγοπρόβατα, εἰδώλια τῶν ὁποίων δὲν εὐρέθησαν μὲν εἰς αὐτό, εὐρέθησαν ὅμως λείψανα ὀστέων (πίν. 148), ἐκ τῶν θυσιῶν⁷ καὶ τῶν ἱερῶν δεῖπνων.

Τέλος, μνημονευτέοι εἶναι οἱ ἵπποι, οἱ ὁποῖοι προσεφέροντο εἰς τὴν θεὰν εἰς τὸ ἀνασκαφέν Ἱερόν. Πῆλινα εἰδώλια τούτων (πίν. 17) εὐρέθησαν εἰς αὐτό, καὶ μάλιστα ἀρκετά⁸, εἶναι δὲ τῶν πρωίμων κατὰ τὸ πλεῖστον ἀρχαῖκῶν χρόνων. Τὰ εἰδώλια αὐτά, ὡς καὶ χάλκινον ἐξάρτημα χα-

1. ΠΑΥΣ. VIII 23. 8.

2. *Ph. Z + N* 41(1931), 217 - 218, ἀρ. 51, πίν. XIII· *S.N.G.* ἀρ. 5758.

3. ΠΑΥΣ. VII 18,11, βλ. καὶ σελ. 95.

4. Ἀρ. 37 ἐκ τῆς Ἱερᾶς ὁδοῦ.

5. Βλ. ΑΘΗΝ. 26Α : ἐν τῇ Κόπρω οὕτω φιληθεῖ ταῖς ὑσὶν Ἀφροδίτῃ. "Ὅτι δ'ὄντως Ἀφροδίτῃ ἕς θύεται μαρτυρεῖ Καλλίμαχος ἢ Ζηρόδοτος : καὶ ΑΡΙΣΤ. Ἀχαρν. 794 : ... ἀλλ' οὐχὶ χοῖρος τ' Ἀφροδίτῃ θύεται. πβλ. καὶ ΠΑΥΣ. II 10,4.

6. Πβλ. τὰ σπαρτιατικὰ συσσίτια καὶ τὰ δεῖπνα τῶν πολεμιστῶν - ἡρώων τῶν Σκανδιναβῶν.

7. Βλ. σελ. 207, 210, 217.

8. Εἰς τὸ τελεστήριον καὶ τὸν Ν. ἀναλημματικὸν τοῖχον κυρίως.

λινοῦ¹ (πίν. 114 β), ὑποδηλοῦν, ὅτι ὑπῆρχε παλαιὸς δεσμὸς τῆς θεᾶς μὲ τοὺς ἵππους· καὶ ὅτι ὁ δεσμὸς αὐτός, ἔντονος ἕως καὶ τὴν ἀρχαϊκὴν ἐποχὴν, διετηρεῖτο ἀκόμη μέχρι τῆς κλασικῆς ἐποχῆς εἰς τὸ Ἱερὸν αὐτό, ἐνῶ εἰς τὰ πλεῖστα ἄλλα μέρη εἶχεν, ἀπὸ πολὺ ἐνωρίτερον, μονοπωληθῆ ὑπὸ τῆς Ἀθηνᾶς. Ἡ ἀνεύρεσις, ἐξ ἄλλου, ὀδόντων ἵππου εἰς τὸ Ἱερὸν, μεταξὺ τῶν λειψάνων ζώων, τὰ ὁποῖα προσεφέροντο πρὸς τὴν θεάν (καὶ ἐχρησιμοποιοῦντο πιθανῶς καὶ εἰς τὰ ἱερά δεῖπνα), μαρτυρεῖ (πίν. 148) τὴν ὡς ἄνω συνέχισιν τοῦ δεσμοῦ αὐτοῦ, ἵππου καὶ θεᾶς, εἰς τὸ Ἱερὸν αὐτό.

Μνημονευτέοι ὡσαύτως ὡς ἱερά ζῶα τῆς θεᾶς καὶ οἱ ταῦροι, εἰδώλια τῶν ὁποίων ἐπίσης εὐρέθησαν (πίν. 17) εἰς τὸ ἀνασκαφὲν Ἱερὸν. Τὴν σχέσιν ταύρου καὶ θεᾶς, μαρτυροῦν καὶ ἀρχαῖαι πληροφορίαι: διὰ τοῦ ζώου αὐτοῦ ἐχαρακτηρίζετο ἡ θεὰ² ἀλλὰ καὶ ἐλατρεύετο μὲ τὸ ἐπίθετον ταυροπόλος³. Ταῦροι, κάπροι, περιστερὰ καὶ ἵπποι χαρακτηρίζουν καὶ τὴν λατρείαν τῆς εἰς Δωδώνην⁴.

Ἐνδεικτικὰ ὅμως τῆς λατρείας τῆς θεᾶς εἰς τὸ ἀνασκαφὲν Ἱερὸν εἶναι τὰ πῆλινα γυναικεῖα εἰδώλια ἀγαλμάτια, τὰ ὁποῖα εὐρέθησαν εἰς αὐτό, ἀρκετὰ εἰς ἀριθμὸν. Τὰ εἰδώλια αὐτὰ ἐμφανίζονται εἰς τὸ Ἱερὸν κατὰ τὸ τέλος τοῦ 7ου αἰ. π.Χ. —προηγούμενα τούτων μερικὰ εἰδώλια ἵππων— καὶ φαίνεται νὰ ἐκλείπουν ἐντελῶς κατὰ τὸν ἀρχόμενον 4ον αἰ. π.Χ., μειούμενα ἐν τῷ μεταξὺ αἰσθητῶς εἰς ἀριθμὸν κατὰ τὸν 5ον αἰ. π.Χ.

Τὰ γυναικεῖα αὐτὰ εἰδώλια διακρίνονται εἰς δύο τύπους: α) ὀρθίας· καὶ β) καθημένης μορφῆς.

Τὰ πρῶτα εἶναι δυνατὸν νὰ θεωρηθοῦν, ὅτι εἰκονίζουν τὴν νεωτέραν Ἀφροδίτην (κόρην), ὅχι ὅμως πάντοτε, διότι ὡς πρεσβυτέραν (Οὐρανίαν) τὴν Ἀφροδίτην εἰς τὴν Ἥλιδα ὁ Φειδίας εἶχεν, ὡς γνωστὸν, εἰκονίσει ὀρθίαν. Εἶχεν ὅμως ἐνδύσει αὐτὴν κατὰ τρόπον μητρικόν. Ὀρθία δὲ καὶ ἀντιστοίχως ἐνδεδυμένη εἰκονίζεται καὶ ἡ μητρικὴ ὁμολογὸς τῆς (βλ. κατωτ.) ἡ Ἀστάρτη (οὐρανία). Τὰ δὲ ἄλλα εἶναι δυνατὸν νὰ θεωρηθοῦν ὅτι εἰκονίζουν, κατὰ κανόνα, τὴν πρεσβυτέραν Ἀφροδίτην.

Ἐκ τῶν εἰδωλίων αὐτῶν πάντως ἀποκλειστικὸς τύπος τῆς νεωτέρας Ἀφροδίτης εἶναι δυνατὸν νὰ χαρακτηρισθῆ ὁ τύπος⁵ τῆς ὀρθίας καὶ

1. Ἀρ. 366 εἰκ. ἐκ τοῦ τριπλοῦ οἰκήματος.

2. ΘΕΟΚ. 27 - 63.

3. ΣΧΟΛ. Διον. Περ. 609.

4. Βλ. ΔΑΚΑΡΗ. Ἡ ἱερά οἰκία τῆς Δωδώνης, Α.Ε. 1959, 128 κ.έ.

5. Πβλ. ἀρ. 30 ἐκ τῆς Ἱερᾶς ὁδοῦ καὶ ἀρ. 686 τοῦ Ν ἀναλημματικοῦ τοίχου.

γυμνῆς θεᾶς (πίν. 19α, δ) Οἱ ἄλλοι δὲ γυναικεῖοι τύποι εἰδωλίων τοῦ Ἱεροῦ, εἴτε ὀρθίας εἴτε καθημένης μορφῆς, ἦτοι οἱ τύποι γενικῶς τῆς ἐνδεδυμένης θεᾶς, εἶναι κοινοὶ τύποι χαρακτηρίζοντες καὶ ἄλλην θεὰν εἰς ἄλλα Ἱερά.

Τὰ ἐν λόγῳ εἰδῶλια (γυμνῆς θεᾶς) τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ εἶναι πάντως ἐπιπεδόγλυφα, ἦτοι ἀνάγλυφα ἐπὶ (πηλίνης) πλακόσ. Εὐρέθησαν δὲ ὅλα ἀκέφαλα, διότι εἶχον κατὰ τὸν λαιμὸν θραυσθῆ. Διετήρουν, ἐξ ἄλλου, ὠραῖον γαλακτώδες ἐπίχρισμα, τὸ ὅποιον σὺν τῷ χρόνῳ ἔχει ἐξαφανισθῆ. Εἶχον δὲ σαφῆ ἐνδειξίν τοῦ (γυναικείου) στήθους (πίν. 19α, δ). Εἰς μίαν περίπτωσιν¹ ὅμως τὸ εἰδῶλιον ἐστερεῖτο παντελῶς τοιοῦτου στήθους, ἐνῶ ἡ ἦβη του κατὰ τὸν καθαρισμὸν εἶχε καταστραφῆ. Διὰ τοῦτο καὶ ἐθεωρήθη ἀρχικῶς ὅτι ἦτο ἀνδρικόν². Ὅπως δὲ ἦτο ἡ ταύτισις τοῦ εἰδωλίου τούτου μὲ ἀνδρικήν μορφήν εἶναι προβληματική. Ἀλλὰ προβληματικὴ σχετικῶς εἶναι καὶ ἡ ταυτίσις του μὲ γυναικεῖαν μορφήν.

Ὁ τύπος αὐτὸς εἰδωλίων, τῆς γυμνῆς θεᾶς, εἶναι γνωστὸς κατὰ τὸν 7ον αἰ. π.Χ. ἀπὸ διάφορα ἑλληνικὰ Ἱερά καὶ θεωρεῖται ἀνατολικῆς προελεύσεως, ἀπαντῶν εἰς τὴν Παλαιστίνην (πίν. 19γ 1-2) ἤδη ἀπὸ τὸ τέλος τῆς Β' χιλιετίας³ π.Χ. Εἰκάζεται δὲ ὅτι εἰκονίζει τὴν ἀνατολικὴν θεὰν Ἀστάρτην, ὁμόλογον τῆς ἑλληνικῆς Ἀφροδίτης, νεωτέραν καὶ πρεσβυτέραν ἐπίσης.

Μεταξὺ ὅμως τῶν ἑλληνικῶν τούτων ἀρχαϊκῶν εἰδωλίων ἀφ' ἑνὸς καὶ τῶν παλαιστινιακῶν ἀφ' ἑτέρου ὑπάρχει ἡ ἀκόλουθος διαφορὰ. Τὰ πρῶτα παρουσιάζουν τὴν Ἀφροδίτην γυμνήν καὶ μὲ τὰ χέρια κατὰ μῆκος τοῦ σώματος, ἐνῶ τὰ ἄλλα παρουσιάζουν τὴν Ἀστάρτην μὲ τὰ χέρια: α) καμπτόμενα κατὰ τὸν ἀγκῶνα, φερόμενα ἐπὶ τοῦ στήθους καὶ κρατοῦντα τοὺς μαστοὺς (πίν. 19 γ 1), κορινθιακὸν ὅμως εἰδῶλιον παρουσιάζει μικτὸν τύπον: τὸ ἐν χέρι μόνον κατὰ μῆκος τοῦ σώματος καὶ τὸ ἄλλο ἐπὶ τοῦ μαστοῦ⁴· β) ὑψωμένα ἀπὸ τῶν ἀγκῶνων καὶ φέροντα ἄνθη (πίν. 19 γ 2)· καὶ γ) ἐπὶ τῆς ἦβης⁵.

Τὰ πλεῖστα πάντως τῶν ἐν λόγῳ ἀρχαϊκῶν εἰδωλίων θεωροῦνται κρητικῆς προελεύσεως⁶, φέρουν δὲ κατὰ τὸ πλεῖστον ἀκτινωτὸν στέμ-

1. Ἀρ. 25, ἐκ τῆς Ἱερᾶς ὁδοῦ.

2. ΚΑΡΔΑΡΑ, *Ἡ Θρησκευτικὴ καὶ πολιτικὴ σημασία τῶν ἀειτωμάτων τῆς Ὀλυμπίας* (1978), 108 εἰκ. 60.

3. ALBRIGHT, *Archaeology of Palestine*, Pel. A 199, 107 εἰκ. 27, ἀρ. 3 καὶ 5.

4. DUNBABIN, *The Greeks and their Eastern Neighbours* (1957), 343.

5. Βλ. ALBRIGHT, εἰκ. 27 ἔ.ἀ.

6. Βλ. BOARDMAN, *The Greeks Overseas* (1964), 98, εἰκ. 21 b, e.

μα, με ὄρθια, λογχοειδῆ δηλαδή, φύλλα. Τὸ αὐτὸ περίπου στέμμα παρουσιάζουν καὶ τὰ ἀντίστοιχα παλαιστινιακὰ εἰδώλια τῆς Ἀστάρτης (βλ. ἄνωτ.).

Τὸ στέμμα ὅμως αὐτὸ φαίνεται νὰ ἔχη ἀπωτέραν μυκηναϊκὴν καταγωγὴν, διότι ἀπαντᾷ κατὰ τὴν Πρωίμου Μυκηναϊκὴν ἐποχὴν καὶ συνεχίζεται, ὅπως φαίνεται, καὶ εἰς τὴν Ὑστέραν Μυκηναϊκὴν ἐποχὴν¹, μεταβιβαζόμενον (εἰς τὴν Παλαιστίνην), πιθανῶς ὡς στέμμα τῆς σημιτικῆς Ἀστάρτης (πίν. 19 γ).

Ἄλλὰ δὲν εἶναι μόνον τὸ στέμμα αὐτὸ τῆς Ἀστάρτης, τὸ ὁποῖον φαίνεται ὅτι προέρχεται ἀπὸ κάποιαν μυκηναϊκὴν διείσδυσιν κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς διασπορᾶς. Καὶ ἡ γυμνότης τῆς θεᾶς αὐτῆς, ὅπως φαίνεται ἐπὶ τῶν ὡς ἄνω πηλίνων παλαιστινιακῶν εἰδωλίων, φαίνεται ἐπίσης νὰ εἶναι μυκηναϊκῆς προελεύσεως, ἐπαναπατριζομένη κατὰ τὴν ἀρχαϊκὴν ἐποχὴν. Τοῦτο, διότι, ἐπὶ χρυσῶν ἐλασμάτων τῆς Πρωίμου Μυκηναϊκῆς ἐποχῆς (τῶν καθέτων τάφων τῶν Μυκηναίων), ὅπως ἐλέχθη, ἡ εἰκονιζομένη θεά, ἔχει ἀναγνωρισθῆ ὡς προϊστορικὴ Ἀφροδίτη². Ὅτι ἡ ἀναγνώρισις αὐτῆ εἶναι ὀρθή, φαίνεται καὶ ἐκ τοῦ ὅτι ἐπὶ τῶν ἐλασματίνων αὐτῶν γυμνῶν μυκηναϊκῶν γυναικείων μορφῶν, μετὰ τὰ χέρια ἐπὶ τοῦ στήθους, παρουσιάζεται ἐπὶ τῆς ἡβης καὶ κάτωθεν δίσκος, (πίν. 19 β2) ὡς σύμβολον τοῦ πλανήτου (τῆς Ἀφροδίτης) καὶ τῆς γενεσιουργοῦ δυνάμεως τῆς θεᾶς (βλ. κατωτ.) Ὁμοίος δίσκος, ἐξ ἄλλου, παρουσιάζεται καὶ ἐπὶ μικροῦ πηλίνου, κολούρου κωνικοῦ σκεύους (ἄνευ πυθμένους), τοῦ γνωστοῦ τύπου ἐκ Κρήτης³. Ἐπὶ τοῦ σκεύους δὲ αὐτοῦ ὁ δίσκος αὐτὸς ὑποδηλοῖ πιθανῶς, ὅτι τοῦτο ἦτο συνδεδεμένον εἰδικώτερον μετὰ τὴν λατρείαν τῆς θεᾶς Ἀφροδίτης. Ὅτι ἡ ταύτισις τῆς θεᾶς αὐτῆς μετὰ τὸν ὁμώνυμον πλανήτην ὑπῆρχεν ἤδη κατὰ τὴν Μυκηναϊκὴν ἐποχὴν, προκύπτει καὶ ἐξ ἄλλων στοιχείων, τὰ ὅποια θὰ ἐκτεθοῦν κατωτέρω ἐκτενῶς. Ἄλλὰ καὶ ἡ θέσις τῶν χειρῶν τῆς σημιτικῆς (χαναναϊκῆς) θεᾶς ἐνίοτε (βλ. ἄνωτ.) ἐνθυμίζει ἀντίστοιχα δείγματα τοῦ γνωστοῦ (μετὰ ὑψωμένα χέρια) τύπου θεᾶς τῆς Ὑστέρας Μυκηναϊκῆς ἐποχῆς.

Καὶ ἡ γυμνότης ἐπομένως καὶ ὁ τύπος τοῦ στέμματος τῶν ὡς ἄνω εἰδωλίων — τὸ ὁποῖον ἀπαντᾷ καὶ ἐπὶ Σφιγγῶν κατὰ τὴν ἀρχαϊκὴν ἐπο-

1. KARDARA, Problems of Hera's Cult - Images, *A.J.A.* 1960, 343 κ.έ..

2. SIMON, ἔ.α., εἰκ. 226.

3. BOYED - HAWES, *Gournia*, πίν. 40 (YAVIS, *Greek Altars* (1942), 3, εἰκ. 2). Ἐνδεικτικῆ εἶναι ἡ παρουσία εἰδωλίων περιστερῶν παρ' αὐτό.

χήν, συνεχίζον τὴν ὑστέραν μυκηναϊκὴν παράδοσιν¹—, δυνατόν μὲν νὰ προέρχωνται ἐξ ἀμέσων ἀνατολικῶν δανείων, ἐμμέσως ὅμως τοῦλάχιστον εἶναι μυκηναϊκῆς καταγωγῆς. Τὰ εἰδώλια αὐτά, μὲ τὴν γυμνὴν θεάν, τὰ ὅποια εὐρέθησαν εἰς τὸ ἀνασκαφὸν Ἱερόν, εἶχον, ὅπως ἐλέχθη, Θραυσθῆ κατὰ τὸν λαιμόν. Ἀλλὰ εὐρεθεὶς ἀριθμὸς ἀρχαϊκῶν πηλίνων γυναικείων ἐπιπεδογλύφων κεφαλῶν², μὲ τοιοῦτον στέμμα ἐπ' αὐτῶν, ἐπιτρέπει τὴν ὑπόθεσιν ὅτι καὶ τὰ ἀκέφαλα ὡς ἄνω εἰδώλια τῆς γυμνῆς θεᾶς ἔφερον τὸ ἐν λόγῳ στέμμα ἐπίσης, ἐνῶ ἀντιστοίχως καὶ αἱ ὡς ἄνω κεφαλαὶ ἀνῆκον εἰς εἰδώλια γυμνῶν μορφῶν. Γυμνή, ἐξ ἄλλου, μὲ τοιοῦτον στέμμα ἀλλὰ καὶ μὲ ὑψωμένα χέρια εἰκονίζεται ἢ θεὰ ἐπὶ τῆς γνωστῆς ἀσπίδος τοῦ Ἰδαίου ἄντρου (βλ. πίν. 19ε), ὅπου τὸ Ἱερόν τοῦ Διὸς (βλ. κατωτ.), ἐπὶ τῆς ὁποίας εἶναι ἔκδηλος ἡ καλλιτεχνικὴ παράδοσις τῆς Ἑ. Ἀνατολῆς.

Ὁ ἴδιος τύπος στέμματος ὅμως παρουσιάζεται καὶ εἰς εἰδώλια ἄλλων θεαινῶν, ἄλλων τύπων δηλαδή. Εἰς δὲ τὸ ἀνασκαφὸν Ἱερόν ἐμφανίζεται καὶ ἐπὶ ἀρχαϊκοῦ πηλίνου εἰδωλίου (πίν. 22α), σωζομένου κατὰ τὴν κεφαλὴν μόνον³. Τὸ εἰδωλίον τοῦτο ἦτο σεβαστῶν διαστάσεων σχετικῶς καὶ ἀρκαδικῆς κατασκευῆς. Ὅπως δὲ φαίνεται, ἡ σωζομένη κεφαλὴ του, πλὴν τοῦ στέμματος, ἔφερε καὶ καλύπτραν. Τὸ αὐτὸ στέμμα ἀπαντᾷ καὶ ἐπὶ λακωνικῶν μορφῶν, αἱ ὅποια συνδέονται γενικῶς μὲ τὴν λατρείαν τῆς Ἀρτέμιδος· καὶ ἔχει ταυτισθῆ μὲ τὸν πυλεῶνα, γνωστὸν στέμμα εἰς τὴν Λακωνικὴν⁴. Αὐτὸ ὅμως εἶναι δυνατόν, ὑπὸ τὴν προϋπόθεσιν, ὅτι ἡ ὀνομασία αὐτῆ εἶναι μεταγενεστέρα καὶ ὅτι ὑποδηλοῖ ὅτι ἔχει ἐπέλθει συγκερασμὸς τοῦ ἀρχικοῦ μὲ λογχοειδῆ φύλλα (ἀκτινωτοῦ) στέμματος καὶ τοῦ μετὰ πύργων στέμματος τῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων.

Πλὴν τῆς Ἀρτέμιδος, τὸ αὐτὸ στέμμα ἐφόρει καὶ ἡ Ἥρα, ὅχι μόνον εἰς ἔργα μικροτεχνίας ἀλλὰ καὶ εἰς τὸ ἄγαλμα τοῦ Πολυκλείτου εἰς τὸ Ἡραῖον τοῦ Ἄργους, ὅπως τοῦτο παρουσιάζεται εἰς νομίσματα τῆς πόλεως⁵. Ἀλλὰ τοῦτο ὀφείλετο πιθανῶς εἰς τὸ ὅτι, ὅπως περαιτέρω θὰ ἀναπτυχθῆ, ἀμφότεραι αἱ θεαὶ αὐταί, κληρονομήσασαι μέρος τῆς ἀρχι-

1. Βλ. KARDARA, ἔ.ἀ. A.J.A. (1960).

2. Εὐρέθησαν εἰς τὸν Ν. ἀναλημματικὸν τοῖχον.

3. Ἀρ. 777, ἐκ τοῦ Ν. ἀναλημματικοῦ τοῖχου.

4. SIMON, ἔ.ἀ., 54.

5. KARDARA, ἀμέσως ἔ.ἀ. (σημ. 1).

κῆς ὑποστάσεως τῆς Ἀφροδίτης, ἐκληρονόμησαν καὶ μέρος τῆς ἄλλης, τῆς ὕλικῆς, παραδόσεώς της.

Ἡ ταύτισις ἐπομένως τῆς ἐνδεδυμένης καὶ μὲ τοιοῦτον στέμμα γυναικείας μορφῆς εἶναι δυσχερής, ἐὰν αὐτὴ δὲν παρουσιάσῃ, ἐκ παραλλήλου, κάποιον ἄλλο σύμβολον, τὸ ὁποῖον νὰ προσιδιάσῃ εἰς τὴν μίαν ἢ τὴν ἄλλην θεὰν μόνον καὶ νὰ μὴ εἶναι κοινόν. Ἀλλά, ἐὰν μία τοιαύτη μορφή, ἔστω καὶ μὲ κοινόν σύμβολον, ἔχῃ εὑρεθῇ εἰς Ἱερὸν τῆς μιᾶς θεᾶς ἐξ αὐτῶν, τότε ἐπιτρέπεται καὶ ἡ ταύτισις της μὲ αὐτήν. Ἐνδεδυμένη μορφή, ἐπομένως θεᾶς, ἡ ὁποία φέρει τοιοῦτον στέμμα, ὡς ἡ ὡς ἄνω¹, εὑρεθεῖσα εἰς τὸ ἀνασκαφὲν Ἱερὸν, ἀνέτως ταυτίζεται μὲ τὴν Ἀφροδίτην, ὅπως ἀνέτως ταυτίζονται καὶ αἱ γυμναὶ γυναικεῖαι μορφαὶ τῶν μνημονουθέντων εἰδωλίων μὲ αὐτήν. Μὲ μίαν μόνον διαφορὰν πιθανῶς: Ἡ γυμνὴ ὀρθία θεὰ δύναται νὰ εἶναι μόνον ἡ νεωτέρα Ἀφροδίτη, ἐνῶ ἡ ἐνδεδυμένη καὶ ἐνθρονος θεὰ καὶ μὲ τοιοῦτον στέμμα, καὶ μάλιστα μὲ καλύπτραν, δύναται νὰ εἶναι μόνον ἡ πρεσβυτέρα Ἀφροδίτη. Πρεσβυτέρα πρέπει νὰ εἶναι, ἐξ ἄλλου, μᾶλλον καὶ ἡ θεὰ αὐτή, ὅταν φέρῃ καὶ ἀπλῶς καλύπτραν. Ὡς καλύπτρα ἄλλωστε ἔθεωρεῖτο καὶ τὸ φύλλωμα τοῦ ἱεροῦ δένδρου τῆς θεᾶς εἰς τὴν χαναναϊκὴν (προ - φοινικικὴν) παράδοσιν, τῆς Ἀστάρτης, ὑπὸ τὴν μητρικὴν της ιδιότητα².

Περὶ τῶν ἄλλων ἐν γένει εἰς τὸ ἀνασκαφικὸν Ἱερὸν εὑρεθέντων εἰδωλίων τῆς θεᾶς, ὀρθίας ἢ καθημένης, παρατηρητέα συνοπτικῶς μόνον τὰ ἀκόλουθα :

Ἡ θεὰ εἰς τὸ μολύβδινον εἰδώλιον³ ἔχει τὰ χέρια ἔμπροσθεν (πίν. 20 β, δ), καὶ εἶναι κατ' ἐνώπιον, ὅπως τὰ ξόανα (βλ. πίν. 30)⁴ καὶ δὲν κρατεῖ στέφανον ἢ κάτι ἄλλο. Μικροί, ἐν τούτοις, μολύβδινοι στέφανοι, ἀνήκοντες εἰς εἰδώλια, ἔχουν εὑρεθῇ εἰς τὸ Ἱερὸν. Ἡ θεὰ, ἐξ ἄλλου, εἰς τὸ μολύβδινον αὐτὸ εἰδώλιον φορεῖ μαλλίνην φούσταν, πτυχωτὴν ἔμπροσθεν, καὶ διαφανὲς περικόρμιον, τὰ ὁποῖα συγκρατεῖ πλατεῖα ζώνη· καὶ ἐπὶ τῶν ὤμων ἔχει μικρὴν ἐσάρπαν, πορπουμένην ἐπὶ τοῦ στέρνου. Ἀξιοσημεῖωτος δὲ εἶναι ἡ ταινία, διὰ τῆς ὁποίας συνδέονται, πρὸς διατήρησιν εἰς τὴν θέσιν των, οἱ πλόκαμοι τῶν μαλλιῶν (βλ. κατωτ.). Τὸ εἰδώλιον

1. Ἀρ. 777, ἐκ τοῦ Ν. ἀναλημματικοῦ τοίχου.

2. Βλ. σελ. 100.

3. Ἀρ. 749 ἐκ τοῦ Ν. ἀναλημματικοῦ τοίχου.

4. Ὅχι, ὡς συνήθως, ἐκ τοῦ πλάγιου: DAWKINS κ.ἄ. *The Sanctuary of Artemis Orthia at Sparta* (1929), πίν. 195 κ.ἑ.

τοῦτο ἀνηρτᾶτο ἴσως διὰ νήματος, ἐκ τοῦ μικροῦ ἐξογκώματος ἐπὶ τῆς κεφαλῆς, εἰς κλάδον ἴσως (τῆς δρυός; βλ. κατωτ.).

Τὰ ἄλλα πήλινα εἰδώλια (πβλ. πίν. 20-26, 29α), εὔρεθέντα εἰς ὅλα τὰ κύρια μέρη τοῦ Ἱεροῦ (βωμόν, Ἱερὰν ὁδόν, τελεστήριον, τέμενος - ναόν, τριπλοῦν οἶκημα) ἐκπροσωποῦν διαφόρους γνωστούς τύπους. Εἰς αὐτὰ δὲ περιλαμβάνονται καὶ ἀρκαδικῆς κατασκευῆς (πίν. πβλ. 22α καὶ πίν. 26). Ἀρκετὰ ὅμως ἐξ αὐτῶν, ἐπέισακτα, παρουσιάζουν ἀρκετὴν φθορὰ τὰ τελευταῖα ἔτη (μετὰ τὴν φωτογράφησίν των ἰδίως), ὥστε ἐνδέχεται νὰ ἔχουν κατασκευασθῆ ἐξ ἐπέισακτων μητρῶν.

Ἡ εἰκονικὴ πάντως ἀπόδοσις τῆς θεᾶς, διὰ τῶν εἰδωλίων αὐτῶν, μειουμένη αἰσθητῶς κατὰ τὸν 5ον αἰ. π.Χ., διακόπτεται μετὰ τὸν ἀρχόμενον 4ον αἰ. π.Χ., διότι σταματοῦν νὰ προσφέρωνται πλέον αὐτὰ εἰς αὐτήν.

Εἶναι ὅμως δυνατὸν καὶ ἡ ἱερὰ δρυς νὰ ἐθεωρεῖτο ὡς ἀνεικονικὴ μορφή ἐπίσης τῆς πρεσβυτέρας Ἀφροδίτης ἀρχικῶς, καταστᾶσα σὺν τῷ χρόνῳ καὶ ἀνεικονικὴ μορφή τοῦ Διός, ὅπως καὶ ἄλλα λατρευτικὰ σύμβολα, λ.χ. ὁ ἀετὸς καὶ ἡ περιστέρα¹, καὶ τελικῶς μονοπωληθεῖσαν ὑπ' αὐτοῦ.

Εἰς τὸ ἀνασκαφὸν Ἱερὸν ὅμως ἡ κυρία ἀνεικονικὴ τῆς θεᾶς μορφή φαίνεται νὰ ἦτο ὁ πυραμιδοειδῆς πώρινος ὀμφαλὸς (πίν. 27α, 137), ἐνσφηνωμένος ἐντὸς τοῦ ἐδάφους, εἰς τὸ βάθος τοῦ τεμένους². Ἐς σημειωθῆ σχετικῶς, ὅτι ὑπὸ μορφήν πυραμίδος ἐλατρεύετο³ ἡ Ἀφροδίτη καὶ εἰς τὸ Ἱερὸν τῆς εἰς τὴν Πάφον τῆς Κύπρου. Ἡ λατρεία τῆς Παφίας Ἀφροδίτης, ὡς γνωστὸν, εἶχε, κατὰ τὴν παράδοσιν, μεταφυτευθῆ ἐκεῖ δι' Ἀρκάδων ἀποίκων ἀμέσως μετὰ τὰ Τρωϊκά⁴. Νομίσματα δὲ τῆς Κύπρου (πίν. 27 β) μετὰ τὸ Ἱερὸν τῆς Παφίας Ἀφροδίτης παρουσιάζουν καὶ τὴν πυραμίδα αὐτήν, ὡς ὑπερυψωμένον ὀμφαλόν⁵. Ὁ ὀμφαλὸς ὅμως γενικῶς ἀπετέλει λατρευτικὴν μορφήν καὶ σύμβολον, κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους, καὶ ἄλλων θεῶν⁶, καὶ δὴ καὶ τοῦ Διός (βλ. κατωτ.).

Πλὴν τῆς Ἀφροδίτης, πρεσβυτέρας καὶ νεωτέρας, εἰς τὸ ἀνασκαφὸν Ἱερὸν παρουσιάσθησαν καὶ ἰσχναὶ ἐνδείξεις, ὅτι πιθανῶς ἀπὸ κοινοῦ εἰς

1. Βλ. σελ. 42, σημ. 1.

2. Ὅπου καὶ ὁ ναός, βλ. περιγραφὴν του εἰς σελ. 117 κ.έ.

3. Βλ. σελ. 233.

4. Περὶ τοῦ συνόλου τῶν παραδόσεων τῶν ἐγκαταστάσεων ἀρχαϊκῶν πληθυσμῶν εἰς τὴν Κύπρον βλ. GJERSTAD, *O.A.* 3 (1944), 107 - 123. -

5. Βλ. R.E. (λ. Πάφος), 954-55.

6. Βλ. σελ. 234.

τὸ Ἱερὸν αὐτὸ ἐλατρεύετο καὶ ὁ Ζεὺς, ὅπως περίπου συνέβαινε δηλαδὴ καὶ εἰς τὴν Δωδώνην. Ἡ λατρεία ὅμως αὐτοῦ, καθαρῶς ἀνεικονική, ὑπετονίσθη ἴσως σὺν τῷ χρόνῳ, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον συνέβη καὶ εἰς ἄλλα Ἱερά (λ.χ. εἰς τὸ Ἱερὸν τῆς Ἀφροδίτης - Πασιφάης τῶν Θαλαμῶν τῆς Λακεδαιμόνος ἢ εἰς τὸ Ἱερὸν τῆς Παφίας). Αἱ ἐνδείξεις αὐταὶ εἶναι αἱ ἀκόλουθοι εἰς τὸ ἀνασκαφὲν Ἱερὸν :

Ἐν πρώτοις, ἡ παρουσία εἰδωλίου ἀετοῦ (πίν. 15β), ὁ ὁποῖος κατὰ τὴν ἱστορικὴν ἐποχὴν, ἐθεωρεῖτο ἱερὸν πτηνὸν τοῦ Διὸς ἀποκλειστικῶς. Ἡ ὑπαρξίς, ἐξ ἄλλου, τοῦ Ἱεροῦ τούτου ἐντὸς δρυμοῦ καὶ ἡ ἄμεσος σχέσις τοῦ Διὸς καὶ τῆς δρυὸς κατὰ τὴν ἱστορικὴν ἐποχὴν. Ἐπίσης ἡ ἀνεύρεσις τεμαχίων (πίν. 142) ἐνὸς ἐλευθέρου στύλου (ἢ καὶ ζεύγους στύλων, ὅπως εἰς τὸ Λύκαιον), ἱσταμένου ἐντὸς τοῦ τεμένου καὶ πρὸ τοῦ ναοῦ πιθανῶς, μετὰ τὴν ἰδρυσίν του. Τέλος, ὁ λάκκος (πίν. 137) εὑρεθεὶς πρὸς Β. τοῦ τριπλοῦ οἰκήματος, ὁ ὁποῖος παρέμεινε μετὰ τὴν ἐκρίζωσιν (τῆς ἐν λόγῳ δρυὸς), καταχωσθεὶς διὰ ποικίλου ὕλικου, ὅπως συνέβη καὶ εἰς τὴν Δωδώνην¹. Ἐπίσης ἡ πλησίον (Ν.Δ.) ὀρθογωνία κοιλότης χρησιμεύουσα πρὸς ὑποδοχὴν τῆς ἀνεικονικῆς μορφῆς, ὑπὸ τύπον στήλης², εἰς τὴν πρὸ αὐτοῦ αὐλὴν (πίν. 87γ).

Τὰ στοιχεῖα αὐτά, ἐν τούτοις, δυνατόν νὰ ἀπετέλουν ἀρχικῶς κοινὰ λατρευτικὰ ἀνεικονικὰ σύμβολα τῆς Ἀφροδίτης καὶ τοῦ Διὸς (βλ. ἄνωτ.).

Εἰκονικῶς πάντως δὲν βεβαιοῦται ἡ λατρεία τοῦ Διὸς εἰς τὸ ἀνασκαφὲν Ἱερὸν. Τοῦτο ὀφείλεται ὅμως εἰς τὸ ὅτι, ὅπως συνέβαινε καὶ εἰς ἄλλα ἀντίστοιχα Ἱερά (λ.χ. τῆς Δωδώνης ἀλλὰ καὶ τῆς Ὀλυμπίας), ἡ λατρεία τοῦ θεοῦ αὐτοῦ, ἦτο μέχρι προχωρημένων σχετικῶς χρόνων, ἀποκλειστικῶς ἀνεικονική, ἐνῶ εἰς τὸ ἀνασκαφὲν Ἱερὸν ἐξηκολούθει νὰ εἶναι καὶ μέχρι ἐσχάτων χρόνων ἀνεικονική. Σημαντικὸν εἶναι, ὅμως, ὅτι καὶ εἰς τὸν Ἑρῦκα τῆς Σικελίας³, ἦτοι καὶ εἰς τὴν περίπτωσιν τῆς ἐτέρας τῶν θυγατρικῶν λατρειῶν τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ, πιστοποιεῖται λατρεία καὶ τοῦ Διὸς. (βλ. ἄνωτ.). Εἰς τὴν περίπτωσιν τῆς ἄλλης θυγατρικῆς λατρείας, τῆς Πάφου, ὁ Ζεὺς προσφωνεῖται μάλιστα ὡς ἄναξ, ἐνῶ ἡ Ἀφροδίτη προσωνεῖται ἀντιστοίχως ὡς ἄνασσα⁴.

1. Βλ. σελ. 169, σημ. 1.

2. Βλ. σελ. 170.

3. Βλ. *Cat. B. M. Coins* 1, σελ. 63 ἀρ. 15.

4. Βλ. σελ. 253.

Κατόπιν τούτων ἐπιτρέπεται τὸ συμπέρασμα, ὅτι εἰς τὸ ἀνασκαφὲν Ἱερὸν ἐλατρεύετο ἡ θεὰ Ἀφροδίτη, ὑπὸ τὴν δισυπόστατόν της μορφήν (ὡς πρεσβυτέρα καὶ νεωτέρα) καὶ συγχρόνως ἐλατρεύετο καὶ ὁ Ζεὺς.

Ἡ τριαδικὴ αὐτὴ λατρεία φαίνεται ὅτι ἤτο παλαιοτάτης προελεύσεως¹, καὶ δὴ μυκηναϊκῆς, ΙΕ γλωσσικῆς μὲν καταγωγῆς ἀλλ' ὄχι καὶ ἀμέσου εὐρωπαϊκῆς προελεύσεως ἀναγκαστικῶς. Καὶ τοῦτο, διότι, ἐξαιρέσει τῆς ρωμαϊκῆς παραδόσεως, ἡ ἄλλη εὐρωπαϊκὴ παράδοσις δὲν φαίνεται νὰ γνωρίζῃ τὸ θεῖον τοῦτο τριμελὲς σύνολον. Ἡ ρωμαϊκὴ δὲ παράδοσις τὸ γνωρίζει μὲν ἀλλὰ ὑπὸ νόθον, οὕτως εἶπεῖν, κατάστασιν : ὡς Jupiter, Juno καὶ Minerva, ὅπου ἡ Minerva δὲν εἶναι ΙΕ γλωσσικῆς καταγωγῆς (ὅπως ὁ Jupiter καὶ ἡ Juno), καὶ φαίνεται μεταγενεστέρα προσθήκη εἰς τὸ ζεῦγος αὐτῶν, ἐνῶ καὶ ὁ Jupiter δὲν ἀνταποκρίνεται ἀκριβῶς εἰς τὸν Δία ἀλλ' εἰς μεταγενεστέραν του ἐξέλιξιν : τοῦ Διὸς - Πατρὸς. Οὕτως ἢ ἄλλως ὅμως ΙΕ γλωσσικῆς καταγωγῆς μητρικὴ μορφή, πάρεδρος τοῦ Διὸς ἢ τοῦ Jupiter, ὅπως εἶναι ἡ Διώνη (- Ἀφροδίτη πρεσβυτέρα, βλ. κατωτ.) ἢ ἡ Juno, δὲν ἀπαντᾷ εἰς οἰονδήποτε ἄλλον ΙΕ γλωσσικῆς καταγωγῆς εὐρωπαϊκὸν λαόν².

ΚΡΗΤΟ-ΜΥΚΗΝΑΪΚΗ ΘΕΙΑ ΤΡΙΑΣ

Ἡ κρητο - μυκηναϊκὴ καταγωγὴ τῆς θείας αὐτῆς τριαδικῆς ἐνότητος φαίνεται εἰδικώτερον ἐκ τῶν ἐξῆς :

Ἐν πρώτοις, ὅπως ἐλέχθη, ὑπὸ τῶν μυκηναϊκῶν τριμερῶν Ἱερῶν. Τὰ Ἱερὰ αὐτὰ ἐξυπακούουν ἐνιαίαν λατρείαν θείας Τριάδος, ὅπου προέχουσαν θέσιν ἔχει ἡ θεότης τοῦ κεντρικοῦ —καὶ ὑπερυψωμένου— μέρους, ἐναντι τῶν δύο ὁμοτίμων θεοτήτων, τῶν χαμηλοτέρων ἀλλ' ἰσοῦψῶν πλευρικῶν μερῶν. Εἰς ὠρισμένα τῶν Ἱερῶν αὐτῶν τὰ ἀπεικονιζόμενα σύμβολα —χῆνες ἢ ἀετοί, βλ. ἄνωτ.— προσεγγίζουν τὴν λατρείαν τοῦ Διὸς καὶ τῆς Ἀφροδίτης τῶν ἱστορικῶν χρόνων, ὑπὸ τὴν διττὴν τῆς θεᾶς αὐτῆς ὑπόστασιν. (βλ. καὶ κατωτ.). Ἡ μία τῶν ὑποστάσεων δὲ τούτων τῆς θεᾶς ἀναγνωρίζεται ὡς εἰκονιζομένη γυμνὴ καὶ ἐπὶ χρυσῶν ἐλασμάτων τῶν Μυκηνῶν (βλ. ἄνωτ.), συνδυαζομένη πρὸς τὰ ὡς ἄνω χρυσᾶ ἐλάσματα μὲ τὰ τριμερῆ Ἱερὰ (τῶν Μυκηνῶν), ἤτοι ὡς νεωτέρα Ἀφροδίτη.

1. Βλ. καὶ σελ. 53 κ.έ.

2. PARKE, *Greek Oracles*, 22.

Καὶ αὐτὴ μὲν ἐπομένως θὰ ἐλατρεύετο εἰς μίαν τῶν δύο πτερύγων τῶν τριμερῶν Ἱερῶν, ἐνῶ ὁ Ζεὺς, εἰς τὴν ἑτέραν ἐξ αὐτῶν. Τὸ δὲ ὑπερυψωμένον —μεταξὺ τῶν πτερύγων— μέρος θὰ ἦτο τῆς οὐρανίας μητρὸς ἀμφοτέρων αὐτῶν (βλ. κατωτ. λεπτομερῶς).

Ἐν ἀντιθέσει ὅμως πρὸς τὴν λατρείαν τοῦ Διός, ἡ λατρεία τῆς Ἀφροδίτης δὲν εἶναι ἐμφανῆς κατὰ τὴν κρητο - Μυκηναϊκὴν ἐποχὴν, κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦλάχιστον τῶν πινακίδων τῆς γραμμικῆς γραφῆς Β. Κατὰ τὴν αὐτὴν μαρτυρίαν, ἐξ ἄλλου, τῶν πινακίδων τῆς γραμμικῆς γραφῆς Β, δὲν εἶναι ἐμφανῆς κατὰ τὴν αὐτὴν ἐποχὴν καὶ ἡ τριαδικὴ λατρεία. Τοῦτο ὅμως συμβαίνει φαινομενικῶς μόνον καὶ τὸ σκεπτικὸν τῆς ἀπόψεως αὐτῆς ἔχει ὡς ἐξῆς :

Ἐπὶ τῶν ὡς ἄνω πινακίδων μνημονεύεται θεὰ Di - wi - ja ἢ Di - u - a¹ καὶ θεὸς μὲ παρεμφερὲς ὄνομα —ταυτιζόμενος μετὰ τοῦ Διός—, Di - we - i. Ἡ θεὰ αὐτὴ ἐπομένως φέρει ὄνομα, ἐμπεριεχόμενον εἰς τὸ ὄνομα Ἀφρο - δί - τη καὶ συναφὲς πρὸς τὸ ὄνομα τῆς Δι - ὠ - νης, τῆς καὶ παρέρου τοῦ Διός εἰς τὸ θεσπρωτικὸν Ἱερὸν. Ἀλλά, κατὰ τὴν μαρτυρίαν τῶν ἐν λόγῳ πινακίδων, ἡ ὡς ἄνω μυκηναϊκὴ θεὰ (ἢ Δία ἢ Δῖα) φαίνεται νὰ ἔχη ἀποσυνδεθῆ ἐκ τοῦ Διός κατὰ τὴν ἐποχὴν τῶν πινακίδων αὐτῶν, ἦτοι κατὰ τὴν φθίνουσαν Μυκηναϊκὴν ἐποχὴν· καὶ μόνον τὸ ὄνομά της ἐξακολουθεῖ νὰ ἦχῃ τὴν ἀρχικὴν της σύνδεσιν μὲ τὸν θεὸν αὐτόν. Ἡ ἀποσύνδεσις δὲ αὐτὴ συνετέλεσεν, ὥστε νὰ πιστεύεται ὑπὸ πολλῶν, ὅτι ἡ θεὰ αὐτὴ ἐξηφανίσθη μετανακτορικῶς καὶ ὅτι διετηρήθη κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους σποραδικῶς, μόνον, εἰς τὴν Σικυῶνα² καὶ ἄλλοῦ, ὅπως εἰς τὴν Παμφυλίαν³. Ἐκ παραλλήλου, ὅμως, πιστεύεται γενικῶς, ὅτι τὸ ὄνομα τῆς θεᾶς αὐτῆς ἐξέπεσε κατὰ τοὺς χρόνους αὐτοὺς εἰς ἀπλοῦν ἐπίθετον (δία ἢ δῖα), ἀντίστοιχον τοῦ ἀρσενικοῦ δῖος (= θεῖος)⁴.

Παρὰ πάντα ταῦτα, ἀπὸ μακροῦ ἔχει ἀρχίσει μία ἀναψηλάφησις τοῦ θέματος καὶ ἡ μυκηναϊκὴ Δῖα ταυτίζεται πλέον μὲ τὴν Διώνην, ἡ ὅποια κατὰ τὴν ἱστορικὴν ἐποχὴν ἐλατρεύετο εἰς τὸ θεσπρωτικὸν Ἱερὸν ὡς σεβαστὴ θεὰ καὶ πάρεδρος τοῦ Διός⁵. Ἐκ παραλλήλου, ἔχει προσφάτως

1. Περὶ αὐτῆς βλ. PALMER, *Eranos* 1955, 2 κ.έ..

2. Βλ. STELLA, *La civiltà micenea* (1965), 236.

3. Βλ. SCHWEITZER, *Dial.* 681¹ : ἐπιγραφή.

4. Βλ. CHANTRAINE, *Dictionnaire étymologique de la langue grecque*, λ. Δία καὶ Ζεὺς.

5. Βλ. VENTRIS - CHADWICK 125, 168. ΔΑΚΑΦ, Ἡ ἱερὰ οἰκία τῆς Δωδώνης, *A.E.* 1959, 128. SIMON, *Die Götter der Griechen* (1969), 234. KERENYI, *Zeus und Hera* (1972), 7 κ.έ. SCHWABL, *Zeus* (1978) καὶ Ζεὺς, *Ἑπετ. Φιλ. Σχ. Ἱερ. Θεσσ.* 20(1981), 363 κ.έ.

σχετικῶς ὑποστηριχθῆ¹ καὶ συσχετισμὸς τῆς θεᾶς Ἀφροδίτης μὲ τὴν μυκηναϊκὴν θεάν Ποτνίαν.

Φαίνεται λοιπὸν ὅτι, μετὰ τὴν ὑποχώρησιν τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ, ἡ λατρεία τῆς θεᾶς Δίας, καὶ αὐτῆς ὡς Ποτνίας, ἐξακολουθοῦσα νὰ ὑπάρχῃ εἰς ὠρισμένα ἑλλαδικὰ φῦλα—μὲ τὴν ὑπόστασιν, τὴν ὁποίαν εἶχον περίπου αὐταὶ πρὸ τῆς ὡς ἄνω ἀποσυνδέσεως τῆς Δίας ἀπὸ τοῦ Διός, ἐμφανίζεται καὶ πάλιν. Καὶ μάλιστα μὲ τὴν παλαιότεραν ὑπόστασιν των, ὡς μητρικὴ ἀφ' ἑνὸς μορφῆ καὶ ὡς θυγατρικὴ ἀφ' ἑτέρου, ἤτοι ὡς πρεσβυτέρα καὶ νεωτέρα Ἀφροδίτη², μὲ τὸ αὐτὸ δὲ ἀμφότεραι ὄνομα, δηλαδὴ ὡς Διώνη καὶ Ἀφροδίτη ἀντιστοίχως³ (βλ. κατωτ.).

Εἰς τὴν πρώτην περίπτωσιν, ὡς Ἀφροδίτη γενικῶς λατρευομένη ἡ θεά, λαμβάνει ὄνομα εἰς τὸ ὁποῖον ἐμπεριέχεται τὸ ὄνομα Δῖα, διότι: εἰς τὴν ρίζαν -δι- τοῦ ὀνόματός της αὐτοῦ, προτασσόμενον, ἤτοι ὡς ἀ'. συνθετικόν, παρουσιάζεται τὸ ἐπίθετον Ἀφρο- (τὸ ὁποῖον, ὅπως θὰ ἐκτεθῆ κατωτέρω, εἶναι ταυτόσημον μὲ τὴν ρίζαν -δι-)· καὶ εἰς τὸ σύνολον αὐτὸ προστίθεται ἡ κατάληξις -τα (-τη).

Εἰς δὲ τὴν δευτέραν περίπτωσιν εἰς τὴν αὐτὴν ρίζαν -δι- προστίθεται ἡ ἀρχαιοπρεπὴς κατάληξις -ῶνα (-ῶνη), Β.Δ. ἐλληνικῆς πιθανῶς προελεύσεως⁴.

Π Ρ Ο Ε Λ Ε Υ Σ Ι Σ

Ἄς σημειωθεῖ ὅτι καὶ τὸ ὡς ἄνω ἀ'. συνθετικόν τοῦ ὀνόματος Ἀφροδίτη, τὸ Ἀφρο-, χρησιμοποιεῖται καὶ μόνον του, αὐτοτελῶς δηλαδὴ, ὡς ἐπίθετον τῆς αὐτῆς θεᾶς, ἡ ὁποία εἰς τὴν Θεσσαλίαν ἀποκαλεῖται Ἀφρία, ἐνῶ ἐκ παραλλήλου τοῦτο χρησιμοποιεῖται καὶ ὡς αὐτοτελὲς ἐπίσης ἐπίθετον τοῦ Διός, ὁ ὁποῖος ἀποκαλεῖται ἀντιστοίχως εἰς τὴν Θεσσαλίαν ἐπίσης Ἀφριος⁵.

Περὶ τῶν ἀπόψεων διὰ τὴν ἀρχικὴν ὑπόστασιν τῆς θεᾶς Ἀφροδίτης καὶ τὴν μετεξέλιξιν τῆς ὑποστάσεως αὐτῆς καὶ δι' ὅσα σχετικὰ εἶναι δυνατὸν νὰ σημειωθοῦν, κατόπιν τῶν δεδομένων τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ, συμπληρωματικῶς ἢ ἄλλως πως, παρατηρητέα ἐδῶ τὰ ἀκόλουθα⁶

1. LEUVEK, *Kadmos* 18 (1979), 112 - 129· καὶ PUGLIESE CARATELLI, *Aphrodite cretese S.M.E.A.* 20 (1979), 131 κ.έ. Βλ. καὶ Hood, *The Minoans* (1971), 135.

2. ΠΑΑΤ. *Συμπ.* 180 d

3. Βλ. σελ. 61, 78 κ.έ.

4. Πβλ. τὸ λατ. *Latona*, ἀϊολ. Λάτων, βλ. καὶ σελ. 65.

5. Βλ. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΝ *A.E.* 1913, 219.

6. Κατάλογον τῶν διαφόρων ἀπόψεων περὶ τῆς καταγωγῆς τῆς θεᾶς βλ. κυρίως: A.B. COOK, *Zeus* I 276 κ.έ. Γενικῶς περὶ αὐτῆς βλ. HERTER, *Die Ursprünge des Aphrodites Kultes* (1960).

Κατὰ τὸν L. Meyer¹ τὸ ὄνομα Ἀφροδίτη προέρχεται ἀπὸ τὴν ΙΕ ρίζαν δι- (= λάμπω) καὶ τὴν λέξιν ἀφρός. Κατὰ δὲ τὸν Schrader², τὸ πρῶτον συνθετικὸν τοῦ ὀνόματος (τὸ Ἀφρο-) προέρχεται ἀπὸ τὴν ΙΕ (σανσκριτικὴν) λέξιν abru (= νέφος). Ἀλλὰ ἡ ρίζα δι- συνδέεται ὑπ' αὐτοῦ μὲ τὴν λέξιν δίεσθαι (= σπεύδω).

Κατὰ τὸν Kretschmer, ἐξ ἄλλου³, τὸ ὄνομα Ἀφροδίτη σημαίνει τὴν ἐκ τοῦ ἀφροῦ τῆς θαλάσσης προελθοῦσαν θεάν.

Κατὰ τὸν Gruppe⁴ ὅμως τὸ ὄνομα τῆς θεᾶς προέρχεται μὲν ἐκ τῆς λέξεως ἀφρός ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς λέξεως διαίνω καὶ σημαίνει τὴν (μετὰ τὴν ἐκ θαλάσσης γέννησίν της) στάζουσαν ἀφρὸν θεάν.

Οἱ πλεῖστοι πάντως τῶν ἐρευνητῶν θεωροῦν τὸ ὄνομα καὶ τὴν ἐν γένει ὑπόστασιν τῆς Ἀφροδίτης ΙΕ γλωσσικῆς προελεύσεως. Ἀλλὰ, κατὰ τὴν γνώμην μικρᾶς σχετικῶς ομάδος ἐρευνητῶν, μετὰξὺ τῶν ὁποίων περιλαμβάνονται καὶ ἐλληνισταί⁵, τὸ ὄνομα τῆς θεᾶς εἶναι σημιτικῆς γλωσσικῆς καταγωγῆς, προερχόμενον ἐκ τοῦ σημιτικοῦ ὀνόματός της : Ἀστάρτη (Ashtoreth).

Εἰς τὴν ἀποψιν αὐτὴν, τῆς σημιτικῆς προελεύσεως τοῦ ὀνόματος τῆς θεᾶς, ἔχει ὀδηγήσει, ὡς φαίνεται, μία γενικωτέρα ἐξέτασις τῆς καταγωγῆς τῆς ὑποστάσεώς της. Καὶ ὑπὲρ τῆς σημιτικῆς προελεύσεως, ὅχι μόνον τοῦ ὀνόματος, ἀλλὰ καὶ τῆς ὅλης ὑποστάσεως τῆς θεᾶς, ἔχουν ταχθῆ καὶ ἄλλοι ἐρευνηταί⁶.

Καὶ ὡς πρὸς τὴν προέλευσιν ἐπομένως τοῦ ὀνόματος τῆς θεᾶς ἀλλὰ καὶ ὡς πρὸς τὴν καταγωγὴν τῆς ὑποστάσεώς της, ἔχει ἐπικρατήσει μία διάστασις γνώμῶν, δοθέντος ὅτι ἄλλοι ἐρευνηταὶ τὴν θεωροῦν ἐλληνικὴν καὶ παλαιᾶς ΙΕ (γλωσσικῆς) κληρονομίας καὶ ἄλλοι σημιτικὴν.

Κατὰ τὴν ἤδη διατυπωθεῖσαν γνώμην μας⁷, συμπληρουμένην περαιτέρω ἐδῶ, τὸ μὲν ὄνομα τῆς θεᾶς εἶναι καθαρῶς ἐλληνικόν· ἡ δὲ λα-

1. *Vergleichende Grammatik der griechischen und lateinischen Sprache* (1884), 1, 2, 641.

2. *Griechische Götter und Heroen* (1887), 1, 7 κ.έ.

3. *Die griechischen Vaseninschriften* (1894), 156 ἀρ. 1.

4. *Gr. Myth. Lex.*, 134.

5. Ὅπως λ.χ. : ὁ HOMEL, *Jahrb. class. Phil.* 28 (1882), 176· ὁ BELOCH, *Griech. Gesch.* I, 2, 65· ὁ A. B. COOK, ἔ.ἀ., 276.

6. Πβλ. : WILAMOWITZ, *Aus Kydath.*, 157, —κατ' αὐτὸν καὶ ἄλλα σημιτικὰ στοιχεῖα ἔχουν εἰσδύσει εἰς τὸ ἐλληνικὸν δωδεκάθεον τοῦ Ὀλύμπου· καὶ LANGOLTZ, *Aphrodite in der Gärten* ἔ.ἀ., 28.

7. *Οἱ Λακεδαιμόνιοι* (1979), 219 κ.έ.

τρεία της, ἔχουσα κοινήν τὴν καταγωγὴν μὲ τὴν λατρείαν τῆς μεγάλης σημιτικῆς θεᾶς, μεταφέρεται εἰδικώτερον εἰς τὰ παράλια τῆς Ἰ. Μεσογείου ἐκ τοῦ Αἰγαίου ὑπὸ Μυκηναίων κατὰ τὸ β' ἡμισυ τῆς Β' χιλιετίας π.Χ., ἐκεῖ δὲ ὑφίσταται ἐκσημιτισμὸν. Ἀλλὰ κατὰ τὴν ἀνατολίζουσαν ἐποχὴν —κατὰ τὸ παλίνδρομον δηλονότι ρεῦμα, ἐκ τῶν ὡς ἄνω παραλίω πρὸς τὸ Αἰγαῖον— μεταφέρεται ὑπὸ μίαν, οὕτως εἰπεῖν, ἑλληνο-σημιτικὴν πλέον μορφήν, ἢ λατρεία τῆς θεᾶς αὐτῆς εἰς διάφορα παράλια μέρη τῆς Ἑλλάδος (καὶ τῶν νήσων), ἐνῶ εἰς ἡπειρωτικὰ Ἱερὰ ἢ λατρεία αὐτῆ διατηρεῖται κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ὑπὸ τὴν παλαιάν της μορφήν.

Ὡς τὸ ἀρχαιότερον ὀπωσδήποτε τῶν Ἱερῶν τῆς θεᾶς εἰς τὴν Ἰ. Ἀνατολὴν —καὶ ἐπομένως καὶ ὡς ἡ παλαιότερα ἐκεῖ λατρεία της— θεωρεῖται ὑπὸ τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν ἱστορικῶν πηγῶν¹ τὸ Ἱερόν της εἰς τὴν Ἀσκαλῶνα τῆς Παλαιστίνης, πιστευόμενον ὡς παλαιότερον καὶ αὐτοῦ τούτου τοῦ Ἱεροῦ τῆς θεᾶς εἰς τὴν Πάφον τῆς Κύπρου. Τὸ ἐξ ἴσου ἄλλωστε περίφημον Ἱερόν της εἰς τὰ Κύθηρα θεωρεῖται² φοινικικῆς, ἢτοι σημιτικῆς ἐπίσης, προελεύσεως, ἐνῶ καὶ τὸ Ἱερόν της εἰς τὴν Πάφον τῆς Κύπρου ἐνίοτε θεωρεῖται ἐπίσης ὁμοίας (ἀσσυριακῆς), δηλονότι ὡσαύτως σημιτικῆς, προελεύσεως, μὲ ἀρχαιότεραν προέλευσιν καὶ τοῦ ὡς ἄνω Ἱεροῦ τῆς θεᾶς εἰς τὴν Ἀσκαλῶνα³.

Παρὰ ταῦτα, τὸ Ἱερόν αὐτὸ (Πάφου) θεωρεῖται ὑπὸ τῆς τελευταίας ὡς ἄνω πηγῆς⁴ ὅτι εἶχεν ἰδρυθῆ ὑπὸ Ἀρκάδων, ἀμέσως μετὰ τὰ Τρωικά⁵ καὶ αὐτὴ εἶναι ἡ γνώμη, ἢ ὁποία ἔχει σήμερον ἐπικρατήσῃ γενικῶς, ἐνισχυομένη καὶ διὰ τῆς παρουσίας ἐργασίας. Ἐφόσον δὲ τὸ Ἱερόν τοῦτο εἶναι μυκηναϊκῆς καταγωγῆς, ἰδρυθὲν ὑπὸ Ἑλλαδιτῶν τῆς μυκηναϊκῆς διασπορᾶς, ἀντιστοίχου καταγωγῆς εἶναι πιθανῶς καὶ τὸ ὡς ἄνω Ἱερόν τῆς θεᾶς εἰς Ἀσκαλῶνα. Καὶ τοῦτο, διότι οἱ Φιλισταῖοι, εἰς τὴν χώραν τῶν ὁποίων εὐρίσκετο τὸ Ἱερόν αὐτό, πιστεύεται γενικῶς, ὅτι διεκινήθησαν (ἐγκατασταθέντες τελικῶς εἰς τὴν Παλαιστίνην κατὰ τὸ β' τέταρτον τοῦ 12ου αἰ. π.Χ.) ἐκ τοῦ Αἰγαίου⁶.

1. ΗΡΟΔ. Ι 105, 131, βλ. καὶ κατωτ.

2. ΗΡΟΔ. αὐτόθι.

3. ΠΑΥΣ. Ι 147.

4. ΠΑΥΣ. VIII 5.2.

5. Βλ. καὶ σελ. 51, σημ. 4.

6. Περὶ αὐτῶν βλ. DOTHAN, *The Philistines and their material evidence* (1967).

Ἡ ἄποψις αὐτή, ὅτι δηλαδή ἡ λατρεία τῆς θεᾶς Ἀστάρτης εἰς τὰ Ἰ.Α. παράλια τῆς Μεσογείου, ἦτο μυκηναϊκῆς προελεύσεως πιθανῶς, ἐξηγεῖ διατί καὶ τὰ γυμνά ἐπιπεδόγλυφα πῆλινα εἰδώλιά της (βλ. ἄνωτ.) παρουσιάζουν μὲν μεγάλην ὁμοιότητα μετὰ τὰ ἀρχαῖα ἀνατολίζοντα ἀντίστοιχα εἰδώλια ἀλλὰ καὶ διατί παρουσιάζουν τὴν γυμνότητα, τὴν ὁποίαν παρουσιάζουν καὶ τὰ χρυσᾶ ἐλασμάτινα εἰδώλια τῆς θεᾶς ἐκ τῶν καθέτων τάφων τῶν Μυκηναίων (βλ. ἄνωτ.). Ἀλλὰ καὶ διατί παρουσιάζουν καὶ τὸ μυκηναϊκῆς προελεύσεως ἀκτινωτὸν στέμμα (βλ. ἄνωτ.). Ἀντίστοιχον στέμμα φαίνεται νὰ ἔχη ἄλλωστε καὶ ἡ λατρευτικὴ μορφή τῆς Ἀταργάτιος, συζύγου τοῦ Hadad Baal (Διός), ἦτοι τῆς μεγάλης οὐρανίας συριακῆς θεᾶς¹ ἢ ὁποία εἶναι κρᾶμα (οὐρανίας) Ἀφροδίτης καὶ Ἡρας².

Εἰς τὸν χώρον αὐτὸν τῆς Ἰ.Α. Μεσογείου εἶναι γνωστὸν ὅτι ὑπῆρχον μυκηναϊκοὶ σταθμοὶ κατὰ τὸ β' ἡμισυ τῆς Β' χιλιετίας π.Χ. καὶ ἰδίως κατὰ τὸν 13ον καὶ 12ον αἰ. π.Χ. Ὁ ἐπιφανέστερος δὲ τούτων ἦτο εἰς τὴν Ras - Shamra (Ugarit). Δὲν εἶναι δὲ τυχαῖον, ὅτι εἰς τὸν χώρον τοῦ παλαιοῦ μυκηναϊκοῦ τούτου σταθμοῦ ἰδρῦθη ἀργότερον (πρὸς τὸ τέλος τῆς Γεωμετρικῆς ἐποχῆς) ἐμπορικὸς ἐλληνικὸς σταθμὸς, τὸ Ποσίδειον (Al Mina)· καὶ ὅτι, μεταξὺ τῶν πολλῶν ἐλληνικῆς προελεύσεως εὐρημάτων του, περιλαμβάνετο καὶ σημαντικὸς ἀριθμὸς ἀγγείων μετὰ παραστάσιν τῆς κεφαλῆς τῆς Ἀφροδίτης³.

Εἰς τὰ παράλια αὐτὰ (Ἰ.Α. Μεσογείου) ἡ λατρεία τῆς θεᾶς αὐτῆς ἐγκατασταθεῖσα καὶ σταθεροποιηθεῖσα ἐν συνεχείᾳ ἀλλὰ καὶ ὑποστᾶσα διαφόρους ἀνατολικούς (σημιτικῆς προελεύσεως) ἐμβολιασμούς, ἤρχισε νὰ ἀναπτύσσεται περαιτέρω αὐτοτελῶς, ἀνεξαρτήτως πλέον δηλαδή τῆς ἐλληνικῆς της παραδόσεως. Τὸ δὲ Ἱερὸν τῆς Πάφου ἀνεδείχθη ἐν συνεχείᾳ εἰς μέγα ὀρησκευτικὸν κέντρον, ἔχον πλουσιώτατα ἀναθήματα καὶ προβάλλον τὴν εἰδικὴν του ἐφεξῆς παράδοσιν, ἢ ὁποία ἐπέδρασεν, ἤδη ἀπὸ πρωιμωτάτης ἐποχῆς καὶ εἰς τὸ διαμορφούμενον ἐλληνικὸν δόγμα (Θεογονίαν - Μυθολογίαν), ὥστε τελικῶς ἡ θεὰ ἔφθασε νὰ θεωρῆται ἀνά τὸ πανελλήνιον ὡς γεννωμένη εἰς τὴν Κύπρον, παρὰ τὴν Πάφον, ὅπου καὶ τὸ Ἱερὸν της. Συνέβη δὲ τοῦτο πιθανῶς ἐξ ἐπιδράσεως τοῦ μύθου του συροχιτιτικῆς (-χουρρικῆς) καταγωγῆς θεοῦ Kumarbi, ὁ ὁποῖος ἐπιστεύετο,

1. ΛΟΥΚ., *Περὶ συρ. θεοῦ*, 33. Βλ. καὶ σελ. 100.

2. *Περὶ αὐτοῦ* πβλ. σελ. 82.

3. Βλ. LANGLOTZ, *ἔ.δ.*, 48.

ὅτι, φαγῶν τὰ γεννητικὰ ὄργανα τοῦ θεοῦ τοῦ Οὐρανοῦ Anu, τὰ ἐξήμε-
 σεν ἐν συνεχείᾳ, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ γεννηθῇ ἐξ αὐτοῦ θεά¹. Κατὰ τὴν
 (κυπριακὴν-) ἑλληνικὴν λοιπὸν παράδοσιν, ἐκ τῶν ἀποκοπέντων καὶ εἰς
 τὴν θάλασσαν πεσόντων γεννητικῶν ὀργάνων τοῦ Κρόνου, ἐγεννήθη ἡ
 Ἄφροδίτη, ἀναδυθεῖσα ὡς νέα κόρη ἐκ τοῦ ἀφροῦ τῆς θαλάσσης, παρὰ
 τὴν Πάφον². Ἐκτοτε δὲ ἡ θεὰ ἐπιστεύετο ὡς Κυπρογενής. Ἡ ὕπαρξις
 τοῦ Ἱεροῦ τῆς τούτου παρὰ τὴν θάλασσαν καὶ συγχρόνως ἡ προσφερο-
 μένη παρετυμολογία τοῦ ὀνόματός της ἐκ τοῦ δύω (διὰ τῆς ἀλλαγῆς τῆς
 ρίζης δι- εἰς δυ-) ἐβοήθησαν σημαντικῶς εἰς τὴν ἐδραίωσιν τῆς παρα-
 δόσεως αὐτῆς. Σημαντικὸν ἦτο ἐπὶ τοῦ προκειμένου, ὅτι ἡ παράδοσις αὐτὴ
 ἤθελε τὴν θεὰν γεννωμένην ὡς νεάνιδα καὶ ὡς καλλονὴν καὶ ὄχι ὡς βρέ-
 φος. Ἡ ἐπιβληθεῖσα πάντως μικτὴ αὐτῆ παράδοσις περὶ τῆς θεᾶς εἰς
 τὸν ἑλληνικὸν κόσμον, ἦτοι ἡ ἀκολουθήσασα ἀποδοχὴν ὑπ' αὐτοῦ σημιτι-
 κῶν στοιχείων τῆς λατρείας της, ἐπέβαλον καὶ εἰς τὴν Ἑλλάδα τὴν πί-
 στιν, ὅτι ἡ θεὰ ἦτο σημιτικῆς πιθανῶς προελεύσεως (βλ. ἄνωτ. τὰ εἰς
 τὸν Ἡρόδοτον ἀναφερόμενα κυρίως). Ἀντίστοιχα στοιχεῖα τῆς λατρείας
 της εἰσέδυσαν, ἐξ ἄλλου, καὶ εἰς τὰ Κύθηρα, τὰ ὅποια ἀπετέλουν βασι-
 κὸν ἐμπορικὸν σταθμὸν τῶν φοινικικῶν πλοίων πρὸς τὴν Δύσιν. Ἐπι-
 στεύετο δέ, ὅτι καὶ ἐκεῖ εἶχε γεννηθῇ ἡ θεὰ, λεγομένη διὰ τοῦτο καὶ Κυ-
 θήρεια.

Παρὰ πάντα ταῦτα, ἀψευδῆς μάρτυς τῆς ἑλληνικότητος τῆς θεᾶς
 παρέμεινε τὸ ὄνομά της (βλ. ἄνωτ.). Ἡ ρίζα του δι-(di-) σημαίνει λάμπω
 καὶ συνδέεται μὲ τὴν λάμψιν τοῦ ἡμερησίου φωτός, ὅπως ἰδίως τοῦτο
 καταυγάζει τὸν οὐρανὸν κατὰ τὸ λυκαυγὲς τῆς ἡμέρας. Ἡ ρίζα αὐτὴ
 συνδέεται καὶ μὲ τὰ ἀκόλουθα ὀνόματα IΕ γλωσσικῆς προελεύσεως : τοῦ
 Diwauš (θεοῦ τῶν Ἰρανῶν)· τοῦ Dyauš (θεοῦ τῶν Ἰνδῶν, ὁ ὅποιος λέ-
 γεται συχνὰ καὶ devā = φωτεινός)· τοῦ Jupiter (θεοῦ τῶν Ρωμαίων)
 καὶ τῶν συναφῶν θεοτήτων : τοῦ Janus καὶ τῆς Jana καθὼς καὶ τῆς
 Juno, (βλ. κατωτ.)· τοῦ Tinia (θεοῦ τῶν Ἑτρούσκων)· τοῦ Tyr (θεοῦ
 τῶν Νορβηγῶν)· τοῦ Tiw (θεοῦ τῶν Ἀγγλο - Σαξόνων), καθὼς καὶ τοῦ
 Thor (θεοῦ τῶν Σκανδιναβῶν) καὶ τοῦ Thumor —ἢ Thor— (θεοῦ τῶν
 Γερμανῶν).

1. Βλ. GRAVES, *The Greek Myths*, Peng I 39, σελ. 6.6 Περὶ τοῦ Kumarbi γενικῶς βλ.
 EARNETT, *The Epic of Kumarbi and the Theogony of Hesiod*, *J.H.S.* 65 (1945), 100 κ.έ.

2. ΗΣΙΟΔ. *Θεογ.* 188 κ.έ.

Ἡ ρίζα αὐτή, ὅπως καὶ ἡ ρίζα δι- τῆς ἐλληνικῆς λέξεως εὐ-δί-α καὶ τῆς ἀντιστοίχου κρητικῆς δί-α, σημαίνει, ὅπως ἐλέχθη, τὸ καταυγάζον φῶς τῆς ἡμέρας. Τὴν αὐτὴν σημασίαν ἔχει καὶ ἡ μνημονευθεῖσα ἤδη σανσκριτικὴ λέξις *deva* καὶ ἡ χιτιπτικὴ *sius*. Ἀπὸ τὴν αὐτὴν ρίζαν, ἐξ ἄλλου, προέρχεται ἡ λατινικὴ λέξις *deus* καὶ ἡ ἐλληνικὴ λέξις θεός (λακων. σιός) καὶ τὸ ἐπίθετον θεῖος.

Ἄλλὰ καὶ τὸ α' συνθετικὸν τοῦ ὀνόματος τῆς θεᾶς, τὸ Ἄφρο-, φρονοῦμεν, ὅτι εἶναι ταυτόσημον μὲ τὴν ἐν λόγῳ ρίζαν (δι-) καὶ ὅτι σημαίνει ἐπίσης τὸ καθαρὸν (ἡμερήσιον) φῶς. Τοῦτο δέ, διότι γλῶσσα τοῦ Ἑσυχίου¹ ἀναφέρει: ἀφρίους τοὺς αἰθέρας. Καὶ ἔχει μὲν τὸ ὡς ἄνω α' συνθετικὸν τοῦ ὀνόματος τῆς θεᾶς συνδεθῆ ἤδη (βλ. ἄνωτ.) μὲ τὴν σανσκριτικὴν λέξιν *abru*, ἀλλ' αὐτὴ θεωρεῖται, ὅτι σημαίνει τὸ νέφος. Ἐρμηνευόμενον ὅμως τὸ συνθετικὸν τοῦτο, καθὼς καὶ τὸ ἐπίθετον ἄφριος - ἀφρία (βλ. ἄνωτ.), ὡς συνώνυμον τοῦ αἰθέρος καὶ τῆς φωτεινῆς ἀτμοσφαίρας, ἄγει εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι τοῦτο δηλοῖ τὴν καθαρῶς οὐρανίαν καὶ φωτεινὴν ὑπόστασιν τοῦ Διὸς καὶ τῆς Ἄφροδίτης, Ἀφρίου καὶ Ἀφρίας.

Ἄλλὰ τὸ συνθετικὸν τοῦτο, τὸ Ἄφρο-, συνδυάζεται περαιτέρω μὲ τὴν λέξιν *Apru*, ἥτοι μὲ τὸ ὄνομα τῆς θεᾶς εἰς τοὺς Ἑτρούσκους, καὶ δὴ ὑπὸ τὴν ιδιότητά της ὡς νέας θεᾶς καὶ θεᾶς τῆς Ἀνοιξέως (ταυτιζομένης συνήθως μὲ τὴν νεωτέραν Ἄφροδίτην). Κατ' ἐπέκτασιν δὲ συνδυάζεται μὲ τὸ ὄνομα τοῦ β' μηνὸς τῶν Ῥωμαίων, τοῦ Ἀπριλίου, κατὰ τὸν ὁποῖον καὶ ἤγετο ἡ ἑορτὴ πρὸς τιμὴν της².

Συναφοῦς σημασίας δὲ πιθανῶς — μὴ συμπίπτων ὅμως πιθανῶς μὲ τὸν Ἀπρίλιον — ἦτο καὶ ὁ θεσσαλικὸς μῆν Ἄφριος³, συνδεόμενος πιθανῶς μὲ ἑορτὴν τῆς Ἀφροδίτης καὶ τοῦ Διός, ἡ ὁποία δὲν εἶναι γνωστὸν κατὰ ποῖον μῆνα ἐγένετο, πιθανῶς ὅμως κατὰ τὸ χειμερινὸν ἡλιοστάσιον, ὁπότε ἦτο καὶ ἡ ἑορτὴ τῆς γεννήσεώς των καὶ ἤρχιζε συχνὰ τὸ νέον ἔτος (βλ. κατωτ.).

Δέον νὰ σημειωθῆ, ὅτι εἰς τοὺς Ἑτρούσκους νεωτέρα καὶ πρεσβυτέρα Ἀφροδίτη (γυμνή καὶ μῆ)⁴ ἦτο γνωστὴ ὡς *Turan*. Τὸ ὄνομα τοῦτο τῆς θεᾶς συνδέεται ἐτυμολογικῶς μὲ τὴν λέξιν *τύραννος* (μικρασιατικῆς προ-

1. Βλ. ἀφρίους.

2. ΠΛΟΥΤ. *Νομ.* 19 κ.έ.

3. Βλ. KEIL, *Hermes* 20 (1885), 630, TUMPEL, *R.E.* I, 1724 καὶ 2796. Ἐπίσης A.B. COOK, *Zeus* III, 271.

4. Βλ. *Lex. Iconogr. Myth. class.* (1984) II, 2.

ελεύσεως) καὶ τοῦτο σημασιολογικῶς ἀποδίδει ἴσως τὴν μυκηναϊκὴν προσωνομίαν ποτνία. Ἦτο δὲ ἡ *Turan* ἄκρως σεβαστὴ θεὰ εἰς τοὺς Ἑτρούσκους, ἐνίοτε περισσότερον καὶ τοῦ Διὸς — Jupiter ἀκόμη.

ΠΑΛΑΙΟΤΕΡΑ ΚΑΙ ΝΕΩΤΕΡΑ ΠΑΡΑΔΟΣΙΣ

Κατὰ τὴν παράδοσιν τῆς Ἰλιάδος, ἡ Ἀφροδίτη εἶναι κόρη τοῦ Διὸς¹ καὶ κόρη τῆς Διώνης², χωρὶς νὰ κατονομάζεται σαφῶς ὡς κόρη καὶ τῶν δύο αὐτῶν. Πρὸς τούτοις, ἀναφέρεται, καὶ ὡς θυγάτηρ³ ἀλλὰ καὶ ὡς τέκνον⁴ τοῦ Διὸς. Εἰς δὲ τὸν ὁμηρικὸν ὕμνον⁵ σαφῶς ἡ θεὰ εἶναι τέκνον τῆς Διώνης καὶ τοῦ Διὸς — καὶ ἡ παράδοσις αὐτὴ πιστεύεται ὅτι ἀκολουθεῖται καὶ ὑπὸ τοῦ Πλάτωνος⁶. Ἡ διαφοροποιήσις πάντως τῶν ὡς ἄνω ὄρων (τέκνον, κόρη, θυγάτηρ) δὲν εἶναι ἄνευ σημασίας, δηλοῦσα ὀλιγώτερον ἢ περισσότερον βαθμὸν νομιμότητος.

Ἡ τελευταία αὐτὴ παράδοσις, τοῦ ὁμηρικοῦ ὕμνου, παρουσιαζομένη καὶ εἰς τὴν Δωδώνην, φρονοῦμεν ὅτι εἶναι Β.Δ. ἐλληνικὴ παράδοσις⁷, ἀπαντῶσα καὶ εἰς ἄλλα μέρη (βλ. κατωτ.), ὅπως εἰς τὴν Σπάρτην, ἐνῶ ἡ ἄλλη παράδοσις (ὡς τέκνον τοῦ Κρόνου), διαμορφωθεῖσα κατόπιν ἀνατολικῶν ἐπιδράσεων (βλ. ἀνωτ.), εἶναι δυνατὸν νὰ χαρακτηρισθῇ Ἀ. ἐλληνικὴ παράδοσις, οὔσα νεωτέρα τῆς προηγουμένης.

ΔΙΩΝΗ (ΑΦΡΟΔΙΤΗ) — JUNO ΚΑΙ ΜΗΤΡΩΝΥΜΙΚΑ ΓΕΝΗ

Τὴν Β.Δ. αὐτὴν ἐλληνικὴν παράδοσιν ἀκολουθεῖ, ὅπως μόλις ἐλέχθη, καὶ ὁ Πλάτων, διακρίνων τὴν θεὰν ὡς πρεσβυτέραν — ταυτιζομένην μετὰ τὴν Διώνην — καὶ ὡς νεωτέραν, ταυτιζομένην μετὰ τὴν Ἀφροδίτην. Τὴν αὐτὴν παράδοσιν ἀκολουθεῖ καὶ ὁ Θεόκριτος⁸, ταυτίζων εὐθέως τὴν πρεσβυτέραν Ἀφροδίτην μετὰ τὴν Διώνην.

Ἀλλὰ τὴν αὐτὴν περίπου παράδοσιν ἀνευρίσκομεν καὶ εἰς τὴν Ρώμην, ὑπὸ μίαν μικτὴν, οὕτως εἶπεῖν, εἰκόνα (βλ. καὶ ἀνωτ.). Συγκεκριμένως: Ἡ ρωμαϊκὴ θεὰ Juno, ἀντίστοιχος πρὸς τὴν ἐλληνικὴν Διώνην,

1. Υ 105.

2. Ε 370.

3. Ε 348.

4. Ε 428.

5. ΙV 81.

6. Συμπ. 180 D.

7. Περὶ τῆς λατρείας εἰς τὴν Δωδώνην, βλ. ΔΑΚΑΡΗΝ, *A.E.*, 1959, ἔ.ἀ., 127 κ.έ.

8. VII 116.

ἔχουσα ὄνομα μὲ τὴν αὐτὴν δηλονότι ρίζαν, καὶ μὲ αὐτὴν καὶ μὲ τὸν Δία, παρουσιάζεται ὁμοίως ὡς σύζυγος τοῦ Jupiter, ἦτοι τοῦ ρωμαϊκοῦ Διός. Ἔχει δὲ ἤδη προταθῆ¹ ἀντιστοιχία Διώνης καὶ Juno μὲ τὴν μυκηναϊκὴν θεὰν Δῖαν, καθὼς καὶ ἀντιστοιχία Διός καὶ Jupiter².

Ἡ ρωμαϊκὴ Juno ὅμως ἔχει ἐκ τοῦ Jupiter υἱόν, τὸν Mars, καὶ ὄχι κόρη, τὴν Ἀφροδίτην, ὅπως ἡ Διώνη. Υἱὸν ὅμως ἐκ τοῦ Διός καὶ μάλιστα ἀντίστοιχον πρὸς τὸν Mars, ἔχει τὸν θεὸν τοῦ πολέμου Ἄρην ἢ Ἡρα, ἂν καὶ ὁ Ἄρης θεωρεῖται καὶ ὡς γεννηθεὶς ὑπ' αὐτῆς μόνον, ἄνευ τοῦ Διός (διότι αὐτὴ εἶχε φιλονεικήσει μὲ αὐτόν). Ἡ Juno ἐπομένως ἔχει ὄνομα συνδεδεμένον ἐτυμολογικῶς μὲ τὸ ὄνομα τῆς Διώνης —πρεσβυτέρας Ἀφροδίτης— καὶ ἱερὰ πτηνά της εἶναι ἐπίσης αἱ χῆνες (λ.χ. αἱ χῆνες τοῦ Καπιτωλίου). Ἄλλ' εὐρίσκεται πλησιέστερον πρὸς τὴν παράδοσιν τῆς Ἡρας, ὡς νομίμου συζύγου τοῦ Διός, καὶ ὄχι τῆς Διώνης. Κατὰ τοῦτο ἀποτελεῖ ἀπόκλισιν ἐκ τῆς παραδόσεως τῆς Διώνης. Παρὰ ταῦτα, ἔχει ἄλλο κοινὸν οὐσιῶδες χαρακτηριστικὸν μὲ τὴν Διώνην, τὸ ἐξῆς: Ἡ κυρία ἰδιότης τῆς Juno δὲν εἶναι ἡ τῆς συζύγου, ὅπως εἶναι ἡ τῆς Ἡρας, ἀλλ' ἡ ἰδιότης τῆς μητρὸς, ὅπως συμβαίνει μὲ τὴν Διώνην.

Τὸ ἀρχέτυπον καὶ τῶν δύο αὐτῶν θεαινῶν κατὰ ταῦτα ἀνάγεται, κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον, εἰς τὴν αὐτὴν παλαιοτάτην παράδοσιν πιθανῶς. Ἡ παράδοσις αὐτὴ διετηρήθη διὰ τῶν Β.Δ. ἐλληνικῶν φύλων —καὶ τοῦ βορειοτέρου των, γλωσσικῶς συγγενοῦς, λατινικοῦ φύλου, τὸ ὅποῖον μετεκινήθη εἰς τὴν ἔναντι ἰταλικὴν χερσόνησον—, πιστοποιουμένη νοτιώτερον εἰς μυκηναϊκὰ κέντρα ἤδη κατὰ τὴν Β' χιλιετίαν π.Χ. Τὴν παράδοσιν αὐτὴν, τῆς θείας μητρὸς τῶν πάντων, ἀκολουθεῖ καὶ ὁ Πλάτων, θεωρῶν τὴν θεὰν ἀμήτορα —κόρη τοῦ Οὐρανοῦ, αἰτιολογῶν οὕτω τὴν οὐρανίαν της ὑπόστασιν— καὶ ὡς ὑπέρτατον μητρικὸν πρότυπον. Τὸ γεγονός, ὅτι ἡ Διώνη παρουσιάζεται καὶ ὡς Τιτανίς, Νηρηΐς, Ὀκεανίς καὶ Ἀτλαντίς³, ἐπίσης προδίδει τὴν ἀνυπαρξίαν ἐνὸς συγκεκριμένου πατρὸς καὶ ἐνισχύει τὴν ὑπαρξίν μᾶλλον τοῦ ὡς ἄνω προτύπου.

Τὸ πρότυπον αὐτὸ ἀντανακλάται καὶ εἰς τὴν Juno, καὶ μάλιστα ὅταν αὐτὴ λατρεύεται ὡς Lucina, ἦτοι ὡς ὑπεύθυνος τῆς ζωῆς τῶν πάντων ἀλλὰ καὶ ὡς Caprotina, ἦτοι ὡς ὑπεύθυνος τοῦ πολλαπλασιασμοῦ τῶν

1. SIMON, *ε.ά.*, 234.

2. LATTE, *Röm. Religionsgesch.* (1960), 81.

3. Περὶ τῶν διαφόρων περὶ αὐτῆς φιλολογικῶν παραδόσεων βλ. CARAPANOS, *Dodone et ses ruines* (1878), 134 - 139 καὶ 193.

ἐμφύχων ὄντων, συνιστῶσα σύμβολον ἐπίσης τῆς θείας μητρός, ὑπὸ τὴν προστασίαν τῆς ὁποίας τελεῖ καὶ ὁ πολλαπλασιασμός τῆς φυλῆς.

Ἄλλὰ ἡ Juno λατρεύεται καὶ ὡς προστάτις τοῦ γάμου, ὡς σύζυγος τοῦ Διός, καὶ δὴ μὲ τὴν προσωνομίαν Pronuba καὶ Juga, καὶ προστάτις τῶν ρωμαίων δεσποινῶν. Ἐν τούτοις, ταυτίζεται ἐνίοτε καὶ μὲ τὴν Diana, ἡ ὁποία εἰς τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους ἀνταποκρίνεται πρὸς τὴν ἑλληνικὴν νεαρὰν θεὰν Ἄρτεμιν, ἀλλ' ἐτυμολογικῶς συνδέεται μὲ τὴν μυκηναϊκὴν νεαρὰν θεὰν Δίαν καὶ μὲ τὴν Juno.

Εἰς τὴν Juno ἐπομένως εἶναι δυνατόν νὰ διῖδη κανεῖς, πλὴν τῆς μητρικῆς καὶ μίαν θυγατρικὴν μορφήν, ἡ ὁποία πολὺ ἐνωρὶς ἐξεφυλίσθη, καὶ συγχρόνως μίαν συζυγικὴν μορφήν. Ἐξ ὅλων αὐτῶν ὅμως σπουδαιότερα ἦτο ὁπωσδήποτε ἡ ὑπόστασις τῆς ὡς μητρικῆς μορφῆς.

Ἡ σπουδαιότης αὐτῆ τῆς ρωμαϊκῆς Juno ἔχει ἄλλωστε παραλληλισθῆ μὲ τὴν ἀντίστοιχον σημασίαν τῆς ὑποστάσεως τῆς Διώνης, ἥτοι τῆς πρεσβυτέρας (ἢ οὐρανίας) Ἀφροδίτης¹, ἐν ἀντιδιαστολῇ μάλιστα πρὸς τὴν νεωτέραν Ἀφροδίτην (ἢ πάνδημον).

Ἡ μορφή αὐτῆ τῆς πρεσβυτέρας Ἀφροδίτης (- Διώνης) - Juno μὲ τὸν παμπάλαιον μητρικὸν χαρακτῆρα καὶ τὸ ὄνομα μὲ τὴν ἀρχαιογενῆ κατάληξιν -ῶνα² ἀπηχεῖ μίαν παλαιολόγον παράδοσιν περὶ κοσμογονίας, ἡ ὁποία ἐπιβιώνει ἕως τὴν κλασσικὴν ἐποχὴν, παρουσιαζομένη καὶ εἰς τὸν ὡς ἄνω ὁμηρικὸν ὕμνον³ ἀλλὰ καί, πλὴν τοῦ Πλάτωνος, εἰς τὸν Εὐριπίδην⁴, ὁ ὁποῖος λέγει σχετικῶς ὅτι τὰ πάντα ἐξ αὐτῆς ἔφυ, παρέχων, ἐπὶ πλέον⁵ καὶ τὴν ὀρθὴν ἐτυμολογίαν τοῦ ὀνόματος (τῆς Διώνης).

Ἡ σπουδαιότης αὐτῆ τῆς ἐν λόγῳ θεᾶς (Διώνης - Ἀφροδίτης πρεσβυτέρας - Juno) εἶναι δυνατόν νὰ θεωρηθῆ εἰδικώτερον, ὅτι ἀπηχεῖ κάποιον ἀπώτατον παρελθόν, ὅχι μητριαρχίας ἀλλὰ μητρωνυμικῶν γενῶν, ἸΕ γλωσσικῆς προελεύσεως (τῶν καὶ πρωίμων δηλαδὴ φορέων τῆς). Τὸ αὐτὸ παρελθὸν ἀπηχεῖ πιθανῶς καὶ ἡ σπουδαιότης τῆς μυκηναϊκῆς ὁμολόγου των (βλ. ἄνωτ.). Ἀναλυτικώτερον :

Εἰς τὰ γένη αὐτὰ⁶ ἡ οἰκονομία, διατηρουμένη ἐπὶ μακρότατον διά-

1. Βλ. A. B. COOK, *Zeus* III, 153 κ.ε. WILAMOWITZ, *Aus Kydath*, 157. DEUBNER, *Attische Feste*, 20, 215. GRUPPE *Myth. Lex.* 34, 339, 1363.

2. Πβλ. λατ. Latona.

3. Βλ. σελ. 43, σημ. 1.

4. Ἰππ. 447.

5. APXEA., (βλ. SIMON, ε.ἀ. 234, σημ. 14).

6. Περὶ ἸΕ βλ. BENNEVISTE, *Le vocabulaire des institutions indo-européennes* (1971).

στημα κατά τὸ μᾶλλον ἢ ἦττον ὡς θηρευτική — ποιμενική — στρατιωτική, ἦτο συνυφασμένη μὲ μίαν συνεχῆ κατά τὸ πλεῖστον ἀπουσίαν τῶν ἀνδρῶν ἐκ τῆς ἐστίας των. Ἡ δὲ ἐξασφάλισις τῆς συνοχῆς τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου ἐπέβαλλε τὴν ἐπικράτησιν ἑνὸς μητρωνυμικοῦ καθεστῶτος, πιθανῶς ἐν συνδυασμῶ μὲ κάποιον θεσμόν ἐσωγάμβρων. Καὶ ὡς πρὸς τούτους μὲν τὸ καθεστῶς τοῦτο εἶναι δυνατὸν νὰ χαρακτηρισθῆ ὡς μητριαρχικόν, ὅχι ὅμως καὶ ὡς πρὸς τοὺς μητρόθεν στενοὺς συγγενεῖς, (μητρῶας) οἱ ὅποιοι καὶ οὐσιαστικῶς ἤσκουν τὴν πολιτικὴν ἐξουσίαν, ὡς ἔχοντες γνησίαν τὴν καταγωγὴν, καὶ τὴν στρατιωτικὴν ἐξουσίαν. Δὲν εἶναι ἄσχετον τοῦ καθεστῶτος τούτου τὸ γεγονός ὅτι καὶ κατά τὴν ἱστορικὴν ἐποχὴν διετηρεῖτο ὁ ὅρος μητρὶς (ἀντὶ τοῦ πατρὶς), κατὰ πληροφορίαν τὴν ὁποίαν παρέχουν ὁ Πλάτων¹ καὶ ὁ Πausanias². Οὔτε καὶ τὸ γεγονός ὅτι ἠῦχοντο μὲν γενικῶς οἱ ἄνθρωποι (καὶ οἱ θεοὶ) πατρόθεν ἀλλὰ οἱ Θεσσαλοὶ (Β.Δ. καταγωγῆς) Ἀμυντορίδαι ἠῦχοντο μητρόθεν³.

Ὅπως σημαντικὰ ὅμως ἐπὶ τοῦ προκειμένου εἶναι καὶ τὰ ἑξῆς :

Εἰς αὐτὸ τοῦτο τὸ πατριαρχικόν καθεστῶς τοῦ Ὀλύμπου, ἦτοι τοῦ ἑλληνικοῦ δωδεκαθέου, ὑπάρχει μία κραυγαλέα ἐξάιρεσις : θεός, καὶ μάλιστα ὅπως εἶναι ὁ Ἀπόλλων — ἢ ὑπόστασις τοῦ ὁποίου, ὅπως ὑποστηρίζεται ὀρθῶς⁴, ἐν πολλοῖς ἀποτελεῖ καταβολάδα αὐτοῦ τούτου τοῦ Διὸς — παρωνυμεῖται ἀπὸ τῆς μητρὸς του, καὶ ὅχι ἀπὸ τοῦ πατρὸς του, ὁ ὅποιος, ὡς γνωστόν, συμβαίνει νὰ εἶναι αὐτὸς οὗτος ὁ Ζεὺς. Εἰς τὸν ὁμηρικὸν ὕμνον πρὸς τὸν Ἑρμῆν, ὁ Ἀπόλλων παρωνυμεῖται οὕτως ἐξάκις, ἀναφέρεται δηλαδὴ ἐξάκις, ὡς *Λητοῖδης*⁵· καὶ μόνον μίαν φορὰν ἀναφέρεται εἰς τὸν ὕμνον αὐτὸν πρὸς πατρός, καὶ δὴ ἀπλῶς ὡς *γόνος τοῦ Διὸς*, καὶ τοῦτο μάλιστα μετὰ τὸ μητρώνυμόν του⁶: *Λητοῖδης, Διὸς γόνος*. Τὸ μητρώνυμον δὲ τοῦτο τοῦ Ἀπόλλωνος ἐπαναλαμβάνει καὶ ὁ Πίνδαρος⁷. Ἐξ ἄλλου, εἰς τὸν αὐτὸν ὡς ἄνω ὁμηρικὸν ὕμνον ὁ Ἀπόλλων ἀναφέρεται ὡς *ἀγλαὸς υἱὸς* — καὶ ὅχι ὡς γόνος — τῆς *Λητοῦς*⁸ ἢ καὶ

1. Πολιτ. 9, 575.

2. X 24, 2.

3. ΠΙΝΔ. Ὀλ. VII, 24.

4. SIMON, Der frühe Zeus, *Act. 2nd Int. Coll. Aeg. Prehist.* (1972), 156 κ.έ.

5. IV, 158, 253, 261, 403, 508, 513.

6. IV 524.

7. Πιθ. III 67.

8. V 314 καὶ IV 500.

ὡς υἱὸς τῆς Λητοῦς ἐρυκιδέος¹, ἡ ὁποία χαρακτηρίζεται καὶ κυδίστη², ἐνῶ εἰς δύο μόνον περιπτώσεις χαρακτηρίζεται εἰς τὸν ὕμνον αὐτὸν ὡς υἱὸς Διὸς καὶ Λητοῦς³. Ἀλλὰ καὶ ἡ Ἄρτεμις παρωνυμεῖται ἀντιστοιχῶς, ἀπὸ τῆς μητρὸς τῆς, τῆς Λητοῦς δηλαδὴ, καὶ ἀναφέρεται : ὡς Λατογένεια κούρα⁴ καὶ ὡς Λητογενής⁵. Καὶ πάλιν δὲν εἶναι ἄνευ σημασίας (ἀπὸ πλευρᾶς νομιμότητος) ἡ χρῆσις τῶν ὕμων γόνος καὶ υἱὸς - κόρη ἐπὶ τοῦ προκειμένου.

Ἡ Λητώ εἰς τὸ διαμορφωθὲν ἑλληνικὸν δόγμα θεωρεῖται, ὡς γνωστόν, κόρη τοῦ Κοίου καὶ τῆς Φοίβης⁶. Εἶναι περίεργον ἐπομένως πῶς εἰς τὸ δωδεκάθεον τοῦ Ὀλύμπου ἔχει ἐπιβάλλει τὸ ὄνομά τῆς εἰς τὸν Ἀπόλλωνα, ὁ ὁποῖος ἀντιστοιχῶς στερεῖται πατρωνύμου, καὶ μάλιστα ὧν ὁ ἴδιος περιφανῆς υἱὸς τοῦ Διός. Δι' ὅλα αὐτὰ ὑποθέτομεν, ὅτι ἡ Λητώ ἀπετέλει ἀρχικῶς μᾶλλον κάποιαν παραλλαγὴν θείας μητρὸς εἰς μίαν μητρωνυμικὴν κοινωνίαν, ἀντίστοιχον δηλαδὴ πρὸς τὴν Διώνην (οὐρανίαν Ἀφροδίτην) - Juno, μὲ τὴν παλαιὰν ὅμως τούτων ὑπόστασιν, δηλαδὴ ὡς μητέρων διδύμων ἑτερογενῶν τέκνων (Διός - Δῖας, Janus - Jana). Τὸ ὄνομα δὲ τῆς θεᾶς αὐτῆς πιθανῶς εἶχε σχέσιν μὲ τὴν θάλασσαν, ἂν ληφθῇ ὑπ' ὄψιν τὸ ὑπὸ τοῦ Ἡσυχίου ἀναφερόμενον ὅτι Λῆτος ἐλέγετο ἢ θάλασσα⁷. Ἴσως τὸ ὄνομα αὐτὸ νὰ ἦτο ἐξ ἐπιθέτου καὶ ἀντίστοιχον πρὸς τὸ λατινικὸν *lata* = εὐρεῖα. Εὐρεῖα δέ, ὡς γνωστόν, ἐχαρακτηρίζετο συχνὰ καὶ ἡ θάλασσα (καθὼς καὶ ἡ γῆ καὶ ὁ οὐρανός). Ἀμεσον ὅμως σχέσιν μὲ τὴν θάλασσαν εἶχε καὶ ἡ χαναναϊκὴ (οὐρανία) Ἀφροδίτη, ἢ Ashera on the Sea (βλ. ἀνωτ. καὶ κατωτ.) ἀλλὰ καὶ ἡ ἑλληνικὴ Ἀφροδίτη ὡς : ποντία, εὐπλοία, λιμενία. Δὲν εἶναι δὲ ἄσχετον, ὅτι ἡ θυγατρικὴ μορφή τῆς Λητοῦς, ἡ Ἄρτεμις, εἰς τὴν λατινικὴν τῆς μορφήν, ὡς Diana δηλαδὴ, παρουσιάζει συγγένειαν, ἐτυμολογικὴν καὶ ἄλλην, μὲ τὴν Δῖαν - Ἀφροδίτην. Ἐξ ὅλων αὐτῶν ἐπομένως εἶναι δυνατὸν νὰ προκύψῃ τὸ ἀκόλουθον συμπέρασμα: ὅτι ἡ Λητώ (*Lata* καὶ *Latona* λατινιστὶ) ἦτο πιθανώτατα κάποια πολὺ σεβαστὴ παλαιὰ θεὰ μητρωνυμικῆς, ναυτικῆς

1. IV 176, IV 189, IV 416 καὶ 421.

2. IV 421.

3. IV 243 καὶ 321.

4. ΑἴΣΧ. Ἐπτ. ἐπ. Θ., 147.

5. ΕΥΡ. Ἰων. 465.

6. ΗΣ. Θεογ. 406, 918.

7. Βλ. λ.

κυρίως, κοινωνίας, αντίστοιχος τῆς Διώνης (- Ἀφροδίτης). Κατὰ τὴν ἀκολουθήσασαν ὅμως πατριαρχίαν, ἡ θεὰ αὐτὴ ἐθεωρήθη μὲν ὅτι ἀπέκτησε τὰ δίδυμα τέκνα τῆς ἐκ τοῦ Διὸς ἀλλ' αὐτὰ ἐξηκολούθησαν νὰ φέρουν τὸ ὄνομά τῆς. Ἐν συνεχείᾳ δέ, κατὰ τὸν ἀνταγωνισμόν, πρὸς ἐπικράτησιν τῆς πρέσβας θεᾶς τοῦ Ὀλύμπου, ἡ Λητώ τελικῶς ἐξέπεσε τῆς ὡς ἄνω ιδιότητός τῆς, κατόπιν ἐπικρατήσεως τῆς λατρείας τῆς Ἥρας (περὶ τούτων βλ. κατωτέρω). Ἐν τούτοις, ἡ παλαιὰ σπουδαιότης τῆς ἐξηκολούθησεν εἰς τὸν Ὀλυμπον νὰ προδίδεται μὲ τὸ μητρώνυμον, τὸ ὁποῖον ἐκληρονόμησεν ἐξ αὐτῆς τὰ δίδυμα τέκνα τῆς, ὁ Ἀπόλλων καὶ ἡ Ἄρτεμις.

Θὰ ἔπρεπεν ἴσως ἀκόμη νὰ προστεθῆ ὅτι, ὡς γνωστόν, ὁ ἡγεμὼν τῶν Δαρδάνων τῆς Τρωάδος Αἰνείας εἶναι υἱὸς τῆς Ἀφροδίτης ἐκ τοῦ Ἀγχίσου. Καὶ εἰς τὴν παράδοσιν αὐτὴν δυνατὸν, ὡς ἐκ τούτου, νὰ ἐνυπῆρχεν ἐπίσης κάποιον μικρότερον ἀντίστοιχον κατάλοιπον μιᾶς παλαιᾶς Β.Δ. μικρασιατικῆς μητρωνυμικῆς κοινωνίας, τῆς διασπορᾶς ἴσως.

Διαφωτιστικὸν ἐπὶ τοῦ προκειμένου εἶναι ὅμως ἀντίστοιχον ἔθιμον, διατηρούμενον κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους εἰς τὴν Λυκίαν — στενῶς συνδεομένην μὲ τὴν ὀμηρικὴν Κρήτην—, ὅπου : οἱ ἄνθρωποι καλέουσι ἀπὸ τῶν μητέρων ἑωυτοὺς καὶ οὐκ ἐκ τῶν πατέρων¹. Καὶ τοῦτο, διότι ἐξηκολούθει ἀκόμη εἰς αὐτοὺς ἡ γενεαλογία των νὰ λογίζεται διὰ τῆς γενεαλογίας τῆς μητρός των καὶ ὄχι διὰ τῆς γενεαλογίας τοῦ πατρός των. Ἐξηκολούθει δὲ εἰς αὐτοὺς τὸ ἔθιμον τῶν ἐσωγάμβρων, καὶ μάλιστα τοῦτο εἰς τρόπον ὥστε τὸ ἐκ τοῦ γάμου τῶν γυναικῶν αὐτῶν καὶ ἐνὸς δούλου ἀκόμη γεννώμενον τέκνον νὰ εἶναι νόμιμον, ἐνῶ τὸ ἐκ τοῦ γάμου καὶ τοῦ πλέον ἐπιφανοῦς ἀνδρὸς αὐτῶν μετὰ ξένης ἢ παλλακῆς νὰ μὴ θεωρῆται γνήσιον. Ἡ ἐξουσία, ἐν τούτοις, ἡσκεῖτο εἰς αὐτοὺς ὑπὸ τῶν ἀνδρῶν πρὸς μητρός.

Ἡ ὡς ἄνω μητρωνυμικὴ κοινωνία ἐξησφάλιζε τοιοῦτοτρόπως τὴν συνοχὴν τῆς διὰ τῶν (μητρωνυμικῶν) γενῶν καὶ τὴν ἐξουσίαν εἰς αὐτὴν εἶχον οἱ μητράδελφοι, οἱ φράτορες, οἱ καὶ μήτρωες καλούμενοι², οἱ ὁποῖοι ἐτύγχανον τοιοῦτου σεβασμοῦ, ὥστε νὰ ὀνομάζωνται καὶ θεῖοι.

Μὲ τὴν πάροδον ὅμως τοῦ χρόνου καὶ πιθανῶς μετὰ τὴν ἐπὶ μακρὸν καὶ ἐπὶ μονίμου βάσεως διαβίωσίν των, τὰ γένη αὐτὰ ὑποκατεστάθησαν βαθμιαίως διὰ τῶν πατριαρχικῶν καὶ θεῖοι ὀνομάζοντο κατ' ἐπέκτασιν

1. ΗΡΟΔ. I 173.

2. Πβλ. ΠΛΑΤ. Χαρμ. 154, ΑΝΤΙΦ. 1.117.

πλέον και οί προς πατρός συγγενείς. Ἡ ἐποχή αὐτή ἐνάρξεως τοῦ νέου καθεστῶτος, τῆς πατριαρχίας, εἰς τὴν Ἑ. Ἀνατολήν και τὸν σημιτικὸν ἐν γένει ἀντίστοιχον κόσμον, τοποθετεῖται εἰς τὴν ἀρχομένην Β' χιλιετίαν π.Χ. (Χαμουραμί, Ἀβραάμ κ.ά.). Εἰς δὲ τὴν Ἑλλάδα ὑπάρχουν ἐπίσης στοιχεῖα σχετικὰ ἀλλὰ πολὺ ἰσχνά. Εἰς τὴν Ἀττικὴν συγκεκριμένως εἶναι δυνατὸν νὰ ἐξαχθῇ τὸ συμπέρασμα, ὅτι ἡ ὑποκατάστασις τῶν μητρωνυμικῶν γενῶν διὰ τῶν πατριαρχικῶν συνετελέσθη ἐπὶ Κέκροπος, ὁ ὁποῖος ἐπιστεύετο ὅτι ἐτόνισε τὴν φύσιν τοῦ πατρὸς παραλλήλως μετὰ τῆς μητρὸς¹, και θεωρεῖται ὡς εἰσαγαγὼν τὸ πατρῶνυμον.

Τὴν ἀλλαγὴν αὐτὴν εἰς τὴν κοινωνικὴν δομὴν, ἡ ὁποία ἀπετέλεσε και ριζοσπαστικὴν ἀναμόρφωσίν τῆς, μετὰ δυναστικῶν προεκτάσεων, συνώδευσε και ἀντίστοιχος ἀλλαγὴ εἰς τὴν θρησκείαν. Ἴσως δὲ διὰ τοῦτο και ἡ ὀλίγον πρὸ τοῦ 1600 π.Χ. ἐποχή εἰς τὴν Ἑλλάδα ἔχει συναφθῆ ὑπὸ ἐρευνητῶν μετὰ τὴν κάθοδον νέων φύλων, προκειμένου νὰ ἐρμηνευθῆ ὑπ' αὐτῶν ἡ γενικὴ ἐν λόγῳ ἀλλαγὴ εἰς αὐτὴν. Τότε πιθανῶς ὁ Ζεὺς ἀποκτᾶ ἢ ἀρχίζει νὰ ἀποκτᾶ τὴν ιδιότητα τοῦ πατρὸς (Ζεὺς πατήρ) και ἡ ἀντίστοχος μορφή τοῦ προ-ρωμαϊκοῦ Jovis ὑποκαθίσταται ἢ ἀρχίζει νὰ ὑποκαθίσταται διὰ τοῦ Jupiter, ἐνῶ ἡ μορφή τοῦ Janus και τῆς Jana συνεχίζουν νὰ ὑπάρχουν αὐτοτελῶς πλέον, ἤτοι ὡς νέος θεὸς ὁ μὲν και ὡς νέα θεὰ ἡ δέ, μετὰ πολεμικὸν δὲ χαρακτῆρα κυρίως ἀμφοτέρω.

Συναφῆς πρὸς τὴν ἀλλαγὴν αὐτὴν φαίνεται ὅτι ἦτο και ἡ σύνδεσις τῆς Juno και τῆς Διώνης, ὡς θεῶν συζύγων, τοῦ Διὸς (πατρός) και τοῦ Jupiter ἀντιστοίχως, και μάλιστα ὡς θεαινῶν τοῦ γάμου. Ἀλλὰ και τῆς Λητοῦς πιθανῶς (βλ. ἄνωτ.). Ἡ Juno μάλιστα, ὡς θεὰ τοῦ γάμου, δίδει τὸ ὄνομά τῆς και εἰς τὸν 4ον μῆνα τοῦ ρωμαϊκοῦ ἡμερολογίου, τὸν Ἰούνιον, ἔνεκα τῆς τότε ἐορτῆς τῆς ἀλλὰ και τῆς κατ' αὐτὴν τελέσεως τῶν γάμων (ἔθιμον ἐπικρατοῦν και σήμερον εἰς τὴν Εὐρώπην και τὴν Β. Ἀμερικὴν). Κατὰ τὸν αὐτὸν ὅμως μῆνα, ἤτοι τὸν μῆνα τοῦ θερινοῦ ἡλιοστασίου, ἤγετο και ἡ ἐορτὴ τῆς Ἀφροδίτης (βλ. κατωτ.). Ἀλλὰ τὴν ιδιότητα τῆς θεᾶς τοῦ γάμου εἰς τὴν Ἑλλάδα διετήρησε κυρίως ἡ Ἥρα (βλ. κατωτ.).

Ἡ Juno και ἡ Ἀφροδίτη (- Διώνη) ὅμως ἀντιθέτως πρὸς τὴν Ἥραν ἐξηκολούθουν νὰ ἀποτελοῦν πρωταρχικὴν θεῖαν οὐρανίαν μητέρα τῶν πάντων, ὅπως ἐλέχθη, συντηροῦσαν κάθε μορφήν ζωῆς. Τὸ αὐτὸ πιθανῶς

1. Περὶ τούτου βλ. ΚΑΡΔΑΡΑ, Ἡ ζωφόρος τοῦ Παρθενῶνος και τὸ πανελλήνιον πρόγραμμα τοῦ Περικλέους, Α.Ε. 1983, 17; και R.E. λ. Κέτρον.

ἐπιστεύετο καὶ διὰ τὴν μυκηναϊκὴν ὁμολογὸν των, παράστασιν τῆς ὁποίας εἶναι δυνατόν νὰ διαβλέψωμεν ἐπὶ τοῦ γνωστοῦ χρυσοῦ δακτυλίου τῆς Τίρυνθος¹. Ἐπὶ τοῦ δακτυλίου αὐτοῦ (πίν. 21β) ἡ θεὰ κάθεται μόνη ἐπὶ θρόνου (εἶναι ἐπομένως μητρικὴ) καὶ εἰκονίζεται χορηγοῦσα τὸ ἱερὸν νόμα τῆς ζωῆς καὶ τῆς ἀναγεννήσεως (εἰς μασκοφόρα ὄντα), τὸ ὁποῖον συντελεῖ εἰς τὸν καθαρμὸν καὶ τὴν ἀνανέωσιν τῶν πάντων. Σημαντικὸν εἰς τὴν ταύτισιν αὐτὴν στοιχεῖον εἶναι καὶ ὁ πλησίον τῆς εἰκονιζόμενος ἀετὸς ἀλλὰ καὶ ὁ οὐράνιος θόλος μετὰ τὸν ὁμώνυμον ἀστέρα (Ἄφροδίτην) παρὰ τὴν σελήνην, περὶ τοῦ ὁποίου βλ. κατωτέρω ἐκτενῶς.

Ἀντίστοιχον θεῖαν μητέρα φαίνεται ὅτι ἀπετέλει εἰς τοὺς Ἑτρούσκους ἡ αὐτὴ θεὰ ὡς Turan (Ποτνία), ἡ ὁποία εἰς μερικὰ ἑτρούσκικα κάτοπτρα εἰκονίζεται καὶ ἐπὶ θρόνου μεταξὺ τῶν ἄλλων ἱσταμένων θεῶν, περιλαμβανομένου ἐνίοτε καὶ αὐτοῦ ἀκόμη τοῦ Διὸς (Tinia).

Εἰς τὸ ἑλληνικὸν πάνθεον ὅμως καταλαμβάνει, ὡς γνωστὸν, ἡ Γῆ τὴν πρωτεύουσαν θέσιν, κατόπιν τοῦ διαμορφωθέντος δόγματος (Μυθολογίας), ὡς χθονία ἀρχὴ ὅμως, καὶ ὄχι ὡς οὐρανία καὶ μετ' αὐτὴν ἡ Ρέα, ὡς μήτηρ τῶν θεῶν. Ἄλλ' ἡ θέσις αὐτὴ εἶναι θεωρητικὴ, στερουμένη λαϊκότητος, ἥτοι εὐρυτέρας ἀναγνωρίσεως καὶ ἤδη εἰς τὸν ὁμηρικὸν Ὑμνον² ἡ Διώνη προτάσσεται ὄχι μόνον ἄλλων θεαινῶν ἀλλὰ καὶ τῆς Ρέας (...Διώνη τε Ρεῖη τε...), τοῦθόπερ εἶναι ἄκρως σημαντικόν.

ΓΕΝΝΗΣΙΣ ΔΙΟΣ-ΔΙΑΣ ΚΡΗΤΟΜΗΚΥΝΑΪΚΗ ΚΑΙ Β.Δ. ΠΑΡΑΔΟΣΙΣ

Τὴν ὡς ἄνω ἐν γένει ἀποψιν ἐνισχύει καὶ ἡ νέα ἐρμηνεία τριῶν παραστάσεων : α) μιᾶς παραστάσεως ἀρχαϊκῶν χρόνων, ἐπὶ βοιωτικοῦ (ἥτοι Β.Δ. ἐλληνικῆς παραδόσεως) ἀναγλύφου πίθου ἐκ Τήνου· καὶ β) καὶ γ) δύο γνωστῶν πρῆστορικῶν παραστάσεων, ἐπὶ χρυσοῦν δακτυλίων, τοῦ ἐνὸς ἐκ τῶν Μυκηναίων καὶ τοῦ ἑτέρου ἐκ τῆς Κνωσοῦ.

Αἱ παραστάσεις αὐταί, μετὰ τῶν νέων ἐρμηνειῶν των ἀντιστοιχῶς, ἔχουν συνοπτικῶς ὡς ἔπεται :

α) Τοῦ μὲν ἀρχαϊκοῦ πίθου³ (πίν. 28γ,δ) ἡ ἐν λόγῳ ἐρμηνεία ἔχει ὡς ἐξῆς : Νέος, οὐράνιος (πτερωτός), πολεμικὸς (μετὰ δόρυ καὶ κράνος) θεὸς

1. MARINATOS - HIRMER, ἔ.ἀ. πίν. 207 ἄνω.

2. III 93.

3. SIMON, Die Götter... ἔ.ἀ., 186, εἰκ. 165.

ἔχει σχεδὸν ἐξέλθει ἐκ τῆς κεφαλῆς μιᾶς ἐπιβλητικῆς γυναικείας μορφῆς, οὐρανίας (πτερωτῆς) ἐπίσης, ἀλλὰ καὶ μητρικῆς (ἐνθρόνου), παρουσίᾳ καὶ ἄλλων οὐρανίων (πτερωτῶν) βοηθητικῶν μορφῶν, ἐτοίμων νὰ διακονίσουν ἀμέσως μητέρα καὶ υἱόν.

Φρονοῦμεν, ὅτι πρόκειται περὶ τῆς γεννήσεως τοῦ Διός, κατ' ἐξοχὴν οὐρανίου θεοῦ καὶ πολεμικοῦ, ἐκ τῆς οὐρανίας ἐπίσης μητρὸς του. Ἡ σκηνὴ ἔχει ἐρμηνευθῆ ὡς σκηνὴ γεννήσεως κάποιου θεοῦ¹. Ἔχει ἐπίσης ἐρμηνευθῆ ὡς σκηνὴ γεννήσεως τῆς Ἀθηνᾶς, ἐκ τῆς κεφαλῆς τοῦ Διός². Ἡ δευτέρα αὐτῆ ἀποψις, μολονότι ἐλκυστική, προσκρούει εἰς τὸ ὅτι ἡ ἐνθρονος μορφή δὲν εἶναι ἀνδρική ἀλλὰ γυναικεία, ἐνῶ ἡ πρώτη ἀποψις δὲν προσδιορίζει τὸν γεννώμενον θεόν.

Διὰ τῆς νέας ἐρμηνείας εἶναι δυνατὸν νὰ διακριθῆ μία παλαιότερη παράδοσις περὶ τῆς γεννήσεως τοῦ Διός, ἐξ οὐρανίας θεᾶς. Ἡ παράδοσις δὲ αὐτῆ, παραμείνασα πιθανῶς ἐπὶ πολλοὺς αἰῶνας ζωηρὰ εἰς τὴν λαϊκὴν συνείδησιν ἀπομεινωμένων ομάδων, παρεισέφρυσεν καὶ εἰς τὰ ἀπόκρυφα Εὐαγγέλια, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι ἐκ τῆς κεφαλῆς τῆς Παναγίας ἐγεννήθη καὶ ὁ Χριστός. Ἡ αὐτῆ λαϊκὴ παράδοσις παρεισέφρυσεν, ἐξ ἄλλου, καὶ εἰς τὰ κάλλαντα τῆς Πρωτοχρονιάς καὶ τῆς Γεννήσεως τοῦ Χριστοῦ, ὅπου ὁ θεάνθρωπος ἀναφέρεται ὡς ἐρχόμενος στή γῆ νὰ περπατήσῃ καὶ ἐπομένως ὄχι ὡς ἀρτιγέννητον βρέφος.

Βεβαίως εἰς τὸ ἀρχαιοελληνικὸν δόγμα ὁ Ζεὺς ἐθεωρεῖτο τέκνον τοῦ Κρόνου καὶ τῆς Ρέας. Ἀλλὰ τοῦτο συνέβη μετὰ τὴν ἐπικράτησιν τῆς πατριαρχίας καὶ μετὰ τὴν ἐν συνεχείᾳ διαδικασίαν τῆς ἐνοποιήσεως διαφόρων παραδόσεων τῶν ἐπὶ μέρος φύλων, ἀλλὰ καὶ κατόπιν ἐπιδράσεων ἀνατολικῆς προελεύσεως παραδόσεων (βλ. ἄνωτ.) ἐπὶ Μυκηναίων τῆς διασπορᾶς, κυρίως συρο-χιτιτικῶν. Πλὴν δὲ τῆς Ἰδῆς, ὅπου καὶ τὸ γνωστὸν Ἱερὸν τοῦ θεοῦ, ἡ Ρέα δὲν συνάπτεται εἰς κάποιο ἄλλο ὄρεινόν Ἱερὸν ἐμφανῶς μὲ τὸν Δία. Εἰς δὲ τὴν Πελοπόννησον καὶ τὴν Ἡπειρον ἡ θεὰ αὐτῆ (Ρέα) ἀπουσιάζει σχεδὸν ἐντελῶς ἀπὸ τὰ Ἱερά του, παραμένουσα μακρὰν τῆς λαϊκῆς τοιουτοτρόπως λατρευτικῆς παραδόσεως τοῦ θεοῦ αὐτοῦ.

Ἐπιπλέον ἡ ἐρμηνεία αὐτῆ, τῆς παραστάσεως τοῦ ἐν λόγῳ πίθου³, εἶναι ὀρθή, φαίνεται καὶ ἐκ τῶν ἐξῆς συμπληρωματικῶν στοιχείων : α) Ἡ πα-

1. Βλ. KONTOLAEONTA, A.E. 1969, 229.

2. SCHEFOLD, *Frühgr. Sagenb.* (1964), 30 πίν. 13 Πβλ. SIMON, ἔ.ἀ., 165.

3. Περὶ αὐτῆς βλ. ΚΑΡΔΑΡΑ, *Οἱ Λακεδαιμόνιοι* (1979), 221 κ.έ.

ρουσία τῶν πτερύγων ἐπὶ τῆς ὡς ἄνω θεᾶς φέρει εἰς τὸν νοῦν τὴν σκυθικὴν Ἀφροδίτην (καὶ τὴν Turan), ἡ ὁποία ἐπὶ μακρὸν εἰκονίζετο πτερωτή. β) Ἡ παρουσία τῆς κεφαλῆς χήνας—ἰδιαίτερος ἱεροῦ πτηνοῦ τῆς Ἀφροδίτης—ἐπὶ τῆς ἀπολήξεως τοῦ ἐρεισινώτου τοῦ θρόνου τῆς θεᾶς. γ) Ἡ παρουσία τῶν βοηθητικῶν πτερωτῶν μορφῶν, ἐρμηνευομένων μιᾶς μὲν ὡς ἐκ τῶν τροφῶν (νυμφῶν) τοῦ Διός, αἱ ὁποῖαι, διὰ τοῦτο ὑπ' αὐτοῦ ἀνεβιβάσθησαν εἰς τὸν οὐρανόν¹, ἄλλων δὲ ἐκ τῶν κουρήτων συνοδῶν του. δ) Ὁ παρακείμενος τρίπους, ὡς ἱερός τῆς θεᾶς καὶ τοῦ —γεννωμένου θεοῦ— Διός· καὶ ε) ὅλως ἰδιαίτερος ὁ ὑπὸ μορφὴν κλειστῆς κάλυκος ἐπὶ μίσχου, κεραυνός, τὸν ὁποῖον κρατεῖ διὰ τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς ὁ γεννώμενος θεός.

Ἡ ἐν λόγῳ ἐρμηνεία βοηθεῖ καὶ εἰς τὴν κατανόησιν καὶ ἐρμηνείαν δύο ἄλλων, κατὰ πολὺ παλαιότερων, παραστάσεων· καὶ εἰς τὸν προσδιορισμὸν τοῦ χώρου τῆς εἰς αὐτὰς ἐκτυλισσομένης σκηνῆς. Ἦτοι :

β) Τοῦ χρυσοῦ δακτυλίου τῶν Μυκηναίων² (πίν. 28α). Ἐπ' αὐτοῦ : νέος θεός, κατέρχεται εἰς τὴν γῆν, φέρων δόρυ καὶ (ὀκτώσχημον) ἀσπίδα. Συνήθως ἐρμηνεύεται ὡς ἄρρην γονιμοποιὸς θεός, χωρὶς ὅμως τοῦτο νὰ τεκμηριουῖται. Ἀλλὰ συγχρόνως ἐρμηνεύεται καὶ ὡς παλλάδιον, ἥτοι λατρευτικὴ μορφή, τῆς Ἀθηνᾶς³ καὶ ἡ ἐρμηνεία αὕτη προσεγγίζει τὴν ἡμετέραν, ἡ ὁποία ἔχει ὡς ἐξῆς :

Ὁ ἐν λόγῳ θεός —κατ' ἀνάλογον ἐρμηνείαν πρὸς τὴν τοῦ ὡς ἄνω πίθου—, ἔχων ἐκπηδήσει ἐκ τῆς κεφαλῆς, ἥτοι ἄρτι γεννηθεὶς ἐκ (τῆς κεφαλῆς) τῆς καθημένης (ἄρα μητρικῆς) θεᾶς, ἔρχεται εἰς τὴν γῆν. Ἡ θεὰ αὕτη δυνατὸν νὰ ταυτισθῇ μὲ τὴν οὐρανίαν Ἀφροδίτην (Διώνην). Εἰς τὴν γῆν τὸν θεὸν πρόκειται νὰ τὸν διακονήσῃ ζεῦγος μικρῶν —ἄρα μὴ θείων— γυναικείων μορφῶν, ἐξ ὧν ἡ μία εἶναι ὁπωσδήποτε πτερωτή. Τὸ ζεῦγος αὐτὸ ἐπιτρέπεται νὰ θεωρηθῇ ὡς οὐράνιοι τροφοὶ τοῦ Διός (βλ. ἄνωτ.) καὶ αὐτὸς νὰ θεωρηθῇ ὅτι ἔχει μόλις γεννηθῇ εἰς κάποιον Ἱερόν του. Τὸ Ἱερόν τοῦτο χαρακτηρίζεται : ὑπὸ λιθίνου βωμοῦ πρὸ τῆς καθημένης θεᾶς καὶ ὑπὸ ἱεροῦ δένδρου (δρυός;) πλησίον αὐτῆς, καθὼς καὶ ὑπὸ διπλοῦ πελέκεως εἰς τὸ μέσον τῆς σκηνῆς. Πρὸς τὴν ἐν λόγῳ θεὰν (-μητέρα) προσέρχονται, ἐξ ἄλλου, δύο ἄλλαι θεαί, καὶ πιθανῶς πρόκειται περὶ σκηνῆς («Ἐπισκέψεως») τῶν (κατὰ τὴν βυζαντινὴν

1. ΔΙΟΔ. ΣΙΚ. IV 80, 1.

2. MARINATOS - HIRMER, ἔ.ἀ., πίν. 207 κάτω.

3. SIMON ἔ.ἀ. 183, εἰκ. 164.

όρολογίαν), πρὸς τιμὴν μητρὸς καὶ υἱοῦ. Καὶ ἡ μὲν μία τῶν θεαινῶν αὐτῶν ἔχει προσφέρει εἰς τὴν θεϊάν μητέρα δέσμη μνηκίωνων, χρησίμων πιθανῶς διὰ τὴν κατάπαυσιν τῶν ὠδινῶν (τῆς κεφαλῆς της) μετὰ τὴν γέννησιν τοῦ θεοῦ¹, ἐνῶ καὶ ἡ ἄλλη πρόκειται νὰ τῆς προσφέρῃ ἀνάλογον δῶρον.

Τὴν ὀρθότητα τῆς ἐρμηνείας τῆς παραστάσεως αὐτῆς ἐνισχύουν συμπληρωματικῶς καὶ τὰ ἀκόλουθα στοιχεῖα: α) ὁ οὐράνιος θόλος, (βλ. κατωτ.) εἰς τὸ ἀνώτερον μέρος τῆς σκηνῆς, περιλαμβάνων τὴν σελήνην καὶ τὸν πλανήτην Ἀφροδίτην· β) ἡ σειρὰ λεοντοκεφαλῶν εἰς τὴν μίαν πλευρὰν τῆς παραστάσεως, ἀμέσως συνδεομένων μὲ τὴν Ἀφροδίτην².

γ) Τοῦ χρυσοῦ δακτυλίου τῆς Κνωσοῦ (πίν. 28β)³. Ἐπ' αὐτοῦ: νέα θεὰ κατέρχεται εἰς τὴν γῆν, φέρουσα δόρυ (καὶ κράνος;), ὅπως καὶ ὁ νέος θεὸς ἐπὶ τοῦ ὡς ἄνω δακτυλίου τῶν Μυκηνῶν. Πρόκειται ἐπομένως περὶ ἀντιστοίχου σκηνῆς, γεννήσεως πολεμικῆς θεᾶς, εἰς κάποιο Ἱερὸν. Τὸ Ἱερὸν τοῦτο χαρακτηρίζεται: α) ὑπὸ λιθίνου βωμοῦ ἐντὸς πλακοστρώτου αὐλῆς· β) ἐλευθέρου πανυψήλου στύλου παρ' αὐτὸν (ἢ ζεύγους στύλων ἐν κατατομῇ), χαρακτηριστικῶν κυρίως τῶν Ἱερῶν τοῦ Διὸς κατὰ τὴν ἱστορικὴν ἐποχὴν⁴. γ) μεγαροσχήμου ναοῦ ἐπὶ κλιτύος, εἰς ἀνώτερον μέρος τῆς ὁποίας, ὑπάρχει ζευγὸς ἱερῶν δένδρων (δρυῶν;), παρέχον τὴν ἐσφαλμένην ἐντύπωσιν, ὅτι φύεται ἐπὶ αὐτοῦ. Ἐπὶ τοῦ ὡς ἄνω βωμοῦ ὀρθία θεὰ σεβίζει τὴν κατερχομένην ἐπὶ τῆς γῆς νεαρὰν πολεμικὴν ἀρτιγέννητον θεάν, ἀλλὰ ἡ ταυτότης της δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ προσδιορισθῇ.

Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὡς ἄνω, ἡ ὅλη σκηνὴ δυνατὸν νὰ ἐρμηνευθῇ ὡς ἐξῆς: Γέννησις οὐρανίας πολεμικῆς νεαρᾶς θεᾶς, παρίσου μορφῆς πρὸς τὸν Δία —ἢ γέννησις τοῦ ὁποίου εἰκονίζεται ἐπὶ τοῦ ὡς ἄνω χρυσοῦ δακτυλίου τῶν Μυκηνῶν. Ἡ θεὰ Δία, ἥτοι ἡ προϊστορικὴ Ἀφροδίτη —πρὸ τῆς ἀποσυνδέσεώς της ἀπὸ τοῦ Διὸς κατὰ τὴν ὑστέραν Μυκηναϊκὴν ἐποχὴν—, ἔρχεται εἰς τὸν νοῦν, ἔχουσα πάρισον ὄνομα καὶ ὑπόστασιν πρὸς αὐτόν.

1. Περὶ τῆς χρήσεως τοῦ φυτοῦ τούτου καὶ τοῦ ἐξ αὐτοῦ παραγομένου ὀπίου κατὰ τὴν μυκηναϊκὴν ἐποχὴν βλ. σελ. 214, 263.

2. Περὶ τούτου βλ. ἐκτενέστερον κατωτέρω, σελ. 94.

3. *P.M.* I, εἰκ. 115.

4. Πβλ. τὸ Λύκαιον καὶ βλ. ἐκτενέστερον σελ. 238 σημ. 6· καὶ τὸ Ἱερὸν τῆς Πάφου καὶ βλ. ἐκτενέστερον ἐπίσης σελ. 253 καὶ 240.

ΔΙΩΝΗ (Β. Δ. ΠΑΡΑΔΟΣΙΣ) ΚΑΙ ΗΡΑ (Β. Α. ΠΑΡΑΔΟΣΙΣ)

Παρά τὴν μεγάλην ὄμως σπουδαιότητα τῆς Διώνης καὶ τῆς πρωίμου μυκηναϊκῆς θείας ὁμολόγου της, ἡ ὁποία φαίνεται νὰ συνδέεται μὲ τὴν προ - πατριαρχικὴν κοινωνίαν, ἡ "Ηρα εἶναι ἐκείνη τελικῶς, ἡ ὁποία ἐπικρατεῖ εἰς τὸ ἐλληνικὸν πάνθεον ὡς σύζυγος τοῦ Διὸς καὶ ὡς ἄνασσα τοῦ Ὀλύμπου, μολονότι εἶναι παρείσακτος, τρόπον τινά. Ἄλλ' ὡς τοιαύτη ἔχει ἤδη ἐπικρατήσει εἰς τὸ "Ἐπος.

"Ἡδη ὄμως ἡ "Ηρα ἀπαντᾷ κατὰ τὴν φθίνουσαν Μυκηναϊκὴν ἐποχὴν, εἰς τὸ πυλιακὸν ἀνακτορικόν, τυπικόν¹ καὶ μάλιστα εἰς κάποιαν σχέσιν μετὰ τοῦ Διὸς καὶ μετὰ ταυτόχρονον ἀποσύνδεσιν, ὅπως φαίνεται, τῆς Δῖας ἐξ αὐτοῦ². Συμπεραίνεται δὲ συνήθως σήμερον ὑπὸ τῶν ἐρευνητῶν³, ὅτι ἡ θεὰ αὐτή, ἡ "Ηρα, δὲν σημαίνει νεαράν (θείαν) ὑπαρξιν, δὲν συνδέεται δηλαδὴ τὸ ὄνομά της ἐτυμολογικῶς μὲ τὴν λέξιν ἦρωσ, ὅπως εἶχε προταθῆ παλαιότερον. Ὡς ἐκ τούτου, πιθανὴ φαίνεται ἡ γνώμη⁴, κατὰ τὴν ὁποίαν τὸ ὄνομα τῆς θεᾶς προέρχεται μᾶλλον ἀπὸ τὸ (ἐναρθρον) ὄνομα (ἢ) "Ερα (= "Ηρα). Ὑπὸ τὸ ὄνομα αὐτὸ —καὶ ἄνευ τοῦ ἄρθρου— (= e - ra), τὸ ὁποῖον σημαίνει γῆ, ἀπαντᾷ ἄλλωστε καὶ εἰς τὸ ὡς ἄνω πυλιακὸν τυπικόν. Σχετικὸν μὲ τὴν ὑπόστασιν της αὐτὴν εἶναι καὶ τὸ ὅτι οἱ στάχυες ἐλέγοντο καὶ ἄνθη "Ηρας. Εἰς τὴν ἀποδοχὴν δὲ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς συντείνουν καὶ τὰ ἐξῆς :

Τὰ σκυθικὰ φύλα λατρεύουν, κατὰ τὸν Ἡρόδοτον⁵, τὴν Γῆν ὡς σύζυγον τοῦ Διὸς, ἥτοι τὴν προσωποποιημένην μορφήν τῆς γῆς. Τὸ αὐτὸ συμβαίνει καὶ μὲ τὰ ἱρανικὰ φύλα⁶, καθὼς καὶ μὲ τὰ Ἰνδικά⁷, ἢ προέλευσις τῶν ὁποίων συνδέεται μὲ τὴν παρὰ τὸν Εὐξείνιον περιοχὴν. Ὁ ἀντίστοιχος μάλιστα τοῦ ἐλληνικοῦ Διὸς (καὶ τοῦ λατινικοῦ Jupiter) σασκριτικὸς θεός, παρουσιαζόμενος ὡς σύζυγος τῆς Γῆς, ἀναφέρεται καὶ ὡς πατήρ⁸. Δὲν εἶναι δὲ τυχαῖον, ἐπὶ τοῦ προκειμένου, ὅτι ἡ ἄτυπος σύζυγος τοῦ Διὸς Σεμέλη ἐτυμολογικῶς συνδέεται μὲ τὴν ΙΕ (σλαβικὴν) λέξιν zemlja (= γῆ).

1. Βλ. CHANTRAINE, ἔ.ἀ., λ.

2. STELLA ἔ.ἀ., SCHWABL ἔ.ἀ.

3. Βλ. CHANTRAINE, ἔ.ἀ., λ.

4. Τοῦ WELCKER, βλ. αὐτόθι.

5. ΗΡΟΔ. IV 59.

6. SCHWABL, ἔ.ἀ., 361.

7. Αὐτόθι.

8. Αὐτόθι.

Τὸ ὅτι ὁ κύριος λατρευτικὸς χώρος τοῦ γάμου Διὸς καὶ Ἡρας ἦτο, καθ' ὅλην τὴν ἱστορικὴν ἐποχὴν, ἡ νῆσος Σάμος, ὅπου καὶ τὸ κύριον Ἱερὸν τῆς θεᾶς, δὲν εἶναι τυχαῖον. Δὲν εἶναι ἐπίσης ἄσχετον τῆς καταγωγῆς τῆς καὶ τὸ ἀρχαιοπρεπές τῆς ἐπίθετον βοῶπις. Καὶ τοῦτο, διότι, ὅπως ἔχει ὑποστηριχθῆ¹, τοῦτο συνδέεται μὲ τὸ στέμμα τῆς παλαιᾶς λατρευτικῆς μορφῆς τῆς εἰς τὴν Σάμον, τὸ ὁποῖον εἶναι τοῦ γνωστοῦ συρο-χιτιπτικοῦ τύπου, φέρον ζευγὸς βοείων κεράτων. Ἄσχετα τῆς αὐτῆς καταγωγῆς τῆς θεᾶς ἄλλωστε δὲν εἶναι καὶ ἄλλα σύμβολα τῆς μορφῆς τῆς αὐτῆς² εἰς τὴν Σάμον. Ὅπως ἄσχετα δὲν εἶναι καὶ τὰ ἐνώτια, τὰ ὁποῖα ἡ θεὰ φορεῖ εἰς τὴν Ἰλιάδα³, ἀπαντῶντα εἰς ἀνατολικά πρότυπα⁴, ἀλλὰ καὶ ὁ ἐάνός τῆς⁵ φερόμενος ὡς συρο-χιτιπτικὸν ἐπανωφόριον, μὲ πρόσθιον ἀνοιγμα, τὸ ὁποῖον κλείει διὰ περονῶν. Τοῦτον φορεῖ ἡ θεὰ εἰς τὴν Ἰλιάδα, ἀφοῦ κτενίσει τὰ μαλλιά τῆς — ἄρα εἶναι ἤδη ἐνδεδυμένη—, ὡς ἐπέन्दυμα, προκειμένου νὰ ἀναχωρήσῃ.

Φαίνεται λοιπὸν ὅτι ἡ ἐπικράτησις τῆς Ἡρας εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς συναντήσεως δύο λατρευτικῶν παραδόσεων : τῆς τῶν Μυκηναίων τῆς διασπορᾶς (εἰς τὸ Ἄ. Αἰγαῖον), οἱ ὁποῖοι ὑπῆρξαν καὶ φορεῖς τῆς λατρείας τῆς εἰς τὴν πατρίδα των μὲ τὴν παλαιὰν ἐλλαδικὴν καὶ κρητομυκηναϊκὴν παράδοσιν (περὶ τοῦ Διός). Δὲν εἶναι δὲ τυχαῖον ὅτι ἡ ἀποσύνδεσις τῆς Δῖας ἀπὸ τοῦ Διὸς καὶ ἡ σύνδεσις τῆς Ἡρας μὲ αὐτὸν ἐμφανίζεται εἰς περιοχὴν (Πύλον) μὲ ἀρκετὴν ἐκ (Μ.) Ἀσίας (A-si-wi-ja) μειονότητα.

Δὲν εἶναι, ἐξ ἄλλου, τυχαῖον ὅτι τὰ δύο μεγάλα ἐλλαδικὰ Ἱερά τῆς Ἡρας, εἰς τὸ Ἄργος (Πρόσυμναν) καὶ εἰς τὴν Ὀλυμπίαν, ὑπῆρξαν τὰ κύρια κέντρα τῆς δυναστείας τῶν Πελοπιδῶν, ἡ ὁποία ἦτο, ὡς γνωστόν, Β.Ἀ. μικρασιατικῆς, καταγωγῆς. Τὸ ὅτι εἶναι σύμμαχος τῶν Ἑλλήνων ἡ Ἡρα κατὰ τὸν Τρωικὸν πόλεμον, ὀφείλεται ἴσως περισσότερον εἰς τὸ γεγονός αὐτὸ καὶ ὀλιγώτερον εἰς τὴν ἀντιπάθειάν τῆς κατὰ τῶν Τρώων (διότι ὁ Πάρις ἐπέλεξε τὴν Ἀφροδίτην ἀντ' αὐτῆς).

Ἡ τοιαύτη ὑπόστασις τῆς Ἡρας, ἐκ τῆς προσωποποιημένης δηλαδὴ μορφῆς τῆς γῆς, παλαιότερα τῆς διαμορφώσεως τοῦ δόγματος (Μυθολογίας - Θεογονίας), ὅπου ἡ Γῆ ἐμφανίζεται νὰ εἶναι σύζυγος τοῦ Οὐρα-

1. KARDARA, Problems of Hera's Cult - images, *A.J.A.* (1960), 563.

2. *Αὐτόθι*.

3. *Ξ* 183.

4. KARDARA, Ἐρματα τρίγληνα μορβέντα, *A.J.A.* 1961, 62-64.

5. *Αὐτόθι*.

νοῦ, ἐξηγεῖ ἴσως διατί ἡ Ἥρα θεωρεῖται μήτηρ τοῦ χθονίου ἀπάτορος ὄντος, τοῦ Τυφώεως¹, ὁ ὁποῖος ὑπὸ τοῦ Ἑσιόδου² θεωρεῖται τέκνον τῆς Γῆς. Ἐπίσης ἐξηγεῖ ἴσως διατί ἡ θεὰ αὐτὴ ἐξισοῦται ὑπὸ τοῦ Ἐμπεδοκλέους μὲ τὴν Γῆν³. Σημαντικὸν δὲ εἶναι ὅτι τέκνα τῆς Γῆς ἀπάτορα, ὅπως λ.χ. ὁ Πύθων εἰς τοὺς Δελφοὺς καὶ ὁ Ἐριχθόνιος εἰς τὴν Ἀκρόπολιν τῶν Ἀθηνῶν, ἀναφέρονται ὡς τέκνα ἀρχικῶς τῆς γῆς, ὡς ἀπάτορα καὶ αὐτοφυᾶ, ὡς χθόνιοι τοπικοὶ θεοί, συνδεόμενοι ἐκ τῶν ὑστέρων μὲ τὴν Γῆν. Διὰ τοῦτο καὶ φαίνεται πολὺ δικαιολογημένη ἡ γνώμη τοῦ Nilsson⁴ ὅτι μαντεῖον —καὶ λατρεία— τῆς Γῆς δὲν ὑπῆρξε ποτὲ εἰς τοὺς Δελφοὺς.

Ὅπως δὲ ἦτορ ἡ ἐπικράτησις τῆς Ἥρας εἰς τὸ ἑλληνικὸν πάνθεον, διαπιστουμένη κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον εἰς τὸ Ἔπος, ἀπηχεῖ πιθανῶς καὶ κάποιαν κοινωνικὴν διεργασίαν, ἡ ὁποία συνετελέσθη πρὸς τὸ τέλος τῆς Β' χιλιετίας π.Χ. Τοῦτο, διότι ἡ προβολὴ αὐτῆς τῆς θεᾶς, συντελεσθεῖσα εἰς τὰ πλαίσια τῆς προχωρημένης σχετικῶς πατριαρχίας, δὲν προβάλλει οὐσιαστικῶς αὐτὴν ὡς μητέρα τῶν τέκνων τοῦ ἀλλὰ μᾶλλον ὡς σύζυγόν του. Ἀντανακλᾶ, μὲ ἄλλους λόγους, μᾶλλον μείωσιν τῆς βασιλίσσης (ἀνάσσης) μητρὸς καὶ ἀντίστοιχον προβολὴν — καὶ αὐξήσιν τῆς δικαιοδοσίας — τῆς βασιλίσσης (ἀνάσσης) συζύγου. Τοῦτο συμβαίνει ἄλλωστε καὶ εἰς τὴν ἐπικράτειαν τῶν Χιττιτῶν, ὅπου κατὰ τὸν 13ον αἰ. π.Χ. ἡ χουρρικῆς καταγωγῆς σύζυγος τοῦ βασιλέως τῶν Χιττιτῶν Hattusilis Γ', ἡ Puduhepa, διαδραματίζει ἐξ ἴσου σημαντικὸν ρόλον εἰς τὰ πράγματα τῆς χώρας, ὅσον καὶ ὁ ἡγεμὼν σύζυγός της, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον δὲν συνέβαινε ἐνωρίτερον⁵, διότι ἕως τότε ὁ τίτλος τῆς βασιλίσσης δὲν ἐδίδετο εἰς τὴν σύζυγον τοῦ βασιλέως ἀλλὰ μόνον εἰς τὴν μητέρα του.

Καὶ διὰ τὴν προβολὴν τῆς Ἥρας, τόσον τὸ Ἄργος, ὅσον καὶ αἱ Μυκῆναι ἐδικαιολογοῦντο. Καὶ τοῦτο, ἕνεκα τῆς ἐκεῖ καθιδρύσεως τῆς δυναστείας τῶν Πελοπιδῶν - Ἀτρειδῶν, ἡ ὁποία ἦτο Β.Ἀ. ἐλληνικῆς καταγωγῆς (τῆς διασπορᾶς), καὶ δὴ μικρασιατικῆς. Τὸ δὲ Ἱερὸν τῆς θεᾶς (εἰς τὴν Πρόσυμναν) ἔκειτο μεταξύ Ἄργους καὶ Μυκηνῶν. Ἡ αὐτὴ ὅμως δυναστεία εἶχεν, ὡς γνωστόν, ἐπεκταθῆ καὶ εἰς τὴν Σπάρτην (Λακωνι-

1. Ὀμηρ. ὕμν. Ἀπόλλ. III 305.

2. Θεογ. 821.

3. Ἀπ. Β 6, 2.

4. *Gesch. Gr. Rel.* I, 159 καὶ 171.

5. Βλ. GURNEY, *The Hittites*, Peng. 1954, 68.

κήν) καὶ τὴν ἀχαϊκὴν αὐτὴν (προ - δωρικὴν) λακωνικὴν παράδοσιν πιθανῶς ἀπηγεῖ τὸ Ἔπος διὰ τὴν Ἥραν, ἔχουσαν εἰς αὐτὸ ὡς ἔδραν τῆς καὶ αὐτὴν τὴν Σπάρτην (βλ. κατωτ.).

Κάποιαν ἀντίστοιχον ἐξέλιξιν, ἄλλωστε, προβολῆς τῆς βασιλίσσης - συζύγου, εἰς τὸν φθίνοντα μυκηναϊκὸν κόσμον τῶν ἀχαϊκῶν ἡγεμονιῶν, ἰδίως τῶν Πελοπιδῶν - Ἀτρειδῶν, εἶναι δυνατὸν νὰ διίδῃ κανεὶς καὶ εἰς τὴν προέχουσαν θέσιν τῆς Κλυταιμνήστρας καὶ τῆς Ἑλένης, ὅσον ἀφορᾷ τὸν ρόλον των εἰς τὰ πράγματα τῆς δυναστείας καὶ τῶν ἡγεμονιῶν των.

Ἄλλ' εἰς τὴν Β.Δ. ἑλληνικὴν παράδοσιν, ὅπως κυρίως αὐτὴ ἐκπροσωπεῖται εἰς τὸ θεσπρωτικὸν Ἱερόν, τὴν θέσιν τῆς συζύγου τοῦ Διὸς καταλαμβάνει ἡ μητρικὴ μορφή τῆς Διώνης, ἥτοι τῆς πρεσβυτέρας Ἀφροδίτης. Τοῦτο ὅμως συμβαίνει καὶ χωρὶς καμμίαν μείωσιν τῆς παλαιᾶς προνομιούχου ιδιότητός της, ὡς μητρὸς (τῶν πάντων). Τὴν ιδιότητα αὐτὴν ἄλλωστε δανεῖζει ἐνίοτε καὶ εἰς τὴν Ἥραν, ἐνῶ ἀρκετὰ ἀργότερον συγχέεται ἀλλὰ καὶ ταυτίζεται ἐνίοτε¹ καὶ μὲ τὴν Γῆν². Τὴν προνομιούχον θέσιν της, καὶ μάλιστα ἔναντι ὅλων τῶν θεῶν, φαίνεται ἄλλωστε νὰ διατηρῇ καὶ εἰς τοὺς Ἑτρούσκους ἡ πρεσβυτέρα Ἀφροδίτη, ὡς Turan (βλ. ἄνωτ.), ἐνῶ καὶ εἰς τὴν ρωμαϊκὴν παράδοσιν, ἡ ἀντίστοιχος θεὰ, ἡ Juno, διατηρεῖ μέγα μέρος τῆς παλαιᾶς αἰγλης της ἐπίσης. (βλ. ἄνωτ.).

Ἡ σύζευξις αὐτῆ, Διώνης καὶ Διὸς, γενομένη πιθανῶς εἰς τὰ πλαίσια, τὰ ὁποῖα διεμορφώθησαν κατὰ τὴν ὑποχώρησιν τῶν μητρωνυμικῶν γενῶν — ἡ ὁποία ὑπῆρξε βαθμιαία — καὶ διὰ νὰ προβληθῇ ἐφεξῆς καὶ ὁ ρόλος τοῦ συζύγου - πατρὸς εἰς τὴν ἐξουσίαν, εὐρίσκει κάποιον παράλληλον εἰς τὴν παράδοσιν (τῶν ὀρφικῶν) περὶ τῆς ἀποπέρας τοῦ Διὸς νὰ συζευχθῇ τὴν (μητέρα του) Ρέα³. Ἐξηγεῖ ἐπίσης μίαν ἄλλην σύζευξιν, κάπως περιέργον, διατηρηθεῖσαν μόνον εἰς τὴν περίπτωσιν δύο ἀρκαδικῶν περιοχῶν τῆς Πελοποννήσου. Πρόκειται περὶ τῆς συζεύξεως τοῦ Ποσειδῶνος καὶ τῆς Δήμητρος, αἱ σχέσεις τῶν ὁποίων φαίνεται ὅτι ἦσαν ἀρχικῶς μητρὸς καὶ υἱοῦ (Πο-τί-δας = Πότις - Δᾶς = ὁ Κύριος Δᾶς· καὶ Δα-μά-τηρ = ἡ μήτηρ τοῦ Δᾶ)⁴. καὶ αἱ ὑποστάσεις των καθαρῶς χθονίου χαρακτῆρος. Ἡ παράδοσις αὐτὴ διετηρεῖτο συγκεκρι-

1. SCHWABL, ἔ.ἀ., 363.

2. ΠΑΥΣ. X 12, 10.

3. Περὶ τῆς παραδόσεως αὐτῆς βλ. MYLONAS, *Eleusis*, ἔ.ἀ., 240.

4. Περὶ αὐτοῦ βλ. ΚΑΡΔΑΡΑ, *Οἱ Λακεδαιμόνιοι*, ἔ.ἀ., 244 κ.έ., καὶ A.E., 1983 ἔ.ἀ., 42 κ.έ.

μένως εἰς τὴν Θέλπουσαν¹ ἀφ' ἐνὸς καὶ εἰς τὴν Φιγάλειαν² ἀφ' ἑτέρου, ὅπου ἀνεφέρετο, πρὸς τούτους, ὅτι ὁ Ποσειδῶν ἔλαβε τότε τὴν μορφήν ἵππου, διότι καὶ ἡ Δημήτηρ, θέλουσα νὰ ἀποφύγη αὐτόν, εἶχε λάβει τὴν μορφήν φοράδος, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ γεννηθῇ κόρη, ἡ Δέσποινα, κατ' ἀναλογίαν πρὸς τὴν ἐκ τοῦ Διὸς καὶ τῆς Διώνης, νεωτέραν Ἀφροδίτην (βλ. ἄνωτ. καὶ ἀμέσως κατωτ.).

Ἡ νεωτέρα αὐτὴ θεὰ εἰς τὴν Β.Δ. παράδοσιν ἀρχικῶς ἔφερε πιθανώτατα τὸ αὐτὸ ὄνομα μὲ τὴν μητέρα της, (Διώνην), λαμβανομένου ὑπ' ὄψιν ὅτι ἡ διαφοροποιηθεῖσα ἐπιβίωσίς της, ὡς νεαρᾶς θεᾶς, εἰς τὴν λατινικὴν παράδοσιν ἦτο Diana (βλ. κατωτ.).

Τὰ τέκνα πάντως τοῦ Διὸς, εἴτε ἐκ τοῦ ἐπισήμου γάμου του εἰς τὴν Β.Δ. ἑλληνικὴν παράδοσιν (μὲ τὴν Διώνην) εἴτε εἰς τὴν Β.Ἀ. ἑλληνικὴν παράδοσιν (μὲ τὴν Ἥραν), παρουσιάζουν τὰ ἀκόλουθα γενικὰ χαρακτηριστικά.

Τὸ ἐκ τῆς Διώνης τέκνον του, ἡ Ἀφροδίτη—Διώνη, ἀποτελεῖ μικρὰν καταβολάδα, οὕτως εἰπεῖν, τῆς μυκηναϊκῆς ὁμολόγου της, καὶ δὴ καταβολάδα μὲ λίαν περιορισμένην ἀρμοδιότητα: εἶναι θεὰ τοῦ κάλλους καὶ τῆς φιλότητος. Εἰς δὲ τὴν λατινικὴν παράδοσιν, ὡς Diana, ἀποσυνδεθεῖσα σχετικῶς, ἔχει ἐπίσης περιορισμένην ἀρμοδιότητα, εἶναι θεὰ τοῦ κυνηγίου καὶ τῆς ἀγρίας φύσεως μόνον. Ἐκ δὲ τῶν τέκνων του³ ἐκ τῆς Ἥρας ἡ μὲν Ἥβη φαίνεται ὅτι ἀποτελεῖ ἐπίσης κάποιαν καταβολάδα τῆς ἐν λόγῳ μυκηναϊκῆς θεᾶς⁴, ὁ δὲ Ἄρης τοῦ παλαιοῦ (νέου) μυκηναϊκοῦ Διὸς, προτοῦ αὐτὸς νὰ προσπορισθῇ τὴν ιδιότητα δηλαδὴ τοῦ πατρός. Ὁ Ἥφαιστος φαίνεται, ἐξ ἄλλου, ξένος μᾶλλον πρὸς τὸ ἑλλαδικὸν (ἠπειρωτικὸν) στοιχεῖον καὶ τοπικὸς θεὸς τοῦ Β.Ἀ. Αἰγαίου, παραληφθεὶς ὑπὸ τῶν Μυκηναίων πιθανῶς τῆς διασπορᾶς, διότι κέντρον τῆς λατρείας του εἶναι ἡ Λῆμνος κατὰ τὴν ἱστορικὴν ἐποχὴν (τὸ ὄνομά του—ἄπτω, ἀφή—ταυτόσημον πρὸς τὴν διὰ τοῦ πυρὸς τεχνουργίαν, ὑποδηλοῖ τὸν θεῖον τεχνίτην καὶ μεταλλουργόν)· καὶ κυρίως ὑπὸ τῶν ἐκ Μ. Ἀσίας τεχνιτῶν τῆς Πύλου (Ἰώνων), μέρος τῶν ὁποίων, πρὸ τῆς καθόδου τῶν Δωριέων, μετώκησεν εἰς τὴν Ἀττικὴν.

Ἐν ὀλίγοις, ἡ διαδικασία τοῦ γάμου Διὸς—Ἥρας ἔχει πραγματωθῆ εἰς τὸ Ἔπος. Ὡς χῶρος δὲ τοῦ γάμου των εἰς αὐτὸ ἀναφέρεται

1. ΠΑΥΣ. VIII 25.4 κ.έ.

2. ΠΑΥΣ. VIII 42, 1 κ.έ.

3. Βλ. Σχόλ. Ἰλ. Α 609.

4. Βλ. καὶ SCHWABL, ἔ.ἀ., 363.

ἡ Ἰδη¹ τῆς Τρωάδος, ἥτοι περιοχὴ συναντήσεως πιθανῶς διαφόρων, καὶ (Β.Δ.) ἑλλαδικῆς καὶ (Β.Α.) αἰγαιακῆς, παραδόσεων φύλων. Ἄλλ' ἔχει ἀρχίσει ἐνωρίτερον ἀκόμη ἢ διαδικασία αὐτή, κατὰ τὴν φθίνουσαν Β' χιλιετίαν π.Χ. Ἐμφανιζομένη δὲ εἰς τὸ πυλιακὸν τυπικὸν ἡ Ἡρα, ὡς κάπως συνδεομένη μὲ τὸν Δία, μετ' ἀντίστοιχον ἀποσύνδεσιν ἐξ αὐτοῦ τῆς μυκηναϊκῆς Δίας, δυνατὸν νὰ εἶναι ἢ ἐκ Μ. Ἀσίας ποτνία θεὰ (Asi-wija Potinija)² τοῦ πυλιακοῦ τυπικοῦ. Ὅπωςδὴποτε ἡ θεὰ αὐτὴ προβάλλεται ἐφεξῆς, εἰς τὸ ὑπὸ διαμόρφωσιν ἑλληνικὸν πάνθεον, διὰ νὰ καταλήξῃ τελικῶς πρέσβα θεὰ τοῦ Ὀλύμπου εἰς τὸ Ἔπος.

ΤΡΙΑΣ ΔΙΩΝΗΣ - ΔΙΟΣ - ΑΦΡΟΔΙΤΗΣ

Παρά ταῦτα —καὶ ὅπως ἐλέχθη ἤδη— ἡ Ἡρα δὲν φαίνεται νὰ εἰσχωρῇ κυριαρχικῶς εἰς τὴν λαϊκὴν Β.Δ., τὴν ἑλλαδικήν, συνείδησιν καί, μολονότι ἔχει καθιερωθῆ εἰς τὸ ἑλληνικὸν δόγμα νὰ εἶναι ἀδιαμφισβήτητος ἀνασσα τοῦ Ὀλύμπου, ὡς σύζυγος τοῦ Διός, εἰς τὴν ὡς ἄνω συνείδησιν τὰ πρωτεῖα ἐξακολουθεῖ νὰ τὰ ἔχῃ ἡ Διώνη καὶ αὐτὴ νὰ εἶναι πηγὴ τοῦ ὑψίστου ἀγαθοῦ τῆς ζωῆς, μὲ κέντρον τῆς λατρείας τῆς τὸ θεσπρωτικὸν Ἱερόν, ὅπου καὶ ἐτιμᾶτο κατὰ τὴν ἱστορικὴν ἐποχὴν ὡς σύζυγος καὶ πάρεδρος τοῦ Διός. Ἐκεῖ ἡ ἐξελιγμένη λατρεία τῆς θεωρεῖται, ὅτι προήρχετο ἐκ τινος νοτιωτέρας περιοχῆς, πιθανῶς τῆς Πελοποννήσου, τῆς φθινοῦσης μυκηναϊκῆς ἐποχῆς³. Ἡ περιοχὴ δὲ αὐτὴ εἶναι πιθανώτατα ἢ Ἀρκαδία, καλουμένη καὶ Πελασγία⁴, τοῦθόπερ ἐξηγεῖ διατί εἰς τὸ Ἔπος⁵ ὁ Ἀχιλλεύς, ἀπευθυνόμενος πρὸς τὸν Δία τοῦ Ἱεροῦ αὐτοῦ, τὸν χαρακτηρίζει Δωδωναῖον καὶ Πελασγικὸν συγχρόνως (*Zeῦ ἄνα, Δωδωναῖε, Πελασγικέ, τηλόθι ναίων/Δωδώνης μεδέων δυσχειμέρου*).

Ὡς τοιαύτη ἐξέχουσα θεία μορφή εἰσχωρεῖ καὶ εἰς τὴν ἐν γένει ἑλληνικὴν φιλοσοφικὴν σκέψιν. Καὶ τοῦτο πιθανῶς γίνεται διὰ μέσου τοῦ ἱερατείου ἑλλαδικῶν περιοχῶν Ἱερῶν, ἀλλὰ καὶ ἰσχυρῶν γενῶν

1. Ἰλ. Ε 292 κ.έ.

2. STELLA, ἔ.ἀ, 213, Ἀσία καλεῖται ἢ Ἀθηνᾶ κατὰ τὴν ἱστορικὴν ἐποχὴν εἰς τὴν δωρικὴν Σπάρτην καὶ τοῦνο ἴσως διότι ἤδη ἐλατρεύετο ὡς Ἐργάνη ὑπὸ τῆς μειονότητος τῶν ἐκ Μ. Ἀσίας τεχνιτῶν τῆς μυκηναϊκῆς Πύλου, (βλ. σελ. 92), ἢ μετανάστευσις τῶν ὁποίων εἰς τὴν Ἀττικὴν, πρὸ τῆς δωρικῆς Καθόδου, συνετέλεσεν εἰς τὴν ἐμπέδωσιν τῆς λατρείας αὐτῆς ἀπὸ κοινοῦ μετὰ τῆς τοῦ Ἡφαίστου.

3. Βλ. ΔΑΚΑΡΗΝ, Α.Ε. 1959 ἔ.ἀ., 128.

4. ΠΑΥΣ. VIII 1, 6.

5. Ἰλ. II 233-34.

των καὶ τῆς ἐν γένει ἐξουσίας των, εἰς ἄμεσον σύνδεσμον εὐρισκομένων μετὰ τὰ Ἱερὰ αὐτά.

Τοιουτοτρόπως, ἐμφανίζεται εἰς τὸν Πλάτωνα¹ ἡ μορφή αὐτὴ ὡς Ἀφροδίτη πρεσβυτέρα (καὶ εἶναι ἄλλως γνωστὴ ὡς οὐρανία), καὶ δὴ ὡς κυρίαρχος θεότης, μετὰ κύριον ἐκπρόσωπόν της τὴν ἱέρειαν Διοτίμαν, ἡ ὁποία εἶναι ἐξ Ἀρκαδίας καὶ φέρει ὄνομα ἐτυμολογικῶς συναπτόμενον μετὰ τὸ ὄνομα τῆς μυκηναϊκῆς Δίας, τῆς Διώνης, τοῦ Διὸς καὶ τῆς Ἀφροδίτης, ἐνῶ κατὰ τὸν Πρόκλον αὐτὴ εἶναι μία τῶν Πυθαγορείων γυναικῶν. Καὶ ναὶ μὲν ἡ θεὰ αὐτὴ, ἡ οὐρανία Ἀφροδίτη, παρουσιάζεται ὡς πηγὴ ζωῆς καὶ εἰς τοὺς Ὀρφικούς², ἀλλ' εἰς αὐτοὺς ὡς πηγὴ ζωῆς ἐπίσης ἐμφανίζεται καὶ ὁ Ζεὺς, ἴσως διότι, κατόπιν τῆς ἐπιβολῆς του ὡς πατρός, ὑποκαθιστᾷ τελικῶς αὐτὴν εἰς τὴν κοσμογονικὴν ἰδιότητα.

Εἰς τὸ θεσπρωτικὸν Ἱερὸν πάντως κυρίαρχον θέσιν εἰς τὴν ὡς ἄνω τριάδα ἔχει ἡ Διώνη, διότι εἰς αὐτὴν εἶναι ἀφιερωμένον καὶ τὸ Ἱερὸν αὐτὸ καὶ ὄχι εἰς τὸν Δία. Ὁ Ζεὺς κυριαρχεῖ μὲν εἰς αὐτό, ὅπως καὶ εἰς τὴν Πασσαρῶνα, παλαιὰν πρωτεύουσαν τῆς Θεσπρωτίας, ἀλλ' ὡς στρατιωτικὴ καὶ πολιτικὴ κυρίως φυσιογνωμία. Ἐξ ἄλλου, ἡ Ἀφροδίτη (νεωτέρα) εἰς τὸ ἐν λόγῳ Ἱερὸν φαίνεται νὰ εἶναι μᾶλλον περιθωριακὴ, ἴσως διότι ἔχει βαθμιαίως ὑποβιβασθῆ καὶ εἰς αὐτό, ὅπως καὶ εἰς τὸν Ὀλυμπον, καὶ εἶναι θεὰ τοῦ κάλλους καὶ τῆς φιλότητος μόνον (πάνδημος), πρᾶγμα τὸ ὁποῖον συμβαίνει ἤδη καὶ εἰς τὸ Ἔπος. Ἴσως ὅμως τοῦτο νὰ συμβαίνει εἰς μεταγενέστεραν μόνον ἐποχὴν εἰς τὸ Ἱερὸν αὐτό.

Οὕτως ἢ ἄλλως, ἡ νεωτέρα Ἀφροδίτη ἐξακολουθεῖ νὰ ἔχῃ τὴν παλαιὰν ἰσχὺν καὶ τὴν αἴγλην της εἰς πλεῖστα ἄλλα μέρη, διατηροῦντα κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ἀκμαίαν τὴν Β.Δ. ἐλληνικὴν παράδοσιν, κατὰ τὸ πλεῖστον δὲ ἐλλαδικά. Εἰς τὰ μέρη αὐτὰ ἡ προβολὴ τῆς θεᾶς αὐτῆς εἶναι μεγάλη, διότι λατρεύεται ἀκόμη ὡς πολεμικὴ θεὰ. Ὡς τοιαύτη ὅμως θεὰ, πολεμικὴ, εἰς τὸ Καπιτώλιον ἔχει ὑποκατασταθῆ διὰ τῆς Ἀθηνᾶς (Minerva). Ἡ τριάς ἐπομένως αὐτὴ τοῦ Καπιτωλίου ἀνταποκρίνεται πρὸς τὴν ὡς ἄνω τριάδα Διώνης — Ἀφροδίτης (πολεμικῆς) — Διὸς. Τὰ κατωτέρω παραδείγματα διὰ τὴν πολεμικὴν ἐλληνικὴν Ἀφροδίτην εἶναι ἐνδεικτικά.

1. Συμπ. 201 d.

2. Ὑμν. 54.

Η Β.Δ. ΑΦΡΟΔΙΤΗ

Εἰς τὴν δωρικὴν Σπάρτην, μὲ τὴν Β.Δ. παράδοσιν καὶ τὴν κατ' ἐξοχὴν στρατιωτικὴν κοινωνίαν, ἡ Ἀφροδίτη λατρεύεται, ὡς πάρισος μορφή τοῦ πολεμικοῦ Διός¹, καὶ ἐπὶ τῆς ἀκροπόλεως τῆς πόλεως, καθὼς καὶ εἰς τὰ Βοιώνητα, τὴν παλαιὰν ἀγορὰν τῆς, ὅπου ἡ θεὰ αὐτὴ λατρεύεται² ἀπὸ κοινοῦ μετὰ τοῦ Διός. Καὶ εἰς τὴν δευτέραν περίπτωσιν μὲ τὸ αὐτὸ μάλιστα ἐπίθετον. Εἰς τὴν πρώτην δὲ περίπτωσιν λατρεύεται ὡς Ἀρεία, καὶ μετὰ τῆς Ἀθηναῖς, κατ' ἐξοχὴν πολεμικῆς ἑλληνικῆς θεᾶς κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους. Τοῦτο συμβαίνει ἄλλωστε καὶ εἰς τὴν (Β.Δ. παραδόσεως) ἐπίσης Ἀχαΐαν³. Νομίσματα, ἐξ ἄλλου, τῆς Σπάρτης (πίν. 29βγ) εἰκονίζουσι τὸ ξόανον τῆς Ἀφροδίτης ὡς πολεμικῆς θεᾶς, ὠπλισμένον μὲ κράνος καὶ τόξον —καὶ ἐσφαλμένως θεωρούμενον ἄλλοτε μὲν ὡς ξόανον τῆς Ἀθηναῖς, ἔνεκα τοῦ κράνου· καὶ ἄλλοτε τῆς Ἀρτέμιδος, ἔνεκα τοῦ τόξου. Μερικὰ μάλιστα τῶν νομισμάτων αὐτῶν⁴ παρουσιάζουσι τὸν κορμὸν τοῦ σώματος τῆς θεᾶς ὑπὸ μορφήν ἐρμαϊκῆς στήλης (πίν. 29γ) ἐπὶ χαμηλῆς βάσεως καὶ ἐπὶ τῆς στήλης αὐτῆς ἔχουσι προστεθῆ κεφαλὴ καὶ χεῖρες. Ὁ ἡμι-ἀνεικονικὸς αὐτὸς τύπος τῆς θεᾶς ὅμως εἶναι συνήθης τύπος τῆς Ἀφροδίτης, γνωστὸς καὶ ἀπὸ ἄλλα μέρη⁵ (πίν. 29α καὶ πίν. 30α), καὶ τὸ τόξον ἀπαντᾷ ὡς σύμβολον καὶ τῆς Ἀφροδίτης (βλ. ἀμέσως κατωτ.).

Πόσον ἡ ἐπιβίωσις τῆς ἀντιλήψεως αὐτῆς θεωρεῖ τὴν Ἀφροδίτην ὡς πολεμικὴν θεὰν φαίνεται καὶ ἀπὸ τοῦ ὅτι ἡ ἑορτὴ τῆς εἰς τὴν πόλιν τῶν Θηβῶν ἦτο ὑπὸ τὴν ἐπιμέλειαν τῶν πολεμάρχων⁶, μολονότι εἰς τὴν Βοιωτίαν ἡ Ἥρα εἶχεν ἐπικρατήσει (βλ. κατωτ.) γενικώτερον. Ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν Κύπρον, μὲ τὴν ἀρκαδικὴν παράδοσιν, δὲν εἶναι τυχαῖον, ὅτι τὸ ὄνομα τοῦ ἱερέως τῆς θεᾶς ἦτο ἀγῆτωρ⁷.

Εἰς δὲ τὴν δωρικὴν Σπάρτην ἡ Ἀφροδίτη ἐλατρεύετο ἐπὶ τῆς ἀκροπόλεως καὶ διὰ ναοῦ, ὅπισθεν τοῦ ναοῦ τῆς Χαλκιοίκου Ἀθηναῖς κειμένου⁸ ὡς Ἀρεία δὲ καὶ μὲ δύο ξόανα, ἐν τῆς πρεσβυτέρας καὶ ἕτερον τῆς νεωτέρας πιθανῶς, ἀμφοτέρων μὲ πολεμικὸν χαρακτῆρα. Μὲ τὸ ἐπίθετον

1. Βλ. LACT., *Div. Inst.* I 20, Ἀρθολ. 9,310.

2. ΠΑΥΣ. III 17,5 ΠΑΥΣ. III 15,10.

3. *Rev. Arch.* 1876, 102.

4. Βλ. ΚΑΡΔΑΡΑ, Οἱ Λακεδαιμόνιοι ἔ.δ., 235.

5. Βλ. LANGLOTZ ἔ.δ., 9, εἰζ. 1.

6. ΞΕΝ. Ἑλλήν. V 4, 4.

7. Βλ. CHANTRAINE, ἔ.δ. λ. (ΗΣΥΧ. λ).

8. ΠΑΥΣ. III 17,5.

αυτό, τὸ ὁποῖον ἦτο δηλωτικὸν πολεμικῆς θεᾶς, ἐλατρεύετο ὡς πολεμικὸς θεὸς ("Αρειος) καὶ ὁ Ζεὺς εἰς τὴν παλαιὰν πρωτεύουσαν τῶν (Β,Δ. καταγωγῆς) Μολοσσῶν¹ τῆς Ἡπείρου καὶ μὲ νεανικὴν μάλιστα μορφήν. Ὡς Ἄρειος δὲ ἐλατρεύετο ἐπίσης ὁ Ζεὺς καὶ εἰς τὴν Ὀλυμπίαν², εἰς βωμὸν τὸν ὁποῖον ἐμοιράζετο μὲ τὸν Ἡφαιστον. Ἐπὶ τῆς ἀκροπόλεως τῆς Σπάρτης, ἐξ ἄλλου, ἐτιμᾶτο ἡ Ἀφροδίτη καὶ δι' ἄλλης μορφῆς της, ὡς Ἀμβλογήρα, ἥτοι ὡς θεότης τῆς αἰωνίας ὑγείας (καὶ ὠραιότητος), ἀποτρέπουσα τὸ γῆρας³. Πλησίον δὲ τοῦ γνωστοῦ οἰκοδομήματος εἰς τὴν πόλιν αὐτὴν, τὴν Σκιαδάδα, ἡ Ἀφροδίτη ἐλατρεύετο μετὰ τοῦ Διός, καὶ ὡς Ὀλυμπία (βλ. κατωτ.). Ἐξ ἄλλου, εἰς τὴν παλαιὰν ἀγορὰν τῆς αὐτῆς πόλεως (Βωώνητα) ἡ Ἀφροδίτη ἐλατρεύετο ἐντὸς ναοῦ, μὲ δύο μάλιστα ξόανα⁴, ἐν καθήμενον καὶ ἕτερον ὄρθιον, τὸ πρῶτον συνδεόμενον μὲ τὴν ιδιότητά της ὡς προστάτιδος τοῦ γάμου⁵, ὡς πρεσβυτέρας θεᾶς, καὶ τὸ ἕτερον μὲ τὴν προστασίαν τῆς πόλεως, ὡς νεωτέρας καὶ πολεμικῆς. Εἶχε δὲ ὁ ναὸς αὐτὸς καὶ ὑπερῶον, ὅπως εἶχε πιθανῶς καὶ τὸ κτήριον (τελεστήριον) ὀπισθεν τοῦ τεμένους εἰς τὸ ἀνασκαφέν ἀρχαδικὸν Ἱερὸν (βλ. κατωτ.), χρησιμοποιοῦμενον πρὸς τέλεσιν ἱερουργιῶν πιθανῶς. Ὀπλισμένη ἐλατρεύετο ἐπίσης ἡ θεὰ καὶ ἐπὶ τῆς ἀκροπόλεως τῆς πόλεως (βλ. ἄνωτ.), ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν πλησίον νῆσον τῶν Κυθήρων, ὅπου ὑπῆρχε καὶ τὸ περιώνυμον Ἱερὸν της⁶, μὲ σημιτικούς ἴσως ἐμβολιασμούς (βλ. ἄνωτ.). Ὀπλισμένη ἐπίσης ἐλατρεύετο καὶ εἰς τὴν ἀκρόπολιν τῆς δωρικῆς Κορίνθου, τὸν Ἀκροκόρινθον⁷. Νομίσματα δὲ τῆς πόλεως αὐτῆς τὴν εἰκονίζουσαν φέρουσαν ἀσπίδα⁸. Φαίνεται συνεπῶς, ὅτι αἱ ἀκροπόλεις καὶ τὰ ὑψώματα ἐν γένει ἦσαν ἀγαπητοὶ τόποι λατρείας της, ὅπως ἦσαν καὶ τοῦ Διός, προσιδιάζοντα εἰς τὸν παλαιὸν χαρακτῆρα ἀμφοτέρων, ἥτοι ὡς θεῶν τοῦ φωτὸς καὶ ὡς στρατιωτικῶν προστατῶν τῶν λατρευτῶν των. Ἰδιαιτέρως ὅμως ὁ πολεμικὸς της χαρακτήρ, ὅπως καὶ τῆς Ἀθηνᾶς, ἦτο ἀμυντικὸς καὶ ὄχι ἐπιθετικὸς. Ἀναφέρονται, ἐξ ἄλλου, καὶ ἄλλα τοιαῦτα μέρη λατρείας της, Β.Δ. (δωρικῆς) παραδόσεως κυρίως. Τοιαῦτα μέρη εἰς τὴν Πελοπόννησον ἦσαν: Πλὴν

1. ΠΛΟΥΤ. *Πύρρ.* V 8.

2. ΠΑΥΣ. V 14,6.

3. ΠΑΥΣ. III 18,11.

4. ΠΑΥΣ. III 15,10.

5. *Αὐτόθι.*

6. ΠΑΥΣ. III 23,1.

7. ΠΑΥΣ. II 5,1.

8. Βλ. BRONEER, *Armed Aphrodite, Un. Calif. Pap.* 1943.

τοῦ Ἀκροκορίνθου¹, ἢ Τροιζήν, ὅπου ἡ θεὰ ἐλατρεύετο ὡς Ἀκραία². Ἄλλ' ἐλατρεύετο καὶ ἐπὶ τῶν ἀκρωρειῶν τῆς θαλάσσης (ἀκρωτηρίων) ὡς προστάτις τῶν ναυτικῶν, καθὼς καὶ ἐπὶ τῶν πλησίον ἀκτῶν καὶ εἰδικώτερον τῶν λιμένων: Λ.χ. εἰς τὴν Ἑρμιόνην ἐλατρεύετο ὡς ποντία καὶ λιμενία³, εἰς τὴν Ἐπίδαυρον ὡς λιμενία⁴. Εἰς τὸν λιμένα τῆς Αἰγίνης⁵, τῶν Κεγχρεῶν⁶ καὶ τῶν Πατρῶν⁷· καὶ παρὰ τὴν θάλασσαν εἰς τὴν Λέρναν⁸, ὡς καὶ εἰς τὸ Ταίναρον, ὁμοίως παρὰ τὴν θάλασσαν⁹· καὶ εἰς τὸ Γύθειον, εἰς τὴν Κρανάην¹⁰, ἀλλὰ καὶ ἄλλοῦ.

Δὲν εἶναι δὲ τυχαῖον, ὅτι ὁ ναὸς τῶν Ἀκρῶν τῆς Ν. Σικελίας (ἀποικίας τῶν Συρακουσῶν) ἦτο ἀφιερωμένος εἰς αὐτήν¹¹. Ἄλλὰ καὶ ὁ περίφημος ναὸς¹² τοῦ ἀκρωτηρίου Δειναρέτου (ἢ Βοῦς) τῆς Κύπρου (εἰς τὴν ἐσχατιὰν τῆς Καρπασίας) ἦτο ὁμοίως ἀφιερωμένος εἰς αὐτήν¹³, λατρευομένην ὡς Ἀκραίαν. Καὶ δὲν εἶναι τυχαῖον, ὅτι ἡ ὡς ἄνω ἀκρόρεια, κατὰ τὸν Στράβωνα¹⁴ ἐλέγετο καὶ Ὀλυμπος· καί, κατ' αὐτόν, ὁ ναὸς τῆς θεᾶς ἐπ' αὐτῆς ἦτο ἄδυτον γυναιξὶ καὶ ἀόρατον... Ἄς ὑπομνησθῆ ὅτι Ὀλυμπος ἐλέγετο (βλ. κατωτ.) καὶ τὸ Λύκαιον τῆς Ἀρκαδίας, ὅπου ἐλατρεύετο κατ' ἐξοχὴν ὁ Ζεὺς· καὶ ὅτι ἡ Κύπρος εἶχεν ἐποικισθῆ κατὰ μέγα μέρος ὑπὸ Ἀρκάδων (βλ. ἄνωτ.), κατὰ τὸ τέλος τῆς Β' χιλιετίας π.Χ. Ἄς σημειωθῆ ἐπίσης, ὅτι, λατρευομένη ἐπὶ ἀκρωτηρίων, ἡ Ἀφροδίτη ἦτο καὶ προστάτις τῶν ναυτικῶν συγχρόνως. Εἰς δὲ τὴν Κνίδον ἡ θεὰ ἐλατρεύετο καὶ ὡς Εὐπλοία διὰ τὸν αὐτὸν λόγον προφανῶς, ἰδιότης ἡ ὁποία ἀνήγετο πιθανώτατα εἰς παλαιωτάτους χρόνους, ἀπηχοῦσα μίαν προ-ἐπικὴν ἴσως μυκηναϊκὴν ναυτικὴν παράδοσιν, συνεχισθεῖσαν καὶ μετὰ τὴν Κάθοδον τῶν δωρικῶν (καὶ ἄλλων Β.Δ.) φύλων. Ἄλλὰ τόσον, ἡ ἰδιότης αὐτῆ ὅσον καὶ ἡ

1. ΠΑΥΣ. II 5,1.

2. ΠΑΥΣ. II 52,6.

3. ΠΑΥΣ. II 34,11.

4. ΠΑΥΣ. II 29,1.

5. ΠΑΥΣ. II 29,6.

6. ΠΑΥΣ. II 2,3.

7. ΠΑΥΣ. VII 21,10.

8. ΠΑΥΣ. II 37,2.

9. ΠΑΥΣ. III 25,9.

10. ΠΑΥΣ. III 25,9.

11. BERNABO BREA, *Il tempio die Afrodite die Akrai* (Centre Jean Bérard X 1986).

¹² Ἀτυχῶς ἡ δημοσίευσίς αὐτῆ δὲν κατέστη προσιτή, ὅταν ἡ παροῦσα ἐργασία ἦτο εἰς τὸ τυπογραφεῖον.

12. ΣΤΡΑΒ. III 682.

13. HOGARTH, *Devia Cypria* (1889).

14. Ἐ.ἀ. (σημ. 12).

ιδιότης τῆς Ἀκραίας θεᾶς, ἀπεμπολήθησαν καὶ ὑπὸ τῆς Ἡρας μετὰ τὴν διὰ τοῦ Ἔπους κυρίως ἐπικράτησίν της, ἰδίως δὲ ἐκεῖ ὅπου ἡ παράδοσις τῶν Πελοπιδῶν ἦτο ἰσχυρὰ ἢ ἡ δωρική παράδοσις εἶχεν ὑποχωρήσει.

ΑΝΤΑΓΩΝΙΣΜΟΣ ΑΦΡΟΔΙΤΗΣ - ΗΡΑΣ

Εἰς τὴν Σπάρτην ὅμως, κατὰ μὲν τὴν ἐποχὴν τῶν Ἀτρείδων, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ Ἔπος¹, κυρίαρχος θεότης εἶναι ἡ Ἡρα. Ἐν τούτοις, μετὰ τὴν δωρικὴν κάθοδον ἢ κυριαρχία της αὐτὴ ἐξαφανίζεται καὶ ἡ λατρεία της δὲν κατορθώνει πιθανῶς νὰ ριζωθῇ ἐκεῖ, σὺν τοῖς ἄλλοις καὶ λόγῳ τοῦ ἀνταγωνισμοῦ τῶν δωρικῶν πλέον πόλεων Σπάρτης - Ἀργους.

Ὅπως δὲ ἦτο ἡ δωρική Σπάρτη, ἡ Σπάρτη τῶν Ἡρακλειδῶν, τιμᾶ κατ' ἐξοχὴν τὴν Ἀφροδίτην καὶ τὴν Ἀθηνᾶν ὡς πολιούχους θεάς, καθὼς καὶ τὴν Ἄρτεμιν. Πόσον δὲ ἡ Ἡρα εἰσέρχεται εἰς τὸ περιθώριον εἰς τὴν σπαρτιατικὴν κοινωνίαν φαίνεται ἐκ τοῦ ἐξῆς: Ἡ θεὰ αὐτὴ ἀπουσιάζει ἀπὸ τὰ ἐπισημότερα μέρη λατρείας τῆς πόλεως: τὴν ἀκρόπολιν, ἀφ' ἑνός, καὶ τὴν παλαιὰν ἀγοράν, ἀφ' ἑτέρου (Βοώνητα). Λατρεύεται δὲ κάπου ἐντὸς τῆς πόλεως, ἦτοι, εἰς τὴν μεγάλην ἀγοράν², ἡ ὁποία εἶναι μεταγενεστέρα τῆς ἄλλης, καὶ εἰς ἓν ἄλλο μέρος, εἰς Ἱερόν, ὅπου ὅμως καὶ λατρεύεται ὡς Ἀργεία — ὡσάν νὰ μὴ ἦτο ἡ Σπάρτη ποτὲ ἢ παλαιὰ ἔδρα της· καὶ ἐκεῖ πάλιν δὲν λατρεύεται αὐτοτελῶς ἀλλ' ἀπὸ κοινοῦ μὲ τὴν Ἀφροδίτην, ὡς Ἀφροδίτη - Ἡρα³.

Ἐξ αὐτοῦ εἶναι δυνατόν νὰ διαγνωσθῇ μία πλήρης σχεδὸν ὑποχώρησις τῆς λατρείας τῆς Ἡρας κατὰ τὴν μετα - ἀτρείδικὴν ἐποχὴν καὶ μία ἀντίστοιχος προβολὴ τῆς λατρείας τῆς Ἀφροδίτης (καὶ τῆς Ἀθηνᾶς), ὡς πολιούχων τῆς πόλεως, καὶ ἰδίως τῆς ἀκροπόλεως, κατὰ τὴν δωρικὴν ἐποχὴν. Ἐπίσης μία ἄλλη προσπάθεια, ἐν συνεχείᾳ, διεισδύσεως τῆς λατρείας τῆς Ἡρας εἰς τὴν λατρευτικὴν ζωὴν τῆς πόλεως, μὲ πενιχρὰ ὅμως ἀποτελέσματα. Καὶ τοῦτο, ἔνεκα τῆς ἰσχύος τὴν ὁποίαν διετήρει ἡ Ἀφροδίτη εἰς τὴν (Β.Δ.) δωρικὴν συνείδησιν, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν προ - ἀτρείδικὴν λαϊκὴν παράδοσιν τῆς Λακωνικῆς. Δὲν εἶναι δὲ τυχαῖον, ὅτι εἰς τὴν λαϊκὴν συνείδησιν ἡ Ἐλένη, θεοποιηθεῖσα μετὰ θάνατον⁴, ἐταυτίζετο μὲ τὴν

1. Ἰλ. Δ 52.

2. ΠΑΥΣ. ΙΙΙ 11,9.

3. ΠΑΥΣ. ΙΙΙ 13,8 κ.έ.

4. ΚΑΡΔΑΡΑ, Ἡ ἀρχαῖκή πολιτικὴ τῆς Σπάρτης (1975), 25 (βλ. καὶ Ε.Ε.Φ.Σ.Π.Α. 1973-4) καὶ: Οἱ Λακεδαιμόνιοι (1979), 295 κ.έ.

Ἀφροδίτην, μὲ τὴν ὁποίαν (ὡς Venus) σχετίζεται καὶ ἐτυμολογικῶς¹. Εἰς τὴν αὐτὴν ὡς ἄνω παράδοσιν ἐνετάσσετο ἄλλωστε καὶ ἡ ἀρκαδικὴ παράδοσις, ἡ ὁποία μετεφυτεύθη καὶ εἰς τὴν Κύπρον. "Ὅπως, ἐξ ἄλλου, δὲν εἶναι τυχαῖον ὅτι εἰς τὴν αὐτὴν ὡς ἄνω λαϊκὴν συνείδησιν ὁ Ἄγαμέμνων καὶ ὁ Μενέλαος, θεοποιηθέντες μετὰ θάνατον, ἐταυτίζοντο μὲ τὸν Δία.

Εἰς τὴν Ὀλυμπίαν, ἀντιθέτως, ἡ διείσδυσις τῆς Ἥρας ὑπῆρξεν ἐπιτυχῆς (βλ. καὶ ἄνωτ.). Τοῦτο πιθανῶς συνέβη, διότι ἡ λατρεία τῆς ἀφ' ἐνὸς ἐπεβλήθη πρὸ τῆς Καθόδου τῶν (Β.Δ. καταγωγῆς) Ἡλείων, καὶ μάλιστα ὑπὸ τῆς δυναστείας τῶν Πελοπιδῶν, ὁ ἰδρυτὴς τῆς ὁποίας Πέλοψ κατέστη ἡγεμὼν εἰς τὴν πλησίον Πῖσαν· καὶ ἀφ' ἑτέρου, διότι ἡ Ἄλτις μετὰ τὴν Κάθοδον καὶ ἐγκατάστασιν τῶν Ἡλείων ἐξηκολούθησεν ἐπὶ μακρὸν νὰ ἀνήκη εἰς τὴν Πῖσαν, καὶ ὄχι εἰς τοὺς Ἡλείους, εἰς τρόπον ὥστε νὰ παγιωθῇ ὀριστικῶς πλεον εἰς αὐτὴν ἡ λατρεία τῆς Ἥρας καὶ μάλιστα μετὰ τοῦ Διὸς, ἐκδιώξασα τὴν Ἀφροδίτην ἐξ αὐτῆς τελικῶς.

Παρὰ ταῦτα, ὑπάρχουν ἀψευδεῖς μάρτυρες τῆς προηγηθείσης εἰς τὴν Ἄλτιν κυριαρχίας τῆς λατρείας τῆς Ἀφροδίτης. Κυριώτεροι ἐξ αὐτῶν εἶναι παραστάσεις ἐρυθρομόρφων ἀγγείων τῆς Ν. Ἰταλίας, ὅπου, ὅπως φαίνεται, διωχετεύθη ἡ παράδοσις αὐτὴ κατὰ τὸν ἀποικισμὸν (τῶν γενῶν), τῆς φθινοῦσης Β' χιλιετίας π.Χ. καὶ τῆς Μυκηναϊκῆς ἐποχῆς. Ἐπὶ τῶν ἀγγείων αὐτῶν² εἰκονίζεται συνήθως ἡ γνωστὴ σκηνὴ εἰς τὸ Ἱερόν τῆς Ἄλτεως, πρὸ τῆς μυθικῆς ἀρματοδρομίας Πέλοπος καὶ Οἰνομάου. Εἰς μίαν λοιπὸν τῶν ἀγγειογραφιῶν αὐτῶν, πλησίον τοῦ βωμοῦ ὑπάρχει στήλη μὲ ἐνεπίγραφον τὸ ὄνομα τοῦ θεοῦ (ΔΙΟΣ) ἐπ' αὐτῆς, ἐπέχουσα τὴν θέσιν ἀνεικονικῆς μορφῆς του³. Εἰς ἄλλην δὲ (πίν. 29 δ, Μουσεῖον Νεαπόλεως) πλησίον τοῦ βωμοῦ ὑπάρχει ξόανον θεᾶς μὲ τόξον καὶ φιάλην. Τὸ ξόανον τοῦτο ὅμως δὲν εἶναι δυνατόν νὰ εἶναι τῆς Ἥρας, ἡ ὁποία ἔχει εἰκονισθῆ εἰς αὐτὴν ἄνω καὶ εἰς τὰ δεξιὰ, παραπλεύρως τοῦ Διὸς (ὡς νεόγαμος ἀποκαλυπτομένη). Καὶ διὰ μὲν τοῦ τρόπου αὐτοῦ δηλοῦται ὑπὸ τοῦ ἀγγειογράφου, ὅτι εἶναι γνωστὸς εἰς αὐτὸν ὁ γάμος Διὸς - Ἥρας ἀλλὰ δηλοῦται καί, ὅτι κυρίαρχος θεότης εἰς τὴν Ἄλτιν δὲν εἶναι ἡ Ἥρα, ἀλλ' ἡ θεά, τῆς ὁποίας τὸ ξόανον ὀρθοῦται ὀπισθεν τοῦ ἐν λόγῳ βωμοῦ, φέρον φιάλην καὶ τόξον καὶ τρία γράμματα ἐπὶ τῆς στεφάνης

1. Βιβλιογρ. βλ. SKUTSCH, Helen : her name and nature, *J.H.S.* 107 (1987), 188 κ.έ.

2. A.B. COOK, *Zeus*, I 303, πίν. III καὶ IV.

3. Περὶ ὁμοίων στηλῶν βλ. ΡΩΜΑΙΟΥ, Ἀρκαδικοὶ Ἑρμαῖ, *A.E.* 1911, 147 κ.έ.

τῆς κεφαλῆς τῆς (κατὰ προφορικὴν παρατήρησιν τοῦ Sir John Beazley). Τὸ τόξον αὐτὸ τῆς θεᾶς ἀνακαλεῖ εἰς τὸν νοῦν τὸ τόξον τοῦ ξοάνου τῆς Ἀφροδίτης εἰς τὴν Σπάρτην (πίν. 29β,γ)¹. Ἀνακαλεῖ ὅμως ἡ μορφή καὶ εἰκονιζομένην ἐπὶ ἐρυθρομόρφου ἀγγείου μορφήν (πίν. 30 δ) τῆς Ἀφροδίτης, κρατοῦσαν τόξον ἐπίσης καὶ φιάλην· καὶ ἰσταμένην πλησίον Ἔρωτος — ὥστε νὰ μὴ ὑπάρχῃ ἀμφιβολία περὶ τῆς ταυτότητός τῆς². Ἀκριβῶς τόξον καὶ φιάλην κρατεῖ, ὅπως ἐλέχθη, τὸ ξοάνον τῆς αὐτῆς θεᾶς (Ἀφροδίτης) ἐπὶ τῆς ὡς ἄνω ἀγγειογραφίας (τῆς Νεαπόλεως). Ἀλλὰ πέραν τούτων καὶ τὰ τρία γράμματα ἐπὶ τῆς στεφάνης τοῦ ξοάνου τούτου, τῆς ἐν λόγῳ ἰταλιωτικῆς ἀγγειογραφίας (τῆς Νεαπόλεως), εἶναι ἐξ ἴσου δηλωτικά, δυνάμενα νὰ ἀναγνωσθοῦν ὡς : ΔΙΑ· καὶ νὰ θεωρηθοῦν ὡς συνιστῶντα τὸ ὄνομα τῆς μυκηναϊκῆς Ἀφροδίτης (βλ. ἄνωτ.).

Φιάλας δὲ κρατεῖ καὶ μία ἄλλη μορφή (ξοάνον) τῆς Ἀφροδίτης, ἐπὶ ἐρυθρομόρφου ἀγγειογραφίας, (πίν. 30β) ἀρυβάλλου εἰς Ὁξφόρδην, ἐξ Ὀλυμπίας προερχομένου, τῆς συλλογῆς Beazley³. Ἡ παρουσία ἀνὰ ἑνὸς Ἔρωτος ἐκατέρωθεν τοῦ ἐν λόγῳ ξοάνου ἐπὶ τοῦ ἀρυβάλλου τούτου δὲν ἀφήνει καμμίαν ἀμφιβολίαν περὶ τῆς ταυτότητος τῆς θεᾶς. Ἄσχετα ἴσως δὲν εἶναι καὶ τὰ δύο θυμιατήρια, ἀνὰ ἑν ἐκατέρωθεν τοῦ ξοάνου αὐτοῦ, διότι φιάλαι καὶ θυμιατήρια καὶ οἶνοχοαὶ ἀπετέλουν, κατὰ τὸν Θουκυδίδην⁴, συνήθη σκεύη Ἱερῶν τῆς θεᾶς. Τοῦτο φαίνεται καὶ ἀπὸ εὐρήματα ἄλλωστε τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ⁵. Ὁμοίως ἄσχετος δὲν εἶναι καὶ ἡ παρουσία τῶν γυναικείων μορφῶν (μητρὸς καὶ κόρης), κατὰ τὸν Beazley), αἱ ὅποιαὶ πλαισιώνουν τὸ ξοάνον⁶. Καὶ τοῦτο, διότι ἀναφέρεται ὅτι εἰς μὲν τὴν Ἀργολίδα συνειθίζετο ἡ μελλόνυμφος νὰ προσφέρῃ θυσίαν εἰς τὸν Ἱππόλυτον πρὸ τοῦ γάμου τῆς⁷, εἰς δὲ τὴν Λακωνικὴν (εἰς τὸ Ἱερόν τῆς Ἥρας Ἀφροδίτης) τοῦτο ἔπραττον καὶ αἱ μητέρες των⁸.

Τέλος, σημαντικὸν διὰ τὴν λατρείαν τῆς θεᾶς Ἀφροδίτης πρὸ τῆς λατρείας τῆς Ἥρας εἰς τὴν Ἄλτιν εἶναι καὶ αὐτὸ τοῦτο τὸ ὄνομα τοῦ

1. ΚΑΡΔΑΡΑ, ἔ.ἀ., 234 κ.έ.

2. Μουσεῖον Βόννης, LANGLOTZ ἔ.ἀ., 30, πίν. 7, 1.

3. BEAZLEY, *Sir John and Lady Beazley Gifts*, 1912 - 1966, (1967), ἀρ. 277, πίν. XLI.

4. VI 40.

5. Βλ. σελ. 232, 213.

6. Βλ. καὶ σελ. 201.

7. ΠΑΥΣ. II 34, 11, 12.

8. ΠΑΥΣ. III 13,9.

ἐν λόγῳ Ἱεροῦ : Ὀλυμπία. Τὸ ὄνομα τοῦτο εἶναι γένους θηλυκοῦ, ὅπως καὶ τὸ ὄνομα τοῦ θεσπρωτικοῦ Ἱεροῦ : Δωδώνη. Ἀμφότερα δηλαδὴ εἶναι δηλωτικὰ τῆς λατρείας τῆς θεᾶς, ἡ ὁποία παλαιόθεν ἐλατρεύετο ἐκεῖ μετὰ τοῦ Διός. Καὶ τοῦτο εἶναι δυνατὸν νὰ ἐξηγηθῇ καὶ διὰ τὸ Ἱερὸν τῆς Ἄλτεις, διότι : Τὸ ἐπίθετον Ὀλυμπία ἀπαντᾷ ὡς θεοφόρον ἐπίθετον τῆς θεᾶς Ἀφροδίτης καὶ ἀντιστοίχως καὶ τοῦ Διὸς εἰς τὴν Σπάρτην¹, καὶ μάλιστα εἰς τὴν παλαιὰν ἀγορὰν τῆς πόλεως (Βοώνητα), μετὰ τοὺς παλαιούς χώρους λατρείας. Τὸ αὐτὸ δὲ ἐπίθετον καὶ εἰς τὸν πληθυντικὸν ἀπαντᾷ εἰς τὸ μυκηναϊκὸν ἀνακτορικὸν τυπικὸν τῆς Πύλου, U - ru - ri - ja - jo, ἀναφερόμενον εἰς περισσοτέρας τῆς μιᾶς θεότητας² : ὀλύμπιοι. Γνωστοῦ ὅμως ὄντος ὅτι τὸ πλησίον τῆς Σπάρτης ἀρκαδικὸν ὄρος Λύκαιον, τὸ καὶ πλησίον σχετικῶς καὶ τῆς μυκηναϊκῆς Πύλου — τὸ ὁποῖον ἐφέρετο ὡς περιφανῆς τόπος τῆς γεννήσεως τοῦ Διὸς κατὰ τὴν ἱστορικὴν ἐποχὴν — ἐλέγετο καὶ Ὀλυμπος³, ἔπεται ὅτι πιθανῶς οἱ ὀλύμπιοι θεοὶ τοῦ πυλιακοῦ μυκηναϊκοῦ τυπικοῦ ἦσαν μᾶλλον ὁ Ζεὺς καὶ ἡ Ἀφροδίτη (- Δία), ἐξακολουθοῦντες νὰ λατρεύονται μετὰ τὴν προσωνομίαν αὐτὴν ἀργότερον καὶ εἰς τὴν δωρικὴν Σπάρτην. Ὅπως δὲ ἡ Δωδώνη, καθ' ἃ πιστεύεται, ὤφειλε τὸ ὄνομά της εἰς τὴν θεάν, καὶ συγκεκριμένως εἰς τὴν μυκηναϊκὴν Δίαν μετὰ τὴν ἀρχαιοπρεπῆ Β.Δ. κατάληξιν - ὄνα (- ὄνη), καθὼς ἤδη ἐλέχθη, καθ' ὅμοιον τρόπον καὶ ἡ Ὀλυμπία ὤφειλε τὸ ὄνομά της εἰς τὴν μυκηναϊκὴν Ὀλυμπίαν (Ἀφροδίτην), ἡ ὁποία ὅμως πολὺ ἐνωρὶς ἐξετοπίσθη ὑπὸ τῆς Ἥρας ἐκ τοῦ χώρου αὐτοῦ (βλ. ἄνωτ.).

Διείσδυσις, ἐξ ἄλλου, τῆς Ἥρας παρουσιάζεται καὶ εἰς αὐτὴν τὴν Πάφον τῆς Κύπρου⁴, ὅπου εἰς ἐπιγραφὴν, μαζὶ μετὰ τὴν Ἀφροδίτην καὶ τὸν Δία, ἀναφέρεται καὶ ἡ Ἥρα. Ἄλλ' ἡ διείσδυσις αὐτῆς ἦτο πολὺ ἰσχνὴ καὶ ἡ Ἀφροδίτη ἦτο συνεχῶς κυρίαρχος θεὰ τῆς Πάφου, ἐπισκιάζουσα καὶ αὐτὸν τὸν Δία.

Ἐπιτυχεστέρα κάπως ἦτο ἡ διείσδυσις τῆς Ἥρας εἰς τὴν Ἰδην τῆς Τρωάδος, ἡ ὁποία, κατὰ τὸ Ἔπος⁵ ὑπῆρξεν ὁ χώρος τοῦ γάμου της μετὰ τὸν Δία. Ἀλλὰ ἡ διείσδυσις αὐτῆς, καίτοι πιθανὸν νὰ ἐξετόπισε τὴν

1. ΠΑΥΣ. III 12,1.

2. STELLA ἔ.δ.

3. ΠΑΥΣ. VIII 38,2.

4. C. I. Gr., 264.

5. Βλ. σελ. 77 σημ. 1.

Ἄφροδίτην, δὲν ὑπῆρξεν ὅμως ἰκανὴ νὰ ἀποτρέψῃ τὸν Πάριν ἀπὸ τοῦ νὰ τὴν κρίνῃ ὠραιότεραν τῆς Ἥρας.

Ἀντιθέτως, ἡ Ἥρα παρέμεινε κυρίαρχος θεὰ εἰς τὸ Ἱερὸν μεταξὺ Μυκηνηῶν —καὶ Ἄργους (βλ. ἄνωτ.), ὅπου ἐλατρεύετο ὡς τοιαύτη καὶ ὑπὸ τῶν Δωριέων κατακτητῶν, μὲ κάποιον ἀντίστοιχον ὑποτονισμόν τῆς Ἄφροδίτης. Ἐλατρεύετο δὲ καὶ ἐπὶ τῆς ἀκροπόλεως τοῦ Ἄργους, ὡς προστάτις θεὰ τῆς πόλεως καὶ ὄχι μόνον ὡς σύζυγος τοῦ Διός. Ἀλλὰ τοῦτο συνέβη, ἴσως διότι τὸ δωρικὸν στοιχεῖον τῆς πόλεως αὐτῆς ἀπὸ πολὺ ἐνωρὶς συνεκεράσθη μὲ τὸ προ-δωρικὸν (ἀχαικὸν) στοιχεῖον, τὸ ὁποῖον καὶ διετήρει ἔντονον τὴν παράδοσιν τῶν Πελοπιδῶν - Ἀτρειδῶν. Ἡ λατρεία δὲ τῆς θεᾶς αὐτῆς ἐν συνεχείᾳ ἐπροχώρησε καὶ εἰς τὴν πρόσληψιν τῆς ιδιότητος (τῆς Ἀφροδίτης) ὡς προστάτιδος τῶν ἀκρωρειῶν (ἀκρωτηρίων) καὶ τῆς τῆς τῶν λιμένων, ὅπως φαίνεται λ.χ. ἀπὸ τὸ Ἱερὸν τῆς ἐπὶ ἀκρωτηρίου (ἄκρας) εἰς τὸν λιμένα τῆς Ἐπιδαύρου¹ καὶ εἰς τὴν Περαιχώραν ὅπου ἐτιμᾶτο ὡς Ἀκραία καὶ Λιμενία. Τὸ μέγιστον ὅμως Ἱερὸν τῆς ἐπὶ (θαλασσίας) ἀκρωρείας ἦτο εἰς τὸ ἀκρωτήριον Λακίνιον (τῆς Καλαβρίας), χρησιμεῦον καὶ ὡς συμμαχικὸν Ἱερὸν (καὶ ἔχον σήμερον ἓνα τῶν ἰσχυροτέρων φάρων). Εἰς τὸν χῶρον ὅμως αὐτὸν οἱ ἄποικοι ἦσαν ποικίλης προελεύσεως, καὶ δὴ καὶ ἰωνικῆς, καὶ ἡ θεὰ προφανῶς ἀνταπεκρίνετο εἰς τὴν παράδοσιν κάποιου μεγάλου μέρους των.

Εἰς τὴν Ἀρκαδίαν ὅμως ἡ Ἥρα εἶχεν ἐλαχίστην διείσδυσιν. Πλὴν δύο ναῶν τῆς —ἐνὸς εἰς τὴν Μαντίνειαν², παρὰ τὴν Ἀργολίδα, καὶ ἐνὸς ἄλλου εἰς τὴν Ἡραϊάν³, παρὰ τὴν Ὀλυμπίαν, ἦτοι καὶ τοῦ ἐνὸς καὶ τοῦ ἑτέρου πλησίον τοῦ ἐνὸς καὶ τοῦ ἑτέρου τῶν δύο κέντρων λατρείας τῆς εἰς τὴν Πελοπόννησον— δὲν ὑπῆρχεν ἄλλος χῶρος λατρείας τῆς, εἰμὴ μόνον εἰς τὴν Στύμφαλον⁴. Ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν Στύμφαλον ἡ λατρεία τῆς Ἥρας φαίνεται ὅτι ἀντεμετώπισε προβλήματα. Πιθανῶς δὲ τοῦτο συνέβη κατὰ τὴν ὑποκατάστασιν, ὑπ' αὐτῆς, τῆς λατρείας τῆς Ἀφροδίτης, νεωτέρας ἀφ' ἐνὸς καὶ πρεσβυτέρας ἀφ' ἑτέρου. Καὶ τοῦτο, διότι ἀναφέρεται ὅτι ἐλατρεύετο ἐκεῖ εἰς τρία Ἱερά, ἐξ ὧν εἰς τὸ ἐν ὡς Παῖς (ὑποκαθιστῶσα τὴν νεωτέραν Ἀφροδίτην) καὶ εἰς τὸ ἕτερον ὡς Τελεία (ὑπο-

1. ΠΑΥΣ. II 29,1.

2. ΠΑΥΣ. VIII 9,2.

3. ΠΑΥΣ. VIII 26,2.

4. ΠΑΥΣ. VIII 2,2.

καθιστῶσα τὴν πρεσβυτέραν Ἀφροδίτην). Εἰς δὲ τὸ τρίτον ἀναφέρεται ὅτι ἐλατρεύετο ὡς Χήρα, μετὰ διένεξίν τῆς πρὸς τὸν Δία, πράγμα τὸ ὁποῖον ἐπιτρέπει τὸ συμπέρασμα, ὅτι ἡ ὑποκατάστασις τῆς ὡς ἄνω τριάδος, (Ἀφροδίτης) - Διώνης, Διὸς καὶ Ἀφροδίτης (νεωτέρας), ὑπὸ τῆς Ἥρας ὑπὸ μίαν διττὴν τῆς ὑπόστασιν (ὡς Τελείας καὶ Παιδός) καὶ ὑπὸ τοῦ Διός, ἦτοι ὑπὸ τῆς τριάδος Ἥρας Τελείας, Διὸς καὶ Ἥρας Παιδός, δὲν ἐτελεσφόρησεν. Καὶ ἡ Ἥρα ἀπλῶς ὑποκατέστησε μόνον τὴν Ἀφροδίτην, μὲ ἀποτέλεσμα τὸν ἐκτοπισμὸν τοῦ Διός, ὅποτε ἡ τριάς ἀποκατεστάθη διὰ τοῦ ὡς ἄνω περιέργου σχήματος. Ἀνάλογον δὲ ἐπανελαμβάνετο καὶ εἰς τὴν Μεγαλόπολιν¹, ὅπου ὅμως, ἀντὶ τῆς Ἥρας, ἐλατρεύετο ἡ Ἀφροδίτη μὲ τρία ἀγάλματα ἐπίσης, τὸ ἐν τῆς Οὐρανίας, τὸ ἕτερον τῆς Πανδήμου καὶ τὸ τρίτον, ἄνευ ἐπικλήσεως. Τὸ Ἱερὸν τοῦτο ἦτο εἰς ἐρείπια, ὅταν τὸ ἐπεσκεύθη ὁ Πausanίας², ὁ ὁποῖος καὶ εἶχεν ἤδη διέλθει ἐκ Στυμφάλου. Πιθανῶς καὶ εἰς τὸ Ἱερὸν αὐτὸ διεσώζετο κάποιον παλαιὸν σχῆμα λατρείας, τριαδικόν, μὲ πλήρη ὅμως ὑποχώρησιν καὶ ὑποτονισμόν, μέχρις ἐξαφανίσεως, τῆς λατρείας τοῦ τρίτου μέλους, πιθανῶς, αὐτοῦ τούτου τοῦ Διός.

Τοιοιουτρόπως : Πλὴν τῶν δύο Ἱερῶν τῆς Ἥρας (τοῦ ἑνὸς εἰς τὴν Ἡραϊαν καὶ τοῦ ἑτέρου εἰς τὴν Μαντινείαν) ἐξηρητημένων καὶ τῶν δύο ἐκ τῶν δύο μεγάλων Ἱερῶν τῆς εἰς τὴν Πελοπόννησον, τῆς Ὀλυμπίας καὶ τοῦ Ἄργους ἀντιστοίχως, ὑπῆρχε μία μόνον ἄλλη λατρεία τῆς θεᾶς αὐτῆς εἰς ὀλόκληρον τὴν Ἀρκαδίαν : εἰς τὴν Στύμφαλον. Ἀλλὰ καὶ αὐτὴ φαίνεται, ὅτι ἐδράζετο ἐπὶ παλαιότερας μᾶλλον λατρείας τῆς Ἀφροδίτης, ἐνῶ καὶ εἰς τὸν ἕτερον τῶν δύο ἄλλων χώρων λατρεῖων τῆς, τὴν Μαντινικὴν, ὑπῆρχον, καὶ ἐκεῖ δύο Ἱερὰ τῆς Ἀφροδίτης (βλ. ἀμέσως κατωτ.). Καί, ἐνῶ ἡ Ἥρα ἐμφανίζεται εἰς τὴν Ἀρκαδίαν παρείσακτος, οὕτως εἶπειν, ἡ Ἀφροδίτη παρουσιάζεται νὰ ἐπικρατῇ πλήρως εἰς τὴν περιοχὴν αὐτὴν, ὅπως προκύπτει ἐκ τῶν ἀκολούθων πληροφοριῶν τοῦ περιηγητοῦ, ἦτοι ἐκ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν Ἱερῶν, τῶν ναῶν καὶ τῶν ἀγαλμάτων (ἢ ξοάνων) τῆς : Πρὸ τῆς Μαντινείας³, Ἱερὸν. Εἰς τὰ ὄρια Μαντινικῆς καὶ Ὀρχομενοῦ⁴, Ἱερὸν. Εἰς τὸν Ὀρχομενόν⁵, Ἱερὸν. Εἰς τὴν πόλιν Ψωφίδα⁶,

1. ΠΑΥΣ. VIII 32,2.

2. *Αὐτόθι*.

3. ΠΑΥΣ. VIII 6,5.

4. ΠΑΥΣ. VIII 12,9.

5. ΠΑΥΣ. VIII 13,2.

6. ΠΑΥΣ. VIII 24,6.

ναός· καὶ Ἱερὸν εἰς τὸν δρυμὸν Ἀφροδίσιον¹. Εἰς τὴν Τευθίδα², Ἱερὸν. Εἰς τὴν Μεγαλόπολιν³, Ἱερὸν καὶ ναός⁴. Εἰς τὴν Λυκόσουραν⁵, ναός. Εἰς τὸ Κωτύλιον⁶, ναός. Εἰς τὴν Τεγέαν⁷, ναός ἐντὸς τεμένους καὶ ἕτερος ναός, τῆς Παφίας⁸.

Ἄλλὰ καὶ εἰς τὴν περιοχὴν τῶν δύο μεγάλων κέντρων λατρείας τῆς Ἥρας, τὴν Ἀργολίδα καὶ τὴν Ἥλιδα, δὲν φαίνεται νὰ ὑπερίσχυεν ἡ Ἥρα ἔναντι τῆς Ἀφροδίτης (ἀλλὰ μᾶλλον συνέβαινε τὸ ἀντίθετον) κατὰ τὰ ὑπὸ τοῦ περιηγητοῦ παρεχόμενα στοιχεῖα : Εἰς μὲν τὴν Ἀργολίδα ἡ Ἥρα —πλὴν τοῦ μεγάλου Ἱεροῦ τῆς παρὰ τὸ Ἄργος⁹ καὶ δύο Ἱερῶν τῆς εἰς τὸ Ἄργος, ὅπου ἐλατρεύετο: ἀφ' ἑνὸς εἰς τὴν πόλιν¹⁰ καὶ ἀφ' ἑτέρου εἰς τὴν ἀκρόπολιν¹¹—, ἡ θεὰ αὐτὴ ἐλατρεύετο μόνον : εἰς ἓνα βωμὸν εἰς τὸ Ἀραχναῖον¹², τὸν ὁποῖον ἐμοιράζετο μετὰ τοῦ Διός· καὶ εἰς ἓν Ἱερὸν εἰς τὴν Ἐπίδαυρον¹³ καὶ εἰς ἓν ἄλλο, μετ' αὐτὴν¹⁴. Ἀντιθέτως, εἰς τὴν Ἀργολίδα ἡ Ἀφροδίτη ἐλατρεύετο : εἰς μὲν τὸ Ἄργος εἶχε ξόανον¹⁵ καὶ Ἱερὸν¹⁶ —ὅπου, καὶ τοῦτο δὲν εἶναι τυχαῖον, ὑπῆρχε καὶ ἄγαλμα τῆς ἡρώιδος τῆς πόλεως Τελεσίλλης, κρανοφόρου— ἀλλὰ καὶ ναόν¹⁷, καθ' ὁδὸν δὲ πρὸς τὴν Μαντίνειαν εἶχε ξόανον¹⁸ ἐντὸς τοῦ Ἀ. μέρους Ἱεροῦ, ἐνῶ εἰς τὸ Δ. ἐλατρεύετο ὁ Ἄρης (ὁ ὁποῖος προφανῶς εἶχεν ἀντικαταστήσει ἐκεῖ τὴν λατρείαν τοῦ πολεμικοῦ (νεανικοῦ) Διός. Εἰς τὴν Ἐπίδαυρον εἶχεν Ἱερὸν¹⁹ καὶ δεύτερον ἐπίσης²⁰. Εἰς τὴν Τροιζῆνα²¹ εἶχε ναὸν καὶ

1. ΠΑΥΣ. VIII 25,1.
2. ΠΑΥΣ. VIII 28,6.
3. ΠΑΥΣ. VIII 31,5.
4. ΠΑΥΣ. VIII 32,2.
5. ΠΑΥΣ. VIII 37,12.
6. ΠΑΥΣ. VIII 41,10.
7. ΠΑΥΣ. VIII 48,1.
8. ΠΑΥΣ. VIII 53,7.
9. ΠΑΥΣ. II 17,1 κ.έ.
10. ΠΑΥΣ. II 22,14.
11. ΠΑΥΣ. II 24,2.
12. ΠΑΥΣ. II 25,10.
13. ΠΑΥΣ. II 29,1.
14. ΠΑΥΣ. II 36,2.
15. ΠΑΥΣ. II 19,6.
16. ΠΑΥΣ. II 20,8.
17. ΠΑΥΣ. 23,8.
18. ΠΑΥΣ. II 25,1.
19. ΠΑΥΣ. II 27,5.
20. ΠΑΥΣ. II 29,1.
21. ΠΑΥΣ. II 32,3.

ἕτερον ναὸν εἶχεν εἰς τὴν Τροϊζηνίαν¹ καὶ εἰς τὸν Πρωῶνα ὁμοίως εἶχε δύο ναοὺς², ἐνῶ παρὰ τὴν Ἀμυμώνην³ εἶχεν ἄγαλμα παρὰ τὴν θάλασσαν καὶ εἰς τὸ Τημένιον⁴ εἶχε Ἱερόν. Κατὰ δὲ εὐρεθεῖσαν ἐπιγραφὴν εἰς τὴν Ἐπίδαυρον ἐλατρεύετο εἰς αὐτὴν καὶ ὡς Ἐρυσμία⁵. Τὸ ἐπίθετον τοῦτο ὀρθῶς μὲν ὑπὸ τοῦ Παπαδημητρίου ἐσχετίσθη μὲ τὴν πολεμικὴν ὑπόστασιν τῆς θεᾶς, ἀλλ' ὅχι ὡς προστάτιδος τοῦ ἐρύματος (= ἀκροπόλεως), ὅπως ὑπεστηρίχθη ὑπ' αὐτοῦ, διότι, ὅπως καὶ ὁ ἴδιος παρεδέχθη, ἡ ἐν λόγῳ ἀκρόπολις ἦτο ἀφιερωμένη εἰς τὴν Ἀθηνᾶν. Τὸ ἐπίθετον τοῦτο, ταυτόσημον μὲ τὸ Ἐρυσκίη, ἐσήμαινε, φρονοῦμεν, τὴν σώτειραν θεὰν ἀπὸ παντὸς δεινοῦ, περιλαμβανομένης καὶ ἐχθρικῆς ἐπιβουλῆς, καὶ ἦτο ἐπίθετον καὶ τῆς πρεσβυτέρας καὶ τῆς νεωτέρας πολεμικῆς Ἀφροδίτης.

Εἰς δὲ τὴν Ἥλιδα ἢ μὲν Ἥρα εἰς τὴν Ἄλτιν, κατὰ τὸν Πausανίαν, ἐλατρεύετο εἰς τὸν γνωστὸν ναὸν τῆς⁶ καὶ διὰ βωμῶν⁷, ὡς καὶ δι' ἐνὸς ἀγάλματος⁸ ἐκ χαλκοῦ. Ἐντὸς τῆς πρωτεύουσας τῶν Ἥλειων ὅμως ἀπουσίαζε παντελῶς ἡ λατρεία τῆς Ἥρας. Ἡ δὲ Ἀφροδίτη εἰς μὲν τὴν Ἄλτιν ἐλατρεύετο δι' ἐνὸς βωμοῦ⁹ καὶ δι' ἀγαλμάτων¹⁰ ἀλλὰ καὶ δι' Ἱεροῦ παρὰ τὸν Κλάδεον ποταμόν¹¹. Εἰς δὲ τὴν πρωτεύουσαν τῶν Ἥλειων (Ἥλιδα) ἢ Ἀφροδίτη ἐλατρεύετο¹² ὡς οὐρανία διὰ ναοῦ· ἀλλὰ καὶ διὰ τεμένους, ὡς πάνδημος. Ἐξ ἄλλου, ἐλατρεύετο καὶ εἰς τὴν Κυλλήνην¹³ δι' Ἱεροῦ.

Ἀλλὰ εἰς τὴν Βοιωτίαν, παρὰ τὴν Β.Δ. προέλευσιν τοῦ πληθυσμοῦ, μὲ ἐξαιρέσειν ἴσως κάπως τὴν πόλιν τῶν Θηβῶν (βλ. ἄνωτ.), ἐπεκράτησεν ἡ Ἥρα. Καὶ τοῦτο συνέβη ἴσως, διότι εἰς τὸν χῶρον αὐτὸν διετηρεῖτο ἐπὶ μακρὸν ἡ ἀνάμνησις τῶν ἐκεῖθεν ὑπὸ τὸν Πέλοπα, κατὰ τὴν παράδοσιν, διελθόντων Ἀχαιῶν, κατὰ τὴν κάθοδόν των πρὸς τὴν Πελο-

1. ΠΑΥΣ. II 32,6.

2. ΠΑΥΣ. II 34,11 καὶ 12.

3. ΠΑΥΣ. II 37,2.

4. ΠΑΥΣ. II 38,1.

5. Βλ. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ *Π.Α.Ε.* 1951, 212.

6. ΠΑΥΣ. V 16,1 καὶ VI,3.

7. ΠΑΥΣ. V 13,8, 14,8, 15,5 καὶ 15,11.

8. ΠΑΥΣ. VI 3,15.

9. ΠΑΥΣ. V 15,3.

10. ΠΑΥΣ. V 17,3, 26,2.

11. ΠΑΥΣ. 20,6.

12. ΠΑΥΣ. VI.

13. ΠΑΥΣ. V 26,5.

πόννησον¹, αλλά και ή παράδοσις τῆς Θεογονίας τοῦ Ἡσιόδου, διὰ τῆς ὁποίας καὶ καθιερώθη πλήρως εἰς τὸ δόγμα ἡ θεὰ αὐτή.

Παρά τὸ διαμορφωθῆν δόγμα ἐπομένως καὶ τὴν παράδοσιν τοῦ Ἐπους, εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Ἀρκαδίας κυρίως, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν περιοχὴν τόσον τῆς Ἀργολίδος ὅσον καὶ τῆς Ἡλιδος, ἢ Β.Δ. ὡς ἄνω παράδοσις διετηρεῖτο σθεναρά· καὶ ἡ Ἀφροδίτη ἐξηκολούθει νὰ ἀπολαμβάνη μεγαλυτέρας δημοτικότητος ἀπ' ὅσον ἡ Ἥρα, μολονότι τόσον εἰς τὸ Ἄργος ὅσον καὶ εἰς τὴν Ἄλτιν ἡ Ἥρα ἦτο κυρίαρχος θεὰ. Ἀκόμη περισσότερον, ὅπως ἤδη ἐλέχθη, σθεναρά ἡ ὡς ἄνω παράδοσις διετηρεῖτο καὶ εἰς τὴν Λακωνικὴν, ὅπου ἡ Ἥρα ἦτο σχεδὸν περιθωριακὴ θεὰ μόνον. Ὁφείλετο δὲ τοῦτο πιθανῶς ἀφ' ἑνὸς εἰς τὸ ὅτι, ὡς πρεσβυτέρα, ἡ Ἀφροδίτη ἐξηκολούθει νὰ θεωρῆται δημιουργὸς καὶ συντηρητῆς τῶν πάντων, μεγάλων καὶ μικρῶν, σημαντικῶν καὶ ἀσημάντων, ἐμψύχων καὶ ἀψύχων, ἀλλὰ καὶ δύναμις ἀποτρέπουσα πᾶσαν συμφορὰν καὶ ἄκρως σεβαστή, ἐνῶ, ὡς νεωτέρα, ἐξηκολούθει εἰς ἀρκετὰ μέρη νὰ θεωρῆται ὄχι μόνον θεὰ τῆς φιλότητος καὶ τοῦ κάλλους ἀλλὰ καὶ πολεμικὴ καὶ ἐπομένως ἐπίσης ἄκρως σεβαστή.

ΑΘΗΝΑ ΚΑΙ ΑΡΤΕΜΙΣ

Εἰς τὸ Ἔπος, ἐν τούτοις, ἡ Ἀφροδίτη εἶναι ἀπόλεμος, καὶ μάλιστα σκώπτεται διὰ τοῦτο ὑπὸ τῆς Ἀθηνᾶς². Διὰ τῆς περιτιμήσεως δὲ τῶν παλαιῶν ἀρμοδιοτήτων τῆς καὶ τοῦ τονισμοῦ τῆς ιδιότητός τῆς ὡς θεᾶς τοῦ σωματικοῦ ἔρωτος καὶ τῆς ὠραιότητος μόνον, φαίνεται νὰ ἔχη ὑποστῆ εἰς αὐτὸ σημαντικὴν ἀλλαγὴν καὶ τῆς προσωπικότητός τῆς.

Ἡ ἀλλαγὴ αὐτὴ φαίνεται ὅτι ἤρχισε νὰ συντελεῖται ἤδη κατὰ τὴν φθίνουσαν Μυκηναϊκὴν ἐποχὴν εἰς τὰ πλαίσια τῶν ζυμώσεων, διὰ τὸν συγκερασμὸν διαφόρων θεολογικῶν ἀντιλήψεων καὶ τάσεων, μὲ ταυτόχρονον ἀποδοχὴν καὶ μερικῶν ἀνατολικῶν θεολογικῶν ἀπόψεων. Ἡ διαδικασία αὐτὴ —ἀποτέλεσμα φυλετικῶν κινήσεων καὶ γεωπολιτικῶν ἀνακατατάξεων τῶν τελευταίων αἰώνων τῆς Β' χιλιετίας π.Χ., ἐν συνδυασμῶ μὲ τὴν σχετικῶς σύγχρονον τότε μεγάλην μυκηναϊκὴν διασπορὰν καὶ τὴν ἀκολουθήσασαν συρρίκνωσίν τῆς— κατέληξεν εἰς τὴν δημιουργίαν ἑνὸς ἐνιαίου κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον δόγματος, ἥτοι εἰς τὴν δημιουργίαν μιᾶς κοινῆς θρησκευτικῆς ἀντιλήψεως. Παρὰ ταῦτα, αἱ παλαιότεραι ἀντιλήψεις,

1. Βλ. ΚΑΡΔΑΡΑ, Ἡ ἀρχαῖκὴ πολιτικὴ τῆς Σπάρτης (1975), 48 κ.έ. (Ε.Ε.Φ.Σ.Π.Α. 1973-4).

2. Ἰλ. Γ 330.

φορεῖς τῶν ὁποίων ἦσαν κυρίως τὰ Β.Δ. (ἐν οἷς καὶ τὰ δωρικὰ) φῦλα, εἶχον διατηρηθῆ σθεναρά, ἐδῶ καὶ ἐκεῖ.

Τὸ ἀποτέλεσμα δὲ ἦτο, ὅτι, παρὰ τὴν ὡς ἄνω διαδικασίαν, τόσον ἡ μητρικὴ θεά, δημιουργὸς καὶ τροφὸς τοῦ σύμπαντος καὶ γνῶστις τῶν πάντων, ὅσον καὶ ἡ θυγατρικὴ θεά, ἡ καὶ τῆς ἀγρίας φύσεως, ὅπως αὐτὴ ἐδημιουργήθη, καὶ τοῦ κάλλους, τοῦ ἔρωτος ἀλλὰ καὶ τοῦ πολέμου, ἐπέζησαν εἰς τὸ ζεῦγος πρεσβυτέρας (ἢ οὐρανίας Ἀφροδίτης) καὶ νεωτέρας Ἀφροδίτης. Ἡ πρώτη ἐκ τῶν δύο, ἔλκουσα τὴν καταγωγὴν ἀπ' εὐθείας ἐκ τῆς μυκηναϊκῆς παραδόσεως, εἰς τὴν Δωδώνην διετήρει τὸ παλαιόν της ὄνομα Διώνη, με ἀλλαγὴν τῆς καταλήξεως μόνον (βλ. ἄνωτ.). Ἀλλὰ εἰς τὴν Ἀ. ἐλληνικὴν παράδοσιν τοῦ Ἑποῦς, ἡ θεὰ ὑπεχώρησεν οὐσιαστικῶς πρὸ τῆς Ἥρας. Ἡ δὲ ἑτέρα Ἀφροδίτη ἢ νεωτέρα, κατέστη εἰς τὴν παράδοσιν αὐτὴν, τοῦ Ἑποῦς, ἀπόλεμος· καὶ ἔπαυσε νὰ εἶναι καὶ θεὰ τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος. Διεσπάσθη δηλαδὴ ἡ προσωπικότης της· καὶ ἡ μὲν ιδιότης της ὡς πολεμικῆς θεᾶς ἐμονοπωλήθη γενικῶς ὑπὸ τῆς Ἀθηνᾶς, ἐνῶ ἡ ιδιότης της ὡς προστάτιδος τῆς φύσεως (τῆς ἀγρίας κυρίως) ἐμονοπωλήθη ὑπὸ τῆς Ἀρτέμιδος. Ἴσως τοῦτο συνέβη, διότι εἰς διάφορα μέρη εἶχεν ἀρχίσει ἤδη νὰ ὑπερισχύη ἡ μία ιδιότης της ἐπὶ τῶν ἄλλων, με ἀποτέλεσμα αὐταὶ ἐδῶ καὶ ἐκεῖ νὰ ἀτροφοῦν ἐντελῶς· καὶ ἡ ιδιότης αὐτὴ νὰ ἐξελισσεται αὐτοτελῶς πλέον, ὥστε ἡ θεὰ νὰ ἐμφανίζεται με τὴν ιδιότητά της αὐτὴν μόνον, καὶ μάλιστα νὰ καθίσταται με αὐτὴν, προστάτις δύνამις φυλετικῶν ἢ κοινωνικῶν ομάδων, συχνὰ δὲ καὶ μεταναστῶν· καὶ ἐν συνεχείᾳ πολιοῦχος ἰδρυομένων κρατῶν ὑπ' αὐτῶν.

Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον φαίνεται ὅτι ἀνεδύθη ἡ Ἀθηνᾶ, ἀφ' ἐνός, ὡς αὐτοτελὴς πολεμικὴ θεά, κληρονομήσασα καὶ τὴν σοφίαν τῆς πρεσβυτέρας θεᾶς, καὶ τῆς θεᾶς τῆς τεχνουργίας, περιλαμβανομένης καὶ τῆς λεπτοφυφαντουργίας· καὶ ἀφ' ἑτέρου, ἡ Ἀρτεμις, ὡς αὐτοτελὴς θεὰ τῆς ἀγρίας φύσεως. Ἀμφότεραι δὲ ἐμφανίζονται ἤδη κατὰ τὴν φθίνουσαν Μυκηναϊκὴν ἐποχὴν, ἐπὶ τῶν ὡς ἄνω πινακίδων.

Ἡ Ἀθηνᾶ ὅμως, ὡς θεὰ τῆς σοφίας, ἐκληρονόμησε τελικῶς καὶ τὴν παράδοσιν τῆς γεννήσεώς της, ὡς ἐνόπλου κόρης, ἐκ τῆς πατρικῆς κεφαλῆς. Ὁ μῦθος αὐτός, μὴ ἀπαντῶν κἄν εἰς τὸ Ἑπος, εἶναι μεταγενέρος καὶ ὑπονοεῖ μερικῶς γέννησίν της καὶ ἐκ μητρικῆς κεφαλῆς, δεδομένου ὅτι ὑπὸ τοῦ Διὸς ἐφέρετο νὰ εἶχε καταποθῆ ἐνωρίτερον ἢ Μῆτις (ἀρχέγονος μητρικὴ μορφή τῆς σοφίας, ἀντίστοιχος πρὸς τὴν Διῶ-

νην - πρεσβυτέραν Ἀφροδίτην) καὶ ἐπομένως ἐφέρετο ἡ Ἀθηνᾶ νὰ εἶχε γεννηθῆ ἕξ αὐτῆς.

Ὡς θεὰ τοῦ πολέμου, ἡ Ἀθηνᾶ ὑποκατέστησε πάντως τὴν παλαιότεραν θεὰν ἀνὰ τὸ πανελλήνιον, τὴν Ἀφροδίτην, ἀλλὰ δὲν τὴν ἐξηφάνισε. Ἡ διάσπασις αὐτῆ τῆς μιᾶς παλαιότερας πολεμικῆς θεᾶς φαίνεται, ὅτι ὑπῆρχεν ἤδη κατὰ τὴν φθίνουσαν Μυκηναϊκὴν ἐποχὴν, ὑποδηλουμένη διὰ τοῦ ἐπιθέτου Ἔργχειαι¹, τὸ ὁποῖον ἀφήνει νὰ νοηθῆ, ὅτι ὑπῆρχον περισσότεραι τῆς μιᾶς πολεμικαὶ θεαὶ ἤδη κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτήν. Μία τῶν πολεμικῶν αὐτῶν θεαινῶν ἐξηκολούθει ὅμως νὰ εἶναι καὶ ἡ Ἀφροδίτη κατὰ τὴν ἱστορικὴν ἐποχὴν, δεδομένου ὅτι τὸ ἐπίθετον Ἔργχειος² ἦτο καὶ ἐπίθετον τῆς Παφίας Ἀφροδίτης, ἡ ὁποία διετήρει τὴν παλαιὰν προϊστορικὴν ἀρκαδικὴν τῆς ὑπόστασιν, ἐνῶ καὶ ὁ ἱερεὺς τῆς ἔφερε τὸ πολεμικὸν ὄνομα ἀγήτωρ (βλ. ἀνωτ.). Εἶναι ἄγνωστον ὅμως ἂν ἡ κρανοφόρος τῆς τοιχογραφίας τῶν Μυκηνῶν³ εἰκονίζει τὴν (πολεμικὴν) Ἀφροδίτην ἢ τὴν (πολεμικὴν) Ἀθηνᾶν τῆς ἐποχῆς. Βέβαιον εἶναι ὅμως, ὅτι ἡ Ἀθηνᾶ ἐλατρεύετο ἐπὶ τῆς ἀκροπόλεως τῶν Μυκηνῶν κατὰ τὴν ἱστορικὴν ἐποχὴν καί, διὰ τοῦτο, ὡς Ἀθηνᾶ ἔχει θεωρηθῆ καὶ ἡ ἔνοπλος γυναικεῖα μορφή ἐπὶ τοῦ γνωστοῦ πηλίνου πίνακος τῶν Μυκηνῶν⁴. Λατρευομένη ἄλλωστε ἤδη κατὰ τὴν ἐν λόγῳ ἐποχὴν (13ος αἰ. π.Χ.) ὡς Ἰππία, ἡ Ἀθηνᾶ⁵ ἦτο καὶ πολεμικὴ. Ἴσως ἡ σχέσις τῆς αὐτῆ μὲ τοὺς ἵππους ἐπέβαλε τὴν Ἀθηνᾶν ὀριστικῶς ὡς κυρίαρχον θεὰν τοῦ πολέμου, ἐκ παραλλήλου δὲ μὲ τὴν σχέσιν τῆς μὲ τὴν τάξιν τῶν εἰδικευμένων ἐργατῶν (δημιουργῶν), διὰ τῶν ὁποίων ἦτο δυνατὸν νὰ ἀξιοποιηθῆ ἡ πολεμικὴ τεχνολογία τῆς ἐποχῆς. Ὡς Ἐργάνη ἄλλωστε παραδίδεται, ὅτι ἡ Ἀθηνᾶ ἐλατρεύετο ἐπὶ τῆς ἀκροπόλεως τῆς Σπάρτης κατὰ τὴν ἱστορικὴν ἐποχὴν⁶, ἦτοι εἰς τὸν χῶρον, πλησίον τοῦ ὁποίου (εἰς τὸν ναόν τῆς ὡς Χαλκιοῖκου) ἐλατρεύετο ὡς πολιοῦχος⁷ καὶ πολεμικὴ.

Ἡ συνεχὴς λατρεία τῆς Ἐργάνης Ἀθηνᾶς ἐπὶ τῆς ἀκροπόλεως τῆς πόλεως αὐτῆς — ἡ ὁποία ἀπηχθάνετο κάθε ἔργον βιοποριστικὸν καὶ ἐτίμα

1. CHANTRAINE, ἔ.δ. λ.

2. HEYK. λ.

3. ΜΥΛΩΝΑ, *Μυκηναϊκὴ θρησκεία* (1977), 22, πίν. 7.

4. RODENWALD, A.M., 1912, πίν. VIII. NILSSON, *Gesh. Gr. Rel.* I, 344, SIMON, *Die Götter* ἔ.δ., 181, εἰκ. 163.

5. STELLA, ἔ.δ., 229. Σχέσιν ὅμως μὲ τοὺς ἵππους εἶχε καὶ ἡ Ἀφροδίτη (βλ. σελ. 45-6) ὡς ΙΕ θεὰ.

6. ΠΑΥΣ. III 17,4.

7. *Αὐτόθι*.

μόνον τὰ πολεμικά ἔργα— ἀφήνει νὰ νοηθῆ ὅτι ἡ λατρεία αὐτῆ ἐσχετίζετο πιθανώτατα μὲ τὰ πολεμικά ἔργα καὶ τὴν ὑλικὴν των ὑποδομὴν, δηλαδὴ τὸν ὄπλισμόν καὶ τὰ συναφῆ. Ἡ θεὰ ἐπομένως ἦτο δυνατὸν νὰ συναφθῆ ἀμεσώτερον μὲ τὴν πολεμικὴν τεχνολογίαν καὶ τὴν στρατηγικὴν συγχρόνως, ὅπως αὐταὶ διεμορφώθησαν εἰς τὸν φθίνοντα μυκηναϊκὸν κόσμον. Ὡς Ἐργάνη ἄλλωστε ἀπαντᾷ καὶ εἰς τὸ ἀνακτορικὸν πυλιακὸν τυπικόν¹ ἡ θεὰ.

Ἐνδεικτικὰ ἐπὶ τοῦ προκειμένου εἶναι ὅτι: Ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψίν της ἐπερατώθη ἡ Ἀργώ, τὸ πλοῖον τῆς γνωστῆς μυθικῆς ἐκστρατείας. Ἡ δὲ θεὰ ἦτο σύμμαχος τῶν Ἀχαιῶν κατὰ τὴν τρωικὴν ἐκστρατείαν. Καὶ ὑπὸ τὴν προστασίαν της ἐκ τῶν Ἀχαιῶν ἡρώων κατὰ τὴν ἐκστρατείαν αὐτὴν ἦτο ὁ Ὀδυσσεύς, κατ' ἐξοχὴν γνωστῆς τῆς πολεμικῆς τέχνης.

Ὡς θεὰ ἐπομένως τοῦ πολέμου, ἡ Ἀθηνᾶ ἐξεπροσώπει τὴν νεωτέραν μυκηναϊκὴν πολεμικὴν μηχανὴν καὶ τακτικὴν, ἐνῶ ἡ ἀντίστοιχος παλαιότερα θεὰ (ἡ προϊστορικὴ Ἀφροδίτη) ἐξεπροσώπει τὴν παραδοσιακὴν πολεμικὴν τακτικὴν. Ἡ τακτικὴ αὐτῆ ἐξηκολούθει νὰ διατηρηθῆ εἰς τὰ Β.Δ. φῦλα, μέγα μέρος τῶν ὁποίων ἔζη εἰς τὰ κράσπεδα τοῦ φθίνοντος μυκηναϊκοῦ κόσμου. Διὰ τοῦτο, ὅταν αὐτὰ ἐπεβλήθησαν διὰ τῆς Καθόδου των, εἰς νοτιώτερα μέρη, τὰ φῦλα αὐτὰ ἐξηκολούθουν νὰ λατρεύουν τὴν Ἀφροδίτην ὡς παραδοσιακὴν πολεμικὴν των θεάν. Ἐν τούτοις, τὰ ἴδια εἶχον ἐν τῷ μεταξύ υἰοθετήσει, ὡς πολεμικὴν θεάν καὶ θεάν τῆς σοφίας, καὶ τὴν Ἀθηνᾶν. Ἐκεῖ δὲ ὅπου, εἰς τὰ ὑπόλοιπα μέρη, εἶχεν ἀποβάλλει ἤδη ἡ Ἀφροδίτη τὸν πολεμικὸν της χαρακτῆρα, ἐκεῖ πλέον ἐκυριάρχει ὡς πολεμικὴ θεὰ μόνον ἡ Ἀθηνᾶ.

Ὡς θεὰ τῆς ἀγρίας φύσεως, ἐξ ἄλλου, ἡ Ἄρτεμις ἀπετέλει —περισσότερον ἀπ' ὅσον ἡ Ἀθηνᾶ— ἀμεσον καταβολάδα τῆς αὐτῆς, ὡς ἄνω προϊστορικῆς θεᾶς. Αὐτὸ τοῦτο τὸ ὄνομά της, Di-ana, εἰς τοὺς Λατίνους, ἀπ' εὐθείας συνδεόμενον μὲ τὸ τῆς μυκηναϊκῆς θεᾶς (Δῖ-ας), μαρτυρεῖ τοῦτο. Ἐξ ἄλλου, ἡ Λητώ (Λατώ, Lata) (βλ. καὶ ἄνωτ.) ὡς μητρικὴ μορφή τῆς Ἀρτέμιδος (Diana), ἐνδέχεται νὰ ἦτο παραλλαγή τῆς πρεσβυτέρας θεᾶς ὑπὸ τὴν ιδιότητά της ὡς κυριάρχου τοῦ θαλασσίου ὑγροῦ στοιχείου κυρίως (βλ. ἄνωτ.) καὶ τῶν πρώτων ναυτίλων Ἑλλαδιτῶν.

Ὅτι εἰς τὴν ὡς ἄνω παλαιο(κρητο-)μυκηναϊκὴν θεάν, τὴν νεανικὴν, ἐνουπῆρχον τόσον ἡ ὑπόστασις τῆς πολεμικῆς θεᾶς ὅσον καὶ ἡ τῆς θεᾶς

1. Βλ. σελ. 77, σημ. 2.

τῆς ἀγρίας φύσεως συγχρόνως, φαίνεται, ἐκ τῶν ἐξῆς : Ἐκ τῆς παραστάσεως τοῦ γνωστοῦ σφραγίσματος ἐκ Κνωσσοῦ¹ (πίν. 31β), ὅπου ἐπὶ τῆς κορυφῆς ὄρους εἰκονίζεται ὀρθία θεὰ δορυφοροῦσα, ἥτοι πολεμική, σεβιζομένη ὁμως ὑπὸ ζεύγους λεόντων, ἥτοι καὶ ὡς θεὰ τῆς ἀγρίας φύσεως συγχρόνως. Ἐκ μιᾶς ἄλλης παραστάσεως σφραγίσματος, ἐπίσης ἐκ Κνωσσοῦ², ὅπου εἰκονίζεται θεὰ μὲ κράνος καὶ δόρυ, ἥτοι ὁμοίως πολεμική, συνοδευομένη ὑπὸ λέοντος, ἥτοι καὶ ὡς θεὰ τῆς ἀγρίας φύσεως ἐπίσης. Καὶ τοῦτο μάλιστα, κατ' ἀντιστοιχίαν πρὸς τὸν τῆς αὐτῆς ἐποχῆς νέον καὶ πολεμικὸν θεόν, ὁ ὁποῖος εἰκονίζεται παρομοίως, ἥτοι ὀπλοφορῶν ἀφ' ἑνὸς καὶ συνοδευόμενος ὑπὸ λεαίνης ἀφ' ἑτέρου³.

Τὰ θηρία, ἐξ ἄλλου, αὐτὰ ἀπετέλουν χαρακτηριστικὸν σύμβολον τῆς Ἀφροδίτης κυρίως κατὰ τὴν ἱστορικὴν ἐποχὴν, ὑποδηλοῦντα, ὡς κατάλοιπα πλέον, τὸν παλαιὸν τῆς σύνδεσμον μὲ τὴν ἀγρίαν φύσιν (τῆς ὁποίας ἐθεωροῦντο βασιλεῖς, τρόπον τινά). Νομίσματα τῆς Κνίδου εἰκονίζουν κεφαλὴν τῆς θεᾶς (ἔμπροσθεν) καὶ κεφαλὴν λέοντος⁴ (ὀπίσθεν).

Ἀλλὰ καὶ ἐπίθετά τῆς μαρτυροῦν τὸ αὐτό : λ.χ. *κηρύνθια*⁵ ἐλέγετο ἡ λέαινα ὡς τὸ χαρακτηριστικὸν ζῶον τῆς Ἀφροδίτης, ἐνῶ *λέαινα*⁶ ἐλέγετο ἐνίοτε καὶ αὐτὴ αὐτὴ ἡ Ἀφροδίτη.

Ἀλλὰ τὰ θηρία αὐτὰ κατὰ τὴν ἱστορικὴν ἐποχὴν ἦσαν καὶ ἱερά ζῶα τῆς Ἥρας⁷, Καὶ ἐκ πρώτης ὄψεως τὴν σχέσιν Ἀφροδίτης μᾶλλον καὶ λεόντων φαίνεται νὰ μαρτυρῇ ἡ παράστασις ἐπὶ τοῦ γνωστοῦ ἀρχαικοῦ βωιωτικῆς πίθου τῶν Ἀθηναίων, μὲ τὸ ξόανον τῆς θεᾶς σεβιζόμενον ὑπὸ ζεύγους λεόντων. Ἡ παράστασις αὐτὴ ἔλκει πιθανῶς τὴν καταγωγὴν ἐμμέσως ἐκ τῆς κρητο-μυκηναϊκῆς παραδόσεως⁸, διότι τὸ ξόανον τοῦτο ἔχει ὑψωμένα τὰ χέρια κατὰ τὸν γνωστὸν ὕστερο-κρητομυκηναϊκὸν τρόπον, ἐνῶ καὶ οἱ λέοντες ἔχουν ὑψωμένα καὶ τὰ δύο πρόσθια σκέλη των, κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον ἐπίσης. Ἡ θεὰ ἐπομένως τοῦ πίθου αὐτοῦ θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ ἀναγνωρισθῇ ἐκ πρώτης ὄψεως ὡς Ἀφροδίτη. Δεδομένου

1. HOOD, *The Minoans*, ἔ.ἀ., εἰκ. 118.

2. *Αὐτόθι*, εἰκ. 19.

3. *Αὐτόθι*.

4. CAHN, *Knidos, Müzen* (1970), πίν. 1 κ.ε.: ἡ βιβλιογραφία κατὰ πληροφориαν τῆς Δ/τριάς τοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου Ἀθηναίων κ. Οἰκονομίδου.

5. ΗΣΥΧ, λ.

6. ΑΘΗΝ. XIII 569.

7. Βλ. SIMON, *Die Götter...* ἔ.ἀ., 59.

8. Βλ. KARDARA, *A.J.A.* 1960 ἔ.ἀ.

ὅμως, ὅτι εἰς τὴν Βοιωτίαν ἡ λατρεία τῆς Ἥρας ἦτο πολὺ δημοφιλῆς (βλ. ἄνωτ.), πιθανῶς ἡ θεὰ αὐτὴ εἶναι ἡ Ἥρα μᾶλλον, ἔχουσα ἴσως συγκερασθῆ μετὰ τὴν Ἀφροδίτην, ὅπως συνέβη καὶ ἄλλοῦ (βλ. ἄνωτ.).

Ὅπωςδήποτε κυρία θεὰ τῆς ἀγρίας φύσεως κατὰ τὴν ἱστορικὴν ἐποχὴν ἦτο ἡ Ἄρτεμις, κατ' ἐξοχὴν νέα θεὰ, ὅπως καὶ ἡ Ἀθηνᾶ ἐπίσης. Σποραδικὸν ὅμως κατάλοιπον τῆς παλαιᾶς ἄλλης (τῆς μητρικῆς, ἐκ τοῦ θεοῦ ζεύγους μητρὸς - κόρης) θεᾶς, ἐξηκολούθει νὰ ὑπάρχη εἰς τὴν Ἐφεσσίαν Ἄρτεμιν, ὅπου ἡ θεὰ μετὰ τοὺς πολλοὺς μαστούς, ἐπιστεύετο δημιουργὸς καὶ τροφὸς συγχρόνως τῶν πάντων.

Δυσχερὲς ὅμως εἶναι νὰ ἀποφανθῆ κανεὶς, ἐὰν ἡ θεὰ, ἡ ὁποία εἰκονίζεται, ἐπὶ ἐνὸς ἄλλου, μὴ ἀναγλύφου ἀλλὰ βοιωτικοῦ καὶ ἀρχαϊκοῦ ἐπίσης, πίθου τῶν Ἀθηνῶν, πρωιμώτερου τοῦ προηγουμένου, περιβαλλομένη ὑπὸ λεόντων, πτηνῶν, ταύρων καὶ ἰχθύος εἶναι ἡ Ἄρτεμις¹, κυρία θεὰ τῆς ἀγρίας φύσεως, ἡ ἐπιβίωσις τῆς Ἀφροδίτης, παλαιᾶς γεννήτορος καὶ τροφοῦ ὅλων τῶν ὄντων.

Πάντως εἰς τὴν Ἐφεσσίαν Ἄρτεμιν διετηρεῖτο ἐμμέσως ὅπως μόλις ἐλέχθη, τὸ γνῶρισμα τοῦτο τῆς παλαιᾶς ὑποστάσεως τῆς (πρεσβυτέρας) Ἀφροδίτης. Ἐξ ἄλλου, διετηροῦντο σποραδικῶς καὶ ἄλλοῦ ἄλλα παλαιὰ γνῶρισματὰ τῆς αὐτῆς θεᾶς.

Ἡ θεὰ, λ.χ., ὡς Λαφρία (Ἄρτεμις), ἐλατρεύετο² εἰς τὴν Καλυδῶνα (τῆς Αἰτωλίας), ἐτυμολογουμένη συνήθως ἐκ τῆς λ. λάφυρον· καί, ὡς ἐκ τούτου, μαρτυροῦσα τὴν παλαιὰν ιδιότητα τῆς πολεμικῆς θεᾶς. Ὁ αἰτωλικὸς μὴν μάλιστα Λαφριαῖος, κατὰ τὸν ὅποιον ἤγετο καὶ ἡ ἑορτὴ τῆς θεᾶς, ἐλέγετο καὶ Δῖος, ἀντιστοιχῶν πρὸς τὸν μῆνα τοῦ χειμερινοῦ ἡλιοστασίου καὶ μαρτυρῶν τοιοῦτοτρόπως τὴν παλαιὰν ὡς ἄνω ιδιότητα, καθὼς καὶ τὴν ἄμεσον τῆς θεᾶς ἐξάρτησιν ἐκ τῆς (Δῖας) Ἀφροδίτης³. Εἰς δὲ τὴν πόλιν τῶν Πατρῶν⁴, ὅπου εἶχε μεταφερθῆ ἡ λατρεία αὐτῆς, τῆς Λαφρίας, ἡ θεὰ ἐτιμᾶτο ἐπὶ τῆς ἀκροπόλεως· καὶ ρωμαϊκὰ νομίσματα (τῆς πόλεως) τὴν εἰκονίζουν ἔχουσαν παρ' αὐτὴν ἔνοπλον τὴν Ἀφροδίτην⁵, ἐνῶ ἄλλα τὴν εἰκονίζουν ἔχουσαν παραπλεύρως τῆς σκύλον, ὁ

1. SIMON, *é.á.*, εἰκ. 147.

2. ΠΑΥΣ. VIII 18,9.

3. Περὶ τῆς ἑορτῆς τῆς Ἀφροδίτης, βλ. κατωτ. σελ. 186 κ.έ.

4. ΠΑΥΣ. VII 18,8.

5. IMH. - BL. GARD., *Num. Comm.* Q 10.

ὁποῖος ἀπετέλει ἱερὸν ζῶον τῆς Ἀφροδίτης¹. Εἰς τὴν πόλιν αὐτὴν τὸ Ἱερὸν τῆς ἡτοιμάζετο κατὰ τὴν παραμονὴν τῆς ἑορτῆς τῆς, καθὼς ἐπίσης καὶ ἡ πομπικὴ ὁδός, διὰ τῆς ὁποίας μετεφέρετο τὸ σύνολον τῶν θυμάτων καὶ τῶν ἄλλων προσφορῶν (ἦτοι ζῶα, ἡμερα καὶ ἄγρια, πτηνά, φυτά, καρποί). Ἡ ἀνάμειξις αὐτῆ ἐνθυμίζει παρόμοιον ἔθιμον παρατηρούμενον εἰς ὄρεινά μέρη, κυρίως ὑψώματα, τῆς Κρήτης ἤδη κατὰ τὴν κρητο-μυκηναϊκὴν ἐποχὴν². Ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν Μεσσηνίαν, ὅπου μετεφέρθη ἐπίσης ἡ λατρεία αὐτή, τῆς Λαφρίας³, προσεφέροντο θύματα κατὰ ἓνα ἀκόμη περισσότερον πρωτόγονον τρόπον : ἐκρεμῶντο ἐπὶ δένδρων⁴. Εἰς τὴν Ἄρτεμιν αὐτὴν ἐπομένως, μὲ τὴν μακρὰν ἐπιβίωσιν παμπαλαίων στοιχείων, δυνατὸν νὰ διαγνώσῃ κανεὶς μίαν ἄμεσον καταβολὰδα τῆς προϊστορικῆς Ἀφροδίτης. Κάτι ἀνάλογον εἶναι δυνατὸν νὰ λεχθῆ καὶ περὶ τῆς Ὀρθείας θεᾶς εἰς τὴν Σπάρτην. Ἀλλὰ τοῦτο ἀφήνεται νὰ ἀναλυθῆ διεξοδικώτερον ἄλλοῦ. Ἀκόμη ὅμως περισσότερον τοῦτο εἶναι δυνατὸν νὰ ἐπαναληφθῆ διὰ τὴν Ἄρτεμιν τῆς Ταυρικῆς χερσονήσου καὶ τὴν τῆς Αὐλίδος, εἰς κάθε μίαν τῶν ὁποίων προσεφέροντο καὶ ἀνθρώπινα θύματα. Τὸ ἔθιμον τοῦτο, ὅπως πρόκειται νὰ ἐκτεθῆ, ἦτο συνυφασμένον μὲ τὴν Ἀφροδίτην⁵. Ἡ θεὰ δὲ εἰς τὴν Ταυρικὴν χερσόνησον, ὡς κυρία θεὰ τῶν Σκυθῶν, ἦτο ἡ Ἀφροδίτη συγχεομένη μὲ τὴν Ἄρτεμιν (βλ. κατωτ.).

Ἀνακεφαλαιοῦντες : Ἡ Ἀφροδίτη (Δῖα—Ποτνία) ὑπέστη ὡς φαίνεται σχετικὴν μείωσιν ἐκ τῆς Ἡρας, τῆς Ἀθηνᾶς καὶ τῆς Ἀρτέμιδος ἤδη κατὰ τὴν φθίνουσαν Μυκηναϊκὴν ἐποχὴν. Ἐκ τῆς πρώτης μὲν κατόπιν ἀνταγωνισμοῦ, κυρίως πρὸς τὴν ὑπόστασίν τῆς ὡς πρεσβυτέρα, καὶ ἐκ τῶν ἄλλων δύο κατόπιν ὑποκαταστάσεως μέρους τῶν ἀρμοδιοτήτων τῆς καὶ τῆς ὑποστάσεώς τῆς, ὡς νεωτέρα, κυρίως. Μὲ τὴν Κάθοδον τῶν Β.Δ. ὅμως φύλων ἡ μείωσις αὐτῆ ἀποκατεστάθη ἐν μέρει, διότι τὰ φύλα αὐτὰ ἐξηκολούθουν νὰ τὴν τιμοῦν μὲ τὴν παλαιάν τῆς, κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἦττον, προσωπικότητα. Ἡ μείωσις ὅμως αὐτῆ τῆς θεᾶς δὲν συνεβάδισε μὲ ἀντίστοιχον μείωσιν τοῦ Διός. Ἀντιθέτως μάλιστα, κατὰ τὴν ἐποχὴν τῶν ἀχαικῶν ἡγεμονιῶν καὶ τοῦ τρωικοῦ πολέμου, ὁ Ζεὺς ἔχει ὑποκαταστήσει ἐν πολλοῖς τὸν Ποσειδῶνα ὡς κύριος ἀνακτορικὸς

1. *Αὐτόθι* 6 Περὶ τοῦ σκύλου βλ. σελ. 43-4.

2. Βλ. σελ. 208.

3. ΠΑΥΣ. IV 31,7. 208.

4. ΛΟΥΚ. Περ. συρ. θ., 41

5. Βλ. σελ. 107 κ.έ.

θεός. Τὴν μείωσιν αὐτὴν τοῦ Ποσειδῶνος διέβλεψεν ἄλλωστε ἤδη ὁ Wilamowitz¹. Κάποιαν μείωσιν ὅμως ὑπέστη καὶ ὁ Ζεὺς μεταμυκηναϊκῶς: ἐκ τοῦ Ἐπόλλωνος ἀφ' ἑνὸς καὶ τοῦ Ἄρεως ἀφ' ἑτέρου².

ΕΠΙΔΡΑΣΙΣ ΤΩΝ «ΜΕΓΑΛΩΝ ΘΕΩΝ»

Σχετικὴν ἀλλοίωσιν, ἐξ ἄλλου, φαίνεται ὅτι ὑπέστη εἰς τὴν ἀρχικὴν του ὑπόστασιν τὸ θεῖον ζεύγος (πρεσβ. καὶ νεωτ. Ἀφροδίτης) εἰς Ἱερά καὶ κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴν ἐποχὴν ἢ μᾶλλον ὀλίγον ἐνωρίτερον. Καὶ τοῦτο, λόγῳ τῆς προσλήψεως χθονίων στοιχείων, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον παρατηρεῖται ἄλλωστε καὶ εἰς τοὺς Δελφούς. Τοῦτο προκύπτει καὶ ἐκ δεδομένων τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ. Τοιαῦτα στοιχεῖα εἶναι κατ' ἐξοχὴν τὰ πηλινα ὁμοιώματα (εἰδώλια) ὀμφαλῶν μετὰ περιελίκτων ὄψεων (πίν. 138α,β).³

Ἡ μεταλλαγὴ αὐτὴ εἰς τὸν ἀρχικὸν οὐράνιον χαρακτῆρα τῶν δύο Θεαινῶν φαίνεται ὅτι προεκλήθη κυρίως ἐκ τῆς ἐπιδράσεως, τὴν ὁποίαν ἤσκησε βαθμιαίως ἡ λατρεία α) ἡρωίδων, ὅπως ἡ Ἑλένη, μετὰ θάνατον ταυτιζομένων μὲ τὴν Ἀφροδίτην⁴ καὶ β) τοῦ γνωστοῦ ἀντιστοίχου ζεύγους Θεαινῶν —μητρὸς καὶ κόρης— χθονίας προσεύσεως, τῆς Δήμητρος καὶ τῆς Κόρης (Περσεφόνης). Αὐταὶ ἦσαν γνωσταὶ εἰς τὴν Δ. Πελοπόννησον κατ' ἐξοχὴν ὡς «Μεγάλαι Θεαί» καὶ ἦσαν ἄκρως δημοφιλεῖς κατὰ τὴν ὡς ἄνω ἐποχὴν, λατρευόμεναι ἐνίοτε, μετὰ τοῦ χθονίας ὑποστάσεως ἐπίσης Διονύσου, ὑπὸ τριαδικὴν δὲ οὕτω μορφήν. Αἱ Θεαὶ αὐταὶ ἐλατρεύοντο κυρίως: εἰς τὴν ἀρκαδικὴν Λυκόσουραν⁵ καὶ τὴν πλησίον τῆς μεσσηνιακῆς Ἄνδανίαν, ὅπου καὶ ἐτελοῦντο μυστήρια πρὸς τιμὴν των⁶ εἰς τὸ Καρνάσιον ἄλσος, κατὰ πληροφориαν καὶ ἐπιγραφῆς, ἡ ὁποία εὑρέθη τὸ 1858 καὶ περιελάμβανε τὰ τῶν ἀπορρήτων τελετῶν καὶ τοῦ ἐν γένει τυπικοῦ, ὅπως εἶχε τοῦτο ἀναδιοργανωθῆ κατὰ τὸν 1ον αἰ. π.Χ. Ἀλλὰ καὶ εἰς ἄλλα μέρη, γειτονικά, ἢ αὐτὴ λατρεία, Δήμητρος καὶ Κόρης, ἦτο ὁμοίως δημοφιλῆς, ὅπως λ.χ. εἰς τὴν Φιγάλειαν⁷ καὶ τὴν πλησίον (πρὸς Ν.) τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ Θέλπουσαν⁸, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν εἰς τὰ Β.Ἀ. τοῦ Ἱεροῦ αὐτοῦ κειμένην Φενεόν⁹.

1. *Glaube der Hell.* 1, 2231 κ.έ.

2. Βλ. καὶ σελ. 64, σημ. 4.

3. Ἄρ. 250 καὶ ἀρ. 64, ἐκ τοῦ ναοῦ.

4. Βλ. σελ. 82.

5. ΠΑΥΣ. VIII 37,4.

6. ΠΑΥΣ. IV, 33,5 καὶ *I. G.* V 1,1390.

7. ΠΑΥΣ. VIII 25,4.

8. ΠΑΥΣ. VIII 25,2, βλ. καὶ σελ. Περὶ τῆς λατρείας αὐτῆς γενικῶς, βλ. NILSSON, *Gr. Feste*, 344.

9. ΠΑΥΣ. VIII 15,1 κ.έ.

Προφανῶς ἡ ὡς ἄνω ἐπίδρασις εἰς τὸ ἀνασκαφέν ἀρκαδικὸν Ἱερὸν ὠφείλετο εἰς τὴν δύναμιν καὶ τὴν ἔκτασιν, τὴν ὁποίαν ἀπέκτησεν ἡ λατρεία τῶν ἐν λόγῳ «Μεγάλων θεῶν» εἰδικώτερον εἰς τὸν χῶρον τῆς Δ. Πελοποννήσου ἀλλὰ καὶ γενικώτερον εἰς τὴν Δ. Ἑλλάδα κατὰ τὴν ὡς ἄνω ἐποχὴν. Δὲν εἶναι τυχαῖον ὅτι καὶ ἡ Διώνη κατὰ τὴν αὐτὴν ὡς ἄνω περίου ἐποχὴν, προσλαμβάνει χθόνιον χαρακτῆρα καὶ ταυτίζεται μὲ τὴν Γῆν¹. Οὐτε εἶναι τυχαῖον ὅτι κατὰ τὴν ὡς ἄνω ἐποχὴν ἡ Β.Δ. πολεμικὴ Ἀφροδίτη ἀποβάλλει τὸν πολεμικὸν τῆς χαρακτῆρα ἐντελῶς, δεδομένου ὅτι καὶ ἡ ἄσπις τὴν ὁποίαν ἐνίστη κρατεῖ, ὑποβιβάζεται ὡς ὄπλον, μετατρεπομένη εἰς ἐξάρτημα καλλωπισμοῦ (μέγα κάτοπτρον) καὶ συνδεομένη ἐφεξῆς μὲ τὴν καλλονὴν τῆς μόνου². Λαβὴ κατόπτρου³ τῆς ὡς ἄνω ἐποχῆς εὐρεθεῖσα εἰς τὸ ἀνασκαφέν Ἱερὸν ἐνισχύει τὴν ἀποψιν αὐτῆν.

ΣΚΥΘΙΚΗ ΚΑΙ ΣΗΜΙΤΙΚΗ ΑΦΡΟΔΙΤΗ

Ἐὰν εἰς τὰ Β.Δ. καταγωγῆς φῦλα τὸ κῦρος, ὅπως ἐλέχθη, τῆς Ἀφροδίτης διετηρεῖτο ἰσχυρόν, λόγῳ τῆς ἐπὶ μακρὸν συνεχίσεως τοῦ παλαιοῦ παραδοσιακοῦ κοινωνικοῦ στρατιωτικοῦ καὶ πολιτικοῦ βίου των, τὸ αὐτὸ συνέβαινεν ἔτι μᾶλλον εἰς τὰ σκυθικὰ φῦλα. Τὰ φῦλα αὐτὰ εἶναι γνωστὸν ἐκ τοῦ Ἡροδότου⁴ ὅτι ἐλάτρευον κατ' ἐξοχὴν τὴν Ἀφροδίτην.

Αὐτὴ αὕτη ἡ λατρεία εἰς τὴν Ταυρικὴν Χερσόνησον, ἐπομένως, ὅπως ἐλέχθη ἤδη, εἶναι δυνατὸν νὰ θεωρηθῆ, ὅτι συνεδέετο μὲ τὴν σκυθικὴν Ἀφροδίτην, ἡ ὁποία καὶ συνεχέετο ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων ἀπὸ μιᾶς ἐποχῆς καὶ ἐξῆς μὲ τὴν Ἀρτεμιν. Σκυθικὰ ἔργα ἐνισχύουν τὴν ἀποψιν αὐτῆν.

Τοιαῦτα ἔργα εἶναι λ.χ. τὰ ἐξῆς: Τὸ ἀργυροῦν κάτοπτρον τοῦ Kellermes⁵ καὶ ἡ ἰωνικὴ στήλη τοῦ Δορυλαίου⁶. Ἐπὶ τῶν ἔργων αὐτῶν ἐμφανίζεται ἡ θεὰ αὐτὴ κρατοῦσα μίαν πάρδαλιν ἢ ἓνα σκυμνον λέοντος (πίν. 31γ), ἀντιστοίχως, ὡς κύρια σύμβολά τῆς· καὶ ἀνακαλεῖ, κατόπιν τούτου, εἰς τὴν μνήμην τὸν ὡς ἄνω ὁμηρικὸν ὕμνον πρὸς τὴν Ἀφροδίτην καὶ τὸν εἰς αὐτὸν ἔντονον δεσμόν τῆς μὲ τὰ ἄγρια θηρία. Εἰς τὴν στήλην τοῦ Δορυλαίου, πρὸς τούτοις, ἡ θεὰ παρουσιάζεται μὲ στέμμα

1. ΠΑΥΣ. X 12,10, βλ. καὶ SCHWABL, ἔ.ἀ., 363.

2. Πβλ. σελ. 80 σημ. 8.

3. Ἀρ. 338, ἐκ τοῦ τελεστηρίου.

4. ΗΡΟΔ. IV 67.

5. BOARDMAN, *The Greek Overseas* (1964), πίν. 32.

6. *Αὐτόθι* 255, εἰκ. 68.

ἀκτινωτόν, ὅπως παρουσιάζεται καὶ ἐπὶ τῶν ὡς ἄνω ἐλληνικῶν καὶ σημιτικῶν ἔργων. Ἐπὶ πλεόν, καὶ τὰ δύο αὐτὰ σκυθικὰ ἔργα ἐμφανίζουν τὴν θεὰν περωτήν. Ἡ παράδοσις αὐτὴ διατηρεῖτο, ὅπως φαίνεται, ἕως τὴν ἀρχαϊκὴν ἐποχὴν καὶ εἰς τὴν Ἑλλάδα, διασωθεῖσα ἐπὶ τοῦ μνημονευθέντος βιωτικῶ ἀναγλύφου πίθου τῆς Τήνου ἐπὶ τοῦ ὁποίου, σὺν τοῖς ἄλλοις, ἡ κεφαλὴ τῆς χήνας ἐπὶ τοῦ ἐρεισινώτου τῆς καθημένης θεᾶς τὴν συνδέει ἀναμφιβόλως μὲ τὴν Ἀφροδίτην. Διὰ τῶν περὺγων δὲ αὐτῶν ἀπλῶς ἐτονίζετο ὁ οὐράνιος χαρακτήρ αὐτῆς. Ὅπως ἐτονίζετο ἀντιστοιχῶς καὶ τῆς (περωτῆς) μορφῆς τῆς θεᾶς ἐπὶ τοῦ γνωστοῦ θραύσματος (πίν. 31α) ἀρχαϊκοῦ ἀγγείου τοῦ Βερολίνου ἐκ Μήλου¹. Εἰς αὐτό, ἐπὶ πλεόν, ἡ θεά, οὔσα ἰσχυρά θεά τῆς Μήλου, εἰκονίζεται δαμάζουσα λέοντα, ὅπως καὶ ἐπὶ τῶν σκυθικῶν ἔργων. Ὁ οὐράνιος χαρακτήρ τῆς εἰς τὰ σκυθικὰ φῦλα καὶ εἰς τοὺς Ἐτρούσκους διατηρεῖτο ἐπὶ μακρότερον καὶ ἐντονώτερος.

Ἰσχυρότατον ὅμως ἦτο τὸ κύρος τῆς σημιτικῆς ὁμολόγου τῆς Ἀφροδίτης, καὶ καθ' ἅπασαν μάλιστα τὴν ἀρχαιότητα. Εἰς ὅσα δὲ ἤδη ἐλέχθησαν περὶ αὐτῆς ἐνωρίτερον προσθετέα ἐδῶ καὶ τὰ ἀκόλουθα.

Τὴν θεὰν αὐτὴν οἱ Ἕλληνες ἐταύτιζον πότε μὲ τὴν Ἀφροδίτην, πότε μὲ τὴν Ἥραν² ἀλλὰ καὶ πότε μὲ τὴν Ἀθηνᾶν (Anat), καὶ τὴν ἐχαρακτήριζον, ὅπως ἐχαρακτήριζον καὶ τὴν Ἀφροδίτην εἰς τὸν ὁμηρικὸν ὕμνον, κατ' ἐξοχὴν θεὰν τῆς ἀγρίας φύσεως.

Τὸ ἀρχαιότερον πάντως τῶν σημιτικῶν Ἱερῶν τῆς ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων ἐπιστεύετο, ὅτι ἦτο εἰς τὴν Ἀσκαλῶνα τῆς χώρας τῶν Φιλισταίων³. Αὐτοὶ ὅμως θεωροῦνται σήμερον αἰγαιακῆς προελεύσεως⁴. Ἐλατρεύετο δὲ εἰς τὸ Ἱερόν αὐτὸ ἡ θεά κατ' ἐξοχὴν ὡς πολεμική. Ὡς πολεμική δὲ κατ' ἐξοχὴν ἡ αὐτὴ θεά ἐλατρεύετο καὶ ὑπὸ τῶν Ἀσσυρίων, κατὰ τὴν Α' χιλιετίαν π.Χ., καθὼς καὶ ὑπὸ τῶν Φοινίκων στρατιωτῶν εἰς τὴν Αἴγυπτον⁵ καί, ὡς γνωστόν, εἰς τὴν χώραν των (Βύβλον, Τύρον, Σιδῶνα).

Ἦτο δὲ ἡ φοινικικὴ αὐτὴ θεά χαναναϊκῆς κυρίως καταγωγῆς, λατρευομένη ὑπὸ μορφήν δένδρου (ἢ καὶ ἀπλοῦ κορμοῦ, ἐνίοτε ἀνθρωπομορφικοῦ) ἀλλὰ καὶ ὑπὸ μορφήν πέτρας, καὶ δὴ εἰς τὴν Ras - Shamra (Uragit) τῆς Β. Συρίας, ὅπου καί, ὡς γνωστόν, ἐπεχωρίαζε κατὰ τὸ β'

1. MATZ, *Geschichte der griechische Kunst*, I, 262 πίν. 169 b.

2. SIMON, ἔ.ἀ., 59.

3. HPOΔ. 105.

4. Βλ. DOTHAN ἔ.ἀ. (σελ. 57, σημ. 6).

5. HPOΔ. II 112.

ἡμισυ τῆς Β' χιλιετίας π.Χ. τὸ κρητο-μυκηναϊκὸν ἐμπορικὸν στοιχεῖον. Ἀναφέρεται δὲ ἡ σημιτικὴ αὐτὴ Ἀφροδίτη καὶ ὡς Ashera on the Sea, ἀνακαλοῦσα εἰς τὴν μνήμην τὴν Ἀφροδίτην Ποντίαν, Λιμενίαν καὶ Εὐπλοίαν, (βλ. ἄνωτ.), ὡς προστάτις δηλαδὴ τῶν ναυτικῶν.

Ἐλατρεύετο, ἐξ ἄλλου, ἡ χαναναϊκὴ (σημιτικὴ) Ἀφροδίτη ὑπὸ διττὴν ὑπόστασιν, ὅπως καὶ ἡ ἑλληνικὴ, ἧτοι : α) ὡς Ashera - Ἀστάρτη, μητρικὴ μορφή καὶ μονοκράτωρ τροφὸς δύναμις τῶν πάντων καὶ πηγὴ πάσης σοφίας (ὅπως περίπου καὶ ἡ Ἀφροδίτη οὐρανία, βλ. ἄνωτ.), εἰκονιζομένη μὲ καλύπτραν καὶ ταυτιζομένη συχνὰ μὲ δένδρον ἔχον πλούσιον φύλλωμα (ἢ καὶ μὲ κορμόν, βλ. ἄνωτ.). Ἐλατρεύετο δὲ ὡς τοιαύτη καὶ ὡς σύζυγος τοῦ φοινικικοῦ, ὁμολόγου τοῦ Διός, τοῦ θεοῦ Baal, ὅπως περίπου καὶ ἡ πρεσβυτέρα Ἀφροδίτη - Διώνη ἐλατρεύετο ὡς σύζυγος τοῦ Διός. Καὶ εἰς τὸ γνωστὸν Ἱερὸν τῆς Συρίας, ὡς πάρεδρος τοῦ Διός καὶ μὲ ἀκτινωτὸν στέμμα, ἐταυτίζετο ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων μὲ τὴν Ἥραν καὶ τὴν οὐρανίαν Ἀφροδίτην¹. β) ὡς Ἀστάρτη, νεανικὴ καὶ πολεμικὴ, ὅπως καὶ ἡ Β.Δ. ἑλληνικὴ Ἀφροδίτη, ἀλλὰ καὶ ὡς Anat, θεωρουμένη μάλιστα ὡς κόρη τοῦ Baal, ὅπως ἡ Ἀφροδίτη τοῦ Διός, ἀλλὰ καὶ ὡς ἀδελφὴ του, ὅπως ἡ κρητο-μυκηναϊκὴ νεανικὴ Δῖα (ὅπως τοῦτο συνάγεται ἐκ παραστάσεων καὶ ἐκ τῆς αὐτῆς τῶν ὀνομάτων των ἐτυμολογίας, βλ. ἄνωτ.). Ἡ αὐτὴ σημιτικὴ θεὰ ἐλέγετο ἄλλωστε καὶ Baalit ἐνίοτε, ἔχουσα πάρισον ὄνομα πρὸς τοῦ Baal (ὅπως ἡ Δῖα καὶ ὁ Ζεὺς). Ἀναφέρονται μάλιστα καὶ περισσότεραι τῆς μιᾶς Baalit καί, δεδομένου τοῦ πολεμικοῦ χαρακτῆρός των, δυνατὸν αἰ Baalit νὰ ἀντεστοίχουν πρὸς τὸ ὄνομα τῶν μυκηναϊκῶν Ἐργχείων θεαινῶν τῶν ὡς ἄνω πηλίνων πινακίδων. Ὡς Anat δὲ λατρευομένη, ἡ Ἀστάρτη ἐταυτίζετο ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων καὶ μὲ τὴν Ἀθηνᾶν, κυρίαν θεὰν πλέον τοῦ πολέμου, ὅπως καὶ αὐτή.

Τέλος, ἡ Ἀστάρτη ἐταυτίζετο μὲ τὸν πλανήτην Ἀφροδίτην, τὸν ἑλληνικὸν ἄλλως Ἐωσφόρον (σημερινὸν Αὐγερινόν), ὅπως καὶ ἡ ἑλληνικὴ Ἀφροδίτη. Ἡ ταύτισις δὲ αὐτὴ καὶ ἡ δύναμις, τὴν ὁποίαν διετῆρει ἡ θεὰ, συνετέλεσαν ὥστε, μετὰ τὴν ἐπικράτησιν τοῦ Χριστιανισμοῦ, τὸ ἐπίθετον αὐτὸ (ἔωσφόρος) νὰ θεωρηθῇ ἐφεξῆς ἐπίθετον τοῦ Σατανᾶ.

Κύρια δὲ σύμβολα τῆς σημιτικῆς Ἀστάρτης ἦσαν τὰ δύο κέρατα τῆς σελήνης (ἧτοι ἡ μῆνη της) καὶ ὁ μεταξύ των δίσκος τοῦ (ὁμωνύμου τῆς θεᾶς) ἀστέρος. Τὰ σύμβολα ὅμως αὐτά, ὅπως πρόκειται ἀμέσως κατωτέ-

1. Βλ. ΛΟΥΚ. Περὶ σαρ. θ., ἔ.ἀ. (βλ. καὶ σελ. 58).

ρω να δειχθῆ, ἦσαν σύμβολα τῆς Ἀφροδίτης, θεᾶς τοῦ ὁμωνύμου πλανήτου, ἤδη κατὰ τὴν Κρητο - μυκηναϊκὴν τουλάχιστον ἐποχὴν.

ΕΟΡΤΑΣΤΙΚΗ ΚΑΘΙΕΡΩΣΙΣ ΤΟΥ ΗΛΙΟΣΤΑΣΙΟΥ
(ΣΥΖΥΓΙΩΝ ΣΕΛΗΝΗΣ-ΑΦΡΟΔΙΤΗΣ)

Καὶ τὰ δύο αὐτὰ μαζὶ σύμβολα, ἡ μηνοειδὴς σελήνη καὶ ὁ πλανήτης Ἀφροδίτη, παρουσιάζονται, ἐν πρώτοις, ἐπὶ τοῦ μνημονευθέντος χρυσοῦ δακτυλίου τῶν Μυκηνῶν (πίν. 28α), καθ' ἃ ἐλέχθη εἰκονίζοντος τὰ μετὰ τὴν γέννησιν πιθανῶς τοῦ μυκηναϊκοῦ Διός. Παρουσιάζονται δὲ τὰ σύμβολα αὐτὰ ἄνωθεν τῆς ἐν λόγῳ σκηνῆς, εἰς τὸν οὐράνιον θόλον, ὁ ὁποῖος διαχωρίζεται ἐξ αὐτῆς διὰ πολλαπλῶν παραλλήλων κυματοειδῶν γραμμῶν. Εἰς τὸν θόλον αὐτόν, εἰς μὲν τὴν μίαν πλευρὰν εἰκονίζεται ἡ μηνοειδὴς σελήνη, ἐν συνεχείᾳ δέ, καὶ παραπλευρῶς αὐτῆς, εἰκονίζεται μέγας φωτεινὸς ἀστήρ, ὁ πλανήτης Ἀφροδίτη καὶ ὄχι ὁ ἥλιος, ὅπως πιστεύεται γενικῶς. Τοῦτο φαίνεται ἐκ τῶν ἐξῆς: Ἐὰν τὸ οὐράνιον τοῦτο σῶμα ἦτο ὁ ἥλιος, δὲν θὰ ἦτο εἰς τὴν πλευρὰν τῆς σελήνης, ὅπου εἶναι τὰ κέρατα, δηλαδὴ εἰς τὴν σκοτεινὴν τῆς πλευρᾶν, ἀλλὰ εἰς τὴν ἄλλην πλευρὰν τῆς, τὴν φωτεινὴν. Τὸ λαμπρὸν λοιπὸν αὐτὸ σῶμα παραπλευρῶς τῶν κερμάτων τῆς φθινούσης σελήνης εἶναι ὁ πλανήτης Ἀφροδίτη, ἐμφανιζόμενος πάντοτε κατὰ τὸ λυκαυγές, ἦτοι ἀμέσως πρὸ τῆς ἀνατολῆς τοῦ ἡλίου, καταυγάζων τότε τὸ στερέωμα, διὰ τοῦτο δὲ ἐωσφόρος καλούμενος κατὰ τὴν ἀρχαιότητα καὶ σήμερον ἀυγερινὸς (morning star).

Ἀντίστοιχος συζυγία, Σελήνης καὶ Ἀφροδίτης, παρουσιάζεται, ἐξ ἄλλου, εἰς τὸ ἀνώτερον μέρος τῆς παραστάσεως τοῦ Ἱεροῦ τῆς Πάφου (πίν. 31δ), ὅπως εἰκονίζεται τοῦτο εἰς νομίσματα τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς¹. Παρομοία δὲ συζυγία, Σελήνης καὶ Ἀφροδίτης, ἀπαντᾷ (πίν. 31ε στ.) ἐπὶ μακεδονικῶν νομισμάτων, ὅπου ἐπὶ τῆς μιᾶς πλευρᾶς εἰκονίζεται ἔνθρονος ἡ (οὐρανία) Ἀφροδίτη², ἐπὶ δὲ τῆς ἄλλης, ὁ πλανήτης ὡς πολυδάκτινος ἀστήρ. Ἐπὶ πλέον, τὸ αὐτὸ θέμα, ἦτοι ἡ συζυγία Σελήνης - Ἀφροδίτης παρουσιάζεται, ὅπως ἤδη ἀνεφέρθη, καὶ ἐπὶ ἀνατολικῶν ἔργων τῆς Α' χιλιετίας π.Χ., σχετιζομένων μὲ τὴν ἀνατολικὴν Ἀφροδίτην, τὴν Ἀστάρτην. Ὅπως λ.χ., ἐπὶ στήλης (πίν. 31ζ) λιθίνης ἐκ Καρχηδόνος³. Εἰς τὸ ἔργον μά-

1. Βλ. σελ. 235 σημ. 5 καὶ 240, σημ. 1.

2. Οὐρανόπολις: *S.N.E. Cop Macedonia* ἀρ. 454 - 457. (Τὴν βιβλιογραφίαν ὀφείλω εἰς τὴν κ. Μ. Οἰκονομίδου).

3. *New Larousse Encycl. of Mythol.* (1975) εἰκ. σελ. 83.

λιστα αυτό ή θεά, νεανική και όρθία (βλ. άνωτ., ώς Anat), έχει αποδοθῆ με πολεμικήν σκευήν αλλά και ώς τυποποιημένη μορφή, και δῆ με σαφή ἴχνη παλαιᾶς μυκηναϊκῆς παραδόσεως (πβλ. όκτώσχημον άσπίδα). Ἐνακαλεῖ, ώς έκ τούτου, ειδικώτερον εἰς τόν νοῦν τήν τυποποιημένην μορφήν τοῦ νέου πολεμικοῦ θεοῦ τοῦ ώς άνω χρυσοῦ δακτυλίου τῶν Μυκηναῶν με τήν όκτώσχημον (πίν. 28α) άσπίδα, ένῶ, άνωθεν αὐτῆς ύπάρχει —όπως και ἐπὶ τοῦ δακτυλίου αὐτοῦ— ή μηνοειδῆς σελήνη και εἰς τήν πλευράν τῶν κεράτων της, ό δίσκος, ό όποῖος ταυτίζεται με τόν πλανήτην Ἐφροδίτην. Ὁ δίσκος αὐτός άλλωστε και μόνος του χαρακτηρίζει τήν σημιτικήν αὐτήν θεάν γενικῶς. Ὁμοιος ὅμως δίσκος, χαρακτηρίζων τήν αὐτήν μεν αλλά μυκηναϊκήν θεάν, παρουσιάζεται ἤδη ἐπὶ τῶν γυμνῶν μορφῶν της ἐπὶ τῶν μνημονευθέντων χρυσῶν έλασμάτων τῶν Μυκηναῶν. Παρουσιάζεται επίσης, μόνος του ὁμοίως ἐπὶ κρητο-μυκηναϊκοῦ πηλίνου σκεύους, τοῦ γνωστοῦ τύπου σχήματος κολούρου κώνου άνευ πυθμένος. Τό σκεῦος τοῦτο ειδικώτερον πιθανῶς νά έσχετίζετο με τήν λατρείαν τῆς θεᾶς αὐτῆς (βλ. άνωτ.).

Ἐλλ' ή συζυγία αὐτή, Σελήνης και Ἐφροδίτης, φαίνεται ὅτι ἦτο ευρύτερον γνωστή, ἦτοι εἰς πολλούς λαούς, και μάλιστα και πρωτογόνους άκόμη, ὅπως εἰς τούς Ἰνδιάνους τῆς Ἐμερικῆς¹, και ἦτο δηλωτική τῆς έποχῆς τοῦ ἡλιοστασίου². Ἐχει δέ ύποστηριχθῆ, ὅτι ή γνώσις αὐτή εἰς τούς Ἰνδιάνους τῆς Ἐμερικῆς προήρχετο έκ τῆς πλανητικῆς θεωρίας τῆς Μεσοποταμίας³, ή ὅποια ὅμως θεωρεῖται γενικῶς ώς συγκροτηθεῖσα ἐπὶ Δαρείου Α', ἦτοι μετὰ διάστημα πολλῶν αἰώνων άργότερον άπό τῆς έποχῆς τοῦ ώς άνω χρυσοῦ δακτυλίου τῶν Μυκηναῶν. Ἐκ τῆς αὐτῆς πηγῆς προέρχεται ἴσως και ή μεταβίβασις της εἰς σκυθικούς λαούς, οἱ ὅποιοι εἶναι γνωστον ὅτι έλάτρευον τήν Ἐφροδίτην⁴, χωρίς νά αποκλειεταί μεταβίβασις της δια τῆς μυκηναϊκῆς ὁδοῦ. Καί φαίνεται ὅτι αὐτοὶ έξηκολούθουν νά τήν λατρεύουν και κατὰ τήν χριστιανικήν έποχήν, ὅπως αφήνεται νά νοηθῆ έξ αφήγήσεως τοῦ βυζαντινοῦ συγγραφέως Παχυμέρη (13ος αἰ. μ.Χ.), ή ὅποια αναφέρει ταύτισιν βυζαντινῆς περιγρηπίσεως, συζύγου Σκύθου φυλάρχου, με τόν άστέρα τῆς αὐγῆς.

1. Βλ. KRUPP - ELLIS, *In Search of ancient astronomies* (1979), 131 κ.έ.

2. *Αὐτόθι*.

3. Van WAERDEN, *Mathematics and Astronomy in Mesopotamia*, 680.

4. ΗΡΟΔ. IV 67, βλ. και άνωτ.

Ἐκ τῶν Σκυθῶν πιθανῶς παρέλαβον καὶ οἱ Τοῦρκοι τὴν παράδοσιν αὐτὴν καὶ καθιέρωσαν τὴν ἡμισέληνον, μὲ τὸν ἀστέρα εἰς τὴν σκοτεινὴν τῆς πλευρᾶν, ὡς σύμβολόν των, θρησκευτικὸν κυρίως τῆς κατὰ τὴν ὡς ἄνω συζυγίαν, Σελήνης - Ἀφροδίτης δηλαδὴ, ἑορτῆς τοῦ μπαϊραμίου των ἴσως· καὶ ὡς ἔθνικὸν ἀργότερον.

ΣΥΝΟΔΙΚΟΝ ΕΤΟΣ (ΟΚΤΑΕΤΗΡΙΣ) ΑΦΡΟΔΙΤΗΣ
(ΕΤΟΣ ΚΑΔΜΟΥ)

Εἶναι δυσχερές, ἐν τούτοις, νὰ διαγνωσθῇ πῶς ἡ θεὰ ἐταυτίσθη τὸ πρῶτον μὲ τὸν ἐν λόγῳ πλανήτην· καὶ πότε συνέβη αὐτό. Ὁπωσδήποτε ὅμως ἡ ταύτισις αὐτὴ εἶχεν ἤδη πραγματωθῆ κατὰ τὴν Β' χιλιετίαν π.Χ. καὶ ἦτο γνωστὴ εἰς τοὺς Μυκηναίους, τοῦλάχιστον εἰς τὰ μεγάλα Ἱερά κορυφῆς των—τὰ ὁποῖα ἐχρησίμευον ἐνδεχομένως καὶ ὡς ἀστρονομικὰ κέντρα. Ὅπως ἦτο γνωστὴ καὶ ἡ συζυγία τοῦ πλανήτου αὐτοῦ μὲ τὴν σελήνην εἰς αὐτούς.

Ἀλλὰ καὶ ἐκτὸς τῆς ἐλληνικῆς χερσονήσου ὁ πλανήτης αὐτὸς φαίνεται ὅτι ἦτο γνωστὸς ἤδη κατὰ τὴν αὐτὴν περίπου ἐποχὴν. Τοῦτο μᾶς πληροφορεῖ ἡ παλαιότερα (15ου αἰ. π.Χ.) γνωστὴ ἀστρονομικὴ ὄροφὴ τῶν Αἰγυπτίων¹, ἐνῶ καὶ τὰ κείμενα τῶν πυραμίδων² παρουσιάζουν αὐτὸν γνωστὸν ὡς «the star which crosses», ταυτιζόμενον μὲ τὸν πλανήτην (ἑωσφόρον αὐγερινὸν) - Ἀφροδίτην, σημαντικὸν στοιχεῖον τοῦ ὁποῦ ἀποτελεῖ ἡ λεγομένη «διάβασις» («crossing») τοῦ ἡλίου, περὶ ἧς κατωτέρω.

Ἄλλ' ἡ ταύτισις τῆς θεᾶς μὲ τὸν πλανήτην αὐτὸν καὶ ἡ συζυγία Σελήνης - Ἀφροδίτης, ὅπως παρουσιάζεται ἐπὶ τοῦ ὡς ἄνω χρυσοῦ δακτυλίου τῶν Μυκηναίων, φαίνεται νὰ εἶναι ἡ ἀρχαιότερα γνωστὴ καὶ πολὺ παλαιότερα μάλιστα τῶν ἀντιστοίχων ταυτίσεων τῆς σημιτικῆς ὁμολόγου τῆς (Ἀστάρτης) μὲ τὸν ἐν λόγῳ πλανήτην, ὡς καὶ ἡ ἀρχαιότερα γνωστὴ παραστάσις τῆς συζυγίας του μὲ τὴν σελήνην.

Ἡ σημασία τοῦ πλανήτου αὐτοῦ, γνωστοῦ εἰς τὴν ἐλληνικὴν παράδοσιν καὶ ὑπὸ τὴν ἀπλῆν ὀνομασίαν ἀστήρ—πρᾶγμα, τὸ ὁποῖον εἶχεν ὀδηγήσει παλαιότερον εἰς ἐτυμολόγησιν τοῦ ὀνόματος Ἀστάρτη ἐκ τῆς λέξεως αὐτῆς (Ἀστήρ)—, βασιζομένη εἰς τὴν μακραίωνα ἀποθησαύριον ἀστρονομικῶν παρατηρήσεων, ἦτο μεγίστη, ἔνεκα καὶ τῶν ἐξῆς :

1. KRUPP ἔ.δ., 197.

2. *Αὐτόθι* 216.

Ἡ περιφορὰ τοῦ ἐν λόγῳ πλανήτου περὶ τὸν ἥλιον, ὅπως αὐτὴ εἶναι ἀντιληπτὴ ἐκ τῆς γῆς, καλύπτει διάστημα 225 ἡμερῶν. Διὰ τὴν συνολικὴν ὅμως περιφορὰν τοῦ ἀπαιτεῖται διάστημα 584 ἡμερῶν¹· καὶ τότε ὁ πλανήτης αὐτὸς εὐθυγραμμίζεται μὲ τὴν γῆν καὶ τὸν ἥλιον καὶ παρουσιάζεται, ὅπως λέγεται συνήθως, σύνοδος αὐτοῦ, τῆς σελήνης καὶ τοῦ ἡλίου. Εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν ἔχομεν τότε τὸ λεγόμενον συνοδικὸν ἔτος τῆς Ἀφροδίτης, τὸ ὁποῖον ἦτο γνωστὸν ἀκόμη καὶ εἰς τοὺς Ἰνδιάνους (Maya) τῆς κεντρικῆς Ἀμερικῆς². Ἐξ ἄλλου, ὁ αὐτὸς πλανήτης, μετὰ πέντε συνεχῆ συνοδικὰ ἔτη, ἐπιστρέφει ἐκ νέου εἰς τὴν θέσιν, ἀπὸ ὅπου εἶχεν ἐκκινήσει. Ὁ κύκλος δὲ αὐτὸς περιφορᾶς του (λ.χ. 1921, 1929, 1937 μ.Χ. . .) ἀντιστοιχεῖ πρὸς ὀκτὼ ἡλιακὰ ἔτη³. Τὰ πέντε δηλαδὴ συνοδικὰ ἔτη τῆς Ἀφροδίτης ἰσοδυναμοῦν ἀκριβῶς μὲ ὀκτὼ ἡλιακὰ ἔτη Ἡτοι: 584 ἡμέρ. x 5 ἔτ. Ἀφρ. = 2.920 ἡμέρ. καὶ 365 ἡμέρ. x 8 ἔτη Ἡλ. = 2.920 ἡμέρ.

Τὸ γεγονός αὐτὸ φαίνεται ὅτι ἦτο γνωστὸν εἰς τὴν Ἑλλάδα τῆς προϊστορικῆς (μυκηναϊκῆς) ἐποχῆς, διότι ἀναφέρεται⁴ ὅτι ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Κάδμου ἦν δὲ ὁ ἐμιαυτὸς τότε ὀκτὼ ἔτη.

Ἀλλὰ ὁ αὐτὸς κύκλος, τῶν πέντε συνοδικῶν ἐτῶν τῆς Ἀφροδίτης, εἶναι καὶ κατὰ τοῦτο σημαντικός. Μετὰ τὴν ἐκάστοτε διέλευσιν τῶν ἐτῶν αὐτῶν (5 τοῦ πλανήτου ἢ 8 ἡλιακῶν), ὁ πλανήτης αὐτὸς σχηματίζει «τὰ μέγιστα τῆς ἐντάσεως» τῆς ἀκτινοβολίας του⁵.

Μελετηθεὶς δὲ πολὺ ἐνωρίς, ὁ κύκλος αὐτὸς φαίνεται ὅτι ἀπέκτησεν ἰδιαίτεραν σημασίαν εἰς ἀρκετοὺς λαοὺς, θρησκευτικὴν (θεολογικὴν) καὶ λατρευτικὴν κυρίως. Ἐδημιουργήθη δὲ ἐξ αὐτοῦ ἡ λεγομένη «ὀκταετηρίς», ἡ ὁποία ἦτο γνωστὴ εἰς τοὺς Βαβυλωνίους πρὸς τὸ τέλος τῆς Β' χιλιετίας π.Χ.⁶, καλύπτουσα τὸ διάστημα ὀκτὼ συμπληρωμένων ἐτῶν. Ἐπὶ Κάδμου, ἐξ ἄλλου ὁ αὐτὸς κύκλος ἦτο γνωστὸς καὶ εἰς τὴν Ἑλλάδα.

Καὶ ἐχρησιμοποιοῦν μὲν οἱ Ἕλληνας τὴν «ὀκταετηρίδα» εἰς τὸ ἑορτολόγιόν των κατὰ τὴν ἱστορικὴν ἐποχὴν, πιστεῦεται ὅμως ὅτι τὴν παρέλαβον ἀπὸ τὴν Βαβυλωνίαν κατὰ τὸν 7ον αἰ. π.Χ.⁷ Ὑπάρχουν, ἐν τού-

1. *Αἰτόθι* 162.

2. *Αἰτόθι* 156.

3. *Αἰτόθι*

4. ΑΠΟΛΛΟΔ. III 214.

5. *Μεγ. Ἑλλην. Ἐγκυκλ.*, 6, (1928) 360-1, λ. Ἀφροδίτη.

6. KUGLER, *Shururkunde* II, 316 κ.έ. 422.

7. Βιβλιογρ. βλ. εἰς OLMSTEAD, *History of the Persian Empire*, (Phoen. 1966), 209 Βλ. καὶ σελ. 102 σημ. 4.

τοῖς, στοιχεῖα συνηγοροῦντα ὑπὲρ τῆς ἀπόψεως ὅτι ἡ «ὀκταετηρὶς» ἦτο γνωστὴ εἰς τὴν Ἑλλάδα ἤδη κατὰ τὴν Β' χιλιετίαν π.Χ., ὅπως ἦτο γνωστὴ καὶ ἡ ταύτισις τῆς Ἀφροδίτης μετὸν ὁμώνυμον πλανήτην καὶ ἡ συζυγία του μετὸν σελήνην. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ εἶναι τὰ ἀκόλουθα.

Ἐν πρώτοις, ἡ ὡς ἄνω πληροφορία περὶ τοῦ ἔτους τοῦ Κάδμου, τῶν ὀκτῶ δηλαδὴ ἐτῶν. Ἐξ ἄλλου, πληροφοροῖται ἀνανεώσεως τῆς θητείας μυθικῶν βασιλέων, ὅπως ἦτο ὁ Μίνως εἰς τὴν Κρήτην, κάθε ἑννέα ἔτη, ἦτοι μετὰ τὴν συμπλήρωσιν ὀκτῶ ἐτῶν. Συγκεκριμένως ἀναφέρεται ὅτι ὁ βασιλεὺς αὐτὸς ἐννέωρος βασιλεύει¹, καὶ ὅτι μετὰ τὸ διάστημα αὐτό, ἦτοι τῶν ὀκτῶ πλήρων ἐτῶν, κατὰ τὴν ἑναρξιν δηλαδὴ τοῦ ἐνάτου ἔτους, παρελάμβανε τοὺς νόμους ἐξ αὐτοῦ τούτου τοῦ Διός, εἰς τὸ Ἱερὸν τοῦ ὁποίου καὶ ἀνήρχετο (ἐπὶ τῆς Ἰδης). Ὅτι ἐπὶ τοῦ τάφου τοῦ βασιλέως αὐτοῦ ἀναφέρεται κάποια λατρεία τῆς Ἀφροδίτης² δὲν εἶναι τυχαῖον. Ἡ λατρεία τῆς θεᾶς ὅμως εἰς τὸ ὡς ἄνω Ἱερὸν φαίνεται ὅτι ὑπετονίσθη, ἴσως διότι τοῦτο ἀνεφέρετο καὶ ὡς τόπος τῆς γεννήσεώς του, με ἀντίστοιχον προβολὴν τῆς Ῥέας κατὰ τὴν ἐπικράτησιν τοῦ ἐλληνικοῦ δόγματος ἢ καὶ ἀργότερον.

Ἡ ἐννέωρος βασιλεία ἐπομένως τοῦ Μίνως δὲν ἦτο τίποτε ἄλλο εἰμὴ μία «ὀκταετηρὶς» ἢ εἰς ἐνιαυτὸς Κάδμου, ἀφοῦ ἤρχιζε μετὰ τὴν ἐκάστοτε συμπλήρωσιν ὀκτῶ ἡλιακῶν ἐτῶν καὶ τὴν ἑναρξιν τοῦ ἐνάτου ἡλιακοῦ ἔτους, ἦτοι μετὰ τὴν ἑναρξιν νέου συνοδικοῦ ἔτους Ἀφροδίτης.

Ὀκταετηρὶς ὅμως ὑπῆρχε καὶ εἰς τὴν παράδοσιν τῆς Σπάρτης, διὰ τὸν αὐτὸν περίπου σκοπόν, προερχομένη πιθανώτατα ἐξ ἀντιστοίχου ἐθίμου προϊστορικῆς, ἐλλαδικῆς πιθανῶς, προελεύσεως (ἴσως καὶ μυκηναϊκῆς). Εἰς τὴν πόλιν αὐτήν : ἀνὰ ἑννέα ἔτη, ἦτοι μετὰ τὴν ἐκάστοτε συμπλήρωσιν τῶν ὀκτῶ ἐτῶν, συνήρχοντο οἱ ἔφοροι, ὡς σῶμα, εἰς τὸ παλαιὸν Ἱερὸν τῆς Πασιφάης Ἀφροδίτης (Πασιφάη = φωτεινὴ) τῶν Θαλαμῶν τῆς Μεσσηνίας εἰς τὴν ἐπικράτειαν τῶν Λακεδαιμονίων. Ἐκεῖ δέ, κατὰ μίαν ἀσέλγηνον νύκτα, παρετήρουν τὸν ἑναστρον οὐρανὸν καὶ ἐν συνεχείᾳ ἀπεφαίνοντο, ἐὰν ἡ ἢ βασιλεία τοῦ ἐνὸς ἢ καὶ τῶν δύο Ἡρακλειδῶν βασιλέων ὑπῆρξεν ἄψογος κατὰ τὸ διαρρεῦσαν ὡς ἄνω διάστημα ἢ ἐὰν ἔπρεπε νὰ ἀνασταλῆ καὶ νὰ ἀποφανθῆ περὶ αὐτοῦ ἐν συνεχείᾳ τὸ Μαντεῖον

1. Ὀδύσ. τ 179. ΠΑΑΤ. Νόμ. 624 b - 625 b. Βλ. ἐπίσης : ΨΕΥΔΟΠΛ. Μίν. 319 c. ΣΤΡΑΒ. X 4 - 8. ΜΑΞΙΜ. ΤΥΡ. Λογ. 38, 2. κ.ε. Πλήρη βιβλ. βλ. εἰς R.E. XV 1402 κ.ε.

2. Αὐτόθι,

τῆς Ὀλυμπίας ἢ τῶν Δελφῶν¹. Τὸ ἱερὸν τοῦτο, τῶν Θαλαμῶν, παρὰ τὸ Οἶτηλον, πλησίον τῆς θαλάσσης², εἰς τὴν ὑστέραν ἀρχαιότητα περιελάμβανε λατρείαν τῆς Πασιφάης - Σελήνης. Λατρεία ὅμως Σελήνης εἰς τὴν παράδοσιν τῆς Σπάρτης δὲν παρουσιάζετο, ἐνῶ εἰς διάφορα μέρη, ἐν οἷς καὶ εἰς τὰ Κύθηρα, ὅπου ἡ λατρεία τῆς Ἀφροδίτης ἦτο ἰσχυρά, ἡ Ἀφροδίτη ἐκαλεῖτο Πασιφάη, πιθανῶς ἐκ τῆς λαμπρότητος τοῦ ὀμωνύμου πλανήτου. Εἰς τὸν χῶρον, ἐξ ἄλλου, τοῦ Ἱεροῦ τῶν Θαλαμῶν ὑπῆρχε καὶ λατρεία τοῦ Διός, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἐνισχύει τὴν ὡς ἄνω γνώμην, διότι λατρεία Ἀφροδίτης (- Διώνης) καὶ Διός ἦτο σύνηθες μᾶλλον φαινόμενον, ἰδίως κατὰ τὴν πρόωμον ἐποχὴν.

Ἡ διαδικασία αὐτή, τῆς ἀνανεώσεως τῆς ἀνωτάτης ἐξουσίας, ἀνὰ ἐννέα ἔτη, μετὰ τὴν ἐκάστοτε συμπλήρωσιν ὀκταετίας δηλαδὴ, ἦτοι μεθ' ἕκαστον ἐνιαυτὸν Κάδμοι, ὑπάρχουσα εἰς τὴν Σπάρτην ὡς κατάλοιπον παλαιστάτης ἐποχῆς καὶ ἐξυπακουομένη καὶ εἰς τὴν Βοιωτίαν καὶ εἰς τὴν Κρήτην κατὰ τὴν προϊστορικὴν ἐποχὴν, ἀπετέλει ἄμεσον ἐπιβίωσιν τῆς αὐτῆς παραδόσεως. Ἡ παράδοσις δὲ αὐτὴ φαίνεται ὅτι συνεδέετο μὲ τὴν ἑορτὴν τῆς θεᾶς, ἡ ὁποία ἐγίνετο μετὰ τὴν ἐκάστοτε συμπλήρωσιν τῶν 2.920 ἡμερῶν, ἦτοι μεθ' ἕκαστον συνοδικὸν ἔτος τῆς Ἀφροδίτης, εἰς κάποιον Ἱερὸν τῆς, ὅπου, μαζὶ μὲ αὐτήν, συχνὰ ἐλατρεύετο καὶ ὁ Ζεὺς. Ἡ ἐξουσία τότε τῶν βασιλέων ὑφίστατο ἔλεγχον (ἐκ τοῦ ἱερατείου, τὸ ὁποῖον ἀπετέλει καὶ τὸ νομοθετικὸν σῶμα κατὰ τὴν πρόωμον ἐποχὴν)· καὶ τοιούτοτρόπως ὁ θεσμὸς τῆς βασιλείας πόρρω ἀπεῖχε τοῦ νὰ εἶναι ἀπολυταρχικός. Μετὰ τὸν ἔλεγχον δὲ αὐτόν, οἱ βασιλεῖς ἔχοντες (φαινομενικῶς) τὴν ἐγκρισιν τοῦ θεοῦ καὶ (εἰς τὴν πραγματικότητά) τῶν ἱερέων - νομοθετῶν, καθίσταντο περισσότερον συνταγματικοί, οὕτως εἶπεῖν, καὶ ἐπομένως λαοφιλεῖς (δι' ἄνωθεν εὐλογίας), ἐνισχυομένης, διὰ τοῦ τρόπου τούτου τῆς ἀρχῆς των ἢ, στερούμενοι τῆς ἐγκρίσεως αὐτῆς, ἦτο δυνατόν νὰ ἐκπέσουν τῆς ἀρχῆς των. Ἡ ἐξουσία των ἐπομένως δὲν ἦτο ἀναπόσπαστος τοῦ προσώπου των, διότι μετὰ ἔλεγχον ἦτο δυνατόν νὰ ἀφαιρεθῇ ἐξ αὐτῶν. Ὁ ἔλεγχος αὐτὸς προφανῶς συνέπιπτε μὲ τὴν μεγάλην ἑορτὴν τῆς θεᾶς.

Ἡ «ὀκταετηρίς» διετηρήθη, ὅπως φαίνεται, καὶ εἰς τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους εἰς διάφορα ἑλληνικὰ μέρη. Οὕτω λ.χ. : εἰς τὴν Ὀλυμπίαν καὶ

1. ΠΛΟΥΤ. Ἄγ. 9.

2. ΠΑΥΣ. III 26,1.

τούς Δελφούς (ὅπου ἡ Πυθία μέχρι τοῦ Α' Ἰεροῦ πολέμου ἀνελάμβανε τὰ καθήκοντά της ἀνά κάθε πλήρη ὀκτώ ἔτη) ἡ ἑορτὴ ἐτελεῖτο μὲν μετὰ τὴν ἐκάστοτε παρέλευσιν τετραετίας, ἀλλ' ἀρχικῶς φαίνεται ὅτι τοῦτο ἐγίνετο ἅπαξ ἀνά ἐκάστην ὀκταετίαν.

Ἡ ἐποχὴ τῆς τελέσεως τῆς παλαιᾶς αὐτῆς ἑορτῆς φαίνεται, ὅτι ἦτο τὸ θερινὸν ἢ τὸ χειμερινὸν ἡλιοστάσιον, ἀναλόγως καὶ τῶν κλιματολογικῶν συνθηκῶν, ὅπως εἶναι δὲ εὐνόητον, ἐγίνετο κυρίως κατὰ τὸ θερινὸν ἡλιοστάσιον. Καί, δεδομένου ὅτι ἐπεκράτει τὸ σεληνιακὸν ἑορτολόγιον ἡ ἑορτὴ ἦτο κινητὴ πιθανῶς.

Φαίνεται ὅμως ὅτι κατὰ τὴν ἐν λόγω ἐποχὴν τοῦ ἔτους, μετὰ ὀρισμένα τακτὰ διαστήματα, ἡ σύνοδος Ἄφροδίτης - Ἡλίου - Γῆς παρουσιάζει ἰδιαίτερα χαρακτηριστικά, διότι: ἡ Ἄφροδίτη, διερχομένη μεταξὺ Ἡλίου καὶ Γῆς, προβάλλεται ἐπὶ τοῦ ἡλιακοῦ δίσκου ὑπὸ μορφήν σκοτεινοῦ μικροτέρου δίσκου καὶ τὸν διασχίζει ἀπὸ Ἀ. πρὸς Δ., εἰς διάστημα 7.30' ὠρῶν. Τὸ φαινόμενον τοῦτο, γνωστὸν ὡς «διάβασις» τῆς Ἄφροδίτης (πρὸ τοῦ Ἡλίου), θεωρεῖται ὑψίστης σημασίας, ἕνεκα τῆς ιδιορρυθμοῦ περιοδικότητός του, διότι συμβαίνει μετὰ 122 ἔτη, μετὰ 8 ἔτη, μετὰ 105 ἔτη, μετὰ 8 ἔτη καὶ πάλιν ἐξ ἀρχῆς (μετὰ 122 ἔτη κ.ο.κ.)¹. Συμβαίνει δὲ τοῦτο πάντοτε ἢ κατὰ τὸ θερινὸν ἢ κατὰ τὸ χειμερινὸν ἡλιοστάσιον. Κατὰ τὸ θερινὸν ἡλιοστάσιον δὲ συνέβαινε κατὰ τὴν ἑορτὴν τῆς Ἄφροδίτης ἢ τῆς ρωμαϊκῆς ὁμολόγου της, τῆς Juno². "Ὅτι ἀντίστοιχος μεγάλη ἑορτὴ ἐτελεῖτο ἑτησίως ὑπὸ τῶν Κελτῶν κατὰ τὸ θερινὸν ἡλιοστάσιον δὲν εἶναι τυχαῖον — διατηρουμένη καὶ σήμερον εἰς τὴν Β. Εὐρώπην κυρίως. "Ὅτι ἡ ὡς ἄνω δὲ διάβασις ἦτο παλαιόθεν γνωστὴ, φαίνεται καὶ ἐκ τοῦ χαρακτηρισμοῦ τοῦ πλανήτου εἰς τὴν μνημονευθεῖσαν ὡς ἄνω αἰγυπτιακὴν ὀροφήν.

Ἐν σχέσει μὲ τὴν ἑορτὴν πρὸς τιμὴν τῆς θεᾶς, δεόν νά σημειωθῇ, ὅτι ἡ ἑορτὴ αὐτή, ὅταν ἐγίνετο μετὰ τὴν συμπλήρωσιν τοῦ κύκλου τῶν 2.920 ἡμερῶν, τῆς «ὀκταετηρίδος» δηλαδή, εἰς πρωτογόνους λαοὺς συνωδεύετο καὶ δι' ἀνθρωποθυσιῶν³. Τὸ ἔθιμον τοῦτο, τῶν ἀνθρωποθυσιῶν, τὸ ὅποιον μνημονεύεται ὡς ἀσκούμενον κάποτε καὶ εἰς τὸ ὄρος

1. Μεγ. Ἑλλην. Ἐγκυκλ., 6 (1928) 360-1, λ. Ἄφροδίτη.

2. Βλ. σελ. 186, 67.

3. Βλ. KRUPP, ἔ.ἀ.

Λύκαιον¹ τῆς Ἀρκαδίας², ὅπου ἦτο τὸ περιώνυμον Ἱερὸν τοῦ Διὸς (καὶ ἀρχικῶς ἦτο πιθανῶς καὶ τῆς Ἀφροδίτης), εἶλκε τὴν καταγωγὴν του μᾶλλον ἀπὸ κάποιαν ἀντίστοιχον παλαιστάτην παράδοσιν, ἀτονήσασαν ἐν καιρῷ. Τὸ αὐτὸ ἴσως συνέβαινε καὶ μὲ τὸ ἔθιμον ἀνθρωποθυσιῶν, τὸ ὁποῖον παραδίδεται, ὅτι ὑπῆρχεν εἰς τὸ Ἱερὸν τῆς (σκυθικῆς Ἀφροδίτης -) Ἀρτέμιδος εἰς τὴν Ταυρίδα, ἀλλὰ ἴσως καὶ εἰς τῆς Αὐλίδος τὸ Ἱερὸν, ὅπου ἡ λατρεία ἀπετέλει καταβολάδα πιθανῶς παλαιᾶς λατρείας τῆς Ἀφροδίτης (ὡς Ποντίας καὶ Εὐπλοίας). Ὅμοιον ἔθιμον ἀνθρωποθυσιῶν ὑπῆρχε καὶ εἰς τὴν (σημιτικὴν - χαναναϊκὴν) παράδοσιν τῆς Ἀστάρτης³, ἡ ὁποία ὁμοίως ἐλατρεύετο ὡς Ποντία (Ashera on the Sea) εἰς ὠρισμένα μέρη.

1. Ἄλλως Ὀλυμπον, βλ. σελ. 85.

2. ΨΕΥΔΟΠΑ. Μίν. 315. ΘΕΟΦΡ. παρ. ΠΟΡΦ. 2,27.

3. ROBERTSON SMITH, *The Religion of the Semites* (1957), 177,78.

ΜΕΡΟΣ Γ

ΤΟ ΑΝΑΣΚΑΦΕΝ ΙΕΡΟΝ - ΜΑΝΤΕΙΟΝ

ΤΟ ΑΝΑΣΚΑΦΕΝ ΙΕΡΟΝ - ΜΑΝΤΕΙΟΝ

Τὰ τῶν διαφόρων φάσεων τοῦ Ἱεροῦ καὶ τῶν κατὰ καιροὺς οἰκοδομικῶν καὶ ἄλλων συναφῶν δραστηριοτήτων εἰς αὐτὸ ἔχουν συνοπτικῶς ὡς ἀμέσως ἔπεται καὶ ἐν συνεχείᾳ ἀναλυτικώτερον. Τὰ δὲ τῆς λειτουργίας τῶν χώρων τοῦ Ἱεροῦ (πίν. 3, I) καὶ τῶν εἰς αὐτοὺς κτισμάτων καὶ κατασκευῶν ἐν σχέσει μὲ ὑπάρχοντα στοιχεῖα —ἐξ ἄλλων Ἱερῶν καὶ ἐξ ἀρχαίων γραπτῶν πηγῶν— ἀποτελοῦν αὐτοτελὲς μέρος, ἐξεταζόμενα ἀκολουθῶς τοῦ μέρους αὐτοῦ.

Αον Πλὴν δύο κατασκευῶν, τοῦ πωρίνου ὀμφαλοῦ καὶ τοῦ ὑψηλοῦ τιτανολιθικοῦ ἐλευθέρου στύλου, αἱ ὁποῖαι ἦσαν εἰς τὸν αὐχένα, πρὸς τὴν πλευρὰν τοῦ Ζαρχαδιοῦ, καὶ δὲν εἶναι γνωστὸν ἂν εὐρίσκοντο εἰς ἄβατον χώρον ἀρχικῶς, ὁ ὑπόλοιπος χώρος τοῦ Ἱεροῦ, κατὰ τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα, ἐστερεῖτο τότε ἄλλης κατασκευῆς ἢ κτίσματος. Δυνατὸν ὅμως ὀπισθεν τῶν κατασκευῶν αὐτῶν (πρὸς Δ. καὶ κατὰ τὴν ὡς ἄνω κλιτύν) νὰ ὑπῆρχε κάποιον μικρὸν ἐλευθέρων ἢ μὴ κτήριο¹, τὸ ὁποῖον ἐξηφανίσθη ἀργότερον ἐντελῶς. Ὁ δὲ βωμὸς θὰ ἦτο τότε χωμάτινος μᾶλλον, χωρὶς ὑποδομὴν δηλαδὴ· καὶ ἡ Ἱερά πηγὴ θὰ ἐστερεῖτο τότε οἰουδήποτε κρηνικοῦ κτίσματος. Ἐξ ἄλλου, ἡ δρυς, εἰς τὴν ἄλλην κλιτύν, (πρὸς τὴν πλευρὰν τῆς Νεραϊδόρραχης) εἶναι ἄγνωστον ἂν ἦτο ἐντὸς ἀβάτου χώρου κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν καὶ ἂν ὑπῆρχε τότε κάποιον κτίσμα πλησίον τῆς.

Βον Τὰ πρῶτα κτίσματα φαίνεται ὅτι ἦσαν τὸ πλακόστρωτον τοῦ ἄκρου τῆς ἐκ Ψωφίδος ἐρχομένης ὁδοῦ, τὸ μέγα βάθρον τοῦ βωμοῦ καὶ τὸ βῆμα τῶν κριτῶν εἰς τὸ στάδιον. Τὸ στάδιον ὅμως δυνατὸν καὶ νὰ προῦπῆρχε στερούμενον τῆς κατασκευῆς αὐτῆς.

Γον Τὸ πρῶτον κτήριο, κατὰ τὰ αὐτὰ δεδομένα, φαίνεται ὅτι ἦτο τὸ τελεστήριον, ἰδρυθὲν πρὸς Δ. τοῦ ὀμφαλοῦ (καὶ τοῦ ἐλευθέρου στύλου), ἴσως ἐπὶ προῦπάρχοντος μικροῦ κτηρίου (βλ. ἄνωτ.). Καὶ κατόπιν

1. Βλ. σελ. 116.

εὐρέως ἐκβραχισμοῦ τῆς ἐκεῖ κατερχομένης κλιτύος (τοῦ Ζαρκαδιοῦ). καὶ ἰσοπεδώσεως τοῦ χώρου, κατὰ τὸν πρώιμον 6ον αἰ. π.Χ.

Τότε περίπου ἐδημιουργήθη καὶ τὸ τέμενος, διὰ τῆς κατασκευῆς ὀρθογωνίου μεγάλου περιβόλου, περικλείοντος τὸν ὀμφαλὸν καὶ τὸν ἐλεύθερον στῦλον, ἔμπροσθεν καὶ πρὸς Ἄ. τοῦ τελεστηρίου.

Ὅμοίως, τότε περίπου καὶ κάποιο μικρὸν κτήριον κατεσκευάσθη εἰς τὴν πρὸς τὴν Νεραϊδόρραχην πλευρὰν τοῦ αὐχένος, πρόδρομος τοῦ τριπλοῦ οἰκήματος.

Δὸν Ἐνα περίπου αἰῶνα ἀργότερον, ἦτοι περὶ τὸ 500 π.Χ., φαίνεται ὅτι ἐντὸς τοῦ ὡς ἄνω τεμένους ἰδρύθη ὁ ναός, στεγάσας καὶ τὸν ὀμφαλὸν καὶ ἔχων τὸν ἐλεύθερον στῦλον εἰς τὸν πρὸ αὐτοῦ χώρον, τῆς αὐλῆς (πρὸς Ἄ.), ἀπὸ ὅπου καὶ ἡ εἴσοδος τοῦ τεμένους ἐκ τῆς Ἱερᾶς ὁδοῦ.

Τότε περίπου, ἦτοι συγχρόνως περίπου μὲ τὸν ναόν, φαίνεται ὅτι ἰδρύθη εἰς τὰ ἔναντι χαμηλότερα (πρὸς τὸν αὐχένα) κράσπεδα τῆς κλιτύος (τῆς Νεραϊδόρραχης) καὶ τὸ τριπλοῦν οἶκημα, συνδεθὲν δι' ὑπογείου ἀγωγοῦ καὶ μὲ τὴν ὑπερκειμένην αὐτοῦ Ἱερὰν πηγὴν.

Ἐὸν Τὰ κτήρια αὐτὰ ὑπέστησαν κατὰ διαστήματα μικρὰν ἢ μεγάλην ἐπισκευήν, κυρίως δὲ κατὰ τὸν πρώιμον 4ον αἰ. π.Χ. καὶ κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴν ἐποχὴν, αἱ ὁποῖαι σχεδὸν ἤγγιζον τὰ ὅρια τῆς ἀνακατασκευῆς.

ΣΤὸν Τὸ Ἱερὸν κατεστράφη ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν κατὰ τὸν 4ον αἰ. μ.Χ., ὁπότε καὶ ἠρημώθη, ἀφοῦ ἐσίγησαν οἱ μαντικοὶ πυρῆνες του.

Ἀναλυτικώτερον :

ΠΡΟ-ΟΙΚΟΔΟΜΙΚΗ ΕΠΟΧΗ

Τὰ πρωιμότερα τῶν κινητῶν εὐρημάτων εἰς τὸ Ἱερὸν μαρτυροῦν καὶ τὴν παρουσίαν τῆς ἀρχαίας λατρείας εἰς αὐτό, χωρὶς νὰ ἀποκλείουν τὴν ὑπαρξίν της ἀκόμη ἐνωρίτερον. Τὰ εὐρήματα αὐτὰ εἶναι τὰ ἀκόλουθα :

Χάλκινος ἀμφίστομος σφυρήλατος πέλεκυς¹ (πίν. 32α), εὑρεθεὶς πρὸ τῆς ἀνασκαφῆς εἰς τὸν χώρον τοῦ τελεστηρίου ὑπὸ τοῦ Κ. Ἀποστολοπούλου κατὰ τὴν ἐπισκευὴν τῆς ἐκεῖ μάνδρας τοῦ ποιμνίου του καὶ τὸν καθαρισμόν τοῦ παρ' αὐτὴν χώρου, ὁ ὁποῖος ἐξετείνετο ὅμως εἰς τὸν ἐγγύς

1. Ἄρ. 316.

χώρον (Δ.) τοῦ ναοῦ¹. Ὁ πέλεκυς ἐπομένως δυνατόν νὰ προήρχετο ἐκ τοῦ ἐνόσ ἢ τοῦ ἐτέρου τῶν ἐν λόγῳ κτηρίων.

Ὁ πέλεκυς αὐτὸς ὁμοιάζει μὲ πελέκεις διαφόρων ἐλληνικῶν Ἱερῶν². Ὁ τύπος του ὅμως ἀπαντᾷ καὶ ἐκτὸς τῆς Ἑλλάδος ἤδη κατὰ τὴν φθίνουσαν Β' χιλιετίαν³ π.Χ.

Χρησιμοποιούμενος εἰς τὸ ἀνασκαφέν Ἱερὸν ἀπὸ τῆς ιδρύσεως τούτου, δυναμένης οὕτω νὰ τοποθετηθῇ εἰς τὴν φθίνουσαν Β' χιλιετίαν π.Χ., ὁ πέλεκυς αὐτὸς φαίνεται ὅτι ἐχρησιμοποιεῖτο εἰς αὐτὸ ἀδιαλείπτως. Δὲν ἀποκλείεται ὅμως νὰ ἐφυλάσσετο κατὰ τὴν πρόϊμον ἐποχὴν τοῦ Ἱεροῦ (μὴ ὑπαρχόντων κτισμάτων), ὡς οἰκογενειακὸν κειμήλιον κάποιου, ὑπευθύνου τοῦ Ἱεροῦ, ἱερατικοῦ - μαντικοῦ γένους τῆς περιοχῆς (τῆς Θελπούσης ἢ τῆς Ψωφίδος) καὶ νὰ ἐχρησιμοποιεῖτο κατὰ τὴν ἑορτὴν τοῦ Ἱεροῦ, ἀποτεθεὶς ἀργότερον εἰς τὸ Ἱερὸν ὀριστικῶς. Ἀλλὰ τοῦτο φαίνεται ὀλιγώτερον πιθανόν. Τὸ μέγεθός του πάντως εἶναι πολὺ μικρόν, διὰ νὰ προωρίζετο πρὸς θανάτωσιν τῶν ζώων τῆς θυσίας (καὶ ἀκόμη περισσότερον πρὸς ὑλοτόμησιν). Πιθανώτερον δὲ θεωροῦμεν νὰ εἶχε τελετουργικὸν χαρακτῆρα⁴.

Χαλκίνη βιολόσχημος πόρπη (πίν. 32β) μὲ ὠσειδῆς καὶ ἐπίπεδον τὸ μέσον τοῦ ἄνω μέρους της⁵. Ὁ τύπος της εἶναι ἤδη ὁμοίως γνωστὸς κατὰ τὴν φθίνουσαν Β' χιλιετίαν π.Χ.⁶

Μικρὸν χάλκινον ἐλασματίνον κυλινδρικὸν σπειροειδῆς ἀντικείμενον (πίν. 32β), σχηματίζον στενομήκη σωληνίσκον⁷. Ὁ τύπος του εἶναι βορειοτέρας ἐλληνικῆς προελεύσεως, ἀπαντῶν ἰδίως εἰς τὴν Δ. Μακεδονίαν. Οὕτως: εἰς τὴν Ἀ. Πίνδον⁸ τοιοῦτον εὑρημα παραβαλλόμενον καὶ μὲ εὑρημα

1. A.A.A. 4 (1971), 251, εἰκ. 1.

2. Περὶ αὐτῶν βλ. ROUSE, *Greek Votive Offerings*, 386. Καὶ ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, Ἰστοριομνηματικὰ θησαυροί, (1972), 134 - 5.

3. Βλ. GIMBUTAS, *Bronze Age Cultures in Central and Eastern Europe* (1965), 91.

4. Ἀναφέρεται πέλεκυς κίβιλις ὀνόματι καὶ ἀρσεκίβιλις ἀναφέρεται ὁ αἶρων αὐτόν. (CHARENTAINE, *Dictionnaire*, ἔ.ἀ., λ.).

5. Ἀρ. 747, ἐκ τοῦ Ν. ἀναλλαγματικοῦ τοίχου.

6. Πβλ. ΙΑΚΩΒΙΔΟΥ, *Περατὴ* (1969)Γ, Μ 229, πίν. 11Β.

7. Ἀρ. 760 ἐκ τοῦ Ν ἀναλημματικοῦ τοίχου.

8. Βλ. ΡΩΜΗΟΠΟΥΛΟΥ, *Ταφαὶ πρόϊμον ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου εἰς τὴν Ἀνατολικὴν Πίνδον*, A.A.A. 4 (1971), 40.

ἐκ Ταουσίτσας¹ ὁμοιάζει μὲ ἀντίστοιχα εὐρήματα τῆς Βεργίνας², ἔχοντα ἀναγνωρισθῆ³ ὡς κοσμήματα μαλλιῶν. Κατὰ τὸν Ἀνδρόνικον⁴ τοιαῦτα κοσμήματα («σωληνίσκοι ἢ σύριγγες», βλ. κατωτ.) ἔχουν εὐρεθῆ καὶ εἰς τὴν Κεφαλληνίαν ἀλλ' ὄχι εἰς τὴν Πελοπόννησον. Τὸ εὐρημα τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ συμπληρώνει ἐπομένως τὸ κενὸν αὐτό.

Μὲ τὸν ἐλασμάτινον αὐτὸν σωληνίσκον εὐρέθη καὶ ὠραῖος σφυρήλατος χάλκινος ἀμφικωνικὸς ἀστράγαλος⁵ (πίν. 34β). Ὁμοῖος ἀστράγαλος ἔχει εὐρεθῆ ὁμοίως εἰς τὴν Ἀ. Πίνδον, μὲ σπειροειδῆ ὅμοια πρὸς τὰ ὡς ἄνω ἐλάσματα⁶. Μαζὶ δὲ μὲ ἓνα ἄλλον, ὁμοίον του, ἀστράγαλον, κατελάμβανε τὸ μέσον περιδεραίου. Ἄλλος ὁμοῖος ἐπίσης ἀστράγαλος ἔχει εὐρεθῆ καὶ εἰς τὴν Βεργίαν ἀλλ' ἔχει περιχέλωμα κατὰ τὰ ἄκρα⁷. Περιχέλωμα φέρει καὶ ἀντίστοιχος ἀστράγαλος ἔχων εὐρεθῆ εἰς τὴν Ἀλίφειραν τῆς Ἀρκαδίας⁸.

Τὸ ὡς ἄνω περιδέραιον, τῆς Ἀ. Πίνδου, χρονολογεῖται εἰς τὸν 9ον αἰ. π.Χ. καὶ ἴσως εἰς τὸν 10ον αἰ. π.Χ.⁹ καὶ ὁμοίως ἔχουν χρονολογηθῆ ὅσα ἄλλα ἀντικείμενα εὐρέθησαν εἰς τὸν τάφον αὐτόν. Μεταξὺ αὐτῶν περιελαμβάνοντο καὶ ταινιωτὰ χάλκινα ἐλάσματα καὶ δισκάρια ἔχοντα ἔκκρουστον καὶ ἐκ τῶν ὀπισθεν κοκκιδωτὴν διακόσμησιν. Ἄλλὰ ὅμοια ταινιωτὰ ἐλάσματα εὐρέθησαν καὶ εἰς τὸ ἀνασκαφέν Ἱερὸν (πίν. 33α) καὶ μερικὰ ἐξ αὐτῶν¹⁰ φαίνονται ἀρκετὰ πρῶιμα (πίν. 34α), ὁμοιάζοντα μὲ αὐτὰ τῆς Ἀ. Πίνδου, ἄλλα δὲ εἶναι κάπως μεταγενέστερά των καθὼς καὶ χάλκιναι φιαλίσκαι (πίν. 34γ, δ) κατὰ τὴν αὐτὴν τεχνικὴν, χρονολογούμενα ὁμοίως εἰς πρῶιμους χρόνους τῆς Α' χιλιετίας π.Χ. Τὰ ταινιωτὰ, ἐξ ἄλλου, χάλκινα ἐλάσματα, τὰ ἔχοντα διακόσμησιν μὲ τὴν αὐτὴν τεχνικὴν¹¹, εἶναι δυνατὸν νὰ παραβληθοῦν καὶ μὲ ἀντίστοιχα ἐλάσματα εὐρεθέντα

1. CASSON, *Macedonia, Thrace and Illyria* (1926), εἰκ. 58.

2. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΥ *Βεργίνα* I, 226.

3. Αὐτόθι. Πβλ. καὶ HAMMOND, *A History of Macedonia* I (1972), 331, εἰκ. 17α.

4. *Βεργίνα* I, 226.

5. Ἀρ. 724 εἰς τὸν Ν. ἀναλληματικῶ τοίχου ἐπίσης.

6. Βλ. ΡΩΜΗΟΠΟΥΛΟΥ ἔ.ἀ., εἰκ. 3.

7. Βλ. HAMMOND, ἔ.ἀ., εἰκ. 19.

8. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, *Ἀλίφειρα* (1967) - 68)104, εἰκ. 71.

9. ΡΩΜΗΟΠΟΥΛΟΥ ἔ.ἀ., 41.

10. Ἀρ. 691, 746, 729, 728, ἐκ τοῦ αὐτοῦ ὡς ἄνω τοίχου.

11. Περὶ τῆς τεχνικῆς αὐτῆς βλ. σελ. 199.

είς τὴν γειτονικὴν Ἀλίφειραν, χρονολογούμενα ὑπὸ τοῦ Ὁρλάνδου¹ εἰς τὴν φθίνουσαν Γεωμετρικὴν ἐποχὴν. Ὅμοια δὲ ἐλάσματα ἔχουν εὔρεθῆ, ἐξ ἄλλου, καὶ εἰς τὴν Βεργίναν², καθὼς καὶ τὴν ἐν γένει Δυτ. Μακεδονίαν³ καὶ, ὅπως ἐλέχθη, θεωροῦνται ὅτι εἶναι Β. ἐλληνικῆς προελεύσεως. Ὅπως θὰ ἀναπτυχθῆ⁴ κατωτέρω, αὐτὰ ἦσαν ὁμοίως κοσμήματα μαλλιῶν, ἀφιερούμενα εἰς τὴν θεὰν ὑπὸ τῶν λατρευτῶν, μαζί μὲ τοὺς πλοκάμους τῶν μαλλιῶν των, ἔθιμον συνεχιζόμενον καὶ μετὰ τὴν Γεωμετρικὴν ἐποχὴν.

Παλαιότατον ἔθιμον ἐπίσης, διαπιστούμενον εἰς τὸ Ἱερὸν ἀπὸ τῶν πρωιμοτάτων χρόνων του καὶ συνεχιζόμενον καὶ ἀργότερον, εἶναι καὶ τὸ τῆς ἀφιερώσεως ἐνδυμάτων μετὰ τῶν μεταλλικῶν ἐξαρτημάτων διακοσμησεῶς των. Τοῦτο μαρτυρεῖ ἀριθμὸς χαλκίνων καὶ σιδηρῶν περονῶν κυρίως, αἱ πρωιμότεραι τῶν ὁποίων (πίν. 33β) εἶναι αἱ ἐξῆς : χαλκίνη περόνη μὲ ἀγκιστροειδῆς ἄνω ἄκρον⁵ καὶ ἐτέρα⁶ χαλκίνη ἐπίσης μὲ κορυφὴν ἐκ συνεστραμμένου χαλκίνου σύρματος. Ἄλλη⁷ μὲ ἀπλῆν συρματίνην κομβιόσχημον κορυφὴν καὶ ζευγὸς σιδηρῶν περονῶν μὲ βρογχοειδῆς ἄκρον⁸. Οἱ τύποι τῶν περονῶν αὐτῶν ἀπαντοῦν καὶ ἄλλοῦ ἤδη κατὰ τὴν Πρωτογεωμετρικὴν ἐποχὴν ἀλλὰ καὶ ἐν συνεχείᾳ αὐτῆς⁹. Ὅπως πρόκειται ἐκτενέστερον νὰ ἀναπτυχθῆ, μετὰ τῶν περονῶν ἀφιεροῦντο, καὶ τὰ ἐνδύματα (ἢ ἐπενδύματα), εἰς τὰ ὁποῖα καὶ ἀνήκε καὶ τὸ σύνολον τῶν ἐν λόγῳ κοσμημάτων¹⁰.

Ἀξιοσημεῖωτον, ἐξ ἄλλου, εἶναι καὶ (πήλινον) εἰδῶλιον Κενταύρου¹¹ (πίν. 34ε, στ), ἐλλιπές κατὰ τὰ ἄκρα καὶ τὸν λαιμὸν καὶ μὲ μελανὸν ἐπίχρυσμα, χρονολογούμενον εἰς τὴν Ὑστέραν Γεωμετρικὴν ἢ καὶ τὴν Μεταγεωμετρικὴν ἐποχὴν. Ἡ παρουσία τοῦ εἰδωλίου τούτου εἶναι κατὰ τοῦ-

1. Ἀλίφεια, ἔ.ἀ., εἰκ. 64, 1 - 6.

2. Βεργίνα I 252.

3. A.A.A. 4 (1971), 39.

4. Βλ. σελ. 196 κ.έ., 201.

5. Ἀρ. 353 ἐκ τοῦ χώρου παρὰ τὴν Ἱερὰν ὁδόν.

6. Ἀρ. 368, ὁμοίως ἐκ τοῦ βωμοῦ.

7. Ἀρ. 418, εὔρημα ἐπιφανείας.

8. Ἀρ. 735 καὶ 736 ἐκ τοῦ Ν. ἀναλημματικοῦ τοίχου.

9. Πβλ. μὲ ἀγκιστροειδῆ κορυφὴν : *Hesperia* 1972, 263. 1975, 117 - 118· μὲ συνεστραμμένην κορυφὴν : *P.A.E.* 1961, 50, 53, *A.A.* 1968. Χρον. 289· μὲ κομβιόσχημον κορυφὴν : *A.A.* 1961, Χρον., 181· μὲ ἐλικοειδῆ κορυφὴν : *B.S.A.* 1911 - 12, 5 - 6. Διαφόρων τύπων : πβλ. *A.A.* 1961, Χρον., 215.

10. Βλ. σελ. 203 κ.έ.

11. Ἀρ. 853 ἐκ τοῦ αὐτοῦ ὡς ἄνω τοίχου.

το ενδιαφέρουσα. Εύρέθη εις τὸ Ἱερὸν, τὸ ὁποῖον εὕρισκετο πλησίον τοῦ ἐνδαιτιήματος τῶν Κενταύρων : τῆς Φολόης.

Τὰ εὐρήματα αὐτὰ ὑποδηλοῦν ὅτι ἡ λατρεία εἰς τὸ Ἱερὸν ἤσκειτο ὀπωσδήποτε ἤδη κατὰ τὸ 1000 π.Χ., ἀναγομένη ὅμως πιθανώτατα εἰς τὴν προηγηθεῖσαν φθίνουσαν Β' χιλιετίαν π.Χ. ἄγνωστον ὅμως πόσον διάστημα. Ἡδη πρὸ τῶν Τρωικῶν εἶχε συντελεσθῆ εἰς τὴν περιοχὴν (τῆς Ψωφίδος) καὶ παρὰ τὸ Ἱερὸν ἡ ἐγκατάστασις τοῦ Β.Δ. ἐλληνικοῦ φύλου τῶν Ἀζάνων¹, προηγηθεῖσα τῆς Καθόδου τῶν δωρικῶν φύλων. Ἐξ ἄλλου, ἰσχυρὰ ἦτο ἡ πλησίον τοῦ Ἱεροῦ ὀμηρικὴ Στράτος (βλ. ἀνωτ.). Δὲν ἀποκλείεται ἐπομένως τὸ Ἱερὸν νὰ προὔπῃρχε τῆς ἐγκαταστάσεως τῶν Ἀζάνων, οἱ ὁποῖοι καὶ ἐνίσχυσαν τὴν λατρείαν αὐτήν, δεδομένου ὅτι αὐτὴ ἐν πολλοῖς ὁμοίαζε μὲ τὴν λατρείαν τοῦ μεγάλου θεσπρωτικοῦ Ἱεροῦ (τῆς Δωδώνης), ὅπου κύριος λατρευτικὸς πυρὴν ἦτο Ἱερά δρυς.

Ἄγνωστον ὅμως εἶναι ἂν κατὰ τὴν ὥς ἄνω μακρὰν πρώιμον (ἕως τὸ 600 περίπου π.Χ.) περίοδον ὑπῆρχε κάποιον κτήριον, ἔστω καὶ μικρὸν, εἰς τὸ Ἱερὸν, ἐξαφανισθὲν ὑπὸ μεταγενεστέρων ἰσοπεδώσεων. Ἄν πράγματι ὑπῆρχε, τοῦτο θὰ ὁμοίαζεν : εἴτε μὲ τὴν Ἱεράν, πλησίον τῆς δρυός, οἰκίαν εἰς τὴν Δωδώνην τῆς πρώιμου Α' χιλιετίας π.Χ.², εἴτε, τὸ καὶ πιθανώτερον, μὲ τὰ μυκηναϊκὰ τριμερῆ —καὶ πιθανώτατα σπηλαιώδη κατὰ τὸ ὀπίσθιον μέρος των— Ἱερά κορυφῆς. Ἴσως ὅμως πλησίον μὲν τῆς δρυός τοῦ Ἱεροῦ νὰ ὑπῆρχε μικρὸν οἰκόσημον κτήριον, ὅπως ἦτο καὶ εἰς τὴν Δωδώνην· πλησίον δὲ τοῦ στόλου καὶ τοῦ ὀμφαλοῦ νὰ ὑπῆρχε σπηλαιῶδες (ὄπισθεν) καὶ μὲ κτιστὴν πρόσοψιν μικρὸν κτήριον, ὅπως ἦσαν καὶ τὰ ὥς ἄνω μυκηναϊκὰ Ἱερά³. Ἐξ ἄλλου, τὸ μὲν πρῶτον ἐξ αὐτῶν δυνατὸν νὰ συνεδέετο ἀμεσώτερον μετὰ τῶν ἐγκατασταθέντων ὥς ἄνω Ἀζάνων, τὸ δὲ ἕτερον νὰ συνεδέετο ἀπ' εὐθείας μὲ τὴν προὔπαρχουσαν τῆς ἐγκαταστάσεως αὐτῆς —καὶ τῶν Τρωικῶν— λατρείαν τῆς Ἀφροδίτης, τῶν Ἀρκάδων τῆς περιοχῆς, ἰδιαιτέρως δὲ τῶν Στρατίων, οἱ ὁποῖοι ἦσαν ὑπὸ τοῦ Ἀγαπήνορα, καὶ μεταξὺ τῶν ἰδρυτῶν τοῦ Ἱεροῦ τῆς Παφίας Ἀφροδίτης. Κύριος δὲ λατρευτικὸς πυρὴν τοῦ Ἱεροῦ τούτου ἦτο, ὅπως θὰ σημειωθῆ, ὁ ὀμφαλὸς - πυραμῖς.

1. Βλ. ΣΤΑΥΡΙΑΝΟΠΟΥΛΟΥ, Οἱ Ἡεῖοι καὶ ἡ Κάθοδος τῶν Δωρικῶν, *Ἐπετηρ. Ἐταιρ. Ἡειακῶν Σπουδ.* 3(1984), 224.

2. Βλ. ΔΑΚΑΡΗ, Ἡ Ἱερά Οἰκία ἔ.ἀ., *A.E.* 1959.

3. Βλ. καὶ ΚΑΡΔΑΡΑ, *A.A.A.* (1972), 119 κ.έ.

ΑΙ ΠΡΩΤΑΙ ΚΑΤΑΣΚΕΥΑΙ

Ο ΟΜΦΑΛΟΣ

Ἐκ τῶν πρωταρχικῶν στοιχείων τῆς ὑπαιθρίας λατρείας κατὰ τὴν πρώιμον ἐποχὴν τοῦ Ἱεροῦ ἦτο μέγας πώρινος ὀμφαλός. Λεπτομέρειά του ἔχουν ὡς ἐξῆς (πίν. 27, 50, 137) :

Εὐρίσκετο ἐσωτερικῶς (παρὰ τὴν Β.Δ. γωνίαν) τοῦ τεμένου (βλ. λεπτομέρεστον κατωτ.), ἦτοι εἰς τὸν χῶρον, ὁ ὁποῖος περιωρίσθη διὰ περιβόλου κατὰ τὸν πρώιμον βον αἰ. π.Χ. Εἶχεν ὅμως ἐλαφρῶς διαφορετικὴν κατεύθυνσιν ἀπὸ ἐκείνην τοῦ περιβόλου τούτου καὶ φαίνεται ὅτι προ-ὑπῆρχεν αὐτοῦ. Ἀντίστοιχον ὅμως μὲ τὸν ὀμφαλὸν κατεύθυνσιν δὲν εἶχεν οὔτε ἡ Ἱερὰ ὁδὸς οὔτε τὸ μέγα βᾶθρον τοῦ βωμοῦ, ἀλλὰ καὶ τὸ βῆμα τῶν κριτῶν. Εἰκάζεται δὲ κατόπιν τούτου ὅτι, ὅταν κατασκευάσθησαν τὰ κτίσματα αὐτά, δὲν συνετονίσθησαν κατὰ τοὺς ἄξονάς των μὲ τοὺς ἄξονας τοῦ ὀμφαλοῦ. Ἀργότερον ὅμως καὶ τὰ εἰς τὸν χῶρον τοῦτον κατασκευασθέντα κτίσματα καὶ οἰκοδομήματα ἤλλαξαν ἐλαφρῶς προσανατολισμόν, ὅποτε συνετονίσθησαν οἱ ἄξονές των μὲ μίαν ἀπόκλισιν τῆς ὡς ἄνω κατευθύνσεως ὑπαγορευθεῖσαν ἐκ μιᾶς ἀλλαγῆς.

Ἦτο δὲ ὁ ὀμφαλὸς αὐτὸς ἐκ πωρολίθου καὶ ἀπετελεῖτο ἐκ τῶν ἐξῆς μερῶν :

Αον Ἐξ ἑνὸς κατωτέρου μέρους, καὶ δὴ ὑπογείου (ἐπομένως ἀοράτου), τὸ ὁποῖον ἐξεῖχεν ἐλάχιστα τοῦ ἐδάφους, κατὰ τὸ ἀνώτατον τμήμα του. Τὸ μέρος τοῦτο τοῦ ὀμφαλοῦ ἦτο τετράγωνον ἀλλὰ συναπετελεῖτο ἐκ δύο ἡμίσεων, τὰ ὁποῖα, ὄντα κατειργασμένα χωριστά, ἡνοῦντο. μεταξὺ των κατὰ τὸν κύριον (ἀπὸ Ἄ. πρὸς Δ.) ἄξονα.

Ἐκ τῶν δύο τούτων ἡμίσεων ἐσώθη μόνον τὸ ἔν, τὸ Ν. Τὸ ὅλον αὐτὸ ὑπόγειον μέρος εἶχε τὸ αὐτὸ μῆκος καὶ πλάτος 1.27 x 1.27 μ., καθὼς τετράγωνον· εἶχε δὲ ὕψος 0.45 μ. Ἐσωτερικῶς αὐτοῦ ὑπῆρχε ζευγὸς διδύμων θηκῶν, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ ἡμίση των εἰς τὸ σωζόμενον Ν. μέρος του. Ἐκάστη δὲ τῶν ὀρθογωνίων τούτων θηκῶν (τοῦ σωζομένου μέρους) εἶχε πλάτος 0.36 μ., μῆκος 0.45 μ. καὶ ὕψος 0.18 μ. Τὸ συνολικὸν μῆκος ὅμως τῶν θηκῶν αὐτῶν (συνυπολογιζομένου τοῦ ἀντιστοίχου μήκους τοῦ κατεστραμμένου Β. μέρους) προφανῶς ἦτο διπλάσιον.

Βον Ἐξ ἑνὸς ὑπεργείου μέρους, τετραγώνου ἐπίσης κατὰ τὴν κατω-

τάτην επιφάνειαν, ἀλλ' ἑλαφρῶς μικροτέρου τοῦ κατωτέρου, ἤτοι 1.10 μ. x 1.10 μ., ὕψους δὲ 0.50 μ., μὲ συγκλινούσας τὰς τέσσαρας πλευράς, πρὸς τὴν κορυφήν, ὥστε νὰ σχηματίζεται πυρμιδοειδῆς ὀμφαλός. Τοῦ μέρους αὐτοῦ ἐσώθη ἐν μόνον, μικρότερον τοῦ ἡμίσεος, τμῆμα κατὰ χώραν καὶ ἐν ἄλλο, ἀκόμη μικρότερον, χρησιμεῦσαν ὡς οἰκοδομικὸν ὑλικόν, μετὰ τὴν καταστροφὴν τοῦ Ἱεροῦ (εἰς κτίσμα μεταγενέστερον, ἐπὶ τοῦ Ἰ. Α. μέρους τοῦ ναοῦ, πίν. 51α). Τὸ πλεῖστον τοῦ μεγαλύτερου ὡς ἄνω μέρος, ὡς καὶ τὸ Β. ἡμισυ τοῦ κατωτέρου μέρους, εἶχον κυριολεκτικῶς θρυμματισθῆ ἐπὶ τόπου (πιθανῶς ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν)¹.

Ἄγνωστον ὅμως εἶναι πότε ἀκριβῶς ἰδρῦθη ὁ ὀμφαλός εἰς τὸ Ἱερόν. Δυνατὸν τοῦτο νὰ ἔγινε κατὰ τὴν ἰδρυσίν τοῦ Ἱεροῦ, πρὸς τὸ τέλος δηλαδὴ τῆς 2ας χιλιετίας π.Χ. Πώρινα κατασκευαὶ δὲν εἶναι ἀσυνήθεις κατὰ τὴν μετα-ἀνακτορικὴν μυκηναϊκὴν ἐποχὴν. Δυνατὸν ὅμως νὰ ἰδρῦθη καὶ βραδύτερον, κατὰ τὴν Πρωτο-γεωμετρικὴν ἐποχὴν.

Οὕτως ἢ ἄλλως ὅμως ὁ ὀμφαλός εὐρίσκετο παρὰ τὸ χαμηλότερον μέρος τῆς πρὸς τὸν αὐχένα κλιτύος τοῦ Ζαρχαδιοῦ, ὅταν δὲν εἶχεν ἀκόμη γίνεαι ὁ μέγας ἐκβραχισμός, ὁ ὁποῖος ἀπητήθη διὰ τὸ Δ. μέρος τοῦ τελεστηρίου, ὅποτε καὶ ἤλλαξεν ἑλαφρῶς ὁ προσανατολισμός.

Ἄγνωστου ἐποχῆς —ἀλλὰ μᾶλλον ἀρκετὰ μεταγενεστέρας— φαίνεται νὰ εἶναι ἀντίστοιχος κατασκευὴ λιθίνη, εὐρεθεῖσα εἰς τὴν (πόλιν) Θέλπουσαν². Ἡ κατασκευὴ αὐτὴ, σωθεῖσα κατὰ τὸ ὑπόγειον μέρος τῆς παρουσιάζει τὰ ἐξῆς κοινὰ χαρακτηριστικὰ μὲ τὸν ὀμφαλὸν τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ : α) Ὑπόγειον ὀρθογώνιον μέρος μὲ μίαν ὅμως θήκην ἀντιζεύγους θηκῶν ἐσωτερικῶς· β) ὑπέργειον μέρος (κάλυμμα) μὲ μορφήν πυραμιδοειδῆ. Χαρακτηρίζεται³ ὡς θησαυρὸς καὶ ὡς θησαυρὸς ἄλλωστε ἐχαρακτηρίσθη⁴ καὶ ὁ ὀμφαλός τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ ἀρχικῶς.

Ἡ παρουσία τοῦ ὀμφαλοῦ, καὶ δὴ πυραμιδοειδοῦς, εἰς τὸ ἀνασκαφέν Ἱερόν δυνατὸν νὰ παραβληθῆ εἰδικώτερον μὲ τὴν παρουσίαν τῆς «πυραμίδος» (ὀμφαλοῦ) εἰς τὸ Ἱερόν τῆς Πάφου (πίν. 27β, 50, 142γ) καὶ εἰς τὴν (πόλιν) Θέλπουσαν, ὡς καὶ μὲ ἄλλα ἀντίστοιχα παραδείγματα⁵.

1. Βλ. σελ. 273.

2. *B.C.H.* 63(1939), 301, πίν. LXI 6· καὶ *B.C.H.* 110 (1986) 638 κ.έ., εἰκ. 8 καὶ 2.

3. *Αὐτόθι*.

4. *Π.Α.Ε.* 1969, 75.

5. Βλ. σελ. 234.

Ο ΣΤΥΛΟΣ

Ἐκ τῶν πρωταρχικῶν ἐπίσης στοιχείων τῆς ὑπαιθρίας λατρείας τοῦ Ἱεροῦ ἦτο καὶ πολὺ ὑψηλὸς ἐλεύθερος στῦλος - ἀγυιεύς, (πίν. 141) ἐκ τοπικοῦ τεφροκυανοῦ σκληροῦ τιτανολίθου. Τοῦ στύλου αὐτοῦ εὐρέθησαν πολλὰ σπαράγματα, οὕτως εἰπεῖν, καὶ τρία σχετικῶς μεγάλα τεμάχια εἰς τὸν χῶρον εἰς τὰ Ν.Ἀ. τοῦ ὀμφαλοῦ ἐντὸς τοῦ τεμένου καὶ πλησίον αὐτοῦ, πρὸς Ν. καὶ πρὸς Δ. Ἐκ τῶν τεμαχίων αὐτῶν — τὰ ὅποια ἀρχικῶς ἐθεωρήθησαν ἐσφαλμένως ὡς ἀνήκοντα εἰς στύλους τῆς προσόψεως τοῦ τελεστηρίου¹ — προκύπτει ὅτι: ὁ στῦλος αὐτός, λόγῳ τῆς ἐλαφροτάτης μειώσεώς του, πρέπει νὰ ἦτο πολὺ ὑψηλός. Ἀντίστοιχα παραδείγματα στύλων ὑπάρχουν πολλὰ², γνωστὰ ἐκ παραστάσεων καὶ ἀρχαίων πηγῶν. Ἀνάλογον πάντως δεῖγμα ἀπλοῦ τοιοῦτου στύλου εἶναι ὁ εὐρεθεὶς εἰς τὴν Κέρκυραν³, ὁ ὅποιος εἶναι κατὰ πολὺ χαμηλότερος ὅμως διδύμων δὲ στύλων, καὶ μάλιστα πολὺ ὑψηλῶν, εἶναι τὸ ζεῦγος στύλων τὸ εὐρεθὲν εἰς τὸ Λύκαιον τῆς Ἀρκαδίας⁴. Καὶ τοῦτο, διότι δὲν ἀποκλείεται τὰ ἐν λόγῳ τεμάχια καὶ σπαράγματα τοῦ ὡς ἄνω στύλου νὰ ἀνῆκον ἐπίσης εἰς δύο (διδύμους) στύλους καὶ ὄχι εἰς ἓνα.

Ἄγνωστον εἶναι ποῦ ἴστατο ὁ στῦλος (ἢ τὸ ζεῦγος στύλων) εἰς τὸ τέμενος τοῦ Ἱεροῦ. Ὑποθέτομεν ὅμως ὅτι θὰ ἴστατο μᾶλλον πρὸ τοῦ ναοῦ, ἢτοι πρὸς Ἀ. αὐτοῦ, ὅπου ἦτο ἡ αὐλὴ καὶ ἡ εἴσοδος ἐκ τοῦ πλακοστρώτου τῆς Ἱερᾶς ὁδοῦ (μέσω τοῦ κλιμακοστασίου, βλ. κατωτ.). Ὅταν ὅμως δὲν εἶχε κτισθῆ ὁ ναὸς καὶ τὸ τελεστήριον, πρὸ τῆς πρώτης δηλαδὴ οἰκοδομικῆς δραστηριότητος ἢ ὅποια ἐξεδηλώθη εἰς τὸ Ἱερόν, ὁ στῦλος αὐτός θὰ ἐδέσποζε μὲ τὸ ὕψος του ὀλοκλήρου τοῦ χώρου αὐτοῦ.

Ἄγνωστον εἶναι ἐπίσης ἂν ὁ στῦλος αὐτός (ἢ τὸ ζεῦγος στύλων) ἰδρῦθη μαζὶ μὲ τὸν ὀμφαλὸν ἢ ἂν προὔπηρχεν αὐτοῦ ἢ ἂν ἰδρῦθη ἀκολούθως αὐτοῦ. Ἀπετέλει ὅμως οὐσιῶδες στοιχεῖον λατρείας εἰς τὸ Ἱερόν, δυνάμενος νὰ παραβληθῆ, ὅπως ἦτο ἐντὸς τῆς πλακοστρώτου αὐλῆς, καὶ μὲ κρητομυκηναϊκοὺς προγόνους του (πίν. 142 α, β). Ἀνάλογος ἄλλωστε ἦτο ἡ παρουσία, ὑπὸ δίδυμον μορφήν, τῶν στύλων εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ

1. Π.Α.Ε. 1969 πίν. 95α.

2. Βλ. ἐκτενέστερον σελ. 239 κ.έ.

3. Βλ. ΡΩΜΑΙΟΝ, Β.С.Н. (1925), 212, εἰκ. 5.

4. Βλ. ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΗΝ Α.Ε., 1904, 152 κ.έ. καὶ 1905, 161 κ.έ.

Ἱεροῦ τῆς Πάφου. Τὸ στοιχεῖον τοῦτο ἐπομένως ἦτο ἐκ τῶν πρωταρχικῶν στοιχείων λατρείας εἰς τὸ Ἱερόν.

ΤΑ ΠΡΩΤΑ ΚΤΙΣΜΑΤΑ

Τὰ πρῶτα κτίσματα τοῦ Ἱεροῦ φαίνεται ὅτι ἦσαν: α) ἡ πλακόστρωτος Ἱερά ὁδὸς —ἀποτελοῦσα τὸ τέρμα τῆς ἐκ Ψωφίδος ἐρχομένης ὁδοῦ— καὶ β καὶ γ τὰ ἐκατέρωθεν αὐτῆς δύο ἄλλα κτίσματα ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ, ἀπὸ Β. πρὸς Ν., ἄξονος: τὸ βάθρον τοῦ βωμοῦ, πρὸς Ν., καὶ τὸ βῆμα τῶν κριτῶν εἰς τὸ στάδιον, πρὸς Β. Καὶ τὰ τρία αὐτὰ κτίσματα, μὴ ἀκολουθοῦντα τὸν αὐτὸν προσανατολισμὸν μὲ τὸν ὀμφαλόν, ὑποδηλοῦν ὅτι εἶναι πρωιμότερα τῶν ἄλλων κτηρίων καὶ κτισμάτων τοῦ Ἱεροῦ, ἐπὶ τῆς κλιτύος αὐτῆς (τοῦ Ζαρκαδιοῦ), τὰ ὅποια ἐλαφρῶς ἀποκλίνουν τοῦ προσανατολισμοῦ τούτων ἀλλὰ καὶ τοῦ ὀμφαλοῦ.

Ἡ ἹΕΡΑ ΟΔΟΣ

Τὸ πρὸς τὸ Ἱερόν ἄκρον τῆς ὡς ἄνω ὁδοῦ (πίν. 35, 36, II) ἐκ τῆς πόλεως Ψωφίδος ἔφερε πλακόστρωτον καὶ ἐκάμπτετο κατὰ τὸ Ν. ἄκρον του, ἦτοι κατὰ τὸ τέρμα του, κατ' ὀρθὴν γωνίαν καὶ πρὸς Δ. Καὶ τὸ μὲν ἐκεῖ, πρὸς Δ. καμπτόμενον, σκέλος τῆς ὁδοῦ αὐτῆς ἔφερεν εἰς τὸ ὑπερκείμενον μέρος τῆς κλιτύος τοῦ Ζαρκαδιοῦ, ὅπου ἦσαν ὁ ὀμφαλὸς καὶ ὁ στῦλος - ἀγυιεύς, τὸ τελεστήριον καὶ ὁ (ἐντὸς τοῦ τεμένου) ναός. Τὸ δὲ ἕτερον σκέλος τῆς, τὸ Ν., κατέληγεν εὐθέως εἰς τὸν (ἐπὶ τοῦ βάθρου) πρὸς Ν. βωμόν. Ἐκ τῶν χώρων αὐτῶν, ἐξ ἄλλου, διὰ τοῦ Β. ἄκρου τῆς ὁδοῦ, ἦτο προσπελάσιμον τὸ βῆμα τῶν κριτῶν (καὶ τῶν ἄλλων ἐπισήμων) ἀκολουθῶς τῶν ἱεροπραξιῶν, διὰ τὴν παρακολούθησιν πιθανῶς τῶν ἀγώνων.

Ἡ πλακόστρωσις τῆς ὁδοῦ αὐτῆς ἀπετελεῖτο ἐκ διπλῆς σειρᾶς ἀσβεστολιθικῶν (τιτανολιθικῶν) πλακῶν, φυτευμένων εἰς τὸ ἔδαφος, τρόπον τινά, ὥστε τὸ ὑπερκείμενον τούτου, ἦτοι τὸ ὀρατόν, μέρος των, νὰ ἔχη ὕψος μόνον 0.15 μ. Τὸ πλάτος τῶν πλακῶν αὐτῶν ἦτο 0.63 - 0.68 μ. καί, δεδομένου ὅτι ἡ σειρά ἦτο διπλῆ, τὸ πλάτος τῆς ὁδοῦ ἦτο διπλάσιον: περὶ τὸ 1.30 μ. Τὸ μῆκος των, ἐξ ἄλλου, ἐκυμαίνετο μεταξὺ 1. - 1.30 μ. Ὁ συνολικὸς ἀριθμὸς ἀπὸ Β. πρὸς Ν. τοιούτων πλακῶν ἦτο ἑπτὰ πρὸς Ἄ. καὶ τὸ συνολικὸν σωζόμενον μῆκος τῆς ὁδοῦ ἦτο 7.50 μ. Τὸ πρὸς Β. ἄκρον τῆς ὁμοῦς εἶχε καταστραφῆ καὶ τὸ μῆκος αὐτὸ εἶναι τὸ σωζόμενον μῆκος τῆς.

Τὸ πρὸς Δ. καμπτόμενον ἄκρον τῆς ὁδοῦ, σχηματίζον μικρὸν σκέλος, εἶχε μῆκος 1.95 μ. ἐξωτερικῶς, πρὸς Ν., καὶ 1.00 μ. ἐσωτερικῶς πρὸς Β., ἀπετελεῖτο δὲ ἐκ σειρᾶς ἀσβεστολιθικῶν πλακῶν, εἰς τὴν αὐτὴν στάθμην φυτευμένων μετὰ τὴν σειρὰν πλακῶν τῆς κυρίας ὁδοῦ. Ἡ μία ὅμως τῶν πλακῶν τοῦ σκέλους αὐτοῦ συναπετελεῖτο ἐκ ζεύγους μικροτέρων, πλ. 0.65 μ. καὶ 0.64 μ., οὕτως ὥστε τὸ συνολικὸν πλάτος των 1.30 μ. νὰ ἰσοῦται μετὰ τὸ πλάτος τῶν παρακειμένων δύο πλακῶν (καὶ μετὰ τὸ πλάτος τῆς κυρίας ὁδοῦ), μίαν τῶν ὁποίων εἶχον μετακινήσει μάλιστα θησαυροθῆρες τῆς περιοχῆς, ὥστε νὰ εἶναι ὄρατὴ ὑπὲρ τὸ ἔδαφος¹ καὶ πρὸ τῆς ἀνασκαφῆς, ἐνῶ τὸ ὑπόλοιπον μέρος τῆς ὁδοῦ εἶχε καλυφθῆ δι' ἐπιχώσεως.

Ἀκολουθῶς τῶν τεσσάρων αὐτῶν πλακῶν, τὸ ἐν λόγῳ (Δ.) σκέλος τῆς ὁδοῦ συνεχίζετο πρὸς Δ. ἀλλ' ὑπὸ μορφὴν μικροῦ κλιμακοστασίου, διὰ τὴν προσπέλασιν τοῦ ἐλαφρῶς ὑπερκειμένου χώρου (τοῦ τεμένου) μετὰ τὸν ὀμφαλὸν καὶ τὸν στῦλον (ἀγυιέα). Τοῦ κλιμακοστασίου τούτου ὅμως ἐσώθησαν μόνον πενιχρὰ ἴχνη, παρὰ τὸ ὡς ἄνω ἔσχατον ἄκρον του τῶν ἐν λόγῳ πλακῶν ἀλλ' ἀρκετὰ σαφῆ, ὥστε νὰ μὴ ὑπάρχη ἀμφιβολία περὶ αὐτοῦ. Καὶ τοῦτο, διότι κατὰ τὸ μέρος τοῦτο ἐσώζοντο ἴχνη τῆς πρώτης βαθμίδος εἰς ὕψος 0.16 μ.

Τὴν βαθμίδα αὐτὴν θὰ ἠκολούθει καὶ ἀριθμὸς ἄλλων βαθμίδων, διὰ τὴν τελικὴν ἀνάβασιν εἰς τὸν ὡς ἄνω χῶρον. Λαμβανομένου δὲ ὑπ' ὄψιν ὅτι τὸ συνολικὸν ὕψος τῆς βαθμίδος αὐτῆς δὲν ἔχει σωθῆ ἀλλ' ὑποτίθεται ὅτι θὰ ἦτο 0.18 - 0.20 μ., ἡ δὲ στάθμη τοῦ προαναφερθέντος ὑπερκειμένου χώρου (τοῦ τεμένου) ἦτο περὶ τὰ 1.50 μ. ὑψηλότερον τῆς στάθμης τῆς πλακοστρώτου ὁδοῦ, ὑπολογίζεται, ἐκ τούτου, ὅτι εἰς τὸ κλιμακοστασίον αὐτὸ ἦσαν ἑπτὰ ἕως ὀκτῶ βαθμίδες, καλύπτουσαι συνολικὸν μῆκος 1.50 μ. - 2 μ., διότι μία ἢ δύο ἐξ αὐτῶν δυνατὸν νὰ εἶχε μεγαλύτερον βάθος, ὥστε ἡ ἀνοδος νὰ ἦτο ἀνετωτέρα. Τὸ πλάτος δὲ τοῦ κλιμακοστασίου θὰ ἦτο τὸ αὐτὸ μετὰ τὸ πλάτος τοῦ ἐν λόγῳ (Ἀ.) σκέλους τῆς ὁδοῦ.

Διὰ τοῦ κλιμακοστασίου αὐτοῦ ἐγένετο ἡ ὑπὸ τῶν ἐπισήμων (ιερατείου κ.ἄ.) προσπέλασις τοῦ χώρου (τοῦ τεμένου) μετὰ τὸν ὀμφαλὸν καὶ τὸν στῦλον - ἀγυιέα, ὅπου ἀργότερον ἐκτίσθη ὁ ναός. Ἐξ ἄλλου, ἐγένετο καὶ ἡ προσπέλασις τοῦ πρὸς Δ. αὐτῶν χώρου, ὅπου, μετὰ τὸν ἐκβραχι-

1. *P.A.E.* 1966, 118, πίν. 99α.

σμόν, ἐκτίσθη τὸ τελεστήριον ἀλλὰ τοῦτο μόνον διὰ παρακάμψεως τοῦ προηγουμένου χώρου καὶ διὰ τῆς μεταξύ αὐτῶν μικρᾶς ὁδοῦ (βλ. κατωτ.).

Κατὰ ταῦτα, ἡ πλακόστρωτος αὐτὴ ὁδὸς εἶχε τὴν μορφήν Γ. Ἐπειδὴ ὅμως εἰς τὸν ἔναντι τοῦ Ν. ἄκρου τῆς, πρὸς Ἀ. δηλαδή, εὐρίσκετο ἡ Ἱερὰ δρῦς (βλ. κατωτ.), ἐνδεχομένως νὰ εἶχε τὴν μορφήν Τ, οὕτως ὥστε διὰ τοῦ ἑτέρου, μὴ σωζομένου, σκέλους τοῦ ἄκρου αὐτοῦ νὰ ἦτο ἐφικτὴ ἡ προσπέλασις τοῦ χώρου τῆς δρυὸς καὶ τοῦ τριπλοῦ οἰκήματος.

Σημειοῦται σχετικῶς ὅτι ἡ ὡς ἄνω πλακόστρωτος Ἱερὰ ὁδὸς γενικῶς (ἄνευ τοῦ κλιμακοστασίου τῆς) ὁμοιάζει μὲ τὴν πλακόστρωτον ἐπίσης ὁδὸν εἰς τὸ Ἱερὸν τοῦ Ποσειδῶνος τῆς Ἰσθμίας¹, ἡ ὁποία εἶναι ἐπίσης ἐκ συνεχομένων καὶ εἰς τὸ ἔδαφος φυτευμένων τιτανολιθικῶν πλακῶν. καὶ κυρίαν κατεύθυνσιν ἔχει τὸν βωμὸν τοῦ θεοῦ. Εἰς τὴν περίπτωσιν ὅμως τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ ἡ πλακόστρωτος (Ἱερὰ) ὁδὸς εἶχε καὶ δευτερεῦον σκέλος, τὸ ὁποῖον διὰ κλιμακοστασίου ἔφερεν εἰς τὸν ὑπερκείμενον ἱερὸν χῶρον, ὁ δὲ βωμὸς εἰς τὸν ὁποῖον κατέληγε τὸ κύριον σκέλος τῆς εὐρίσκετο ἐπὶ ὑψηλοῦ βάθρου, ὃν χωμάτινος ἀρχικῶς.

ΤΟ ΜΕΓΑ ΒΑΘΡΟΝ (ΤΟΥ ΒΩΜΟΥ)

Τοῦτο (πίν. 37, 38, II) ἐκτίσθη πρὸς Ν. τῆς ὡς ἄνω Ἱερᾶς ὁδοῦ, ὅπου τὸ τέρμα τοῦ αὐχένος (διασέλλου)² καὶ ἡ ἀρχὴ τῆς κάτωθεν χαινούσης βαθείας χαράδρας. Εἰς τὸν χῶρον αὐτὸν αἱ κατολισθήσεις εἶναι συχναὶ καὶ τὸ πρόβλημα αὐτὸ θὰ ὑπῆρχε καὶ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα.

Τὸ βάθρον αὐτὸ ἐπομένως, κτισθὲν εἰς τὸν χῶρον (τοῦ χωματίνου βωμοῦ πιθανῶς), ὁ ὁποῖος δεσπόζει τῆς πρὸς Ν.Δ. ἀναπεπταμένης περιοχῆς, ἐκτίσθη πρὸς ἀποφυγὴν κατολισθήσεων καὶ συγχρόνως διὰ τὴν προβολὴν τοῦ βωμοῦ, ὁ ὁποῖος θὰ ὑπερέκειτο πλέον αὐτοῦ.

Τὸ δάπεδον ὁπωσδήποτε τοῦ βάθρου τούτου (τοῦ βωμοῦ) εὐρίσκετο εἰς τὴν αὐτὴν περίπου στάθμην μὲ τὸ κατάστρωμα τῆς Ἱερᾶς (πλακοστρώτου) ὁδοῦ, τῆς ὁποίας ἀπετέλει καὶ τὴν πρὸς Ν. φυσικὴν προέκτασιν. Λεπτομέρειαι τοῦ βάθρου αὐτοῦ ἔχουν ὡς ἐξῆς :

1. BRONEER, *The Temple of Poseidon* (Isthmia I, 1972).

2. Ὁ ΠΑΠΑΝΔΡΕΟΥ - *Καλαβριτικὴ Ἐπετηρὶς* (1906), 151 - ἀναφέρει τὰ λείψανα αὐτὰ εἰς τὸν αὐχένα ἀλλὰ μὲ ἀρκετὴν ἀσάφειαν, διότι τὰ χαρακτηρίζει μὲν ὡς λείψανα κρηπιδιώματος, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐστηρίζετο κάποιον κτήριο, ἴσως ναὸς, ἀλλὰ ἐν συνεχείᾳ λέγει ὅτι ἐπ' αὐτοῦ ἐκτίσθη ἀργότερον τὸ μονῆριον τοῦ Ἁγίου Πέτρου, ὅπερ ἀδύνατον, διότι τοῦτο καὶ μακρὰν καὶ ὑψηλότερον ἦτο αὐτῶν.

Ὁ προσανατολισμός του ἦτο ἀπὸ Β. πρὸς Ν. Ἔνεκα τοῦ μεγάλου μεγέθους του καὶ τοῦ προσανατολισμοῦ αὐτοῦ, τὸ κτίσμα αὐτὸ κατὰ τὴν ἀποκάλυψίν του τὸ 1966¹ ἐθεωρήθη ὅτι ἀνῆκεν εἰς τὸ βάθρον μικροῦ ναοῦ, ὃ ὁποῖος κατὰ συνήθη τοπικὴν παράδοσιν εἶχε τὸν ὡς ἄνω προσανατολισμόν. Οἱ σωροὶ τέφρας, ἐν τούτοις, παρὰ τὴν βάσιν τοῦ βάρου, μὲ τὰ λείψανα ὀστέων ζώων ἀποτεφρωμένων καὶ ζευγὸς (πίν. 122α) πυραγρῶν (καρκίνων), καθὼς καὶ ἡ ἐν συνεχείᾳ ἀποκάλυψις τοῦ ναοῦ (ἐντὸς τοῦ τεμένους) εἰς ἄλλον χῶρον, ἐπέβαλον, σὺν τοῖς ἄλλοις, τὴν ταύτισίν τοῦ κτίσματος αὐτοῦ μὲ βάθρον βωμοῦ. Ἦτο δὲ ὁ προσανατολισμός του ὁ αὐτὸς μὲ τὸν τῆς Ἱερᾶς ὁδοῦ καὶ φαίνεται ὅτι ἀμφότερα τὰ κτίσματα αὐτὰ κατεσκευάσθησαν μαζί. Φαίνεται δὲ ὅτι κατὰ τὴν ἀρχαιότητα τὸ βάθρον αὐτὸ μὲ τὸν βωμὸν ἦτο ἄκρως ἐπιβλητικόν, ὄχι μόνον λόγῳ τῶν διαστάσεων του ἀλλὰ καὶ ἔνεκα τῆς θέσεώς του ἐπὶ τῆς πρὸς Ν. ὀφρῦος τοῦ αὐχένος. Τὰ ὑπάρχοντα λείψανά του, ἐξ ἄλλου, μολονότι εἶναι ἑλλιπῆ κατὰ τὸ ἀνώτερον μέρος των, μαζί μὲ τὸ πλῆθος τῶν κρημνισμένων ἀσβεστοπλίνθων του τόσον πλησίον τοῦ χώρου του, ὅσον καὶ εἰς τὴν κάτωθεν αὐτοῦ χαίνουσαν χαράδραν, μαρτυροῦν τὸ ἄλλοτε μέγεθός του. Εἰς τὸ μέρος αὐτό, ὅταν θὰ προσεφέρετο θυσία ζώων, ὁ καπνὸς θὰ ἦτο ὄρατός ἀπὸ πολὺ μεγάλην ἀπόστασιν, κυρίως δὲ ὑπὸ τῶν κατοίκων τῆς εἰς τὰ Ν.Δ. περιοχῆς, τῆς Θελοπούσης, ἡ ὁποία ἐξελίσσειται βαθμηδὸν εἰς πεδινήν. Ἡ θεὰ ἄλλωστε ἐκ τοῦ σωζομένου βάρου, πρὸς τὴν πλευρὰν αὐτὴν εἶναι ἄκρως ἐπιβλητικὴ, εἰς ὦραν δὲ αἰθρίας καὶ νηνεμίας εἶναι ἐξ αὐτοῦ ὄρατὴ ἡ περιοχὴ ἕως καὶ τὴν Ν.Δ. Ἀρκαδίαν, πρὸς τὴν πλευρὰν τῆς Μεγαλοπόλεως, καὶ ἀκόμη ἡ θάλασσα τοῦ Ἰονίου, ἔναντι αὐτῆς, πρὸς τὴν Ζάκυνθον, ἡ ὁποία καὶ εἶναι δυνατὸν νὰ διακριθῇ ἀμυδρῶς εἰς τὸ βάθος τοῦ ὀρίζοντος. Ἀλλ' ὁ χῶρος τοῦ αὐχένος, εἶχε σύνοπτον θεὰν καὶ πρὸς τὴν ἄλλην πλευρὰν, τῆς Ἀχαΐας· καὶ ἐκ τῶν ὑπερκειμένων αὐτοῦ κορυφῶν, ἡ θεὰ ἐκεῖ ἦτο μεγαλυτέρα. Διὰ τοῦτο ὁ χῶρος τοῦ βωμοῦ δυνατὸν, δι' εἰδικούς λόγους, νὰ ἐλειτούργει καὶ ὡς φρυκτωρία. Ὅπως δὲ ποτε ὅμως ἀπετέλει τὸ πλέον ἐμφανὲς σημεῖον τοῦ ὄλου Ἱεροῦ καὶ τοῦτο συνάδει μὲ τὴν παράδοσιν, ἡ ὁποία ὑπῆρχε περὶ τῶν Ἱερῶν τῆς Ἀφροδίτης, εἰς τὰ ὁποῖα μνημονεύεται κατ' ἐξοχὴν ὁ βωμός².

1. *A.E.* 1966 ἔ.ἀ., 6 κ.έ.

2. *Bλ.* σελ. 213.

Ἐκ τοῦ σωζομένου μέρους τοῦ βάθρου τούτου εἶναι δυνατόν πάντως νὰ διαπιστωθῇ ὅτι διὰ τὴν κατασκευὴν του ἀπητήθη μία προεργασία τοῦ χώρου, ἢ ὁποία συνίστατο εἰς τὴν ἐτοιμασίαν κλιμακωτῶν ἀνδῆρων. Συγκριμένως: ὁ χῶρος τῆς θεμελιώσεώς του κατὰ τὸ ἀπότομον (N.) ἄκρον του διεμορφώθη, κατὰ τὴν κατασκευὴν, εἰς ἀνδῆρα, βαίνοντα κλιμακῆδόν, καὶ ἐν συνεχείᾳ ἐστηρίχθη ἐπ' αὐτῶν τὸ βάθρον, τὸ ὁποῖον καὶ ἐπεξετάθη πρὸς B, ἤτοι πρὸς τὴν Ἱερὰν ὁδόν.

Ἐκ τῶν ἀνδῆρων αὐτῶν τὸ χαμηλότερον —καὶ πρὸς N. κείμενον— εἶναι ἀγνώστου ἐκτάσεως (πρὸς B.), διότι ἐκεῖ ἔχει καταπλακωθῆ— διὰ κρημισμένων ἐκ τοῦ ἀνωτέρου μέρους τοῦ βάθρου ἀσβεστοπλίνθων. Εἰς ὕψος 1.64 μ. πάντως ὑψηλότερον τῆς στάθμης του κατεσκευάσθη τὸ ἐπόμενον πρὸς B. ἀνδῆρον, ἢ ἕκτασις τοῦ ὁποίου, πρὸς B., ὑπολογίζεται εἰς 1.30 μ. Ἀκόμη δὲ ὑψηλότερον κατεσκευάσθη τρίτον ἀνδῆρον, ἢ πρὸς B. ἕκτασις τοῦ ὁποίου εἶναι ὁμοίως ἀνεξακρίβωτος, διὰ τοὺς αὐτοὺς ὡς ἀνωλόγους, ἤτοι τῆς ἐκεῖ κρημισσεως μεγάλων ἀσβεστοπλίνθων τοῦ ἀνωτέρου μέρους τοῦ βάθρου. Τέλος, ὑπῆρχε καὶ τέταρτον κατὰ σειρὰν ἀνδῆρον, τὸ ὁποῖον εὐρίσκετο εἰς τὴν αὐτὴν στάθμην μὲ τὴν Ἱερὰν ὁδόν.

Ὅπως φαίνεται καὶ εἰς τὸ σχέδιον τοῦ πίν. II, ἡ κατασκευὴ τοῦ βάθρου ἦτο κατὰ τὸν ἰσοδομικὸν τρόπον. Ὡς ὑλικὸν δὲ εἶχε χρησιμεύσει μέγας ἀριθμὸς ἀσβεστοπλίνθων, τὸ μῆκος τῶν ὁποίων ἐποίκιλλεν ἀπὸ 0.64 μ. ἕως 1.84 μ., τὸ δὲ πλάτος των ἀπὸ 0.64 μ. ἕως 1.50 μ. καὶ τὸ ὕψος των ἀπὸ 0.31 μ. ἕως 0.36 μ., ὅπως τοῦτο παρουσιάζετο μόνον ὅπου αὐταὶ διετηροῦντο κατὰ χώραν καὶ ὄχι ὅπου εἶχον κρημισθῆ. Τὰ τῶν διαστάσεων τῶν κατὰ χώραν σωζομένων στρώσεων ἢ σειρῶν (δόμων) εἶναι δυνατόν νὰ συνοψισθοῦν ὡς ἐξῆς :

Τῆς κατωτάτης στρώσεως τῆς N. πλευρᾶς, τὸ μὲν ὕψος τῶν ἀσβεστοπλίνθων ἦτο 0.31 μ., τὸ δὲ μῆκος των ὡς ἔπεται (ἐξ ἀριστερῶν πρὸς τὰ δεξιὰ) : 1.16 μ., 1.20 μ., 1.64 μ. καὶ 1.20 μ. Τῆς ὑπερκειμένης στρώσεως τὸ μὲν ὕψος τῶν ἀσβεστοπλίνθων ἦτο 0.33 μ., κατὰ σειρὰν δὲ (ἐξ ἀριστερῶν πρὸς τὰ δεξιὰ) τὸ μῆκος των ἦτο : 0.66 μ., 1.26 μ. καὶ 1.84 μ. Τῆς ἐπομένης δέ, ἀνωτέρας, στρώσεως τὸ ὕψος τῶν πλίνθων ἦτο 0.35 μ. καὶ τὸ μῆκος των κατὰ (τὴν αὐτὴν) σειρὰν ἦτο : 0.99 μ., 0.99 μ., 0.99 μ. καὶ 0.64 μ. Τέλος τῆς ἀνωτάτης, ὑπὲρ αὐτὴν κειμένης, σωζομένης στρώσεως τὸ μὲν ὕψος ἦτο 0.36 μ. καὶ τὸ ἀντίστοιχον (κατὰ τὴν αὐτὴν σειρὰν) μῆκος τῶν πλίνθων ἦτο 0.64 μ., 1.62 μ., 1.24 μ. καὶ 0.99 μ.

Διὰ λόγους στατικῆς πιθανῶς, ἡ κατωτάτη στρώσις ἀσβεστοπλίνθων τοῦ βάρου, καθὼς καὶ ἡ ἐπομένη, ἤτοι ἡ ἀμέσως ὑπὲρ αὐτήν, ἀλλὰ καὶ ἡ μεθεπομένη ἐξεῖχον τῶν ὑποκειμένων (πίν. 37α). Ὑπῆρχε δηλαδὴ μία σχετικὴ κλιμακωτὴ διάταξις των, ἐπιτρέπουσα τὸ συμπέρασμα ὅτι κατὰ τὸ ἄκρον αὐτὸ ὁ βωμὸς ἦτο προσπελάσιμος, δι' ὅσους εὐρίσκοντο χαμηλότερον, καὶ διὰ τῶν βαθμίδων αὐτῶν. Τὸ πλάτος ὅμως τῶν ἐν λόγῳ βαθμίδων ἦτο μόνον 0.16 μ. καὶ τὸ πέλμα ἔπρεπε νὰ τοποθετηθῆ λοξῶς. Ἡ τοιαύτη βαθμίδωτὴ (κλιμακῆδὸν) διάταξις ὑπῆρχεν ἄλλωστε μόνον ἐπὶ τῆς Δ. πλευρᾶς, διότι ἐπὶ τῆς Ἀ. πλευρᾶς, καθὼς καὶ ἐπὶ τῆς Ν., ἐξεῖχε μόνον ἡ κατωτάτη στρώσις. Ἐπὶ τῆς Ἀ. πλευρᾶς, ἐξ ἄλλου, ἐσώζοντο 8 συνολικῶς στρώσεις ἀσβεστοπλίνθων, ἤτοι διετηροῦντο καὶ ἄλλαι ἀνώτεραι στρώσεις ἀπ' ὅσαι ἦσαν ἐπὶ τῆς Ν. πλευρᾶς. Τὸ ὕψος δὲ τῶν ἐν λόγῳ στρώσεων ἐποίκιλλεν ἀπὸ 0.22 μ. ἕως 0.58 μ. καὶ τὸ μῆκος των ἀπὸ 0.89 μ. ἕως 1.50 μ.

Ἡ ἀνωτάτη στρώσις τοῦ βάρου, εὐρίσκετο, ὅπως ἐλέχθη, εἰς τὴν αὐτὴν στάθμην περίπου μὲ τὴν Ἱερὰν ὁδόν. Ἀλλ' εἰς τὴν πραγματικότητά εἶχε μίαν μικρὰν κλίσιν πρὸς Ν., ὥστε νὰ δημιουργηθῆται κάποια ρυθμὸς διὰ τὰ ὄμβρια ὕδατα. Ἴσως, διὰ τὸν αὐτὸν σκοπὸν, εἰς τὸ μὴ σωζόμενον μέρος τῆς νὰ ὑπῆρχε μικρά, ἀντ' αὐτῆς, βαθμὶς, πρὸς τὸ βάρου τοῦ βωμοῦ, διότι ἡ στάθμη του εὐρίσκετο (μερικὰ ἑκατοστὰ) χαμηλότερον.

Τὸ βάρου τοῦ βωμοῦ ἐπομένως εἶχε δέκα στρώσεις ἀσβεστοπλίνθων συνολικῶς ἐπὶ τῆς Ν. πλευρᾶς (πίν. II), ὅπου ἦτο καὶ τὸ ἔσχατον ἄκρον του καὶ τὸ τῆς ὀφρῦος τοῦ αὐχένος. Ὁ ἀριθμὸς δὲ αὐτὸς ἔβαινε μειούμενος κατὰ τὰ δύο πλευρικὰ (Ἀ. καὶ Δ.) μέρη του πρὸς τὴν τετάρτην (Β.) πλευράν, ὅπου ἦτο καὶ ἡ κυρία πρόσβασις, ἀκολουθῶν τὴν κλίσιν τοῦ ἐδάφους καὶ τοῦτο, διὰ τῆς κατασκευῆς τῶν ὡς ἄνω ἀνδῆρων.

Ἡ πρόσβασις αὐτοῦ ἐγένετο, ὅπως ἐλέχθη, ἐπισήμως ἐκ τῆς Ἱερᾶς ὁδοῦ (ἀπὸ Β.). Ἀνεπισήμως ὅμως ὁ βωμὸς ἦτο προσιτὸς καὶ ἐκ τῶν δύο πλευρῶν (Ἀ. καὶ Δ. κυρίως) ἀλλὰ καὶ αὐτῆς τῆς Ν., ὅπου, ὅπως παρατηρήθη ἤδη ἡ διάταξις τῶν σειρῶν ἦτο κάπως κλιμακωτή.

Καὶ ἐπὶ τοῦ βάρου βωμὸς δὲν ἐσώθη, ἀφοῦ δὲν ἐσώθη καὶ τὸ ἀνώτερον μέρος του. Πλησίον του ὅμως, πρὸς Ἀ. αὐτοῦ, εὐρέθη μία ἀσβεστοπλίνθος μεγάλων διαστάσεων (1.60 μ. x 0.73 μ.) μὲ ἀδρομερῆ ἔσοχῆν (0.19 μ. x 0.59 μ.) ἐκτεινομένην κατὰ τὰ 9/10 τοῦ μήκους τῆς. Αὐτὴ ἴσως νὰ ἀνήκεν εἰς τὸν βωμόν. Ἐνδέχεται ὅμως ὁ ἐπὶ τοῦ βάρου αὐτοῦ βωμὸς νὰ

ἦτο χωμάτινος¹ (περὶ αὐτοῦ βλ. κατωτ.) καὶ τὸ πλεόνασμα τῆς τέφρας νὰ ἐρρίπτετο ἐκάστοτε εἰς τὴν κάτωθεν τοῦ βάρου αὐτοῦ χαίνουσαν χαράδραν. Ἡ ἐν λόγῳ πλίνθος ἐπομένως δυνατὸν νὰ προέρχεται ἀπὸ κάποιαν κατασκευὴν ἄλλην, ἴσως τῆς προσπελάσεως τοῦ ἔναντι (πρὸς Ἀ.) τοῦ βωμοῦ τριπλοῦ οἰκήματος.

Τὰ προσφερόμενα πάντως ζῶα εἰς τὸν βωμόν, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ λείψανα ὀστέων καὶ ὀδόντων (πίν. 148) καὶ ἀπὸ τὰ ἀνευρεθέντα ὁμοιώματά των, ἦσαν τὰ ἀκόλουθα : αἰγοπρόβατα, χοῖροι, βοοειδῆ, ἵπποι, σκυῖλοι, ἀγριόχοιροι καὶ ἀκανθόχοιροι. Ἀλλὰ εἰς τὸν βωμόν αὐτὸν προσεφέροντο καὶ ἄλλα εἶδη : ἐνδύματα καὶ πλόκαμοι ἢ μάζα μαλλιῶν, κυρίως κατὰ τὴν ἐορτὴν τῆς θεᾶς, ὑπὸ προσκυνητῶν καί, κυρίως, προσκυνητριῶν.

Ὅτι τὸ βᾶθρον τοῦτο προωρίζετο διὰ τὸν βωμόν εἶναι πέραν πάσης ἀμφιβολίας. Ὅπως ἐλέχθη οὐδαμοῦ τοῦ Ἱεροῦ εὐρέθη ἄλλος βωμὸς ἀλλὰ καὶ διότι κατὰ τὴν Δ. καὶ τὴν Ἀ. καὶ κυρίως τὴν Ν. πλευρὰν τοῦ ὑπῆρχον ἄφθονα ἵχνη τέφρας, καθὼς καὶ καμμένων ξύλων καὶ ὀστέων ζώων (θυσίας), ὡς καὶ μέρη ζεύγους πυραγρῶν, σιδηρῶν. Ἀλλ' ὑπῆρχεν ἐπίσης ἀριθμὸς μικρῶν ἄλλων εὐρημάτων, εἰδωλίων, χαλκίνων ἐλασμάτων καὶ περονῶν (βλ. κατωτ.). Ἀξιοσημείωτον εἶναι τὸ γεγονός ὅτι, ἐδῶ καὶ ἐκεῖ, εἰς τὴν περίμετρον τοῦ βωμοῦ ὑπῆρχε καὶ ἀριθμὸς χαλκίων, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἔχει παρατηρηθῆ καὶ εἰς τὸν χῶρον τοῦ βωμοῦ τοῦ Ἱεροῦ τῆς Ἰσθμίας², ἀλλ' εἰς μεγαλυτέραν κατὰ πολὺ ποσότητα.

ΤΟ ΣΤΑΔΙΟΝ

Τοῦτο (πίν. 39, 40) ἔκειτο πέραν τοῦ Β. ἄκρου τοῦ πλακοστρώτου, τῆς Ἱερᾶς ὁδοῦ καὶ ἐξετείνετο εἰς τὸ κοίλωμα, τὸ ὁποῖον συνεχίζετο ἐκεῖ καὶ ὡς ἐκ τούτου προσεφέρετο πρὸς τὸν σκοπὸν αὐτόν, ἦτοι πρὸς τέλεσιν διαφόρων ἀγωνισμάτων. Τὰ ἀγωνίσματα αὐτὰ φαίνεται ὅτι ἤρχισαν νὰ συνοδεύουν τὴν ἐκεῖ λατρείαν ἀρκετὰ ἐνωρίς, κυρίως δὲ κατὰ τὴν μεγάλην ἐορτὴν τοῦ (θερινοῦ ἡλιοστασίου)³ τοῦ Ἱεροῦ.

1. Περὶ αὐτοῦ βλ. σελ. 207 κ.έ.

2. Βλ. BRONEER, The Temple of Poseidon, *Χαριστήριον εἰς Ἀ. Ὁρλάνδον* Γ(1964), 82, πίν. 13b.

3. Βλ. σελ. 186 κ.έ.

Ἡ διαμόρφωσις πάντως τοῦ ἐδάφους εἰς τὴν πλευρὰν αὐτὴν — ὅπου καὶ συνεχίζει νὰ κατέρχεται ἢ κλιτὺς τοῦ Ζαρκαδιοῦ— εἰς χῶρον ἀγωνισμάτων ἐπετεύχθη δι' ὠρισμένων ἐκχωματώσεων ἀφ' ἑνὸς καὶ δι' ἐπιχωματώσεων ἀφ' ἑτέρου, ἦτοι δι' ἐκχωματώσεων κατὰ τὴν Δ. κυρίως καὶ ἐν μέρει τὴν Ν. καὶ Ἀ. πλευρὰν καὶ δι' ἐπιχωματώσεων κατὰ τὸ ὑπόλοιπον, κυρίως τὸ Β., μέρος, ὅπου καὶ κατασκευάσθη ἀναλημματικὸς τοῖχος. Ἡ πλευρὰ αὐτὴ (Β.) κατερχομένη κατ' ἀπότομον τρόπον, πρὸς σχηματισμὸν κάτωθεν τῆς ἐκεῖθεν ἀρχομένης Β.Ἀ. ρεματιᾶς, ἐνισχύθη τότε διὰ τῆς κατασκευῆς τοῦ ἐν λόγῳ τοίχου. Ὁ τοῖχος δὲ αὐτός, συγκρατῶν τὰ χῶματα τῆς ἐπιχωματώσεως, ἣ ὅποια εἶχεν ἀρκετὸν βάθος εἰς τὸ μέρος αὐτό, ἔχει μὲν σήμερον κατὰ τὸ πλεῖστον μέρος του καταστραφῆ, ἀριθμὸς ὅμως λιθοπλίνθων του διακρίνεται εἰς τὴν κάτωθεν, πρὸς Β., ὡς ἄνω ρεματιὰν, μετὰ τὴν κατολίθησίν των.

Ἄτυχῶς δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ προσδιορισθοῦν αἱ ἀκριβεῖς διαστάσεις τοῦ σταδίου αὐτοῦ, τὸ ὅποιον σήμερον παρουσιάζει ἐλλειψοειδῆ μορφήν κοίλου ἐνὸς θεάτρου. Τοῦτο, διότι ὁ χῶρος του ἐπὶ μακρότατον διάστημα εἶχε μετατραπῆ εἰς ἀγροτεμάχια (=πεζοῦλες), ὑπὸ μορφήν ἀνδῆρων, τὸ ὕψος δὲ τοῦ ὡς ἄνω ἀναλημματικοῦ Β. τοίχου του, λόγῳ τῆς καταστροφῆς του, δὲν δύναται νὰ προσδιορισθῆ τελικῶς, ὥστε ἡ ὕλη ἀρχικὴ μορφή τοῦ σταδίου νὰ ἔχη σήμερον ἀλλοιωθῆ. Κατὰ ἀδρὰν προσέγγισιν πάντως, τοῦτο δὲν θά ἦτο μεγαλύτερον τῶν 80 μ. x 100 μ. Στάδιον ἀλλὰ καὶ ἱππόδρομος συγχρόνως ὑπῆρχον καὶ εἰς τὸ Λύκαιον τῆς Ἀρχαδίας¹ ἀναγνωρισθέντα εἰς τὴν θέσιν «Κάτω κάμπος».

Ἐπὶ τῆς πρὸς τὸ Ἱερὸν καὶ τὴν (ἐπὶ τοῦ αὐχένος) Ἱερὰν ὁδὸν πλευρᾶς ὅμως τοῦ σταδίου τούτου διετηρήθησαν εὐτυχῶς λιθόλιθοι ἐκ τοῦ βήματος τῶν κριτῶν. Τὸ βῆμα τοῦτο ἔκειτο ἐναντι (καὶ χαμηλότερον) ἀκριβῶς τῆς ἀρχῆς (ἦτοι τοῦ Β. ἄκρου) τῆς Ἱερᾶς (πλακοστρώτου) ὁδοῦ, ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ δὲ ἄξονος αὐτῆς καὶ τοῦ πρὸς Ν. τῆς βάθρου τοῦ βωμοῦ. Εὐρίσκοντο ὅμως περὶ τὰ 2 μ. χαμηλότερον αὐτῆς, εἰς τὸν κοῖλον χῶρον τῆς ἐκεῖ πλευρᾶς τοῦ σταδίου (πίν. I).

Τοῦ βήματος αὐτοῦ σώζονται σήμερον δύο μόνον πελώριοι λιθόπλιθοι, εἰς τρία μέρη. Αἱ διαστάσεις των εἶναι : τῆς πρὸς Ἀ. (εἰς δύο τεμάχια) 1.40 μ. x 0.54 μ. καὶ τῆς πρὸς Δ. 1 μ. x 0.54 μ. Τὸ ὕψος των εἶναι, ἐξ ἄλλου, 0.55 μ.

1. ΠΑΥΣ. VIII 38,5.

Εἰς τὸ βῆμα τοῦτο κατήρχετο τὸ ἱερατεῖον, ἀκολουθῶς τῶν ἱεροπραξιῶν πιθανῶς, ἐκ τῆς Ἱερᾶς ὁδοῦ, ὡς καὶ τὰ μέλη τῆς ἐπιτροπῆς τῶν κριτῶν, πρὸς παρακολούθησιν τῶν ἀγώνων.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΙΣ

Καὶ τὰ τρία ὡς ἄνω κτίσματα παρουσιάζουν ὁμοιότητα καὶ εἰς τὴν ποιότητα τῶν ἀσβεστοπλίνθων καὶ εἰς τὴν κατασκευὴν των, ἐνῶ συγχρόνως παρουσιάζουν καὶ τὸν αὐτὸν ἀκριβῶς προσανατολισμόν, ὁ ὁποῖος δὲν ἀντιστοιχεῖ μὲν πρὸς τὸν προσανατολισμόν τοῦ ὀμφαλοῦ, ἀλλ' οὔτε πρὸς τὸν προσανατολισμόν τοῦ τελεστηρίου καὶ τοῦ πρὸ αὐτοῦ τεμένου. Εἰκάζεται, ὡς ἐκ τούτου, ὅτι εἰς αὐτὰ ἠκολουθήθη νέος προσανατολισμός, ὑπαγορευθεὶς πιθανῶς ἐκ τῆς κατὰ τὸ θερινὸν ἡλιοστάσιον, ἀνατολῆς τοῦ πλανήτου Ἀφροδίτη, κατὰ τὰ βαβυλωνιακὰ πρότυπα¹. Κατὰ τὸ ἡλιοστάσιον τοῦτο ἐγένετο ἡ μεγάλη ἐορτὴ εἰς τὸ Ἱερόν, ἐνῶ προηγουμένως ἴσχυε πιθανῶς κάποιον ἄλλο, παλαιότερον πρότυπον. Δεδομένου δὲ ὅτι τελεστήριον καὶ τέμενος εἶναι δυνατὸν νὰ χρονολογηθοῦν (βλ. κατωτ.) εἰς τὸν πρῶτον αἰ. π.Χ., Ἱερὰ ὁδός, βάθρον βωμοῦ καὶ στάδιον εἶναι δυνατὸν νὰ χρονολογηθοῦν εἰς τὸν 7ον αἰ. π.Χ., ὅταν παρουσιάζεται καὶ ἡ πρώτη ἐξαρσις τῆς λατρείας εἰς τὸ Ἱερόν.

ΤΟ ΩΔΕΙΟΝ

Τοῦτο, ὅπως καὶ τὸ στάδιον, προσδιωρίσθη ἀλλὰ δὲν ἀνεσκάφη. Ἐκεῖτο περὶ τὰ 80 μ. ὑψηλότερον τοῦ ἀυχένος τοῦ Ἱεροῦ, εἰς ὑπήνεμον καὶ περιβαλλόμενον ὑπὸ βράχων κοῖλον χῶρον (βᾶσσαν) τοῦ Ζαρκαδιοῦ (πίν. 11β). Συγκεκριμένως ἐντὸς τοῦ χώρου αὐτοῦ ὁ ὁποῖος ἐκαλλιεργεῖτο μέχρι τινὸς ὡς ἀγρὸς σιτηρῶν — εὐρέθησαν τεμάχια ἐλληνιστικῶν ἀγγείων καὶ κεράμων. Ἀλλὰ ἠνοίχθησαν μὲν δύο δοκιμαστικαὶ τάφροι βάθους 2.50 μ., ἡ ἐπίχωσις των ὅμως ἐφαίνετο ὅτι ἦτο βαθυτάτη καί, μὴ ὑπαρχούσης τῆς ἀπαραιτήτου πιστώσεως, διεκόπη ἀναγκαστικῶς ἡ συνέχισις τῆς ἐρεῦνης τοῦ χώρου δι' εὐθετώτερον χρόνον.

Ἐταυτίσθη, ἐν τούτοις, ὁ χῶρος αὐτὸς μὲ μικρόν Ὀδεῖον, διότι εἰς τοῦτο συνηγόρουσαν τὰ ἀκόλουθα στοιχεῖα: α) τὸ περιφερὲς σχῆμα του· β) ἡ θέσις του ἐντὸς φυσικοῦ κοιλώματος· γ) ἡ μεγάλη ἐπίχωσις του·

1. Βλ. σελ. 104.

καὶ δ) ἡ παρουσία Ὠδείου εἰς ἀντίστοιχον Ἱερὸν, ὅπως ἦτο τῆς Ἀνδανίας, κατὰ τὴν σωζωμένην ἐπιγραφὴν.¹

ΤΑ ΟΙΚΟΔΟΜΗΜΑΤΑ

ΤΟ ΤΕΛΕΣΤΗΡΙΟΝ

Ἐκ τῶν ἀνασκαφικῶν δεδομένων προκύπτει ὅτι τὸ πρῶτον οἰκοδόμημα, τὸ ὁποῖον κατεσκευάσθη εἰς τὸ Ἱερὸν, ἦτο τὸ τελεστήριον. Ἡ ὀνομασία αὐτὴ ὀφείλεται εἰς τὸ τετράγωνον σχῆμα τοῦ κτηρίου καὶ εἰς τὴν μερικὴν ἐπὶ τοῦ πρανοῦς κατασκευὴν του. Τὸ τελεστήριον ἀπεκαλύφθη μερικῶς κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ 1968² καὶ ὀλικῶς κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ 1969³ (πίν. 41 - 45, III - IV).

Τὸ οἰκοδόμημα τοῦτο εἶχε προσανατολισμὸν ἀπὸ Ἀ. πρὸς Δ. Ὁ χῶρος του, ἐπιχωματωθεὶς μετὰ τὴν ἐρήμωσίν του κατὰ τὴν ὑστέραν ἀρχαιότητα, ἐχρησιμοποιοεῖτο μέχρι τῆς ἀνασκαφῆς του ὡς μάνδρα καὶ στάνη αἰγοπροβάτων. Ἐν τούτοις διεσώζετο εἰς ἀξιόλογον μέρος τῆς ἀνωδομίας του. Λεπτομέρειαί του ἔχουν ὡς ἔπεται :

Τῆς κατασκευῆς του προηγῆθη ἐκβραχισμὸς τῆς Ἀ. παρυφῆς τῆς ἐκεῖ κλιτύος (τοῦ Ζαρκαδιοῦ), ἡ ὁποία κατήρχετο πρὸς τὸν χῶρον τοῦ ὀμφαλοῦ. Ὁ ἐκβραχισμὸς δὲ αὐτὸς ἐδημιούργησε μίαν ὀρθοπλαγιάν, ἐπὶ τῆς ὁποίας καὶ ἐστηρίχθη ὁ ὀπίσθιος (Δ.) τοῖχος τοῦ οἰκοδομήματος. Ἡ ἰδιομορφία αὐτῆ, τοῦ ἐκβραχισμοῦ κλιτύος πρὸς διαμόρφωσιν ὀρθοπλαγιᾶς καὶ πρὸς ἐπ' αὐτῆς στήριξιν τοῦ ὀπισθίου τοίχου οἰκοδομῆς, ὑπὸ μορφὴν δηλαδὴ ἀντερείσματος, προσιδιάζουσα καὶ εἰς ἄλλα ἀντίστοιχα οἰκοδομήματα, ἀνήγετο πιθανῶς εἰς κάποιαν παράδοσιν τῆς Β' χιλιετίας π.Χ.⁴

Τὸ σχῆμα τοῦ οἰκοδομήματος ἦτο, ὅπως ἐλέχθη, τετράγωνον. Τὸ πλάτος του (ἀπὸ Β. πρὸς Ν.), ἦτοι ἡ Ἀ. καὶ ἡ Δ. πλευρὰ του, ἦτο 10.85 μ., ἐνῶ τὸ μῆκος του (ἀπὸ Ἀ. πρὸς Δ.), ἦτοι ἡ Β. καὶ ἡ Ν. πλευρὰ του, ἦτο 10.77 μ. Τὸ ὡς ἄνω πλάτος, 10.85 μ., ἦτο, ἐξ ἄλλου, τὸ αὐτὸ μὲ τὸ πλάτος τοῦ τεμένους, ὁ περίβολος τοῦ ὁποίου ἐκτίσθη ἀκριβῶς πρὸς Ἀ.

1. Βλ. I.G., V 1,1390.

2. Π.Α.Ε. 1968, 12 κ.έ.

3. Π.Α.Ε. 1969, 73, πίν. 95α.

4. ΚΑΡΔΑΡΑ εἰς Α.Α.Α. (1972), 119 κ.έ.

τοῦ τελεστηρίου καὶ μὲ σκοπὸν νὰ περιβάλη τὸν ὀμφαλὸν καὶ τὸν στῦλον - ἀγυιέα. Ἐπομένως, τὸ τέμενος τοῦτο, ὅπως προσδιωρίζετο διὰ τοῦ περιβόλου του (βλ. κατωτ.), εἶχε καὶ τὸν αὐτὸν ἀκριβῶς προσανατολισμὸν μὲ τὸ τελεστήριον. Ὁ προσανατολισμὸς δὲ αὐτός, ὅπως ἤδη ἐλέχθη, ἀπέκλινεν ἐλαφρῶς τοῦ προσανατολισμοῦ τοῦ ὀμφαλοῦ. Προκύπτει δέ, ὡς ἐκ τούτου, ὅτι ἀμφότερα ἐσχεδιάσθησαν μὲν καὶ κατεσκευάσθησαν μαζί, εἰς μεταγενέστερον ὅμως χρόνον τῆς ἐποχῆς τῆς κατασκευῆς τοῦ ὀμφαλοῦ.

Ἡ ἑκτασις πάντως τόσον τοῦ πλάτους τοῦ οἰκοδομήματος (10.85 μ.) ὅσον καὶ τοῦ μήκους του (10.77 μ.) ἰσοῦτο σχεδὸν ἀκριβῶς μὲ τὸ μήκος 36 ἰωνικῶν ποδῶν ($36 \times 0.296 \mu. = 10.65 \mu.$), ὅπως ἐγένετο ὁ καθορισμὸς των ὑπὸ τοῦ Dinsmoor¹.

Εὐτύχημα εἶναι ὅτι ἀμφότεραι αἱ πλάγιοι πλευραὶ (B. καὶ N.) τοῦ τελεστηρίου, καθὼς καὶ ἡ ὀπισθία πλευρά του (Δ.), ἐσώθησαν εἰς ἀρκετὸν ὕψος. Περισσότερον δὲ ὅλων ἐσώθη ἡ πρὸς B. πλευρά του. Συνέβη δὲ τοῦτο, πιθανώτατα διότι κατὰ τὴν κατάρρευσιν τοῦ κτηρίου, μετὰ τὴν καταστροφὴν καὶ ἐρήμωσιν τοῦ Ἱεροῦ, ἐδημιουργήθη σὺν τῷ χρόνῳ νέον πρᾶνές εἰς τὸν χῶρον καὶ ἡ κλιτύς ἀπεκατεστάθη ἐκ νέου εἰς τὴν φυσικὴν τῆς μορφήν.

Τόσον κατὰ τὴν μίαν καὶ τὴν ἄλλην πλαγίαν (B. καὶ N.) πλευρὰν του, ὅσον καὶ κατὰ τὴν πρόσοψίν του (Ἄ. πλευρὰν), τὸ κτήριο παρουσίαζεν εὐθυνηρίαν, ἡ ὁποία ἀπετελεῖτο ἐξ ἀσβεστολιθικῶν πλακῶν, πάχους 0.25 μ. καὶ μήκους κυμαινομένου μεταξύ 0.47 μ. ἕως 1.19 μ. Ἐξεῖχε δὲ αὐτὴ πέραν τῆς οἰκοδομικῆς γραμμῆς κατὰ 0.075 μ. καθ' ὅλον τὸ μήκος τῶν ὡς ἄνω πλευρῶν καὶ τῆς προσόψεως.

Κατὰ δὲ τὴν τετάρτην, τὴν ὀπισθίαν (Δ.), πλευρὰν ἐστερεῖτο εὐθυνηρία. Εἰς τὴν πλευρὰν αὐτὴν ὑπῆρχεν ὁ τοιχοβάτης, ὁ ὁποῖος ἐξετείνετο, κατὰ μήκος καὶ ἐπὶ τῆς εὐθυνηρίας τῶν ἄλλων τριῶν ὡς ἄνω πλευρῶν. Ὁ τοιχοβάτης αὐτὸς ἀπετελεῖτο ἐπίσης ἐξ ἀσβεστοπλίνθων, πλάτους 0.73 μ., μήκους κυμαινομένου μεταξύ 0.98 μ. καὶ 1.91 μ. καὶ ὕψους 0.25 μ.

Λεπτομέρειαί τῶν δύο πλαγίων, B. καὶ N., τοίχων τοῦ οἰκοδομήματος ἔχουν ὡς ἑξῆς :

Τὸ πλάτος των ἦτο 0,48 μ., ἀπετελοῦντο δὲ ἐξ ἀσβεστοπλίνθων καὶ εἶχον τὴν ἀκόλουθον διαμόρφωσιν : Ἐξωτερικῶς ὑπῆρχον ὀρθοστάται,

1. *Atti del VI Congr. Intern. di Archaeol. Class.*, 1961, 357.

ύψους 0.76 μ. καὶ μήκους κυμαινομένου μεταξύ 2.23 μ. καὶ 0.25 μ. Τὸ πλάτος τούτων ἦτο 0.16 μ. Ἐσωτερικῶς δὲ ἔφερον ἐπένδυσιν διαφόρου κατασκευῆς καὶ ἐκ μικροτέρων λιθοπλίνθων. Συγκεκριμένως, ὅπως κυρίως τοῦτο φαίνεται ἐπὶ τοῦ Β. τοίχου, αὐτὸς ἔφερον ἐπένδυσιν ἐκ τεσσάρων δόμων (σειρῶν) ἀσβεστοπλίνθων, πάχους 0.32 μ. ἀλλὰ ὕψους μειουμένου καθ' ἕκαστον δόμον, ἦτοι (ἐκ τῶν κάτω) : 0.27 μ. (α' δόμον), 0.23 μ. (β' δόμον), 0.13 μ. (γ' καὶ δ' δόμον). Ἐπὶ δὲ τοῦ τετάρτου αὐτοῦ δόμου ὑπῆρχε καὶ ἄλλος, πέμπτος, δόμος λιθοπλίνθων, διάτοιχος, ἐξετείνετο δηλαδὴ ἐπὶ τῶν ὀρθοστατῶν τῆς ἐξωτερικῆς πλευρᾶς καὶ κατὰ τι πέραν αὐτῆς (καὶ τῆς οἰκοδομικῆς γραμμῆς τοῦ κτηρίου). Ὁ δόμος αὐτὸς (ε') ὕψος εἶχε τὸ αὐτὸ μὲ τὸς δύο κατωτέρους του (γ' καὶ δ') ἦτοι 0.13 μ. Ἄλλ' οἱ λιθόπλινθοὶ του ἐποίκιλλον εἰς μῆκος, μεταξύ 0.47 μ. καὶ 0.91 μ. Τὸ πλάτος των δὲ ἦτο 0.50 μ. Διὰ τοῦ δόμου αὐτοῦ πάντως ἐπετυγχάνετο ἐνοποίησης τῆς ἐσωτερικῆς καὶ ἐξωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ τοίχου, ἡ ὁποία τοιοῦτοτρόπως ἐξυπηρέτει κυρίως λόγους στατικῆς τοῦ κτηρίου. Ὑπεράνω τοῦ δόμου αὐτοῦ ὑπῆρχον, ἐξ ἄλλου, καὶ ἄλλοι δόμοι λιθοπλίνθων, ἐξ ὧν ἐσώθη μικρὸν μόνον μέρος ἐνὸς ἔκτου, κατὰ τὸ Δ. ἄκρον τοῦ Β. τοίχου, ἀποτελούμενον ἐκ μιᾶς μόνον πλίνθου, ὕψους 0.22 μ., πλάτους 0.48 μ. (ὅσον καὶ τὸ πλάτος τοῦ τοίχου) καὶ μήκους 0.54 μ.

Ὅπως ἐλέχθη, ὁ Ν. τοίχος τοῦ κτηρίου ἐσώθη ὀλιγώτερον, διότι ἡ πρὸς τὰ ἐκεῖ κλιτὺς ἦτο χαμηλὴ καὶ τὸ καταρρεῦσαν ὑλικὸν τοῦ κτηρίου διεσκορπίσθη μερικῶς. Εἶχεν ὅμως ὁ τοίχος αὐτὸς τὴν αὐτὴν κατασκευὴν μὲ τὸν Β. τοίχον : ἀπετελεῖτο ἐξωτερικῶς ἐξ ὀρθοστατῶν, μὲ σειρὰν λιθοπλίνθων ἐσωτερικῶς, κατὰ τὸ ἰσοδομικὸν σύστημα.

Δέον νὰ σημειωθῇ ὅτι μερικοὶ ὀρθοστάται ἀμφοτέρων τῶν τοίχων αὐτῶν, κυρίως οἱ μεγάλων διαστάσεων, συναπετελοῦντο ἐκ δύο, ἐφαπτομένων κατὰ τὴν μίαν διαγώνιον, τεμαχίων, ἕκαστον τῶν ὁποίων εἶχε μορφήν τραπεζίου ἀλλὰ μαζὶ εἶχον μορφήν ὀρθογωνίου. Τοιοῦτοι ὀρθοστάται ὑπῆρχον δύο ἐπὶ τοῦ Β. τοίχου, ἔχοντες τὰς ἀκολουθοῦσας διαστάσεις : α) κάτω πλευρά : 0.96 μ. καὶ 0.82 μ., ἄνω πλευρά : 0.75 μ. καὶ 1.02 μ. β) κάτω πλευρά : 0.55 μ. καὶ 0.73 μ., ἄνω πλευρά : 0.76 μ. καὶ 0.90 μ. καὶ ἄνω πλευρά : 0.67 μ. καὶ 0.78 μ., κάτω πλευρά : 0.55 μ. καὶ 0.90 μ. Ὁ τρόπος αὐτὸς κατασκευῆς ὑπηγορεύθη ἔνεκα τοῦ μεγάλου μεγέθους τῶν ὀρθοστατῶν καὶ τῆς δυσκολίας κατασκευῆς καὶ μεταφορᾶς των.

"Αγνωστον εἶναι τὸ συνολικὸν ὕψος τῶν πλαγίων τοίχων τοῦ κτηρίου. Ὁ μέγας ἀριθμὸς ὅμως λιθοπλίνθων, εὐρεθεὶς ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς τοῦ κτηρίου, ὅπως αὐτὸ κατεπλακώθη κατὰ τὴν κατάρρευσίν του, μαρτυρεῖ ὅτι τὸ ὕψος αὐτὸ ἦτο σχετικῶς σημαντικὸν (βλ. καὶ κατωτ.).

Μέρος τῶν ἐν λόγῳ ἀσβεστοπλίνθων οἱ ὁποῖοι εὐρέθησαν εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ κτηρίου, προήρχοντο ὅμως καὶ ἐκ τοῦ ἀνωτέρου μέρους τοῦ Δ. τοίχου του πιθανῶς, ὁ ὁποῖος ἔκειτο ἐπὶ τῆς ὀπισθίας πλευρᾶς του, στηριζόμενος μερικῶς ἐπὶ τοῦ φυσικοῦ βράχου (τῆς ὀρθοπλαγιᾶς). Ἄλλο δὲ μέρος τῶν αὐτῶν ἀσβεστοπλίνθων προήρχετο καὶ ἐκ τοῦ ἐγκαρσίου τοίχου, ὁ ὁποῖος ἐχώριζε τὸ κτήριον εἰς δύο μέρη, κατὰ τὸ μέσον του, βαίνων ἀπὸ Β. πρὸς Ν.

Ο Δ. - καὶ ὀπίσθιος - τοῖχος τοῦ κτηρίου διετηρεῖτο, ὅπως καὶ ὁ Β., ἀρκετά. Ἐστηρίζετο, ὅπως ἔχει ἤδη ἀναφερθῆ, ἐπὶ τῆς ἐπὶ τούτῳ ἐκεῖ ἐκβραχισθείσης πλευρᾶς τοῦ πρανοῦς, σωθεὶς εἰς τὸ ὕψος τούτου. Ἡ τοιχοδομία του ὅμως ἦτο διαφορετικὴ ἀπὸ ἐκείνην τοῦ ἐσωτερικοῦ τῶν πλαγίων τοίχων: Ἀπετελεῖτο ἐκ μικροτέρων κατὰ πολὺ ἀσβεστοπλίνθων, κτισμένων κατὰ τὸ ψευδο-ἰσοδομικὸν σύστημα. Ἦτο κατὰ ταῦτα σαφῶς μεταγενέστερος, προερχόμενος ἐξ ἐπισκευῆς τοῦ κτηρίου, τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς. Τὸ ὕψος τῶν ἀσβεστοπλίνθων αὐτῶν, ἦτοι τῶν πέντε σωζομένων δόμων, ἦτο (ἐκ τῶν κάτω) ὡς ἐξῆς (ἀπὸ Ν. πρὸς Β.): α' : 0.26 μ., β' 0.24 μ., γ' 0.23 μ., δ' 0.11 μ. καὶ ε' 0.29 μ. Κατὰ τὸ Β. ἄκρον του δὲ ἐσώζετο καὶ κατὰ δύο ἄλλους δόμους. Ὅπισθεν τοῦ ἀνωτάτου αὐτοῦ σωζομένου μέρους καὶ πρὸς Δ., δηλαδὴ ἐπὶ τοῦ ἐκεῖ φυσικοῦ πρανοῦς, ὑπῆρχον ἐπίσης τεμάχια μεγάλων ἀσβεστοπλίνθων, πιθανῶς προερχόμενα ἐξ ὀρθοστατῶν. Εἰς τὸ μέρος αὐτὸ οἱ ὀρθοστάται αὐτοὶ ἐξωτερικῶς ἦσαν εἰς τὸ ἔδαφος (τοῦ πρανοῦς) καὶ ἀπὸ τὴν πλευρὰν αὐτὴν τὸ κτήριον παρεῖχε τὴν μορφήν ἰσογείου. Ἐσωτερικῶς ὅμως ἀπετέλου συνέχειαν τοῦ ἐσωτερικοῦ τοίχου τῆς ὀπισθίας (Δ.) πλευρᾶς. Παρόμοιον φαινόμενον ἐπανελαμβάνετο καὶ εἰς μέρος τοῦ τριπλοῦ οἰκήματος (βλ. κατωτ.).

Ὁ ἐγκάρσιος ἐσωτερικὸς- ἀπὸ Β. πρὸς Ν.- ὅμως τοῖχος τοῦ κτηρίου ἐσώζετο ἐλάχιστα καὶ μόνον κατὰ τὸ Β. ἄκρον του, ὅπου καὶ ἐστηρίζετο κατὰ τὸ μέσον τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ Β. τοίχου. Ὅπως δὲ προκύπτει ἐκ τῶν πενιχρῶν λειψάνων του, ἦτο συνολικοῦ πλάτους 0.47 μ. καὶ εἶχε κτισθῆ ἐπὶ τοῦ ὑπ' αὐτὸν σωζομένου ἐγκαρσίου τοιχοβάτου τοῦ κτηρίου, ὁ ὁποῖος, πλατύτερος (0.76 μ.) ὢν, ἐξεῖχεν ἔνθεν καὶ ἔνθεν αὐτοῦ. Ἡ

κατασκευή τοῦ ἐν λόγῳ (ἐγκαρσίου τοίχου) εἶχεν ὡς ἐξῆς : Κατὰ τὴν ἐσωτερικὴν καὶ τὴν ἐξωτερικὴν πλευρὰν του ἔφερον ἓνα δόμον (σειράν) ἐξ ὀρθογωνίων ἀσβεστοπλίνθων, ὑπὸ μορφὴν ὀρθοστατῶν ὕψους 0.27 μ., πλάτους 0.20 μ. καὶ πτωχότατα λείψανα μικροτέρων λιθοπλίνθων, ἄλλης σειρᾶς, ἐσώζοντο ἐπ' αὐτοῦ. Μεταξὺ ὅμως τῶν ὀρθοστατῶν τοῦ τοίχου αὐτοῦ ὑπῆρχε κάποιον κενόν, 0.12 μ., φρασσόμενον διὰ πηλοῦ καὶ μικρῶν λίθων.

Ἐφερε δὲ ὁ ἐγκάρσιος αὐτὸς τοῖχος κατὰ τὴν Ἀ. του πλευρὰν, ὅπου ἐγίνετο ἡ εἴσοδος εἰς τὸ κτήριον καὶ ἴχνη χαμηλοῦ θρανίου. Ἀπὸ ἄλλα δὲ συναφῆ ἴχνη, σωζόμενα καὶ ἐπὶ τῆς παρακειμένης πλευρᾶς (ἐσωτερικῆς) τοῦ Β. τοίχου τοῦ κτηρίου, φαίνεται ὅτι τὸ θρανίον αὐτό, καμπτόμενον κατ' ὀρθὴν γωνίαν συνεχίζετο καὶ κατὰ τὸ μέρος τῆς ἐν λόγῳ (Β.) πλευρᾶς.

Διὰ τοῦ ἐν λόγῳ ἐγκαρσίου τοίχου ἐδημιουργοῦντο εἰς τὸ κτήριον δύο σχεδὸν ἰσομεγέθεις χῶροι, ἔχοντες τὰς ἀκολουθούσας διαστάσεις : ὁ μὲν πρὸς Ἀ. εἶχε μῆκος (ἀπὸ Β. πρὸς Ν.) 9.85 μ. (ἐσωτερικῶς) καὶ πλάτος (ἀπὸ Ἀ. πρὸς Δ.) 5.30 μ. Ὁ ἕτερος δὲ χῶρος, ὁ πρὸς Δ., εἶχεν ἀντιστοίχως μῆκος ἐπίσης 9.85 μ. καὶ πλάτος 4.70 μ., ἦτο δηλαδὴ ὀλίγον στενώτερος τοῦ προηγουμένου.

Τοιχοβάτης, ἐξ ἄλλου, ὑπῆρχε καὶ κατὰ τὴν Ἀ. πλευρὰν τοῦ κτηρίου, ὅπου καὶ ἡ κυρία εἴσοδος του. Ἦτο ὅμως πλάτους 0.73 μ., ἦτοι κατὰ τι στενώτερος τοῦ τοιχοβάτου τοῦ ἐγκαρσίου τοίχου. Ἐν ἀντιθέσει δὲ πρὸς τὰς ἀσβεστοπλίνθους τοῦ ἐγκαρσίου τοιχοβάτου, οὐδεμία τῶν ὁποίων ἐσώθη ἀκεραία, ὥστε νὰ ὑπολογισθῇ τὸ μῆκος της, ἀπαξάπασαι αἱ πλίνθοι τοῦ ἐξωτερικοῦ (Ἀ.) τοιχοβάτου ἦσαν ἀκεραῖαι, ἔχουσαι μῆκος κυμαινόμενον μεταξὺ 0.90 μ. καὶ 1.91 μ. Τὸ πλάτος των πλίνθων αὐτῶν ἦτο 0.73 μ. Ἐξ ἐγκοπῶν δὲ κατὰ τὰ δύο ἄκρα του καὶ ἰχνῶν ἄλλων, πρὸς τὰ μέσα, φαίνεται ὅτι καὶ ἐπὶ τοῦ τοιχοβάτου αὐτοῦ πιθανῶς ὑπῆρχε τοῖχος ἐκατέρωθεν τῆς κυρίας εἰσόδου τοῦ κτηρίου, ἡ ὁποία ὑπῆρχεν εἰς τὸ μέρος του.

Διάρθρωσις

Εἰς τὸν ἐσῶτερον χῶρον τοῦ τελεστηρίου καὶ συγκεκριμένως ὀλίγον πρὸς Β. τοῦ μέσου τοῦ ἐγκαρσίου τοίχου του καὶ εἰς ἀπόστασιν 1.20 μ. ἀπὸ τῆς Δ. (ὀπισθίας) πλευρᾶς του εὐρέθη κατακείμενον καὶ ὡσὰν νὰ

εἶχε καταπέσει ἐπὶ τόπου τὸ ἀνώτερον καὶ μέγιστον μέρος λιθίνου πεσσοῦ (βλ. πίν. 46α,β) ἔχον κατεύθυνσιν ἀπὸ Ἀ. πρὸς Δ. Ἐναντι αὐτοῦ καὶ ἐπὶ τοῦ μέσου τοῦ ἐκεῖ ὀπισθίου (Δ.) τοίχου τοῦ κτηρίου εὐρέθη τὸ κατώτατον μέρος ἐνὸς ἄλλου ὁμοίου πεσσοῦ εἰς τὴν θέσιν του (πίν. 46α).

Αἱ διαστάσεις τοῦ καταπεσόντος καὶ σωζομένου πρὸς Δ. τοῦ ἐγκαρσίου τοίχου ἐν λόγῳ πεσσοῦ ἔχουν ὡς ἐξῆς : Τὸ συνολικὸν ὕψος του ἦτο 1,30 μ. κατὰ τὴν μίαν πλευράν, τὴν ὑψηλοτέραν, διότι ὑπῆρχε κατὰ τὴν κορυφὴν του ἐγκοπὴ ὀρθογωνίου σχήματος, διαστάσεων 0.155 μ. x 0.288 μ. - 0.21 μ. Ἡ διατομή, ἐξ ἄλλου, τοῦ κατωτέρου μέρους του (τὸ ὅποιον εἶχε θραυσθῆ) ἦτο 0.476 μ. x 0.357 μ.

Ἡ θέσις, εἰς τὴν ὁποίαν εὐρέθη κατακείμενος ὁ πεσσὸς αὐτός, εἰς ἀπόστασιν 0.90 μ. ἀπὸ τοῦ μέσου περιήπου τοῦ ἐγκαρσίου τοίχου (βλ. ἀνωτ.), ἐπιτρέπει τὴν ὑπόθεσιν ὅτι συνεπληροῦτο δι' ἐνὸς ἄλλου, κατωτέρου μέρους, ὕψους 0.90 μ.

Ἡ εὔρεσις τοῦ πεσσοῦ αὐτοῦ ἐγείρει τὰ ἀκόλουθα ἐρωτήματα : α) Ποῦ ἀκριβῶς ἴστατο ; β) Ποία ἦτο ἡ λειτουργικότης του ; Ἡ ἀπάντησις εἰς τὰ ἐρωτήματα αὐτὰ φαίνεται νὰ εἶναι ἡ ἀκόλουθος.

α) Ἐκ τῆς θέσεως, ὅπου εὐρέθη ὁ πεσσὸς αὐτός, συνάγεται ὅτι ἴστατο παρὰ τὸν ἐγκάρσιον τοῖχον καὶ ἐπὶ τοῦ κεντρικοῦ ἄξονος, ἦτοι, ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ ἄξονος (ἀπὸ Ἀ. πρὸς Δ.) μὲ τὸν ἕτερον πεσσόν, ὁ ὁποῖος ἐκ τοῦ κατὰ χώραν διασωθέντος κατωτάτου μέρους του, φαίνεται ὅτι ἴστατο παρὰ τὸ μέσον τοῦ ὀπισθίου (Δ) τοίχου τοῦ οἰκοδομήματος. Ὡς ἐκ τούτου, δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ὑπῆρχε θύρωμα ἐπὶ τοῦ (κεντρικοῦ) ὡς ἄνω ἄξονος τοῦ ἐγκαρσίου τοίχου· καὶ ἐπομένως τοῦτο ἢ ἦτο ὀλίγον πρὸς Ν. τοῦ ἄξονος τούτου ἢ ὑπῆρχον δύο θυρώματα, ἀνά ἐν ἐκατέρωθεν τοῦ ἄξονος αὐτοῦ, ὅποτε πιθανῶς διὰ τοῦ ἐνός, τοῦ πρὸς Β. καὶ πλησιέστερον τοῦ τρίποδος, εἰσῆρχετο τὸ ἱερατεῖον καὶ διὰ τοῦ ἄλλου ἐνδεχομένως εἰσῆρχοντο οἱ πιστοί. Τὴν ὑπαρξίν θυρώματος (ἢ θυρωμάτων) πάντως μαρτυρεῖ ἡ ἀνεύρεσις δύο χαλκίνων ἐφηλύδων εἰς τὸν χώρον αὐτόν (βλ. κατωτ.).

β) Ἐκ τῆς ἐγκοπῆς, παρὰ τὴν κορυφὴν, τοῦ ἐν λόγῳ πεσσοῦ συνάγεται ὅτι : ἰστάμενος ὁ πεσσὸς αὐτός κατὰ τὸ μέσον περιήπου τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ ἐγκαρσίου τοίχου, ἐδέχετο ἐπ' αὐτῆς ἀνά ἐν, ἀνωπιά, τὰ ἄκρα δύο ὀριζοντίων ξυλίνων δοκῶν, ἐκτεινομένων ἀντιστοίχως πρὸς τοὺς πλαγίους τοίχους (Β. καὶ Ν.) τοῦ κτηρίου. Μὲ ἄλλους λόγους, ἐπὶ τῆς ἐγκοπῆς αὐτῆς ἐστηρίζοντο τὸ ἐν καὶ τὸ ἕτερον τῶν ἐσωτερικῶν ἄκρων δύο

ὀριζοντίων ξυλίνων δοκῶν, ἐνῶ τὰ ἄλλα δύο, ἐξωτερικά, ἄκρα των ἐστηρίζοντο, ἀνά ἓν, ἐπὶ τῶν πλαγίων τοίχων (B. καὶ N.) τοῦ κτηρίου, ὅπου καὶ ἐξετείνοντο. Διὰ τοῦ τρόπου αὐτοῦ ἐπετυγχάνετο ἡ δημιουργία μιᾶς δοκοῦ (συναποτελουμένης ἐκ δύο μερῶν), ἐκ τοῦ ἐνὸς πλαγίου τοίχου μέχρι τοῦ ἄλλου. Ἀντίστοιχος ἦτο κατὰ ταῦτα καὶ ἡ λειτουργικότης τοῦ δευτέρου πεσσοῦ, τοῦ ἐναντι τοῦ προηγουμένου καὶ ἐπὶ τοῦ μέσου τοῦ Δ. (ὀπισθίου) τοίχου ἰσταμένου. Διὰ τοῦ τρόπου τούτου ἐδημιουργοῦντο αἱ προϋποθέσεις, οὕτως ὥστε : α) νὰ στηριχθῇ ἐπ' αὐτῶν, ἀπὸ τοῦ ἐνὸς πεσσοῦ ἕως τὸν ἄλλον (ἐπὶ τῶν ὡς ἄνω δηλαδὴ ξυλίνων δοκῶν) ξυλίνη διαδοκίς καὶ παραλλήλως πρὸς αὐτήν, πρὸς N. καὶ μέχρι τοῦ (N.) πλαγίου τοίχου, σειρά ἄλλων ὁμοίων διαδοκίδων καὶ β) νὰ δημιουργηθῇ, διὰ τοῦ τρόπου τούτου, μία ψευδο-ὀροφή, ἀποτελοῦσα τὸ (ξύλινον) δάπεδον ἐνὸς ὑπερώου.

Ἡ δημιουργία ὅμως τοῦ ὑπερώου αὐτοῦ προϋπέθετε κάποιον ὕψος. Τοῦτο εἶναι δυνατὸν νὰ ὑπολογισθῇ ἐκ τοῦ συνυπολογισμοῦ τοῦ ὕψους τοῦ (κατακειμένου) πεσσοῦ (1.34 μ.), προστιθεμένης ὅμως εἰς αὐτὸ καὶ τῆς ἀποστάσεως (0.90 μ.) μεταξὺ τοῦ κατωτέρου ἄκρου του καὶ τοῦ ἐγκαρσίου τοίχου ὅπου καὶ ἴστατο (μὴ ὑπολογιζομένου τοῦ πάχους τῶν διαδοκίδων —0.20 μ. περίπου— ἐπ' αὐτοῦ, διότι τοῦτο θὰ ἀπετέλει τὸ πάχος τῆς ψευδο-ὀροφῆς καὶ συγχρόνως τοῦ δαπέδου τοῦ ὑπερώου). Τὸ ὕψος ἐπομένως ἐκ τοῦ δαπέδου τοῦ χώρου τούτου τοῦ οἰκοδομήματος μέχρι τῆς ὀροφῆς τοῦ ὑπερώου θὰ ἦτο 2.10 μ. περίπου.

Ὁ ἐσώτερος αὐτὸς χῶρος τοῦ κτηρίου, θὰ ἐχωρίζετο, κατὰ ταῦτα: εἰς ἓν μέρος μὲ ὑπερῶον, τὸ ὁποῖον θὰ ἐξετείνετο ἐπὶ τοῦ N. ἡμίσεος καὶ εἰς τὸ ὑπόλοιπον μέρος, πρὸς B., τὸ ὁποῖον θὰ ἦτο ἄνευ ψευδο-ὀροφῆς (ἄνευ ὑπερώου). Εἰς τὸν χῶρον τοῦτον ἰδιαιτέρως, ἦτοι ἐκεῖ ὅπου ἦτο καὶ τὸ βᾶθρον τοῦ τρίποδος, ἀλλ' ὀλίγον πρὸς N. αὐτοῦ ὑπῆρχε μεγάλη ποσότης τέφρας (βλ. κατωτ.). Τοιοῦτοτρόπως τὸ ἐσώτερον ἡμισυ τοῦ κτηρίου διεκρίνετο εἰς δύο χώρους : ἓνα χῶρον κατὰ τὸ N. ἡμισυ, ὃ ὁποῖος ἦτο μετὰ ὑπερώου καὶ ἓνα ἄλλον ἐν συνεχείᾳ (πρὸς B.) ἄνευ ὑπερώου, εἰς τὸν ὁποῖον ἦτο ἐστία καὶ τρίπους. Οἱ δύο χῶροι πιθανῶς ἐχωρίζοντο, μεταξὺ των, διὰ παραπετάσματος, ἐνὸς ἢ δύο, τὰ ὁποῖα, κατὰ τὰς ἀπαιτήσεις τοῦ τελετουργικοῦ, συρόμενα εἰς τὰ πλάγια, ἐπέτρεπον τὴν θέαν τοῦ τρίποδος ἢ, κλειόμενα, ἀπέκρυπτον αὐτήν καὶ τοῦτο ἐπανελαμβάνετο καὶ εἰς τὸ ὑπερῶον. Ἡ παρουσία μεγάλων σχετικῶς, χαλκίνων κυρίως, κρίων εἰς τὸν χῶρον (πίν. 89, 95δ κάτω), δυνατὸν νὰ συνδεθῇ μὲ τὰ παρα-

πετάσματα αυτά, δεδομένου μάλιστα ότι οι κρίκοι αυτοί είναι με έφαπτόμενα αλλά όχι και κολλημένα άκρα, ώστε να επιτρέπεται ή διέλευσίς των δια τῶν ὀπῶν τοῦ ἄνω ἄκρου τοῦ παραπετάσματος.

Καὶ αὐτὰ μὲν ὡς πρὸς τὸ Δ. ἥμισυ τοῦ οἰκοδομήματος, δηλ. τὸν ἐσώτερον χῶρον. Ὡς πρὸς τὸ ἕτερον ἥμισυ, δηλ. τὸν ἐξώτερον καὶ πρὸς Ἄ. κείμενον ἕτερον χῶρον του, παρατηρητέα τὰ ἀκόλουθα.:

Οἱ δύο πλάγιοι τοῖχοι τοῦ οἰκοδομήματος (B. καὶ N.) δὲν ἐπερατοῦντο κατὰ τὰ Ἄ. ἄκρα των, διότι ὁ τοιχοβάτης των, B. καὶ N., τόσον εἰς τὸ ἔν, τὸ B.Ἄ., ὅσον καὶ εἰς τὸ ἕτερον, τὸ NA., ἄκρον δὲν ἐπερατοῦτο ἐκεῖ. Ἀλλὰ ἐκάμπτετο κατ' ὀρθὴν γωνίαν. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι συνεχίζετο, ἐν μέρει τουλάχιστον, ὁ τοῖχος καὶ ἐπὶ τῆς Ἄ. πλευρᾶς, δηλ. ἐπὶ τῆς προσόψεως, ἢ ὅποια, ὡς ἐκ τούτου, δὲν ἦτο ἀνοικτὴ. Τὸ Ἄ. ἥμισυ ἐπομένως τοῦ οἰκοδομήματος δὲν εἶχε μορφήν στοᾶς ἀνοικτῆς κατὰ τὴν πρόσοψιν. Ἐπαναλαμβάνομεν δὲ καὶ ἐδῶ ὅτι ἀρχικῶς ἐτοποθετήθησαν ἐπὶ τῆς προσόψεως αὐτῇ ἐσφαλμένως τὰ τεμάχια τοῦ λιθίνου στύλου¹ τὰ ὅποια ἀπεδείχθη ἐκ τῶν ὑστέρων ὅτι οὐδεμίαν ἔχουν σχέσιν μὲ τὴν πρόσοψιν τοῦ κτηρίου.

Εἰδικώτερον: Κατὰ τὴν πλευρὰν αὐτὴν, τῆς προσόψεως ἀνιχνεύθησαν ἔγνη ἐγκοπῶν ἐπὶ τοῦ τοιχοβάτου, ἰδίως πρὸς τὰ ἄκρα της (B. καὶ N.). Φαίνεται λοιπὸν ὅτι ἡ πλευρὰ αὐτὴ ἐκλείετο διὰ τοῖχου, ὁ ὁποῖος διεκόπτετο κατὰ τὸ μέσον δι' ἑνὸς θυρώματος. Τοῦτο παρουσιάζετο ἄλλωστε καὶ εἰς τὸ τελεστήριον τῆς Ἐλευσῖνος, κατὰ τὸν Κουρουνιώτην καὶ τὸν Τραυλόν².

Τὸ χαμηλὸν θρανίον, τέλος, τὸ ὅποῖον, ὅπως ἤδη ἀνεφέρθη, ἐξετείνεται ἐπὶ τοῦ ἐσωτερικοῦ τῶν τοίχων τοῦ ἐν λόγῳ χώρου τοῦ κτηρίου, ἀσφαλῶς ἐχρησίμευε διὰ τὸ κοινὸν (ὅπως περίπου καὶ τὸ ὑπερῶον τοῦ ἄλλου, τοῦ ἐσωτέρου, χώρου).

Τὸ τριποβάκιον³ (πίν. 46α, γ, δ)

Πέραν τοῦ μέσου τοῦ ἐγκαρσίου τοῖχου τοῦ ἐν λόγῳ (ἐσωτέρου ἢ Δ.) χώρου τοῦ κτηρίου καὶ συγκεκριμένως εἰς ἀπόστασιν 2.20 μ.

1. Βλ. σελ. 119, σημ. 1.

2. Βλ. MYLONAS, *Eleusis* (1961), εἰκ. 41 b.

3. Διὰ τὸν ὄρον βλ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ καὶ ΤΡΑΥΛΟΥ, *Λεξικὸν ἀρχαίων ἀρχιτεκτονικῶν ὄρων* (1986), λ.

ἀπὸ τοῦ Β. τοίχου, εὐρέθη κατακείμενον, ἀλλ' ἀναποδογυρισμένον, λίθινον βᾶθρον, πλάτους 0.58 μ., μήκους 0.65 μ. καὶ ὕψους 0.27 μ. Ἐπὶ τῆς ἐπὶ τοῦ ἐδάφους (ἀναποδογυρισμένης) ἐπιφανείας του ὑπῆρχον τρία κοιλώματα, ἦτοι δύο, εἰς ἀπόστασιν 0,29 μ. τὸ ἐν ἀπὸ τοῦ ἄλλου, ἐπὶ τῆς μιᾶς μακρᾶς πλευρᾶς, καὶ τρίτον, εἰς τὸ μέσον κείμενον τῆς ἔναντι αὐτῆς, ἑτέρας, μακρᾶς πλευρᾶς· ὅλα δὲ εἰς μικρὰν ἀπόστασιν ἀπὸ τοῦ ἄκρου τῶν πλευρῶν αὐτῶν (0.15 μ.).

Τὰ κοιλώματα αὐτὰ ἔφερον ἐπικάλυψιν διὰ μολυβδίνου ἐλάσματος. Προφανές δὲ ἦτο ὅτι τὸ βᾶθρον αὐτό, ἔταν ἦτο εἰς τὴν κανονικὴν του θέσιν, ἐχρησίμευε διὰ τὴν στήριξιν τῶν (τριῶν) σκελῶν χαλκίνου τρίποδος· καὶ ἡ μολυβδίνη ἐπικάλυψις τῶν ὡς ἄνω κοιλωμάτων του, τὰ ὅποια ἦσαν διὰ τὴν ὑποδοχὴν τῶν σκελῶν τοῦ τρίποδος, σκοπὸν εἶχε νὰ ἀποτρέψῃ τυχὸν διάβρωσιν των.

Τὸ βᾶθρον τοῦτο (μετὰ τοῦ ἐπ' αὐτοῦ τρίποδος) ἴστατο εἰς ἀπόστασιν 130 μ. ἀπὸ τοῦ μέσου τοῦ Β. τοίχου τοῦ ὡς ἄνω ἐσωτέρου χώρου τοῦ οἰκοδομήματος. Τοῦτο προκύπτει ἀνέτως ἐκ τοῦ ὑπολογισμοῦ —μετὰ τὴν δι' ἀντιστρόφου ἀναποδογύρισματος ἐπαναφορὰν τοῦ βᾶθρου εἰς τὴν ἀρχικὴν του θέσιν— τοῦ ὑπολοίπου χώρου. Καὶ τοῦτο, διότι, εὐρεθὲν εἰς ἀπόστασιν 2.20 μ. —ἀναποδογυρισμένον— ἀπὸ τοῦ ὡς ἄνω τοίχου καὶ ἐπαναφερόμενον εἰς τὴν θέσιν του, ὥστε τὰ κοιλώματα νὰ εἶναι ἐπὶ τῆς ἄνω ἐπιφανείας, ἐχρειάζετο: νὰ καλυφθῇ τὸ μῆκος τῆς μιᾶς πλευρᾶς του (0.65 μ.), τῆς μακρᾶς, καθὼς καὶ τὸ ὕψος του (0.27 μ.): 2.20 μ., μεῖον 0.65 καὶ 0.27 μ.· ὁπότε τὸ ὑπολειπόμενον διάστημα ἦτο 1.285 μ. (= 1.30 μ. περίπου).

Τὸ ἀναποδογύρισμα τοῦτο τοῦ βᾶθρου ὠφείλετο πιθανῶς εἰς προσπάθειαν τῶν Ἑθνικῶν διαφυλάξεώς του ἐκ τῶν Χριστιανῶν, μετὰ τὴν ἐξ αὐτοῦ ἀπομάκρυνσιν τοῦ ἱεροῦ τρίποδος ὑπὸ αὐτῶν.

Τὸ βᾶθρον αὐτὸ πάντως, ἰστάμενον παρὰ τὸν Β. τοῖχον (εἰς τὸ μέσον αὐτοῦ) τῆς δεξιᾶς —εἰς τὸν εἰσερχόμενον— στενῆς πλευρᾶς τοῦ ὀρθογωνίου ἐσωτέρου χώρου, κυρίως δὲ ὁ ἐπ' αὐτοῦ τρίπους, ἐπεῖχεν τὴν θέσιν θρόνου τῆς θεότητος. Ὁ τρίπους ἐπομένως ἐχρησιμοποιεῖτο ὄχι μόνον ὡς θρόνος τοῦ Ἀπόλλωνος ἀλλὰ καὶ ὡς θρόνος τῆς Ἀφροδίτης, ἡ ὅποια ἐθεωρεῖτο χορηγὸς τῆς μαντικῆς¹ εἰκονιζομένην, ὡς οὐρανία, φέρουσα καὶ τὴν μαντικὴν (μὲ καμπύλον ἄκρον) ράβδον (πίν. 31 ε, στ)².

1. Βλ. ἀνωτ. Ὅμ. ὕμν. V 4 καὶ ΗΡΟΔ. IV 67.

2. Βλ. σελ. 101, σημ. 2. Ὁμοίαν ράβδον (lituus) φέρει καὶ μορφή τοῦ Διὸς εἰς τὸ Λύκαιον: A.E. 1904, 187-8, εἰκ. 13.

Ἑσχάρα

Ὅταν ἀπεκαλύπτοντο τὰ χώματα τῆς ἐπιχώσεως —τὰ ὅποια ἐκάλυψαν τὸν ἐρειπιῶνα τοῦ κτηρίου, εἰσδύσαντα ἕως τὸ βάθος του—, εὐρίσκοντο ἀναμειγμένα μὲ λίθινον οἰκοδομικὸν ὕλικόν ἀλλὰ καὶ μὲ καμμένα ξύλα (ἐκ τῶν δοκῶν τῆς στέγης καὶ τοῦ ὑπερώου). Κατὰ τὸ χαμηλότερον ὅμως μέρος των ἐγίνοντο βαθμηδὸν μαῦρα καὶ λιπαρά, καὶ εἶχον λείψανα ὀστέων ζώων. Ἰδιαιτέρως εἰς τὸν ὡς ἄνω ἐσώτερον χῶρον, ὅπου καὶ ὑπῆρχον σαφῆ ἵχνη τέφρας συσσωρευμένης, ἰδίως εἰς τὸν πρὸ τοῦ τρίποδος χῶρον. Ἐκεῖ θὰ ὑπῆρχε κάποια ἐστία¹.

Ἡ ἐστία αὕτη εἶναι δυνατὸν νὰ θεωρηθῇ εἰδικώτερον ὡς ἐσχάρα ἐπὶ τῇ βάσει πληροφορίας τοῦ Ἑσυχίου².

Ἐξ ἄλλου, εἰς πολλὰ ἄλλα σημεῖα τοῦ χώρου τὰ χώματα αὐτὰ διετήρουν ἵχνη μύρου, ἐξαερούμενου μετὰ τὴν ἀνασκαφὴν των.

Ἐκ τῶν ὡς ἄνω στοιχείων, ἡ ἀποκομιζομένη ἐντύπωσις εἶναι ἡ ἐξῆς : Ἡ τέλεισι διαφόρων ἱεροπραξιῶν, εἰς τὸν χῶρον αὐτὸν ἰδιαιτέρως τοῦ κτηρίου, ἦτοι εἰς περιβάλλον ἡμισκοτεινὸν καὶ μεστὸν καπνοῦ, ἐδημιούργει μίαν ἀτμόσφαιραν ἀποπνικτικὴν ἀλλὰ καὶ ὑποβλητικὴν συγχρόνως. Τὴν ὑπαρξίν ἀνοιγμάτων, καὶ δὴ παραθύρων, διὰ τὴν ἐξαέρωσιν τοῦ χώρου μαρτυρεῖ πάντως ἡ εἰς αὐτὸν ἀνεύρεσις μικρῶν ἐφηλῦδων³, χρονολογουμένων εἰς τοὺς χρόνους περὶ τὸ 400 π.Χ. (χαλαρώνοντες τὰ στενὰ χρονολογικὰ πλαίσια),⁴ ἐκ παραθύρων προερχομένων (πίν. 74 β κάτω).

Χρονολόγησις

Ἄτυχῶς δὲν ὑπάρχουν συγκεκριμέναι στρωματογραφικαὶ ἐνδείξεις διὰ τὴν χρονολόγησιν τοῦ κτηρίου. Τοῦτο ἄλλωστε συμβαίνει καὶ εἰς τὸ σύνολον τῶν συναφῶν ἀρχαίων κτηρίων. Ὑπάρχουν, ἐν τούτοις, πῆλινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη. Αὐτὰ καὶ ἄλλα, κινητὰ, εὐρήματα, ὅπως εἶναι θραύσματα λύχνων καὶ ἀγγείων, πῆλινα εἰδῶλια, καὶ μικρὸς ἀριθμὸς χαλκίνων ἐφηλῦδων, καίτοι ἄνευ στρωματογραφίας καὶ ἀποτελοῦντα, μετὰ τῶν

1. Βλ. σελ. 255.

2. Βλ. λ.

3. Ἄρ. 415 καὶ 443.

4. Πβλ. ROBINSON, *Olynthus* X(1941), ἀρ. 1108, πίν. LXXI.

χωμάτων, μίαν ελαιώδη και μαύρη, κατά τὸ χαμηλότερον μέρος, μᾶζαν, παρέχουν τὰ ἀναγκαῖα διὰ τὴν χρονολόγησιν στοιχεῖα. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι συνέβαινε τὸ ἐξῆς :

Πλὴν τῶν ἀσβεστοπλίνθων τῶν τοίχων τοῦ κτηρίου, ἐν ἀφθονίᾳ, εὐρισκομένων εἰς τὸ ἀνώτερον κυρίως μέρος τῆς ἐπιχώσεως, καὶ τῶν πηλίνων κεράμων, τὰ ἄλλα λείψανα καὶ κινητὰ εὐρήματα, τὰ ὅποια ἦσαν κυρίως εἰς τὸ κατώτερον μέρος τῆς ἐπιχώσεως, εὐρίσκοντο φέρδην μίγδην μὲ τέφραν, καμμένα ξύλα καὶ ὀστᾶ ζώων. Κατὰ ἐν δὲ μέρος των αὐτὰ ἐχρησιμοποιοῦντο καὶ εἰς τὸ ὑπερῶν. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι, μετὰ τὸν εὐπρεπισμὸν καὶ τὸν καθαρισμόν, ὁ ὅποιος ἐγένετο ἐκάστοτε εἰς τοὺς χώρους αὐτοὺς τοῦ κτηρίου, ἀπεμακρύνετο μὲν τὸ πλεῖστον τοῦ συσσωρευμένου ἐκεῖ ὕλικου ἀλλὰ παρέμενε τελικῶς καὶ κάποιον μέρος του. Τοῦτο δέ, ἀναμοχλευόμενον ἐκάστοτε, κατὰ τὴν ἰσοπέδωσιν, ἢ ὅποια ἤκολούθει, ἐνεσωματοῦτο τελικῶς εἰς τὸ ἐκάστοτε δάπεδον. Τοιοῦτοτρόπως παλαιότερα ἀντικείμενα συνυπῆρχον μὲ νεώτερα, ἔνεκα τῆς ἐκ τῆς ὡς ἄνω ἀναμοχλεύσεως καὶ ἀναμείξεως των πρὸ τοῦ ἐκάστοτε εὐπρεπισμοῦ τοῦ χώρου. Σημαντικὰ στοιχεῖα διὰ τὴν χρονολόγησιν γενικῶς τοῦ οἰκοδομηματος εἶναι ὅσα κυρίως προκύπτουν ἐκ τῶν πηλίνων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν του. Τοιαῦτα εἶναι :

Τεμάχια πηλίνων κεράμων στρωτήρων, γνωστοῦ κορινθιακοῦ τύπου, ἐξ ἐρυθρωποῦ πηλοῦ, ἀρκετοῦ πάχους καὶ μὲ καστανὸν ἐπίχρῖσμα. Πρόκειται περὶ ἀγελαίων στρωτήρων, μὲ ὑπερυψωμένον ἐσωτερικῶς, ὑπὸ μορφὴν κοίλου κυματίου τὸ πρὸς τὸ χεῖλος (μακρᾶς πλευρᾶς) ἄκρον, (πίν. 55β, γ) καὶ περὶ ἀχροκεράμων στρωτήρων κορινθιακοῦ τύπου ἐκ σκοτεινοῦ ἐρυθρωποῦ πηλοῦ μὲ διακόσμησιν ἐκ καστανοῦ καὶ μαύρου χρώματος. Ἐπὶ ἑνὸς ἐξ αὐτῶν¹ αὐτὴ συνίστατο εἰς πλοχμόν² καὶ ἐπὶ ἑτέρου εἰς ὀξυκόρυφα φύλλα³. Τὰ τεμάχια αὐτὰ⁴ εἶχον, ὅπως καὶ τὰ ἄλλα, ἐσωτερικῶς τὸ ἄκρον των σχηματίζον κοῖλον κυμάτιον. Ἐπὶ πλεόν, ὁ πηλὸς των περιεῖχε καὶ ἀρκετὰ ξένα στοιχεῖα, καὶ μάλιστα χονδρά, ὅπως θρυμματισμένα χαλίκια κ.ἄ.

1. Ἄρ. 794.

2. Πβλ. HILL, *Decorated Architectural Terracotus*, (Corinth IV, 1), 11, εἰκ. 1.

3. Τυχαῖον εὔρημα εἰς τὸν πρὸς Ν. πλησίον χώρον, τὸ 1976, κατὰ τὴν ἐπίσκεψιν τοῦ Ἱεροῦ μετὰ τοῦ κ. Σταϊνχάουερ. Ὅμοια πβλ. ΡΩΜΑΙΟΥ, *Κέραμοι ἐκ Καλυδώνας* (1951) 49, εἰκ. 31.

4. Ἄτυχῶς δὲν κατέστη δυνατόν νὰ φωτογραφηθοῦν εἰς τὸ Μουσεῖον τῆς Ἀρχαίας Ὀλυμπίας.

Ὡς ἐκ τούτου, τὰ τεμάχια αὐτὰ εἶναι δυνατὸν νὰ παραβληθοῦν καὶ πρὸς ἀνάλογα δείγματα ἐκ τοῦ χώρου τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος εἰς τὴν Κόρινθον¹ καὶ νὰ χρονολογηθοῦν εἰς τὸν πρώιμον 6ον π.Χ. αἰῶνα γενικῶς.

Ἐξ ἄλλου, σημαντικὸν ἐξαιρετικῶς εὕρημα (πίν. 54) εἶναι πῆλινον πρόσωπον γυναικείας (;) μορφῆς², εὑρεθὲν κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ 1968 εἰς ἀπόστασιν 1 μ. περίπου πρὸς Ν. τῆς Β.Ἀ. γωνίας τοῦ οἰκοδομήματος, εἰς βάθος περίπου 0.40 μ. ἀπὸ τῆς φυσικῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους.

Τὸ εὕρημα τοῦτο εἶναι ἐξ ὠχροκιτρίνου πηλοῦ καὶ κατὰ τὴν ἀνεύρεσίν του ἔφερον ὠραῖον γαλακτιῶδες ἐπίχρυσμα, ἐξαφανισθὲν μετὰ τὸν καθαρισμόν του. Διατηρεῖ, ἐν τούτοις, ἀκόμη καστανὸν παχύρρευστον χρῶμα πρὸς δῆλωσιν τῶν βολβῶν τῶν ὀφθαλμῶν καὶ μαῦρον παχύρρευστον χρῶμα πρὸς δῆλωσιν τῆς κόρης των — ἢ ὁποῖα εἶναι ὡς ἐπίπεδον δισκάριον —, καθὼς καὶ πρὸς δῆλωσιν τῶν μαλλιῶν, ἐλάχιστον μόνον μέρος τῶν ὁποίων σώζεται ὑπεράνω τοῦ μετώπου. Τὰ χρώματα ὅμως αὐτὰ φθείρονται συνεχῶς. Ὁ πηλὸς τοῦ προσώπου, ἐσωτερικῶς, ἔφερον ἐπίσης ξένα στοιχεῖα, χονδρά, ὅπως καὶ ὁ πηλὸς τῶν ὡς ἄνω κεράμων.

Οὐσιῶδες χαρακτηριστικὸν τοῦ ἔργου αὐτοῦ εἶναι ἡ ἐπιμελημένη ἀπόδοσις τῆς μιᾶς, τῆς ἀριστερᾶς, πλευρᾶς (τοῦ προσώπου) καὶ ἡ ἀδρά καὶ ἀμελῆς ἀπόδοσις τῆς ἄλλης πλευρᾶς, τῆς δεξιᾶς. Ἐλλείπει ὅμως ἄλλων στοιχείων, τίθενται αὐτομάτως τὰ ἐρωτήματα : α) Ἄν ἡ μορφὴ αὐτῆ ἦτο Σφιγγός. β) Ἄν ἦτο ἀκρωτήριο. γ) Ποῦ ἴστατο ; Ἡ ἀπάντησις εἰς τὰ ἐρωτήματα αὐτὰ συνδέεται : 1ον) Μὲ τὴν θέσιν, εἰς τὴν ὁποίαν εὑρέθη : παρὰ τὴν Β.Ἀ. γωνίαν τοῦ οἰκοδομήματος, πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ἐξωτερικοῦ (βλ. ἄνωτ.) μέρους του. 2ον) Μὲ τὸ τετράγωνον σχῆμα τοῦ κτηρίου αὐτοῦ, τὸ ὁποῖον ἐξυπακούει τετρακλιῆ στέγην. 3ον) Μὲ τὴν κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον κλειστὴν πρόσοψίν τοῦ κτηρίου. 4ον) Μὲ τὴν ὑπαρξίν ἢ μὴ ὁπαίου εἰς τὴν κορυφὴν του. Εἰς αὐτά, ἐξ ἄλλου, δεόν νὰ σημειωθῆ ὅτι : ἀντίστοιχον εὕρημα, ἐκ Καλυδῶνος ἐνῶ εἶναι βέβαιον ὅτι ἀνῆκεν εἰς Σφίγγα, δὲν εἶναι ὅμως βέβαιον κατὰ τὸν Ρωμαῖον³ ὅτι ἀνῆκεν εἰς ἀκρωτήριο.

Σημειωτέον, ἐξ ἄλλου, ὅτι ὁ Ρωμαῖος⁴ δὲν πιστεύει εἰς τὴν «μαθηματικὴν ἀκρίβειαν», ὅπως λέγει, τῆς χρονολογήσεως τούτου, ἢ ὁποῖα ἔχει

1. Βλ. H. ROBINSON, Roof tiles of the early seventh century B.C., *A.M.* 99 (1984), 57, σημ. 7.

2. Ἄρ. 7.

3. *Κέραμοι ἐκ Καλυδῶνος*, 41.

4. *Αὐτόθι* 45.

καθορισθῆ ὑπὸ τοῦ Payne¹ καὶ ὑποστηρίζει σχετικῶς ὅτι : «εἶναι προτιμώτερον νὰ ἀποφεύγεται» τοῦτο καὶ ὅτι : «χαλαρώνοντες τὰ στενὰ πλαίσια» προτιμώτερον εἶναι νὰ χρονολογήσωμεν αὐτὸ εἰς τὸν πρώιμον 4ον αἰ. π.Χ. Σημειωτέον, πρὸς τούτοις, ὅτι ὁ πηλὸς τοῦ ὡς ἄνω ἔργου τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ φαίνεται νὰ εἶναι κορινθιακὸς μᾶλλον, περιλαμβάνων (βλ. ἄνωτ.) καὶ διάφορα χονδρὰ ξένα στοιχεῖα, ὅπως καὶ τὰ μνημονευθέντα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη τοῦ κτηρίου (κέραμοι), χαρακτηριστικὰ κορινθιακῆς ἐπίσης κατασκευῆς τοῦ πρώιμου 4ου αἰ. π.Χ.²

Ἡ ὅλη ὅμως ἔκφρασις τοῦ προσώπου τοῦ ἔργου αὐτοῦ ἐνθυμίζει τὴν ἔκφρασιν τοῦ προσώπου μορφῶν τοῦ γνωστοῦ πίνακος ἐκ Πιτσαῖ τῆς Κορινθίας³, μολονότι αὐταὶ φαίνονται κάπως μεταγενέστεραι. Τὸ ἔργον ἐπομένως εἶναι δυνατόν νὰ χρονολογηθῆ εἰς τοὺς πρώιμους σχετικῶς χρόνους τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Ἀλλά, δεδομένου ὅτι καὶ ὁ Ρωμαῖος⁴ διστάζει νὰ δεχθῆ ὅτι ἡ Σφιγξ τῆς Καλυδῶνος ἦτο ἀκρωτήριο, τοῦτο φαίνεται νὰ ἰσχύη ἀκόμη περισσύτερον διὰ τὸ ὡς ἄνω ἔργον, τοσοῦτον δὲ μᾶλλον, καθόσον : α) τοῦτο δὲν εἶναι βέβαιον ὅτι ἀνῆκεν εἰς Σφίγγα καὶ β) ἡ στέγη τοῦ κτηρίου (τελεστηρίου), ὅπου εὐρέθη, ἦτο τετρακλινῆς, στερουμένη ἀετωματικῆς προσόψεως (ἐπὶ τῆς Ἄ. πλευρᾶς). Ἐὰν ἐπομένως τὸ πρόσωπον αὐτὸ ἀνῆκεν εἰς ἀκρωτήριο, τοῦτο θὰ ἦτο μᾶλλον ἐπὶ τῆς κορυφῆς τῆς στέγης. Κέραμος δὲ κορυφαῖος (πίν. 55α), σεβαστῶν διαστάσεων⁵, προερχόμενος πιθανῶς ἐκ τῆς ἀνακεραμώσεως τοῦ κτηρίου κατὰ τὸν πρώιμον 4ον αἰ. π.Χ., δύναται νὰ θεωρηθῆ ὡς στηρίζων, ἄλλοτε ἐπὶ τοῦ ἄνω —ἀποτετμημένου— μέρους του, κορυφαῖον ἀκρωτήριο. Συνεπῶς παρέχει σχετικῶς κάποιαν ἔνδειξιν.

Τὸ ὡς ἄνω εὔρημα ἐπομένως ἀνῆκε πιθανῶς εἰς κορυφαῖον κεντρικὸν ἀκρωτήριο, τὸ ὁποῖον καὶ διετηρήθη καὶ μετὰ τὴν ἀνακεράμωσιν τοῦ κτηρίου κατὰ τὸν 4ον αἰ. π.Χ. Ἡ ἄποψις ὅτι τοῦτο ἀνῆκεν εἰς μορφὴν (Σφιγγὸς) ἀκρωτηρίου πλαγίου ἢ κεντρικοῦ πρέπει νὰ ἀποκλεισθῆ, λόγῳ ἀφ' ἑνὸς τοῦ ὅτι ἡ στέγη ἦτο τετρακλινῆς καὶ τὸ κτήριο ἐστερεῖτο ἀετώματος καὶ ἀφ' ἑτέρου λόγῳ τῆς ἀδρᾶς ἀποδόσεως τῆς ἀριστερᾶς του πλευρᾶς, ἢ ὁποῖα ἐξυπακούει ἐπικάλυψιν τῆς ὑπὸ ἑτέρας μορφῆς.

1. *Necro.*, 235, πίν. 49, 1 - 2 590 - 580 π.Χ.

2. Βλ. H. ROBINSON, ἔ.ἀ.

3. ORLANDOS, Pitsà, *Enc. art. ant. class. e orient.*, (1964), 2 κ.έ.

4. Βλ. ἔ.ἀ., 41.

5. Ἄρ. 836.

Ἐνδέχεται ἐπομένως τὸ ὡς ἄνω εὕρημα νὰ ἀνῆκεν εἰς σύμπλεγμα τῆς κορυφῆς τοῦ κτηρίου.

Τὴν ἄποψιν αὐτὴν ἐνισχύουν τρία τινά : Ἡ ὑπαρξίς ὀπαίου εἰς τὴν κορυφὴν τοῦ κτηρίου πρέπει νὰ ἀποκλεισθῆ, λαμβανομένων ὑπ' ὄψιν : α) τοῦ ἐσωτερικοῦ ἐγκαρσίου τοίχου, ὁ ὁποῖος θὰ ἐξικνεῖτο ἕως τὴν κορυφὴν καὶ β) τοῦ εἰς τὸν χῶρον συνεχῶς πνέοντος σφοδροῦ Ν.Δ. ἀνέμου, ὁ ὁποῖος, εἰσχωρῶν εἰς τὸ κτήριον ἐκ τοῦ ὀπαίου αὐτοῦ θὰ ἐπέτεινε ἔτι μᾶλλον τὴν ἤδη ἀποπνικτικὴν, λόγῳ τῶν ἱεροπραξιῶν, ἀτμόσφαιραν. Ἐξ ἄλλου, ἀνάλογον κορυφαῖον καὶ ὑπὸ μορφὴν συμπλέγματος ἀκρωτήριον ἀναφέρεται¹ ὅτι ὑπῆρχεν εἰς Κλεωνάς, καὶ δὴ εἰς τὸ ἐκεῖ τελεστήριον (ἀνάκτορον).

Ὡς πρὸς τὴν μακραίωνα λειτουργίαν τοῦ κτηρίου, παρατηρητέα τὰ ἀκόλουθα. Τοῦτο κατὰ καιροὺς φαίνεται ὅτι ὑφίστατο ἐπισκευὴν ἰδίως τῶν θυρωμάτων καὶ τῆς στέγης (ἀνακεράμωσιν). Ἡ στέγη αὐτή, τετρακλινῆς πιθανῶς, περιελάμβανε κεράμους ὅχι μόνον καὶ μεταγενεστέρων ἐκάστοτε ἐποχῶν ἀλλὰ καὶ διαφόρων τύπων, μετὰ πλήθους ἡλῶν διὰ τὴν ἐπὶ τῶν δοκῶν καθήλωσίν των (πίν. 74α), ὅπως τουλάχιστον παρουσιάζετο κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τῶν ἐρειπίων του. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι κατὰ τὴν κατὰ διαστήματα ἐπισκευὴν τῆς (ἀνακεράμωσιν) ἐλαμβάνοντο πιθανῶς κέραμοι, πρὸς ἐπιδιόρθωσιν ἄλλων, ἀπὸ κάποιου ἀπόθεμα τὸ ὁποῖον θὰ ὑπῆρχε πλησίον τοῦ Ἱεροῦ, πρὸς τὸν σκοπὸν αὐτόν, δημιουργούμενον κατὰ τὴν κατασκευὴν ἢ ἐπισκευὴν τοῦ ἑνὸς ἢ τοῦ ἄλλου κτηρίου, λαμβανομένων ἰδίως ὑπ' ὄψιν τῶν δυσμενῶν τοπικῶν (εἰς τὸ Ἱερὸν) καιρικῶν συνθηκῶν. Τοῦτο ἄλλωστε ἔχει παρατηρηθῆ ὅτι ἐγίνετο καὶ ἄλλοῦ καὶ μάλιστα εἰς κέντρον παραγωγῆς των ὅπως ἦτο ἡ Κόρινθος². Τὸ ἀπόθεμα τοῦτο ἐδημιουργεῖτο ἰδίως μετὰ τὴν ἴδρυσιν κάποιου νέου οἰκοδομήματος, εἰς τρόπον ὥστε νὰ ἐχρησιμοποιοῦντο ἔστω καὶ ἄλλου τύπου κέραμοι, μετὰ τὴν ἐξάντλησιν τῶν τοῦ παλαιότερου ἀποθέματος. Τοιαύτην δὲ ἐπισκευὴν (ἀνακεράμωσιν) φαίνεται ὅτι ὑπέστη τὸ τελεστήριον κυρίως κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς κατασκευῆς τοῦ ἑναντι αὐτοῦ ναοῦ καὶ κυρίως κατὰ τὴν βραδύτερον (4ον αἰ. π.Χ.) ἐκτεταμένην ἐπισκευὴν τούτου καὶ ἰδίως τῆς στέγης του.

1. ΠΑΥΣ. II 13.

2. Βλ. H. ROBINSON ἑ.ἀ., 62 : It is likely that some stock of surplus and for damaged tiles was kept near the Sanctuary after the completion of the temple to serve for just such replacements.

Ἄλλὰ καὶ ἐκτεταμένην, ἐπισκευὴν γενικῶς φαίνεται ὅτι ὑπέστη τὸ οἰκοδόμημα κατὰ τὴν προχωρημένην ἑλληνιστικὴν ἐποχὴν. Κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν ὁ ὀπίσθιος (Δ.) τοῖχος του, καθὼς καὶ οἱ ὑπόλοιποι ἐσωτερικοὶ τοῦ τοῖχοι (κατὰ τὴν ἐκεῖ ἐπένδυσίν των) ὑπέστησαν ἀνανέωσιν· καὶ ἀνακατεσκευάσθησαν τότε κατὰ τὸ ψευδο-ἰσοδομικὸν σύστημα, τὸ ὁποῖον ὅμως συχνὰ δὲν ἐτηρεῖτο καθ' ὅλην τὴν ἔκτασιν. Τότε πιθανῶς ὁ ἐσωτερικὸς ὀπίσθιος (Δ.) τοῖχος ἐπέξετάθη καὶ πρὸς Β. εἰς τὸ ἐξωτερικόν, (πίν. 44α) εἰς ἔκτασιν 0,60 μ., διὰ τὴν ἀναγκασιμότητα ὡς ἐξωτερικὸς ἀναλλαγματικὸς τοῖχος τῆς ἐκεῖ ὀρθοπλαγιᾶς τῆς κλιτύος, ὡς προστατευτικὸς δὲ συγχρόνως καὶ τῆς ἐκεῖ πλευρᾶς τοῦ κτηρίου ἐκ τυχόν κατολισθήσεων. Πρὸς τὴν πλευρὰν αὐτὴν ἄλλωστε εἰς κάποιαν ἀπόστασιν ἀπὸ τοῦ κτηρίου ἤρχετο καὶ ἡ ὁδὸς ἐκ Ψωφίδος ὁδὸς (βλ. ἄνωτ.) εἰς τὸ Ἱερόν, ἡ ὁποία, προτοῦ νὰ φθάσῃ εἰς τὴν πλακόστρωτον κάτωθεν κειμένην (βλ. ἄνωτ.) ἀπόληξίν της, ἔφερεν ἐνδεχομένως ἀπ' εὐθείας καὶ εἰς τὸ τελεστήριον, διὰ τῆς μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τοῦ ἑναντι τεμένου (μὲ τὸν ὀμφαλὸν) στενῆς ὁδοῦ (βλ. κατωτ.). Φυσικὴν ἀνανέωσιν τῆς στέγης (ἀνακεράμωσιν) ὑπέστη, ἐξ ἄλλου, τὸ κτήριο καὶ κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν, καθὼς ἐπίσης κατὰ τὴν ἐπομένην, τὴν ρωμαϊκὴν, ἐποχὴν.

ΤΟ ΤΕΜΕΝΟΣ ΚΑΙ Ο ΝΑΟΣ

Ὁ πρὸς Ἄ. τοῦ τελεστήριου —καὶ ἑναντι αὐτοῦ— χώρος τοῦ τεμένου ἐχρησιμοποιεῖτο μὲν ὡς χώρος λατρείας ἀφ' ἧς ἰδρύθη τὸ Ἱερόν, μὲ ἐπίκεντρον τὸν ὀμφαλὸν καὶ τὸν ἐλεύθερον στῦλον - ἀγυιέα, ἀλλ' εἶναι ἄγνωστον ἂν τότε ὑπῆρχεν ἐκεῖ τέμενος, ἂν δηλαδὴ αὐτὰ περιωρίζοντο ἀρχικῶς διὰ τινος περιβόλου, οἰασδήποτε μορφῆς, διὰ τοῦ ὁποίου καὶ ἀπηγορεύετο κανονικῶς ἡ εἴσοδος εἰς τὸ κοινόν¹.

Ὁ περίβολος

Ὁ διασωθεὶς μερικῶς (πίν. 44β, 47, V) περίβολος κατεσκευάσθη συγχρόνως μὲ τὸ τελεστήριον. Καὶ τοῦτο, διότι: Ἡ θέσις του καὶ αἱ διαστάσεις του ὑποδεικνύουν συγχρονισμόν τοῦ σχεδίου του μὲ τὸ σχέδιον τοῦ

1. Περὶ τεμένου γενικῶς βλ. BERQUIST, *The Archaic Greek Temenos* (1967).

τελεστηρίου καὶ τανάπαλιν. Ἀπεκαλύφθη δὲ ὁ περίβολος αὐτὸς τὸ 1969¹ καὶ λεπτομέρειαί του ἔχουν ὡς ἔπεται :

Ἡ ὀπισθία (Δ.) πλευρά του εὐρίσκετο ἀκριβῶς ἔναντι τῆς προσόψεως τοῦ τελεστηρίου, εἰς ἀπόστασιν 1.66 μ. Ἐχωρίζετο δὲ ἀπ' αὐτοῦ διὰ μιᾶς στενῆς (1.66 μ.) ὁδοῦ καὶ ἔβαινε παραλλήλως μετὰ τὴν πρόσοψιν τοῦ τελεστηρίου, ἔχουσα τὸ αὐτὸ πλάτος μετὰ αὐτὴν (10.86 μ.), πάχος δὲ 0.58 μ. Περίβολος (τοῦ τεμένους) καὶ τελεστήριον ἐπομένως ἐσχεδιάσθησαν μαζί (πίν. 53).

Τὸ πλάτος αὐτὸ τοῦ περιβόλου —καὶ τοῦ τεμένους— ἦτο ἐπομένως τὸ αὐτὸ μετὰ τὸ τοῦ τελεστηρίου. Καὶ τοῦτο ἰσοῦτο μετὰ τὸ μῆκος 36 ἰωνικῶν ποδῶν. Τὸ μῆκος ὅμως τοῦ περιβόλου δὲν ἔχει σωθῆ, διότι μέγα τμήμα τοῦ Ἀ. μέρους τοῦ ὅλου τεμένους κατεστράφη ἀργότερον, ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν, καὶ ἀκόμη ἀργότερον διὰ τὰ κτισθῶν διαδοχικῶς χριστιανικοὶ ναοὶ καὶ τὰ ἐφοδιασθῶν πρὸς Δ. αὐτῶν δι' αὐλῆς. Ἀλλά, ἐὰν θεωρηθῆ ὅτι ἠκολουθεῖτο ἡ συνήθεια τῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς —εἰς τὴν ὁποίαν καὶ χρονολογεῖται τελεστήριον καὶ τέμενος—, ἦτοι ἡ ἀναλογία 1 : 3², τὸ συνολικὸν μῆκος εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ τεμένους, θὰ ἦτο 29.10 μ., τοῦτο, διότι τὸ συνολικὸν μὲν ἐξωτερικὸν πλάτος τοῦ περιβόλου ἦτο 10.86 μ. ἀλλὰ τὸ πάχος τούτου ἦτο 0.58 μ. καὶ, ἀφαιρούμενον ἐξ αὐτοῦ, τόσον τὸ τῆς Β. ὅσον καὶ τὸ τῆς Ν. πλευρᾶς, ἔδιδε τὸ ἐσωτερικὸν πλάτος : 9.70 μ. Τοῦτο δὲ ἐπὶ τρία (9.70 μ. x 3 = 29.10 μ.) ἔδιδε μῆκος τεμένους ὑπολειπόμενον κατὰ τι τοῦ μήκους 100 ἰωνικῶν ποδῶν (0.296 μ. x 100 = 29.60 μ.). Τὸ τέμενος τοῦτο ἐπομένως ἦτο πιθανῶς ἑκατόμπεδον.

Ὁ ὡς ἄνω περίβολος τοῦ τεμένους εἶχε προφανῶς καὶ κάποιον ἄνοιγμα εἰσόδου, πιθανώτατα κείμενον κατὰ τὴν μὴ διασωθεῖσαν Ἀ. πλευρὰν του, ἐπὶ τῆς προσόψεως. Τὸ ἄνοιγμα τοῦτο, ἀγνώστου μορφῆς, ὑποθέτομεν ὅτι θὰ εὐρίσκετο μὲν ἐπὶ τῆς πλευρᾶς αὐτῆς ἀλλὰ κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἦττον καὶ ἔναντι τοῦ πρὸς τὴν κατεύθυνσιν αὐτὴν καμπτομένου σκέλους τῆς Ἱερᾶς ὁδοῦ, ὁπόθεν ἐγένετο ἐξ αὐτοῦ ἀπ' εὐθείας καὶ ἡ προσπέλασις τοῦ τεμένους.

Εἶχε δὲ ὁ περίβολος αὐτὸς ὕψος 0.40 μ. καθ' ὅλον τὸ διατηρούμενον μέρος του καὶ ὡς ἐκ τούτου συνάγεται ὅτι αὐτὸ ἦτο καὶ τὸ πραγματικὸν ὕψος του. Τὸ χαμηλὸν αὐτὸ ὕψος τοῦ περιβόλου εἶναι δυνατόν νὰ

1. *H.A.E.* 1969, 76.

2. Βλ. ΟΡΑΝΔΟΥ, *Ἀλίφειρα*, ἔ.ἀ.

παραβληθῆ με ἄλλα γνωστά παρδείγματα, ἰδιαιτέρως με τὸ τοῦ περιβόλου τοῦ Ἱεροῦ τῆς Πάφου¹ (πίν. 27β) Καὶ ὁ περίβολος αὐτός, τοῦ Ἱεροῦ τῆς Πάφου, ἄλλωστε περιέβαλλε ζεῦγος ἐλευθέρων στύλων - ἀγυιέων καὶ ὀμφαλὸν (πυραμίδα), ἧτοι ἀνεικονικὴν μορφήν τῆς θεᾶς Ἀφροδίτης.

Εἶχεν ὁ περίβολος, ἐξ ἄλλου, τοῦ τεμένους κτισθῆ διὰ πλακῶν ἐκ λίθου κογχυλιάτου (πίν. 53). Ἀλλά, ἐνῶ τὸ πλάτος τῶν πλακῶν του ἦτο παντοῦ τὸ αὐτό, ὅσον καὶ τὸ τοῦ περιβόλου, δηλ. 0.58 μ., τὸ μῆκος των ἐποίκιλλε· καὶ ἄλλοῦ μὲν ἦτο πολὺ μικρὸν ἄλλοῦ δὲ ἔφθανε τὸ 1 μ. Τὸ αὐτὸ συνέβαινε καὶ με τὸ ὕψος τῶν πλακῶν αὐτῶν. Ὁφείλετο δὲ ἡ ποικιλία αὐτῆ (πίν. 53δ), εἰς τὸ μῆκος καὶ ὕψος τῶν ἐν λόγῳ πλακῶν, πιθανῶς εἰς ἐπιθυμίαν ἀποκτήσεως μεγαλυτέρας συνοχῆς των, ὥστε ὁ ὅλος περίβολος κατὰ τὸ δυνατόν νὰ εἶναι συμπαγῆς.

Ἐξ ἄλλου, καθ' ὅλον τὸ διατηρούμενον μέρος του ὁ αὐτὸς περίβολος ἐκαλύπτετο διὰ κονιάματος, τὸ ὁποῖον τὸν καθίστα περισσότερο ὁμοιόμορφον καὶ συμπαγῆ. Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν ὅμως τὸ κονίαμα εἶχε καταστῆ εὐθριπτον. Ἀλλά, ἀποσαθρούμενον ἔκτοτε συνεχῶς, ἔχει σήμερον ἐξαφανισθῆ. Ὁπωσδήποτε καὶ διὰ τοῦ κονιάματος αὐτοῦ ἀκόμη τὸ ὕψος τοῦ περιβόλου δὲν ὑπερέβαινε τὸ ἡμισυ μέτρον.

Χ ρ ο ν ο λ ό γ η σ ι ς

Πλὴν τῶν ὡς ἄνω διαφόρων ἐνδείξεων χρονολογήσεως τοῦ περιβόλου καὶ τοῦ δι' αὐτοῦ ὀριζομένου τεμένους εἰς τὸν πρῶμον βον αἰ. π.Χ., εἰς τὸν ὁποῖον χρονολογεῖται καὶ τὸ τελεστήριον, μετὰ τοῦ ὁποῖου συγκατεσκευάσθη καὶ ὁ περίβολος, ὑπάρχει καὶ ἡ ἀκόλουθος ἐνδειξις :

Εἰς μικρὰν σχετικῶς ἀπόστασιν ἀπὸ τοῦ ὀμφαλοῦ (2 μ. πρὸς Ν. αὐτοῦ) εὐρέθησαν δύο πενιχρὰ τεμάχια² συνανήκοντα, προερχόμενα ἐκ τῶν μαλλιῶν μορφῆς (πίν. 57), μεγέθους 1/3 τοῦ φυσικοῦ, μετα-δαιδαλικοῦ λακωνικοῦ τύπου³. Τὰ τεμάχια αὐτὰ ὑποθέτομεν ὅτι ἀνήκον μᾶλλον εἰς λατρευτικὸν ἄγαλμα τῆς θεᾶς, ἰδρυθὲν παρὰ τὸν ὀμφαλὸν κατὰ τὴν κατασκευὴν (τοῦ τελεστηρίου καὶ) τοῦ περιβόλου. Τοιοῦτοτρόπως παρὰ τὴν ὑπάρχουσαν ἤδη ἀνεικονικὴν μορφήν (ὀμφαλὸν) τῆς θεᾶς, (βλ. κατωτ.) προσετέθη ὡς φαίνεται, τότε καὶ μία εἰκονικὴ τῆς μορφῆς ἐκεῖ.

1. Βλ. σελ. 233, σημ. 5.

2. Ἄρ. 40 καὶ 41.

3. Βλ. JENKINS, Laconian Terracottae of the Daedalic Style, *B.S.A.*, 33(1932/33), πίν.14.

Οὐδεμία ἔνδειξις, ἐν τούτοις, ὑπάρχει ἐξ ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, ὅτι παραλλήλως μὲ τὸν περίβολον ἰδρύθη ἐντὸς αὐτοῦ καὶ ναὸς κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτήν. Κατὰ ταῦτα, ἡ λατρεία εἰς τὸν χῶρον αὐτὸν ἐξηκολούθει νὰ εἶναι ὑπαιθρία. Περιελάμβανε δέ, πλὴν τοῦ ὀμφαλοῦ καὶ τοῦ ἐλευθέρου στύλου - ἀγυιέως καὶ μίαν λατρευτικὴν εἰκονικὴν μορφήν. Ἐξ ἄλλου, τὸ σύνολον τῶν παρὰ τὸν ὀμφαλὸν ἰδίως ἱεροπραξιῶν ἦτο τότε ὀρατὸν ὑφ' ὄλων τῶν, παρὰ τὸν περίβολον, παρακολουθούτων λατρευτῶν.

Ὁ ναὸς

Διεσώθη μερικῶς (πίν. 45α, 47, V). μόνον, ὅπως καὶ ὁ περίβολος, ὑπὸ τοῦ ὁποίου καὶ περιεβάλλετο. Ἀπεκαλύφθη ἐπίσης κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ 1969¹ καὶ λεπτομέρειά του ἔχουν ὡς ἐξῆς :

Ἐκ τῆς ἀνωδομίας του ἐσώθησαν πενιχρὰ μόνον λείψανα. Τοῦτο, ὠφείλετο εἰς τὸ ὅτι, μετὰ τὴν ἐρήμωσιν τοῦ ἀρχαίου Ἱεροῦ, τὸ πλεῖστον τοῦ τεμένους, ἐχρησιμοποιήθη ὡς πλατεῖα, οὕτως εἶπεῖν, διὰ τὴν συγκέντρωσιν τῶν Χριστιανῶν πρὸς ἑορτασμὸν τῆς Ἀναλήψεως (βλ. κατωτ.) καὶ πρὸς τὸν σκοπὸν αὐτὸν ἰσοπεδώθη τότε ὁ ἐκεῖ ναός. Ἀργότερον δὲ κατὰ τὸ Ἀ. μέρος του ἰδρύθησαν διαδοχικῶς οἱ χριστιανικοὶ ναοί², ἐνῶ τὸ ὑπόλοιπον τμήμα του ἐχρησίμευεν ὡς ἀυλὴ των. Ὡς ἐκ τούτου, ἐλάχιστα μέρη τῆς ἀνωδομίας τοῦ ναοῦ ἦτο δυνατὸν νὰ διατηρηθοῦν, ἡ δὲ ἐπίχωσις του εἰς τὸν χῶρον αὐτὸν ἦτο μόλις 0.40 μ. - 0.60 μ.

Εἰδικώτερον, λείψανα τῆς ἀνωδομίας του διετηρήθησαν εἰς δύο σημεῖα μόνον, ἦτοι ἐπὶ τοῦ Β. (μακροῦ) τοίχου ἀφ' ἐνὸς καὶ ἐπὶ τοῦ Ν. (μακροῦ) τοίχου ἀφ' ἐτέρου. Εἰς τὴν δευτέραν περίπτωσιν τὰ ἐν λόγῳ λείψανα ἦσαν ἐλάχιστα. Συγκεκριμένως ἐκ μὲν τοῦ τοίχου τῆς Β. πλευρᾶς τοῦ ναοῦ διετηρεῖτο ὁ τοιχοβάτης εἰς μῆκος 8.90 μ. ἀπὸ τοῦ Δ. ἄκρου του, ἐκ δὲ τοῦ τοίχου τῆς Ν. πλευρᾶς ὁ τοιχοβάτης διετηρεῖτο κατὰ τι ὀλιγώτερον ἀκόμη. Τὸ πλάτος του δὲ ἦτο 0.77 μ. (κάθε μιᾶς τῶν πλευρῶν). Ἐστερεῖτο ὅμως εὐθυντηρίας καὶ ἀπετελεῖτο ἐξ ὀρθογωνίων γενικῶς ἀσβεστοπλίνθων, τὸ μῆκος τῶν ὁποίων ἐκυμαίνετο ἀπὸ 0.75 μ. ἕως 0.90 μ.

Ἐπὶ τοῦ τοιχοβάτου αὐτοῦ ἴστατο σειρὰ ὀρθοστατῶν ἐκ τοῦ αὐτοῦ (σκληροῦ ἀσβεστολιθικοῦ) ὑλικοῦ ἀλλ' ἐξ αὐτῶν ἐπὶ μὲν τῆς Β. πλευρᾶς

1. Π.Α.Ε. 1969, 75, πίν. 95 α.

2. Βλ ἐπίσης σελ. 277.

ἐσώζετο, εἰς ἀπόστασιν 4 μ. ἀπὸ τοῦ Δ. ἄκρου, τὸ μέγιστον μέρος ἐνὸς μόνου ὀρθοστάτου, μήκους 0.75 μ., ὕψους 0.55 μ. καὶ πλάτους 0.25 μ., καὶ οὔτε τὸ ἐλάχιστον μέρος τοῦ ἄλλοτε ἐπ' αὐτοῦ τοίχου. Ἐσωτερικῶς ὅμως αὐτοῦ ἐσώζετο λεπτὴ ἐπένδυσις ἐκ μικρῶν ἀσβεστοπλίνθων, ὁμοιάζουσα μὲ τὴν ἀντίστοιχον τοῦ ἐσωτερικοῦ τῶν τοίχων τοῦ τελεστηρίου. Ἐκ δὲ τῆς Ν. πλευρᾶς ἐσώζοντο μόνον ἐλάχιστα μέρη τοιαύτης ἐπενδύσεως ἀλλ' ὄχι καὶ ὀρθοστάτης (ἐξωτερικῶς).

Διάρθρωσις

Τὸ συνολικὸν πλάτος τοῦ ναοῦ ἦτο 6.90 μ. Τὸ ἀκριβὲς μῆκος του ὅμως εἶναι ἄγνωστον, διασωθὲν μόνον εἰς ἕκτασιν, ὅπως ἐλέχθη, 8.90 μ. ἀπὸ τοῦ Δ. ἄκρου τοῦ Β. καὶ Ν. τοίχου του. Εἰς ἀπόστασιν ὅμως 4 μ. ἀπὸ τοῦ ἄκρου αὐτοῦ, ἐπὶ τοῦ Β. τοίχου εὐρέθησαν εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ὡς ἄνω ὀρθοστάτου (πτωχὰ) λείψανα ἐνὸς ἐγκαρσίου τοίχου, διὰ τοῦ ὁποίου διεχωρίζετο ὁ ὀπισθόδομος ἀπὸ τοῦ σηκοῦ τοῦ ναοῦ. Τοιαῦτα λείψανα ἐθεωρήθησαν ἀρχικῶς ὅτι ὑπῆρχον καὶ εἰς τὸν ἀρχαῖκόν ναὸν τῆς Ἀλιφείρας¹. Ἀλλὰ τοῦτο ἀπεκλείσθη ἀργότερον², ὅποτε ἐθεωρήθη ὅτι τὰ ἐν λόγῳ λείψανα δὲν ἦσαν εἰμὴ λίθοι, ἔχοντες καταπέσει ἐκ τοῦ παρακειμένου μακροῦ τοίχου τοῦ ναοῦ. Ἡ παρουσία ὅμως τῶν λειψάνων αὐτῶν εἰς τὸν ἀνασκαφέντα ναὸν καὶ εἰς τὸν ναὸν τῆς Ἀλιφείρας δὲν φαίνεται νὰ εἶναι τυχαία· καὶ φαίνεται ὅτι μᾶλλον ἀμφοτέρω ἀνῆκον εἰς τοῖχον μεταξὺ σηκοῦ καὶ ὀπισθοδόμου. Θεωροῦμεν δὲ κατόπιν τούτου ὡς λίαν πιθανὸν τὸ ἐξῆς: Ὑπῆρχεν ἀρχικῶς εἰς τὸν ναὸν τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ ὀπισθόδομος, καταργηθεὶς ἀργότερον καὶ ἀντικατασταθεὶς διὰ παραπετασμάτων — ἐπιτροπόντων τὴν προσπέλασιν καὶ τὴν θέαν τοῦ ὀμφαλοῦ. Μετάλλιοι κρίκοι (πλν. 88), ἀρκετοὶ καὶ εἰς τεμάχια—, εὐρεθέντες εἰς τὸν χῶρον καὶ τοῦ ναοῦ (βλ. ἄνωτ.) ἐνισχύουν τὴν γνώμην αὐτήν.

Ἰχνη ὅμως τοῦ στενοῦ ὀπισθίου (Δ.) τοίχου τοῦ ναοῦ δὲν εὐρέθησαν. Ἄν ἐπομένως γίνῃ δεκτὸν ὅτι ὑπῆρχεν ὀπισθόδομος εἰς τὸν ναὸν αὐτόν, ἐρωτᾶται ἂν ὁ ὀπισθόδομος αὐτὸς ἦτο ἀνοικτός. Ἀνοικτὸν ὀπισθόδομον, ἐν παραστάσει, εἶχε καὶ ὁ ναὸς τῆς Ἀσέας³. Ἀλλὰ κατὰ μίαν ἀποψιν⁴ καὶ ὁ ναὸς αὐτὸς εἶχε κλειστὸν ὀπισθόδομον.

1. Βλ. ΟΡΑΑΝΔΟΥ, *Ἀλιφείρα* 47, εἰκ. 28, καὶ 51, σημ. 8.

2. *Ἀντόθι*, 96 εἰκ. 63.

3. HOLBERG, A Doric Temple near Asea, *Götterb. Högsk. Asskr.* 47, εἰκ. 5.

4. Βλ. ΟΡΑΑΝΔΟΝ, *ἔ.α.*, 54, σημ. 1.

Ἐπειδὴ ὅμως εἰς τὸν ἀνασκαφέντα ναὸν ὁ χῶρος τοῦ ὀπισθοδόμου αὐτοῦ ἔφερε τὰ βιαιότερα ἴχνη καταστροφῆς (ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν, ἕνεκα τῆς ἐκεῖ παρουσίας τοῦ ὀμφαλοῦ), δὲν εἴμεθα εἰς θέσιν νὰ γνωρίζωμεν ἂν ὑπῆρχε πράγματι τοῖχος ἐκεῖ τοῦ ναοῦ καὶ ἂν ὁ ὀπισθοδόμος ἦτο ἀνοικτὸς ἢ κλειστός. Ἐξ ἄλλου, ἕνεκα τῶν ἐλαχίστων ἀπομεινάντων λειψάνων τοῦ ἐγκαρσίου τοίχου τοῦ ναοῦ, ἐνδέχεται ὁ ὀπισθοδόμος αὐτὸς νὰ κατηργήθη κατὰ τὴν μεταγενεστέραν ἐπισκευὴν (τὴν ἐλληνιστικὴν;) τοῦ ναοῦ. Εἰς τὸν χῶρον αὐτὸν πάντως διὰ τοῦ ναοῦ ἐστεγάσθη ὁ ὀμφαλὸς καὶ τὸ ὡς ἄνω ἄγαλμα τῆς θεᾶς. Κατὰ τὰ ἄλλα, ὁ ναὸς θὰ ἦτο στενομήκης, μὲ θύραν ἀπλῆν πιθανῶς εἰσόδου, ἐπὶ τῆς Ἀ. πλευρᾶς του.

Ἡ αὐλὴ (πίν. 49,50α)

Μεταξὺ τοῦ ἐνταῦθα ναοῦ καὶ τοῦ περιβόλου του ὑπῆρχεν ἐλεύθερος χῶρος, στενὸς κατὰ μῆκος τῶν μακρῶν του πλευρῶν καὶ εὐρύτερος κατὰ μῆκος τῆς σωζομένης Δ. στενῆς πλευρᾶς του. Ἀκόμη εὐρύτερος ὅμως θὰ ἦτο χῶρος πρὸ τῆς ἄλλης στενῆς (Ἀ.), μὴ σωζομένης, πλευρᾶς του: τῆς προσόψεως καὶ εἰσόδου του.

Τὸ πλάτος τῆς ἐφ' ἐκάστης μακρᾶς πλευρᾶς τοῦ τεμένους ἦτο 1,40 μ. καὶ ἐκαλύπτετο διὰ πλακοστρώτου, τὸ ὅποιον ἐσώζετο εἰς σχετικὴν καλὴν κατάστασιν. Ἀπετελεῖτο δὲ τοῦτο ἐξ ἀσβεστολιθικῶν πλακῶν, τοποθετημένων εἰς σειρὰν καὶ κατὰ ζεύγη. Τὸ πλάτος ἐκάστης πλακὸς ἦτο 0,67 μ. (εἰς ἕκαστον ζεύγος), ἐνῶ τὸ μῆκος τῆς (εἰς ἕκαστον ζεύγος) ἐκυμαίνετο μεταξὺ 0,70 μ. καὶ 0,77 μ. Τὸ ὕψος των ἦτο \pm 0,12 μ.

Ἐπὶ τῆς σωζομένης (Δ.) στενῆς πλευρᾶς τῆς αὐλῆς, ἐξ ἄλλου, ὑπῆρχεν ὁμοίως πλακόστρωτον. Τοῦτο ὅμως (πίν. 44β) ἦτο πλατύτερον, ἦτοι 3,20 μ. Ἀλλὰ εὐρέθη εἰς πολὺ κακὴν κατάστασιν καὶ ἡ καταστροφή του ὠφείλετο ἴσως εἰς τὴν γειτνίασίν του μὲ τὸν ὀμφαλὸν (βλ. ἄνωτ.). Οὔτε ἐν δεῖγμα ἔστω καὶ μιᾶς ὀλοκλήρου πλακὸς εὐρέθη κατὰ τὴν πλευρὰν αὐτὴν. Ἐσώζοντο δὲ μόνον θραύσματά των καὶ τοῦτο κατὰ τὸ μέσον τῆς, ἦτοι κατὰ τὸν μακρὰν τοῦ ὀμφαλοῦ κείμενον μέρος τῆς, καὶ οὔτε τὸ ἐλάχιστον δεῖγμα εἰς τὸν χῶρον παρὰ τὸν ὀμφαλόν. Ἀλλὰ καὶ ὁ τύπος τῶν θραυσμάτων αὐτῶν διέφερε τοῦ τύπου τῶν πλακῶν τῶν στενῶν πλευρῶν τῆς αὐλῆς, ὡς πρὸς τὸ πάχος (κατὰ 0,04 μ. περίπου ἠϋξημένον) καὶ τὴν ποιότητα (ἄνευ νεύρων καὶ λευκοφαίου χρώματος).

Ἡ διαφορὰ αὐτὴ ὑποβάλλει τὴν ιδέαν ὅτι ἡ πλακόστρωσις πρὸ τῆς στενῆς αὐτῆς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ ἦτο πιθανῶς διαφορετικῆς ἐποχῆς, ἦτοι

παλαιότερα τῆς πλακοστρώσεως τῶν μακρῶν πλευρῶν. Τοῦτο δέ, ἐξ ἄλλου, προκύπτει, καὶ διότι ὁμοιάζει σχετικῶς μὲ μέρος τῆς πλακοστρώσεως τοῦ δαπέδου τῶν διαδρόμων καὶ τῆς αὐλῆς τοῦ κεντρικοῦ οἰκήματος, τοῦ τριπλοῦ οἰκήματος. Αὐτὴ εἶναι δυνατὸν νὰ χρονολογηθῇ πάλιν εἰς τὴν πρώιμον, πιθανῶς τὴν ὑστέραν ἀρχαϊκὴν, ἐποχὴν (βλ. κατωτ.). Σημειωτέον ὅτι ἡ πλακοστρώσις τῶν στενῶν πλευρῶν τῆς αὐλῆς τοῦ ναοῦ ὁμοιάζει ἐπίσης, μὲ ἕτερον μέρος ὅμως τῆς πλακοστρώσεως τῆς ὡς ἄνω αὐλῆς τοῦ τριπλοῦ οἰκήματος (βλ. κατωτ.), τὸ ὁποῖον πιθανῶς εἶναι τῆς ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς, προερχόμενον ἐξ ἐπισκευῆς. Μέρος τῆς πλακοστρώσεως τῆς αὐλῆς τοῦ ναοῦ ἐπομένως ἦτο ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς καὶ ἄλλο μέρος τῆς ἦτο μεταγενέστερον (ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς).

Χρονολόγησις καὶ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη

Διὰ τὴν ἴδρυσιν τοῦ ναοῦ ὑπάρχει ἐν πρώτοις ἡ μαρτυρία τῶν μικρῶν ἀποθετῶν, οἱ ὁποῖοι εὐρέθησαν εἰς ἀπόστασιν 1 μ. περίπου καὶ εἰς τὰ Ν.Α. τῶν ὡς ἄνω λειψάνων τοῦ ἐγκαρσίου τοίχου τοῦ ναοῦ, ὑπὸ τὸ δάπεδον καὶ ἐντὸς κοιλωμάτων τοῦ φυσικοῦ βράχου. Συνίσταντο δὲ οἱ ἀποθέται αὐτοὶ εἰς μικκύλα ἀγγεῖα, τοποθετηθέντα ἐκεῖ κατὰ τὴν ἴδρυσιν τοῦ ναοῦ (πίν. 48β-δ). Τὰ ἐν λόγῳ ἀγγεῖα¹ περιελάμβανον κοτυλίσκη², ὁμοιάζουσαν μὲ ἀντίστοιχα δείγματα ἀπὸ τὴν Ριτσῶναν³, τὰ δὲ ὑπόλοιπα ἔστεροῦντο διακοσμῆσεως. Ἡ ἐν λόγῳ κοτυλίσκη, χρονολογεῖται εἰς τοὺς χρόνους πρὸ τοῦ 500 π.Χ., παρέχει δὲ ἐνδειξιν καὶ χρονολογήσεως καὶ τῶν ὑπολοίπων (τὰ ὁποῖα ὅμως δυνατὸν νὰ εἶναι καὶ κατὰ τι, ὄχι ὅμως καὶ πολύ, μεταγενέστερα) ἀλλὰ καὶ τῆς ιδρύσεως τοῦ ναοῦ.

Ἐνδειξιν ἐπίσης παρέχει ἡ ἀνεύρεσις πρὸς Δ. τοῦ τεμένου, εἰς τὸ μέσον περίπου τῆς μεταξὺ τούτου καὶ τοῦ τελεστηρίου στενῆς ὁδοῦ, τεμαχίου πηλίνης σίμης, ἡ ὁποία ἔκειτο ἀναποδογυρισμένη ἐλάχιστα ἑκατοστὰ ὑπὸ τὸ κατάστρωμα τῆς ὁδοῦ αὐτῆς (πίν. 56γ). Τὸ τεμάχιον τοῦτο⁴ ἔφερεν ὠραῖον στιλπνὸν ἐρυθρὸν ἐπίχρισμα (πίν. 60β,γ) καί, βάσει ἄλλων ἐνδείξεων (βλ. ἀμέσως κατωτ.), εἶναι δυνατὸν νὰ χρονολογηθῇ ἐπίσης εἰς τοὺς ὡς ἄνω χρόνους, περὶ τὸ 500 π.Χ. δηλαδή. Κατὰ τὸν πηλὸν καὶ

1. Ἄρ. 121, 122, 232, 233, 183, 121.

2. Ἄρ. 121.

3. PAYNE, *Necro.*, 334

4. Ἄρ. 801.

τὸ ἐπίχρισμά του, τὸ τεμάχιον ὁμοιάζει μὲ δύο ἄλλα πῆλινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, τὰ ὅποια ὅμως εὐρέθησαν μὲν μακρὰν τοῦ ναοῦ ἀλλ' ἐκεῖ ὅπου ἀπέκειντο (ἦτοι εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ κεντρικοῦ οἰκήματος τοῦ τριπλοῦ οἰκήματος, βλ. καὶ κατωτ.), εἶχον μεταφερθῆ ἀπὸ τὴν ἀρχικὴν θέσιν των, εἰς πολὺ μεταγενεστέρους χρόνους, διὰ νὰ χρησιμεύσουν ὡς πρόχειρος ἐπισκευὴ τῆς αὐλῆς αὐτῆς. Τὸ δὲ οἰκοδόμημα, ἐκ τοῦ ὁποίου εἶχον μεταφερθῆ φαίνεται ὅτι ἦτο ὁ ναὸς —εἰς τὸν ὁποῖον ὅπωςδὴποτε ἀνήκε τὸ τῆς αὐτῆς κατασκευῆς μνημονευθὲν τεμάχιον σίμης¹. Ἡ μεταφορὰ αὐτῆ ἴσως συνέβη μετὰ τὴν ἐρείπωσιν τοῦ ναοῦ, ὅποτε τὸ ὑλικὸν του ἦτο πλέον ἄχρηστον ἐκεῖ, διότι ὁ χώρος του εἶχεν ἰσοπεδωθῆ ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν. Τὰ μνημονευθέντα, ἐξ ἄλλου, δύο ἄλλα πῆλινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, τὰ εὐρεθέντα εἰς τὴν ὡς ἄνω αὐλὴν, εἶναι : ἀφ' ἑνὸς πῆλιος στρωτῆρ λακωνικοῦ τύπου² (πίν. 60α) καὶ πηλίνης τρίγλυφος³ (frontis, πίν. 58, 59, 62), ἔχοντα τὸν αὐτὸν ἐρυθρωπὸν πηλὸν καὶ τὸ αὐτὸ ὠραῖον ἐρυθρὸν στιλπνὸν ἐπίχρισμα (ἐπὶ τῆς προσθίας πλευρᾶς), ὅπως καὶ τὸ μνημονευθὲν μέρος τῆς σίμης, παρέχοντα οὕτω τὴν ἐντύπωσιν ὅτι καὶ τὰ τρία προήρχοντο ἐκ τοῦ αὐτοῦ ἐργαστηρίου πιθανῶς. Τὰ δύο αὐτὰ πῆλινα μέλη⁴, ἐν ἀντιθέσει μὲ τὸ πρῶτον, φαίνεται ὅτι —παρὰ τὴν ἐκάστοτε ἐπισκευὴν καὶ διαφοροποίησιν τοῦ ναοῦ— ἐξηκολούθουν νὰ διατηροῦνται εἰς τὴν θέσιν των ἐπ' αὐτοῦ, καθ' ὅλην τὴν διαδρομὴν τῆς ἱστορίας του, χρησιμεύσαντα εἰς τὸ τέλος καὶ ὡς πρόχειρον οἰκοδομικὸν ὑλικὸν (κατὰ τὴν ὑστάτην ἀρχαιότητα). Ἡ ἀνεύρεσις των πάντως, ἐν συνδυασμῶ μὲ τὴν ἀνεύρεσιν τοῦ τεμαχίου τῆς σίμης⁵ παρὰ τὸν ναόν, εἶναι χρήσιμος διὰ τὴν χρονολόγησιν τῆς ἰδρύσεως τοῦ ναοῦ. Ὅλως δὲ ἰδιαιτέρως χρήσιμος εἶναι, πρὸς τοῦτο, ἡ ἀνεύρεσις τῆς πηλίνης τριγλύφου⁶. Τοῦτο, διότι :

Ἡ τρίγλυφος φαίνεται πρωιμοτέρα τῆς μαρμαρίνης τριγλύφου τῆς Ἀλιφείρας⁷, ἡ ὅποια ἔχει χρονολογηθῆ εἰς τοὺς χρόνους μετὰ τὸ 500 π.Χ., κυρίως ἕνεκα τοῦ ὅτι ἡ ἀπόληξις τῶν γλυφῶν εἰς τὸ ἄνω μέρος τῆς δὲν εἶναι τμημα τόξου ἢ συνεχῆς καμπύλη γραμμὴ (ἡμικύκλιον ἢ

1. Ἀρ. 801.

2. Ἀρ. 805.

3. Ἀρ. 793.

4. Ἀρ. 805 καὶ 793.

5. Ἀρ. 801.

6. Ἀρ. 793.

7. Βλ. ΟΡΑΑΝΔΟΝ, ἑ.ἀ. εἰκ. 45 καὶ 47.

λαβή κανίστρου) ἀλλ' ἐλαφροτάτη καμπύλη, ἥτοι μία σχεδὸν εὐθεῖα γραμμὴ, ἐνουμένη μὲ τὸ ἄνω μέρος τῶν κατακορύφων ἐκατέρωθεν τῆς ἀκμῶν διὰ μικρῶν τόξων¹. Ἡ πηλίνη ὡς ἄνω ὠραία τρίγλυφος εἶναι δυνατὸν ἐπομένως νὰ χρονολογηθῆ εἰς τοὺς χρόνους ἀμέσως πρὸ τοῦ 500 π.Χ. Ἀλλά, λαμβανομένου ὑπ' ὄψιν ὅτι εἰς πηλίνα μέλη ἢ χρονολόγησις ἐνδείκνυται νὰ εἶναι κάπως χαλαρά, ἢ χρονολόγησις τῆς περὶ τὸ 500 π.Χ., ὅπως καὶ ἡ τῶν ἀγγείων τῶν ἀποθετῶν, εἶναι πολὺ πιθανή.

Ἄλλ' εἰς τὸν χῶρον τοῦ ναοῦ εὐρέθησαν καὶ ἄλλα πηλίνα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, προερχόμενα ἐκ τῆς στέγης τοῦ ναοῦ, τῆς αὐτῆς ἐποχῆς. Αὐτὰ εἶναι τὰ ἀκόλουθα :

Τεμάχιον² (πίν. 61), κορυφαίου (ἰππαστὶ βαίνοντος) καλυπτῆρος εὐρεθὲν πρὸς τὴν πλευρὰν τοῦ ναοῦ, ἐξ ὑπερύθρου πηλοῦ ὁμοίου περιῖπου μὲ τὸν πηλὸν τῶν ὡς ἄνω ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν. Εὐρέθη ἐπίσης ἀρκετὸς ἀριθμὸς κεράμων, ἐκ τοῦ ὡς ἄνω αὐτοῦ πηλοῦ, στρωτῆρων (μικρὸν μέρος τῶν ὁποίων μετεφέρθη εἰς τὸ Μουσεῖον Ἀρχαίας Ὀλυμπίας, προερχόμενον κατὰ τὸ πλεῖστον ἐκ τοῦ χώρου ἐντὸς καὶ πλησίον τοῦ ναοῦ. Μερικὰ δὲ τεμάχια³ ἐξ ἠγεμόνων καλυπτῆρων, εὐρεθέντα εἰς τὸν ναόν, σώζοντα πλαστικὴν διακόσμησιν μαλλιῶν ὑπεράνω τοῦ μετώπου (λεόντων ;) φαίνεται ὅτι ἀνήκον καὶ αὐτὰ εἰς τὴν στέγην αὐτὴν τοῦ ναοῦ, (πίν. 63).

Ὁ ναὸς ὅμως αὐτὸς φαίνεται ὅτι ὑπέστη εὐρυτάτης κλίμακος ἐπισκευὴν κατὰ τὸν ἀρχόμενον 4ον αἰ. π.Χ. καὶ τὸ γεγονὸς αὐτὸ μαρτυροῦν τὰ ἀκόλουθα ἀρχιτεκτονικὰ πηλίνα μέλη, εὐρεθέντα κατὰ τὸ πλεῖστον ἐντὸς αὐτοῦ ἢ πολὺ πλησίον του.

Μέγα μέρος⁴ κορυφαίου (ἰππαστὶ βαίνοντος) καλυπτῆρος ἀκροκεράμου, ἐξ ὠχροκιτρίνου πηλοῦ καὶ μὲ γαλακτῶδες ἐπίχρισμα, φέρον σαφῆ ἴχνη τοῦ ἐπ' αὐτοῦ ἄλλοτε ἀκρωτηρίου. Τὸ εὔρημα τοῦτο ἤλθεν εἰς φῶς κατὰ τὴν τελευταίαν ἡμέραν καὶ ὥραν τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ 1969 εἰς τὸ Ἀ. μέρος τοῦ ναοῦ. Εἰς αὐτὸ ἀνήκουν (πίν. 64γ,ε) σπαράγματα, ὅμοια μὲ αὐτό, κατὰ τὸν πηλὸν καὶ τὸ ἐπίχρισμα, εὐρεθέντα πλησίον του. Ἄλλο δέ, ὅμοιον κατὰ τὸν πηλὸν καὶ τὸ ἐπίχρισμα (πίν. 64δ), τεμάχιον, εὐρεθὲν

1. Αὐτόθι 94.

2. Ἀρ. 804.

3. Ἀρ. 20 - 23.

4. Δὲν κατέστη δυνατὸν, ὅπως καὶ ἄλλα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, νὰ φωτογραφηθῆ εἰς τὸ Μουσεῖον τῆς Ἀρχαίας Ὀλυμπίας.

εις Ν.Α. τοῦ ναοῦ (τυχαῖον εὔρημα) καὶ ἔχον σχῆμα πελέκεως¹ πιθανὸν νὰ ἀνήκη εἰς τὸ ἀκρωτήριο τοῦ αὐτοῦ ἀκροκεράμου καλυπτῆρος ἢ εἰς τὸ τῆς Δ. πλευρᾶς.

Καὶ ὡς πρὸς μὲν τὸ θέμα τοῦ ἀκρωτηρίου τῆς Ἀ. πλευρᾶς, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐξακριβωθῇ τίποτε σχετικῶς. Δὲν συμβαίνει ὅμως τὸ ἴδιον καὶ μὲ τὸ ἀκρωτήριο τῆς Δ. πλευρᾶς. Καὶ τοῦτο, διότι : Κατὰ τὴν πλευρὰν αὐτὴν τοῦ ναοῦ, καὶ συγκεκριμένως πλησίον τοῦ ὀμφαλοῦ, εὔρεθη τμήμα ἐκ τοῦ ἀνωτέρου μέρους τοῦ κορμοῦ, διαστάσεων ἑνὸς τρίτου τοῦ φυσικοῦ, γυναικείας μορφῆς² (πίν. 64α), μαζὶ μὲ δύο ἄλλα τεμάχια, μικρότερα, ἐκ τοῦ ἐνδύματός τῆς. Καὶ τῶν τριῶν τεμαχίων αὐτῶν ὁ πηλὸς εἶναι ὁ αὐτὸς μὲ τὸν πηλὸν τοῦ ὡς ἄνω κορυφαίου ἀκροκεράμου (ὠχροκίτρινος καὶ μὲ γαλακτῶδες ἐπίχρυσμα). Ἡ μορφή αὐτή, κατὰ τὴν μαρτυρίαν τῶν σωθέντων αὐτῶν τεμαχίων, ἔφερε λεπτόν, εὐρὺ ἔνδυμα, συκρατούμενον δι' ἀναλάβου», ἤτοι διὰ διασταυρουμένων ἐπὶ τοῦ στήθους ἱμάντων, ἐχόντων τὴν μορφήν συνεχοῦς ἀστραγάλου. Ὁ τρόπος αὐτὸς ἐνδύσεως εἶναι χαρακτηριστικὸς τῶν κινουμένων μορφῶν, σκοπὸν ἔχων τὴν ἀποφυγὴν τοῦ σχηματισμοῦ κολπώσεων τοῦ εὐρυχώρου ἐνδύματός των. Διὰ τοῦτο καὶ ἡ ἢ μορφή αὐτὴ εἶναι πιθανῶς μορφή Νίκης. Εἰς τὴν κεφαλὴν αὐτῆς ἀνήκη ἴσως τὸ κατώτερον μέρος προσώπου, εὔρεθὲν πλησίον, εἰς τὰ Δ. ἀκριβῶς τοῦ ὀμφαλοῦ καὶ τοῦ ναοῦ, ἐπὶ τῆς μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τοῦ τελεστηρίου στενῆς ὁδοῦ (πίν. 64β). Ἀξίζει νὰ σημειωθῇ ὅτι ὁ κορμὸς τῆς μορφῆς αὐτῆς παρουσιάζει τὸ ἀκόλουθον χαρακτηριστικόν : τὸ μὲν δεξιὸν τῆς στήθους εἶναι εἰς τὴν φυσικὴν του θέσιν, ὅχι ὅμως καὶ τὸ ἀριστερόν, τὸ ὁποῖον εἶναι τεταμένον, ὡσὰν νὰ ἦτο ὑψωμένος ὁ παρ' αὐτὸ (ἀριστερὸς) βραχίον. Ὡς ἐκ τούτου, ὑποθέτομεν ὅτι ἡ μορφή αὐτὴ Νίκης ἐκράτει διὰ τῆς ὑψωμένης χειρὸς στέφανον καὶ ὅτι ἡ παρουσία τῆς ἐσχετίζετο μὲ τὴν εἰς τὸν χῶρον λατρευομένην χορηγὸν τῆς νίκης θεᾶν (Ἐρυκίνην).

Εἰς τὸν χῶρον τοῦ ναοῦ, ἐξ ἄλλου, ἢ πλησίον του, εὔρεθησαν τεμάχια κεράμων ἐξ ὠχροκίτρινου πηλοῦ, καὶ δὴ στρωτήρων καὶ καλυπτῆρων. Εὔρεθη ἐπίσης καὶ μέρος ἠγεμόνος ἀκροκεράμου, ἐκ τοῦ αὐτοῦ πηλοῦ καὶ μὲ γαλακτῶδες ἐπίχρυσμα, φέροντος διακόσμησιν ἐκ πλαστικοῦ ἀνθεμίου μὲ ἐγχαράκτους λεπτομερείας καὶ ὀδοντωτὴν περίμετρον (πίν. 65α).

1. Βλ. Α.Α.Α. 4 (1971), 251.

2. Ἄρ. 11.

Εἰς τὸν αὐτὸν χώρον εὐρέθησαν ἐπίσης τρία τεμάχια πηλίνης σίμης (πίν. 65β) ἐκ τοῦ αὐτοῦ ὡς ἄνω πηλοῦ καὶ μὲ τὸ αὐτὸ ἐπίσης ἐπιχρίσμα¹. Τὰ τεμάχια αὐτὰ ἔφερον καὶ ὠραίαν διακόσμησιν (γραπτὴν) ἐξ ἀνθεμίων ἐπὶ συνεχομένων διπλοσπειρῶν. Ἡ διακόσμησις δὲ αὐτὴ παρέχει τὴν ἐντύπωσιν πρωιμοτέρου σταδίου τῆς ἀντιστοίχου διακοσμήσεως τῆς πηλίνης σίμης τῆς Ν. στοᾶς τῆς Κορίνθου, ἣ ὅποια ὑπὸ μὲν τῶν παλαιότερων ἐρευνητῶν ἐχρονολογεῖτο εἰς τὸν πρῶμον 4ον αἰ. π.Χ. ὑπὸ δὲ τοῦ Broneer εἰς τὸ γ' τέταρτον τοῦ αἰῶνος αὐτοῦ, ἐπὶ τῇ βάσει ἐνδείξεων κυρίως κινητῶν — ὄχι ἀρχιτεκτονικῶν — εὐρημάτων². Ὁμοιάζει δὲ πρὸς τὴν διακόσμησιν τῆς πηλίνης σίμης τοῦ Ἱεροῦ τῆς Δωδώνης³.

Εἰς τὸν αὐτὸν χώρον, τοῦ ναοῦ ἢ πλησίον του, εὐρέθησαν ἐπίσης : τεμάχια πηλίνων μεγαλοσώμων εἰδωλίων, ἐξ ἴσταμένων καὶ ἐνδεδυμένων γυναικείων μορφῶν⁴ (πίν. 66-70), προερχόμενα κατὰ τὸ πλεῖστον ἐκ τοῦ κατωτέρου μέρους τοῦ ἐνδύματός των. Τὰ τεμάχια αὐτὰ εἶναι ἐξ ὠχροκιτρίνου ἐπίσης πηλοῦ ἀλλὰ καὶ μὲ ἴχνη γαλακτώδους ὁμοίως ἐπιχρίσματος. Μολονότι εἶναι πολὺ ἀποσπασματικά, ἐν τούτοις, εἶναι πολὺ χρήσιμα διὰ τὴν συναγωγὴν τῶν ἀκολούθων πληροφοριῶν. Ὁ σχετικὸς μέγας ἀριθμὸς των, ἐν συνδυασμῶ μὲ τὴν διαφοροποίησιν τῶν πτυχῶν τῶν ἐνδυμάτων καὶ τὸ μέγεθος τῶν μορφῶν, ἐπιτρέπει τὸ συμπέρασμα ὅτι ἀνήκον μᾶλλον εἰς κάποιαν σύνθεσιν, τῆς ὁποίας ὅμως δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐξακριβωθῇ τὸ θέμα. Ὁπωσδήποτε ὅμως εἰς τὴν σύνθεσιν αὐτὴν φαίνεται ὅτι ἐκυριάρχει τὸ γυναικεῖον στοιχεῖον. Διὰ τοῦτο καὶ ἐνδέχεται τὸ θέμα τῆς νὰ ἀνεφέρετο εἰς κάποιον μῦθον τῆς (εἰς τὸν ναὸν λατρευομένης) θεᾶς, ἴσως εἰς τὴν γέννησιν τῆς νεωτέρας Ἀφροδίτης.

Ρυθμολογικῶς ἐξεταζόμενα, τὰ πήλινα αὐτὰ τεμάχια φαίνεται νὰ ἀνήκουν εἰς τὴν μετα-φειδιακὴν ἐποχὴν. Τοῦτο ὑποδηλοῖ τὸ βάθος καὶ ὁ τύπος τῶν πτυχῶν. Ὀλίγα ὅμως ἐξ αὐτῶν (βλ. πίν. 70β κάτω) δυνατὸν νὰ εἶναι καὶ ἀπὸ κάποιαν μεταγενεστέραν ἐπισκευήν.

Μὲ τὰ τεμάχια αὐτὰ εὐρέθη καὶ μικρὸς (πίν. 71) ἀριθμὸς θραυσμάτων πηλίνων κεφαλῶν⁵, καὶ δὴ ἐκ τοῦ κρανίου μὲ μέρος τῶν μαλλιῶν.

1. Ἀρ. 811, 822, 823.

2. Βλ. BRONEER, *The South Stoa*, (Corinth., IV, 1954), 94, κ.ε., πίν. 20,3.

3. Βλ. ΔΑΚΑΡΗΝ, *A.E.*, 1959, ε.α., πίν. 12β.

4. Ἀρ. 13, 16, 17, 19, 34, 35, 110, 113, 140, 244.

5. Ἀρ. 185 καὶ 186.

Λόγω τῶν ἀναλογιῶν των καὶ τῆς μεταξύ των διαφορᾶς μεγέθους, καθὼς καὶ τοῦ ὠχροκιτρίνου πηλοῦ (σχετικῶς λεπτοκόκκου, διότι εἶναι κεφαλαί) καὶ τοῦ ὑπολεύκου ἐπιχρίσματος, ὑποθέτομεν ὅτι αὐτὰ ἀπετέλουν μέρος τῶν αὐτῶν ὡς ἄνω μεγαλοσώμων πηλίνων μορφῶν.

Ἡ διὰ πηλίνων μορφῶν πάντως δημιουργία γλυπτῆς ἀρχιτεκτονικῆς συνθέσεως ἐξηγεῖται, ἂν ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ἡ σχετικὴ δυσχέρεια μεταφορᾶς λιθίνων γλυπτῶν μορφῶν εἰς τὸ ὀρεινὸν αὐτὸ Ἱερόν.

Καὶ δυνατὸν ἢ σύνθεσις αὐτῆ τοῦ ναοῦ νὰ ἦτο ἀετωματικὴ. Δὲν ἀποκλείεται ὅμως νὰ ἀνῆκε καὶ εἰς κάποιαν ἄλλην ἐπιφάνειαν. Ἀξιοσημείωτον εἶναι σχετικῶς ὅτι ἐκ τοῦ αὐτοῦ πηλοῦ τῶν ὡς ἄνω θραυσμάτων (μετὰ πτυχῶν) καὶ μὲ τὸ αὐτὸ ἐπίχρισμα εἶναι καὶ δύο τεμάχια πηλίνων μητρῶν φυλλοειδῶν (πίν. 72γ) κοσμημάτων,¹ εὑρεθέντα πρὸς Ν. τοῦ ναοῦ. Ποία ὅμως ἦτο ἡ ἐπιφάνεια αὐτῆ εἶναι ἄγνωστον. Ἴσως κάποιον θωράκιον περὶ τὸν ἐλεύθερον στῦλον - ἀγυιέα.

Τέλος, πρέπει νὰ ἀναφερθοῦν καὶ θραύσματα ἄλλων πηλίνων γλυπτῶν, εὑρεθέντα εἰς τὸν πρὸς Δ. χώρον τοῦ ναοῦ ἢ πλησίον του. Αὐτὰ εἶναι: Ἐν πρώτοις τρία τεμάχια, τὰ δύο συνανήκοντα², σκελῶν Σφιγγῶς (πίν. 72α), ἐξ ὠχροκιτρίνου πηλοῦ μὲ λευκὸν ἐπίσης ἐπίχρισμα, κορινθιακοῦ τύπου πιθανῶς. Τὰ τεμάχια αὐτὰ εἶναι δυνατὸν νὰ θεωρηθοῦν ὅτι προέρχονται ἐκ τῶν πρὸς Δ. μᾶλλον ἢ τῶν πρὸς Ἀ. ἀκρωτηρίων τοῦ ναοῦ, χωρὶς νὰ ἀποκλείεται καὶ ἡ περίπτωσις νὰ προέρχωνται ἐξ ἰσταμένων εἰς τὸ τέμενος ἀναθηματικῶν Σφιγγῶν. Τὸ αὐτὸ εἶναι δυνατὸν νὰ λεχθῇ καὶ διὰ τεμάχιον πηλίνου προσθίου σκέλους ἵππου (πίν. 72δ) ἢ Κενταύρου³, ἐκ τοῦ αὐτοῦ ἐπίσης ὡς ἄνω πηλοῦ καὶ μὲ τὸ αὐτὸ ἐπίχρισμα, καθὼς ἐπίσης καὶ διὰ τὸ αὐτὸ πηλίνου εἰδωλίου (πίν. 72β) ἀγριοχοίρου πιθανῶς, ἐκ τοῦ αὐτοῦ ἐπίσης πηλοῦ, μὴ διασῶζον ὅμως ἐπίχρισμα.

Εἰς τὸ σύνολόν των τὰ ὡς ἄνω ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ὑποδηλοῦν τοὺς πρῶτους μᾶλλον χρόνους τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Εἰς τὴν ἐποχὴν αὐτὴν ἀνήκουν καὶ κέραμοι (βλ. ἄνωτ.) ἐκ τοῦ αὐτοῦ ὡς ἄνω ὠχροκιτρίνου πηλοῦ. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι ἡ ὡς ἄνω ἐπισκευὴ τοῦ κτηρίου περιλάμβανε καὶ εὑρεῖαν ἀνακεράμωσιν. Ἀνακεράμωσιν, ἐξ ἄλλου, περιελάμβανε καὶ ἡ ἐπισκευὴ τῆς ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς, ἡ ὁποία ἐξετείνετο καὶ εἰς

1. Ἀρ. 790 καὶ 791. Βλ. MALLWITZ, ἔ.δ., 213-214.

2. Ἀρ. 783 καὶ 783α, 783β.

3. Ἀρ. 15.

τὸ ἐσωτερικόν τοῦ ναοῦ (ἐπένδυσιν τοῦ ἐσωτερικοῦ τῶν τοίχων, ὅπως καὶ εἰς τὸ τελεστήριον, βλ. ἄνωτ.), ἐκ τῆς ὁποίας ἐσώθη ἀριθμὸς κεράμων στρωτήρων καὶ καλυπτῆρων, κορινθιακοῦ τύπου καὶ λακωνικοῦ ἐναλλάξ. Ἀντίστοιχον ἀνακεράμωσιν ὑπέστη τὸ οἰκοδόμημα, ἐξ ἄλλου, κατὰ τὴν ρωμαϊκὴν ἐποχὴν, ἐκ τῆς ὁποίας σώζονται δύο ἡγεμόνες ἀκροκέραμοι (πίν. 73).

Εἰς πλείστα θραύσματα τῶν ὡς ἄνω κεράμων διατηρεῖτο, πρὸς τούτοις, καὶ ἡ ὀπὴ τῆς καθηλώσεώς των. Τὸ αὐτὸ δὲ συνέβαινε καὶ μὲ τὰ ἀντίστοιχα εὐρήματα παρὰ τὸ τελεστήριον. Μετὰ τῶν κεράμων αὐτῶν ἄλλωστε εὐρέθη καὶ μέγας ἀριθμὸς σιδηρῶν ἤλων, εἰς τὸν χῶρον καὶ τοῦ ναοῦ καὶ τοῦ τελεστηρίου (πίν. 74).

Ἡ στενὴ ὁδὸς (πίν. 53α,β) καὶ ἡ ἀγορὰ (πίν. 76)

Ἡ ὁδὸς αὐτὴ ἐδημιουργήθη, ὅπως φαίνεται, κατὰ τὴν ἴδρυσιν τοῦ τελεστηρίου καὶ τὴν κατασκευὴν τοῦ τεμένουσ προ αὐτοῦ (πρὸς Ἀ.), διὰ τὸν διαχωρισμὸν των ἀλλὰ καὶ διὰ νὰ εἶναι προσπελάσιμον τὸ τελεστήριον, τόσον ἀπὸ τὴν μίαν, τὴν Β., πλευρὰν, ὅπου ἡ ἐκ Ψωφίδος ὁδὸς πρὸς τὸ Ἱερόν, ὅσον καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλην, τὴν Ν., ὅπου τὸ πλάτωμα—στηριζόμενον πρὸς Ν. διὰ τοῦ ἀναλλαγματικοῦ τοίχου—καὶ ἡ ὁδὸς ἐκ Στράτου. Ἐβαινε δὲ ἡ ὁδὸς αὐτὴ ἀπὸ Β. πρὸς Ν. καὶ εἶχε λαξευθῆ ἐπὶ τοῦ φυσικοῦ βράχου, κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ ἐκεῖ ἐκβραχισμού (πρὸς κατασκευὴν τοῦ τελεστηρίου). Εἶχε δὲ μῆκος 10.85 μ., δηλαδὴ ὅσον ἦτο τὸ πλάτος τοῦ τελεστηρίου ἀφ' ἑνὸς καὶ τὸ τοῦ τεμένουσ ἀφ' ἑτέρου. Δυνατὸν ὅμως πρὸς Β. νὰ ἐξετείνετο περισσότερο καὶ νὰ ἔφθανεν ἕως τὴν ὡς ἄνω ἐκ Ψωφίδος ὁδόν. Τὸ πλάτος της, ἐξ ἄλλου, ἦτο 1.66 μ. Πρὸς Ν. ὅμως ἔφερεν εὐθέως εἰς τὸ ὡς ἄνω πλάτωμα.

Τὸ πλάτωμα αὐτὸ (15 μ. x 45 μ. περίπου) ἦτο δυνατὸν νὰ ἐχρησίμευε καὶ ὡς χῶρος συγκεντρώσεως τῶν λατρευτῶν. Ἀλλὰ νὰ παρεχωρεῖτο καὶ διὰ τὴν προμήθειαν (ὑπ' αὐτῶν) ὠρισμένων εἰδῶν ἐξ ἐκεῖ συγκεντρουμένων μικρεμπόρων, ὅπως γίνεται συνήθως καὶ σήμερον—ἐπ' εὐκαιρίᾳ θρησκευτικῶν πανηγύρεων—καὶ ὅπως ἐγένετο καὶ εἰς ἀντίστοιχον κατὰ τὴν ἀρχαιότητα χῶρον, φέροντα τὸ ὄνομα «ἀγορὰ», κατὰ τὴν ἐορτὴν εἰς τὸ Ἱερόν τῆς Ἀνδανίας, κατὰ πληροφορίαν τῆς ὡς ἄνω σωζομένης ἐπιγραφῆς του.

Ὁ Ν. ἀναλημματικὸς τοῖχος

Εὐρέθη τὸ 1980¹ εἰς ἀπόστασιν 14.50 μ. πρὸς Ν. τοῦ τελεστηρίου καὶ τοῦ τεμένους (πίν. 76). Ἐβαινε δὲ μᾶλλον παραλλήλως πρὸς τὸν ὀμφαλόν. Ἐσώθη μόνον κατὰ τὸ κατώτερον μέρος του, ὅπου τὸ ὕψος του ἐκυμαίνεται μεταξὺ 0.20 μ. καὶ 0.80 μ., κατὰ τὴν ἀνάγκην ἢ ὁποία παρουσιάζετο ἐκ τῆς ἐκάστοτε στάθμης τοῦ φυσικοῦ βράχου, διὰ τὴν συγκράτησιν τῶν χωμάτων, κατὰ τὸ ἄκρον αὐτὸ (Ν.) τοῦ ὡς ἄνω πλατώματος, πέραν τῆς μεσημβρινῆς πλευρᾶς τοῦ τελεστηρίου καὶ τοῦ τεμένους. Ὁ χῶρος, ὅπως ἐλέχθη, αὐτὸς προσεφέρετο καὶ ὡς χῶρος ὑπαιθρίων συγκεντρώσεων.

Παρὰ τὸν τοῖχον αὐτὸν καὶ εἰς ἀρκετὰ σημεῖα του εὐρέθησαν διάφορα μικρὰ ἀντικείμενα ἢ θραύσματα, προερχόμενα ἐκ τῆς ἀποθέσεως ἐκεῖ ἀχρήστου ὑλικοῦ κατὰ τὸν ἐκάστοτε ἐπιχειρούμενον εὐπρεπισμὸν ἢ ἐπισκευὴν τῶν χώρων τῶν ὡς ἄνω οἰκοδομημάτων. Τὸ μέγιστον μέρος τοῦ ὡς ἄνω ὑλικοῦ ὅμως ἦτο τῆς πρὸ τοῦ 400 π.Χ. ἐποχῆς, κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἦττον, καὶ εἰκάζεται ὅτι ἀπετέθη πρὸ τῆς εὐρείας ἐπισκευῆς τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., ὅποτε καὶ ἐπεσκευάσθη ὁ ἐν λόγῳ τοῖχος τῆς «ἀγορᾶς».

ΤΟ ΤΡΙΠΛΟῦΝ ΟΙΚΗΜΑ

Ἡ ὀνομασία τοῦ οἰκοδομήματος τούτου, μετὰ τὴν ταυτισίν του μὲ μέγαρον (πίν. 77 - 78, VI), ὀφείλεται εἰς τὴν ἀντιστοιχίαν του μὲ τὸ Ἐρέχθειον, τὸ ὁποῖον ὁ Παυσανίας² χαρακτηρίζει ὡς «διπλοῦν οἶκημα». Ἀπεκαλύφθη δὲ τὸ οἰκοδόμημα τοῦτο κατὰ τὸ μὲν Ν. τμήμα του τὸ 1969³, κατὰ δὲ τὸ ὑπόλοιπον μέρος του τὸ 1980 καὶ 1981⁴, ὅποτε καὶ συνεδυσάσθη μὲ τὴν ἄσκησιν τῆς μὴ ἐπισήμου μαντείας.

Τὸ οἰκοδόμημα τοῦτο πάντως ἦτο τὸ μέγιστον εἰς διαστάσεις τῶν οἰκοδομημάτων τοῦ Ἱεροῦ. Εὐρίσκετο δὲ ἐπὶ τῆς ἔναντι τοῦ τεμένους πλευρᾶς, ἦτοι ἐπὶ τῆς πλευρᾶς, ἢ ὁποία κατέρχεται πρὸς τὸν αὐχένα ἐκ τῆς κλιτύος τῆς Νεραϊδόρραχης. Ἐξ ἄλλου, εὐρίσκετο εἰς χαμηλότερον ἐπίπεδον, ἦτοι ὀλίγον χαμηλότερον καὶ τῆς στάθμης τῆς Ἱερᾶς ὁδοῦ.

1. Π.Α.Ε. 1980, 104 κ.έ., πίν. 87.

2. Π 26.5,

3. Π.Α.Ε. 1969, 76, πίν. 95 β.

4. Π.Α.Ε. 1980, ἔ.ἀ. Π.Α.Ε. 1981, 182.

Τὸ οἰκοδόμημα αὐτὸ ἀπετελεῖτο ἐκ τριῶν κυρίως μερῶν, τὰ ὁποῖα ὅμως, καίτοι συνεδέοντο μεταξύ των, ἐφαίνοντο καὶ ὡς ἀνεξάρτητα οἰκήματα, ἦτοι : α) ἐξ ἐνὸς στενομήκου, κεντρικοῦ οἰκήματος, ἐκ πρώτης ὕψεως στωϊκοῦ, τρόπον τινά· καὶ β' καὶ γ') ἐκ δύο ὁμοίων κατὰ τὰς διαστάσεις ὀρθογωνίων οἰκημάτων (B. καὶ N.), τὰ ὁποῖα, ὡς πτέρυγες, ἐπλασίουν τὸ κεντρικὸν αὐτὸ οἶκημα, ἔχοντα (μὲ αὐτὸ μαζὶ) σχῆμα σχῆμα Η, καθόσον ἐξεῖχον ἐλαφρῶς ἀμφοτέρα κατὰ τὴν προσθίαν καὶ ὀπισθίαν πλευρὰν των τοῦ κεντρικοῦ οἰκήματος. Μεταξὺ τῶν οἰκημάτων αὐτῶν, ἐξ ἄλλου, καὶ τοῦ κεντρικοῦ οἰκήματος ὑπῆρχεν ἀνά εἷς διάδρομος (B. καὶ N.).

Τὸ ἐν λόγῳ κτήριον κατὰ τὸ N. μέρος του ἐσώζετο εἰς ἀρκετὰ ἱκανοποιητικὴν κατάστασιν. Ἄλλὰ κατὰ τὸ B. μέρος του ἐφαίνετο νὰ εἶχεν ὑποστῆ σχεδὸν καθολικὴν καταστροφὴν. Οὕτω, τὸ N. οἶκημα καὶ μέρος τοῦ παρ' αὐτὸ κεντρικοῦ οἰκήματος, μετὰ τοῦ μεταξύ των διαδρόμου (N.), ἐσώζοντο σχετικῶς ἱκανοποιητικῶς, ἐνῶ τὸ ὑπόλοιπον, ἦτοι τὸ B. οἶκημα καὶ μέρος τοῦ παρ' αὐτὸ κεντρικοῦ οἰκήματος, μετὰ τοῦ μεταξύ των (B.) διαδρόμου, ἢ εἶχον σχεδὸν ἰσοπεδωθῆ ἢ ἀπετέλουν σωρὸν καταπλακωμένου οἰκοδομικοῦ ὑλικοῦ (λιθοβολήν).

Ἡ καταστροφὴ αὐτὴ τοῦ ἐν λόγῳ μέρους τοῦ οἰκοδομήματος ὠφείλετο, κατὰ τὰ λεγόμενα τῶν ἐργατῶν τῆς ἀνασκαφῆς, εἰς τὴν δημιουργίαν ἀσβεστοκαμίνου, τὴν ὁποίαν ἐδείκνυον εἰς τὰ B.'A. τοῦ B. οἰκήματος, παρὰ τὴν ἐκεῖ κλιτύν, ἐλέγετο δὲ ὑπ' αὐτῶν ὅτι αὐτὴ εἶχε κατασκευασθῆ διὰ τὴν παραγωγὴν ἀσβέστου πρὸς ἐπισκευὴν τοῦ τελευταίου χριστιανικοῦ ναοῦ. Ἄλλ' ἢ ἔρευνα τῆς «ἀσβεστοκαμίνου» αὐτῆς διέψευσε τὴν ἄποψιν αὐτὴν, διότι τὰ χώματά της δὲν περιεῖχον οὔτε τὸ ἐλάχιστον δεῖγμα ἀσβέστου. Εἰς τὴν πραγματικότητά ἐπρόκειτο περὶ λάκκου, μὲ μορφήν ἀνεστραμμένου κώνου, διαστάσεων 2 μ. x 2 μ. περίπου (διότι τὸ σχῆμα του ἄλλοῦ ἦτο κυκλικὸν καὶ ἄλλοῦ ἐλλειψοειδές), ἔχοντος πληρωθῆ διὰ χωμάτων καὶ κάποιου οἰκοδομικοῦ ὑλικοῦ (τεμάχια λιθοπλίνθων καὶ ἀργῶν λίθων). Διὰ τοῦτο καὶ ὑποθέτομεν ὅτι ὁ λάκκος αὐτὸς ὠφείλετο εἰς τὴν αὐτὴν αἰτίαν, εἰς τὴν ὁποίαν ὠφείλετο καὶ ἡ καταστροφὴ τοῦ πλησίον B. οἰκήματος —κατὰ πᾶσαν δὲ πιθανότητα εἰς τοὺς Χριστιανούς— καὶ ὅτι ἐκεῖ ἄλλοτε ἦτο ἡ ἱερά δρυς, ἢ ὁποῖα ἐξερριζώθη ὑπ' αὐτῶν καὶ ὁ ἀνώτερος χῶρος τῶν ριζῶν της κατεπλακώθη ἐντελῶς.

Λεπτομέρειαι τοῦ οἰκοδομήματος, αὐτοῦ καὶ δὴ : τοῦ κεντρικοῦ οἰκήματος, τῶν ἐκατέρωθεν τούτου διαδρόμων (B. καὶ N.) καὶ τῶν ἔνθεν καὶ ἔνθεν αὐτῶν δύο οἰκημάτων, B. καὶ N., ἔχουν ὡς ἐξῆς :

Τὸ κεντρικὸν οἶκημα

Τοῦτο εἶχε πλάτος 4.20 μ. καὶ μῆκος 15.55 μ. Πρὸ αὐτοῦ καὶ κατὰ τὴν Δ. πλευρὰν εἶχε πλακόστρωτον αὐλήν, 4 μ. x 18 μ., ἐκτεινομένην καὶ ἐπὶ τῶν ἐκατέρωθεν διαδρόμων (B. καὶ N.), μετὰ τῶν ὁποίων συναπετέλει, ὡς φαίνεται, ἐνιαῖον σύνολον. Τὸ οἶκημα τοῦτο διετηρήθη εἰς τὰ ἀκόλουθα μέρη (πίν. 77α, 78, 79β, VIαβ):

Κυρίως διετηρήθη κατὰ τὸ N. (στενὸν) ἄκρον του, τὸ ὁποῖον καὶ διεσώθη μετὰ μέρους τῆς ἀνωδομίας του. Συγκεκριμένως διεσώθη ὁ τοῖχος τῆς N. πλευρᾶς (πλάτους 0.52 μ.), ὁ ὁποῖος ἦτο ἐκ σειρῶν ἀσβεστοπλίνθων —πλάτους 0,52 μ. καὶ μήκους κυμαινομένου μεταξὺ 0.95 μ. καὶ 0.40 μ. Ὁ τοῖχος αὐτός, καμπτόμενος κατ' ὀρθὴν γωνίαν, συνεχίζετο κατὰ τὴν Ἀ. πλευρὰν τοῦ οἰκήματος, ὡς Ἀ. πλέον τοῖχος, διασωζόμενος εἰς μῆκος 3.90 μ. Κατὰ τὴν ὡς ἄνω γωνίαν (N.'Α.) διετηρεῖτο εἰς ὕψος 2 μ. περίπου (τοῦτο ἦτο καὶ τὸ μέγιστον σωζόμενον ὕψος του). Τοῦ ὡς ἄνω N. τοίχου διετηροῦντο πέντε σειραὶ (δόμοι) ἀσβεστοπλίνθων καὶ ἴχνη μιᾶς ἄλλης ἀκόμῃ (ἕκτης) σειρᾶς. Τῶν πλίνθων τὸ μῆκος ἐκυμαίετο μεταξὺ 0.25 μ. καὶ 1.40 μ., τὸ δὲ ὕψος τῶν σειρῶν ἦτο ἀπὸ 0.18 μ. ἕως 0.26 μ. Ἀλλ' εἰς τὸ ἐσωτερικὸν διετηρεῖτο μία μόνον σειρά (ἐπενδύσεως), ἀντιστοίχων διαστάσεων, ἐπ' αὐτῆς δὲ ἐσώζετο καὶ μία ἀσβεστόπλινθος, μήκους 1.44 μ. καὶ ὕψους 0.62 μ., ἐκ τῆς δευτέρας σειρᾶς. Τοῦ δὲ ὡς ἄνω σωζομένου μέρους (3.90 μ.) τοῦ Ἀ. τοίχου τοῦ ἄκρου αὐτοῦ τοῦ οἰκήματος, ὁ ὁποῖος ἦτο καὶ ὁ τοῖχος τῆς ὀπισθίας μακρᾶς του πλευρᾶς, διετηροῦντο τέσσαρες σειραὶ ἀσβεστοπλίνθων καὶ ἴχνη πέμπτης καὶ ἕκτης σειρᾶς. Τὸ μῆκος τῶν ἀσβεστοπλίνθων ἐκυμαίετο μεταξὺ 0.26 μ. καὶ 1.22 μ. καὶ τὸ ὕψος τῶν σειρῶν ἀπὸ 0.18 μ. ἕως 0.26 μ. Τὸ πλάτος τῶν ἐν λόγῳ ἀσβεστοπλίνθων ἦτο 0.52 μ. Τοῖχος ὅμως φαίνεται ὅτι ὑπῆρχε καὶ κατὰ τὴν ἄλλην μακρὰν (προσθίαν) πλευρὰν, τὴν Δ., τοῦ οἰκήματος, κατὰ τὸ ἄκρον τουλάχιστον αὐτὸ (N.). Τοῦτο, διότι ἐπὶ τοῦ τοιχοβάτου τῆς N.Δ. γωνίας ἐσώζοντο τμήματα τῆς πρώτης σειρᾶς ἐξωτερικῶν ἀσβεστοπλίνθων (ὀρθοστατῶν) ἢ —καὶ ὅπου δὲν ἐσώζοντο— ὑπῆρχον ἐγκοπαὶ (ἐπὶ τοῦ τοιχοβάτου) πρὸς στήριξιν ἀσβεστοπλίνθων (ὀρθοστατῶν) τοῦ ἐκεῖ Δ. τοίχου τοῦ οἰκήματος. Μέρος των εἶχε μάλιστα κατολισθήσει ἀμέσως πρὸς Δ. καὶ πρὸ τοῦ τοιχοβάτου αὐτοῦ. Ἡ πλίνθος τοῦ ἐν λόγῳ τοιχοβάτου τῆς N.Δ. γωνίας, μετὰ τῶν ὡς ἄνω ἐγκοπῶν, εἶχε μῆκος 0.92 μ. ἀλλὰ

φαίνεται ότι ἦτο ἀκόμη μεγαλύτερα, διότι εἶχε θραυσθῆ, ἐκτεινομένη πρὸς Β. Εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ ὁ τοιχοβάτης διεκόπτετο (διότι εἶχε καταστραφῆ) εἰς μῆκος 1.34 μ. Ἀλλὰ συνεχίζετο ἀκολουθῶς, εἰς ἕκτασιν, ὅπου διεσώζετο (πίν. 87α) εἰς σειρὰν ἐκ δώδεκα ἀσβεστοπλίνθων, πλάτους 0.35 μ. ἕως 0.49 μ. καὶ μήκους 0.25 μ. ἕως 0.95 μ. Ἡ σειρὰ αὐτὴ ὅμως δὲν ἦτο ἐπὶ τῆς αὐτῆς εὐθείας ἀλλ' ἦτο ἀμέσως δυτικώτερον, αὐτῆς, ἤτοι πρὸ τοῦ οἰκήματος, καὶ ἐπὶ τῆς αὐτῆς του, τῆς ὁποίας προηγουμένως εἶχον ἀφαιρεθῆ πλάκες, τοῦ δαπέδου. Ἴσως τοῦτο ἐγένετο κατὰ τὴν ἐν γένει καταστροφὴν τοῦ οἰκοδομήματος (ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν).

Τὸ οἶκημα ἐπομένως τοῦτο, κατὰ τὸ ὡς ἄνω (περιγραφέν) τουλάχιστον (Ν.) ἄκρον του, ἦτο ἐξωτερικῶς πανταχόθεν κλειστόν. Καὶ τὸ μὲν πλάτος του, ὅπως ἐλέγχθη ἦτο 4.20 μ. ἀλλὰ εἶναι ἄγνωστον ἂν ὁ ἐσωτερικὸς χῶρος του ἦτο στενομήκης καὶ ἐνιαῖος ἢ ἂν εἶχε ἐνδιάμεσα χωρίσματα. Ἀλλὰ καὶ ἂν ἦτο ἐνιαῖος—ὅπερ καὶ πιθανότερον—θὰ ὑπῆρχον διαχωριστικὰ παραπετάσματα, ὅπως προκύπτει ἐκ κινήτων εὐρημάτων, ἤτοι κρίκων μὲ ἡμιάνοικτα ἄκρα εὐρεθέντων εἰς αὐτό.¹

Κατὰ τὴν Δ. πλευρὰν του πάντως, ὅπου ἦτο καὶ ἡ εἴσοδος τοῦ οἰκήματος, ὑπῆρχεν αὐλή, πλακόστρωτος. Σημειοῦται ὅτι εἰς τὸ οἰκοδομικὸν ὑλικὸν τοῦ Β. ἄκρου του (λιθοβολή) εὐρέθη: μέρος κυλινδρική, ἀσβεστολιθική βάσειος, σῶζον μέγα μέρος ἀφ' ἑνὸς τῆς ὀριζοντίας ἐπιφανείας της—ὥστε νὰ ὑπολογίζεται ἡ διαμετρός της εἰς 0.40 μ.—καὶ ἀφ' ἑτέρου τῆς κατακορύφου ἐπιφανείας της, εἰς 0,155 μ. Ἐξ ἄλλου, εὐρέθη ἀρκετὸν μέρος ἐκ τῆς ἐξωτερικῆς ἐπιφανείας ἐνός, ἐκ τοῦ αὐτοῦ ὑλικοῦ, σπονδύλου ἡμικίονος, μὲ τὴν αὐτὴν ὡς ἄνω περίπου διάμετρον. Ὑποθέτομεν δὲ ὅτι: πρὸς τὴν ἐν λόγῳ αὐλήν, κατὰ τὴν προσθίαν (Δ.) πλευρὰν του, τὸ οἶκημα τοῦτο ἔφερε κατ' ἀποστάσεις ἡμικίονας ἐπὶ κυλινδρικών βάσεων, ἐνομένους μεταξύ των πιθανῶς διὰ τοίχου, μέχρις ἐνός ὕψους τουλάχιστον. Ἀνάλογος κατασκευὴ παρουσιάζετο καὶ εἰς τὸ μέγαρον τῆς Λυκοσούρας² (πίν. 143δ), τὸ ὁποῖον παρεῖχε μὲν τὴν ἐντύπωσιν στωικοῦ κτίσματος ἀλλ' ἦτο σχεδὸν κλειστὸν ἐπίσης οἰκοδόμημα. Εἰς τὸ οἰκοδόμημα ὅμως τοῦτο, τῆς Λυκοσούρας, ἡ εἴσοδος ἦτο ἐκ τῆς στενῆς πλευρᾶς του. Εἰς τὸ ἐν λόγῳ ὅμως κεντρικὸν οἶκημα (τοῦ τριπλοῦ οἰκήματος) τοῦ Ἱεροῦ ἡ εἴσοδος θὰ ἦτο ἐπὶ τῆς μακρᾶς, προσθίας

1. Βλ. πίν. 89, 95δ κάτω δεξιὰ καὶ σελ. 135.

2. Βλ. ΟΡΛΑΝΔΟΝ, Α.Ε. 1912, 148.

καὶ Δ., πλευρᾶς του, ὅπου ἦτο καὶ ἡ αὐλή του. Τοῦτο, διότι καὶ ἡ Ν. καὶ ἡ Β. (στενὴ) πλευρὰ του ἦσαν ἀμφότεραι κλεισταί, πλαισιούμεναι ὑπὸ τοῦ Ν. καὶ Β. διαδρόμου ἀντιστοιχῶς, τὸ πλακόστρωτον δάπεδον τῶν ὁποίων ἔφερε λαξευμένην τὴν αὐλακα τοῦ ἱεροῦ ὕδατος. Ἐξ ἄλλου, ἡ ἄλλη μακρὰ πλευρὰ του, ἡ Ἀ., διετῆρει τὸν τοῖχον τῆς μὲν μόνον κατὰ τὸ Ν. ἄκρον τῆς (βλ. ἄνωτ.). Ὁ τοῖχος ὅμως αὐτὸς δὲν ἦτο ἀναλληματικός, ἦτοι δὲν ἐκαλύπτετο ὑπὸ τῆς ἐκεῖ κλιτύος (κατὰ τὴν ἐξωτερικὴν του πλευρὰν) ἀλλ' ἴστατο ἐλευθέρως. Ἐπὶ τῆς πλευρᾶς ὅμως αὐτῆς ἐξετείνετο ὁ ἀγωγὸς τοῦ ἱεροῦ ὕδατος, διοχετεύων αὐτὸ εἰς τὴν αὐλακα τοῦ Β. διαδρόμου καὶ διατρέχων τὴν πλευρὰν αὐτὴν καθ' ὅλον τὸ μῆκος τῆς εἰς τὴν στάθμην τοῦ δαπέδου του, ὥστε νὰ ἀποκλείη τὴν πιθανότητα θυρώματος κατὰ τὴν πλευρὰν αὐτὴν, ὅπως ἀπέκλειον αἱ αὐλακες, τὴν ὑπαρξίν θυρώματος ἐπὶ τῆς πλευρᾶς τῶν διαδρόμων.

Ἡ εἴσοδος εἰς τὸ οἶκημα ἦτο ἐπομένως ἐπὶ τῆς Δ. πλευρᾶς του ἀναγκαστικῶς καὶ ἐγίνετο ἐκ τῆς αὐλῆς, πρὸ τῆς ἐκεῖ πλευρᾶς, διὰ θύρας, τὴν ὑπαρξίν τῆς ὁποίας ἐμαρτύρει καὶ ἡ εἰς τὸν χῶρον αὐτὸν ἀνεύρεσις : χαλκίνου χοίνικος¹ στρόφιγγος² (πίν. 95α, β), μεγάλου σιδηροῦ δακτυλίου³, ρόπτρου (πίν. 95δ, 97δ) καὶ ἐπιπάστρων⁴, καὶ χαλκίνης ἀσπιδίσκης (πίν. 89β) ἢ ἐφηλύδος⁵, ὡς καὶ ἄλλων ἐξαρτημάτων, σιδηρῶν (πίν. 96) θύρας. Τὴν ὑπαρξίν αὐτὴν κυρίως ὅμως ἐμαρτύρει ἡ ἰδίως ἀνεύρεσις εἰς τὸν χῶρον αὐτὸν ἐνὸς κλειδιοῦ⁶ (πίν. 97β) μὲ καμπτόμενον ἄκρον, συνήθους τύπου εἰς Ἱερά, καὶ παραστάσεις κλειδούχων ἱερέων⁷. Ἀρκετὰ ὅμως τῶν ἐν λόγῳ ἐξαρτημάτων προήρχοντο ἐκ μεταγενεστέρων ἐπισκευῶν⁸ ἀλλ' ἡ χαλκίνη ἐφηλὶς ἦτο ὕστερο-ἀρχαϊκῶν χρόνων.

Τὰ ἄλλα κινητὰ εὐρήματα ἐκ τοῦ χώρου αὐτοῦ ἦσαν ὅμοια μὲ ἐκεῖνα τοῦ Ν. οἰκήματος (βλ. κατωτ.). Φαίνεται δὲ ὅτι τὰ δύο αὐτὰ οἰκήματα, κεντρικὸν καὶ Ν., εἶχον παραπλησίαν χρῆσιν.

1. Ἄρ. 336.

2. Περὶ τοῦ ὄρου βλ. ΟΡΛΑΝΔΟΝ καὶ ΤΡΑΥΛΟΝ, ἔ.ἀ., λ.

3. Ἄρ. 512, 532, (πίν. 95δ ἄνω): ὁ ἕτερος ἐκ τοῦ ναοῦ.

4. Βλ. ΟΡΛΑΝΔΟΝ καὶ ΤΡΑΥΛΟΝ, ἔ.ἀ., λ.

5. Ἄρ. 372. Αὐτόθι.

6. Ἄρ. 511.

7. JAMESON, 115. The excavation of a drowned greek temple, *Scientific American*, 231, 1974, 111 κ.έ.

8. Περὶ τῶν ἐξαρτημάτων αὐτῶν βλ. HANDFORD, The Evidence of Aeneas Tacitus on the Βάλανος and βαλανάγρα, *J.H.S.*, 46(1926), 181 κ.έ.

Οἱ διάδρομοι καὶ ἡ αὐλὴ (πίν. 84, 85, 86, 87α-γ, VIα,β)

Πρὸς Δ. τοῦ ὡς ἄνω κεντρικοῦ οἰκήματος ὑπῆρχεν, ὅπως ἐλέχθη ἤδη, πλακόστρωτος αὐλὴ. Αὐτὴ ὅμως ἐξετείνετο καὶ ὀλίγον πέραν αὐτοῦ, καὶ πρὸς Β. καὶ πρὸς Ν., ἔμπροσθεν δηλονότι καὶ τῶν δύο διαδρόμων, Β. καὶ Ν., οἱ ὅποιοι ἀνὰ εἰς ἐπλαίσιουν τὸ οἶκημα αὐτό. Ὡς ἐκ τούτου, κεντρικὸν οἶκημα καὶ διάδρομοι συναπετέλουν ἐνιαῖον σύνολον.

Ὡς μακροὶ τοῖχοι τῶν διαδρόμων αὐτῶν πάντως ἐχρησίμευον ἀφ' ἑνός, ἀνὰ εἰς, οἱ τοῖχοι τῶν στενῶν πλευρῶν τοῦ ἐν λόγῳ οἰκήματος, Β. καὶ Ν., καὶ ἀφ' ἑτέρου οἱ ἔναντι τούτων τοῖχοι τῶν πλαγίων οἰκημάτων, ἦτοι ὁ Ν. τοῖχος τοῦ Β. οἰκήματος εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ Β. διαδρόμου καὶ ὁ Β. τοῖχος τοῦ Ν. οἰκήματος εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ Ν. διαδρόμου. Οἱ δύο ὅμως αὐτοὶ διάδρομοι ἐσώθησαν εἰς διαφορετικὰ σημεῖα ἕκαστος, πρᾶγμα τὸ ὅποῖον ἐπιτρέπει μίαν γενικὴν μόνον ἀποκατάστασιν τῆς εἰκόνας τὴν ὁποίαν παρουσιάζον, λεπτομέρειαί των δὲ ἔχουν ὡς ἐξῆς :

Ὁ Β. διάδρομος (πίν. 85, VIβ) διεσώθη μερικῶς μόνον κατὰ τὸ πλακόστρωτον τῆς αὐλῆς του, ἡ ὁποία, ἐκτεινομένη πρὸς Δ., ἦτο ἔμπροσθεν αὐτοῦ καὶ ἀπετέλει καὶ συνέχειαν τῆς αὐλῆς τοῦ κεντρικοῦ οἰκήματος.

Τὸ πλακόστρωτον τοῦτο ἦτο ἐξ ἀσβεστολιθικῶν πλακῶν, ὀρθογωνίων, τοποθετημένων κατὰ τοιοῦτον τρόπον, ὥστε ἡ μακρὰ πλευρὰ των νὰ καλύπτῃ τὸ πλάτος τοῦ (ὀπισθεν αὐτῶν) κειμένου διαδρόμου (τὸ ὅποῖον ἦτο 1.23 μ.). Αἱ διαστάσεις τῶν πλακῶν αὐτῶν ἦσαν 0.50 x 0.60 μ. (ἢ 1.23μ.) Ἐσώθησαν ὅμως μόνον τρεῖς ἐξ αὐτῶν, ἦτοι ἐσώθησαν τρεῖς πλάκες τοῦ δαπέδου τῆς αὐλῆς τοῦ ἐν λόγῳ διαδρόμου, εὐρεθεῖσαι κατὰ χώραν. Ἐγκαρσίως δὲ ἐκάστης τῶν τριῶν τούτων πλακῶν καὶ εἰς ἀπόστασιν 0.42 μ. ἀπὸ τῆς στενῆς Β. πλευρᾶς των ὑπῆρχε λαξευμένη μία αὐλαξ, ἐκτεινομένη ἀπὸ Ἀ. πρὸς Δ. Ἡ αὐλαξ αὐτὴ ἦτο πλάτους 0.20 μ. καὶ βάρους 0.05 μ. Ἐσώθη ὅμως καὶ τμημα μιᾶς ἄλλης, τετάρτης, πλακὸς μὲ τὴν ἀντίστοιχον αὐλακα, ἀλλ' ὄχι κατὰ χώραν. Ἐπίσης ἐσώθη καὶ τὸ ἄκραϊον Δ. ἄκρον μιᾶς ἄλλης, πέμπτης, πλακός, μὲ τὴν ἀντίστοιχον αὐλακα, ὁμοίως δὲ ὄχι κατὰ χώραν. Τὸ ἄκρον δὲ τοῦτο ἦτο καὶ τὸ ἔσχατον ἄκρον τοῦ πλακοστρώτου αὐτοῦ, διότι κατέληγεν εἰς ἐξόγκωμα (μάγουλο), διὰ τοῦ ὁποίου καὶ διηκολύνετο ἡ πτώσις τοῦ ὕδατος εἰς κάτωθεν (τῆς αὐλῆς) κειμένην δεξαμενὴν (βλ κατωτ.).

Ὁ Ν. διάδρομος (πίν. 84, VIα) διεσώθη ὁμοίως μερικῶς μόνον ἀλλὰ κατὰ τὸ πλακόστρωτον ὀλοκλήρου τοῦ δαπέδου του, καθόλου δὲ κατὰ τὸ μέρος τοῦ πλακοστρώτου εἰς τὴν πρὸ αὐτοῦ αὐλήν.

Τὸ διασωθὲν αὐτὸ πλακόστρωτον, τοῦ Ν. διαδρόμου, ἦτο ἐκ τῆς αὐτῆς ποιότητος ἀσβεστολιθικῶν πλακῶν (λευκοφαίων), ἦτο δὲ καὶ τοῦ αὐτοῦ ὕψους (περὶ τὰ 0.12 μ.) μὲ ἐκεῖνο τῶν πλακῶν τῆς αὐλῆς τοῦ Β. διαδρόμου. Αἱ πλάκες δὲ αὐταί, τοῦ Ν. διαδρόμου, ἦσαν ἐπίσης ὀρθογωνίου σχήματος καὶ ἦσαν τοποθετημέναι κατὰ τοιοῦτον τρόπον, ὥστε ἡ μακρὰ των πλευρὰ νὰ εἶναι παραλλήλως πρὸς τὸν διάδρομον — ὄχι ἐγκαρσίως αὐτοῦ — καὶ τοὺς ἐκατέρωθεν του τοίχους καὶ νὰ ἄπτεται μάλιστα κατὰ μῆκος τοῦ ἐνὸς ἐξ αὐτῶν, τοῦ Β. (βλ. ἄνωτ.). Ἦσαν ἐπίσης αἱ πλάκες αὐταί τῶν αὐτῶν περιήπου διαστάσεων μὲ ἐκείνας τῆς αὐλῆς τοῦ Β. διαδρόμου, ἦτοι 0.60 μ. x 0.65 μ. Ἐξ ἄλλου, εἶχον λαξευμένην ἐπ' αὐτῶν αὐλακα, τῶν αὐτῶν ὁμοίως διαστάσεων μὲ ἐκείνην τῶν πλακῶν (τῆς αὐλῆς) τοῦ Β. διαδρόμου (πλάτους 0.20 μ. καὶ βάθους 0.05 μ.). Λόγω ὅμως τῆς διαφορετικῆς τοποθετήσεώς της, ὅπως ἐλέχθη, ἡ αὐλαξ αὐτῆ τοῦ Ν. διαδρόμου, ἔβαινε ὄχι ἐγκαρσίως ἀλλὰ κατὰ μῆκος τῶν πλακῶν αὐτῶν, καὶ δὴ κατὰ μῆκος καὶ πλησίον τῆς Ν. μακρᾶς των πλευρᾶς. Ἐνεκα τοῦ αὐτοῦ λόγου, παραπλευρῶς τῆς ἐν λόγῳ πλευρᾶς ὑπῆρχε καὶ δευτέρα σειρὰ πλακῶν, πλατυτέρων ὅμως κατὰ τὸ σχῆμα, μὲ περιωρισμένης κατὰ τὸ ἥμισυ διαστάσεις ἐνίοτε.

Πλὴν τῆς ὡς ἄνω αὐλακος, ἡ ὁποία εἶχε λαξευθῆ ἐπὶ τῶν πλακῶν τοῦ δαπέδου τοῦ διαδρόμου τούτου, εἶχε λείαν ἐπιφάνειαν καὶ ἔβαινε κατὰ μῆκος του καὶ εἰς τὸ μέσον περιήπου (βλ. ἄνωτ.) τοῦ κυρίου ἄξονος του (ἀπὸ Ἀ. πρὸς Δ.), ὑπῆρχε καὶ μία ἄλλη αὐλαξ, πολὺ μικροῦ μήκους καὶ μὲ ἀντίθετον κατεύθυνσιν, βαίνουσα ἀπὸ Β. πρὸς Ν. καὶ ἔχουσα ἀδρᾶν ἐπιφάνειαν. Ἡ ἐν λόγῳ αὐλαξ, ἔχουσα λαξευθῆ μὲ χονδρὸν ἐργαλεῖον, ἤρχιζεν ἐκ τοῦ Β. τοίχου τοῦ διαδρόμου ἢ (Ν. τοίχου τοῦ κεντρικοῦ οἰκήματος) καί, ἐκτεινομένη εἰς ἀπόστασιν 0.40 μ., κατέληγεν εἰς τὴν ὡς ἄνω ἄλλην αὐλακα, τὴν μακρὰν, τέμνουσα τὴν μίαν πλευρὰν της κατ' ὀρθὴν γωνίαν καὶ ἔχουσα σαφῆ ρῦσιν πρὸς αὐτήν. Προφανῶς ἡ αὐλαξ αὐτῆ ἦτο μεταγενεστέρα καὶ ἐχρησίμευε διὰ νὰ χύνεται κάποιον ὑγρὸν ἐκ τοῦ ὡς ἄνω τοίχου, ὑπὸ ἀτόμου μὴ ὄρατοῦ εἰς τὸν διάδρομον ἢ τὴν αὐλήν. Τὸ ὑγρὸν δὲ τοῦτο ἀνεμειγνύετο προφανῶς τελικῶς μὲ τὸ ἱερὸν ὕδωρ τὸ ὁποῖον ἔρρεε διὰ τῆς κανονικῆς ὡς ἄνω αὐλακος τοῦ δαπέδου τοῦ (Ν.) διαδρόμου (καὶ προφανῶς εἰς τὴν τοῦ πρὸ αὐτοῦ αὐλήν), ὁπόθεν καὶ ἐχού-

νετο, (ὄπως καὶ τὸ ἱερόν ὕδωρ τοῦ Β. διαδρόμου) εἰς τὴν κάτωθεν αὐτῆς δεξαμενὴν. Σημειωτέον, ἡ διοχέτευσις τοῦ ὕδατος πηγῆς δι' αὐλάκων, λαξευμένων ἐπὶ πλακῶν εἰς κρηνικὰ καὶ ἄλλα κτίσματα ἦτο συνήθης εἰς τὴν Ἀρκαδίαν¹ (πίν. 102γ, δ).

Τὸ ὑπόλοιπον τῆς αὐλῆς (πρὸ τοῦ κεντρικοῦ οἰκήματος (πίν. 86, 87α-γ VIα, β).

Διεσώθη μερικῶς μόνον (κατὰ τὸ πλακόστρωτον δάπεδόν της). Συγκεκριμένως : πλακόστρωτον μὲν δὲν ἐσώθη πρὸ τοῦ Ν. διαδρόμου, ὅπως ἐλέχθη. Ἀλλὰ ἐσώθη ἐν μέρει ἀμέσως βορειότερον καὶ ἐν συνεχείᾳ αὐτοῦ : πρὸ τοῦ Ν.Δ. ἄκρου τοῦ κεντρικοῦ οἰκήματος. Τὸ πλακόστρωτον τοῦτο ὅμως ἀπετελεῖτο ἐκ πλακῶν διαφορετικῶν τῶν ὡς ἄνω (λευκοφαίων) πλακῶν τῶν δαπέδων τῶν δύο διαδρόμων καὶ τῶν αὐλῶν των, ἦτο δὲ ὅμοιον μὲ τὸ δάπεδον τῶν μακρῶν πλευρῶν τῆς αὐλῆς τοῦ ναοῦ, πιθανῶς προερχόμενον ἐξ ἐπισκευῆς μεταγενεστέρων χρόνων : Τὸ χρῶμα των ἦτο τεφρόν, τὸ σχῆμα των τετράγωνον περίπου καὶ τὸ ὕψος των μικρότερον κατὰ πολὺ τῶν ὡς ἄνω (λευκοφαίων) πλακῶν τῶν διαδρόμων καὶ τῆς αὐλῆς των. Τὸ μέγεθός των γενικῶς ἦτο ὡς ἐξῆς : Τὸ πλάτος των ἐποίκιλλεν μεταξὺ 0.73 μ. καὶ 0.74 μ. καὶ τὸ μῆκος των μεταξὺ 0.76 μ. καὶ 0.92 μ.

Ἀλλὰ κατὰ τὸ μέσον καὶ τὸ Β. μέρος τῆς ἐν λόγῳ αὐλῆς παρουσιάζετο πάλιν πλακόστρωσις, ἡ ὅποια ἦτο ἐπίσης διαφορετικῆ· Ἦτο, ὁμοία δὲ μὲ τὴν πλακόστρωσιν τῶν δαπέδων τῶν διαδρόμων καὶ τῆς αὐλῆς των, λευκοφαίου δηλαδή καὶ πάλιν χρώματος, ἀρκετοῦ πάχους ἀλλὰ σχήματος ἄλλοῦ τετραγώνου καὶ ἄλλοῦ ὀρθογωνίου· ἄλλοῦ δὲ πάλιν ἡ πλακόστρωσις αὐτὴ εἶχε θρυμματισθῆ, ἐνῶ ἄλλοῦ εἶχεν ἐξαφανισθῆ ἐντελῶς. Εἰς τὴν τελευταίαν αὐτὴν περίπτωσιν, εἰς πολὺ μεταγενεστέρους χρόνους, ἀντὶ πλακῶν, εἶχον χρησιμοποιοηθῆ, τὰ πῆλινα ἀρχιτεκτονικὰ ὡς ἄνω μέλη².

Εἰς τὸ Β. ὅμως ὡς ἄνω ἄκρον τοῦ πλακοστρώτου τῆς ἐν λόγῳ αὐλῆς πρὸ τοῦ ὡς ἄνω (κεντρικοῦ) οἰκήματος, ἀντὶ ἐπιπέδου πλακός, ὑπῆρχεν ὀρθογώνιον κοίλωμα ἐκ πλακός ἐν ἐσοχῇ, βάθους 0.12 μ., μήκους 0.79 μ. καὶ πλάτους 0.52 μ. Ἐντὸς αὐτοῦ δὲ διετηρεῖτο μέρος τῆς μολυβδίνης ἐπενδύσεως (πίν. 14β ἄνω), κατὰ τὴν Ν.Δ. γωνίαν, ἐνὸς σφηνωμένου ἐκεῖ

1. Βλ. ΟΡΑΑΝΔΟΝ, Α.Ε. 1911, 201 καὶ 205,

2. Βλ. σελ. 150 καὶ 172.

ὀρθογωνίου ἀντικειμένου, τῶν αὐτῶν διαστάσεων μὲ τὴν ἐσοχὴν. Περὶ τῆς ἐρμηνείας δὲ τῆς ἐσοχῆς αὐτῆς, βλ. ἀμέσως κατωτέρω¹.

Τὰ πλάγια (B. καὶ N.) οἰκήματα (πίν. 77-83, 86, VIα,β)

Ἦσαν ὅμοια, ὑπὸ μορφήν πτερυγῶν, ἀνά ἓν ἐκατέρωθεν (τοῦ κεντρικοῦ οἰκήματος καὶ τῶν διαδρόμων του (βλ. ἀνωτ.), διὰ τῶν ὁποίων διήρχετο τὸ ἱερὸν ὕδωρ, προτοῦ νὰ καταλήξῃ εἰς τὴν κάτωθεν αὐτῶν κειμένην δεξαμενὴν. Ἦσαν δὲ ὀρθογωνίου σχήματος καὶ τῶν αὐτῶν διαστάσεων ἀμφοτέρα, ἦτοι μήκους 11 μ. καὶ πλάτους 7.60 μ.

Ἐκ τῶν δύο αὐτῶν οἰκημάτων ἀνεσκάφη τὸ 1969² ἐξ ὀλοκλήρου τὸ N. οἶκημα, ἐνῶ τὸ B. οἶκημα ἀνεσκάφη τὸ 1980 καὶ τὸ 1981³. Ἀλλά, ἐνῶ τὸ πρῶτον ἐξ αὐτῶν (N.) διεσώζετο εἰς σχετικῶς ἱκανοποιητικὴν κατάστασιν καὶ ὡς πρὸς τὴν ἀνωδομίαν του, τὸ δεύτερον (B.) παρουσίαζε τὴν εἰκόνα μιᾶς σχεδὸν ὀλοσχεροῦς καταστροφῆς καὶ διετήρει ἐλάχιστα μόνον ἴχνη, ἐπιτρέποντα ὅμως τὴν ἀπλήν ἐξακριβώσιν τῶν διαστάσεών του. Ἀναλυτικώτερον τὰ τῶν δύο αὐτῶν οἰκημάτων ἔχουν ὡς ἔπεται :

Τὸ N. οἶκημα (πίν. 77-83, VIα)

Τοῦτο εὐρίσκετο εἰς σχετικὸν βάθος, ἐντὸς τῆς ἐκεῖ κλιτύος, ἡ ὁποία ἐν συνεχείᾳ διεμορφοῦτο εἰς χαράδραν : μεταξὺ τῆς κλιτύος καὶ τοῦ βάρθρου τοῦ βωμοῦ. Ὁ χῶρος τῆς εἶχε δὲ ὑποστῆ διὰ τοῦτο ἐκβραχισμόν. Καὶ τοῦτο, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν χῶρον τοῦ B. οἰκήματος, τὸ ὁποῖον (εὐρισκόμενον πλησιέστερον πρὸς τὸν χῶρον τῆς πλακοστρώτου Ἱερᾶς ὁδοῦ καὶ τοῦ δαπέδου τοῦ βάρθρου τοῦ βωμοῦ, ἦτοι ἐπὶ τοῦ ἐπιπέδου χώρου τοῦ αὐχένος, ἦτο πανταχόθεν ἐλεύθερον καὶ χωρὶς ὁ χῶρος του νὰ ἔχη ἀπαιτήσιν ἐκβραχισμόν. Μὲ ἄλλους λόγους, τὸ N. οἶκημα, ὅπως καὶ τὸ τελεστήριον, ἦτο κατὰ τὴν προσθίαν πλευρὰν ἰσόγειον, ἐνῶ κατὰ τὴν ὀπισθίαν πλευρὰν του ἦτο κατώγειον. Ἀλλὰ εἶχε δύο ὀρόφους, ὥστε κατὰ τὴν πλευρὰν αὐτὴν (Δ.) παρουσιάζετο ὡς «ἀνωγαιοκατώγειον»⁴,

1. Βλ. σελ. 170.

2. Π.Α.Ε. 1969, 74, σχ. 1, πίν. 95 β.

3. Π.Α.Ε. 1980, ἔ.δ. καὶ Π.Α.Ε. 1981, ἔ.δ.

4. Βλ. ΟΡΑΛΑΝΔΟΝ καὶ ΤΡΑΥΛΟΝ ἔ.δ., λ.

Τὸ ὀρθογώνιον τοῦτο οἰκήμα (διαστάσεων 11 μ. x 7.60 μ.) ἔσωζε λείψανα τῶν ἐξωτερικῶν ἀλλὰ καὶ τῶν ἐσωτερικῶν τοίχων του.

Ἐσώζετο, ἐν πρώτοις, ὁ τοιχοβάτης του εἰς ἀρκετὰ μέρη τῶν τριῶν (ἐξωτερικῶν: Δ. Β. Ν.) πλευρῶν του. Τὸ μῆκος τῶν ἀσβεστοπλίνθων τοῦτου ἐκυμαίνετο μεταξύ 1 μ. καὶ 0.40 μ. καὶ τὸ πλάτος των μεταξύ 0.60 μ. καὶ 0.50 μ. Ἦτο δὲ ὅμοιος μὲ τὸν τοιχοβάτην τοῦ ναοῦ, στερούμενος, σὺν τοῖς ἄλλοις, εὐθυνηρίας. Ἐπὶ τοῦ τριχοβάτου δὲ αὐτοῦ ἐσώζοντο εἰς ὠρισμένα μέρη, εἰς τὴν Β.Δ. γωνίαν καὶ Δ. πλευράν του καὶ μερικοὶ ὀρθοστάται εἰς τὴν θέσιν των, ὕψους 0.55 μ., μήκους 1.30 μ. καὶ πάχους 0.20 μ. ἕως 0.25 μ. Εἰς τὴν Δ. δὲ πλευράν του εὐρίσκοντο κατὰ μῆκος της ἀλλὰ, κατόπιν διολισθήσεως, ἦσαν πρὸ αὐτῆς.

Ἐκείνη ὁρθοστάται ὅμως ὑπῆρχον καὶ πρὸς Ἄ. τοῦ οἰκήματος εἰς μικρὰν ἀπόστασιν ἀπ' αὐτοῦ, ἐπὶ τῆς ἐκεῖ ἄνωθεν κλιτύος, ἀντιστοίχων διαστάσεων. Ἀλλὰ ἐξ αὐτῶν οἱ πλεῖστοι ἦσαν θραυσμένοι. Αὐτοὶ φαίνεται ὅτι εἶχον καταπέσει, κατολισθήσαντες πρὸς Ἄ. ἐκ τῆς θέσεώς των. Δὲν εὐρίσκοντο ὅμως εἰς σειρὰν (ἴσως διότι ὁ χῶρος ἐκαλλιεργεῖτο μέχρι τινὸς καὶ εἶχον μετατοπισθῆ σχετικῶς). Ὑπῆρχον πάντως τρεῖς ἐξ αὐτῶν εἰς κάποιαν σχετικὴν σειρὰν καὶ ἀπόστασιν μεταξύ των. Κάτωθεν ἐν τούτοις αὐτῶν δὲν ἦτο ὁ ὀπίσθιος (Ἄ.) τοῖχος τοῦ (ἰσογείου) τοῦ Ν. οἰκήματος. Ὁ τοῖχος αὐτὸς δὲν ἀκουμποῦσεν ἐπὶ τῆς δημιουργηθείσης, μετὰ τὸν ἐκβραχισμόν, ὀρθοπλαγιάς (ὅπως συνέβαινεν εἰς τὸ τελεστήριον, βλ. ἄνω.) ἀλλ' ἦτο πρὸς Δ. αὐτῆς εἰς ἀπόστασιν 1.30 μ. ἀπ' αὐτῆς, ἐνῶ ὁ μεταξύ αὐτοῦ καὶ αὐτῆς χῶρος εὐρέθη νὰ ἔχη ἐπιχωσθῆ, περιλαμβάνων σὺν τοῖς ἄλλοις καὶ τεμάχια πηλίνου ἀγωγοῦ. Ἄνωθεν τῆς ἐπιχώσεως αὐτῆς εὐρέθησαν ἐν μέρει κατακείμενοι οἱ ὡς ἄνω ὀρθοστάται. Διὰ τοῦ ἀγωγοῦ αὐτοῦ δὲ πιθανῶς καὶ μέσῳ τοῦ ὡς ἄνω χώρου —μεταξὺ ὀρθοπλαγιάς καὶ (ὀπισθίου) Ἄ. τοίχου τοῦ Ν. οἰκήματος— διήρχετο, κατερχόμενον διὰ (πηλίνου) φρεατίου, τὸ ἱερὸν ὕδωρ, πρὸς τὴν αὐλάκα τοῦ Ν. καὶ περαιτέρω πρὸς τὴν τοῦ Β. διαδρόμου, ἐκατέρωθεν τοῦ κεντρικοῦ οἰκήματος τοῦ οἰκοδομήματος. Ἡ σημειωθείσα καταστροφή τοῦ ἀγωγοῦ, ἔργον προφανῶς τῶν Χριστιανῶν, ἀπέβλεπεν εἰς τὴν πάση θυσίᾳ διακοπὴν τῆς ροῆς τοῦ ὕδατος τούτου (διὰ τῶν ὡς ἄνω αὐλάκων) περιλαβοῦσα καὶ τὴν καταστροφὴν τοῦ μετὰ ὀρθοστατιῶν Ἄ. τοίχου, τοῦ ἐξωθεν ὄρατοῦ, τοῦ ἀνωγείου τοῦ Ν. οἰκήματος. Ὁ τοῖχος αὐτὸς εὐρίσκετο περίπου 2 μ. ὑψηλότερον τοῦ εἰς ἀπόστασιν 1.30 μ. πρὸς Δ. καὶ κάτωθεν ἀλλὰ μὴ ὄρατοῦ ἐξωθεν (ἐσωτερικοῦ καὶ ὀπισθίου) τοίχου τοῦ κατωγείου του ἀλλὰ καὶ τοῦ Δ. τοίχου

τοῦ κατωγείου. Καὶ τοῦτο συνέβαινε, διότι, ὡς ἀνωγειοκατώγειον, τὸ κτήριον ἦτο διώροφον καὶ ὁ κάτω ὄροφος ἐλογίζετο ὡς κατώγειον ὅσον ἀφορᾷ τὴν 'Α. πλευράν του καὶ ὡς ἰσόγειον ὅσον ἀφορᾷ τὴν Δ. πλευράν του, ἐνῶ ὁ ἄνω ὄροφος ἐλογίζετο ὡς ἰσόγειον ὅσον ἀφορᾷ τὴν 'Α. πλευράν του καὶ ὡς ἀνώγειον ὅσον ἀφορᾷ τὴν Δ. πλευράν του.

Ἐσωτερικῶς, ἐξ ἄλλου, τὸ οἶκημα τοῦτο εἶχε ἀρκετὰ λείψανα τοίχων. Ἐν πρώτοις, ἐσώζοντο λείψανα ἐνὸς ἐγκαρσίου τοίχου, βαίνοντος ἀπὸ 'Α. πρὸς Δ., πλάτους 0.65 μ., καὶ χωρίζοντος τὸν ἐσωτερικὸν χῶρον εἰς δύο ἡμίση. Ὁ τοῖχος αὐτὸς εἶχε κατὰ πολὺ μεγαλύτερον πλάτος ἀπ' ὅσον οἱ ἐξωτερικοὶ τοῖχοι, τὸ πλάτος τῶν ὁποίων εἶχεν ὡς ἐξῆς : τοῦ Δ. τοίχου ἦτο 0.40 μ., τοῦ Β. καὶ τοῦ Ν. 0.52 μ. καὶ τοῦ 'Α., πρὸς τὴν ὀρθοπλαγίαν, ἦτο 0.28 μ. Πλὴν τοῦ ὡς ἄνω ἐσωτερικοῦ τοίχου, τὸ οἶκημα εἶχε καὶ μερικοὺς ἄλλους, διαφορετικῆς κατασκευῆς, ἐσωτερικοὺς τοίχους, κατασκευασθέντας μεταγενεστέρως καὶ μετὰ τὴν κατάργησιν τοῦ τοίχου αὐτοῦ. Οἱ μεταγενέστεροι αὐτοὶ τοῖχοι, τεμνόμενοι μεταξύ των κατ' ὀρθὴν γωνίαν, ἐδημιουργοῦν : ἀφ' ἐνὸς τέσσαρας μικροὺς χώρους καὶ ἀφ' ἑτέρου δύο βραχίονας (πλάτους 0.90 μ. μόνον), ὑπὸ μορφὴν διαδρόμων ξυλίνων κλιμάκων («καταβάσεων»)¹. Διὰ τῶν κλιμάκων δὲ αὐτῶν ἐγένετο ἡ προσπέλασις εἰς τοὺς δύο νοτιωτέρους μικροὺς χώρους (δωμάτια ;), ἐκ τοῦ ἄνωθεν ὀρόφου. Οἱ χῶροι δὲ αὐτοὶ παρουσιάζοντο ἀμφότεροι πανταχόθεν κλειστοί. Εἰς δὲ τοὺς ὑπολοίπους δύο ἄλλους, ἀκόμη μικροτέρους, χώρους, τοὺς βορειοτέρους, ἢ προσπέλασις φαίνεται ὅτι ἐγένετο διὰ μικροῦ θυρώματος εἰς ἕκαστον, τὸ ὁποῖον ἠνοίχθη ἐπὶ τοῦ Β. τοίχου των, τοῦ καὶ Β. τοίχου τοῦ οἰκήματος, χρησιμεύοντος καὶ ὡς μεσοτοίχου πρὸς τὸν Ν. διάδρομον. Ὅλοι οἱ ἐσωτερικοὶ αὐτοὶ τοῖχοι, πάχους 0.40 μ. - 0.50 μ., ἐνεθύμιζον τοὺς τοίχους τῆς ἐσωτερικῆς ἐπενδύσεως τῶν τοίχων τοῦ τελεστηρίου καὶ τοῦ ναοῦ, ὡς καὶ τὸν Δ. (ὀπίσθιον) τοῖχον τοῦ τελεστηρίου. Τὰ μεγέθη δὲ τῶν τεσσάρων ὡς ἄνω χώρων (δωματίων) τοῦ οἰκήματος, οἱ ὁποῖοι ἐδημιουργοῦντο διὰ τῶν τοίχων αὐτῶν, εἶχον ὡς ἀκολουθῶς : ὁ χῶρος παρὰ τὴν Β.Δ. γωνίαν ἦτο 4.50 x 2.50 μ., ὁ παρὰ τὴν Ν.Δ. γωνίαν ἦτο 2.30 μ. x 3.40 μ., ὁ παρὰ τὴν Β.'Α. γωνίαν ἦτο 3.40 μ. x 3.60 μ. καὶ ὁ παρὰ τὴν Ν.'Α. γωνίαν, 4.60 μ. x 2.50 μ. Καὶ τὸ μὲν πλῆρες ὕψος τῶν τοίχων αὐτῶν (καὶ ἐπομένως καὶ τῶν ὡς ἄνω δωμα-

1. Ἀπὸ θη λ.

τίων) παραμένει άγνωστον, γνωστὸν ὅμως εἶναι ὅτι τὸ (εἰς πολλὰ ση-
μεῖα) σωζόμενον μέγιστον ὕψος του ἦτο 1.50 μ. καὶ ἡ ἀπόστασις τῶν
ὀρθοστατῶν τοῦ ἀνωγείου, τῆς 'Α. (βλ. ἀνωτ.) πλευρᾶς ἦτο 2 μ. ἀπὸ
τοῦ δαπέδου των.

Ἐξωτερικῶς πάντως τὸ οἶκημα τοῦτο παρουσιάζετο εἰς τὸν ἐπι-
σκέπτην (ὅπως ἤρχετο ἐκ τῆς Ἱερᾶς Ὀδοῦ) ὡς διώροφον μὲν ἀλλὰ ἄνευ
θυρώματος κατὰ τὴν ὀρατὴν, κυρίαν ἰσόγειον - κατώγειον πλευράν του (Δ.),
ἔχον μορφήν κτίσματος ἰδρυμένου, οὕτως εἰπεῖν, ἐπὶ βάθρου. Ἡ ὕπαρξις τῶν
δύο θυρωμάτων εἰς τὸ ἰσόγειον - κατώγειον, ἐπὶ τῆς Β. (μὴ ὀρατῆς : τῆς
ἐντὸς τοῦ Ν. διαδρόμου) πλευρᾶς του, ἐνεθύμιζε κατὰ τοῦτο, τὴν ἀντί-
στοιχον ὕπαρξιν θυρώματος ἐπὶ τῆς, ὑπὸ μορφήν βάθρου., Δ. πλευρᾶς τοῦ
'Ερεχθείου¹ εἰς τὸ ἐκεῖ ἐπίσης ἰσόγειον - κατώγειον.

Ἐπάρχει ὅμως ἀσάφεια ὡς πρὸς τὴν θέσιν τῆς κυρίας εἰσόδου τοῦ
οἰκήματος. Ἐν πρώτοις, αὐτὴ ἀποκλείεται νὰ ἦτο εἰς τὸ ἰσόγειον - κατώγειον,
διότι : α) ἡ Δ. πλευρὰ του ἐκλείετο δι' ὀρθοστατῶν· β) ἡ ἐναντι αὐτῆς
'Α. πλευρὰ του, οὔσα ἐπὶ τῆς κλιτύος, ἦτο τυφλή· γ) ἡ στενὴ Β. πλευρὰ
του εὐρίσκετο ἐσωτερικῶς τοῦ Ν. διαδρόμου καὶ πρὸ τῆς αὐλακος τοῦ
ἱεροῦ ὕδατος καὶ ἐκλείετο ὁμοίως δι' ὀρθοστατῶν (οἱ ὁποῖοι παρεβιά-
σθησαν εἰς μεταγενεστέραν ἐποχὴν πρὸς δημιουργίαν τῶν δύο μικρῶν θυρω-
μάτων ἐν εἴδει «ὀρσοθυρῶν», βλ. ἀνωτ.)· καὶ δ) ἡ ἑτέρα στενὴ, ἡ Ν.,
πλευρὰ του, ὅπως καὶ ἡ Δ., ἦτο τυφλή (ἐπὶ τῆς κλιτύος). Ἡ εἴσοδος ἐπο-
μένως θὰ ἦτο ἐπὶ τοῦ ἀνωγείου καὶ ἐπὶ τῆς στενῆς ἀκραίας, τῆς Ν., πλευ-
ρᾶς του, διότι : α) ἡ 'Α. πλευρὰ τοῦ ἀνωγείου ἐκλείετο δι' ὀρθοστατῶν· καὶ
ἡ Β. πλευρὰ του, ὡς καὶ ἡ Δ., ἦσαν ὑπερκείμεναι τοῦ ἐδάφους. Ἀλλὰ
καὶ β) διότι : ἡ πλευρὰ αὐτῆ, ἡ Ν., ἦτο ἀντίστοιχος πρὸς τὴν πλευράν
εἰσόδου τοῦ ἑτέρου, τοῦ Β., οἰκήματος· καὶ γ) παρουσιάζετο ἐκεῖ σαφῆς
ἐνδειξις ὅτι ὑπῆρχε κάποιον μικρὸν προαύλιον. Ἡ ἐνδειξις αὐτὴ συνίστα-
το εἰς τὸ ἐξῆς : εἰς τὴν Ν.Δ. γωνίαν τοῦ οἰκήματος καὶ εἰς ἀπόστασιν 1.20 μ.
ἀπ' αὐτῆς ὑπῆρχε γωνιακὸς ἀναλημματικὸς τοῖχος, 1 μ. x 0,50 μ., πρὸς
στήριξιν τῶν χωμάτων καὶ τὴν δημιουργίαν κάποιου πλατώματος πρὸ τῆς
ὑπερκειμένης ὡς ἄνω Ν. πλευρᾶς τοῦ (ἀνωγείου) τοῦ οἰκήματος.

1. Περὶ τῆς διαρθρώσεως τοῦ Ἱερέχθου βλ. STEVENS - PATON, *The Frechttheim* (1927).
'Επίσης ΚΟΝΤΟΛΕΟΝΤΟΣ, *Τὸ Ἱερέχθειον ὡς χώρος χθονίας λατρείας* (1948) καὶ ΤΡΑΥΛΟΥ, Ἡ
ἐσωτερικὴ διάταξις τοῦ Ἱερέχθου *A.A.A.* (1971), 77 κ.έ.

Ὡς πρὸς τὰ κινητὰ εὐρήματα τοῦ Ν. οἰκήματος, δεόν νὰ παρατηρηθοῦν τὰ ἀκόλουθα: α) Αὐτὰ ὁμοιάζον κατ' ἐξοχὴν πρὸς τὰ εὐρήματα τοῦ τελεστηρίου. Ἦσαν δὲ γενικῶς: λείψανα ὀστῶν ζώων, πήλινα εἰδῶλια (καὶ ἐν μολύβδινον), σημαντικὸς ἀριθμὸς θραυσμάτων πηλίνων μικρῶν καὶ μεγάλων ἀγγείων (πινακίων σκύφων καὶ λεκανίδων), ἀπὸ τοῦ 4ου κυρίως αἰῶνος π.Χ. καὶ μετέπειτα, καθὼς καὶ χυτρῶν, θραύσματα πηλίνων λύχνων, θραύσματα χαλκίνων ἀγγείων, μυροδοχείων κ.ἄ.

Ἐξ ἄλλου, ὅπως καὶ εἰς τὸ τελεστήριον, τὰ χρώματα τοῦ οἰκήματος αὐτοῦ ἦσαν ὁμοίως ἐλαιώδη καὶ μαῦρα, μὲ ἄφθονον τέφραν καί, πλὴν τῶν ὡς ἄνω εὐρημάτων, περιεῖχον οἰκοδομικὸν ὑλικὸν (τεμάχια ἀσβεστοπλίνθων καὶ λίθους) μὲ ἄφθονα κεραμεικὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, κυρίως ἐκ στρωτήρων καὶ καλυπτῆρων κορινθιακοῦ τύπου ἀλλὰ καὶ λακωνικοῦ.

Τὸ Β. Οἶκημα (πίν. 86, VIβ)

Τοῦτο εὐρίσκετο ἐπὶ ἐπιπέδου (πίν. 86) ἐπιφανείας (βλ. ἄνωτ.), ἦτο δὲ ὁμοίου σχήματος (ὀρθογωνίου) μὲ τὸ Ν. οἶκημα καὶ τῶν αὐτῶν (11 μ. x 7.60 μ.) διαστάσεων μὲ αὐτό. Ἐν ἀντιθέσει ὅμως πρὸς τὸ Ν. οἶκημα, τοῦτο εἶχεν ὑποστῆ ἐκτεταμένην καταστροφὴν. Λεπτομέρειαι τοῦ ἔχουν ὡς ἑξῆς:

Ἐκ τοῦ Ἀ. τοίχου του δὲν ἐσώζετο εἰμὴ ἢ Β. Ἀ. γωνία καὶ αὐτὴ ἐν μέρει μόνον καὶ συγκεκριμένως τὸ Ἀ. τέρμα τμήματος τοῦ ἐκεῖ τοιχοβάτου τοῦ Β. τοίχου. Ὁ τοιχοβάτης αὐτὸς φαίνεται ὅτι εἶχε τὸ αὐτὸ πλάτος μὲ τὸν τοιχοβάτην τοῦ Δ. τοίχου τοῦ Ν. οἰκήματος. Τοιχοβάτης ἐσώζετο ἐπίσης εἰς ὠρισμένα σημεῖα τῆς Δ. πλευρᾶς τοῦ Β. οἰκήματος, περιλαμβανομένης καὶ τῆς Β. Δ. γωνίας. Ἦτο δὲ ὁμοίας ἐπίσης κατασκευῆς μὲ τὸν τοιχοβάτην τῆς Δ. πλευρᾶς τοῦ Ν. οἰκήματος καὶ τὸ μέγεθος τῶν ἀσβεστοπλίνθων του ἐποίκιλλεν ἀντιστοίχως, κυμαινόμενον ἀπὸ 0.60 μ. ἕως 0.80 μ., ἐνῶ τὸ πλάτος των ἦτο τὸ αὐτὸ μὲ ἐκεῖνο τῶν τοῦ τοιχοβάτου τῆς Δ. πλευρᾶς τοῦ Ν. οἰκήματος. Οὐδεὶς ὀρθοστάτης ὅμως ἐσώθη ἐκ τῶν τοίχων αὐτῶν τοῦ Β. οἰκήματος. Ἄλλωστε καὶ ὁ τοιχοβάτης, ὁ ὁποῖος, ὅπως ἐλέχθη, ἐσώθη κατὰ τὴν Δ. πλευρᾶν, περιωρίζετο εἰς τὸ Β. μέρος της κυρίως. Τὸ ὑπόλοιπον μέρος της, μαζὶ μὲ τὸν παρακείμενον Β. διάδρομον ἀπετέλει μίαν λιθοβολήν, ἢ ὁποία ἐξετείνετο καὶ εἰς τὸν πρὸ αὐτοῦ χῶρον (πρὸς Δ. αὐτοῦ) καὶ τὴν αὐλήν, ὡς καὶ εἰς αὐτόν τοῦ Β. διαδρόμου. Ἡ λιθοβολὴ αὐτὴ ἄλλωστε ἐξετείνετο καὶ εἰς τὸ

ἀντίστοιχον χώρον ἐσωτερικῶς τοῦ οἰκήματος, τὸ ὅποιον εἰς τὸ ὑπόλοιπόν του ἐφαίνετο νὰ εἶχεν ἀποψιλωθῆ παντὸς τοίχου καὶ ἄλλου ὕλικου.

Ἡ εἴσοδος εἰς τὸ οἶκημα εὐρίσκετο ἐπὶ τῆς Β. πλευρᾶς του, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴν ἀνεύρεσιν τεμαχίου πηλίνης ἐπαετίου σίμης κατὰ τὸ Δ. ἄκρον τῆς πλευρᾶς αὐτῆς (βλ. κατωτ.).

Ἡ δ ρ ὤ ς (πίν. 136)

Πλησίον καὶ εἰς τὰ Β. Ἀ. τοῦ Β. οἰκήματος ὑπῆρχε χοανοειδῆς λάκκος (2 μ. x 2 μ. περίπου), ὁ ὅποιος, κατὰ τὰ λεγόμενα τῶν ἐργατῶν, ἠνοίχθη διὰ τὴν κατασκευὴν ἀσβεστοκαμίνου (βλ. ἄνωτ.). Ἴχνη ὅμως ἀσβέστου καὶ καμίνου δὲν εὐρέθησαν εἰς τὸν ὡς ἄνω ὑπ' αὐτῶν ὑποδεικνυόμενον λάκκον. Ἐντὸς τοῦ λάκκου δὲ αὐτοῦ ὑπῆρχε κατακρημνισμένον οἰκοδομικὸν ὕλικόν (θραύσματα ἀσβεστοπλίνθων καὶ λίθοι, ὡς καὶ χῶμα, διὰ τῶν ὁποίων εἶχε καταχωσθῆ τὸ χοανοειδὲς ἄνοιγμά του. Ἐπειδὴ ἀντίστοιχον φαινόμενον παρατηρήθη καὶ εἰς τὴν Δωδώνην¹ καὶ ὁ ἐκεῖ λάκκος, πρὸ τῆς εἰς αὐτὴν Ἱερᾶς Οἰκίας, ἐθεωρήθη ὅτι προῆλθεν ἀπὸ τὴν ἐκρίζωσιν τῆς ἐκεῖ ἄλλοτε Ἱερᾶς δρυός, ὑποθέτομεν ὅτι κάτι ἀνάλογον συνέβη καὶ εἰς τὸν ὡς ἄνω χώρον, ὅπου ὑπῆρχεν ὁ ἐν λόγῳ λάκκος, εἰς τὰ Β. Ἀ. τοῦ Β. οἰκήματος καὶ περὶ τὰ 6 μ. περίπου Ν. Ἀ. τοῦ Ν. τέρματος τῆς Ἱερᾶς ὁδοῦ.

Ἡ πλευρὰ αὐτὴ ἴσως ἀπετέλει καὶ τὸν χώρον εἰσόδου εἰς τὸ οἶκημα αὐτό. Ἡ ἐκρίζωσις δὲ τῆς δρυός ἦτο ἔργον τῶν Χριστιανῶν πιθανῶς (βλ. σελ.), εὐρίσκετο ὅμως, —ὅπως φαίνεται— εἰς τὰ πλαίσια μιᾶς γενικωτέρας παραδόσεως, εἰς τὴν ὁποίαν περιλαμβάνετο τόσον ἡ ἐκρίζωσις τοῦ ἱεροῦ δένδρου (δρυός) τῶν Β. Εὐρωπαίων, τοῦ θεοῦ Thor (ἀντίστοιχον τοῦ Διὸς) τῶν Γερμανῶν, ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν, οἱ ὅποιοι τὸ ἀντικατέστησαν τότε δι' ἐλάτου (ἐνταχθέντος ἐφεξῆς εἰς τὴν χριστιανικὴν παράδοσιν), ὅσον καὶ ἡ ἐκρίζωσις τῆς δρυός εἰς αὐτὴν ταύτην τὴν κοιτίδα τοῦ Χριστιανισμοῦ.²

Ἡ ἐκρίζωσις αὐτὴ τῆς δρυός, πρὸ τοῦ Β. οἰκήματος, καὶ ἡ μετὰ ταύτης συνδεομένη ἄσκησις λατρείας εἰς τὸ οἶκημα αὐτό, ἴσως νὰ ἐξηγῆ καὶ τὴν εἰκόνα τῆς βιβλικῆς, οὕτως εἰπεῖν, καταστροφῆς τοῦ οἰκήματος αὐτοῦ. Δυνατὸν ἐπίσης νὰ ἐξηγῆ καὶ τὴν καταστροφὴν τοῦ ὅλου χώρου παρ' αὐτὴν,

1. Βλ. ΔΑΚΑΡΗΝ, Ἡ Ἱερὰ οἰκία τῆς Δωδώνης Α.Ε., 1959, 150.

2. Βλ. σελ. 275.

ὅλως ἀνωμάλου βράχου πλέον. Διὰ τοῦτο δὲν ἐπιτρέπεται μὲν νὰ ἐξαχθῇ ἄμεσον συμπέρασμα ὅτι αὐτὴ περιεβάλλετο ὑπὸ περιβόλου, δηλαδὴ ὅτι εὐρίσκετο εἰς ἄβατον χῶρον. Ἐμμέσως ὅμως, κατόπιν συσχετισμοῦ μὲ τὴν Δωδωναίαν δρυῖν, θὰ πρέπη νὰ θεωρηθῇ ὅτι ἀπὸ κάποιας ἐποχῆς καὶ ἐξῆς περιεβάλλετο καὶ αὐτὴ ὑπὸ περιβόλου.

Ἡ στήλη (πίν. 87γ)

Ἡ εὐρεθεῖσα, κατὰ τὸ Β. μέρος τοῦ πλακοστρώτου δαπέδου (βλ. ἄνωτ.) τῆς ἀύλης τοῦ κεντρικοῦ οἰκήματος ἐσοχὴ ὀρθογωνίου σχήματος (0.79 μ. x 0.52 μ., βάθους 0.12 μ.), ἡ ὁποία διέσωζε καὶ μέρος¹ τῆς μολυβδίνης τῆς ἐπενδύσεως (πίν. 14 ἄνω), ἐδέχετο, ὡς φαίνεται, κάποιο - λατρευτικὸν ἀντικείμενον. Ὅπως ἐδέχετο καὶ τὸ τριποβάκιον εἰς τὸ Β. μέρος τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ τελεστηρίου, ἔχον τρία κοιλώματα μὲ μολυβδίνην ἐπένδυσιν: τὸν ἱερὸν τρίπουν. Τὸ ἐπὶ τῆς ἐσοχῆς λατρευτικὸν τοῦτο ἀντικείμενον ὑποθέτομεν ὅτι ἦτο ἀντιστοίχου σχήματος, ὀρθογωνίου δηλαδὴ, καὶ διαστάσεων βάσεως 0.79 μ. x 0.52 μ., πιθανῶς δὲ στήλην, χαμηλοῦ σχετικῶς ὕψους. Ἡ στήλη δὲ αὐτὴ ἦτο πιθανῶς ἀνεικονικὴ λατρευτικὴ μορφή. Ὁ τύπος αὐτὸς τοιαύτης μορφῆς ἦτο γνωστὸς εἰς τὴν Ἀρκαδίαν² κυρίως, ὅπου ὁ Παυσανίας ἀναφέρει³ τὰ ἀκόλουθα: πεποιήται δὲ καὶ Διὸς τελείου βωμὸς καὶ ἄγαλμα τετράγωνον, περρισῶς γὰρ δὴ τι τῶ στήμοτι φαίνονται μοι χαίρειν οἱ Ἀρκαῖδες. Ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν πλησίον Ὀλυμπίαν αὐτὴ κατ' ἐξοχὴν συνεδυάζετο μὲ τὸν Δία, ὅπως φαίνεται καὶ ἐξ ἐπιγραφῶν (Διὸς) ἐπ' αὐτῶν⁴ ἀλλὰ καὶ ἐξ ἀπουλιανῶν ἀγγειογραφιῶν, ὅπου εἰκονίζεται τὸ ἐν Ὀλυμπίᾳ Ἱερὸν τοῦ Διός⁵.

Ἐνεκα τῆς παρουσίας ἐπομένως τόσον τῆς δρυὸς, ὅσον καὶ τῆς στήλης παρὰ τὸ οἶκημα αὐτὸ (Β.), ἐνδέχεται τοῦτο νὰ ἦτο ἱερὸν τοῦ Διὸς εἰδικῶς.

Χρονολόγησις

Διὰ τὴν χρονολόγησιν τῶν περιγραφέντων λειψάνων τοῦ ὅλου οἰκοδομήματος δὲν ὑπάρχει δυστυχῶς οἰαδήποτε σαφῆς στρωματογραφικὴ ἔνδειξις. Τὰ χῶματα τοῦ Ν. οἰκήματος καὶ τοῦ Ν. διαδρόμου μετὰ

1. Αρ. 315.

2. ΡΩΜΑΙΟΥ, Ἀρκαδικοὶ Ἐρμαῖ, Α.Ε. 1911, 147 - 159.

3. VIII 48, 6.

4. Βλ. σημ. 2.

5. Α.Ζ. 1853, πίν. 54,2 καὶ πίν. 54,1.

τοῦ Ν. ἄκρου τοῦ κεντρικοῦ οἰκήματος, ὅπου ἡ ἐπίχωση ἦτο μεταξύ 0,50 καὶ 2 μ., περιελάμβανον μὲν κινητὰ εὐρήματα καὶ οἰκοδομικὸν ὕλικὸν ἀλλὰ τὰ εὐρήματα αὐτὰ ἦσαν φέρδην μίγδην ἀπὸ πλευρᾶς χρονολογήσεως των. Πιθανῶς δέ, ὠρισμένον ὕλικὸν ἀπεμακρύνετο κατὰ τὸν ἑκάστοτε ἐπιχειρούμενον εὐπρεπισμὸν τῶν ὡς ἄνω χώρων, ἐνῶ τὸ ὑπόλοιπον ἀνεμοχλεύετο καὶ τὰ κινητὰ εὐρήματα ἀνειμειγνύοντο μεταξύ των, οὕτως ὥστε ἔπαυε νὰ ὑπάρχη ἡ φυσικὴ διαδοχὴ τῶν μὲν ὑπὸ τῶν δέ. Ὅπως δὴποτε ὅμως ἡ γενικὴ εἰκὼν τοῦ ἐν λόγῳ ὕλικου τῆς ἐπιχώσεως ἦτο ὁμοία περίπου μὲ ἐκείνην τοῦ τελεστηρίου (χώματα ἐλαιώδη μὲ τέφραν, συχνὰ μαῦρα καὶ μὲ καμμένα τεμάχια ξύλων καὶ ὀστέων ζώων, θραύσματα πηλίνων λύχνων, πλῆθος διαφόρων θραυσμένων πηλίνων ἀγγείων, τῶν μετὰ τὸ 400 π.Χ. κυρίως χρόνων, καὶ χυτῶν, ὡς καὶ μέρη χαλκίων ἀγγείων, πήλινα εἰδῶλια κ.ἄ. ἀναθήματα).

Ὅπως δὴποτε ὅμως μερικὰ ἐκ τῶν εὐρημάτων αὐτῶν παρῆχον ὠρισμένα στοιχεῖα διὰ τὴν ἄσκησιν τῆς λατρείας εἰς τὸν χώρον καὶ τὴν ἐκεῖ οἰκοδομικὴν δραστηριότητα. Εἰς τὸ ὑπόλοιπον μέρος ὅμως ἔλλειπον καὶ τὰ κινητὰ εὐρήματα. Ὑπῆρχον, ἐν τούτοις ἀρχιτεκτονικὰ πήλινα μέλη.

Ἀντίστοιχα διαφωτιστικὰ τῆς χρονολογήσεως στοιχεῖα προέκυψαν ἐξ αὐτῶν, ἐξ ἄλλου, ἐκ τῆς συγκρίσεως τοῦ τρόπου κατασκευῆς μερῶν τοῦ ὅλου οἰκοδομήματος μὲ τὸν τρόπον κατασκευῆς τοῦ ναοῦ καὶ τοῦ τελεστηρίου. Ἀναλυτικώτερον :

Εἰς τὸν χώρον τοῦ τριπλοῦ οἰκήματος καὶ κυρίως εἰς τὸν χώρον τοῦ Ν. μέρους του (Ν. οἶκημα, μὲ τὸν παρακείμενον (Ν.) διάδρομον καὶ τὸ Ν. ἄκρον τοῦ ἐν συνεχείᾳ κεντρικοῦ οἰκήματος) εὐρέθησαν, ἐν πρώτοις, ἀρκετὰ πήλινα εἰδῶλια (γυναικεῖα κυρίως), τὰ ὅποια ὑποδηλοῦν ὅτι ἡ λατρεία εἰς τὸν χώρον ἀνήγετο εἰς τὴν ἀρχαϊκὴν ἐποχὴν. Τὰ πλεῖστα ὅμως ἐξ αὐτῶν ἦσαν τοῦ τέλους τοῦ θου αἰ. π.Χ. Εἰς τὸν χώρον δὲ τοῦ κεντρικοῦ οἰκήματος εὐρέθη ἐπίσης χαλκίνη ἐφηλὶς¹ (πίν. 89β) ὑστερ-αρχαϊκῶν χρόνων², ὑποδηλοῦσα τὴν ἐκεῖ ὑπαρξίν κτηρίου κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτήν. Ἐξ ἄλλου, πρὸς Β. τοῦ τριπλοῦ οἰκήματος καὶ εἰς μικρὰν ἀπόστασιν ἀπ' αὐτοῦ εὐρέθη μικρὸν τμήμα πηλίνης κορινθιακῆς σίμης³ (πίν. 88α) ἐξ ὠχροκιτρίνου πηλοῦ καὶ ὑπολεύκου ἐπιχρίσματος καὶ μὲ διακόσμη-

1. Ἄρ. 572.

2. Βλ. DAVIDSON, *The Minor Objects* (Corinth XII), 72, ἀρ. 1022,

3. Ἄρ. 3.

σιν ἐξ ἀνθεμίων καὶ ἐκ καλύκων λωτοῦ ἐναλλάξ, δι' ἐρυθροῦ καὶ μαύρου χρώματος. Ἄλλ' εὐρέθη καὶ ἕτερον τεμάχιον (πίν. 88α1) τῆς αὐτῆς σίμης, μετὸν αὐτὸν πηλόν, ἐπίχρισμα καὶ διακόσμησιν, εἰς τὸ πρὸς τὸν βωμὸν (Ἄ.) ἄκρον τοῦ Ν. ἀναλλαγματικοῦ τοίχου¹, ἥτοι ἐναντι τοῦ τριπλοῦ οἰκήματος. Τὰ δύο αὐτὰ τεμάχια σίμης χρονολογοῦνται εἰς τὰ τέλη τοῦ 6ου αἰ. π.Χ.² Ἀντίστοιχα δείγματα χαρακτηρίζονται συνήθως ὡς «μεγαρικοῦ τύπου», λόγῳ ὁμοιότητός των μετὰ τὰ δείγματα τοῦ θησαυροῦ τῶν Μεγαρέων εἰς τὴν Ἄλτιν³.

Μετὰ τὰ δύο αὐτὰ τεμάχια σίμης εἶναι δυνατὸν νὰ συνδυασθῇ καὶ μέγας, σχεδὸν ὀλόκληρος, πῆλινος κορινθιακὸς ἀκροκέραμος στρωτήρ⁴ (πίν. 62, 88β, Frontis) ἐκ κιτρίνου πηλοῦ καὶ μετὰ ὑπόλευκον ἐπίχρισμα, ὃ ὁποῖος φέρει ἔμπροσθεν σειρὰν ὁμοκέντρων δίσκων, ἐκ καστανερύθρου λευκοῦ καὶ μαύρου χρώματος. Ὁ στρωτήρ αὐτὸς καὶ μικρότερον μέρος ἑτέρου ὁμοίου, ἀγελαίου (πίν. 62), εἶναι δυνατὸν νὰ χρονολογηθῶν ἐπίσης εἰς τὰ τέλη τοῦ 6ου αἰ. π.Χ. Εὐρεθέντες (βλ. ἄνωτ.) εἰς τὸν πρὸ τοῦ οἰκήματος χῶρον τῆς αὐλῆς, μαζὶ μετὰ ἄλλο μέλος (πίν. 62) ἐχρησιμοποιήθησαν ἐκεῖ ὡς ὑλικὸν πλακοστρώσεως εἰς μεταγενεστέρους χρόνους.

Μετὰ τὰ πῆλινα αὐτὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη εἶναι δυνατὸν νὰ σχετισθῇ: καὶ τεμάχιον πηλίνης ἐπαετίου σίμης, εὐρεθὲν τὸ 1969 εἰς τὸν αὐτὸν χῶρον, ὅπου εὐρέθη καὶ τὸ ἕτερον ὡς ἄνω τεμάχιον σίμης «μεγαρικοῦ τύπου». Τοῦ τεμαχίου αὐτοῦ ἐπαετίου σίμης ἔγινε μὲν σκαρίφημα (πίν. 65γ) κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν ἀλλὰ δὲν κατέστη δυνατὴ ἡ μελέτη καὶ ἡ φωτογράφησις του εἰς τὸ Μουσεῖον τῆς Ἀρχαίας Ὀλυμπίας. Ἐκ τῆς διατομῆς του ὅμως φαίνεται νὰ εἶναι ὕστερο-ἀρχαϊκοῦ τύπου⁵. Ἡ ὑπαρξίς ἀετώματος εἰς τὸ ὡς ἄνω οἶκημα, μαρτυρεῖται καὶ ἐκ τεμαχίου ἀντιστοίχου σίμης τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος (βλ. κατωτ.).

Τὰ ἀρχιτεκτονικὰ αὐτὰ λείψανα ὑποδεικνύουν πάντως τὴν ὑπαρξίν οἰκοδομήματος σεβαστῶν διαστάσεων, ἰδρυθέντος εἰς τὸν χῶρον αὐτὸν περὶ τὸ 500 π.Χ. (ἥτοι συγχρόνως περίπου μετὸν ναόν, εἰς τὸν χῶρον τοῦ τεμένους). Τὸ οἰκοδόμημα αὐτὸ εἶναι τὸ τριπλοῦν ὡς ἄνω οἶκημα.

1. Ἄρ. 1.

2. HILL, *Decorated Architectural Terracottas* (Corinth IV), 1, 22 κ.έ.

3. *Αὐτόθι*.

4. Ἄρ. 886.

5. Βλ. SHOE, *Profiles of Greek Mouldings*, (1936), πίν. XVIII καὶ πβλ. MALLWITZ, *ξ.δ.*, 175, εἰκ. 137.

Ἡ ὁμοιότης εἰς τὴν δόμησίν του μὲ αὐτὴν τοῦ ναοῦ συνηγορεῖ ἐπίσης εἰς τὸ συμπέρασμα αὐτό. Ὁμοίως, ἡ παρουσία τῶν κινητῶν ὡς ἄνω εὐρημάτων καὶ ἰδιαιτέρως τῆς χαλκίνης ἐφηλύδος. Εἰδικώτερον μὲ τὰ εὐρήματα αὐτά, ἀρχιτεκτονικὰ καὶ μὴ, εἶναι δυνατόν νὰ συνδυασθοῦν τὰ ἀκόλουθα μέρη τοῦ οἰκοδομήματος, διατηρηθέντα καὶ μετὰ τὴν μίαν ἢ τὴν ἄλλην ἐπισκευὴν του. Οἱ δύο διάδρομοι, ἤτοι ἡ πλακόστρωσις τοῦ δαπέδου τοῦ Ν. καὶ ἡ τῆς σωζομένης πρὸ τοῦ Β. αὐλῆς μετὰ μέρους τῆς μεταξὺ των ὑπολοίπου αὐλῆς τοῦ κτηρίου (κεντρικοῦ οἰκήματος). Ἐξ ἄλλου, ὁ ἐγκάρσιος ἐσωτερικὸς τοῖχος τοῦ Ν. οἰκήματος ὁ ὁποῖος καὶ ὑποδηλοῖ τὴν ὑπαρξίν ὁμοίου, ἐγκαρσίου, τοίχου, καὶ εἰς τὸ Β. οἶκημα κατὰ τὴν κατασκευὴν τοῦ κτηρίου.

Ἄλλὰ ὑπὸ τὸ οἰκοδόμημα τοῦτο εὐρέθησαν καὶ λείψανα παλαιότερά του (πίν. 79β VI, 87β,): οἱ δύο τοῖχοι, στιβῆς πιθανῶς, ὁ εἷς κατὰ τὴν ἐξωτερικὴν πλευρὰν τοῦ κεντρικοῦ οἰκήματος (πρὸς τὴν αὐλὴν) καὶ ὁ δεύτερος κατὰ μῆκος τοῦ ὀριζοντίου ἄξονος τοῦ Ν. οἰκήματος. Τὰ λείψανα αὐτὰ φαίνεται νὰ προέρχωνται ἐκ παλαιότερας θεμελιώσεως, κάποιου προγενεστέρου εἰς τὸν χῶρον κτηρίου, τὸ ὁποῖον ἴσως κατεσκευάσθη κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς ἰδρύσεως τοῦ τελεστηρίου, ἤτοι κατὰ τὸν πρώϊμον 4ον αἰ. π.Χ., ἴσως καὶ ἐνωρίτερον. Ἀκροκέραμος (πίν. 87δ) δὲ ἡγεμῶν ἐξ ὠχροκιτρίνου πηλοῦ μὲ ὅμοιον ἐπίχρισμα, εὐρεθεὶς εἰς τὸν πλησίον πρὸς τὴν Ἱερὰν ὁδὸν χῶρον, φέρων διακόσμησιν πλαστικὴν ἐξ ἀντινώτων σπειρῶν, ἐνουμένων κατὰ τὰ ἐξωτερικὰ ἄκρα των ἄνωθεν, προέρχεται ἐνδεχομένως ἐκ τοῦ κτηρίου αὐτοῦ. Ὁμοίος ἡγεμῶν ἀκροκέραμος ἔχει εὐρεθῆ καὶ εἰς τὴν πλησίον τοῦ Ἱεροῦ (πόλιν) Θέλπουσαν¹.

Ὅπως καὶ ὁ ναός, τὸ τριπλοῦν οἶκημα ὑπέστη ὁμοίως ἐκτεταμένην ἐπισκευὴν κατὰ τὸν ἀρχόμενον—καὶ ἐν ἐξελίξει ἴσως— 4ον αἰ. π.Χ., τὴν ὁποίαν μαρτυροῦν ὁμοιότητες εἰς τὴν δόμησιν τῶν κτηρίων καὶ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη. Ἀναλυτικώτερον:

Τεμάχιον ἐπαετίου σίμης², εὐρεθὲν εἰς τὸν χῶρον Β.Δ. τοῦ κτηρίου (πίν. 88γ Frontis), ἐξ ὠχροκιτρίνου πηλοῦ, μὲ ὑπόλευκον ἐπίχρισμα (πρὸς τὸ γαλακτώδες) καὶ μὲ διακόσμησιν ἐξ ἀνθεμίων ἐπὶ βλαστοσπειρῶν, πλαισιουμένων ἄνωθεν ὑπὸ μαιάνδρου, ὁμοιάζει μὲ τὰ μνημονευθέντα ἤδη τεμάχια σίμης τοῦ ναοῦ, ὡς πρὸς τὸν πηλόν, τὸ ἐπίχρισμα καὶ

1. *B.C.H.*, 110 (1986), 640, εἰκ. 7 κάτω.

2. Ἄρ. 795.

τὴν διακόσμησιν¹, καὶ ἐνθυμίζει τὴν διακόσμησιν τῆς ἐπαετίου σίμης τῆς Ν. στοᾶς τῆς Κορίνθου², ἣ ὅποια ὅμως εἶναι κάπως μεταγενεστέρα. : μετὰ τὰ μέσα τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. κατὰ τὸν Broneer³, ὅχι ὅμως κατ' ἄλλους ἐρευνητάς.

Ἡ εὗρεσις τοῦ τεμαχίου αὐτοῦ εἰς τὰ Β.Δ. τοῦ κτηρίου ὑποδηλοῖ ὅτι τὸ Β. οἶκημα ἔφερεν ἀέτωμα κατὰ τὴν ἐκεῖ στενὴν πλευράν του —καὶ τὴν ἐκεῖ δικλινῆ στέγην του. Ἡ πλευρὰ αὐτῆ, βλέπουσα πρὸς Β., εἶχε πρὸ αὐτῆς τὴν Ἱερὰν δρῦν. Πιθανῶς δὲ αὐτὴ νὰ ἦτο καὶ ἡ πλευρὰ εἰσόδου τοῦ (Β.) οἰκήματος, εὐρισκομένη ἄλλωστε κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἦττον καὶ ἔναντι τοῦ (Ν.) ἄκρου τῆς Ἱερᾶς ὁδοῦ. Μὲ τὴν σίμην, ἐξ ἄλλου, αὐτὴν συγχρονίζονται καὶ τεμάχια κυρίως, κεράμων στρωτήρων ἐκ τοῦ αὐτοῦ πηλοῦ καὶ ἐπιχρίσματος.

Ἐκτεταμένην ὅμως ἐπισκευήν, σχεδὸν ἀνακατασκευήν, φαίνεται ὅτι ὑπέστη τὸ οἰκοδόμημα κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴν ἐποχὴν. Τότε ἡ εἴσοδος τοῦ κεντρικοῦ οἰκήματος προσέλαβε παραστάδα μὲ μαρμάρινον⁴ ἐπίκρανον (πίν. 94α) εὐρεθὲν εἰς τὸ Ν. ἡμισυ τοῦ οἰκήματος, φέρον ἀνάγλυφον διακόσμησιν. Τότε περίπου ἔγινε καὶ ἡ νέα ἐσωτερικὴ διαρρύθμισις τοῦ Ν. οἰκήματος εἰς τὸ κατώγειον (βλ. ἄνωτ.), ὅπου δι' ἄλλων ἐσωτερικῶν τοίχων κτισθέντων κατὰ τὸ (ἄρκετὰ ἀνώμαλον, ὅμως) ψευδο-ἰσοδομικὸν σύστημα⁵ ὁ κατώγειος αὐτὸς χῶρος ἐχωρίσθη ἐσωτερικῶς, εἰς διάφορα μικρὰ δωμάτια (κρύπτας), ἐξωτερικῶς δὲ ἔμεινε σχεδὸν πανταχόθεν κλειστός. Ἐκ τῶν μικρῶν δὲ δωματίων τοῦ χώρου, τὰ μὲν πρὸς Ν. ἦσαν προσιτὰ ἄνωθεν, ἐνῶ τὰ δύο πρὸς Β. ἦσαν προσιτὰ ἐκ μικρῶν θυρωμάτων, τὰ ὅποια ἠνοίχθησαν ἐπὶ τῶν ὀρθοστατῶν τοῦ Β. τοίχου πρὸς τὸν Ν. διάδρομον. Τότε ἔγινε καὶ ἡ ἀντικατάστασις τοῦ ὀπισθίου (Ἀ.) τοίχου καὶ ἡ ἐσωτερικὴ ἐπένδυσις ἀρκετῶν ἐξωτερικῶν τοίχων κατὰ τὸ ὡς ἄνω σύστημα. Τότε πιθανῶς —ἢ καὶ ἐνωρίτερον ἴσως— ἐλαξεύθη, ἐπὶ τόπου, καὶ τὸ μικρὸν ἐγκάρσιον τμήμα τῆς αὐλακος τοῦ Ν. διαδρόμου, πρὸς τὴν ἐξοδὸν τῆς (βλ. ἄνωτ.), πρὸς κάλυψιν κάποιας νέας ἀνάγκης τοῦ τυπικοῦ τοῦ Ἱεροῦ, ἧτοι πρὸς ἐξυπηρέτησιν κάποιας νέας διαδικασίας. Πρὸς τὸν

1. Βλ. σελ. 153, σημ. 1-3.

2. *The South Stoa*, ἔ.ἀ., 94 κ.έ.

3. *Αὐτόθι*.

4. Ἄρ. 828.

5. Ὅπως συνέβη περίπου καὶ εἰς τὸν ναὸν καὶ ἰδίως εἰς τὸ τελεστήριον. Ἐχρησιμοποιήθησαν δὲ πρὸς ἐσωτερικὴν ἐπένδυσιν τῶν τοίχων μόνον.

σκοπὸν αὐτόν, ἐνδεχομένως ἀπεκλείσθη τότε καὶ τὸ (Ἄ.) ἄκρον εἰσόδου τοῦ διαδρόμου, κατὰ τὸ χαμηλὸν τοῦλάχιστον μέρος του, διὰ μικροῦ ἐγκαρσίου τοίχου καὶ ἀκόμη ἀργότερον τούτου φαίνεται ὅτι ἐκτίσθη ἐπ' αὐτοῦ καὶ νεώτερος (ἀνώμαλος) τοῖχος (πίν. 84γ, δ).

Κατὰ τὸ διάστημα αὐτὸ ὑπέστη ἐπίσης ἀνακεράμωσιν τὸ οἰκοδόμημα. Τεμάχια πηλίνων στρωτήρων καὶ καλυπτήρων κορινθιακοῦ τύπου (πίν. 92, 93) καὶ δύο ἡγεμόνες (πίν. 93β) με ἀνάγλυφον φυτικὴν διακόσμησιν (ἀκάνθου καὶ βλαστοσπειρῶν) ἐπὶ τοῦ μετώπου των εἶναι ἐκ τῆς ἐποχῆς αὐτῆς. Μετὰ τῶν κεράμων αὐτῶν συνεδυάζοντο καὶ ὅμοιοι καλυπτῆρες (θραύσματα) λακωνικοῦ τύπου καὶ ἐνδέχεται ἢ κεράμωσις τοῦ κτηρίου νὰ ἦτο μικτοῦ τύπου. Ὅμοιαν ἀνακεράμωσιν, ἐξ ἄλλου, ὑπέστη τὸ ὄλον κτήριο καὶ κατὰ τὴν ρωμαϊκὴν ἐποχὴν, ὅπως μαρτυρεῖ μέγας ἀριθμὸς θραυσμάτων κεράμων καὶ τοῦτο πιθανῶς ὄχι μόνον μίαν φορὰν.

Ἡ στέγη πάντως τοῦ ὄλου κτηρίου θὰ ἦτο ὅπωςδῆποτε δικλινῆς κατὰ τὰ δύο πλάγια (ὀρθογώνια) οἰκήματα, Β καὶ Ν. Δικλινῆς θὰ ἦτο μᾶλλον καὶ κατὰ τὸ κεντρικὸν οἶκημα (με τοὺς διαδρόμους), μολονότι τοῦτο εἶναι στενόμημες), ἴσως καὶ μονοκλινῆς¹ (πρὸς τὴν πλευρὰν τῆς αὐλῆς). Τὸ πρῶτον διὰ τὴν σχετικὴν ὁμοιομορφίαν τοῦ ὄλου κτηρίου. Ἐνδέχεται ὅμως ἢ στέγη ἐν τῷ συνόλῳ τῆς νὰ μὴ ἦτο ἐνιαία. Ἄλλὰ νὰ ἔβαινε κλιμακῆδόν, ἀκολουθοῦσα τὴν φυσικὴν φορὰν τοῦ χώρου. Ἦτοι : ἢ στέγη τοῦ Β. οἰκήματος νὰ ἦτο χαμηλοτέρα τῆς τοῦ κεντρικοῦ καὶ τούτου ἢ στέγη νὰ ἦτο χαμηλοτέρα τῆς τοῦ διωρόφου ἀνωγειοκατωγείου Ν. οἰκήματος.

Η ΙΕΡΑ ΠΗΓΗ ΚΑΙ ΤΟ ΥΔΡΑΓΩΓΕΙΟΝ

Εἰς σύνδεδρον χώρον ἐξ ἰτεῶν καὶ δρυῶν καὶ ἐπὶ τῆς ὑπερκειμένης τοῦ τριπλοῦ οἰκήματος κλιτύος τῆς Νεραϊδόρραχης ὑπῆρχεν ἢ Ἱερά πηγὴ (βλ. καὶ ἀνωτ.). Σήμερον ἢ πηγὴ αὐτὴ ἔχει στομωθῆ καὶ μόνον μέρος τῶν ὑδάτων τῆς ἀναβλύζει ὀλίγα μέτρα εἰς τὰ Ν. Ἄ. αὐτῆς. Ἀναλυτικώτερον τὰ τῆς ἐν λόγῳ πηγῆς ἔχουν ὡς ἐξῆς :

Τῆς πηγῆς αὐτῆς ἐδέσποζε πελώριος βράχος, πλατὺς καὶ κατακόρυφος (πίν. 98α) ἀλλὰ καὶ λεῖος κατὰ τὴν πρὸς τὴν πηγὴν ἐξωτερικὴν ἐπι-

1. Μονοκλινῆ ἐπίσης στέγην δέχεται ὁ Ὀρλάνδος —βλ. σελ. 175 σημ. 2— ὅτι εἶχε καὶ τὸ στενόμημες στωικὸν κτήριο (μέγαρον) τῆς Λυκοσοῦρας, χωρὶς ὅμως νὰ ἀποκλείη καὶ τὴν δικλινῆ στέγην δι' αὐτό.

φάνειαν. Εἰς δὲ τοὺς πρόποδας, οὕτως εἰπεῖν, αὐτοῦ ἀνέβλυζε τὸ ἱερὸν ὕδωρ, χυνόμενον εἰς κάποιον ἀπλοῦν κρηνικὸν κτίσμα. Ἀνάλογον κτίσμα παρὰ τὴν πηγὴν τοῦ Ἱεροῦ τῆς Ἀνδανίας (βλ. ἄνωτ.) ἐλέγετο «βήλημα»¹.

Ἡ πηγὴ φαίνεται νὰ κατεπλακώθη διὰ τοῦ καταστραφέντος οἰκοδομικοῦ ὑλικοῦ τοῦ κτίσματος τούτου. Κατὰ πᾶσαν δὲ πιθανότητα τοῦτο ἔγινεν ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν (βλ. κατωτ.) μὲ ἀποτέλεσμα νὰ στομωθῇ. Ἡ ἐν λόγῳ καταστροφή φαίνεται, νὰ εἶναι ἄλλωστε ἀντίστοιχος πρὸς τὴν καταστροφήν ἄλλων χώρων τοῦ Ἱεροῦ, οἱ ὅποιοι διέθετον ὁμοίως κάποιον πυρῆνα μαντικόν.

Μετὰ τὴν στόμωσιν αὐτὴν πάντως τῆς κυρίας ἀρτηρίας τῆς πηγῆς, κάποιος μικρότερος κλάδος τῆς, κείμενος εἰς τὰ Ν.Ἀ. αὐτῆς καὶ ἐλαφρῶς ὑψηλότερόν τῆς, ἀνεφάνη. Αὐτὸς δὲ καὶ ἀναβλύζει μέχρι σήμερον. Τὰ ὕδατα τοῦ κλάδου αὐτοῦ ἦσαν ὑπόγεια ἕως τότε πιθανῶς ἀλλὰ συνήντων τελικῶς τὰ ὕδατα τῆς κυρίας πηγῆς ὑπογείως ὀλίγον κάτωθεν αὐτῆς καὶ συνέχιζον μαζὶ εἰς ἐνιαῖον ὑπόγειον ἀγωγόν. Ἄλλα δὲ ὑπόγεια ὕδατα, ἐν συνεχείᾳ, φαίνεται ὅτι συνεκεντροῦντο, διὰ διαφόρων ἀρτηριῶν, εἰς τὸ σπήλαιον κάτωθεν τοῦ Ἱεροῦ (εἰς τὰ Ν.Δ. τοῦ τριπλοῦ οἰκήματος), εἰς τρόπον ὥστε ἐξ αὐτοῦ νὰ καταλήγουν εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῶν πηγῶν τοῦ Ἄρσενος ποταμοῦ, ἐπὶ τῶν ὑπωρειῶν τῆς Νεραϊδόρραχης, πρὸς τὴν Κοντοβάζαιναν.

Τὰ ὕδατα ὅμως τόσον τῆς ὑπὸ τὸν βράχον ἀρχαίας πηγῆς, ὅσον καὶ τοῦ ὡς ἄνω ἄλλου ὑπογείου κλάδου τῆς, μετὰ ροὴν 300 μ. περίπου, ἐντὸς ὑπογείου κλειστοῦ ἀγωγοῦ, κατέληγον εἰς τὸ τριπλοῦν οἶκημα κατὰ τὴν ἀρχαιότητα. Περὶ τῆς διαδρομῆς αὐτῆς εἶναι δυνατόν νὰ λεχθῶν τὰ ἀκόλουθα :

Ἡ ἐπισημανθεῖσα καταστροφή τοῦ κρηνικοῦ κτίσματος (λιθοβολή) ἔμπροσθεν τῆς πηγῆς συνεπέφερε τὴν καταστροφήν καὶ τοῦ ἐκ τοῦ χώρου τῆς ἐκκινουῦντος ὑπογείου ἀγωγοῦ. Ἡ καταστροφή τούτου ἐξετείνετο εἰς ἀπόστασιν 5 μ. πρὸς Δ. αὐτῆς, ὅπου καὶ ἐπεσημάνθη τὸ πρὸς τὴν πηγὴν σωθὲν ἄκρον του (πίν. 99).

Τὸ πρὸ τῆς πηγῆς δὲ καταστραφέν κτίσμα ἦτο ἀπλοῦν καὶ σχετικῶς μικρόν, ἔχον πιθανῶς τὴν μορφήν μικρᾶς δεξαμενῆς, ἀγνώστου ὅμως σχήματος. Τὴν ὑπαρξιν τούτου πάντως ἐμαρτύρουν ἀσβεστόπλινθοι, κατὰ τὸ πλεῖστον τεμαχισμένοι (τῆς λιθοβολῆς) εὐρεθέντες ἀκριβῶς εἰς τὸν χώρον

1. Βλ. σελ. 129, σημ. 1.

αὐτὸν τοῦ στομίου της. Ἡ ἀπομάκρυνσίς των ὅμως καὶ ὁ ἐν γένει καθαρῖσμός τοῦ χώρου ἦτο δαπανηρὸς καὶ διὰ τοῦτο ἀφέθη διὰ μελλοντικὴν ἔρευναν.

Εἰς ἀπόστασιν ὅμως 5 μ. πρὸς Δ. τῆς πηγῆς καὶ περὶ τὸ 1.80 μ. χαμηλότερόν της ἐπεσημάνθη, ὅπως ἐλέχθη, τὸ πρὸς τὴν πηγὴν ἄκρον τοῦ ἀγωγοῦ (τὸ ὁποῖον ἄλλοτε ἔφθανε μέχρις αὐτῆς). Ὁ ἀγωγὸς αὐτὸς εἶχε γενικὴν κατεύθυνσιν πρὸς τὰ Β.Δ. καὶ πρὸς τὸ τριπλοῦν οἶκημα καὶ ἦτο εἰς τὸν χῶρον αὐτὸν πῆλινος Προτοῦ νὰ λάβῃ ὅμως τὴν ἐν λόγῳ κατεύθυνσιν ἠνοῦτο με δευτερεύοντα (βλ. κατωτ.). ὅμοιον ἀγωγὸν (πίν. 99). Οἱ δύο δὲ αὐτοὶ (πῆλινοι) ἀγωγοὶ ἠνοῦντο διὰ πηλίνου φρεατίου ὕψους 0.90 μ., ἔχοντος κοῖλον τὸν πυθμένα διὰ τὴν συγκέντρωσιν τυχὸν ἰζημάτων. Ὁ δευτερεύων δὲ αὐτὸς ἀγωγὸς ἤρχετο ἀπὸ τὰ Ν.Α., ἦτοι ἀπὸ τὴν μνημονευθεῖσαν δευτερεύουσαν, ὑπερκειμένην (ὑπόγειον ἀρχικῶς πιθανῶς) ἀρτηρίαν, ἣ ὁποία συνεχίζει νὰ ἀναβλύζῃ σήμερον (με λιγοστά ὅμως ὕδατα) ἐντὸς διχοτομημένου κορμοῦ, ἔχοντος μορφήν ξυλίνης αὐλακος (πίν. 98β).

Οἱ δύο αὐτοὶ ἀγωγοὶ ἠνοῦντο οὕτως ἐντὸς τοῦ ὡς ἄνω φρεατίου (εἰς ἀπόστασιν περίπου 5 μ. πρὸς Δ, ὅπως ἐλέχθη, τῆς ἀρχαίας πηγῆς) εἰς ἐνιαῖον ἐφεξῆς ὑπόγειον ἀγωγόν, ἔχοντα κατεύθυνσιν πρὸς τὰ Β.Δ. Ὁ ἀγωγὸς δὲ αὐτὸς φαίνεται ὅτι ἀπετέλει ἓν οὐσιῶδες μέρος τῆς ὑποστάσεως τοῦ ἀρχαίου Ἱεροῦ.

Καὶ ἡ μὲν ὑπαρξίς τοῦ ἀγωγοῦ αὐτοῦ διεπιστώθη ἀρχικῶς τὸ 1969, ὁπότε καὶ διερευνήθη εἰς διάφορα σημεῖα του. Ἀλλὰ ἡ ἔρευνα τοῦ πρὸς τὴν πηγὴν ἄκρου του, ὡς καὶ τῆς ὅλης διαδρομῆς του πρὸς τὸ τριπλοῦν οἶκημα, καὶ ἡ διαπίστωσις τοῦ ἑτέρου, πρὸς τὴν πηγὴν, ἄκρου του, ἔγιναν τὸ 1980, ὁπότε διεπιστώθη καὶ ἡ ὑπαρξίς τῆς δευτερεύουσας ὑπογείου πηγῆς κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, καθὼς καὶ ἡ ποικιλία τῆς κατασκευῆς ἐν γένει τοῦ ἀγωγοῦ (πίν. 100, 102α, VII), ἣ ὁποία καὶ εἶχεν ὡς ἐξῆς :

Ὁ ἀπλούστερος τρόπος —ὁ ὁποῖος καὶ διεπιστώθη κατὰ τὸ πρὸς τὴν πηγὴν ἄκρον του ἀλλὰ καὶ εἰς ἄλλα σημεῖα του, κυρίως ἐκεῖ ὅπου ὑπῆρχε σημαντικὴ κλίσις τοῦ ἐδάφους— εἶχεν ὡς ἐξῆς : Ἀπλοῖ πῆλινοι ἡμι-σωληνοειδεῖς κέραμοι, μιμήσεις ἴσως διχοτομημένων κορμῶν δένδρων, ἐτοποθετοῦντο εἰς μίαν σειράν, συνεχόμενοι μεταξύ των καὶ φέροντες ὕδατοστεγές κονίαμα, εἰς τοὺς ἀρμούς κυρίως, ἀλλὰ συχνὰ καὶ εἰς ὀλόκληρον τὴν ἐσωτερικὴν των (κοίλην) ἐπιφάνειαν. Τὸ κονίαμα τοῦτο εἶχε μορφήν ξηροῦ πολτώδους ἐπιχρίσματος. Εἰς ὠρισμένα μέρη ἡ ποικιλία ὅμως αὐτῆ

διεπιστώθη ὅτι συνεδυάζετο μὲ ἀντίστοιχον κάλυμμα, ἀποτελούμενον δηλαδὴ ἐξ ὁμοίου σχήματος πηλίνων κεράμων, ἀνεστραμμένων ὅμως (βλ. πίν. VII).

Αἱ διαστάσεις τῶν κυριωτέρων ὡς ἄνω κεράμων, διὰ τῶν ὁποίων καὶ ἔρρεε τὸ Ἰερὸν ὕδωρ, ἦσαν ὡς ἐξῆς : βάθος 0.15 μ. ἕως 0.25 μ., διάμετρος 0.34 μ. καὶ πάχος ἕως 0.03 μ. Αἱ διαστάσεις δὲ τῶν ἐπ' αὐτῶν κεράμων (καλυμμάτων) ἦσαν αἱ αὐταὶ ἀλλὰ τὸ πάχος των ἦτο κατὰ τι μεγαλύτερον, ἕως 0.04 μ., πιθανῶς διὰ μεγάλην ἀντοχὴν κατὰ τὴν συγκράτησιν τῶν (ἐπ' αὐτῶν) χωμάτων.

Ὁ τρόπος αὐτὸς ἐχρησιμοποιήθη κατ' ἐξοχὴν κατὰ τὸ πρῶτον μέρος τῆς διαδρομῆς τοῦ ἀγωγοῦ, μετὰ τὴν πηγὴν δηλαδὴ, καὶ πιθανῶς ἕως τὴν κοίτην ἑνὸς μικροῦ χειμάρρου ὁ ὁποῖος κατέρχεται ἐπὶ τῆς Νεραϊδῶραχης ἐξ Ἀ. πρὸς Δ., πρὸς τὴν κατεύθυνσιν τοῦ τριπλοῦ οἰκήματος καὶ τὴν, κάτωθεν τοῦ βωμοῦ, χαράδραν. Εἰς τὴν κοίτην τὰ ἔχνη τοῦ ἀγωγοῦ ἔχουν ἐξαφανισθῆ ὅμως καὶ δὲν εἶναι γνωστὸν πῶς ἐγίνετο ἡ διέλευσις ἐκεῖθεν τοῦ ἀγωγοῦ πρὸς τὴν ἄλλην, τὴν Β. πλευρὰν τοῦ χειμάρρου. Ἴσως ἐπιφανειακῶς, ὥστε νὰ διακόπτεται ἡ ροὴ κατὰ βούλησιν.

Παραπλήσιος τρόπος κατασκευῆς τοῦ ἀγωγοῦ ἦτο ὁ ἐξῆς: Πήλινος ἀγωγός, ὅπως καὶ προηγουμένως, ἔχων ἐξωτερικῶς τοῦ ἑνὸς καὶ τοῦ ἄλλου ἄνω ἄκρου του σειρὰν μικρῶν λιθιπλίνθων καὶ λίθων, ποικίλου μεγέθους, ὀριζοντίως τοποθετημένων. Ἄγνωστον ὅμως εἶναι ὁ τρόπος καλύψεώς του, διότι τὸ κάλυμμα εἶχε καταστραφῆ.

Ἄλλος τρόπος κατασκευῆς — παρατηρούμενος μετὰ τὸν ὡς ἄνω χειμάρρον κυρίως — εἶχεν ὡς ἐξῆς : Ἀντὶ τῶν πηλίνων ὡς ἄνω κεράμων, ὑπῆρχεν : α) σειρὰ ἀσβεστοπλίνθων ὀριζοντίως τοποθετημένων ἐπὶ τοῦ ἐδάφους καὶ β) ἔνθεν καὶ ἔνθεν αὐτῆς ἀνὰ μία πλευρικὴ σειρὰ μικρῶν ὀρθογωνίων ἀσβεστοπλίνθων, κατακορύφως τοποθετημένων. Ἄλλ' ἡ σειρὰ ἐπὶ τῆς χαμηλοτέρας (ἐπὶ τῆς κλιτύος) πλευρᾶς ἦτο καὶ χαμηλοτέρα κατὰ 0.04 μ. ἕως 0.06 μ. τῆς ἄλλης, οὕτως ὥστε νὰ ἀκολουθῆται ἡ φυσικὴ κλίσις τοῦ ἐδάφους. Ἡ ἀπόστασις μεταξὺ τῶν δύο τούτων κατακορύφων καὶ παραλλήλων πλευρῶν τοῦ ἀγωγοῦ ἦτο 0.35 μ. καὶ τὸ ὕψος τῆς ὑψηλοτέρας ἐκ τῶν δύο κατακορύφων πλευρῶν ἦτο 0.22 μ. ἕως 0.30 μ. Ἐπὶ τοῦ ἐσωτερικοῦ ὅμως τοῦ ἀγωγοῦ αὐτοῦ — ὁ ὁποῖος οὕτως εἶχε σχῆμα ἀνεστραμμένου Π, μὲ βραχύτερον τὸ ἐν σκέλος — ἐσώζετο εἰς ἀρκετὰ σημεῖα ἐπένδυσις ἐκ σειρᾶς πηλίνων ἡμισωληνοειδῶν κεράμων, πλάτους 0.31 μ., βάθους 0.18 μ. εἰς τὴν χαμηλοτέραν ἐπὶ τῆς κλιτύος πλευρὰν

καὶ 0.22 μ. ἕως 0.25 μ. εἰς τὴν ὑψηλοτέραν πλευράν. Ἐξ ἄλλου, εἰς ἄρκετὰ σημεῖα ὑπῆρχε καὶ κάλυμμα τοῦ ἐν λόγῳ ἀγωγοῦ, ἀποτελούμενον ἐκ συνεχομένων ἀσβεστολιθικῶν πλακῶν, ἐσωτερικῶς τῶν ὁποίων ἐνίοτε ὑπῆρχε καὶ ἐπένδυσις ἐκ κεράμων, ἡμισωληνοειδῶν.

Ἄλλος τρόπος κατασκευῆς — παρατηρούμενος ἐπίσης μετὰ τὸν ὡς ἄνω χεῖμαρρον— ἦτο ὁ ἐξῆς : Ἀντὶ τῶν ὡς ἄνω κατακορύφως τοποθετημένων δύο παραλλήλων πλευρικῶν σειρῶν ἐκ μικρῶν ἀσβεστοπλίνθων, ὑπῆρχον ἀντίστοιχοι μὲν σειραὶ ἀλλ' ἐκ μεγάλων ἀσβεστοπλίνθων : πλάτους ἕως 0.32 μ. καὶ ὕψους ἐπίσης 0.22 μ. κατὰ τὴν ὑψηλοτέραν (ἐπὶ τῆς κλιτύος) πλευράν, μειουμένην κατὰ 0.09 μ. κατὰ τὴν ἄλλην πλευράν, μήκους δὲ κυμαινομένου ἀπὸ 0.10 μ. ἕως 0.40 μ. Μεταξὺ τῶν δύο τούτων κατακορύφων πλευρῶν ὑπῆρχεν ὁμοίως ὀριζοντία σειρά ὁμοίων πλακῶν, ὀρθογωνίων, χρησιμεύουσα ὡς κοίτη τοῦ ἀγωγοῦ, φέρουσα ὕδατοστεγῆς παχὺ ἐπιχρίσμα (ἀπὸ ξηρόν, πολτῶδες ὑλικόν), ἔχον τοποθετηθῆ, εἰς τρόπον ὥστε νὰ δημιουργηθῆται αὐλαξ πλάτους 0.22 μ. περίπου, ὕψους 0.18 μ. κατὰ τὴν ὑψηλοτέραν πλευράν, μεῖον 0.09 κατὰ τὴν χαμηλοτέραν. Εἰς ἄρκετὰ σημεῖα ἐπίσης τῆς παραλλαγῆς αὐτῆς ἐσώζετο καὶ λίθινον κάλυμμα τοῦ ἀγωγοῦ. Ἦτο δὲ τοῦτο ἐπίσης διπλοῦν: ἐσωτερικόν καὶ ἐξωτερικόν. Καὶ τὸ μὲν ἐξωτερικόν ἀπετελεῖτο ἐκ συνεχομένων ἀσβεστολιθικῶν πλακῶν, κοιλοκύρτου δὲ σχήματος, ἦτοι κοίλων ἐσωτερικῶς καὶ κυρτῶν ἐξωτερικῶς. Τὸ δὲ ἐσωτερικόν, ἐπὶ τῆς κοίλης ἐπιφανείας τῶν πλακῶν αὐτῶν, ἀπετελεῖτο ἐξ ἐπιχρίσματος, τοῦ αὐτοῦ σχήματος.

Οἱ διάφοροι ὅμως αὐτοὶ τρόποι κατασκευῆς τοῦ ἀγωγοῦ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ χρονολογηθοῦν, ἔνεκα τῆς ἐλλείψεως κινητῶν εὐρημάτων. Διὰ τοῦτο δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ διακριθῆ ποῖος ἐξ αὐτῶν ἦτο ὁ ἀρχαιότερος. Τὰ πῆλινα τεμάχια ὅμως πρέπει νὰ ἦσαν μᾶλλον μεταγενεστέρας ἐποχῆς. Γεγονὸς πάντως εἶναι ὅτι, τόσον κατὰ τὴν ἀρχὴν του, ὅσον καὶ πρὸς τὸ τέρμα του, ὁ ἀγωγὸς εὐρίσκετο ἐπὶ μεγάλης κλίσεως τοῦ ἐδάφους. Καὶ κατὰ μὲν τὴν ἀρχὴν του, μετὰ τινα ἀπόστασιν ἀπὸ τῆς πηγῆς ὅπου εἶχεν ὑποστῆ καταστροφὴν, ἐσώθη ἢ ἐκ πηλίνων κεράμων συνέχειά του (βλ. ἄνωτ.). Κάτι ἀνάλογον δὲ ὑποθέτομεν ὅτι συνέβαινε καὶ εἰς τὸ τέρμα του, ὅπου ἐπίσης εἶχεν ὑποστῆ ὁ ἀγωγὸς αὐτὸς βιαίαν καταστροφὴν. Ἐκ τῶν σωθέντων δὲ εἰς τὸ μέρος αὐτὸ λειψάνων, ἐπιτρέπεται ἢ συναγωγὴ καὶ τῶν ἀκολούθων συμπερασμάτων.

Τὸ κατεστραμμένον ἄκρον πρὸς τὸ τέρμα τοῦ ἀγωγοῦ εὐρέθη εἰς ἀπόστασιν περίπου 6 μ. εἰς τὰ Ν.᾿Α. τῆς Ν.᾿Α. γωνίας τοῦ τριπλοῦ οἰκήματος.

Ἄλλὰ ἦτο ἀρκετὰ ὑψηλότερον τοῦ οἰκήματος αὐτοῦ, δεδομένου ὅτι ἡ κλιτύς εἰς τὸ μέρος αὐτό, ὅπως καὶ εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ ἀγωγοῦ, εἶναι ἀπότομος σχετικῶς (2 μ. ἕως 2.50 μ., μεταξὺ τῆς ὡς ἄνω γωνίας τοῦ οἰκήματος καὶ τοῦ ἐν λόγῳ τέρματος τοῦ ἀγωγοῦ). Ἡ ὑψομετρικὴ αὐτὴ διαφορὰ ὑποδηλοῖ ὅτι, μεταξὺ τοῦ ὡς ἄνω τέρματος τοῦ ἀγωγοῦ καὶ τῆς σωζομένης Ν.Ἀ. γωνίας τοῦ ὡς ἄνω οἰκοδομήματος, ἡ ροὴ τοῦ Ἱεροῦ ὕδατος ἀπῆτει τὴν παρεμβολὴν ἄλλης κατασκευῆς. Τὴν παρουσίαν δὲ αὐτῆς ὑποδηλοῖ μέγας ἀριθμὸς, ἀκεραίων καὶ μῆ, κρημισμένων μεγάλων ἀσβεστοπλίνθων (μῆκους μεταξὺ 0.40 μ. καὶ 1.20 μ., ὕψους 0.30 μ. ἕως 1.10 μ. καὶ πᾶχους 0.15 μ. ἕως 0.30 μ.) πλησίον τοῦ κατεστραμμένου (πίν. 102β) ἄκρου τοῦ ἀγωγοῦ. Λόγῳ τῆς θέσεώς του, πλεόν τῶν 2 μ. ὑπεράνω, τοῦ τριπλοῦ οἰκήματος, τὸ κρημισμένον οἰκοδομικὸν τοῦτο ὑλικὸν (πίν. 101β) δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ προήρχετο ἐξ αὐτοῦ. Διὰ τοῦτο καὶ διὰ τοὺς ὡς ἄνω λόγους, ὑποθέτομεν ὅτι τὸ ὑλικὸν αὐτὸ ἀνῆκε μᾶλλον εἰς κάποιαν ἀπλήν, κλειστὴν ἴσως, μικρὰν δεξαμενὴν, ὅπου, χυνόμενον (τὸ Ἱερὸν ὕδωρ), ὑφίστατο ἀφαίρεσιν τῶν διαφόρων ἰζημάτων του —τὰ ὅποια ἐκάθηντο ἐπὶ τοῦ πυθμένου τῆς δεξαμενῆς— καὶ ἐν συνεχείᾳ ἔρρεε πρὸς τὴν κατεύθυνσιν τῶν αὐλάκων τῶν δύο διαδρόμων τοῦ τριπλοῦ οἰκήματος. Πῶς ὅμως ἀκριβῶς διωχετεύετο ἐκεῖ παραμένει ἀγνωστον, ἀφοῦ τίποτε δὲν ἔχει σωθῆ ἐκεῖ ἐκ τοῦ ἐν λόγῳ ἀγωγοῦ, ὁ ὅποιος συνεδέετο μετ' αὐτῶν. Ἄλλ', ἂν ληφθῆ ὑπ' ὄψιν ὅτι τὸ ἐπίπεδον τῶν αὐλάκων αὐτῶν (ἐπὶ τῶν δαπέδων τῶν διαδρόμων) ἦτο ἀκόμη ἀρκετὰ χαμηλότερον (βλ. ἄνωτ.), ἢ ὑπαρξίς κάποιου πηλίνου φρεατίου ἦτο ὅπωςδήποτε ἀναγκαία, πρὸς τὸν σκοπὸν αὐτόν. Τὴν ὑπαρξίν δὲ αὐτὴν, ἐνὸς φρεατίου, ὑποδηλοῖ: α) Τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ ὀπίσθιος Ἀ. τοῖχος (πρὸς τὴν κλιτὴν) τοῦ Ν. οἰκήματος (τοῦ τριπλοῦ οἰκήματος) δὲν ἦτο ἀναλημματικὸς (ὅπως ὁ Δ. ὀπίσθιος τοῖχος, τοῦ τελεστηρίου). Ἄλλὰ μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τῆς κλιτύος ὑπῆρχε χάνδαξ, πλάτους, 1.50 μ. περίπου, ἢ ὅποια εἶχεν ἐπίχωσιν, εἰς τὴν ὁποίαν καὶ εὐρέθη κατεστραμμένον οἰκοδομικὸν ὑλικὸν (ἀσβεστόπλινθοι κυρίως καὶ κέραμοι), προσερχόμενον ἐκ τοῦ ἀνωτέρου ὀρόφου τοῦ οἰκήματος, καθὼς καὶ διάφορα ἄλλα, κινητὰ, εὐρήματα. Ἡ παρουσία ὅλων αὐτῶν ἐμαρτύρει τὴν ἐπὶ τούτῳ κατασκαφὴν καὶ καταστροφὴν (ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν) τοῦ χώρου τούτου καὶ τὴν ἀκολουθήσασαν φυσικὴν ἐκεῖ πτώσιν μέρους τοῦ ἐρειπωθέντος ἄνω ὀρόφου τοῦ οἰκήματος. β) Τὸ γεγονὸς ὅτι μεταξὺ τῶν εὐρημάτων τοῦ χώρου αὐτοῦ περιλαμβάνοντο καὶ χονδρὰ πῆλινα τεμάχια, κατακερματισμένα ὅμως, μὴ ἀνήκοντα εἰς τὴν κεράμωσιν

τοῦ οἰκήματος ἀλλ' οὔτε καὶ εἰς πίθον ἢ πίθους, ὅπως ἐκ πρώτης ὕψεως ἐφαίνετο. γ) Περιελαμβάνοτο ἐπίσης καὶ ὅμοια τεμάχια, ἐκ τοῦ χείλους, ὁμοίως ἐκ πρώτης ὕψεως, μεγάλου πίθου. Τὰ ἐν λόγῳ τεμάχια, κατόπιν ὅλων αὐτῶν, θεωροῦμεν ὅτι ἀνήκον πιθανώτατα μᾶλλον εἰς πήλινον φρεάτιον, διὰ τοῦ ὁποίου ἐγένετο ἡ κάθοδος τοῦ Ἱεροῦ ὕδατος εἰς κάποιον μέρος ὀπισθεν τοῦ Ἀ. (ὀπισθίου) τοίχου τοῦ Ν. οἰκήματος· καὶ ἐκεῖθεν διὰ πήλινου πιθανῶς ἀγωγοῦ, τοῦτο κατηυθύνετο πλέον εἰς τὴν αὐλακα τοῦ Ν. διαδρόμου, ἀφ' ἑνὸς καὶ —ἐν συνεχείᾳ— εἰς τὴν αὐλακα τοῦ Β. διαδρόμου, ἀφ' ἑτέρου. Ὁ ἀγωγὸς αὐτός, τόσον εἰς τὸν ὀπισθεν ὡς ἄνω χῶρον τοῦ Ν. οἰκήματος, ὅσον καὶ εἰς τὸν ὀπισθεν τοῦ Ν. διαδρόμου (ὅπου ἡ μία αὐλαξ), ἦτο ὑπόγειος καὶ θὰ ἐκαλύπτετο ὑπὸ χωμάτων, τὰ ὅποια θὰ εἶχον ἀποκαταστήσει τὴν φυσικὴν μορφήν τῆς κλιτύος. Τοῦτο δὲν συνέβαινε ὅμως καὶ εἰς τὸν ἀγωγὸν πρὸς τὸν Β. διάδρομον, διότι ὁ χῶρος, ὀπισθεν τοῦ κεντρικοῦ οἰκήματος, ἦτο ἐλεύθερος, ὅπως φαίνεται ἐκ τοῦ σωζομένου μέρους τοῦ Ἀ. ὀπισθίου τοίχου¹. Τοῦτο ὑποδηλοῖ ὅτι ὁ τοῖχος αὐτός—ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν Ἀ. καὶ ὀπίσθιον τοῖχον τοῦ παραπλεύρως τοῦ Ν. οἰκήματος— ἦτο ἔξωθεν ὀρατός. Διὰ τὸν λόγον αὐτὸν ὑποθέτομεν ὅτι ὁ ἀγωγός, ὁ ὅποιος συνεχίζετο, κατὰ μῆκος τῆς Ἀ. πλευρᾶς τοῦ κεντρικοῦ οἰκήματος, διὰ τὴν τροφοδοτήσῃ τὴν αὐλακα τοῦ Β. διαδρόμου, ἦτο μὲν κλειστός διὰ τὴν προστασίαν τοῦ Ἱεροῦ ὕδατος ἀλλὰ (ὅπως καὶ εἰς τὸ πλεῖστον τοῦ ἐκ τῆς πηγῆς πρὸς τὸ οἶκημα ἀγωγοῦ) εὕρισκετο ὀλίγον μόνον ὑπὸ τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ ἐδάφους.

Τὸ ὡς ἄνω δέ, ὀπισθεν τοῦ Ν. οἰκήματος, φρεάτιον ἔφερε πιθανῶς καὶ στόμιον, ὅπως ὑποδεικνύουν τὰ μνημονευθέντα εἰς τὸν χῶρον πρὸς Ἀ. τοῦ Ν. οἰκήματος πήλινα ὡς ἄνω θραύσματα, ἐκληφθέντα ὡς ἀνήκοντα εἰς μεγάλων διαστάσεων πίθον, ἔχοντα πλατὺ στόμιον. Ἡ εἰς αὐτὸ ἐπομένως διοχέτευσις τοῦ ὕδατος ἐγένετο εἰς χαμηλότερον τοῦ στομίου τούτου τμήμα του. Ἡ ἀνεύρεσις, ἐξ ἄλλου, μικρῶν τεμαχίων λιθίνων κιονίσκων εἰς τὸν αὐτὸν χῶρον, ἡ βᾶσις ἐνὸς τῶν ὁποίων εἶχε κατολισθήσει εἰς τὸ κατώγειον (πίν 81β), ἐμαρτύρει πιθανῶς ὅτι ἐχρησίμευον διὰ τὴν δι' αὐτῶν στήριξιν κάποιου στεγάστρου, πρὸς προστασίαν τοῦ ἐν λόγῳ στομίου —καὶ τοῦ κάτωθεν αὐτοῦ ρέοντος Ἱεροῦ ὕδατος, ὅπως ἐγένετο

1. Βλ. σελ. 160.

καὶ ἄλλοῦ¹. Ἄγνωστον ὅμως εἶναι εἰς ποῖον μέρος τοῦ ἐν λόγῳ χώρου εὐρίσκετο τὸ ὡς ἄνω φρεάτιον.

Ἐπισημασθέντες τὸ ὕδωρ τῆς πηγῆς κατέληγε τελικῶς διὰ τῶν ἀλάκων τῶν δύο διαδρόμων πρὸς Δ. μὲν αὐτῶν ἀλλὰ εἰς κατώτερον ἐπίπεδον, ὅπου θὰ εὐρίσκετο μεγάλη σχετικῶς δεξαμενὴ, ἔχουσα μῆκος ἀντίστοιχον πρὸς τὴν ἔκτασιν μεταξύ τῶν δύο ἀλάκων τῶν διαδρόμων αὐτῶν, τοῦ κεντρικοῦ οἰκήματος. Ἐνδειξιν περὶ αὐτοῦ παρέχει: α) τὸ σχῆμα τοῦ κτηρίου, μὲ τὴν ἐν ἐσοχῇ τοποθέτησιν τῶν μερῶν αὐτῶν, ἥτοι μὲ τὴν μὴ εὐθυγράμμισιν τῆς προσόψεώς των, μὲ τὴν πρὸς ἔνθεν καὶ ἔνθεν οἰκοδομικὴν γραμμὴν τῶν δύο (B. καὶ N.) οἰκημάτων (πτερυγῶν) τοῦ οἰκοδομήματος. β) Τὸ ἄφθονον οἰκοδομικὸν ὑλικόν, τὸ ὁποῖον εἶχε καταλισθήσει κάτωθεν τοῦ κτηρίου εἰς τὸν χώρον αὐτόν, ἀποτελούμενον κυρίως ἐκ μεγάλων λιθοπλίνθων.

Ἡ δεξαμενὴ αὕτη —καταστραφεῖα ὀλοσχερῶς ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν—², ἦτο πιθανῶς ὁ χώρος ὀμαδικῶν λουτρῶν κατὰ τὴν ἐορτήν³ τῆς θεᾶς.

1. ΠΑΥΣ. X 36,10.

2. Βλ. σελ. 249.

3. Βλ. σελ. 186 κ.ε.

ΜΕΡΟΣ Δ

Η ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΟΥ ΙΕΡΟΥ
ΩΣ ΛΑΤΡΕΥΤΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ ΚΑΙ ΩΣ ΜΑΝΤΕΙΟΥ

Η ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΟΥ ΙΕΡΟΥ

Ἐκ τῶν διασωθέντων λειψάνων τοῦ Ἱεροῦ, ἀκινήτων καὶ κινητῶν, φαίνεται ὅτι ἡ λειτουργία του ἦτο πολυσχιδής, καὶ ὡς Ἱεροῦ ἀλλὰ καὶ ὡς Μαντείου, καλύπτουσα εὐρύτατον φάσμα ἐκδηλώσεων, κυμαινομένων ἀπὸ μιᾶς ἀπλῆς ἐπισκέψεως, μὲ κάποιαν εὐτελεῖ ἢ πλουσίαν δωρεάν, μέχρι τῆς ἀναζητήσεως μιᾶς ἀπλῆς «διοσημείας» ἢ καὶ μιᾶς «ἀτέχνου» ἀκόμη μαντείας, μὲ ἀντίστοιχον προσφορὰν, καὶ τῆς συμμετοχῆς εἰς τὴν ἑορτὴν τοῦ Ἱεροῦ, κυρίως κατὰ τὸ θερινὸν ἡλιοστάσιον.

Ἡ παροχὴ μαντείας εἰς τὸ Ἱερὸν ἰδιαιτέρως ἀπετέλεσεν, ὡς φαίνεται, ἓνα τῶν σημαντικωτέρων παραγόντων τῆς ἀνθήσεώς του, ἤδη δὲ ἀπὸ πρωιμωτάτης ἐποχῆς.

Τοῦτο συνέβη ἀρχικῶς διὰ τῆς «οἰωνιστικῆς» (ἢ «ἐντέχνου» μαντείας) πιθανῶς μόνον καὶ ἀργότερον διὰ τῆς «διδύμου», ἤτοι καὶ δι' αὐτῆς καὶ διὰ τῆς «ἀτέχνου» μαντείας, ὅπως ἀφήνεται ὑπὸ τοῦ Πινδάρου¹ νὰ νοηθῆ ὅτι ἐγίνετο καὶ εἰς τὴν Ὀλυμπίαν (ᾤπασε θησαυρὸν δίδυμον / μαντοσύνας...)¹ καὶ, ὅπως, ὡς γνωστὸν, ἐγίνετο καὶ εἰς τοὺς Δελφούς.

Ἦσκειτο δὲ ἡ τοιαύτη παροχὴ μαντείας εἰς τὸ Ἱερὸν μέχρι τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ., ὁπότε ἔθεσαν τέρμα εἰς αὐτὴν οἱ Χριστιανοί, καταστρέψαντες κυρίως τοὺς χώρους ἐκείνους, οἱ ὅποιοι ἀπετέλουν λατρευτικούς καὶ μαντικούς, οὕτως εἰπεῖν, πυρῆνας. Τότε διεκόπη καὶ κάθε ἄλλη λειτουργία τοῦ Ἱεροῦ.

Τὸ Ἱερὸν θὰ ἦτο κλειστὸν εἰς τὸ κοινὸν κατὰ τὴν χειμερινὴν περίοδον, ὅπως ἐγίνετο καὶ εἰς τοὺς Δελφούς, λαμβανομένων ὑπ' ὄψιν ἰδιαιτέρως καὶ τῶν δυσμενεστάτων καιρικῶν συνθηκῶν κατ' αὐτὴν εἰς αὐτό. Θὰ ἦτο δὲ ἀνοικτὸν κατὰ τὸν ὑπόλοιπον χρόνον. Ἄλλ' ὡς Μαντεῖον πιθανὸν νὰ ἦτο κλειστὸν, ὅπως καὶ τῶν Δελφῶν, καὶ εἰς περίπτωσιν «ἀποφράδων» ἡμερῶν κατὰ τὸν χρόνον αὐτόν.

Ἡ λειτουργία του ὡς Ἱεροῦ, ἐξ ἄλλου, περιελάμβανε καὶ τὴν τέλεσιν ἀγώνων (βλ. ἄνωτ.), μουσικῶν καὶ μῆ (πβλ. πίν. 121αγ).

1. Ὀλ. VI, 65.

Η ΜΕΓΑΛΗ ΕΟΡΤΗ ΤΟΥ ΙΕΡΟΥ

Ἡ σημασία τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ ὡς ὄρειου θρησκευτικοῦ κέντρου τῆς περιοχῆς καὶ ὡς λατρευτικῆς ἐστίας καὶ πόλου ἑλξέως πιστῶν, ἀπεκαλύπτετο κυρίως κατὰ τὴν ἐορτὴν τῆς θεᾶς. Ἐκ τῶν πλησίον περιοχῶν, κυρίως ἀπὸ τὴν Στράτον καὶ τὴν Ψωφίδα ἤδη κατὰ τὴν προϊστορικὴν ἐποχὴν, ἡ ἐορτὴ αὐτὴ θὰ προσείλκυε κόσμον καὶ θὰ ἦτο λιτὴ ἀλλὰ ὑποβλητικὴ.

Ἀπτὰ βεβαίως στοιχεῖα ἐκ τῆς ἀρχαιότητος ὡς πρὸς τὴν ἐποχὴν τῆς τελέσεως τῆς ἐορτῆς τῆς θεᾶς εἰς τὸ Ἱερόν αὐτὸ δὲν ὑπάρχουν. Ἀλλά, πλὴν μιᾶς καὶ μόνης, καὶ μάλιστα σχετικῶς ἀορίστου, πληροφορίας (περὶ «δρυμοῦ Ἀφροδισίου»)¹ εἰς τὸ χῶρον αὐτόν, διὰ τῆς ὁποίας ἐξυπακούεται ἡ ἕναρξις τοῦ ὅλου τούτου Ἱεροῦ, δὲν ὑπάρχει κανὲν ἄλλο στοιχεῖον καὶ περὶ αὐτῆς ταύτης τῆς ὑπάρξεως τοῦ Ἱεροῦ αὐτοῦ ἐκ τῆς ἀρχαιότητος.

Ὑπάρχουν, ἐν τούτοις, κάποιαι ἐνδείξεις περὶ τοῦ χρόνου τῆς τελέσεως τῆς ἐορτῆς αὐτῆς. Ἐξ αὐτῶν δὲ εἶναι δυνατὸν νὰ διατυπωθῇ ἡ γνώμη ὅτι ἡ ἐορτὴ αὐτὴ ἐτελεῖτο εἰς τὸ Ἱερόν κατὰ τὸ θερινὸν ἡλιοστάσιον, κατὰ τὸ ὁποῖον καὶ εἰς ἄλλα μέρη ἐγένετο, σὺν τοῖς ἄλλοις, καὶ ἡ ἕναρξις τοῦ ἔτους, ἐνῶ εἰς ἄλλα μέρη ἐγένετο ἡ ἕναρξις τοῦ ἔτους ἢ κατὰ τὸ χειμερινὸν ἡλιοστάσιον ἢ κατὰ τὴν μίαν ἢ τὴν ἑτέραν ἐποχὴν τῶν ἰσημεριῶν.

Τὰ ἔμμεσα αὐτὰ στοιχεῖα εἶναι τὰ ἀκόλουθα : Ἐν πρώτοις, μὲ τὸ ἐν γένει ἡλιοστάσιον² συνεδέετο ἀπὸ παλαιότητος ἐποχῆς ἢ συζυγία Σελήνης καὶ Ἀφροδίτης, ἡ ὁποία ἦτο γνωστὴ εἰς πολλοὺς πρωτογόνους λαοὺς, εἰς δὲ τὴν Ἑλλάδα αὐτὴ ἦτο γνωστὴ τοῦλάχιστον ἀπὸ τῆς Β' χιλιετίας π.Χ.³ Ἐξ ἄλλου, μὲ τὸ ἡλιοστάσιον αὐτὸ συνεδύαζοντο διάφορα ἔθιμα, ἐκ τῶν ὁποίων πολλὰ διατηροῦνται μέχρι σήμερον⁴, παρέχοντα ἐνδείξεις καὶ περὶ τῆς εἰς τὸ ἀνασκαφέν Ἱερόν ἀγομένης ἐορτῆς. Τὰ ἔθιμα αὐτὰ ἔχουν ἐν ὀλίγοις ὡς ἐξῆς :

Κατὰ τὸ θερινὸν ἡλιοστάσιον εἰδικώτερον, τὸ ὁποῖον ὑπὸ τῆς ἐλληνο-ὀρθόδοξου Ἐκκλησίας συνεδέθη μὲ τὴν γέννησιν τοῦ Ἰωάννου τοῦ Βα-

1. ΠΑΥΣ. VIII 25,1. Βλ. ἀνωτ. σελ. 7.

2. Βλ. σελ. 101 κ.έ.

3. Βλ. αὐτόθι.

4. Βλ. Μεγ. Ἑλλην. Ἐγκυκλ. ἑ.ά., λ. ἡλιοστάσιον.

πιστοῦ (ἐνῶ τὸ χειμερινὸν ἀντιστοίχως συνεδέθη μὲ τὴν γέννησιν τοῦ Χριστοῦ, βλ. κατωτ.), πιστεύεται ὅτι ὁ ἥλιος «γυρίζει σὰν τροχός». Ἡ ἀντίληψις αὐτή, ὑπεύθυνος καὶ διὰ τὴν καθιέρωσιν τοῦ τροχοῦ ὡς ἱεροῦ συμβόλου, ἀνήγεται εἰς πολὺ παλαιὰν ἐποχὴν καὶ εἰς τὴν Ἑλλάδα, διότι μεταξὺ τῶν διαφόρων βραχογραφημάτων τοῦ Δ. Παγγαίου (πίν. 113)¹, τὰ ὅποια ἐπεσημάνθησαν προσφάτως, περιλαμβάνονται καὶ παραστάσεις ἀτόμων κρατούντων ὑψηλὰ λάβαρα, καταλήγοντα εἰς τροχόν. Τὰ ἄτομα αὐτὰ φαίνονται ὡς νὰ μετέχουν εἰς κάποιαν ἑορταστικὴν πομπήν. Ἡ ἑορτὴ δὲ εἰς τὴν ἐν λόγῳ ὄρεινὴν μακεδονικὴν περιοχὴν ἦτο πιθανώτατα τοῦ θερινοῦ ἡλιοστασίου, λόγῳ καὶ τῶν καιρικῶν συνθηκῶν. Ἐξ ἄλλου, μεταξὺ τῶν ἐν λόγῳ βραχογραφημάτων περιλαμβάνονται καὶ ἔνοπλοι ἵππεῖς, μετέχοντες πιθανῶς καὶ αὐτοὶ τῆς ἑορτῆς αὐτῆς, ἴσως δὲ καὶ ἐνὸς ἐπ' εὐκαιρίᾳ αὐτῆς τελουμένου πολεμικοῦ ἀγωνίσματος. Συνάγεται ἐπομένως ὅτι ἡ ἑορτὴ αὐτὴ ἐσχετίζετο πιθανώτατα μὲ κάποιαν θεότητα πολεμικὴν, συνδεομένην καὶ μὲ τὸ ἡλιοστάσιον. Τοιαύτη δὲ θεότης ἦτο ἡ Ἀφροδίτη ὑπὸ τὴν παλαιὰν πολεμικὴν τῆς ιδιότητα.²

Κατὰ τὸ θερινὸν ἡλιοστάσιον ἐπίσης οἱ ἄνθρωποι συνειθίζουσιν καὶ σήμερον εἰς τὴν Ἑλλάδα νὰ κυλιῶνται κατὰ γῆς εἰς τοὺς ἀγρούς (νὰ «κουρδουβαλίζωνται»), ὡσὰν τροχοί. Πιστεύεται δέ, ἐπὶ πλέον, ὅτι τότε ἀνοίγουν οἱ οὐρανοί, στοιχεῖον τὸ ὅποιον συνάδει μὲ τὴν ἀρχαιοτάτην ἀντίληψιν περὶ τῆς οὐρανίας προελεύσεως τῆς θεᾶς Ἀφροδίτης.³ Ἀνάπτονται, ἐξ ἄλλου, τότε καὶ πυραὶ, λεγόμεναι συνήθως «φωτιές» ἢ «(ἀ)φανοί» τ' Ἀη - Γιάννη (ἕνεκα τοῦ γενεθλίου τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Βαπτιστοῦ). Πρὸς τούτοις, ἀσχεῖται τὸ ἔθιμον τῆς μαντείας, γνωστὸν συνήθως ὡς «κλήδωνας», περιλαμβάνον διαφόρους τρόπους μαντείας (ὅπως : μὲ κουκκιά, πίττες, ἀμίλητο νερό, χύσιμο μολυβιοῦ καυτοῦ ἐντὸς κάδου ὕδατος ἢ ρίψιν ἀντικειμένου ἐντὸς αὐτοῦ, δέσιμον κόμπων, κατοπτρισμὸν εἰς φρέατα κ.ἄ.).

Ὅπως δὲ ποτε, διὰ τὸν πανηγυρισμὸν τῆς μεγάλης ἀρχαίας ἑορτῆς, τοῦ θερινοῦ ἡλιοστασίου, εἰς τὸ ἀνασκαφὲν Ἱερὸν παρείχοντο ὅλα τὰ πρὸς τοῦτο ἀπαραίτητα στοιχεῖα : ἀνετος σχετικῶς χῶρος πρὸς συγκέντρωσιν πῶν λατρευτῶν ἀλλὰ καὶ τῶν θυμάτων· πηγὴ πρὸς παροχὴν ἱεροῦ ὕδατος

1. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΥ, Les sgraffites du Pangaiion, τόμ. εἰς μνήμην Π. Μιχαῆλ (1971), πίν. LIII.

2. Βλ. σελ. 79 κ.ἑ.

3. Βλ. σελ. 55 κ.ἑ.

καὶ λουτρῶν ἐγκαταστάσεις πρὸς παροχὴν χρησμῶν ἀλλὰ καὶ συνεστίασιν τοῦ ἱερατείου καὶ τῶν μελῶν τῆς ὀμηγύρεως· τὸ ὄρεινόν, πλησίον τοῦ οὐρανοῦ, τοπεῖον ἄπλετος θεᾶ διὰ τὴν παρακολούθησιν τῆς («στροφῆς») τοῦ ἡλίου, τῆς συνόδου Σελήνης - Ἀφροδίτης καὶ Ἡλίου· καὶ ἐνδεχομένως τῆς κατὰ καιροὺς («διαβάσεως») τῆς Ἀφροδίτης (βλ. ἄνωτ.) πρὸ τοῦ Ἡλίου.

Τέλος, κατὰ τὸ θερινὸν ἡλιοστάσιον ἀσκεῖται τὸ ἔθιμον τῶν ὀμαδικῶν λουτρῶν καὶ τοῦτο εἶναι πολὺ σημαντικόν. Εἰδικώτερον ἀναφέρεται ὅτι εἰς τὴν Σινώπην τοῦ Πόντου (πρὸ τῆς καταστροφῆς τοῦ 1922 καὶ τῆς ἀνταλλαγῆς πληθυσμοῦ) ὑπῆρχεν ἀκόμη ἡ παράδοσις κατὰ τὴν ἡμέραν αὐτὴν οἱ κάτοικοι, μετὰ τὴν δύσιν τοῦ ἡλίου, νὰ κατευθύνωνται εἰς τὴν παραλίαν μὲ ἄσματα καὶ χοροὺς καί, ἀφοῦ παρηκολούθουν ἐκεῖ τὴν «στροφὴν» τοῦ ἡλίου, ἀκολουθῶς ἐρρίπτοντο εἰς τὴν θάλασσαν καὶ ἐλούοντο ὀμαδικῶς. Τὰ παιδιὰ δὲ τῆς περιοχῆς αὐτῆς τοῦ Πόντου ἔψαλλον τότε ἄσματα διὰ νὰ βοηθήσουν τὸν ἥλιον («νὰ στρίψῃ»).

Τὸ ἔθιμον τοῦτο, τῶν κοινῶν λουτρῶν, κατὰ τὴν ἡμέραν αὐτὴν (τὴν μεγαλυτέραν τοῦ ἔτους) εἰς πλεῖστα μέρη τῆς ἡπειρωτικῆς καὶ τῆς νησιωτικῆς Ἑλλάδος ἔχει σήμερον μετατεθῆ εἰς τὴν (κινητὴν) ἑορτὴν τῆς Ἀναλήψεως τοῦ Χριστοῦ, ἡ ὁποία προηγεῖται τοῦ θερινοῦ ἡλιοστασίου. Κατὰ τὴν ἡμέραν αὐτὴν —κατὰ τὴν ὁποίαν πιστεύεται ὅτι ἀνοίγουν οἱ οὐρανοὶ— οἱ ἄνθρωποι συνειθίζουσιν νὰ πηγαίνουν εἰς τὴν θάλασσαν διὰ νὰ λουσθοῦν. Εἰς τὴν Πάφον τῆς Κύπρου μάλιστα —ὅπου καὶ τῆς Ἀφροδίτης τὸ ἀρχαῖον Ἱερὸν— κατὰ τὴν ἡμέραν αὐτὴν, τῆς Ἀναλήψεως, ἄνδρες καὶ γυναῖκες καὶ παιδιὰ, ἐποχούμενοι ἀμαξῶν, συνειθίζουσιν νὰ ραντίζουν τὰ πάντα μὲ νερὸ ἀπὸ δοχεῖα, τὰ ὁποῖα κρατοῦν, ἕως ὅτου φθάσουν εἰς τὴν θάλασσαν, ὅπου καὶ ἐπίσης λούονται ὀμαδικῶς. Τὸ ἔθιμον τοῦτο οἱ Κύπριοι ἀποκαλοῦν («κατακλυσμόν») ¹ καὶ πιστεύεται ὅτι ἀποτελεῖ ἐπιβίωσιν παλαιοτάτου ἐθίμου, τῆς ἑορτῆς τῆς Παφίας Ἀφροδίτης, τελουμένης κατὰ τὸ θερινὸν ἡλιοστάσιον. ²

Εἰδικώτερον τὸ ἔθιμον τοῦ ραντίσαμτος καὶ τῶν λουτρῶν τῆς ἡμέρας αὐτῆς δυνατὸν νὰ ἀνάγεται ὅχι μόνον εἰς τὴν προχριστιανικὴν ἀλλὰ εἰς αὐτὴν ταύτην τὴν μυκηναϊκὴν ἐποχὴν, ὅπου καὶ ἔχει τὰς ρίζας τῆς ἡ λατρεία τῆς Παφίας Ἀφροδίτης. Ἐχει δὲ προφανῶς χαρακτῆρα καθαρμοῦ

1. Κατὰ πληροφορίαν Κυπρίων, ἐν οἷς καὶ τοῦ κ. Χριστοδούλου, Διευθυντοῦ Δημοσιευμάτων τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας.

2. Τοῦ ἐθίμου τούτου ἡ ὀνομασία, ὅπως θὰ ἐκτεθῆ κατωτέρω, ἦτο ἀρχαία, βλ. σελ. 248.

καὶ καθαγιάσεως ἀλλὰ καὶ ἀνανεώσεως διὰ τοῦ ἱεροῦ ὕδατος τῆς ἑορτῆς. Τοιαύτη σκηνή καθαγιάσεως, δι' ἱεροῦ νάματος, καὶ ἀκολούθου ἀναγεννήσεως τῶν πάντων φρονοῦμεν ὅτι νοεῖται καὶ ἐπὶ τοῦ γνωστοῦ χρυσοῦ δακτυλίου τῆς Τίρυνθος (πίν. 21β), ὅπου : Ἡ (ἔνθρονος) μητρικὴ (πρεσβυτέρα Ἀφροδίτη) μορφή προσφέρει τὸ ἱερὸν νάμα ἀπὸ δυσκοπότηρον, τὸ ὁποῖον κρατεῖ, εἰς ἀγαθοποιὰ μιζογενῆ ὄντα, στοιχοῦντα πρὸ αὐτῆς καὶ τελοῦντα εἰς τὴν ὑπηρεσίαν της. Καὶ τοῦτο, προκειμένου δι' αὐτοῦ νὰ καθαγιασθῶν ἐν συνεχείᾳ ἔμψυχα καὶ ἄψυχα, τῶν ὁποίων ἡ θεὰ εἶναι ἡ ἰδία θεία δημιουργός, τροφός καὶ προστάτις των. Εἰς δὲ τὸν ὑπεράνω τῆς σκηνῆς αὐτῆς οὐράνιον θόλον —πλήρη σταγόνων τῆς οὐρανίας δρόσου— ὁ ὁμώνυμος τῆς θεᾶς πλανήτης, εἰκονιζόμενος ὡς (ἑξάκτινος) τροχὸς καὶ παρουσιαζόμενος πρὸ τοῦ φωτιζομένου μέρους τῆς ἑναντι αὐτοῦ μηνοειδοῦς σελήνης, ὑποδηλοῖ μὲν τὴν συζυγίαν Ἀφροδίτης - Σελήνης ἀλλὰ μετὰ τὴν δύσιν τοῦ ἡλίου, εἰς περίοδον δηλαδὴ νέας σελήνης. Δυνατὸν ἐπομένως ἡ διὰ τῆς σκηνῆς νοουμένη ἑορτή, καθαγιασμοῦ καὶ ἀναγεννήσεως, νὰ ᾔτο κινητὴ, ἐξαρτωμένη (ὅπως σήμερον τὸ ὀρθόδοξον Πάσχα) ἐκ τῆς ἑαρινῆς ἰσημερίας, καὶ ἀντιστοίχως καὶ ἡ ἑορτὴ τῆς Ἀναλήψεως, ἐκ τῆς νέας σελήνης τοῦ θερινοῦ ἡλιοστασίου.

Ἀλλὰ καὶ κατὰ τὸ χειμερινὸν ἡλιοστάσιον ἐξακολουθοῦν νὰ ὑπάρχουν ἀκόμη καὶ σήμερον ἀντίστοιχα ἔθιμα, προερχόμενα ἐκ παλαιωτάτων ἐπιβιώσεων. Τὸ ἡλιοστάσιον τοῦτο φαίνεται ὅτι συνεδέετο ἀμέσως μὲ τὴν ἑορτὴν τῆς γεννήσεως τοῦ νεαροῦ θεοῦ τοῦ ἡμερησίου φωτὸς ἀρχικῶς (καὶ τῆς παρίσου του νεαρᾶς θεᾶς), τῶν παλαιο-μυκηναϊκῶν δηλαδὴ Διὸς καὶ Δίας, καὶ τῆς ἐλευσεῶς των δηλονότι εἰς τὴν γῆν.¹ Τὸ γεγονός τοῦτο ἐπὶ τοῦ μυκηναϊκοῦ χρυσοῦ δακτυλίου τῶν Μυκηνῶν (πίν. 28α) φαίνεται νὰ συμβαίνει εἰς περίοδον φθινοῦσης σελήνης —διότι ὁ πλανήτης εἶναι πρὸς τὴν σκοτεινὴν πλευρὰν τῆς σελήνης— καὶ πρὸ τῆς ἀνατολῆς τοῦ ἡλίου ἐπομένως. Ἡ ἑορτὴ, ἦτοι ὁ ἐτήσιος πανηγυρισμὸς του, ὑποθέτομεν, θὰ ἀπετέλει ὁμοίως κινητὴν ἑορτὴν, ἀγομένην κατὰ τὴν τελευταίαν σελήνην τοῦ χειμερινοῦ ἡλιοστασίου. Τὸ ἡλιοστάσιον τοῦτο ἀπετέλει εἰς ὠρισμένα μέρη ἄλλωστε καὶ ἀπαρχὴν τοῦ νέου ἔτους, ὅπως λ.χ. εἰς τὴν Αἰτωλίαν καὶ τὴν Μακεδονίαν, ὅπου συνέπιπτε πρὸς τὸν μῆνα Δῖον, πρῶτον μῆνα τοῦ ἔτους.

1. Βλ. σελ. 68 κ.έ.

Καὶ τὸ ἔθιμον τῶν πυρῶν, ἐξ ἄλλου, φαίνεται, ὅτι, ἐπίσης συνεδύαζετο μὲ τὸ χειμερινὸν ἡλιοστάσιον. Ἀλλὰ σήμερον ὑφίσταται μὲ τὴν παραλλαγὴν ἐνὸς εἰδικοῦ δαυλοῦ εἰς τὴν ἐστίαν, ὁ ὁποῖος καίει ἐκεῖ συνεχῶς. Ἐνεκα τοῦ ψυχροῦ καιροῦ τῆς ἐποχῆς αὐτῆς, τὸ ἔθιμον τοῦτο ἔχει ἀτονίσει εἰς τὴν ὑπαιθρον. Σημειοῦται σχετικῶς ὅτι ἡ ὕπαρξις τοῦ ἔθιμου τούτου κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ τοῦ γενεθλίου τοῦ Διὸς φαίνεται ἀπὸ τὴν πληροφορίαν¹ ὅτι εἰς τὸ Ἰδαῖον ἄντρον, τὸ ὁποῖον ἐθεωρεῖτο χῶρος τῆς γεννήσεώς του, φλόγες ἐξήρχοντο ἐκ τοῦ στομίου του, κατὰ τὴν ἑορτὴν τῆς γεννήσεως τοῦ θεοῦ.

Ἀλλὰ κατὰ τὸ χειμερινὸν ἡλιοστάσιον ἀσκειῖται ἀκόμη καὶ ἡ μαντεία, ἔχουσα ὅμως περιορισθῆ ὁμοίως —μόνον κατὰ τὴν παραμονὴν τοῦ νέου ἔτους— ὁπότε, δοκιμάζεται ἡ τύχη μὲ κάθε τρόπον. Πιστεύεται, ἐξ ἄλλου, ὅτι τότε ὁμοίως ἀνοίγουν οἱ οὐρανοί.

Ἐπὶ πλέον, κατὰ τὸ αὐτὸ ἡλιοστάσιον διατηρεῖται ἀκόμη, ἔστω καὶ περιωρισμένον, ἔνεκα τῶν καιρικῶν συνθηκῶν, τὸ ἔθιμον τῶν λουτρῶν, ἔχον ὑποκατασταθῆ ἐν πολλοῖς διὰ ραντίσματος ἐκ τοῦ ἀγιασματος τῆς (προτεραιᾶς ἢ αὐτῆς ταύτης τῆς) ἑορτῆς τῶν Θεοφανείων, (6ης Ἰανουαρίου), ἢ ὁποῖα καὶ ἀρχικῶς συνέπιπτε μὲ τὴν ἑορτὴν τῆς Γεννήσεως τοῦ Χριστοῦ. Κατὰ τὴν ἑορτὴν τῶν Θεοφανείων καὶ ἄνθρωποι ἄλλωστε ρίπτονται καὶ σήμερον εἰς τὴν θάλασσαν ἢ τὸν ποταμόν, ὅπου γίνεται ἡ θρησκευτικὴ τελετὴ, ἢ καὶ εἰς τὴν δεξαμενὴν, πρὸς ἀνεύρεσιν τοῦ Τιμίου Σταυροῦ, ὁ ὁποῖος ρίπτεται τότε ὑπὸ τοῦ ἱερέως (ἢ τοῦ ἐπισκόπου) εἰς τὰ ὕδατα, κατὰ τὸ ἐπικρατοῦν ἔθιμον. Εἰς δὲ τὰ κάλλαντα τῆς προηγουμένης ἡμέρας ἄδονται ὑπὸ τῶν μικρῶν παιδιῶν, διὰ τὸν τελούμενον ἀγιασμόν τῶν ὑδάτων, διάφορα, εἰς τὰ ὁποῖα ἀναφέρονται μεταξὺ ἄλλων : «ν' ἀγιασθῶν οἱ κάμποι καὶ τὰ βουνά» καὶ ἐπομένως νὰ ἀγιασθῆ ὅ,τιδῆποτε ἔμψυχον καὶ ἄψυχον ὑπάρχει εἰς αὐτά.

Συνεωρτάζετο δέ, ὅπως μόλις ἐλέχθη, ἡ ἑορτὴ τῶν Χριστουγέννων μὲ τὴν ἑορτὴν τῶν Θεοφανείων ἀρχικῶς (ἕως τὸν 4ον αἰ. μ.Χ.), διότι ἐπιστεύετο ὅτι Γέννησις καὶ Ἐπιφάνεια τοῦ Χριστοῦ ἐσήμαινον τὸ αὐτὸ πρᾶγμα ἀλλὰ καὶ διότι ἡ ἡμέρα τῆς Γεννήσεως τοῦ Χριστοῦ δὲν ἦτο γνωστὴ.² Ὁ καθορισμὸς τῆς 25ης Δεκεμβρίου ὡς ἑορτῆς τῆς Γεννήσεως Του ἐβασίσθη πιθανῶς εἰς τοὺς λόγους τοῦ Ἰωάννου τοῦ Προδρό-

1. ANT. LIB. Μεταμ. Συσ. 19.

2. Μεγ. Ἑλλην. Ἐγκυκλ. ἔ.δ., λ. Χριστούγεννα.

μου (ἢ Βαπτιστοῦ) περὶ τοῦ Ἰησοῦ: «*Ἐκεῖνον δεῖ αὐξάνειν, ἐμὲ δὲ ἐλαττοῦσθαι*»¹· καὶ ἕνεκα τούτου ἡ ἑορτὴ ὠρίσθη ὁμοίως κατὰ τὸ χειμερινὸν ἡλιοστάσιον, ὅποτε ἀρχίζει ἡ αὐξησις τῆς ἡμέρας, ἐνῶ ἀντιστοίχως ὠρίσθη ἡ ἑορτὴ τοῦ Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου κατὰ τὸ θερινὸν ἡλιοστάσιον, ὅποτε ἀρχίζει ἡ ἐλάττωσις (μείωσις) τῆς ἡμέρας.

Τὰ στοιχεῖα αὐτά, ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὴν ἐπιβίωσιν ἐνὸς τοπικοῦ ἐθίμου εἰς τὸ ἀνασκαφὲν Ἱερὸν, συμβάλλουν εἰς τὴν ἀνάπλασιν τῆς μεγάλης εἰς αὐτὸ ἀγομένης ἀρχαίας ἑορτῆς. Τὸ ἔθιμον τοῦτο ἔχει ὡς ἐξῆς :

Μολονότι ὁ εἰς τὸν χῶρον τοῦ Ἱεροῦ τούτου χριστιανικὸς ναὸς τιμᾶται εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Ἁγίου Πέτρου,² ἡ μεγάλη ἐν τούτοις ἐτησίᾳ ἑορτὴ καὶ πανηγυρίς, καὶ δὴ μετὰ Μεγάλου Ἐσπερινοῦ κατὰ τὴν προτεραιάν καὶ ἀρτοκλασίας κατὰ τὴν θείαν λειτουργίαν τῆς ἡμέρας, τελεῖται κατὰ τὴν ἑορτὴν τῆς Ἀναλήψεως. Δὲν εἶναι δὲ τυχαῖον ὅτι ἡ ὑπερκείμενη κορυφὴ (εἰς τὰ Β.Δ.) τοῦ Ἱεροῦ μετωνομάσθη εἰς τοὺς χριστιανικοὺς χρόνους εἰς «Ἀνάληψιν» καὶ ἔκτοτε, διακοπείσης πλέον τῆς ἀρχαίας ἑορτῆς, ἐωρτάζετο ἐφεξῆς εἰς τὸν χῶρον ἡ Ἀνάληψις τοῦ Χριστοῦ, ἡ ὁποία κατὰ τοὺς πρώιμους χρόνους συνειθίζετο γενικῶς ὑπὸ τοῦ Χριστιανικοῦ κόσμου νὰ γίνεταί εἰς τὸ ὑπαιθρον.³ Ἡ ἑορτὴ πάντως εἰς τὸν χῶρον τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ προσλαμβάνει καὶ σήμερον τὴν μορφήν μεγάλης πανηγύρεως τῶν κατοίκων ὅλης τῆς περιοχῆς.

Ἄλλὰ τοῦτο παρατηρεῖται καὶ ἄλλοῦ, ὅπως εἰς τὴν Πάφον τῆς Κύπρου, ὅπου τὸ γνωστὸν Ἱερὸν τῆς θεᾶς, καθὼς καὶ εἰς τὸ Ἰδαῖον ἄντρον, ὅπου, κατὰ τὸν ἀνασκαφέα Σακελλαράκη,⁴ κατὰ τὴν ἡμέραν αὐτὴν ἐκ τῆς πλησίον κωμοπόλεως τῶν Ἀνωγείων ἐκκινᾶ λιτανεῖα πρὸς τὸ Ἱερὸν αὐτό. Καὶ ἐδῶ ἡ ἀρχαία ἑορτὴ τοῦ θερινοῦ ἡλιοστασίου φαίνεται ὑποκατασταθεῖσα διὰ τῆς ἑορτῆς τῆς Ἀναλήψεως, ἐνῶ συγχρόνως παρέχεται καὶ ἔνδειξις συλλατρείας Διὸς καὶ Ἀφροδίτης ἀρχικῶς καὶ εἰς τὸ Ἱερὸν αὐτὸ καὶ ἕνεκα τῆς εὐρέσεως καὶ τροχῶν⁵.

Δέον νὰ προστεθῇ ὅτι τὸ πλεῖστον τῶν κινητῶν εἰκόνων εἰς τὸν ναῖσκον τοῦ Ἁγίου Πέτρου εἰς τὸ ἀνασκαφὲν Ἱερὸν δὲν εἶναι τοῦ Ἀποστόλου

1. ΙΩ. γ. 30.

2. Περὶ αὐτοῦ βλ. σελ. 277.

3. Μεγ. Ἑλλην. Ἐγκυκλ. ἔ.ἀ., λ. Ἀνάληψις.

4. Π.Α.Ε. 1984 (ὑπὸ ἐκδοσιν).

5. Π.Α.Ε. 1983 (1886) Β, πίν. 260. Βλ. καὶ σελ. 205.

αὐτοῦ ἀλλὰ εἶναι τῆς Ἀναλήψεως τοῦ Χριστοῦ καὶ ἀκολούθως τῶν Ἀγίων Κωνσταντίνου καὶ Ἑλένης μετὰ τοῦ Τιμίου Σταυροῦ, —τριαδικοῦ συνόλου (καὶ μετ' ἀγίας Μητρὸς) δηλαδή—, ἀνακαλοῦσαι οὕτως εἰς τὸν νοῦν κάποιαν σχέσιν μὲ τὴν παράδοσιν τοῦ ἀρχαίου Ἱεροῦ. Ἐπίσης, τῆς Ἀγίας Τριάδος ἑορταζομένης μετὰ τὴν Ἀνάληψιν.

Ἡ σημασία βεβαίως σήμερον τῆς Χριστιανικῆς ὡς ἄνω ἑορτῆς εἰς τὸ ἀνασκαφὲν Ἱερὸν εἶναι ἀπλή. Δὲν συνέβαινεν ὅμως τὸ αὐτὸ καὶ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα. Τελουμένη ἡ ἀρχαία ἑορτὴ κατὰ τὸ θερινὸν ἡλιοστάσιον (ἡ ἐπιβίωσις της εἰς τοὺς Β. Εὐρωπαϊκοὺς λαοὺς λέγεται ἑορτὴ τοῦ μεσοκαλοκαίρου), συνεδυάζετο μὲ τὴν συνειδητοποίησιν τῆς βαθμιαίας συνεχοῦς ἐφεξῆς μειώσεως τῆς ἡμέρας, ἡ ὅποια καθίστατο πλέον ὀλονὲν μικρότερα. Συνεδυάζετο δηλαδή μὲ τὴν «στροφὴν» τοῦ ἡλίου (βλ ἄνωτ.) καὶ μὲ τὴν μετ' αὐτὴν συνεχῆ ἐφεξῆς, μέχρι τοῦ χειμερινοῦ ἡλιοστασίου, μείωσιν τοῦ ἡμερησίου φωτός.

Εἰς τὴν ἀρχαίαν πρωτόγονον ἀντίληψιν ὁ πανηγυρισμὸς τῆς ἑορτῆς αὐτῆς συνεδυάζετο πιθανώτατα καὶ μὲ τὸν ἑορτασμὸν τῆς προσωρινῆς ἀποχωρήσεως τῆς θεότητος τοῦ ἡμερησίου φωτός, μέχρι τῆς ἐκ νέου ἐπιστροφῆς της. Τὴν ρίζαν του ἐπομένως εἰς τὴν ἀντίληψιν αὐτὴν εἶχε πιθανῶς καὶ ὁ μῦθος τῆς εἰς τοὺς Ὑπερβορείους ἀποχωρήσεως τῶν Λητοειδῶν, τοῦ Ἀπόλλωνος καὶ τῆς Ἀρτέμιδος —καταβολάδων τῶν παλαιῶν τοῦ φωτός θεοτήτων: Διὸς καὶ Δίας (Ἀφροδίτης) ἀντιστοίχως¹ καὶ τῆς ἐκ νέου ἐπανόδου των, κατ' ἔτος, ἐκ τῆς χώρας αὐτῆς. Εὐρύτατα διαδεδομένος ἦτο, ἐξ ἄλλου, ὅπως ἤδη ἐτονίσθη, ὁ ἑορτασμὸς αὐτὸς τοῦ θερινοῦ ἡλιοστασίου εἰς πλεῖστα μέρη. Καὶ δὲν εἶναι τυχαῖον ὅτι καὶ εἰς τὸ Stonehenge, ὅπου τὰ γνωστὰ λείψαν τῆς Β' χιλιετίας π.Χ., ἐξακολουθοῦν νὰ συνέρχωνται οἱ πλησιόχωροι πρὸς ἑορτασμὸν τῆς ἡμέρας αὐτῆς. Δὲν εἶναι δὲ τυχαῖον ἐπίσης ὅτι ὁ ἑορτασμὸς τῆς ἡμέρας αὐτῆς ἔχει μετατεθῆ μερικῶς εἰς τὴν χριστιανικὴν ἑορτὴν τῆς Ἀναλήψεως τοῦ Χριστοῦ εἰς τοὺς Οὐρανοὺς.

Ἄν ὅμως εἰς τὸ ἀνασκαφὲν Ἱερὸν ὑπῆρχε δευτέρα ἐτησίᾳ ἑορτὴ, κατὰ τὸ χειμερινὸν δηλαδή ἡλιοστάσιον, εἶναι ἄγνωστον, Ἐνεκα τοῦ δυσχεμέρου τοῦ χώρου τοῦ Ἱεροῦ, τοῦτο εἶναι μᾶλλον ἀπίθανον. Ἀλλὰ καὶ ἂν ὑπῆρχε θὰ περιωρίζετο μεταξύ τοῦ ἱερατείου πιθανῶς². Πολὺ πιθανὸν ὅμως

1. Βλ. περὶ τούτου σελ. 64 καὶ 93.

2. Περὶ αὐτῆς βλ. καὶ ἀμέσως κατωτ. σελ. 195.

νά υπῆρχεν ἄλλη ἑορτή, κατὰ τὴν ἑαρινὴν ἰσημερίαν (καὶ τὴν ἐφεξῆς συνεχῆ αὐξήσιν — ἐναντι τῆς νυκτὸς — τῆς ἡμέρας) ἀλλὰ καὶ ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆς ἐπιστροφῆς τῆς θεότητος. Τοῦτο ἐγένετο ἄλλωστε εἰς τοὺς Δελφούς, ὅποτε καὶ ἦνοιγε τὸ Μαντεῖον ἐκ νέου, κατὰ τὸν μῆνα Πύθειον, ὅποτε ἤρχιζε καὶ τὸ νέον ἔτος. Κατὰ τὴν αὐτὴν περίπου, ἑαρινήν, ἐποχὴν ὑπὸ τῶν Ρωμαίων ἤγετο ἡ ἑορτὴ πρὸς τιμὴν τῆς (νεωτέρας) Ἀφροδίτης (= τῆς *Arpu*, βλ. ἄνωτ.) κατὰ τὸν β' μῆνα τοῦ ἔτους των, ὁ ὁποῖος καὶ διὰ τοῦτο ἐλέγετο Ἀπρίλιος. Κυρίως ὅμως τοῦτο ἐγένετο εἰς τὴν Κύπρον, πρὸς τιμὴν τῆς θεᾶς, εἰς τὸ Ἱερὸν τῆς ὁποίας, ἐν μέσῳ τῶν ὀλανθίστων Κήπων της, συνέρρεεν ὁ κόσμος καὶ τὴν ἐτίμα δι' αἱματηρῶν καὶ ἀναιμάκτων (ἐκ μύρων καὶ ἀνθέων) προσφορῶν.

Ἀρκετὰ δὲ στοιχεῖα τῶν ἑορταστικῶν καὶ ἄλλων θρησκευτικῶν ἐκδηλώσεων εἰς τὸ Ἱερὸν παρουσιάζονται ἀντιστοίχως καὶ εἰς τὸ Ἱερὸν τῆς Πάφου, ὅπως ἔχει ἤδη ἐκτεθῆ. Αὐτὸ εἶναι κατανοητόν, λόγῳ τῆς ἀρκαδικῆς καταγωγῆς τούτου. Ἐν ἐκ τῶν στοιχείων αὐτῶν εἶναι καὶ ἡ ἑορτὴ τῆς θεᾶς κατὰ τὸ θερινὸν ἡλιοστάσιον, ἔχουσα μεταχριστιανικῶς μετατεθῆ εἰς τὴν (κινητὴν) ἑορτὴν τῆς Ἀναλήψεως, περιλαμβάνουσα καὶ κοινὰ λουτρά καθαρμοῦ. Προσθέτομεν ὅμως ἐδῶ καὶ τὰ ἀκόλουθα :

Κατὰ τὴν ἀρχαίαν ἑορτὴν εἰς τὸ Ἱερὸν τῆς Πάφου (Παλαίπαφον) «κατ' ἔτος» ἤρχοντο διὰ κοινὸν πανηγυρισμὸν ἄνδρες ὁμοῦ γυναιξὶν ἐκ τῶν ἄλλων πόλεων συνιόντες¹. Τὸ αὐτὸ θὰ συνέβαινε καὶ εἰς τὸ ἀνασκαφέν Ἱερὸν, ἀφοῦ ἐξακολουθεῖ νὰ ἐπαναλαμβάνεται τοῦτο καὶ σήμερον ἀκόμη κατὰ τὴν ἐπιβίωσιν τῆς ἑορτῆς, ἥτοι κατὰ τὴν ἑορτὴν τῆς Ἀναλήψεως. Ἐξ ἄλλου, ἡ ἑορτὴ αὐτὴ καὶ εἰς τὸ Ἱερὸν τῆς Πάφου ἐχαρακτηρίζετο ὑπὸ κοινῶν δείπνων ἀλλὰ καὶ ὑπὸ παροχῆς μαντείας. Ἄλλωστε τὸ Ἱερὸν αὐτό, μαστιζόμενον ὁμοίως ὑπὸ (N.;)Δ. ἀνέμων² ἐλειτούργει καὶ ὡς Μαντεῖον. Καὶ εἶναι γνωστὸν ὅτι τὸ ἐπεσκέφθη, διὰ νὰ τὸ συμβουλευθῆ, καὶ ὁ Ρωμαῖος αὐτοκράτωρ Τίτος, τὸ 70 μ.Χ.

Εἰς τὸ Ἱερὸν τῆς Κύπρου, ἐν τούτοις, ἕνεκα τῆς παρουσίας πλήθους ἱεροδούλων — ἐκ φοινικικῆς κυρίως ἐπιδράσεως τοῦ ἐθίμου — αἱ ἑορταστικαὶ αὐταὶ ἐκδηλώσεις τελικῶς³ ἐξεφυλίζοντο εἰς πορνείαν (πρᾶγμα τὸ

1. ΣΤΡΑΒ. XIV 683.

2. Βλ. R.E. ἔ.ἀ., λ. Πάφος, τ. 954.

3. Περὶ τῶν ἑορταστικῶν ἐκδηλώσεων πρὸς τιμὴν τῆς θεᾶς εἰς τὴν Κύπρον Βλ. ΣΤΡΑΒ. XIV 683. ΑΘΗΝ. III 27, ΑΙΣΧΥΝ. Ἐπ. 10. ΙΜΕΡ. 2 ΗΣΥΧ. λ. μυρικός ΤΑΚΙΤ. Hist. II 3. ΟΡΑΤ. I, 4,5 ΟΒΙΔ., Fast, IV 133, ΚΑΗΜ. ΑΛΕΞ. Πρωτ. σ. 13. Στραμ. σ. 348.

ὁποῖον εἶχε διεισδύσει σὺν τῷ χρόνῳ καὶ εἰς ἑλληνικὰ Ἱερὰ τῆς θεᾶς, δεχθέντα τὴν κυπριακὴν - φοινικικὴν αὐτὴν ἐπίδρασιν, λ.χ. τῆς Κορίνθου καὶ τῶν Κυθήρων, καθὼς καὶ εἰς ἄλλα ἐπηρρεασθέντα ἐξ αὐτῶν). Εἰς τὸ ἀνασκαφὴν Ἱερὸν ὅμως δὲν ὑπάρχει ἔνδειξις τοιοῦτου ἐκφυλισμοῦ, ἀφοῦ δὲν ὑπάρχει εἰς αὐτὸ καὶ καμμία ἔνδειξις παρουσίας ἱεροδούλων. Ἡ ὅλη λατρεία, περιλαμβανομένης καὶ τῆς ἑορτῆς, διετήρει εἰς τὸ Ἱερὸν αὐτὸ τὸν παλαιὸν ἑλλαδικὸν τῆς χαρακτῆρα, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον συνέβαινε καὶ εἰς τὸ θεσπρωτικὸν Ἱερὸν, ὅπου ὑπῆρχεν ἡ αὐτὴ (τριαδική: Διώνης - Ἀφροδίτης - Διός) λατρεία. Καὶ ὡς πρὸς τὴν ἑορτὴν ἄλλωστε¹, ὁ χαρακτήρ αὐτὸς θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ θεωρηθῆ καὶ κρητο - μυκηναϊκός: ἐὰν ἡ συγκέντρωσις (βλ. ἀμέσως ἀνωτ.) «ἀνδρῶν ὁμοῦ γυναιξίν», ἑορταζόντων εἰς τὸ ὑπαιθρον καὶ πρὸ τοῦ τριμεροῦς Ἱεροῦ κορυφῆς (ὄρεινοῦ), τῆς γνωστῆς (πίν. 142α) τοιχογραφίας τῆς Κνωσοῦ (Ἰδαίου;) θεωρηθῆ ὅτι παριστᾶ ὁμαδικὴν (ὑπαίθριον καὶ θερινὴν) συγκέντρωσιν ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν, πρὸς συνεορτασμὸν τῆς θερινῆς ἑορτῆς τοῦ ἡλιοστασίου. Τοῦ ἐθίμου τούτου ἄλλωστε καὶ εἰς τὸ Ἰδαῖον ἐξακολουθεῖ καὶ σήμερον ἢ ὡς ἄνω ἐπιβίωσις².

Ἀντίστοιχοι, ἐξ ἄλλου ἐκδηλώσεις κατὰ τὸ χειμερινὸν ἡλιοστάσιον, εἰς μικροτέραν κλίμακα, ἐγένοντο εἰς τὸ Ἰδαῖον ἄντρον κατὰ τὴν ἱστορικὴν ἐποχὴν ὑπὸ τοῦ ἱερατείου, ἦτοι κατὰ τὴν ἑορτὴν διὰ τὴν ἐπέτειον τῆς γεννήσεως τοῦ Διός³. Τοῦτο κατὰ τὴν κρητο - μυκηναϊκὴν ἐποχὴν ἴσως νὰ ἐγένετο πανηγυρικῶς εἰς τὸ ἀνατορικὸν παράρτημα τῆς Κνωσοῦ⁴ ὑπὸ τῶν ἐπισήμων ἀρχῶν καὶ μὲ ἐπὶ κεφαλῆς τὸν βασιλέα - ἱερέα⁵. Ἦτοι, εἰς τὸ συγκρότημα μὲ τὴν μεγαροειδῆ μορφήν (τῆς αἰθούσης τοῦ θρόνου)⁶. Τότε τὸ πλῆθος θὰ ἦτο εἰς τὴν ἔξωθεν αὐτοῦ κεντρικὴν αὐλὴν, ἀτενίζον τὴν ἐκεῖ μίμησιν τοῦ (ὄρεινοῦ) τριμεροῦς Ἱεροῦ. Ἴσως ἡ ἑορτὴ αὐτὴ νὰ συνεδυάζετο καὶ μὲ τὸ κατ' αὐτὴν ἀρχόμενον νέον ἔτος. Ὅπως δὲποτε ἡ ὑπαρξίς μαγειρείου παρὰ τὴν αἶθουσαν αὐτὴν ὑποδηλοῖ κοινὰ ἱερά δεῖπνα, ἐνῶ ἡ ὑπαρξίς τῆς ἱερᾶς δεξαμενῆς εἰς αὐτὴν ὑποδηλοῖ καὶ τὴν ἐκεῖ τέλεσιν λουτρῶν καθαρμοῦ. Τὰ στοιχεῖα αὐτά, βασικὰ τῶν ἱεροτελεστιῶν εἰς τὸ συγκρότημα τοῦτο, ἦσαν βασικὰ καὶ τῶν ἑορτῶν τῶν δύο ἡλιοστα-

1. Ὡς πρὸς τὴν λατρείαν βλ. σελ. 53, 68, 101.

2. Βλ. σελ. 191, σημ. 4.

3. Βλ. σελ. 190.

4. Βλ. σελ. 257.

5. Ὅπως ἦτο ὁ Μίνως. Τὸν τίτλον τοῦτον, βασιλέως - ἱερέως, ἐξακολουθεῖ νὰ φέρῃ εἰς τὴν Πάφον καὶ ὁ ἱερεὺς τῆς θεᾶς —R.E. ἔ.ά., λ. Πάφος, 941, καλούμενος καὶ ἀγήτωρ.

6. Βλ. σελ. 257.

σίων, ἀπαντῶντα κυρίως εἰς Ἱερά τῆς (Οὐρανίας) Ἀφροδίτης (καὶ τοῦ Διὸς) κατὰ τὴν ἱστορικὴν ἐποχὴν.

ΕΙΔΙΚΑΙ ΠΡΟΣΦΟΡΑΙ

Εἰς τὸ ἀνασκαφὴν Ἱερόν ὅμως τοῦ χειμερινοῦ ἡλιοστασίου ἡ ἑορτὴ θὰ ἐγένετο ὑπὸ τοῦ ἱερατείου, εἰς περιορισμένην κλίμακα, ὅπως καὶ εἰς τὸ Ἱδαῖον. Ἐπισήμως δὲ αὐτὴ θὰ ἐτελεῖτο εἰς τὰ πλησίον ἀστικά κέντρα : τὴν (πόλιν) Ψωφίδα, ὅπου ἡ θεὰ ἐτιμᾶτο καὶ ὡς πολιοῦχος, καὶ τὴν (πόλιν) Θέλπουσαν καὶ πιθανώτατα καὶ εἰς τὴν πλησιέστερον τούτων κειμένην Στράτον, ὅπως ἐγένετο καὶ εἰς τὴν πόλιν τῶν Θηβῶν, ὅπου ἡ ἑορτὴ τῆς θεᾶς ἦτο κατὰ τὸν Δεκέμβριον.¹ Κατὰ δὲ τὴν (μεγάλην) ἑορτὴν τοῦ θερινοῦ ἡλιοστασίου, «ἄνδρες ὁμοῦ γυναιξίν», θὰ συνεκεντροῦντο εἰς τὸ ὄρεινόν τοῦτο ἀρκαδικόν Ἱερόν, ἐκ τῶν ἐν λόγῳ πόλεων καὶ ἄλλων πλησιοχώρων μερῶν, πρὸς πανηγυρισμόν, καθαρμόν καὶ ἐνδυνάμωσιν, ἀναζήτησιν κάποιας μαντείας καὶ ἀνάθεσιν εἰς τὴν θεότητα παντοίων προσφορῶν. Μεταξὺ δὲ τῶν προσφορῶν αὐτῶν θὰ συγκατελλέγοντο εἰδώλια τῆς θεᾶς καὶ τῶν προσφιλῶν της ζώων καὶ πτηνῶν, παντοῖα σκεύη καὶ ἐργαλεῖα, χρήσιμα εἰς τὸ Ἱερόν, καὶ πιθανῶς μερικὰ τοῦλάχιστον ἀπὸ τὰ εὑρεθέντα νομίσματα εἰς αὐτὸ (πίν. 103-104).² Ἀπὸ τὰ νομίσματα αὐτὰ δυνατόν νὰ προκύψουν μερικὰ συμπεράσματα. Τὸ νόμισμα τῶν Ἡλείων, τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. (πίν. 104,1) δυνατόν νὰ σχετισθῇ μὲ τὴν παρουσίαν ἡλειακῶν φρουρῶν εἰς τὴν περιοχὴν (βλ. ἄνωτ.). Κατὰ τὸν προηγηθέντα δὲ 4ον αἰ. π.Χ., ἀπὸ τὸν ὁποῖον προ-

1. ΞΕΝ. Ἑλλ. V 44.

2. Κατὰ τὴν ἐκτίμησιν τῆς κ. Οἰκονομίδου, Δ/τριάς τοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου τῶν Ἀθηνῶν τὰ κυριώτερα καὶ ἀρτιώτερα σωζόμενα ἐκ τῶν ἐν λόγῳ νομισμάτων ἔχουν ὡς ἐξῆς :

Τριώβολον, νομισματοκοπεῖον Μαντινείας, μεταξὺ τῶν ἐτῶν 462/60 καὶ 428 π.χ. (βλ. WILLIAMS, *The Confederate Coinage of the Arcadians in the fifth century B.C.*: N.N.M. 155, σ. 115, ἀρ. 283-84, period IV, section 5).

Τριώβολον Σικυῶνος τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.

Στατήρ Αἰγίνης τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. (βλ. S.N.G. Delepierre ἀρ. 154,6).

Χάλκινον νόμισμα Λευκάδος τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. (B.M.C. *Thersaly etc*, πίν. XXVIII ἀρ. 6 καὶ S.N.G. Cop 370).

Χάλκινον νόμισμα Λευκάδος τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. (B.M.C. *Thenaly etc*, πίν. XXVIII ἀρ. 6 καὶ S.N.G. 370).

Χάλκινον νόμισμα Ἀρκαδίων τῶν χρόνων μετὰ τὸ 370 π.χ. περίπου. Νομισματοκοπεῖον Μεγαλοπόλεως (βλ. S.N.G. Cop. ἀρ. 201 κ.έ.).

Χάλκινον νόμισμα Ἡλίδος, τῶν χρόνων 271-191 π.Χ. (B.M.C. σελ. 74 ἀρ. 141-42, πίν. XV ἀρ. 13).

έρχεται καὶ τὸ πλεῖστον μέρος τῶν ὡς ἄνω νομισμάτων, τὸ Ἱερὸν φαίνεται νὰ παρουσιάζη τὴν μεγαλύτεραν σχετικῶς ἄνθησιν, καὶ τοῦτο δὲ ἴσως ἐν συνδυασμῷ μὲ τὴν ἀνακατασκευὴν τῶν κτηρίων του. Νομίσματα πάντως ἀπουσιάζουν ἀπὸ τὸ Ἱερὸν κατὰ τὴν πρώιμον ρωμαϊκὴν ἐποχὴν, ἐνῶ ἔχομεν τὴν παρουσίαν ἐνός, τῆς ὑτέρας ρωμαϊκῆς ἐποχῆς¹, εἰς αὐτό.

Πέραν ὅμως τῶν τοιούτων συνήθων προσφορῶν, εἰς τὸ ἐν λόγω Ἱερὸν φαίνεται ὅτι ἐγένοντο κατ' ἐξοχὴν δύο εἶδη εἰδικῶν προσφορῶν, κυρίως δὲ κατὰ τὴν ἐορτὴν αὐτήν. Ἦσαν δὲ αἱ προσφοραὶ αὐταί : α) πλόκαμοι ἢ μᾶζα ἐν γένει μαλλιῶν, μὲ τὰ κοσμήματά των καὶ β) ἐνδύματα μὲ τὰ κοσμήματά των ἐπίσης. Ἐξ αὐτῶν, ὅπως εἶναι φυσικόν, διεσώθησαν μόνον τὰ κοσμήματα².

Κοσμήματα μαλλιῶν

Διακρίνονται δύο κύριοι τύποι τοιούτων κοσμημάτων : α) δακτυλιόσχημοι καὶ β) ταινιωτοί. Οἱ τύποι αὗτοι ἀνταποκρίνονται εἰς δύο τύπους κομμώσεως : α) μὲ πολλοὺς κατακορύφους πλοκάμους (ἔμπροσθεν ἐπὶ τῶν ὠμων καὶ ὄπισθεν ἐπὶ τῶν νώτων) ἢ μὲ ἓνα μόνον (ὄπισθεν) καὶ β) μὲ χυτὴν μᾶζαν μαλλιῶν, ἔχουσαν ὀριζοντίους κυματισμούς (ὄπισθεν καὶ ἔμπροσθεν). Καὶ διὰ μὲν τῶν δακτυλίων ἐσφηκοῦντο κατ' ἀποστάσεις οἱ ἐν λόγω πλόκαμοι, διὰ δὲ τῶν ταινιῶν συνεκρατεῖτο (ἐπὶ τοῦ ἀχένου) ὄπισθεν ἢ χυτὴ μᾶζα τῶν μαλλιῶν καὶ ἀντιστοίχως ἔμπροσθεν. Ἀναλυτικώτερον :

Τὰ δακτυλιόσχημα τοιαῦτα κοσμήματα (πίν. 105-106) εἶναι : κατὰ κανόνα χάλκινα³ καὶ ἄλλα ἐξ αὐτῶν εἶναι σφυρήλατα ἄλλα (ὀλιγώτερα) ἐλασμάτινα⁴. Ἄλλα δὲ εἶναι μὲ μὴ ἐφαπτόμενα ἄκρα⁵, ὥστε νὰ παρέχουν μίαν ἐλαστικότητα κατὰ τὴν σφήκωσιν. Ἄλλα πάλιν εἶναι μὲ ἐφαπτόμενα ἄκρα καὶ δὲν παρέχουν τοιαύτην ἐλαστικότητα, ὁμοιάζουν δὲ μὲ πραγμα-

1. Βλ. σελ. 273, σημ. 1.

2. Περὶ τῶν ἀρχαίων κοσμημάτων γενικῶς βλ. HIGGINS, *Greek and Roman Jewellery* (1965) καὶ εἰδικώτερον PHILIPP, *Schmuck, Ol. Forsch.* XIII (1981).

3. Ἐξαιρέσειν ἀποτελοῦν δύο (ἀργυροῖ) δακτύλιοι, ἐκ τοῦ τελεστηρίου, ἀρ. 354 καὶ ἀρ. 440 πίν. 105 καὶ μικρὸν (ἀργυροῦν) ψέλιον, ἀρ. 744. ἐκ τοῦ Ν. ἀναλ. τοίχου, πίν. 106β.

4. Πβλ. ἀρ. 370 ἐκ τοῦ βωμοῦ.

5. Πβλ. ἀρ. 741 καὶ ἀρ. 854 ἐκ τοῦ Ν. ἀναλημματικοῦ τοίχου, ἀρ. 326 ἐκ τοῦ τελεστηρίου, ἀρ. 439 ἐκ τοῦ χώρου ἐκ τοῦ τελεστηρίου, ἀρ. 743 ἐκ τοῦ Ν. ἀναλημματικοῦ τοίχου.

τικά δακτυλίδια¹ (πίν. 105α,β). Ἄλλὰ τὰ πλεῖστα τούτων εἶναι πολὺ μικρὰ διὰ πραγματικά δακτυλίδια, ἐνῶ καὶ τὰ μὲ μὴ ἐφαπτόμενα ἄκρα ὅμως εἶναι ἢ ἀρκετὰ μικρὰ ἢ ἀρκετὰ μεγάλα² διὰ δακτυλίδια. Δύο δὲ ἐξ αὐτῶν, ἐν χάλκινον καὶ ἐν ἀργυροῦν³, σφυρήλατα (πίν. 106α,β), εἶναι ἀσύμφορα καὶ ἐνδέχεται νὰ μὴ εἶναι κἄν βραχιόλια, ὅπως ἐκ πρώτης ὄψεως φαίνεται, ἀλλὰ κοσμήματα σφηκώσεως τοῦ ἐνὸς καὶ μόνον πλοκάμου μαλλιῶν ἐπὶ τῶν νώτων⁴. Καὶ τοῦτο, διότι τὸ πρῶτον εἶναι μέγα καὶ τὸ ἕτερον πολὺ μικρὸν διὰ βραχιόλι. Τὰ μὴ ἐφαπτόμενα ἄκρα τῶν ἐν λόγῳ κοσμημάτων, συχνὰ ἀπολήγουν εἰς κεφαλὴν ὄψεως. Ἄλλα φέρουν καὶ ἄλλην διακόσμησιν, (πίν. 105ε), ὁμοίαν ἢ διαφορετικὴν, ἄλλοτε μὲ βαρύτερον τὸ ἐν ἄκρον (πίν. 105β), ἴσως διὰ τὴν σφήκωσιν τοῦ κατωτάτου μέρους τοῦ πλοκάμου⁵.

Κοσμήματα δακτυλιόσχημα μὲ μὴ ἐφαπτόμενα ἄκρα ἀπαντοῦν κατὰ τὴν πρῶτον Α' χιλιετίαν π.Χ. εἰς τὴν Β. Ἑλλάδα καὶ θεωροῦνται γενικῶς σήμερον Β. καταγωγῆς, ταυτιζόμενα μὲ κοσμήματα μαλλιῶν, σφηκώσεως των⁶.

Εἰς τὴν αὐτὴν κατηγορίαν σφηκώσεως πλοκάμων εἶναι δυνατὸν νὰ ἐνταχθοῦν ἐπίσης καὶ μικροὶ χάλκινοι κρίκοι εὐρεθέντες εἰς σχετικὸν ἀριθμὸν εἰς τὸ Ἱερὸν (πίν. 113α). Οἱ μεγάλου σχετικῶς μεγέθους ὅμως δυνατὸν νὰ ἐχρησιμοποιοῦντο, ὅπως ἐλέχθη, διὰ παραπετάσματα καὶ οἱ πολὺ μεγάλοι ὡς ρόπτρα (βλ. ἄνωτ.). Ἐπίσης σωληνοειδῆ σφυρήλατον, ἀρκετὰ πρῶτον⁷ καὶ ἀρκετοῦ μήκους—διὰ νὰ εἶναι δακτυλίδι— καὶ μὲ ζευγὸς χαλκίνων ἤλων, εἰς τὸ σημεῖον τῆς ἐνώσεως, δυνατὸν ὁμοίως νὰ εἶναι ἀντιστοίχου χρήσεως (πίν. 113β).

Ἐξ ἄλλου, τὰ ταινιωτὰ τοιαῦτα κοσμήματα εἶναι : χάλκινα καὶ ταινιωτὰ μὲν, κατὰ κανόνα, ἀλλὰ καὶ ἄλλων γενικῶς συναφῶν σχημάτων, διαφόρου δὲ μεγέθους, ἦτοι : στενομήκη, ὀρθογώνια, τετράγωνα καί, κατ' ἐξαίρεσιν, ἔχοντα μορφήν ρόδακος. Ἐχουν δὲ ἔκκρουστον διακόσμησιν ἐκ τῶν

1. Ἄρ. 740 καὶ 370 ἐκ τοῦ τελεστηρίου.

2. Πβλ. τὰ ὡς ἄνω ἄρ. 741 καὶ 854 (σφυρήλατα).

3. Ἄρ. 744 (χάλκινον) καὶ 742 (ἀργυροῦν) ἐκ τοῦ Ν. ἀναλημματικοῦ τοίχου.

4. Βλ. σελ. 201 καὶ πίν. 146.

5. Ἄρ. 397 ἐκ τοῦ χώρου τῆς Ἱερᾶς ὁδοῦ.

6. Βλ. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΥ, *Βεργίνα* I, 240 εἰκ. 80 καὶ 259, εἰκ. 99. Ἐπίσης, ΡΩΜΗΟΠΟΥΛΟΥ, *A.A.A.* 1971, ἔ.ἀ.

7. Ἄρ. 750 ἐκ τοῦ Ν. ἀναλημματικοῦ τοίχου.

ὄπισθεν, ἡ ὁποία εἶναι, κατὰ κανόνα, κοκκιδωτὴ (πίν. 107-108). Τὰ ἀρχαιότερα τούτων ἐμνημονεύθησαν ἤδη¹.

Κατὰ τὸ μέγιστον πάντως μέρος των εἶναι ὑστερογεωμετρικὰ καὶ μεταγεωμετρικὰ ἀλλὰ μειοῦνται συνεχῶς κατὰ τὴν ἀρχαϊκὴν ἐποχὴν, προσλαμβάνοντα τελικῶς καὶ ἄλλην (μὴ κοκκιδωτὴν) διακόσμησιν (πίν. 109).

Ἐκ τῶν κοσμημάτων αὐτῶν ἄλλα ἔχουν ὀπὴν κατ' ἀμφοτέρα τὰ ἄκρα, ἄλλα μόνον κατὰ τὸ ἓν ἄκρον, ἄλλα πάλιν στεροῦνται ὀπῆς (στερεώσεως). Ἐνίοτε δὲ τὸ στενόμηκες σχῆμα των ἀποκλίνει πρὸς τὸ τοξοειδές (πίν. 109β) καὶ ἡ ἀπόκλισις αὐτὴ εἶναι ἐμφανῆς εἰς τὰ ἄκρα των κυρίως.

Τὰ κοσμήματα αὐτά, ὅπως καὶ τὰ δακτυλιόσχημα, ἔχουν εὐρεθῆ εἰς διαφόρους χώρους τοῦ Ἱεροῦ, ὅπως : τοῦ τελεστηρίου καὶ τοῦ τεμένους μὲ τὸν ναόν, τοῦ τοίχου πρὸς Ν αὐτῶν (Ν. ἀναλημματικοῦ), τοῦ τριπλοῦ οἰκήματος. Ἰδιαιτέραν σημασίαν ὅμως ἔχει τὸ γεγονός ὅτι ἀρκετὰ τοῦ πλήθους τῶν μικρῶν ἐλασματίνων ἐν λόγῳ κοσμημάτων εὐρέθησαν καὶ εἰς τὴν τέφραν παρὰ τὸν βωμόν.

Παρόμοια, ἐξ ἄλλου, τοιαῦτα ταινιωτὰ κοσμήματα ἔχουν εὐρεθῆ καὶ εἰς διάφορα ἐλληνικὰ Ἱερά (ὅπως καὶ δακτυλιόσχημα) καὶ ἔχουν ἤδη θεωρηθῆ ὑπὸ τοῦ Furtwängler² ὅτι ἀπετέλουν διαδήματα (προσφερόμενα εἰς τὰ Ἱερά), ἔχοντα εἰς κάθε ἄκρον των (στερεωμένην ἐπ' αὐτοῦ) λεπτὴν ταινίαν ὑφασματίνην, ἡ ὁποία καὶ ἐδένετο μὲ τὴν ταινίαν τοῦ ἄλλου ἄκρου. Ἀργότερον ὅμως ἐθεωρήθησαν ὑπὸ ἄλλων ἐρευνητῶν³ ὅτι ἀπετέλουν μᾶλλον ἐπένδυσιν κιβωτίων. Παρὰ ταῦτα, μερικὰ ἐξ αὐτῶν, ἰδίως τὰ ἔχοντα ἐλαφρῶς τοξοειδῆ ταινιωτὴν μορφήν, ἐξηκολούθουν νὰ ταυτίζωνται μὲ διαδήματα⁴.

Σήμερον ὅμως ἀναγνωρίζεται ὅτι τὰ πρώιμα δείγματα τούτων, τὰ μὲ κοκκιδωτὴν ἰδίως ἔκκρουστον διακόσμησιν, ἀπαντῶντα εἰς τὴν Μακεδονίαν εἰς τάφους μετὰ τὸ 1.000 π.Χ., εἶναι Β. ἐλληνικῆς προελεύσεως, ὅπως ἐτονίσθη, καὶ θεωροῦνται κοσμήματα μαλλιῶν μᾶλλον. Ὁ τρόπος διακοσμήσεώς των ἐνισχύει τὴν ἀποψιν αὐτὴν, διότι : Ἐκκρουστος καὶ ἐκ τῶν ὄπισθεν, ἡ διακόσμησις αὐτὴ φαίνεται ὅτι δὲν ἐγένετο ἀπ' εὐθείας ἐπὶ τοῦ ἐλάσματος ἀλλὰ μετὰ τὴν ἐπικόλλησίν του ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας ὑφα-

1. Βλ. σελ. 114.

2. *Olympia* IV, 67.

3. Βιβλιογρ. βλ. εἰς ΟΡΛΑΝΔΟΥ, ἹΑλίφεια, ἔ.ἀ., 29.

4. *Αἰτόθι* 101, εἰκ. 66.

σματίνης ἢ δερματίνης ταινίας, ἢ ὁποῖα καὶ ἀπετέλει τὸ οὐσιαστικὸν διάδημα. Ἰχνη κάποιας κολλητικῆς οὐσίας εὐρέθησαν ἄλλωστε ἐπὶ μερικῶν ἐξ αὐτῶν, εἰς τὴν ὀπισθεν (ἐσωτερικὴν) ἐπιφάνειάν των. Ἡ ἀκολουθοῦσα ἐπομένως ὡς ἄνω διακόσμησις των, δι' ἐκκρούσεως ἐκ τῶν ὀπισθεν, ἐπετύγγανε κυρίως τὴν πλήρη ἐνοποίησην ἐλάσματος καὶ ταινίας. Ἐὰν δὲ ἡ κροῦσις κατὰ τὴν ἐν λόγῳ διαδικασίαν ἦτο ἐντονωτέρα, εἰς τὴν ἔμπροσθεν ἐπιφάνειάν των, ἀντὶ κοκκίδων, ἐδημιουργοῦντο τότε ὀπαὶ (πίν. 108ε).

Εἰς τὴν περίπτωσιν, ἐξ ἄλλου, τῶν μικρῶν ἐλασμάτων, αὐτὰ πιθανώτατα ἐτοποθετοῦντο διὰ τοῦ αὐτοῦ τρόπου ἐπὶ τῆς μαλακῆς (ὕφασματίνης ἢ δερματίνης) ταινίας κατ' ἀποστάσεις. Διὰ τοῦτο καὶ εἰς αὐτὰ δὲν ὑπῆρχε πάντοτε ἀνάγκη ὁπῆς πρὸς στερέωσιν. Τὸ αὐτὸ συνέβαινε καὶ μὲ τὰ δισκοειδῆ (καὶ ὑπὸ μορφὴν ρόδακος) ἐλάσματα¹, τὰ ὁποῖα ἀπετέλουν ὁμοίως διακόσμησιν τῆς ταινίας - διαδήματος.

Ἡ ὅλη διαδικασία τῆς ἐκ τῶν ὀπισθεν ἐκκρούσεως ἐπομένως σκοπὸν δὲν εἶχε τὸσον αὐτὴν ταύτην τὴν διακόσμησιν τῶν ἐλασμάτων, ὅσον τὴν πλήρη συνένωσιν των μὲ μίαν μαλακὴν ἀντίστοιχον ἐπιφάνειαν (ταινίαν) εἴτε καὶ κατ' ἀποστάσεις αὐτῆς· καὶ τὴν ἀνετωτέραν ἐπομένως τοποθέτησιν μιᾶς τοιαύτης ταινίας ἐπὶ τῶν μαλλιῶν, καθὼς καὶ τὴν ἐξασφάλισιν, κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον, τῆς παραμονῆς της εἰς τὴν θέσιν της.

Ἡ τοποθέτησις αὐτῆ, ἐγένετο εἰς διάφορα μέρη τῶν μαλλιῶν: "Ἄλλοτε ἐγένετο εἰς τὸ ὕψος τῶν κροτάφων. Ἡ ταινία αὐτῆ τότε ἐπεῖχε θέσιν διαδήματος, συγκρατουμένου ὀπισθεν δι' ἀναδέσεως τῶν ἄκρων της (ἦτοι τῶν ἄκρων τῆς μαλακῆς ὕφασματίνης ἢ δερματίνης ταινίας). Εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν εἰς τὰ ἄκρα αὐτὰ ἐτοποθετοῦντο ἐνίοτε καὶ κοσμήματα, κρεμάμενα ἐξ αὐτῶν. Ὡς τοιαῦτα δὲ κοσμήματα εἶναι δυνατὸν νὰ ἐρμηνευθοῦν μᾶλλον δύο χάλκινα καὶ ὑπὸ μορφὴν περιάπτου κοσμήματα, ἐν δισκοειδῆς² ἐκ τοῦ χώρου τοῦ τελεστηρίου (πίν. 108δ) ἐλασματίνον καὶ μὲ κοκκιδωτὴν διακόσμησιν, φέρον κρίκον ἐπὶ τῆς ἀνωτέρας πλευρᾶς του, ἀρκετὰ δὲ πρωίμων χρόνων καὶ ἐν σφυρήλατον, σχήματος κάψας καὶ διάτρητον ἐπὶ τοῦ ἀνωτέρου μέρους του³ (πίν. 105ε), γνωστὸν συνήθως ὡς περιάπτον.

1. Πβλ. ἀρ. 755 ἐκ τοῦ Ν. ἀναλημματικοῦ τοίχου καὶ τὰ πρόωιμα μικρὰ τοιαῦτα. Πβλ. ἀρ. 754 μετὰ κοκκίδων - ὀπῶν.

2. Ἀρ. 357. ἐκ τοῦ τελεστηρίου.

3. Ἀρ. 384. Πβλ. DUNBABIN, *Perachora II*, 177, πίν. 79,18.

Τὸ διάδημα τότε αὐτὸ (ἐπὶ τῶν κροτάφων) θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ φορεθῆ τόσο εἰς τὴν περίπτωσιν τῆς κομμώσεως με κατακορύφους πλοκάμους ὅσον καὶ εἰς τὴν περίπτωσιν τῆς ἐνιαίας μάζης μαλλιῶν, με ὀριζοντίους κυματισμούς.

Ἄλλοτε πάλιν ἡ τοποθέτησις αὐτὴ ἐγένετο εἰς τὸ ὕψος τοῦ αὐχένος (ὀπισθεν), συνήθως δὲ τοῦτο συνέβαινεν εἰς τὴν περίπτωσιν τῆς ἐνιαίας μάζης — καὶ με ὀριζοντίους κυματισμούς— μαλλιῶν. Τὸ μνημονευθὲν ἔλασμα ἐξ Ἀλιφείρας¹ καὶ τὸ ἐκ τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ ἤδη μνημονευθὲν² (πίν. 109β), ἔχοντα ἀμφότερα ἐλαφρῶς τοξοειδῆ πρὸς τὰ ἄκρα, ἀπόληξιν, ἀνήκουν εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν, ἀκολουθοῦντα τὴν γραμμὴν τῆς βάσεως τοῦ κρανίου ἐπὶ τοῦ αὐχένος. Πηλίνη κεφαλὴ τοῦ Μουσείου τῆς Σπάρτης³, ἔχουσα ἐνιαίαν μᾶζαν μαλλιῶν, καὶ τὸ (λακωνικόν;) μολύβδιον (πίν. 20δ) εἰδώλιον τοῦ Ἱεροῦ, με κατακορύφους πλοκάμους, παρουσιάζουν τὴν χρῆσιν τοιούτων ταινιῶν.

Ἡ στερέωσις των ἐπὶ τῶν μαλλιῶν θὰ ἐγένετο πιθανῶς ὁμοίως διὰ τῶν ἄκρων (τῆς μαλακῆς κάτωθεν αὐτῶν) ταινίας, ὑπὸ τὴν μᾶζαν ὅμως τῶν μαλλιῶν, ὥστε αὐτὴ νὰ συκρατῆται εἰς τὴν θέσιν της. Μικροτέρου δὲ μεγέθους ἀντίστοιχα ἐλάσματα ἐπὶ ταινιῶν θὰ ἐτοποθετοῦντο ὁμοίως ἀνὰ ἓν, ἔμπροσθεν ἐπὶ τῆς ἔνθεν καὶ ἔνθεν τοῦ λαιμοῦ μικροτέρας μάζης μαλλιῶν. Ἡ δὲ στερέωσις των θὰ ἐγένετο ἀντιστοίχως καὶ θὰ ἐπετυγχάνετο ὁμοίως ἢ συκράτησις των εἰς τὴν θέσιν των. Τὰ ἐλάσματα δὲ αὐτὰ δυνατὸν νὰ ἦσαν μονοκόμματα. Ἀλλὰ δυνατὸν, ὅπως καὶ τοῦ διαδήματος, νὰ ἦσαν κατ' ἀποστάσεις καὶ μικρά, ὀρθογώνια ἢ ὑπὸ μορφὴν ρόδακος ἀλλὰ ἐπὶ ἐνιαίας μαλακῆς ταινίας.

Ἡ παρουσία τῶν ὡς ἄνω ἐν γένει χαλκίνων κοσμημάτων εἰς διάφορα Ἱερά καὶ ἡ σχετικὴ ἀφθονία των εἰς τὸ ἀνασκαφέν Ἱερόν, καθὼς καὶ ἡ ταύτισις των με κοσμήματα μαλλιῶν, ἐπιτρέπει τὴν διατύπωσιν τῆς ἀκολουθούτου ἀπόψεως. Τὰ κοσμήματα αὐτὰ μαλλιῶν προσεφέροντο πρὸς τὴν θεάν, μαζὶ με τὰ ἴδια τὰ μαλλιά, ὅπως προσεφέροντο εἰς αὐτὴν κοσμήματα ἐνδυμασίας, μαζὶ δηλαδὴ με τὰ ἴδια τὰ ἐνδύματα καὶ τὰ ἐπενδύματα, κυρίως δὲ κατὰ τὴν μεγάλην πρὸς τιμὴν της ἑορτῆν.

1. Ἔ.ἀ. σελ. 198, σημ. 3.

2. Ἀρ. 690 ἐκ τοῦ Ν. ἀναλημματικοῦ τοίχου.

3. DAWKINS, *B.S.A.* 33 (1932 - 33), πίν. 7,2.

Τὸ ἔθιμον τοῦτο, τῆς προσφορᾶς μαλλιῶν πρὸς τιμὴν θεότητος κυρίως — πιστοποιούμενον ἤδη κατὰ τὴν ὁμηρικὴν ἐποχὴν¹ — φαίνεται ὅτι περιωρίζετο κυρίως μεταξὺ τῶν νέων ἀτόμων.

Ἐφηρμόζετο ὅμως κυρίως, ὅταν οἱ νέοι παρουσιαζόντο εἰς τοὺς ἐπὶ κεφαλῆς τῆς φρατρίας καὶ ἐτελεῖτο ἐν συνεχείᾳ, ἢ ἐπ' εὐκαιρίᾳ τοῦ γεγονότος, καθιερωμένη θυσία² εἰς εἰδικὴν ἑορτήν, «κουρεῶτιν».

Αὐτὰ μὲν γενικῶς ὡς πρὸς τὸ ἔθιμον τοῦτο. Εἰδικώτερον ὅμως ἡ ἀφιέρωσις μαλλιῶν (φυσικὰ μὲ τὰ κοσμημάτα των) εἰς Ἱερὸν ἀναφέρεται καὶ ἄλλοῦ, καὶ ἀξίζει νὰ μνημονευθῶν ἐδῶ δύο μόνον περιπτώσεις: α) Εἰς τὴν Τροϊζήνα, πρὸ τοῦ γάμου τῆς, κάθε νέα συνήθιζε νὰ ἀφιερῶνῃ πλόκαμον τῶν μαλλιῶν τῆς εἰς τὸ Ἱερὸν τοῦ Ἱππολύτου³. Τοῦτο δὲ ἐγένετο ἐπίσης καὶ εἰς τὸ Ἱερὸν τῆς Οὐρανίας θεᾶς⁴ εἰς τὴν Συρίαν⁵. Τὸ ἔθιμον αὐτὸ ἐπομένως ἐπανελαμβάνετο καὶ εἰς τὸ ἀνασκαφέν Ἱερὸν καί, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν πρωιμοτέρων δειγμάτων κοσμημάτων μαλλιῶν⁶, τοῦτο εἶναι δυνατὸν νὰ ἀναχθῇ εἰς τοὺς πρωιμοτάτους χρόνους του. Τὸ ἴδιον ἔθιμον, ἐξ ἄλλου, ἠσκειτο πιθανῶς καὶ εἰς τὴν γειτονικὴν Ὀλυμπίαν, ἀπὸ ὅπου προέρχεται ἡ μνημονευθεῖσα (πίν. 30β, 146αβ) ἐρυθρόμορφος λήκυθος⁷. Καὶ τοῦτο, διότι: Εἰς τὴν παράστασιν τῆς ληκύθου αὐτῆς εἰκονίζεται ξόανον τῆς Ἀφροδίτης καὶ ἔνθεν καὶ ἔνθεν αὐτοῦ ἀφ' ἐνὸς ἀνὰ μία μορφή Ἐρωτος καὶ ἀφ' ἐτέρου ἀνὰ μία γυναικεία μορφή. Ἀλλὰ ἐκ τῶν γυναικείων αὐτῶν μορφῶν ἡ μὲν μία (εἰς τὰ ἀριστερὰ) ἔχει ἀναγνωρισθῆ ὑπὸ τοῦ Beazley ὡς μητρική, διότι ἔχει κοντὰ μαλλιά, ἡ δὲ ἄλλη (εἰς τὰ δεξιὰ) ἔχει ἀναγνωρισθῆ ὑπ' αὐτοῦ ὡς κόρη τῆς, ἔχουσα μακρὰ καὶ πρὸς τὰ κάτω μαλλιά, συγκρατούμενα μὲ δακτύλιον ἐπὶ τοῦ αὐχένος, καὶ ἔχει θεωρηθῆ ὑπ' αὐτοῦ ὅτι ἡ ὅλη σκηνὴ ἐξυπακούει ἐπίσκεψιν καὶ τῶν δύο τούτων γυναικῶν εἰς Ἱερὸν τῆς Ἀφροδίτης, ἐπ' εὐκαιρίᾳ τοῦ γάμου τῆς δευτέρας ἐξ αὐτῶν. Ἀνάλογος σκηνὴ πιθανῶς ἔχει εἰκονισθῆ καὶ ἄλλοῦ (πίν. 146γ)⁸.

1. Βλ. Ἰλ. Ψ 146: σοί τε κόμην κερῆειν ρέζειν θ' ἱερὴν ἑκατόμβην· καὶ 46: κείρεσθαι κόμην. Πβλ. ΕΥΡ. Ἰφ. Τ. 50 - 52: στῦλος... δόμων πατρῶων, ἐκ δ' ἐπικράνων κόμας ξανθὰς καθεῖναι, καὶ Ἰφ. Αὐλ. 757: τὴν Κασσάνδραν ἴν' ἀκούω ρίπτειν ξανθούς πλοκάμους.

2. Βλ. NILSSON, *Gesch. Griech. Rel.* I, 137 καὶ 493.

3. ΠΑΥΣ. II 32.1,

4. Ἀφροδίτης - Ἥρας, βλ. ἄνωτ. σελ. 82 καὶ 100.

5. ΛΟΥΚ. *Περ. συρ. θ.* ἔ.δ.

6. Βλ. σελ. 113 κ.έ.

7. BEAZLEY, *Sir John and Lady Beazley Gifts 1912 - 1966*, πίν. XCI, ἀρ. 277.

8. ΚΥΡΙΑΚΟΥ - ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ, *A.A.* 34 (1979), 127 - 137, πίν. 49 - 50.

Κοσμήματα ένδυμασίας

Μεταξύ τῶν κοσμημάτων περιλαμβάνεται καὶ μέγας σχετικῶς ἀριθμὸς περονῶν. Τὰ πρωιμότερα δείγματα τούτων ἔχουν ἤδη μνημονευθῆ¹.

Τὰ κοσμήματα αὐτὰ ένδυμάτων, γνωστὰ καὶ ἐξ Ἱερῶν ἄλλων περιοχῶν², ἀφθονοῦντα κυρίως κατὰ τὴν ἀρχαϊκὴν ἐποχὴν, εἶναι δηλωτικὰ ὁμοίως ἀντιστοίχου ἔθιμου ἐπικρατοῦντος εἰς τὸ ἀνασκαφέν Ἱερόν : τῆς προσφορᾶς ένδυμάτων μαζὶ μὲ τὰ κοσμήματά των. Τὸ ἔθιμον τοῦτο, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὡς ἄνω πρωιμοτέρων δειγμάτων τῶν ἐν λόγῳ περονῶν, εἶναι δυνατὸν νὰ ἀναχθῆ εἰς τοὺς πρωιμοτέρους χρόνους τοῦ Ἱεροῦ, ὅπως καὶ τὸ ἔθιμον τῆς ἀναθέσεως μαλλιῶν μὲ τὰ κοσμήματά των.

Ἐκ τῶν ἐν λόγῳ περονῶν τοῦ Ἱεροῦ γενικῶς (πβλ. πίν. 110-12) τὸ μέγιστον μέρος εἶναι ἐκ χαλκοῦ ἀλλὰ μικρὸν μέρος (πβλ. πίν. 110α) καὶ σχετικῶς πρωίμων χρόνων, εἶναι ἐκ σιδήρου, προερχόμενον πιθανῶς ἐκ τῆς Λακωνικῆς, ὅπου ἀφθονεῖ, ὡς γνωστὸν, ὁ σίδηρος (τοῦ Ταυγέτου).

Ἐκ τῶν περονῶν, ἐξ ἄλλου, αὐτῶν ἄλλαι μὲν σώζονται εἰς τὸ ἀκέραιον, ἄλλαι δὲ κατὰ τὸ ἀνώτερον μέρος των ἢ καὶ μόνον κατὰ τὴν κεφαλὴν των, ἐνῶ ὑπάρχουν καὶ δείγματα μὲ λυγισμένον τὸ ἄκρον των.

Αἱ πλεῖσται ἐξ αὐτῶν δὲ εὐρέθησαν εἰς τὸ τελεστήριον καὶ τὸ παρ' αὐτὸ τέμενος καὶ τὸν πλησίον των Ν. ἀναλημματικὸν τοῖχον, καθὼς καὶ εἰς τὴν τέφραν τοῦ βωμοῦ³.

Τὰ κοσμήματα αὐτὰ ένδυμασίας, εἶναι ἐντελῶς ἀπίθανον νὰ ἀφιερῶντο μόνα των εἰς τὸ Ἱερόν. Ἄλλὰ συνώδευον μᾶλλον κάποιον ένδυμα ἢ ἐπένδυμα, τοῦ ὁποίου καὶ ἀπετέλουν ἀπαραίτητον ἐξάρτημα στερεώσεώς του. Τοῦτο, εἴτε ὑπὸ τὴν ἀπλὴν, τῆς μιᾶς μόνον περόνης, μορφὴν, εἴτε ὑπὸ τὴν δίδυμον μορφὴν, ἀνὰ μιᾶς περόνης κάτωθεν κάθε ὤμου εἰς ἓνα πέπλον κυρίως, ἴσως καὶ μετὰ λεπτῆς ἀλύσεως συνδεόμενα δι' αὐτῆς μεταξὺ των, κατὰ τὴν (διάτρητον) κεφαλὴν των, κρεμαμένης δὲ ἐπὶ τοῦ στήθους⁴ ὑπὸ μορφὴν περιδεραίου.

1. Βλ. σελ. 115.

2. Βλ. περὶ αὐτῶν JACOBSTHAL, *Greek Pins* (1956)· καὶ PHILIPP *Schmuck* ἔ.ἀ.

3. Ἀξιολογώτερα δείγματα χαλκίνων περονῶν εἶναι τὰ : ἀρ. 327 ἐκ τοῦ βωμοῦ, ἀρ. 379 ἐκ τῆς Ἱερᾶς Ὀδοῦ πρὸς τὸν βωμόν, ἀρ. 732 ἐκ τοῦ Ν. ἀναλημματικοῦ τοῖχου, ἀρ. 725 ὁμοίως, ἀρ. 396 ἐκ τοῦ βωμοῦ, ἀρ. 432 ἐκ τοῦ τελεστηρίου, ἀρ. 726 ἐκ τοῦ Ν. ἀναλημματικοῦ τοῖχου, καθὼς καὶ τὰ ἤδη μνημονευθέντα πρωιμότερα παραδείγματα (σελ. 115)· καὶ σιδηρῶν περονῶν εἶναι τὰ : ἀρ. 733 καὶ 728 ἐκ τοῦ Ν. ἀναλημματικοῦ τοῖχου. Πρωίμων χρόνων ἐπίσης εἶναι καὶ τὰ τοῦ πίν. 110γ.

4. Πβλ. JACOBSTHAL ἔ.ἀ., εἰκ. 332.

Ἐκ τῶν χώρων εὐρέσεως τῶν περονῶν αὐτῶν εἰς τὸ Ἱερὸν κυρίως καὶ ἐκ τῆς καταστάσεως, εἰς τὴν ὁποίαν εὐρέθησαν ἀρκετὰ δείγματα ἐξ αὐτῶν, εἶναι δυνατόν νὰ ἐξαχθῇ τὸ συμπέρασμα ὅτι μερικὰ τῶν ἐνδυμάτων ἢ ἐπενδυμάτων, τὰ ὁποῖα καὶ συνώδευον, προσεφέροντο εἰς τὸ Ἱερὸν γενικῶς, ἐνῶ ἄλλα ἐνδεχομένως ἐρρίπτοντο εἰς τὴν πυρὰν τοῦ βωμοῦ, κατὰ τὴν θυσίαν τῆς μεγάλης ἑορτῆς πιθανῶς¹, ἐξ οὗ καὶ μερικῶν τὸ ἄκρον ἔχει παραμορφωθῆ σχετικῶς. Τὸ ἔθιμον αὐτὸ τῆς προσφορᾶς ἐνδυμάτων εἰς Ἱερὸν εἶναι γνωστόν². Εἰς μερικὰ δὲ Ἱερά, ὅπως τῆς Ἐλευσί- νος, φαίνεται ὅτι ὑπῆρχε καὶ εἰδικὴ πρὸς τοῦτο ἱματιοθήκη³. Εἰς τὸ Ἱερὸν αὐτό, τῆς Ἐλευσί- νος, ἡ ἀφιέρωσις ἐξ ἄλλου, πιστεύεται⁴ ὅτι ἐγί- νετο ὁμοίως κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς ἑορτῆς.

Ὅπωςδὴποτε τὸ ἔθιμον τοῦτο, τὸ ὁποῖον ἀπαντᾷ καὶ εἰς πολλοὺς ἀρχαίους λαοὺς, ἦτο καὶ εἰς τὴν ἑλληνικὴν παράδοσιν πολὺ παλαιόν. Ἀνα- φέρεται ἤδη εἰς τὸ Ἔπος⁵, ὅπου ἡ Ἐκάβη μεταβαίνει εἰς τὸ Ἱερὸν τῆς Ἀθηνᾶς, διὰ νὰ τῆς προσφέρῃ πέπλους⁶.

Ἰδιαιτέρας ὅμως μνείας ἐπὶ τοῦ προκειμένου πρέπει νὰ τύχη ἡ ὑπαρ- ξις τοῦ αὐτοῦ ἔθιμου καὶ εἰς ἄλλα ἀρκαδικὰ Ἱερά, προκύπτουσα λ.χ. : α) ἐκ τῆς πληροφορίας⁷ περὶ ἀποστολῆς ἐνδύματος ὡς ἀφιερώματος εἰς τὸ Ἱερὸν τῆς Ἀθηνᾶς εἰς τὴν Τεγέαν, ὑπὸ τῆς ἀρκαδικῆς καταγωγῆς Παφίας Λαοδίχης⁸. β) ἐκ τῆς ἐπιγραφῆς τῶν Καλαβρῦτων, ἴσως τοῦ Ἱεροῦ τῶν Λουσῶν⁹, ὅπου μνημονεύεται ἀφιέρωσις ἐνδύματος εἰς τὸ εἰς αὐτὴν ἀναφερόμενον Ἱερὸν.

Μεταξὺ τῶν ἀφιερωμάτων αὐτῶν εἰς Ἱερά, κατὰ τοὺς πρωίμους χρό- νους κυρίως, θὰ περιελαμβάνοντο καὶ δέρματα ἐκλεκτῶν ἡμέρων ἀλλὰ καὶ ἀγρίων ζώων. Ἐν ἐξ αὐτῶν ἦτο, ὡς γνωστόν, καὶ τὸ χρυσόμαλλον δέρας, τὸ ὁποῖον ἀφιερώθη¹⁰ εἰς τὸ ἱερὸν ἄλσος τοῦ Ἄρεως, νεανικῆς μορφῆς

1. Βλ. σελ. 186 κ.έ. Ἀνάλογον ἔθιμον βλ. ΠΑΥΣ. VIII 18,1-13.

2. Βλ. ROUSE, *Votive Offerings* (1902), 274.

3. Βλ. ΣΧΟΛ. Ἀριστ. Πλοῦτ. 845. MYLONAS, *Eleusis*, 217 κ.έ.

4. *Αὐτόθι*.

5. Ἰλ. Z 293 κ.έ.

6. Κατὰ μίαν ἄποψιν, τὴν ρίζαν τοῦτο εἶχε εἰς αὐτὴν ταύτην τὴν μυκηναϊκὴν παράδοσιν : ΠΡΟΜΠΟΝΑ, *Ἡ μυκηναϊκὴ ἑορτὴ θρονοεγκλήσια* (1972).

7. ΠΑΥΣ. VIII,5.

8. ΠΑΥΣ. VIII.

9. *S.E.G.* 11(1954), 111. *C.Q.*, 41 (1947).

10. ΑΠΟΛΛΟΔ. I, 96.

του Διός¹ πιθανώς, εις τὴν Κολχίδα, καὶ μάλιστα ἐκρεμάσθη ἐπὶ μιᾷ δρυὸς τοῦ ἄλλου αὐτοῦ. Ἀφιέρωσις ἐνδυμάτων ἐπὶ ἱερῶν δένδρων εἶναι ἄλλωστε καὶ ἄλλοθεν γνωστή.

Ἐνδέχεται ἐπομένως καὶ εἰς τὸ ἀνασκαφὴν Ἱερὸν μερικὰ τῶν ἐν λόγῳ ἐνδυμάτων νὰ ἀνηρτῶντο ὁμοίως ἐπὶ δρυός. Ἐνδέχεται δὲ ἀντιστοίχως, ἀντὶ ἐνδυμάτων, νὰ ἀφιεροῦντο καὶ ἐκεῖ τὰ δέρματα, λαμβανομένης ὑπ' ὄψιν τῆς θρησκευτικῆς καὶ τῆς ποιμενικῆς - κτηνοτροφικῆς κοινωνίας τῆς περιοχῆς.

Συναφῆς μὲ τὴν ἀφιέρωσιν δερμάτων ζώων, ἀγρίων καὶ ἡμέρων, εἰς κάποιον Ἱερὸν εἶναι πιθανῶς καὶ ἡ ἀφιέρωσις δασυμάλλων δερμάτων ὑπὸ τῶν Μαγνήτων εἰς τὸ ὄρεινόν ἱερὸν τοῦ Διός Ἀκραίου εἰς τὸ Πήλιον, τὸ καλούμενον καὶ Χειρώνιον². Καὶ τοῦτο, διότι ἀναφέρεται³ ὅτι κατὰ τὸ θέρος — πιθανῶς δὲ κατὰ τὴν ἑορτὴν τοῦ ἡλιοστασίου, ὅπως ἦτο καὶ ἡ ἑορτὴ τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ— κατηρθύνετο εἰς αὐτὸ μία πομπή, τῆς ὁποίας ἡγεῖτο ὁ ἱερεὺς τοῦ Διός καὶ μετεῖχον, ἀκολουθοῦντες, οἱ ἐπιφανέστεροι τῶν πολιτῶν τῆς περιοχῆς. Αὐτοὶ δὲ ἔφερον κώδια, τρίποκα, καινά. Συνήθως τὰ «κώδια» αὐτὰ (δέρματα) θεωροῦνται ὅτι ἀπετέλουν τὴν ἐνδυμασίαν τῶν ὡς ἄνω ἐπισήμων τῆς πομπῆς. Ἡ ἐνδυμασία αὐτή, ἡ ὁποία ἀπετελεῖτο ἐκ δασυμάλλων καὶ καινουργῶν δερμάτων, θεωρεῖται εἰδικώτερον ὅτι ἦτο διὰ λόγους καθαρμοῦ⁴, ὁ ὁποῖος ἐπετυγχάνετο ἀφοῦ αὐτοὶ ἐκοιμῶντο εἰς τὸ Ἱερὸν ἐπὶ αὐτῶν (τῶν δερμάτων). Τὸ πιθανώτερον ὅμως εἶναι ὅτι οἱ ἐπίσημοι αὐτοὶ προσεκόμενον ὡς προσφορὰν εἰς τὸ Ἱερὸν τὰ δέρματα αὐτά. Ἐὰν δὲ ἐκοιμῶντο καὶ ἐπ' αὐτῶν, θὰ ὑφίσταντο καὶ καθαρμὸν ἴσως, καθόσον αὐτά, ὡς ἀναθήματα (ἴσως ἐν εἴδει ἀπαρχῶν τῶν νέων βοσκημάτων) εἶχον ἤδη καθαγιασθῆ ὑπὸ τῆς θεότητος. Εἰς κτηνοτροφικούς (καὶ ποιμενικούς) κυρίως λαοὺς τὰ δέρματα ἀπετέλουν ἄλλωστε καὶ κύριον ἐμπορεύσιμον εἶδος⁵ καὶ ἡ προσφορὰ των εἰς τὸ Ἱερὸν θὰ ἦτο καὶ οὐσιαστικῆς σημασίας.

Σύνηθες, ἐξ ἄλλου, ἀνάθημα εἰς ὄρεινὰ Ἱερά τοῦ Διός θὰ ἦτο, εἰς πολὺ πρῶιμους χρόνους, καὶ ἡ «αἰγίς», νοομένη ὡς ἐκλεκτὸν αἰγίον δέρμα⁶,

1. Βλ. σελ. 64 (ὄπως καὶ ὁ Ἀπόλλων).

2. Βλ. *R.E.X.A.*, 265.

3. ΗΡΑΚΛ. ἀπ. 2,8.

4. Βλ. SCHWABL, ἔ.δ., 359.

5. Πβλ. τὸ λατινικὸν (*pecus*), *pecunia* = χρήματα.

6. Ἡ ὡς δικτυωτὸν (ΕΥΣΤ. II 602, 603), τοῦ ὄμφαλοῦ (βλ. σελ. 230);

ἐξ οὗ καὶ σὺν τῷ χρόνῳ αὐτῇ κατέστη καὶ ἐκ τῶν κυριωτέρων συμβόλων τοῦ θεοῦ αὐτοῦ. Τὸ αἶγιον μαλλὶ ἄλλωστε, ὅταν εἶναι ἐκλεκτόν, ἀποτελεῖ εἶδος μεγάλης πολυτελείας¹.

Ἐξαρτήματα ἐπίσης ἐνδυμασίας εἶναι δυνατὸν νὰ θεωρηθοῦν καὶ τὰ ἀκόλουθα ἀντικείμενα, τὰ ὁποῖα εὐρέθησαν εἰς τὸ Ἱερὸν καὶ συνώδευον καὶ αὐτὰ τὰ ἀφιερούμενα εἰς αὐτὸ ἐνδύματα καὶ ἐπενδύματα.

Ἐν πρώτοις, χάλκινος τετράκτινος τροχὸς² (πίν. 113γ). Ἀντίστοιχα δείγματα ἀπαντοῦν καὶ εἰς ἄλλα Ἱερά³, ἐσχάτως δὲ καὶ εἰς τὸ Ἱερὸν τῆς Βραυρῶνος⁴, ὅπου εἶναι γνωστὴ καὶ ἄλλως πως ἡ ἀφιέρωσις ἐνδυμάτων εἰς τὴν θεὰν τοῦ Ἱεροῦ ("Ἀρτεμιν).

Ἡ καταγωγή ὅμως τοῦ κοσμήματος αὐτοῦ εἶναι ἐκ βορειοτέρων περιοχῶν. Τροχὸς ἀπαντᾷ εἰς τὴν Βεργίαν⁵ ἤδη κατὰ τὴν Πρωτογεωμετρικὴν ἐποχὴν, θεωρούμενος ὑπὸ τοῦ Ἀνδρονίκου ὡς περιάπτων μὲ «θηρησκευτικὸν συμβολισμὸν» καὶ σχετιζόμενος ὑπ' αὐτοῦ, μὲ «ἡλιολατρικὴν θρησκείαν». Κατὰ τὸν Hammond, ἐξ ἄλλου⁶, τὸ κόσμημα τοῦτο ἔχει προγόνους εἰς τὴν κεντρο-εὐρωπαϊκὴν πολιτιστικὴν παράδοσιν Lausitz.

Ἡ παρουσία τοῦ τροχοῦ πάντως εἰς τὰ ἐλληνικὰ Ἱερά ἔχει ἐρμηνευθῆ ποικιλοτρόπως. Ἄν δὲ πράγματι τὸ θέμα του θεωρηθῆ ὅτι ἦτο συμβολικοῦ καὶ ὄχι πρακτικοῦ χαρακτῆρος, τότε θὰ πρέπη τοῦτο μᾶλλον νὰ συνδεθῆ μὲ τὴν θεότητα τοῦ θερινοῦ ἡλιοστασίου (δηλαδὴ μὲ τὴν Ἀφροδίτην), κατὰ τὴν ἐορτὴν τοῦ ὁποίου ὁ ἥλιος πιστεύεται ἀκόμη ὅτι «γυρίζει σὰν τροχός»⁷. Ἀντίστοιχον δὲ συμβολικὸν χαρακτῆρα θεωροῦμεν ὅτι θὰ εἶχε καὶ τὸ μνημονευθὲν χάλκινον ἐλασματίνον δακτυλίδι μὲ τὸν μικρὸν τροχὸν εἰς τὸ μέσον, τὸ ὁποῖον εὐρέθη εἰς τὸ ἀνασκαφέν Ἱερὸν⁸ (πίν. 113δ).

Ἐπάρχουν ἐνδείξεις ὅμως ὅτι οἱ χάλκινοι τροχοὶ εἶχον καὶ πρακτικὸν χαρακτῆρα. Ἐπομένως, καὶ ἂν εἶχον συμβολικὸν χαρακτῆρα ἀρχικῶς, σὺν τῷ χρόνῳ ὁ χαρακτῆρ αὐτὸς σχεδὸν ἐξέλιπε. Παραστάσεις (πβλ. πίν. 112δ)

1. Εἰς τὴν Ἰνδίαν λ.χ. ἐξακολουθεῖ τοῦτο ἀκόμη νὰ ἔχη μεγάλην ἀξίαν καὶ νὰ κατασκευάζονται ἐξ αὐτοῦ πραγματικὰ τεχνουργήματα.

2. Ἀρ. 424 ἐκ τοῦ χώρου τοῦ βωμοῦ.

3. Βλ. ROUSE ἔ.α., 165, 390.

4. Π.Α.Ε. 1984 (ὑπὸ ΠΕΤΡΑΚΟΥ).

5. Βλ. Βεργίνα I 225, εἰκ. 90.

6. *History of Macedonia I*, ἔ.α., 334 εἰκ. 18 t.

7. Βλ. σελ. 187.

8. Βλ. σελ. 187 : ἀρ. 745 ἐκ τοῦ Ν. ἀναλημματικοῦ τοίχου.

ἀρχαίων ἔργων¹ εἰκονίζουσι τροχόν, χρησιμοποιοῦμενον πρὸς συγκράτησιν τῆς χλαίνης, ἐπὶ τοῦ στέρνου. Ὑποθέτομεν δὲ ὅτι ὁ τροχὸς αὐτὸς θὰ ἐρράπτετο, εἰς τὸ κέντρον του, ἐπὶ τῆς ὥας τοῦ ἐνὸς προσθίου φύλλου τῆς χλαίνης καὶ θὰ διήρχετο δι' ἀντιστοίχου σχισμῆς τοῦ ἄλλου φύλλου. Εὐρημα τοῦ Ἱεροῦ τῆς Δωδώνης ἐνισχύει τὴν ἄποψιν αὐτήν. Καὶ τοῦτο, διότι ὁ εἰς τὸ Ἱερὸν αὐτὸ εὑρεθεὶς τετράκτινος ἐπίσης τροχὸς² φέρει καὶ τὴν ἀκόλουθον ἐπιγραφὴν : Ὠφελίων Ἀφροδίτα ἀνέθηκεν. Ἐκ τούτου δὲ προκύπτει ὅτι : ὁ μικρὸς αὐτὸς τροχὸς μόνος του θὰ ἦτο μᾶλλον εὐτελεῆς προσφορά εἰς τὴν θεάν, ὥστε νὰ δικαιολογῆ καὶ τὴν ἐπιγραφὴν του. Ὡς ἐξάρτημα ὅμως κάποιου ἐπενδύματος θὰ ἀπετέλει συγχρόνως καὶ τὸ μέσον διὰ τὴν δικαίωσιν καὶ τὴν διαιώνισιν τῆς προσφορᾶς, ἀξιολογουμένης ἀπὸ τοῦ ἐπενδύματος αὐτοῦ.

Ἡ ἀνεύρεσις, ἐξ ἄλλου, τοιούτων κοσμημάτων καὶ εἰς τάφους (ὅπως λ.χ. εἶναι καὶ τῆς Βεργίνας, βλ. ἄνωτ.) δικαιολογεῖται πληρέστερον ἂν αὐτὰ θεωρηθοῦν ὡς κοσμήματα ἐνδυμασίας (ἐξαρτήματα τῆς ἀμφιέσεως τῶν νεκρῶν) καὶ ὅχι ὡς περιάπτα.

Καὶ δυνατὸν μὲν ὁ τροχὸς τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ νὰ εἶναι πρῶτων χρόνων, καθότι σφυρήλατος, ἴσως πρωτογεωμετρικῶν ἢ γεωμετρικῶν. Δυνατὸν ὅμως νὰ εἶναι καὶ ἀρχαϊκῶν ἢ καὶ μεταρχαϊκῶν χρόνων, διότι ἐξακολουθεῖ νὰ παρουσιάζεται ἐν χρήσει (βλ. ἄνωτ.) καὶ κατὰ τοὺς χρόνους αὐτούς.

Ἀντιστοίχου χρήσεως δυνατὸν νὰ θεωρηθοῦν ἐπίσης καὶ μικρὰ πηλινα ἐπιπεδόκυρτα ἀντικείμενα, εὑρεθέντα εἰς τὸ ἀνασκαφέν Ἱερὸν καὶ ὁμοιάζοντα μὲ κουμπιά (πίν. 112β)³. Τὰ ἀντικείμενα αὐτὰ εἶναι δυνατὸν συγκεκτριμένως νὰ θεωρηθοῦν ὡς ἔχοντα ἄλλοτε ἐπικάλυψιν ἐκ φθαρτοῦ ὕλικου —δέρματος ἢ ὑφάσματος—, ἔχνη τῆς ἐπικολλήσεως τοῦ ὁποίου διετηροῦντο ἐπ' αὐτῶν ἀκόμη, ὅταν εὑρέθησαν, εἰς τὴν κάτωθεν (ἐπίπεδον) ἐπιφάνειάν των. Καὶ διὰ τῆς ἐπικαλύψεως αὐτῆς νὰ θεωρηθοῦν ὡς ἐπιρραπτόμενα (πίν. 112γ) ἐπὶ ἐπενδύματος —ὡς χρησιμεύοντα δηλαδή, ὅπως καὶ ὁ μνημονευθεὶς τροχός, πρὸς συγκράτησίν του (διὰ μιᾶς κουμπότρυπας διὰ τῆς ὁποίας καὶ διήρχοντο⁴) —, ἐλαφροτέρου σχετικῶς.

1. Πβλ. PFUHL, *M.u.Z.*, εἰκ. 239.

2. CARAPANOS, *Dodone* II (1878), 47, πίν. XXV, 19.

3. Αρ. 252 καὶ 253 ἐκ τοῦ τελεστηρίου.

4. Πβλ. χλαίνην εἰς JACOBSTHAL, *ἔ.δ.*, εἰκ. 339.

Συναφή ἀφιερώματα

Μικροῦ μεγέθους (παιδικόν;) χάλκινον ἐλασμάτινον πέλημα σανδαλίου¹ ἐκ τοῦ τριπλοῦ οἰκήματος (πίν. 114α) καὶ ἐν ἄλλο² ἐξ ὁμοίου ἐλάσματος (πίν. 114α) ἐκ τοῦ ναοῦ εἰς δύο τεμάχια. Τὰ πέσματα αὐτὰ δυνατὸν δηλαδὴ νὰ ἀνῆκον εἰς ἐκ πιλήματος ἢ δέρματος σανδάλια (ἢ ἄλλα ὑποδήματα), ἀφιερωθέντα εἰς τὴν θεάν («ἱερόθυτα»), ὅπως συνέβαινε καὶ εἰς ἄλλα Ἱερά (λ.χ. τῆς Ἀνδανίας, κατὰ τὴν ὡς ἄνω ἐπιγραφὴν³).

ΚΥΡΙΑ ΛΑΤΡΕΥΤΙΚΑ ΜΕΣΑ ΚΑΙ ΜΑΝΤΙΚΟΙ ΧΩΡΟΙ

Τὰ κύρια λατρευτικὰ μέσα καὶ οἱ μαντικοὶ χώροι τοῦ Ἱεροῦ, ἐκ τῶν ὁποίων εἶναι δυνατὸν νὰ στοιχειοθετηθῇ ἡ λειτουργία του, ἀπὸ κοινοῦ μὲ διάφορα, ἄλλα, κινητὰ κυρίως, εὐρήματα, περιλαμβανομένων καὶ τῶν ἑορταστικῶν ἐκδηλώσεων, εἶναι οἱ ἐξῆς :

Ο ΒΩΜΟΣ

Εἰς αὐτὸν ἐθυσιάζοντο τὰ ζῶα, τὰ ὁποῖα προσεφέροντο εἰς τὸ θεῖον (θύματα). Τὰ ζῶα αὐτά, ὅπως συνέβαινε καὶ ἀλλοῦ, ἦσαν ἐκ τῶν ὠραιότερων, ἄμεμπτα, ἦτοι ἀκέραια καὶ ὑγιᾶ, καὶ ὅλως καθαρὰ. Ἦσαν δέ, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὰ λείψανα τῶν ὀστέων καὶ τῶν ὀδόντων των (πίν. 148) καὶ ἀπὸ τὰ εὐρεθέντα πῆλινα ὁμοιώματά των, ἡμερα καὶ ἄγρια: ἀμνοί, ἐρίφια, χοῖροι καὶ βοοειδῆ, ἀγριόχοιροι καὶ ἀκανθόχοιροι ἀλλὰ καὶ ἵπποι. Ὅτι προσεφέροντο καὶ ἵπποι, προκύπτει καὶ ἀπὸ χάλκινον τροχὸν τῆς σκευῆς ἵππου⁴ (πίν. 114β).

Μετὰ τῶν θυμάτων αὐτῶν, ὅπως προκύπτει ἐξ εὐρημάτων ἐντὸς τῶν λειψάνων τῆς τέφρας παρὰ τὴν βάσιν τοῦ βωμοῦ, φαίνεται ὅτι προσεφέροντο καὶ ἄλλα πράγματα, ὅπως πῆλινα ὁμοιώματα ζώων καὶ πτηνῶν καὶ τῆς λατρευομένης θεότητος, ἀλλὰ καὶ μαλλιά μὲ τὰ κοσμήματά των καὶ ἐνδύματα, ἐπίσης μὲ τὰ κοσμήματά των.

Τὸ ἔθιμον τῆς προσφορᾶς ἀγρίων ζώων καὶ ἄλλων πραγμάτων κατὰ τὴν θυσίαν ἐνθυμίζει παρόμοιον ἔθιμον ἀσκούμενον κατὰ τὴν ἑορτὴν τῆς

1. Ἀρ. 333.

2. Ἀρ. 457.

3. I.G. V 1,1390.

4. Ἀρ. 363 ἐκ τοῦ τριπλοῦ οἰκήματος βλ. σελ. 46.

Λαφρίας Ἀρτέμιδος¹ εἰς τὴν πλησίον Ἀχαΐαν (καὶ τὴν ἔναντι αὐτῆς Ἀκαρνανίαν). Ἀπετέλει δὲ ἡ Λαφρία, ὅπως ἤδη ἐξετέθη, καταβολάδα τῆς παλαιᾶς ὑποστάσεως πιθανῶς τῆς Ἀφροδίτης (ἐξ οὗ καὶ ἡ ἐπιβίωσις τοῦ ἔθιμου), ἡ ὁποία ἄλλωστε, οὕσα θεὰ ἐν γένει τῆς φύσεως ἀρχικῶς, ἦτο θεὰ καὶ τῆς ἀγρίας φύσεως συγχρόνως.

Πιθανώτατα ἀνάλογον ἔθιμον, προσφορᾶς ζώων καὶ διαφόρων πραγμάτων εἰς τὴν θεότητα, ὑπῆρχεν ἤδη γενικώτερον κατὰ τὴν κρητο-μυκηναϊκὴν ἐποχὴν, διότι ἔχει παρατηρηθῆ² ἀπὸ τὰ εὐρήματα τῆς ἐποχῆς, ὅτι εἰς τὴν πυρὰν κατὰ τὴν θυσίαν ἐρίπτοντο συνήθως ζῶα ἀλλὰ καὶ ἄλλα ἀντικείμενα (εἰδῶλια κ.ἄ.). Καὶ τοῦτο συνήθως συνέβαινε παρὰ τὴν κορυφὴν ὀρέων (καὶ πιθανῶς κατὰ τὴν ἐτησίαν ἑορτήν).

Τῆς θυσίας τῶν ζώων εἰς τὸν βωμὸν τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ προηγῆτο πιθανῶς προσαγωγή των διὰ τῆς πλακοστρώτου πομπικῆς ὁδοῦ, ὅπως περίπου συνέβαινε καὶ εἰς τὸ Ἱερόν τῆς Λαφρίας (τῶν Πατρῶν), ὅπου ἀναφέρεται³ ὅτι, ἀπὸ τῆς προτεραίας τῆς ἑορτῆς τῆς θεᾶς, ἡ ὁδὸς αὐτὴ ἠτοιμάζετο διὰ τὸν σκοπὸν αὐτόν. Ἦτο δὲ ὁ βωμὸς τῆς Λαφρίας περιχαρακωμένος διὰ ξύλων.

Πῶς ἦτο ὅμως ὁ βωμὸς, ἐπὶ τοῦ σωθέντος μόνον βάθρου του, εἰς τὸ ἀνασκαφέν Ἱερόν, δὲν εἶναι γνωστόν. Δὲν ἀποκλείεται ὅμως νὰ ἦτο ἐκ τέφρας, περιοριζόμενος δηλαδὴ εἰς τὸ ἐντυπωσιακὸν σωθὲν βάθρον του, ἐπὶ τοῦ ὁποίου καὶ θὰ ἐκαίοντο τὰ θύματα. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει θὰ ἦτο ὅπως τοῦ Λυκαίου καὶ τῆς Ὀλυμπίας⁴: χωμάτινος· ἡ δὲ τέφρα συνεχῶς θὰ διωλίσθαιεν εἰς τὴν κάτωθεν αὐτοῦ ἀκριβῶς ἀρχομένην ρεματιὰν (βλ. ἄνωτ.). Ὀπωσδήποτε ὅμως ἡ κατασκευὴ τοῦ βάθρου σκοπὸν εἶχε τὴν προστασίαν τοῦ χώρου ἀπὸ τυχόν κατολίσθησιν. Ἦτο δὲ ὁ χῶρος αὐτὸς ὁ ἔχων τὴν πλέον σύνοπτον θέαν πρὸς τὴν πλευρὰν τῆς Θελπούσης.

Τὰ πρὸς θυσίαν ζῶα ὑφίσταντο καὶ εἰς τὸ ἀνασκαφέν Ἱερόν, κατὰ τὸ γενικώτερον ἔθιμον, ράντισμα διὰ τῆς χέρνιβος, ἡ ὁποία περιεῖχε τὸ

1. Βλ. σελ. 95.

2. Βλ. GUTHRIE, *The Religion and Mythology of the Greeks, C.A.H.*, II, κεφ. XI.

3. Βλ. σελ. 96.

4. Ἡ προσπάθεια συνδέσεως τοῦ χωματινοῦ βωμοῦ τῆς Ὀλυμπίας — καὶ ἄρα τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ καὶ τοῦ Λυκαίου — μετὰ τὰ εὐρωπαϊκὰ πρότυπα (KRAMER, *Helv.*, *Ant. E. Vogl* (1960) 11 κ.ἑ.), μετὰ τὸ ἐπιχείρημα ὅτι τοιοῦτος βωμὸς δὲν φαίνεται νὰ εἶναι ἀγαιακῆς προελεύσεως, δὲν φαίνεται πειστικὴ. Θυσίαι ζώων ἐπὶ χώματος ἀναφέρονται καὶ εἰς τὴν Π. Διαθήκην καὶ ἀπαντοῦν εἰς τὰ ὡς ἄνω κρητο-μυκηναϊκὰ ὀρεινὰ Ἱερά. (GUTHRIE ἔ.ἄ.)

ιερόν ὕδωρ. Διὰ τοῦ ὕδατος αὐτοῦ ὁ ἱερεὺς, ἀφοῦ προηγουμένως προέβαι-
 νεν εἰς καθαγιασμόν τῶν χειρῶν του, καθηγίαζε καὶ τὴν χαίτην καὶ τὸν
 αὐχένα τῶν θυμάτων¹. Τῆς χερνίψεως ὅμως τῶν θυμάτων προηγεῖτο πα-
 σπάλισμα τοῦ αὐχένου των, ἢ λεγομένη πρόχυσις, δι' οὐλοχύτων², ἤτοι
 διὰ χονδροκομμένου κριθαριοῦ. Ἡ ἀντίδρασις τότε τῶν θυμάτων, κατὰ
 τὸ διάστημα δηλαδὴ τῆς χερνίψεως καὶ τῆς προχύσεως, ἠρμηνεύετο κα-
 ταλλήλως ὑπὸ τοῦ ἱερέως ὁ ὁποῖος καὶ ἠδύνατο νὰ μαντεύσῃ τὰ μέλλοντα.

Καὶ τὸ μὲν ἱερόν ὕδωρ περιείχετο εἰς τὸ ὁμώνυμον δοχεῖον, τὴν χέρ-
 νιβα, ἢ ὁποῖα, συνήθως ἐτοποθετεῖτο ἐντὸς ἀνοικτοῦ καὶ μὲ ἀρκετὰ χα-
 μηλὰ τοιχώματα ἀγγείου, τοῦ χειρονίπτρου, ἐπὶ τοῦ ὁποίου καὶ ἐχύνετο
 ἐκ τῆς χέρνιβος τὸ ὕδωρ κατὰ τὴν νίψιν τῶν χειρῶν. Τεμάχια τοιούτων,
 μὲ χαμηλὰ σχετικὰ τοιχώματα πηλίνων ἀγγείων εὑρέθησαν εἰς τὸ ἀνα-
 σκαφέν Ἱερόν. Μερικὰ δὲ ἐξ αὐτῶν δυνατὸν νὰ ἐχρησιμοποιοῦντο διὰ τὴν
 χειρόνιψιν ἀλλὰ ὅχι μόνον κατὰ τὴν θυσίαν, εἰς τὸν βωμὸν δηλαδὴ, ἀλλὰ
 καὶ εἰς ἄλλα μέρη τοῦ Ἱεροῦ, κατὰ τὴν τέλεσιν ἄλλων ἱεροπραξιῶν.

Διὰ τὴν οὐλοχυσιν, ἐξ ἄλλου, ἐχρειάζετο εἰδικὸν σκεῦος, τὸ οὐλο-
 χόϊον. Ὡς τοιοῦτον δὲ σκεῦος τοῦ Ἱεροῦ, εἶναι δυνατὸν νὰ ἀναγνωρισθῇ
 χάλκινον (πίν. 115) κυλινδρικοῦ σχήματος καὶ μὲ ἀρκετὰ χαμηλὰ τοι-
 χώματα σκεῦος³, διάτρητον κατὰ τὸν πυθμένα καὶ μὲ ὁμαλὸν τὸ ἐσωτε-
 ρικὸν μέρος τῶν ὀπῶν καὶ ἀνώμαλον τὸ ἐξωτερικόν, τὸ μέγεθος τῶν ὁποίων
 εἶναι σημαντικόν. Διὰ τοῦ σκεύους αὐτοῦ πιθανῶς ἐχύνετο ἐπὶ τοῦ αὐχέ-
 νου (καὶ τῆς χαίτης) τῶν θυμάτων τὸ χονδροκομμένο κριθάρι. Ἐγίνετο
 δηλαδὴ ἡ πρόχυσις.

Ἐξ ἄλλου, μικρὸν μέρος πλατείας σφυρηλάτου λαβῆς⁴ ταινιωτῆς,
 πολὺ πρωίμων χρόνων πιθανῶς μὲ ἐλαφρὰν κλίσιν πρὸς τὴν μίαν πλευρὰν
 εἶναι δυνατὸν νὰ ἀναγνωρισθῇ ὡς ἀνήκον εἰς λαβὴν (χαλκίνου) κανοῦ, ἐπὶ
 τοῦ ὁποίου, ὡς γνωστὸν, ἐτοποθετοῦντο διάφορα ἀντικείμενα, ἀπαραίτητα
 διὰ τὴν θυσίαν ἢ τὴν τέλεσιν καὶ ἄλλης ἱεροπραξίας.

Μὲ τὴν σφαγὴν τῶν ζώων ἀλλὰ καὶ μὲ κάποιαν ἄλλην συναφῆ ἐρ-
 γασίαν ἐντὸς τοῦ Ἱεροῦ —λ.χ. τὰς συνεστιάσεις, βλ. κάτωτ.— εἶναι δυ-

1. Πβλ. ΕΥΡ. Ἱφ. Τ 607 : χαίτην ἀμφὶ σὴν χερνίφομαι. Ἐπίσης : ΑΡΙΣΤ. Εἰρ. 926.

2. Πβλ. ΗΡΟΔ. Ι, 160.

3. Ἀρ. 723, ἐκ τοῦ Ν. ἀναλημματικοῦ τοίχου.

4. Ἀρ. 409, ἐκ τοῦ ναοῦ.

νατόν νά συναφθῆ καί ἀριθμὸς σιδηρῶν μαχαιρῶν¹, αἱ ὁποῖαι εὐρέθησαν εἰς αὐτό (πίν. 121β).

Τὴν σφαγὴν τῶν ζώων («θυμάτων», «ιερείων», «χρηστηρίων») ἠκολούθει εἰς ὠρισμένα Ἱερά, ὅπως εἰς τὴν Ὀλυμπίαν², τὸ σχίσιμον τοῦ δέρματος των· καὶ τότε οἱ ἱερεῖς, ἀναλόγως τοῦ σχήματος τῶν τεμαχίων, «ἐμαντεύοντο»³. Πιθανώτατα ὁ τρόπος αὐτὸς μαντείας ἠσκειτο καὶ εἰς τὸ ἀνασκαφέν Ἱερόν, λαμβανομένου ὑπ' ὄψιν τοῦ ποιμενικοῦ - θηρευτικοῦ χαρακτῆρος τῆς περιοχῆς του· καὶ τοῦ γεγονότος ὅτι ἐφηρμόζετο καὶ εἰς τὴν πλησίον Ὀλυμπίαν.

Ἐν συνεχείᾳ ἠκολούθει ἡ ἀφαίρεσις τῶν σπλάχνων· καὶ τότε, ἀναλόγως τῶν παρατηρουμένων σημείων ὑπὸ τῶν ἱερέων, ἰδίως ἐπὶ τοῦ ἥπατος, αὐτοὶ «ἐμαντεύοντο» ἐπίσης. Ἡ σπλαχνοσκοπία ἀπετέλει παλαιότατον ἔθιμον καὶ ἐφηρμόζετο καὶ εἰς τὸ Ἱερόν τῆς Παφίας Ἀφροδίτης. Ἀναφέρεται ὅμως ὅτι τά, πρὸς τοῦτο, χρησιμοποιούμενα ἐκεῖ ζῶα δὲν ἐσφάζοντο ἐπὶ τοῦ βωμοῦ ἀλλὰ μακρὰν αὐτοῦ· καὶ ἐχρησιμοποιοῦντο συνήθως διὰ τὰ κοινὰ δεῖπνα, τὰ ὁποῖα ἠκολούθουν⁴.

ΤΑ ΙΕΡΑ ΔΕΙΠΝΑ

Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι εἰς τὸ ἀνασκαφέν Ἱερόν ἐγίνοντο ἱεραὶ συνεστιάσεις. Τὸ πλῆθος τῶν εὐρεθέντων ὀστέων ζώων εἰς τὸ τελεστήριον καὶ τὸ τριπλοῦν οἶκημα (N. ἦμισυ) μαρτυρεῖ τοῦτο σαφῶς. Ἡ συνεστιάσις αὐτὴ ἐσχετίζετο πιθανώτατα μὲ τὴν πίστιν ἐνὸς ἐξαγνισμοῦ καὶ μιᾶς ἐνδυναμώσεως διὰ τῶν κρεάτων, τὰ ὁποῖα εἶχον εὐλογηθῆ ὑπὸ τῶν ἱερέων.

Τοιαῦται συνεστιάσεις ἀναφέρονται ὅτι ἐγίνοντο, ὅπως μόλις ἀνεφέρθη, καὶ εἰς τὸ Ἱερόν τῆς Παφίας· καὶ ἐνδέχεται νὰ εἶχον κοινήν, μὲ τὰς τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ (προϊστορικὴν;) καταγωγὴν, γενόμεναι εἰς τὸ ὑπαιθρον κατὰ τὴν ἐτησίαν ἐορτὴν τῆς θεᾶς ἀρχικῶς.

Ἀπὸ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. αἰῶνος ὅμως φαίνεται ὅτι ἔλαβον μεγάλην ἔκτασιν. Προκύπτει δὲ τοῦτο ἐκ τῶν ἐξῆς. Ἀπὸ τῆς ἐποχῆς αὐτῆς μὲ

1. Πβλ. ἀρ. 753 καὶ 767 ἐκ τοῦ N. ἀναλημματικοῦ τοίχου καὶ 542 καὶ 545 εὐρήματα ἐπιφανείας παρὰ τὸ βᾶθρον τοῦ βωμοῦ.

2. Περὶ τοῦ Μαντείου τῆς Ὀλυμπίας βλ. LATTE, *R.E.*, XVIII, 841. ZIEHEN, *R.E.*, XVIII, 62. NILSSON, *Historia* 7(1958), 245 κ.έ.

3. Πβλ. ΣΧΟΛ. Πινδ. Ὀλ. VI 119 καὶ 111 καὶ 112.

4. Περὶ τῆς σπλαχνοσκοπίας εἰς τὴν Ἑλλάδα βλ. PARKE, *Greek Oracles*, 72.

τὸ ἔθιμον αὐτὸ φαίνεται νὰ συνδυάζεται καὶ μέγας ἀριθμὸς μικρῶν πηλίνων ἀνοικτῶν ἀγγείων, ἐντεινόμενος κατὰ τὴν ἐλληνιστικὴν ἐποχὴν (πβλ. πίν. 127α). Τὰ ἀγγεῖα αὐτὰ εὑρέθησαν εἰς μικρὰ σχετικῶς τεμάχια μόνον καὶ ἔδιδον τὴν ἐντύπωσιν ὅτι εἶχον ἐπὶ τούτῳ θραυσθῆ μετὰ τὴν χρῆσιν των. Οὔτε ἐν ἀκέραιον δὲν εὑρέθη ἐξ αὐτῶν. Τὸ μόνον ἀκέραιον ἀγγεῖον, πρὸς Β. τοῦ βωμοῦ ὅμως εὑρέθην, ἦτο μελαμβραφῆς κυαθίσκος¹ (πίν. 126α,β) καὶ τὸ ἕτερον, προχοῖσκη², ἐκ τοῦ Ν. ἀναλημματικοῦ τοίχου (πίν. 125δ,ε). Εὑρέθησαν δὲ καὶ κάρφαροι καὶ σκῦφοι, ὑποδηλοῦντες χρῆσιν οἴνου (πίν. 128). Μὲ τὰ ἀγγεῖα αὐτὰ εἶναι δυνατὸν νὰ συνδεθοῦν δύο ἄλλαι κατηγορίαι πηλίνων σκευῶν, εὑρεθέντων εἰς τὸ Ἱερὸν καὶ εἰς τοὺς αὐτοὺς χώρους κυρίως· καὶ περαιτέρω νὰ σχετισθοῦν ὁμοίως μὲ τὰ ἱερὰ δεῖπνα :

Ἐν πρώτοις, σημαντικὸς ἀριθμὸς πηλίνων μαγειρικῶν σκευῶν, ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς ἰδίως, εἰς τὰ σκεύη αὐτὰ (πβλ. πίν. 131α) παρεσκευάζετο τὸ φαγητὸν τῶν ἱερῶν δεῖπνων· καὶ ἐπομένως ἐνδέχεται, ὅπως καὶ εἰς τὸ κυπριακὸν Ἱερὸν, τὰ κρέατα νὰ μὴ προήρχοντο ἐκ ζώων σφαζομένων εἰς τὸν βωμὸν καὶ προσφερομένων εἰς τὸ θεῖον ἀλλ' ἐκ ζώων σφαζομένων ἄλλοῦ.

Ἐξ ἄλλου, σημαντικὸς ἐπίσης ἀριθμὸς πηλίνων ἀνοικτῶν καὶ ὑπὸ μορφὴν μεγαλυτέρων ἢ μικροτέρων λεκανῶν (πίν. 129-130). Εἰς τὰ σκεύη αὐτὰ («μαζονόμια») ἐτοποθετοῦντο τὰ κρέατα πρὸς διανομὴν ἢ καὶ ἄρτοι. Προσφορὰ ἄρτων (πελανῶν) ὑπὸ ἀτόμων ἀναφέρεται ὅτι ἐγένετο καὶ εἰς τὴν γειτονικὴν Ὀλυμπίαν³.

Ἱερὰ δεῖπνα ἀναφέρεται ὅτι ἐγίνοντο καὶ εἰς τὸ Ἱερὸν τοῦ Καρνασίου ἄλσους εἰς τὴν Ἀνδανίαν⁴, εἰς τὰ ὁποῖα καὶ μετεἶχε τὸ ἱερατεῖον οἰκογενειακῶς ἀλλὰ καὶ οἱ μετέχοντες τῶν τελετουργιῶν (μυστηρίων). Φαίνεται δὲ ὅτι ἀπὸ τῆς ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς τὸ ἔθιμον τῶν τοιούτων δεῖπνων εἶχεν ἐπεκταθῆ εὐρύτερον. Τὴν καταγωγὴν των ὅμως εἶχον εἰς τὴν προῖστορικὴν ἐποχὴν πιθανῶς. Πιθανῶς ἀνάλογον ἔθιμον ἐτηρεῖτο καὶ εἰς τὸ Ἱδαῖον: Διὸς Ἱδαίου μύστης γενόμεν⁵.

1. Ἄρ. 119.

2. Ἄρ. 700.

3. Βλ. *R.E.*, ἔ.ἀ., XVIII I 49, λ. Ὀλυμπία.

4. Βλ. σελ. 207 σημ. 3.

5. *NAUK, Euripides perditarum Traged. Fragm.* (1908) III, 125.

ΧΡΗΣΙΣ ΑΡΩΜΑΤΩΔΩΝ ΟΥΣΙΩΝ

Ἐκ κινητῶν εὐρημάτων τοῦ Ἱεροῦ φαίνεται ὅτι ἐγένετο καὶ εὐρεῖα χρῆσις ἀρωματωδῶν οὐσιῶν. Ἐνδεικτικὰ εἶναι τὰ ἀκόλουθα εὐρήματα :

Χάλκινος ἀρύβαλλος¹ (πίν. 120) ἐκ τοῦ Ν. ἀναλημματικοῦ τοίχου με ὠραίαν διατήρησιν, τῶν χρόνων περὶ τὸ 500 π.Χ., ἐλλιπῆς μόνον κατὰ τὸν λαιμόν, τὸ χεῖλος καὶ τὴν λαβήν. Πιθανῶς ὁ ἀρύβαλλος αὐτὸς περιεῖχε ἀρωματωδῆς ἔλαιον, χρησιμοποιοῦμενος εἰς τὸν πλησίον τῆς εὐρέσεώς του χῶρον : τὸν ναὸν ἢ τὸ τελεστήριον.

Εἰς μυροδοχεῖα ἀνήκουν, ἐξ ἄλλου, καὶ ἐλάχιστα θραύσματα², εὐρεθέντα εἰς τὸ τελεστήριον, (πίν. 126γ) ἐκ φαγεντιανῆς, ἀμέσου ἢ ἐμμέσου φοινικικῆς προελεύσεως, τῶν κλασσικῶν χρόνων πιθανῶς, καὶ τεμάχιον³ μελαμβραφοῦς ληκυθίου με πεπιεσμένον σῶμα καὶ ραβδώσεις (πίν. 127γ).

Εἰς μυροδοχεῖα ἐπίσης ἀνήκουν καὶ μερικὰ τεμάχια ἀτρακτοειδῶν πηλίνων ἀγγείων κυρίως⁴ τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων —τὰ ὅποια ὀνομάζονται συνήθως δακρυδόχοι— καὶ ἄλλων ὑφιλαίμων ἀγγείων (πβλ. πίν. 134α).

Εὐρυτάτη δὲ φαίνεται ὅτι ἦτο ἡ χρῆσις μύρων κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους. Τοῦτο ὑποδηλοῖ ὁ σχετικὸς ἀριθμὸς ὑαλίνων, κλειστῶν κυρίως, μικρῶν ἀγγείων (πίν. 134δ), τὰ πλεῖστα τῶν ὁποίων εὐρέθησαν εἰς τὸ τελεστήριον καὶ τὸ τριπλοῦν (Ν.) οἶκημα, ὀλίγα δὲ καὶ εἰς τὸν βωμόν⁵.

Πλὴν τῶν μύρων —ἡ χρῆσις τῶν ὁποίων διεφάνη κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ τελεστηρίου, τὰ χῶματα τοῦ ὁποίου ἀπέπνεον ἀκόμη μίαν ἀκαθόριστον ἀρωματώδη ὀσμὴν— ἐγένετο χρῆσις καὶ ἀρωματικῶν φυτικῶν οὐσιῶν, ὅπως ἐγένετο καὶ εἰς ἄλλα Ἱερά. Δι' ὠρισμένων δὲ ἐξ αὐτῶν «ἐμαντεύοντο» ἐπίσης οἱ ἱερεῖς, διὰ τοῦ θορύβου, τὸν ὅποιον προεκάλουν αὐτὰ καιόμεναι ἐπὶ τοῦ βωμοῦ. Ὁ τρόπος αὐτὸς μαντείας καὶ ὁ διὰ τῆς ἀντιδράσεως τῶν θυμάτων κατὰ τὴν σφαγὴν των εἰς τὸν βωμόν, συνετέλει κυρίως, ὥστε ὁ βωμὸς αὐτὸς νὰ θεωρῆται ὁ κατ' ἐξοχὴν χῶρος μαντείας εἰς τὴν Ἄλτιν⁶.

1. Ἱερ. 722.

2. Ἱερ. 428 καὶ 485.

3. Ἱερ. 229 καὶ 259.

4. Πβλ. ἀρ. 117.

5. Γενικὴ βιβλιογρ. βλ. HARDEN, *Catal. Greek and Rom. Glass, Brit. Mus.*

6. Πβλ. ΠΙΝΔ. Ὀλ. VI 6 : βωμῶ τε μαντεῖω καὶ Ὀλ. VI 70 ; Ζηνὸς ἐπ' ἀκροτάτῳ βωμῶ τὸτ αὐ χρηστήριον θέσθαι).

Ἡ χρῆσις πάντως τῶν οὐσιῶν αὐτῶν ἀπετέλει ἰδιαίτερον γνώρισμα τῶν χώρων λατρείας τῆς Ἀφροδίτης, καὶ μάλιστα ἤδη ἀπὸ παλαιότητας ἐποχῆς¹. Μὲ τὴν χρῆσιν δὲ αὐτῶν, καὶ εἰδικώτερον τῶν θυμιαμάτων, εἶναι δυνατόν νὰ σχετισθῇ χάλκινον σφυρήλατον ἀντικείμενον², μὲ πλατέα καὶ κυρτὰ (πίν. 117ε) χεῖλη καὶ σχεδὸν ἡμισφαιρικὸν σῶμα, ἐλλιπὲς κατὰ τὸν πυθμένα του, παρέχον ἐκ πρώτης ὄψεως τὴν ἐντύπωσιν κυμβάλου. Ἀλλὰ ἡ κατασκευὴ τῶν χειλέων του εἰδικώτερον, ἀποκλείει τὴν ταύτισιν αὐτῆν. Ἐξ ἄλλου, ἀπὸ τὴν ἐπεξεργασίαν τῆς ἐπιφανείας του προκύπτει ὅτι τοῦτο κατεσκευάσθη διὰ νὰ εἶναι ἄνωθεν ὄρατόν.

Ὅμοια τοιαῦτα χάλκινα ἀντικείμενα ἔχουν εὐρεθῆ καὶ εἰς ἄλλα Ἱερά, ἐν ἑξ αὐτῶν δὲ ἀναφέρει ὁ Λεονάρδος ὅτι εὔρε καὶ εἰς τὸν ναὸν παρὰ τὸν Λάδωνα, ἦτοι κάτωθεν τοῦ Ἱεροῦ³, τὸν ὁποῖον ἐταύτισε προσωρινῶς μὲ τὸν ναὸν τῆς Δήμητρος.

Ἐνεκα τοῦ σχήματός του καὶ τοῦ διατρήτου πυθμένος του ἀλλὰ καὶ τῆς ἐπεξεργασίας τοῦ ἄνω μέρους τῆς ἐπιφανείας του, θεωροῦμεν ὅτι τὸ ἀντικείμενον τοῦτο ἀπετέλει ἐξάρτημα μᾶλλον θυμιατηρίου, ὁμοίου μὲ τὰ δύο θυμιατήρια ἐκατέρωθεν τοῦ ξοάνου τῆς Ἀφροδίτης ἐπὶ τῆς ὡς ἄνω ἀγγειογραφίας τῆς Νεαπόλεως (πίν. 30γ)⁴ ἢ λυχνοστάτου (πίν. 27β).

Μὲ τὴν χρῆσιν δὲ μᾶλλον τοιούτων, κονιοποιημένων ἴσως, οὐσιῶν —καὶ ὄχι μὲ τὴν χρῆσιν ψιμμουθίων, ὅπως πιστεύεται γενικῶς— εἶναι δυνατόν νὰ συναφθῇ καὶ χαλκίνη σπαθίς, ὡς καὶ ἑτέρα ὁμοία, ἐλλιπής, εὐρεθεῖσαι εἰς τὸ τελεστήριον καθὼς καὶ τρίτη⁵ μεταγενεστέρα των, μὲ ἀμβλὺ ἄκρον (πίν. 118δ,ε). Λογχόσχημα κοχλιάρια ἀπαντοῦν καὶ εἰς ἄλλα Ἱερά⁶.

ΧΡΗΣΙΣ ΤΟΞΙΚΩΝ ΟΥΣΙΩΝ

Διὰ τὴν χρῆσιν τοξικῶν οὐσιῶν εἰς τὸ Ἱερὸν ὑπάρχει ἔνδειξις, ἐκ πηλίνου ἀγγείου⁷ (ἐξ ὠχροκιτρίνου πηλοῦ, μὲ γάνωμα τὸ ὁποῖον ἔχει ἐξαφανισθῆ), προερχομένου ἐκ τοῦ Ν. ἀναλημματικοῦ τοίχου —ἀλλὰ πρὸς

1. Πβλ. Ὀμηρ. ὕμν. V 58, 59· βλ. καὶ σελ. 123.

2. Ἀρ. 435 ἐκ τοῦ τριπλοῦ οἰκήματος.

3. Βλ. σελ. 19 σημ. 1.

4. Σελ. 83.

5. Ἀρ. 321.

6. Βλ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, Ἀλίφειρα, 109.

7. Ἀρ. 768.

τὴν πλευρὰν τοῦ τελεστηρίου—, εἰς σχῆμα κωδίας μήκωνος τῆς ὑπνοφόρου (Papaver somniferis), ἐπὶ ὑψηλῆς κωνικῆς βάσεως (πίν. 125α,β).

Λόγω τοῦ σχήματός του, τὸ δοχεῖον τοῦτο ἐνδέχεται νὰ περιεῖχε ἰδιοσκεύασμα ὀπίου. Καὶ τοῦτο, διότι : α) Τοιαῦτα σκεύη —ὑπὸ μορφὴν κωδίας μήκωνος— ἔχουν εὑρεθῆ εἰς τὴν Ἑ. Ἀνατολήν¹, χρονολογούμενα εἰς τὴν Β' χιλιετίαν π.Χ. (πίν. 125γ)· καὶ θεωροῦνται ὅτι περιεῖχον τοιοῦτον ἰδιοσκεύασμα. β) Πιστεύεται γενικῶς² ὅτι οἱ Κρητομυκηναῖοι ἐχρησιμοποιοῦν τὸ ὄπιον εἰς τὴν λατρείαν, διὰ νὰ ἐνδυναμῶνουν τὴν ἔκστασιν (ἐνθουσιασμόν) κατὰ τὴν τέλεσιν ὠρισμένων ἱεροπραξιῶν. γ) Εἰς τὸ Ἔπος³ ἀναφέρεται ὅτι τοιοῦτον ἐπίσης ἰδιοσκεύασμα χρησιμοποιεῖ καὶ ἡ Ἑλένη ὡς πραϋντικόν⁴. Ἄλλ', ἐὰν ἐνδεχομένως ἐχρησιμοποιεῖτο τοιοῦτον ἰδιοσκεύασμα εἰς τὸ ἀνασκαφὸν Ἱερόν, ἐξετάζεται εἰς ἄλλο κεφάλαιον⁵.

Ο ΤΡΙΠΟΥΣ

Ἀπετέλει, μαζί μὲ τὴν ἐσχάραν, τὸ κύριον χαρακτηριστικὸν εἰς τὸν χῶρον τοῦ τελεστηρίου.

Καὶ δὲν διεσώθη μὲν ὁ ἴδιος ὁ τρίπους οὔτε καὶ ὁ λέβης του. Εὑρέθησαν ὅμως μέρη λεβήτων εἰς ἄλλους χώρους τοῦ Ἱεροῦ, ὅπως : λαβὴ λέβητος⁶ εἰς τὸν ναόν· καὶ τεμάχιον ἐκ τοῦ χεῖλους⁷ καὶ λαβαί⁸ εἰς τὸ Ν. οἶκημα (πίν. 117α-δ). Διτηρήθη ἐν τούτοις τὸ βάθρον του (τριποβάκιον, βλ. ἄνωτ.) μὲ τὰ τρία κοιλώματα (πίν. 46α,γ,δ) διὰ τὴν στήριξιν τῶν πελμάτων τοῦ τρίποδος. Αὐτὰ μάλιστα διετήρουν καὶ τὴν ἐπένδυσίν των ἐκ μολυβδίνου ἐλάσματος, πρὸς προστασίαν των κατὰ τῆς διαβρώσεως.

Τὸ βάθρον τοῦτο ἔκειτο εἰς τὸ μέσον τοῦ Β. ἄκρου τοῦ ἐσωτέρου χώρου τοῦ τελεστηρίου. Ἀναποδογυρισθὲν ὅμως, διέλαθε τῆς προσοχῆς τῶν

1. Βλ. LUCE, *Homer and the Heroic Age*, 158, εἰκ. 11γ.

2. Βλ. HOOD ἑ.ἀ., 138.

3. Ὀδυσ. δ 227 - 29.

4. Περί τῆς μήκωνος καὶ τοῦ ὀπίου κατὰ τὴν ἀρχαιότητα βλ. ΚΡΗΤΙΚΟΥ καὶ ΠΑΠΑΔΑΚΗ, *Μήκωνος καὶ ὀπίου ἱστορία καὶ ἐξάπλωσις ἐν τῇ περιοχῇ τῆς ἀνατ. Μεσογείου κατὰ τὴν ἀρχαιότητα*, Α.Ε. 1963 (1965), 80 κ.έ.

5. Βλ. σελ. 263.

6. Ἄρ. 494, πίν. 117α.

7. Ἄρ. 380, πίν. 117δ.

8. Ἄρ. 427 καὶ 428, πίν. 117β-γ.

Χριστιανῶν καὶ διεσώθη. Προσφέρει δὲ ἀρκετὰ στοιχεῖα διὰ τὴν συναγωγὴν συμπερασμάτων ὡς πρὸς τὴν (διὰ τοῦ τρίποδος) ἄσκησιν τῆς ἀρχαίας λατρείας καὶ μαντείας. Καὶ τοῦτο, ἂν σημειωθῇ ὅτι ὁ τρίπους τῶν Δελφῶν¹ δὲν ἔχει σωθῆ οὔτε κατὰ τὸ βάθρον του. Ἀναφέρεται δὲ ὅτι ὑπῆρχεν ἀντίστοιχος τρίπους καὶ εἰς τὴν Δωδώνην², ὅπου, ὅπως καὶ εἰς τοὺς Δελφούς, ὑπῆρχε καὶ πλῆθος ἀναθηματικῶν τριπόδων μετὰ λεβήτων. Ἀλλὰ καὶ ἐκεῖ δὲν ἔχει σωθῆ.

Περὶ τοῦ δελφικοῦ τρίποδος ὅμως εἶναι γνωστὸν ὅτι ἀπετέλει τὸν θρόνον τοῦ δελφικοῦ θεοῦ³, ὅπως ἀπετέλει θρόνον τοῦ ἰδίου θεοῦ καὶ ὁ ὄμφαλός (βλ. κατωτ.). Ἦτο δηλαδὴ ὁ δελφικὸς τρίπους ταυτόσημος μετὰ τὴν ἱεράν καθέδραν τοῦ θεοῦ καὶ πλῆθος παραστάσεων τὸν παρουσιάζουν ὡς τοιαύτην καθέδραν τοῦ θεοῦ αὐτοῦ⁴. Συνήθως ὅμως τὴν θέσιν αὐτὴν, ἐπὶ τοῦ τρίποδος, ἀντὶ τοῦ θεοῦ, κατὰ τὴν ἄσκησιν τῆς ἀτέχνου μαντείας, λαμβάνει ἡ Πυθία, ὅταν πρόκειται νὰ χρησιμοδοτήσῃ, ὅποτε ἐκάθητο μάλιστα εἰς εἰδικὴν πλάκα ἐπ' αὐτοῦ, τὸν λεγόμενον «ὄλμον»⁵. Τὰ ἀπὸ «τρίποδος» ἢ τὰ «ἐκ τρίποδος» «ἐκφερόμενα» ὑπ' αὐτῆς ἐθεωροῦντο θείας προελεύσεως⁶ καὶ διὰ τοῦ στόματός της ἐπιστεύετο ὅτι ἐχρημοδοτεῖ πλέον ὁ δελφικὸς θεός, ὡς θεός τῆς μαντικῆς γενικῶς. Ἀλλὰ χορηγὸς τῆς μαντικῆς ἐθεωρεῖτο καὶ ἡ (Οὐρανία) Ἀφροδίτη, κατὰ παλαιοτάτην παράδοσιν διασωθεῖσαν ὑπὸ τῶν Σκυθῶν⁷ καὶ ἐν μέρει ὑπὸ τοῦ ὡς ἄνω ὀμηρικοῦ ὕμνου⁸. Ἐπίσης ὑπὸ τῶν Μακεδόνων τῆς Οὐρανοπόλεως⁹ (πίν. 31ε,στ).

Ἡ παρουσία ἐπομένως τοῦ τρίποδος εἰς τὸ τελεστήριον τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ (τῆς Ἀφροδίτης) συνάδει πρὸς τὴν παράδοσιν αὐτὴν· καὶ ἴσως ἐνισχύει τὴν ὡς ἄνω ἄποψιν ὅτι ἡ λατεία τοῦ Διὸς (μετὰ τοῦ ὁποίου καὶ συνελατρεύετο παλαιόθεν ἡ Ἀφροδίτη - Διώνη, βλ. ἄνωτ.) προηγῆθη πιθανῶς τῆς λατρείας τοῦ Ἀπόλλωνος εἰς τοὺς Δελφούς. Τὴν αὐτὴν παράδοσιν ἐνισχύει καὶ ἡ γνωστὴ παράστασις τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς κύλικος

1. Περὶ αὐτοῦ βλ. ἄνωτ. καὶ PARKE καὶ WORMELL, *The Oracles of Zeus I*, 24 κέ.

2. ΣΤ. ΒΥΖ. λ. Δωδώνη.

3. AMANDRY, *Mantique apollonienne*, 140.

4. Βλ. SCHWENDEMANN, *Der Dreifuss*, *J.d.I.* 36 (1921), 149.

5. Βλ. AMANDRY, ἔ.δ. 140, σημ. 6.

6. Βλ. ΗΣΥΧ. καὶ Σούδα, λ.

7. Βλ. ΗΡΟΔ. IV 67.

8. Βλ. σελ. 43 σημ. 1.

9. Βλ. σελ. 101, σημ. 2.

εις Βερολίνον, όπου εικονίζεται καθημένη ἐπὶ τοῦ τρίποδος ἡ Θέμις, ἡ ὁποία ἦτο ἐκ τοῦ ἀμέσου περιβάλλοντος τοῦ Διός.

Ποία ἦτο ὅμως ἡ ἀρχικὴ σημασία τοῦ τρίποδος καὶ ἡ προέλευσις τῆς μαντικῆς του ιδιότητος δὲν εἶναι γνωστόν· καὶ ὑπάρχει, ὡς πρὸς αὐτό, διαφωνία μεταξύ τῶν νεωτέρων ἐρευνητῶν. Κατὰ μὲν τὸν A.B. Cook¹, ὁ ὀμφαλὸς καὶ ὁ τρίπους τῶν Δελφῶν ἦσαν ἀντίστοιχα σύμβολα τῆς λατρείας τοῦ Ἀπόλλωνος καὶ τοῦ Διονύσου (ὁ ὁποῖος ἦτο θρακο-φρυγικῆς καταγωγῆς). Εἰδικώτερον δὲ ὁ ὀμφαλὸς ἐσχετίζετο, κατ' αὐτὸν, μὲ τὸν οὐράνιον στῦλον (καταστάνα κενὴν σύμβολον τοῦ Διός) καὶ ὁ τρίπους ἐσχετίζετο μὲ τὴν ἀνάστασιν καὶ ἀνανέωσιν τοῦ Διονύσου, μετὰ τὴν θανάτωσίν του ὑπὸ τῶν Τιτάνων, ἦτοι μετὰ τὸν τεμαχισμόν τοῦ σώματός του καὶ τὸν βρασμόν τῶν τεμαχίων του ἐντὸς λέβητος (τρίποδος). Κατὰ δὲ τὸν Levi², ὁ τρίπους συνεδέετο μὲ τὴν προφητικὴν μορφήν τοῦ Ἀπόλλωνος, διότι ἐπὶ χαλκίνης μίτρας τῆς Κρήτης (7ου αἰ. π.Χ.) ἔχει εἰκονισθῆ τρίπους μὲ ἀνθρωπίνην μορφήν ἐπὶ τοῦ λέβητός του, ἡ ὁποία κατὰ τὴν γνώμην του, εἶναι ὁ Ἀπόλλων. Ἀλλὰ τοῦτο δὲν ἀποδεικνύεται. Κατὰ μίαν ἄλλην ἄποψιν, ἐξ ἄλλου, συμβιβαστικὴν τῶν δύο ὡς ἄνω ἀπόψεων, τοῦ Amandry³, ὁ τρίπους, εἰς τὸν λέβητα τοῦ ὁποίου συνεκεντρώθησαν τὰ λείψανα τοῦ Διονύσου μετὰ τὸν θάνατόν του, ἀπετέλει ἱερὰν λειψανοθήκην, ὁ δὲ Ἀπόλλων καθήμενος ἐπ' αὐτοῦ συνεβόλιζε πλέον τὸν ἐπὶ τοῦ θανάτου κυρίαρχον θεὸν τῆς ζωῆς.

Πιθανωτέραν ὅμως θεωροῦμεν τὴν κατωτέρω ἄποψιν, βασιζομένην καὶ εἰς στοιχεῖα προσφερόμενα ὑπὸ τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ.

Ὁ τρίπους καὶ ὁ λέβης τοῦ Ἱεροῦ τούτου, εὐρίσκοντο εἰς τὸν ἐσώτερον χώρον τοῦ τελεστηρίου, ὅπου ἦτο καὶ ἡ ἐσχάρα. Ὁ χώρος αὐτὸς εὐρέθη κατάσπαρτος δι' ὀστῶν ζώων, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἦτο δηλωτικὸν συνεστιάσεων ἢ ἱερῶν δείπνων. Παρόμοιον ἔθιμον ἀναφέρεται ὅτι ὑφίστατο καὶ εἰς τὸ Ἄργος, ὅπου οἱ Ἀργεῖοι, μετὰ τὴν θυσίαν πρὸς τὸν Ἀπόλλωνα, ἔτρωγον κρέατα ἐκ τῶν εἰς αὐτὸν θυσιασθέντων ζώων, πιστεύοντες ὅτι δι' αὐτῶν ἀπηλλάσσοντο παντὸς μιάσματος⁴ καὶ ἐπομένως ὅτι ἐξηγνίζοντο. Εἶναι ἄγνωστον ὅμως ἂν τὰ δεῖπνα αὐτὰ τῶν Ἀργείων ἐγί-

1. A. B. COOK. *Zeus* I 210 - 213.

2. *A.J.A.* 49 (1945) 311 - 312.

3. *E.ä.*

4. ΠΑΟΥΤ. *Ἡθ.* 24.

νοντο ἐντὸς τοῦ Ἱεροῦ. Ἀναφέρονται ὅμως καὶ δεῖπνα τελούμενα, ἐκ τῶν θυσιασθέντων κρεάτων, εἰς τὸ ὡς ἄνω Ἱερὸν τῆς Ἀνδανίας, μετὰ τὸ πέρας τῶν ἱεροπραξιῶν, εἰς τὰ ὁποῖα ἐλάμβανε μέρος τὸ ἱερατεῖον καὶ τὸ ἄλλο προσωπικὸν τοῦ Ἱεροῦ μετὰ τῶν μελῶν τῶν οἰκογενειῶν των, ἐνῶ μέρος τῶν κρεάτων αὐτῶν κατεχωρεῖτο εἰς τὸ θεῖον καὶ ἐξ αὐτοῦ συνεστίαζοντο πιθανῶς οἱ λατρευταὶ (εἰς τὸν αὐτὸν χῶρον ἢ εἰς τὴν παρακειμένην «ἀγοράν» τοῦ Ἱεροῦ). Ἀναφέρονται δὲ ἐπίσης ἱερὰ δεῖπνα εἰς τὸ Ἱερὸν τῆς Πάφου, ἐνδεχομένως ἔχοντα κοινήν τὴν προέλευσιν (προϊστορικὴν ;) μετὰ τῶν τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ.

Τὰ δεῖπνα αὐτά, τελούμενα κατὰ τὴν ἑορτὴν τῆς θεότητος καὶ ἀποτελούμενα ἐκ τῶν κρεάτων τῶν θυσιασθέντων ἢ ἐν πάσῃ περιπτώσει προσφερθέντων καὶ εὐλογηθέντων ζώων, ἀπετέλουν ἐν πρώτοις μαρτυρίαν μιᾶς κοινῆς πίστεως ἱερατείου καὶ πιστῶν. Ἀλλὰ περαιτέρω, δι' αὐτῶν, ἐπεδιώκετο καὶ κάθαρσις των¹, καθὼς καὶ ἐνδυνάμωσις των ὑπὸ τῆς θεότητος.

Ἐξ ἄλλου, ὁ λέβης καὶ ἡ τριποδικὴ βάσις του (ἐπὶ τῆς ἐστίας), ὡς μαγειρικὸν σκεῦος ἀρχικῶς, ἀπετέλεσαν σύμβολα τελικῶς μιᾶς παμπαλαίας συνηθείας κοινῶν λατρευτικῶν συγκεντρώσεων. Καὶ εἰς μὲν τοὺς Δελφοὺς ἢ συνήθεια αὐτὴ δὲν μαρτυρεῖται ὑπὸ γραπτῶν πηγῶν —ἐνῶ καὶ ὁ χῶρος τοῦ τρίποδος δὲν ἐσώθη. Ἴσως δὲ ἡ συνήθεια αὐτὴ ἐκεῖ νὰ περιέπεσεν εἰς λήθην, μετὰ τὴν πάροδον τοῦ χρόνου. Ἡ συνήθεια ὅμως αὐτὴ ἐξηκολούθησεν εἰς τὸ ἀνασκαφέν Ἱερὸν. Ἡ παρουσία τοῦ τρίποδος καὶ τῆς ὑπ' αὐτὸν πυρᾶς, πρὸς παρασκευὴν ἑορταστικοῦ δείπνου πιθανῶς, εἰς τὴν ὡς ἄνω ἀρχαϊκὴν παράστασιν (πίν. 28γ) τῆς γεννήσεως τοῦ Διός, συνεπικουρεῖ τὴν ὡς ἄνω ἄποψιν.

Εἰς τὸ Ἱερὸν ὅμως αὐτὸ ὁ τρίπους ἀπεσπάσθη τελικῶς ἐξ αὐτῆς, καὶ τοῦτο, ἴσως ἐξ ἐπιδράσεως τοῦ δελφικοῦ Ἱεροῦ, ὅπου ἀπὸ πολὺ ἐνωρίς ὁ τρίπους ἐκυριάρχησεν ἀποκλειστικῶς ὡς πηγὴ χρησμῶν. Ὑφίσταντο ὅμως εἰς τὸ Ἱερὸν, ἐκ παραλλήλου μετὰ τὸν τρίπουν, τὰ ἱερὰ δεῖπνα ἐκ τῶν κρεάτων τῶν θυμάτων. Ὁ δὲ μαντικὸς τρίπους (καὶ ὁ λέβης του) ἀπετέλουν θρόνον τῆς θεότητος, πρὸς τὴν ὁποίαν καὶ εἶχον προσφερθῆ τὰ ζῶα τῆς θυσίας, καθαγιασθέντα ὑπ' αὐτῆς, ὅπως θὰ εἶχον προσφερθῆ καὶ οἱ ἄρτοι.

1. Κάθαρσις ἐκ φόνου ἰδιώτου ἐγίνετο διὰ τῆς προσφορᾶς χοιριδίου ἀλλὰ ἦτο ἀνεξάρτητος ὑπόθεσις καὶ ἐντελῶς διαφορετικὴ τῶν κοινῶν ὡς ἄνω δείπνων.

Ἡ συνήθεια αὐτή, τῶν κοινῶν συνεστιάσεων τῶν πιστῶν, εἰς τὸ ὑπαιθρον ἐξακολουθεῖ ἀκόμῃ ἄλλωστε καὶ σήμερον εἰς τὸ Ἱερόν αὐτό, ὅταν κατὰ τὴν παραμονὴν τῆς ἑορτῆς τῆς Ἀναλήψεως¹ ἀνέρχονται οἱ πλησιόχωροι εἰς τὸν χώρον αὐτόν, τοῦ ἀρχαίου Ἱεροῦ, οἰκογενειακῶς, διὰ νὰ «λειτουργηθοῦν» τὴν ἐπομένῃν ἀλλὰ κυρίως διὰ νὰ κοιμηθοῦν ἐκεῖ καὶ νὰ μετὰσχουν τῆς πανηγύρεως, συνευχόμενοι, καὶ διὰ νὰ εὐλογηθοῦν διὰ τοῦ ὕδατος τῆς ἱερᾶς πηγῆς. Ἐπιστρέφουν δὲ μὲ τὴν ἀντίληψιν μιᾶς ἀνανεώσεως των, τὴν ὁποίαν ὑφίστανται κατ' ἔτος τὴν ἡμέραν αὐτήν.

Ἄλλὰ ὁ λέβης τοῦ ἱεροῦ τρίποδος δυνατὸν εἰς τὸ ἀνασκαφέν Ἱερόν νὰ ἐχρησιμοποιεῖτο καὶ ἄλλως πως, ὅπως περίπου καὶ εἰς τοὺς Δελφούς. Καὶ τοῦτο, διότι εἰς τὸν χώρον, ὅπου εὐρέθη τὸ βάθρον του, εὐρέθησαν καὶ μερικοὶ πήλινοι βῶλοι, (πίν. 140β) μὲ ἴχνη χρωμάτων (λευκοῦ καὶ κυανοῦ) ἐπ' αὐτῶν, δυνάμενοι νὰ χαρακτηρισθοῦν ὡς «κλήριον» ἢ ὡς «θριαί»². Αὐτοὶ ἐτοποθετοῦντο, ὅπως εἶναι γνωστὸν³, ἐντὸς φιάλης καὶ ἐν συνεχείᾳ ἐπὶ τοῦ λέβητος τοῦ τρίποδος. Ἡ δὲ ἀνακίνησις των, ὡσάκις ὁ μαντευόμενος ἐζήτει χρησμόν, καὶ ἡ ἐρμηνεία των ὑπὸ τῆς μάντιδος (Πυθίας) εἰς τοὺς Δελφούς φαίνεται ὅτι ἀπετέλουν βασικὸν τρόπον ἐντέχνου μαντείας. Κατὰ μίαν δὲ ἀποψιν⁴, ὁ τρόπος αὐτὸς ἀπετέλει καὶ τὸν κύριον ἀρχικὸν τρόπον δελφικῆς μαντείας⁵. Ἐπομένως ἡσκειτο κατὰ πᾶσαν πιθανότητα καὶ εἰς τὸ ἀνασκαφέν Ἱερόν. Ἡ χρῆσις ἄλλωστε τοῦ τρόπου αὐτοῦ μαντείας πιστοποιεῖται καὶ εἰς τὴν Ὀλυμπίαν⁶, καθὼς καὶ εἰς τὴν Δωδώνην⁷. Συνίστατο δὲ ὁ τρόπος αὐτὸς μαντείας εἰς τὴν «κλήρωσιν» ἐνὸς βώλου ἐκ πολλῶν. Ὁ ὅρος «ἀναιρεῖν», ὁ ὁποῖος ἐχρησιμοποιεῖτο σχετικῶς μὲ τὸν τρόπον αὐτόν εἰς τοὺς Δελφούς («ἀνῆλεν» ἢ Πυθία), δυνατὸν ἐπομένως νὰ ἐχρησιμοποιεῖτο καὶ εἰς τὸ ἀνασκαφέν Ἱερόν, ὅπως καὶ ἀλλοῦ. Εἰς τοὺς Δελφούς ὅμως ὁ τρόπος αὐτὸς μαντείας θεωρεῖται ὅτι συνεδέετο καὶ μὲ ἓνα ἄλλον ὅρον : «λώϊον καὶ ἄμεινον»⁸,

1. Βλ. σελ. 275 κ.ε.

2. ΗΣΥΧ. λ., Ἐτυμ. Λεξ. λ. θριαί. Ἐπίσης Σούδα λ. Πυθώ.

3. Αὐτόθι.

4. AMANDRY, ἔ.ἀ.

5. Παραδείγματα χρησιμοδοτήσεως διὰ θριῶν εἰς τοὺς Δελφούς βλ. ROBBINS, The lot Oracle at Delphi, *Class. Phil.* 11 (1916), 275 - 292.

6. ΗΣΥΧ. λ. φρυκτός δελφίς.

7. PARKE ἔ.ἀ., 229.

8. FONTENROSE, *The Delphic Oracle* (1978) 221.

ἐνῶ ὁ ἀντίστοιχος ὄρος ὄναιον καὶ ὠφέλιμον θεωρεῖται ὅτι ἐχρησιμοποιεῖτο εἰς τὴν Δωδώνην. Τὸ θεῖον, ὡς γνωστόν, ἐπιστεύετο ὅτι δὲν ἀπεκάλυπτε τὸ μέλλον εἰς τοὺς ἀνθρώπους κατὰ τὴν χρησιμοδοτήσιν ἀλλὰ τοὺς καθωδήγει περὶ τοῦ πρακτέου. Μὲ ἄλλους λόγους : ὁ ἐρωτῶν προυπετίθετο ὅτι εἶχεν ἤδη προβῆ εἰς κάποιαν κρίσιν περὶ τοῦ πρακτέου ἀλλ' εὐρίσκετο ἀκόμη εἰς κάποιαν ἀμφιβολίαν καὶ ἀνεζήτει διὰ τοῦτο κάποιο σημεῖον τοῦ θεοῦ διὰ νὰ ἐνεργήσῃ καταλλήλως, εἰς τρόπον ὥστε ἡ ἀπόφασις νὰ ἦτο ἰδική του· καὶ μόνο αὐτὸς νὰ ἦτο καὶ ὁ ὑπεύθυνος (αἰτία ἐλομένου, θεὸς ἀναίτιος). Τοῦτο δὲ φαίνεται ἐναργῶς εἰς τὴν γνωστὴν ἀφήγησιν τοῦ Ξενοφῶντος¹, προτοῦ μετάσχη τῆς γνωστῆς ἐκστρατείας. Κατὰ προτροπὴν τοῦ Σωκράτους μάλιστα — γνώστου τῆς δελφικῆς παραδόσεως καὶ τοῦ τυπικοῦ τῆς—, δὲν ἔπρεπε νὰ διατυπωθῇ ἀφηρημένη ἐρώτησις εἰς τὸ θεῖον περὶ τοῦ τρόπου τῆς συμμετοχῆς εἰς τὴν ἐκστρατείαν. Ἄλλὰ ἔπρεπε νὰ διατυπωθῇ διπλῆ καὶ σαφὴς ἐρώτησις: πορεύεσθαι ἢ μένειν ;» Ὁ τρόπος αὐτὸς συνεδέετο καὶ μὲ τὴν ὡς ἄνω ἀντίληψιν, ὅτι ὁ θεὸς οὔτε λέγει οὔτε κρύπτει ἀλλὰ σημαίνει² καὶ ὁ ἐρωτῶν εἶχεν ἐπομένως πλήρη τὴν εὐθύνην τῶν περαιτέρω.

Ὡς πρὸς τὴν ἄσκησιν τῆς κληρομαντείας σημειοῦμεν καὶ τὰ ἀκόλουθα :

Εἰς τὴν χώραν τῶν Χιτιτιῶν ἤσκειτο ὁ τρόπος αὐτὸς μαντείας ὑπὸ γυναικῶν, τῶν ὁποίων τὸ ὄνομα ἦτο «γραῖται»³ ἦτοι ἡλικιωμένοι γυναῖκες. Εἰς δὲ τὴν Δωδώνην ὑπῆρχον μάντιδες ὀνόματι Πέλειαι. Ἄλλὰ τὸ ὄνομα τούτων, κατὰ μεταγενεστέραν πηγὴν⁴, ἐσήμαινεν ὑπομέλαινοι (ἴσως λόγῳ τῆς ἐνδυμασίας των) ἀλλὰ ἐπίσης τὴν ἀγρίαν περιστερὰν. Σχετικὸς δὲ αἰτιολογικὸς μῦθος⁵ συνέδεε τὰ δύο αὐτά, ἀναφέρων ὅτι ἐκ ζεύγους περιστερῶν ἀφθέντος ἐλευθέρου ἐκ τῶν Θηβῶν τῆς Αἰγύπτου, ἡ μὲν μία ἐξ αὐτῶν ἐφθασεν εἰς τὸ Ἱερὸν τοῦ Ἀμμωνος Διὸς (τῆς Λιβύης), ἐνῶ ἡ ἄλλη συνέχισε τὴν πτήσιν τῆς καὶ κατέληξεν εἰς τὴν Δωδώνην⁶.

1. Κύρ. ἀνάβ., III 1.1, 17.

2. ΗΡΑΚΛ. ἀρ. 93 D, ΠΛΟΥΤ. Ἡθ. 404.

3. GURNEY, *The Hititites*, Pel. 8., 158.

4. ΗΣΥΧ. λ. Πέλεια.

5. ΗΡΟΔ. II 54, 55.

6. Περὶ τῶν περιστερῶν - πελειῶν τῆς Δωδώνης βλ. ΔΑΚΑΡΗ, *Das Taubenorakel von Dodona*, *Ant. Kunst.* 1963, 335 - 49.

Ἐνδέχεται ἐπομένως, ἂν αἱ ὡς ἄνω μάντιδες τῆς Δωδώνης ἦσαν ἡλικιωμένα άτομα, ὅπως ἀναφέρεται περὶ τῶν Πυθιῶν τῶν Δελφῶν¹, ὠρισμένοι ἐξ αὐτῶν δυνατὸν νὰ ἦσαν ἐπὶ τῆς κληρομαντείας, ὅπως περίπου καὶ αἱ «γραῖαι» τῶν Χιτιτιῶν. Ἐξ ἄλλου, ὁ ὡς ἄνω τρόπος κληρομαντείας γενικῶς δυνατὸν νὰ μὴ ἦτο τόσο ἀπλοῦς (ναὶ - ὄχι) ἀλλὰ νὰ ὑπῆρχε καὶ κάποια σχετικῶς μακρὰ διαδικασία, ὅπως συνέβαινε καὶ εἰς τὴν Ἐ. Ἀνατολήν², ὅπου ἡ θετικὴ ἀπάντησις τοῦ θεοῦ τελικῶς ἐξεμαιεύετο μετὰ σειρὰν ἀπορριπτικῶν (ἀρνητικῶν) ἀπαντήσεων.

ΔΡΥΣ ΚΑΙ ΠΕΤΡΑ (ΟΜΦΑΛΟΣ)

Ἡ δρυς καὶ ἡ πέτρα (ὀμφαλός) ἀπετέλουν, κάθε μία των, λατρευτικὸν καὶ μαντικὸν πυρῆνα εἰς τὸ ἀνασκαφέν Ἱερὸν, ἡ πρώτη μὲν εὐρισκομένη πρὸς Β. τοῦ τριπλοῦ οἰκήματος, καὶ ἡ δευτέρα ἐντὸς τοῦ τεμένους, ὅπου ἦτο καὶ ὁ ναός, στεγασθεῖσα ὑπ' αὐτοῦ. Ἴσως καὶ ἡ δρυς νὰ ἦτο ἐντὸς τεμένους. Ἄλλ' ὁ χῶρος τῆς ἔχει ὑποστῆ τοιαύτην ἀνηλεῆ καταστροφήν, ὥστε ὁ τυχὸν περίβολός τῆς ἔχει καταστραφῆ ὀλοσχερῶς μετὰ τὴν ἐκρίζωσίν τῆς προφανῶς ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν³. Δρυς (πίν. 136) καὶ πέτρα (πίν. 137) πάντως ἦσαν πρωταρχικὰ στοιχεῖα τοῦ ἐντὸς τοῦ δρυμοῦ (πίν. 135) Ἱεροῦ.

Ἡ χρῆσις τῆς δρυὸς διὰ μαντεῖαν πρέπει νὰ ἦτο μᾶλλον σχεδὸν συνεχῆς, ὅσον διάστημα τὸ Ἱερὸν αὐτὸ ἦτο ἀνοικτὸν δηλαδὴ. Καὶ τοῦτο, ἔνεκα τοῦ μονίμως σχεδὸν πνέοντος Ν.Δ., συχνὰ δυνατοῦ, ἀνέμου εἰς αὐτό. Ἡ διὰ τοῦ Ἱεροῦ τούτου, ἐξ ἄλλου, συχνὴ διέλευσις τῶν βροχοφόρων νεφῶν (μετ' ἀστραπῶν - κεραυνῶν καὶ βροντῶν), διὰ τῶν ὁποίων ἡ αἴσθησις τοῦ θεοῦ ἦτο ἐντονωτέρα, παρεῖχε τὴν δυνατὴν προγνώσεων καὶ τῶν μετεωρολογικῶν φαινομένων ἐξ αὐτῶν καὶ καθίστα οὕτω τὸν χῶρον τοῦτον ἀκόμη περισσότερον σημαντικόν. Ἡ χρῆσις ὅμως τῆς πέτρας διὰ μαντεῖαν δὲν θὰ ἦτο συνεχῆς. Θὰ ἦτο σχεδὸν συνεχῆς διὰ καθαρμούς.

Ποῖος ἐκ τῶν δύο τούτων μαντικῶν πυρῆνων ὅμως ἦτο ὁ ἀρχαιότερος, ἡ δρυς ἢ ἡ πέτρα (ὀμφαλός), εἰς τὸ ἀνασκαφέν Ἱερὸν δὲν εἶναι εὐκόλον νὰ διαγνωσθῇ. Τοῦτο, διότι ἀπαντοῦν μαζὶ καὶ αἱ δύο εἰς τὴν γραπτὴν παράδοσιν ἀπὸ ἀρχαιοτάτων χρόνων, ὅπως πρόκειται ἀμέσως κατω-

1. ΑΙΣΧ. *Εὐμ.* 38.

2. GURNEY, *ε.ά.*, 159.

3. Βλ. σελ. 169 καὶ 274.

τέρω νὰ ἀναπτυχθῆ. Θὰ ἦτο δυνατόν, ἐν τούτοις, ἀλλὰ μὲ κάθε ἐπιφυλακτικότητα, νὰ λεχθῆ, ὅτι ἡ μὲν πέτρα τοῦ Ἱεροῦ συνεδέετο περισσότερο μὲ τὴν τοπικὴν παράδοσιν τῆς γειτονικῆς Θελπούσης (καὶ εἰδικώτερον ἴσως τῆς Στράτου), ἐνῶ ἡ δρυς συνεδέετο περισσότερο μὲ τὴν τοπικὴν παράδοσιν τῆς Ψωφίδος (Φηγίας) καὶ τῶν ἐν γένει Ἀζάνων καὶ τὴν Β.Δ. των ὡς ἐκ τούτου γενικωτέραν παράδοσιν, εἰς τὴν ὁποῖαν ἀνήκε καὶ ἡ παράδοσις τῆς δρυὸς τοῦ θεσπρωτικοῦ Ἱεροῦ.

Ἄλλὰ ἡ λατρευτικὴ παράδοσις τῆς δρυὸς ἦτο ἔντονος καὶ εἰς τοὺς Ἑβραίους, διατηρηθεῖσα ἕως τὴν χριστιανικὴν ἐποχὴν¹. Εἰδικώτερον μάλιστα ἡ δρυς ἐξετιμᾶτο ὑπὸ τῶν Ἑβραίων καὶ ὡς πηγὴ χρησμῶν² καὶ ἐλέγετο, πρὸς τούτοις, ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Ἀβραάμ εἶχεν ἰδρῦσει τὸν βωμὸν τοῦ Ἰεχωβᾶ³ πλησίον δρυὸς, διότι ἐκεῖ εἶχε γίνεαι ἡ Ἐπιφάνειά Του. Τὴν παράδοσιν περὶ λατρευτικοῦ δένδρου, συμβόλου τῆς σημιτικῆς Ἀφροδίτης, εἶχον ἄλλωστε καὶ οἱ Χαναναῖοι. Ἐνίοτε δὲ ἡ θεὰ αὐτή, ὡς Ashera, ἐταυτίζετο καὶ μὲ τὸ δένδρον αὐτό, τὸ ὁποῖον δυνατόν νὰ ἦτο καὶ ἀπλοῦς κορμὸς μόνον. Ἄλλὰ κάποτε συνυπῆρχον καὶ τὰ δύο, δένδρον καὶ κορμὸς, ὡς λατρευτικὰ σύμβολα τῆς θεᾶς⁴. Ὑπὸ τὸ πρῖσμα αὐτὸ ἴσως εἶναι δυνατόν, κατ' ἐπέκτασιν, νὰ γίνῃ νοητὴ μία «γλῶσσα» τοῦ Ἡσυχίου, Ἀοῖα, σημαίνουσα: τὰ δένδρα τὰ κοπτόμενα καὶ ἀνατιθέμενα τῇ Ἀφροδίτῃ, ὡς ἱστορεῖ Νίκανδρος.

Περιέργως ὅμως, καὶ παρὰ τὴν ἀδιαμφισβήτητον παρουσίαν τῆς δρυὸς ὡς λατρευτικοῦ συμβόλου τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, ἡ λατρευτικὴ ἐν γένει παράδοσις, ἡ συνδεομένη μετὰ τῆς δρυὸς ἔχει θεωρηθῆ⁵ ὅτι εἶναι Β. εὐρωπαϊκῆς προελεύσεως, μὲ τὸ ἐπιχείρημα κυρίως ὅτι αὐτὴ δὲν συναντᾶται εἰς τὸν αἰγαιακὸν χῶρον κατὰ τὴν παλαιότητα ἐποχῆν. Τοῦτο ὅμως, ἐν πρώτοις, δὲν εἶναι βέβαιον, διότι αἱ σχετικαὶ γνώσεις μας εἶναι ἐλλιπεῖς. Ἐξ ἄλλου, τὰ στοιχεῖα πληροφοριῶν ἐκ τῶν Β. εὐρωπαϊκῶν λαῶν εἶναι κατὰ πολὺ μεταγενέστερα τῶν ἐλληνικῶν, ἀκόμη δὲ περισσότερο ἴσως καὶ τῶν ἑβραϊκῶν.

Ἄλλ' εἴτε ὡς δρυς εἴτε ὡς φηγὸς (λέξις, ἡ ὁποία θεωρεῖται κατ' ἐξοχὴν Β.(ΙΕ) εὐρωπαϊκῆς προελεύσεως — ἡ Ψωφὶς ἐκαλεῖτο ἄλλωστε καὶ

1. Βλ. σελ. 275.

2. Κριτ. ΙΧ, 37.

3. Γεν. XII 6-7, XIII 8, XVIII 1-35.

4. ΙΕΡ. XVII 2,3.

5. Βλ. PARKE, *Oracles of Zeus*, 20.

Φηγία), τὸ δένδρον αὐτὸ ἦτο κατ' ἐξοχὴν χαρακτηριστικὸν τῶν ἀρκαδικῶν ὄρεινῶν περιοχῶν. Ἀπετέλει δὲ παλαιότατον βασικὸν μέσον συντηρήσεως ἀνθρώπων καὶ ζώων (βλ. ἀμέσως κατωτ.), καθὼς καὶ κύριον σύμβολον τῆς διαμορφωθείσης λατρείας τοῦ Διός, κοιτὶς τῆς ὑποίας θεωρεῖται κυρίως ἡ Ἀρκαδία. Ἐκ τῆς Ν. Ἑλλάδος μάλιστα πιστεύεται ὅτι ἡ λατρεία αὐτὴ ἐπεξετάθη καὶ βορειότερον¹ καί, ἐν πάσῃ περιπτώσει, δὲν συνέβη τὸ ἀντίθετον. Εἶναι ἄλλωστε γνωστὸν ὅτι ἡ δρυς ἐτιμᾶτο κατ' ἐξοχὴν ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων², καθὼς καὶ ὑπὸ τῶν Ρωμαίων³, ὅπως ἰδιαίτερος ὅμως ἐτιμᾶτο ὑπὸ τῶν Ἀρκαδῶν⁴. Ἰπ' αὐτῶν ἐθεωρεῖτο μάλιστα ὡς τὸ πρῶτον δένδρον, τὸ ὁποῖον ἐνεφανίσθη μετὰ τὸν κατακλυσμὸν καὶ ἀμέσως παρέσχε προστασίαν ἀλλὰ καὶ τροφὴν εἰς τοὺς ἀνθρώπους. Ἡ ἐτυμολογία δὲ τῆς λέξεως δρυς θεωρεῖται ἸΕ παραδόσεως ἀλλὰ τὸ δένδρον αὐτὸ ἐπεχωρίαζε καὶ εἰς ἀσιατικὰ μέρη καὶ ὁ καρπὸς του ἦτο φαγώσιμος ὑπὸ πλείστων λαῶν, καὶ εὐρωπαϊκῶν καὶ ἀσιατικῶν. Ὁ Ἡρόδοτος ἀναφέρει⁵ σχετικῶς ὅτι ἐπὶ τῆς ἐποχῆς του οἱ Ἀρκαδὲς ἐξηκολούθουν νὰ εἶναι «βαλανηφάγοι» καὶ τοῦτο ἐπαναλαμβάνει καὶ ὁ Αἰλιανός⁶. Ἐκ τῆς συχνῆς δὲ ἀρχαιοελληνικῆς ἀντιλήψεως περὶ τῆς δρυὸς ὡς δένδρου καρποφόρου, ἐπεκράτησε καὶ ἡ γνωστὴ παροιμία : «ἄλλην δρῦν βαλάνιζε» (πῆγαινε ἀλλοῦ).

Μὲ τὴν δρῦν, ἐξ ἄλλου, ἐπιστεύετο γενικῶς ὅτι συνεδέοντο τὰ πλέον ἀγαπητὰ τέκνα τοῦ Διός, χρησιμοποιοῦντα αὐτὴν ὡς ἐνδιαίτημά των. Λ.χ. οἱ Διόσκουροι τῆς Λακωνικῆς παρουσιάζονται ὑπὸ τοῦ Πινδάρου⁷ καθήμενοι ἐπ' αὐτῆς. Εἰς δὲ τὸ Ἔπος⁸ ἡ Ἀθηνᾶ καὶ ὁ Ἀπόλλων ἔρχονται, ὑπὸ τὴν μορφήν γυπαετῶν, νὰ ἀναπαυθοῦν εἰς αὐτήν.

Ἀντιστοίχου σπουδαιότητος φαίνεται ὅτι ἦτο καὶ ἡ πέτρα, ἡ ἱερότης τῆς ὑποίας δὲν περιωρίζετο εἰς τὸν ἑλληνικὸν κόσμον μόνον ἀλλὰ ἐξετείνετο καὶ εἰς τὸν σημιτικὸν ἐπίσης (βλ. κατωτ.), ὅπου καὶ ἐπέζησεν εἰς τὴν λατρείαν τῆς ἀραβικῆς Kaaba.

1. Βλ. ΔΑΚΑΡΗΝ, *A.E.* 1959 ἔ.ἀ. 182.

2. Βλ. ΠΛΟΥΤ. *Συμπ.* VII 9.

3. Βλ. ΒΙΡΓ. *Αἰν.* VIII 314.

4. ΠΑΥΣ. VIII 1,5.

5. ΗΡΟΔ. IV 6,6.

6. Βλ. *Ποικ.* Ἰστ. III 36.

7. *Νεμ.* 8, 115.

8. Ἰλ. II 59.

Πέραν τῆς σπουδαιότητός των ὅμως, δρυς καὶ πέτρα εἰς τὴν ἑλληνικὴν συνείδησιν ἀπετέλουν καὶ πηγὴν μαντείας. Τοῦτο φαίνεται ἐκ τῶν ἐξῆς :

Εἰς τὴν Ἰλιάδα¹ ὁ Ἔκτωρ σκέπτεται μὲν πρὸς στιγμὴν —καὶ ὑπὸ τὸ κράτος ἀπελπισίας— νὰ προτείνῃ συνθηκολόγησιν εἰς τοὺς Ἀχαιοὺς ἀντιπάλους του, τὸν Ἀχιλλέα εἰδικώτερον, καὶ νὰ δεχθῇ τοὺς μειωτικoὺς διὰ τὴν Τροίαν ὅρους των. Ἀλλὰ ἀπορρίπτει τὴν ἰδέαν αὐτὴν αὐθωρεῖ, λέγων ὅτι τοῦτο δὲν ἦτο πλέον ἐφικτὸν οὔτε ἀπὸ τῆν δρυῶν οὔτε ἀπὸ τὴν πέτραν (οὐ μὲν πως νῦν ἐστὶν οὐδ' ἀπὸ δρυὸς οὐδ' ἀπὸ πέτρας ἀαρίζειν), ὡσὰν νὰ ἐπρόκειτο νὰ τύχουν καὶ ἡ μία καὶ ἡ ἄλλη ἐπερωτήσεως. Δρυς καὶ πέτρα, κατὰ ταῦτα, ἀπετέλουν ζευγος παλαιῶν λατρευτικῶν μορφῶν καὶ τῶν Τρώων, τὸ ὁποῖον καὶ ὄφειλον νὰ συμβουλευῶνται οἱ ἄνθρωποι· καὶ ἰδιαιτέρως ἡ ἡγεσία ἑνὸς κράτους, ὅταν ἐπρόκειτο περὶ θέματος καιρίας σημασίας. Τὰ ἐξ αὐτῶν δὲ ἐκπεμπόμενα σημεῖα ἠρμηγεύοντο προφανῶς καταλλήλως ὑπὸ εἰδικoῦ πρὸς τοῦτο ἱερατείου, ἐξ οὗ καὶ πιθανῶς διετηρήθη ἐπὶ μακρὸν ἡ σχετικῆς σημασίας φράσις διὰ πέτρας καὶ δρυὸς ὁραῖν². Καὶ ἡ μὲν ἱερά δρυς τῶν Τρώων εἶναι καὶ ἄλλως πως γνωστή. Εἶναι ἡ φηγός, ἐπὶ τῆς ὁποίας, ὅπως ἐλέχθη ἤδη, ἤρχοντο νὰ ἀναπαυθοῦν τὰ ἀγαπητὰ τοῦ Διὸς ἀθάνατα τέκνα, ἡ Ἀθηναῖα καὶ ὁ Ἀπόλλων. Ἡ πέτρα ὅμως τῶν Τρώων δὲν εἶναι ἄλλως πως γνωστή.

Δρυς καὶ πέτρα πάντως ἐμφανίζονται μαζὶ καὶ εἰς τὸν Ἡσίοδον³ εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς «Θεογονίας» του. Ἐκεῖ ὁ ποιητής, ἔχων ἐκφράσει τὴν εὐγνωμοσύνην του διὰ τὰ δῶρα τῆς ποιήσεως καὶ τῆς μαντικῆς, τὰ ὁποῖα τοῦ ἐδόθησαν ὑπὸ τῶν θυγατέρων τοῦ Διός, τῶν Μουσῶν, καταλήγει ὡς ἐξῆς : Ἀλλὰ τί μοι ταῦτα περὶ δρυῶν ἢ πέτραν ; Ἐννοεῖ δὲ δι' αὐτοῦ ὅτι : ἡ ἀφήγησίς του δὲν πρέπει νὰ περιορισθῇ εἰς τὸν χῶρον ἑνὸς Ἱεροῦ (μετὰ Μαντείου) ἀλλὰ νὰ ἀποσπασθῇ ἀπὸ τὸ αὐστηρῶς παραδοσιακὸν τοπικὸν ἱερατικὸν περιβάλλον καὶ νὰ ἀναπτυχθῇ εἰς εὐρὸ ἀκροατήριον, πέραν τῆς δρυὸς καὶ τῆς πέτρας.

Τὴν αὐτὴν περίπου σημασίαν ἔχει δρυς καὶ πέτρα, ἐξ ἄλλου, εἰς τὰ ἔργα ἄλλων, μεταγενεστέρων, ποιητῶν κυρίως καὶ ἰδίως τῶν τραγικῶν.

1. X 126 - 27.

2. ΠΛΟΥΤ. Στωικ. 44.

3. Θεογ. 34.

Ἐν τούτοις, δρυς καὶ πέτρα δὲν ἀπαντοῦν εἰς αὐτὰ πάντοτε μαζί. Εἰδικώτερον :

Ὁ Σοφοκλῆς¹ ἀναφέρει ὅτι ὁ Ἡρακλῆς, συζητῶν μὲ τὸν Ἰλλον διὰ κάποιαν ἐπίσκεψίν του εἰς τὸ πατρικόν του Μαντεῖον, τοῦ Διὸς τῆς Δωδώνης, τοῦ ἀναφέρει ὅτι, ἀφοῦ εἰσῆλθεν εἰς τὸ ἄλσος τῶν Σελλῶν: Ἐξεγραψάμην πρὸς τῆς πατρώας καὶ πολυγλώσσου δρυός. Εἰς τὴν ἀφήγησίν του αὐτὴν ὁ Σοφοκλῆς ἀναφέρει μὲν τὴν μαντικὴν δρυὶν τῆς Δωδώνης, παραλείπει ὅμως τὴν πέτραν καὶ τὴν δρυὶν τὴν ἀναφέρει ὡς ὑπάρχουσαν ἐντὸς τοῦ ἄλσους (δρυμοῦ;) τῶν Σελλῶν. Ὑπὸ τὴν ἄποψιν αὐτὴν τοῦτο εὐρίσκει παράλληλον εἰς τὴν δρυὶν τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ, τὸ ὁποῖον περιεβάλλετο ὁμοίως ὑπὸ —τοῦ ὡς ἄνω—δρυμοῦ. Ἀλλὰ τὸ Ἱερόν τοῦτο εἶχε καὶ τὴν πέτραν, πλὴν τῆς δρυός, τὴν ὁποῖαν δὲν φαίνεται νὰ εἶχεν ἡ Δωδώνη.

Μόνη τῆς ἡ δρυὶς ὅμως ἀναφέρεται ἤδη καὶ εἰς τὴν Ὀδύσειαν² ὡς πηγὴ μαντικῶν λόγων εἰς τὸ Ἱερόν τῆς Δωδώνης, ὅταν ὁ Ὀδυσσεὺς ἀφηγεῖται τὰ τῆς ἐπισκέψεώς του εἰς τὸ Μαντεῖον αὐτό, διὰ νὰ πληροφορηθῇ τὰ τῆς παλινοστήσεώς του, λέγων τὰ ἐξῆς: ἐκ δρυὸς ὑψικόμοιο Διὸς βουλὴν ἐπακοῦσαι).

Ὁμιλῶν, ἐν τούτοις, εἰς τοὺς νέους ὁ Σωκράτης εἰς τὸν Φαῖδρον τοῦ Πλάτωνος³, περὶ τοῦ μαντείου αὐτοῦ, τοῦ Δωδωναίου Διός, καὶ περὶ τῆς πρώτης μαντικῆς δρυός εἰς αὐτό, ἀναφέρει ἐν συνεχείᾳ «πέτραν καὶ δρυὶν» μαζί, προσθέτων ὅτι οἱ παλαιοὶ ἄνθρωποι, οἱ ὁποῖοι δὲν ἦσαν σοφοί, ὅπως σεῖς οἱ νέοι, ἐδέχοντο νὰ ἀκούουν τοὺς μαντικούς λόγους τῆς δρυός καὶ τῆς πέτρας, καλοπροαιρέτως, ἀρκοῦμενοι εἰς τὸ νὰ ἦσαν αὐτοὶ ἀληθεῖς (ἀπέχρη δρυὸς καὶ πέτρας ἀκούειν ὑπ' εὐθιείας, εἰ μόνον ἀληθῆ λέγειν). Προφανῶς εἰς τὴν ὁμιλίαν του αὐτὴν ὁ Σωκράτης εἰρωνεύεται τοὺς νεαροὺς φίλους του, ἔχων ἐνωρίτερον μνημονεύσει δρυὶν καὶ πέτραν μαζί εἰς τὴν Δωδώνην, ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆς πρώτης μαντικῆς ἐκεῖ, δρυός.

Εἰς δὲ τὴν κατὰ Πλάτωνα Ἀπολογία⁴ του ὁ Σωκράτης χρησιμοποιεῖ καὶ πάλιν τὴν αὐτὴν παραδοσιακὴν —καὶ λαϊκὴν πλέον— ἔκφρασιν, ὅταν λέγῃ ὅτι δὲν ἐγεννήθη ἀπὸ δρυός ἢ πέτρας ἀλλ' ἐκ κοινῶν θνη-

1. Τραχ. 1165.

2. Ξ, 328. (Ξενισμὸς Ὀδυσσεῶς ὑπὸ Εὐμαίου).

3. 275 b.

4. 23.

τῶν. Ἐπαναλαμβάνει δὲ τὰ αὐτὰ περίπου, τὰ ὅποια λέγει καὶ ἡ Πηνελόπη εἰς τὸν Ὀδυσσεύα εἰς τὴν Ὀδύσειαν¹, ὅτι δηλαδὴ δὲν προῆλθεν ἐκ δρυὸς ἢ πέτρας καὶ δὲν ἔχει τίποτε τὸ ὑπερφυσικόν.

Παρὰ ταῦτα, καὶ ὅπως ἤδη ἐτονίσθη, δρυὸς καὶ πέτρα παρουσιάζονται μαζὶ ὡς λατρευτικοὶ πυρῆνες ἀπὸ ἀρχαιοτάτων χρόνων εἰς τὴν ἑλληνικὴν γραπτὴν παράδοσιν, καὶ μάλιστα ὡς πηγὴ μαντείας. Ἀπαντοῦν ἤδη τὸ Ἔπος (βλ. καὶ ἀνωτ.) καὶ συνεχίζουσι νὰ παρουσιάζωνται ὄχι μόνον ἕως τὴν κλασσικὴν ἐποχὴν ἀλλὰ καὶ μετ' αὐτὴν καὶ ἡ παράδοσις περὶ αὐτῶν ἐξακολουθεῖ συνεχῶς νὰ εἶναι ἰσχυρά. Ποία ἦτο ἡ δύναμις τῶν ἀπὸ ἀρχαιοτάτων χρόνων μαρτυροῦν καὶ τὰ ἀκόλουθα στοιχεῖα :

Ὁ Πλάτων εἰς τὸ ἔργον του Πολιτεία², ἀφοῦ πρῶτα παρουσιάζει τὴν ἔξοδον τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὴν πενίαν τῆς πρωτογόνου του ζωῆς καὶ τὴν ἐν συνεχείᾳ ἀνοδικὴν πορείαν του, πρὸς τὸ «ἄριστον» καὶ τὸ «βέλτιστον», θεωρεῖ ὅτι εἰς τὸ τέλος τῆς πορείας αὐτῆς εὐρίσκεται ἡ «πόλις» (κράτος) τῶν φιλοσόφων. Ἐν συνεχείᾳ δὲ πλέον παρουσιάζει τὴν μετέπειτα πτώσιν τοῦ ἀνθρώπου, πρὸς τὸ «χειρίστον» καὶ τὴν καθοδικήν, τρόπον τινά, πορείαν του. Ἀναλύει δὲ ἐκεῖ καὶ τὴν ἀναγκαιότητα, ἡ ὅποια προκαλεῖ τὴν ἐν λόγῳ μετάπτωσιν, ἀλλὰ καὶ τοὺς ὄρους, ὑπὸ τοὺς ὁποίους συντελεῖται ἡ ἐξ αὐτῆς παρακμὴ του. Εἰς τὸ τέλος τῆς πορείας αὐτῆς τοῦ ἀνθρώπου, τῆς καθοδικῆς, εὐρίσκεται, κατὰ τὴν γνώμην του, ἡ τυραννίς. Προκειμένου ὅμως νὰ τονίσῃ ὁ Πλάτων ὅτι τὰ ὡς ἄνω πολιτεύματα, καλὰ ἢ κακὰ, ἀπορρέουσι ἀπὸ τὰ κατὰ καιροὺς ἐπικρατοῦντα ἦθη μιᾶς κοινωνίας καὶ ὄχι ἀπὸ μυστηριώδεις καὶ ὑπερβατικὰς δυνάμεις, χρησιμοποιεῖ ὁμοίως τὴν ὡς ἄνω ἔκφρασιν : οἶε ἐκ δρυὸς ἢ ἐκ πέτρας τὰ πολιτεύματα γίνεσθαι;

Δρυὸς καὶ πέτρα ἐπομένως φαίνεται ὅτι εἶχον καθιερωθῆ παραδοσιακῶς ὡς μυστηριώδεις ὑπερβατικαί, μαντικαὶ συχνά, μορφαὶ εἰς τὴν κοινὴν συνείδησιν, τὴν ὁποίαν καὶ συνεμερίζετο ἡ ἐκάστοτε πολιτικο-στρατιωτικὴ ἀλλὰ καὶ γενικώτερον ἢ πνευματικὴ ἡγεσία. Φαίνεται ὅμως ὅτι εἰς τὸ Μαντεῖον τῆς Δωδώνης ἐπεκράτησεν ἡ μαντικὴ δύναμις τῆς δρυὸς μόνον, διότι : ἡ ὑπετονίσθη πολὺ ἔνωρις ἢ μαντικὴ δύναμις τῆς πέτρας, μέχρι πλήρους ἐξαφανισμοῦ τῆς ἢ —τὸ καὶ πιθανώτερον— ἢ πέτρα δὲν ἀπε-

1. τ 163 : οὐ γὰρ ἀπὸ δρυὸς ἔσσι παλαιφάτου οὐδ' ἀπὸ πέτρας.

2. VIII 544.

τέλεσε ποτὲ πηγὴν μαντικῶν λόγων εἰς τὸ (θεσπρωτικὸν) Ἱερὸν. Μόνη τῆς ἢ δρυὸς ἀναφέρεται, ὅπως ἐλέχθη, ὡς μαντικὴ μορφή εἰς τὸ Ἱερὸν αὐτὸ εἰς τὸ Ἔπος, ἀδιάφορον ἂν δρυὸς καὶ πέτρα ἀναφέρονται μαζὶ ἄλλοῦ καὶ δι' αὐτό. Ἀλλὰ ὑπάρχει νύξις διὰ δρῦν καὶ πέτραν μαζὶ (εἰς τὸν Φαῖδρον τοῦ Πλάτωνος, βλ. ἄνωτ.) συναφῶς πρὸς τὸ Ἱερὸν τοῦ Δωδωναίου Διός. Ἐνδέχεται ὅμως ἡ νύξις αὐτὴ νὰ ἀφορᾷ τὸν παραδοσιακὸν δεσμὸν δρυὸς καὶ πέτρας, χωρὶς τοῦτο νὰ σημαίνει ὅτι ἦσαν μαζὶ πράγματι καὶ εἰς τὸ θεσπρωτικὸν Ἱερὸν, εἰς τὸ ὁποῖον ἡ ἀναφορὰ συνήθως ἐπικεντροῦται εἰς τὴν μορφήν μόνον τῆς δρυὸς.

Μόνη τῆς, ἐξ ἄλλου, ἡ πέτρα ἀναφέρεται συνήθως ὡς πηγὴ χρησμῶν (χωρὶς τὴν δρῦν) εἰς τὸ δελφικὸν Ἱερὸν, μολονότι εἰς τὸν Ἡσίοδον (βλ. ἄνωτ.) δρυὸς καὶ πέτρα ἀναφέρονται πάλιν μαζὶ καὶ ἡ ἀναφορὰ των αὐτῆ πιστεύεται γενικῶς ὅτι γίνεται προκειμένου περὶ τοῦ δελφικοῦ Ἱεροῦ. Εἰς τὴν περίπτωσιν πάντως τῆς πέτρας τῶν Δελφῶν, αὐτὴ ἄλλοτε ἀναφέρεται μὲ τὸ παραδοσιακὸν αὐτὸ ὄνομα, ἄλλοτε ὡς λίθος καὶ ἄλλοτε ὡς ὀμφαλός, καὶ ἡ τελευταία αὐτῆ ὀνομασία ἐπικρατεῖ τελικῶς ἔναντι τῶν ἄλλων.

Τὴν δελφικὴν αὐτὴν πέτραν ὁ Σοφοκλῆς εἰς τὸ ἔργον του «Οἰδίπους τύραννος»¹ ἀποκαλεῖ ἀρχικῶς «δελφίδα πέτραν» καὶ τὴν ἀναφέρει ὡς μέσον ἐκφράσεως τῆς θείας βουλήσεως, λέγων ὅτι δι' αὐτῆς παρείχετο ἡ ἔρμηνεία τῶν κεραυνῶν, οἱ ὁποῖοι πλήττουν τὴν ὑπερκειμένην τοῦ δελφικοῦ Ἱεροῦ κορυφήν. Ἐν συνεχείᾳ ὅμως εἰς τὸ αὐτὸ ἔργον καὶ διὰ τοῦ στόματος τοῦ χοροῦ —τὴν ἀποκαλεῖ «ὀμφαλόν», λέγων ὅτι ὁ ἄγνωστος φονεὺς τοῦ Λαῖου (ὁ Οἰδίπους) πλανᾶται ἀνὰ τὰ δάση καὶ τὰ ἄντρα, προκειμένου νὰ ἀποφύγη τοὺς χρησμούς, τοὺς ὁποίους ἐκπέμπει ὁ ὀμφαλός.

Ἐκ τῆς τραγωδίας αὐτῆς φαίνεται ὅτι πέτρα καὶ ὀμφαλός ἐχρησιμοποιοῦντο ἀδιακρίτως πρὸς δήλωσιν τῆς αὐτῆς μαντικῆς πηγῆς τῶν Δελφῶν. Φαίνεται, ἐξ ἄλλου, ὅτι εἰς τὸ δελφικὸν Ἱερὸν ἡ πέτρα ἐχρησιμοποιεῖτο διὰ κεραυνοσκοπίαν, ἤτοι διὰ παροχὴν χρησμῶν μέσῳ κεραυνῶν. Πιθανῶς εἰς τὸ Ἱερὸν αὐτὸ ἡ πέτρα (ἢ ὀμφαλός) συνεδέετο παλαιότερον ἀμέσως μὲ τὴν λατρείαν τοῦ Διός· καὶ τοῦτο φαίνεται καὶ ἀπὸ τὴν παρουσίαν ἀετῶν παρ' αὐτὴν, εἰς παραστάσεις ἀγγείων ἢ ἀναθηματικῶν ἀναγλύφων (βλ. πίν. 138γ).

1. Στ. 410 κ.έ.

Ἐμμέσως δὲ ἢ ὡς ἄνω ἀφήγησις εἰς τὴν ἐν λόγῳ τραγωδίᾳ τοῦ Σοφοκλέους ἀνακαλεῖ εἰς τὸν νοῦν τὴν ἀφήγησιν περὶ τοῦ Γεδεῶν εἰς τὴν Π. Διαθήκην¹, εἰς τὴν ὁποῖαν ἀναφέρεται ὅτι ὁ ἄγγελος προεκάλεσε πῦρ ἐπὶ τῆς πέτρας, διὰ τῆς ράβδου του, καὶ τοῦτο, ἀφοῦ προηγουμένως ὁ Γεδεῶν εἶχε τοποθετήσῃ ἐπ' αὐτῆς ἄζυμα καὶ κρέας ἐριφίου—, κατ' ἐντολὴν του —καὶ ὡσὰν νὰ ἐπρόκειτο περὶ βωμοῦ.

Ἄνακαλεῖ ἐπίσης μίαν ἄλλην ἀφήγησιν τῆς Π. Διαθήκης², κατὰ κατὰ τὴν ὁποῖαν ὁ ἐπερχόμενος κεραυνὸς εἰς τὴν Ἱερουσαλήμ ἐγένετο αἰσθητὸς εἰς τὸ ἄδυτον τοῦ ναοῦ (τοῦ Σολομῶντος), ὅπου ἦτο ἡ Κιβωτὸς μὲ τὰς ἐντολάς (Νόμον) τοῦ Θεοῦ³. Εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ θὰ πρέπη νὰ σημειωθῇ τὸ γεγονός ὅτι Κιβωτὸς μὲ θεῖον νόμον ἦτο καὶ ἡ πέτρα ἐντὸς τοῦ ἀδύτου τοῦ ναοῦ τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ (βλ. καὶ κατωτ.), εὕρισκομένη εἰς τὸ ὑπαιθρον ἀρχικῶς.

Πλὴν τῆς κεραυνοσκοπίας, ἡ μαντικὴ πέτρα ὅμως φαίνεται ὅτι ἐχρησιμοποιεῖτο καὶ διὰ σπλαχνοσκοπίαν γενικῶς. Ἡ παράστασις τοῦ γνωστοῦ ἔτρουσκιου ἀλλ' ὑπὸ ἰσχυρὰν ἑλληνικὴν ἐπίδρασιν τελούντος (πίν. 139γ) κατόπτρου εἶναι ἐνδεικτικὴ. Εἰς αὐτὴν εἰκονίζονται τὰ ἐξῆς : Ὁ μάντις τῶν Ἀχαιῶν ἡγεμόνων τῆς τρωικῆς ἐκστρατείας Κάλχας, μὲ πτερὰ, ὡς θεῖος ἄγγελος, τρόπον τινά, «ἐκφέρει» κάποιον χρησμὸν (ἐπικόν), ἐνῶ διὰ τῆς μιᾶς χειρὸς του μὲν μελετᾷ λοβὸν ἥπατος τὸν ὁποῖον ἔχει λάβει ἐκ τῆς παρακειμένης τραπέζης —προφανῶς μετὰ τὴν ὡς ἄνω σφαγὴν τοῦ θύματος— ἐπὶ τῆς ὁποίας ὑπάρχουν καὶ ἄλλα παρόμοια σπλάχνα· διὰ δὲ τοῦ πέλματος του θίγει τὴν πέτραν, φουομένην ἐκ τῆς γῆς. Ἡ ὅλη αὐτὴ σκηρὴ ἐπομένως παριστᾷ τὴν ἐκφορὰν κάποιου (ἐπικοῦ) χρησμοῦ, εἰς ἱερὸν χώρον τοῦ Διὸς ἢ τοῦ Ἀπόλλωνος, κατόπιν σπλαχνοσκοπίας καὶ ἐν συνδυασμῷ μὲ τὴν ἱερὰν πέτραν. Σπλαχνοσκοπία, ὅπως ἤδη ἐλέχθη, ἐγένετο τόσον εἰς τὴν γειτονικὴν Ὀλυμπίαν, ὅσον καὶ εἰς τοὺς Δελφοὺς, καθὼς καὶ εἰς τὸ ἀρκαδικῆς καταγωγῆς Ἱερὸν τῆς Παφίας Ἀφροδίτης⁴.

Εἰς τὴν περίπτωσιν ὅμως τῆς μαντικῆς δρυὸς εἰς τὴν Δωδώνην, βασικὸν μέσον μαντείας ἦτο τὸ θρόισμα τῶν φύλλων τῆς, τοῦ ὁποῖου τὴν ἐρμηνεῖαν εἶχον ἀναλάβει εἰδικοί, ὡς γνωστὸν, ἱερεῖς - προφῆται, οἱ Σελ-

1. Κριτ. VI 19.

2. Χρον. Β V 13.

3. Βλ. καὶ κατωτ. σελ. 235 κ.έ.

4. Βλ. σελ. 88, σημ. 8.

λοιί. Ἐθεωρεῖτο δὲ μάλιστα ἡ δρυς αὐτή, τῆς Δωδώνης, καθ' ἃ ἀναφέρει ὁ Σοφοκλῆς¹ εἰς ἔργον του, ὅτι ἦτο πολύγλωσσος, ἦτοι ἐπιστεύετο ὅτι εἶχε τὴν δυνατότητα ἀποκρίσεων εἰς ἐρωτήματα ξενογλώσσων τυχὸν ἀντιπροσωπειῶν.

Ἡ μαντικὴ αὐτὴ δρυς τῆς Δωδώνης ἐπιστεύετο ἐπίσης ὅτι ἀπετέλει θρόνον καὶ γενικῶς ἐνδιαίτημα τοῦ Διός², ὁ ὁποῖος καὶ διὰ τοῦτο ἐλέγετο Φηγωναῖος³. Ἡ δρυς αὐτὴ ἦτο καὶ ὑψηλὴ. Ἐχαρακτηρίζετο δὲ ἐνίοτε, ἐκ τοῦ φυλλώματος τῆς κορυφῆς της ὡς ἔχουσα μορφήν (ἀνθρωπίνης) κόμης, ὡς «ὑψίκομος» (βλ. ἄνωτ.). Κατὰ τοῦτο δὲ ἦτο ἐπιδεικτικὴ παραβολῆς μὲ τὴν σημιτικὴν, (χαναναϊκὴν), Ἀστάρτην, τὴν ταυτιζομένην μὲ τὸ ἱερὸν δένδρον (Ashera). Αὐτῆς τὸ φύλλωμα ἐταυτίζετο καὶ μὲ (γυναικεῖαν) καλύπτραν.

Ἄλλ' ἡ δρυς ἀπετέλει καὶ σεβασμίαν λατρευτικὴν μορφήν τῆς (ΙΕ γλωσσικῆς καταγωγῆς) κοινωνίας τῶν Κελτῶν⁴, καθὼς καὶ τῶν ρωσικῶν λαῶν⁵ ἀλλὰ καὶ τῶν ἐν γένει σλαβικῶν λαῶν⁶, χωρὶς ὅμως τοῦτο νὰ σημαίνει ὅτι ἡ ἀρχαία ἐλληνικὴ ὡς ἄνω παράδοσις, τῆς ἱερᾶς δρυός, προήρχετο ἐκ τῆς μιᾶς ἢ τῆς ἄλλης τῶν ἐν λόγῳ, κατὰ πολὺ μεταγενεστέρων αὐτῆς, παραδόσεων καὶ ὅτι ἡ Δωδωναία δρυς εἰδικώτερον (βλ. ἄνωτ.) ἐσχετίζετο μετ' αὐτῶν. Ἡ δρυς αὐτὴ ἐσχετίζετο μᾶλλον ἀπ' εὐθείας μὲ νοτιώτερα ἑλλαδικὰ πρότυπα (βλ. ἄνωτ.), κυρίως ἀρκαδικά, οἱ μακρῖνοι πρόγονοι τῶν ὁποίων ἦσαν καὶ κοινοὶ πρόγονοι ἴσως τῶν ὡς ἄνω εὐρωπαϊκῶν ἱερῶν δρυῶν. Μὲ ἀντίστοιχα (νοτιώτερα ἑλλαδικὰ - ἀρκαδικὰ) πρότυπα ἐσχετίζετο ἐμμέσως καὶ ἡ δρυς, ἡ ὁποία ἀπετέλει σεβαστὴν λατρευτικὴν μορφήν καὶ εἰς κέντρα τῆς Μ. Ἑλλάδος. Τὸ δὲ πλῆθος τῶν ἐπιβιώσεων της εἰς τὴν ρωμαϊκὴν ἐποχὴν, ὅπως αὐτὸ παρουσιάζεται κυρίως εἰς ἀρκετὸν ἀριθμὸν γνωστῶν τοιχογραφιῶν, προέρχεται ἐκ μιᾶς ἐλληνο-ρωμαϊκῆς κοινῆς παραδόσεως καὶ ὄχι ἐκ τῆς ὡς ἄνω εὐρωπαϊκῆς.

Εἰς τὴν Δωδώνην, ἐξ ἄλλου, ἐνδέχεται νὰ ὑπῆρχεν, ἀντὶ μιᾶς δρυός, ζεῦγος ἱερῶν δρυῶν, διότι ὁ Αἰσχύλος⁷ ὀμιλεῖ περὶ «προσηγόρων» δρυῶν»

1. *Τραχ.* 1165.

2. Βλ. ΗΣΥΧ. λ.

3. *Φηγός* - *ναίω*.

4. ΜΑΞ. ΤΥΡ. Φιλ. II 8.

5. KRUPPE, *Myth. Univ.*, 187.

6. LEGER, *Les anciennes civilisations slaves* (1921), 187.

7. *Προμ. Δεσμ.* 834.

τοῦ Μαντείου αὐτοῦ. Ἐνδέχεται δὲ τὸ ζεῦγος τοῦτο νὰ ἐδημιουργήθη κατ' ἀναλογίαν τῶν δύο (ιερῶν) ἐλευθέρων ὑψηλῶν στύλων, οἱ ὅποιοι ἀπετέλουν χαρακτηριστικὸν παλαιῶν ὑπαιθρίων —καὶ ὄρεινῶν κυρίως— Ἱερῶν τοῦ Διός, ἱσταμένων εἰς αὐτὰ ὄχι μόνον ὑπὸ ἀπλῆν ἀλλὰ καὶ δίδυμον μορφήν καὶ ἀποτελούντων ἐπίσης μαντικὴν πηγὴν (βλ. κατωτ.).

Κύριος χῶρος μαντείας τῆς Δωδωναίας δρυὸς πάντως ἐθεωρεῖτο ἡ κουφάλα τῆς (κατὰ τὸν Ἡσίοδον)¹. Ἴσως δὲ εἰς τὴν κουφάλαν αὐτὴν νὰ ἐγένετο καὶ ἡ ἐκφορὰ τῶν χρησμῶν. Γενικῶς ἡ χρησμοδότησις ἐξ αὐτῆς ἐγένετο διὰ τῆς ἐρμηνείας τοῦ θροῖσματος τῶν φύλλων τῆς. Καὶ τοῦτο μὲν συνέβαινε καὶ εἰς τοὺς Δελφούς, ὅπου τὴν θέσιν τῆς ἱερᾶς δρυὸς-εἶχε λάβει ἡ ἱερὰ δάφνη, ἀπὸ τοῦ θροῖσματος τοῦ φυλλώματος τῆς ὁποίας- καὶ τῆς ἐρμηνείας- του παρείχοντο ἐπίσης χρησμοί. Ἄλλὰ συνέβαινε ἐπίσης ἀντίστοιχον φαινόμενον καὶ εἰς τὴν Παλαιστίνην².

Εἰς τὴν Δωδώνην πάντως οἱ ἱερεῖς - προφῆται (Σελλοὶ) καθίσταντο ἔνθεοι καὶ ἱκανοὶ νὰ ἐρμηνεύσουν τὸ θροῖσμα τοῦ φυλλώματος τῆς δρυὸς αὐτῆς διὰ τῆς προσεγγίσεώς της καὶ διὰ τοῦ ἀγγίγματός της, ἴσως εἰς τὸν χῶρον τῆς κουφάλας της. Διὰ τὸν λόγον τοῦτον ὁ μὲν περὶ αὐτὴν χῶρος ἦτο αὐστηρῶς ἄβατος εἰς τὸ κοινόν. Αὐτοὶ δέ, διὰ τοῦτο πιθανῶς, παρέμενον «ἀνιπτώποδες» καὶ καθήμενοι συνεχῶς ἐκεῖ κατὰ γῆς: «χαμαιεῦναι»³. Τοῦτο ἐγένετο, ὄχι δηλαδὴ τόσο εἰς ἔνδειξιν ἀσκητισμοῦ, ὅπως πιστεύεται γενικῶς, ὅσον διότι, ἔχοντες θίξει μὲ τὸ δέρμα τῶν ποδῶν τῶν τὸ ἄβατον θεῖον ἐνδιαίτημα, ὠφείλον νὰ μὴ ἐπιτρέπουν, ἀπὸ σεβασμὸν πρὸς τὸ θεῖον, ἀποβολὴν τῆς θείας αὐτῆς ἐπαφῆς (μὲ νίψιν).

Κατόπιν τούτων ἐπιτρέπεται ἡ ὑπόθεσις ὅτι ἡ ἡ λειτουργικότης τῆς μαντικῆς δρυὸς εἰς τὸ ἀνασκαφέν Ἱερὸν ἦτο οἷα περίπου ἦτο καὶ ἡ τῆς Δωδωναίας δρυὸς. Τὸ παρακείμενον δὲ εἰς αὐτὴν Β. οἶκημα (τοῦ τριπλοῦ οἰκήματος) σκοπὸν εἶχεν, οἷον περίπου εἶχε καὶ ἡ παρὰ τὴν Δωδωναίαν δρῶν ἱερὰ οἰκία. Καὶ —ἐκ τῆς πλευρᾶς του αὐτῆς τουλάχιστον ἦτο ἄβατον, τὸ οἶκημα αὐτό, εἰς τὸ κοινόν.

Ἄλλὰ καὶ ὁ ἀμέσως περὶ τὸν δελφικὸν ὀμφαλὸν χῶρος ἦτο ἄβατος, διότι ἐπίσης αὐτὸς ἐθεωρεῖτο ἐνδιαίτημα καὶ θρόνος, τοῦ Ἀπόλλωνος,

1. Ἀπ. 240, 6 κ.ε. : χρηστήριον ναῖον δ' ἐν πυθμένι φηγοῦ.

2. Βλ. *Encycl. of Rel. and Ethn.* V, 80.

3. Ἰλ. II 235.

ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ λεγόμενα εἰς τὸν «Ίωνα» τοῦ Εὐριπίδου¹, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι ὁ Φοῖβος (Ἀπόλλων) κάθηται εἰς τὸ μέσον τοῦ ὀμφαλοῦ, τὰ τ' ὄντα καὶ μέλλοντα θεσπίζων ἀεί, ἐνῶ ὑμνωδεῖ συγχρόνως εἰς τοὺς θνητούς². Εἰς τὸν «Ὁρέστην» ἐπίσης τοῦ αὐτοῦ ποιητοῦ³ ἀναφέρεται ὁ Ἀπόλλων ὡς . . . μεσομφάλου ἔδρας ναίων, βροτοῖσι στόμα νέμει σαφέστατα. Ἀλλὰ καὶ εἰς τὸν Πλάτωνα⁴ ἀναφέρεται ὁ θεὸς αὐτὸς ἐν μέσῳ τῆς γῆς ἐπὶ τοῦ ὀμφαλοῦ καθήμενος.

Καὶ ὁ μὲν δελφικὸς ὀμφαλὸς δὲν ἔχει σωθῆ ἀλλ' ἀπομιμήσεις του⁵ τὸν ἐμφανίζουν μὲ στέμματα (ταινιωτὰ ἐπικαλύμματα) ἢ μὲ τὸ ἀγρηγὸν δικτυωτὸν, ἐκ σωληνωτῶν μαλλίνων ταινιῶν, (πίν. 139αβ). Ἐνίοτε ὁ ὀμφαλὸς⁶ αὐτὸς παρουσιάζεται καὶ κόλουρος· καὶ ἄλλοτε ἐπὶ τῆς ἐπιπέδου αὐτῆς κορυφῆς του ἔχει μίαν πλάκα, διὰ νὰ δειχθῆ ὅτι ἐχρησίμευεν ὡς ἔδρανον.

Ἡ δελφικὴ αὐτὴ πέτρα ἢ ὀμφαλὸς ἐθεωρεῖτο μὲν καὶ ὡς τὸ μέσον τῆς γῆς⁷ ἀλλὰ τοῦτο συνέβαινε μόνον ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. πιθανῶς καὶ ἐξῆς, ὅπως πιστεύεται πλέον γενικῶς, καὶ ὄχι ἐνωρίτερον. Ἡ ἀντίληψις δὲ αὐτῆ προῆλθεν ἐκ τῆς ἰσχυρᾶς ἐπιδράσεως τοῦ δελφικοῦ Ἱεροῦ κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν ἀνὰ τὸ πανελλήνιον ἀλλὰ καὶ πέραν αὐτοῦ. Παρομοία ἀντίληψις, ἐξ ἄλλου, διεμορφώθη καὶ εἰς τὸν Φλιοῦντα, ὅπου ὁ ὀμφαλὸς ἀπετέλει λατρευτικὴν μορφήν τοῦ Διός⁸, καὶ φαίνεται ὀρθῆ ἢ διατυπωθεῖσα ἀποψις⁹ ὅτι ἀρχικῶς ὁ ὀμφαλὸς ἦτο λατρευτικὸν σύμβολον μᾶλλον τοῦ Διός. Ἡ ἐνίοτε παρουσία ἀετῶν (πβλ. πίν. 138γ) ἐκατέρωθεν τοῦ ὀμφαλοῦ —παρὰ τὴν πλησίον του ὑπαρξιν τοῦ Ἀπόλλωνος καὶ τῆς Ἀρτέμιδος— εἶναι ἐνδεικτικὴ. Ἐνδεικτικὴ εἶναι καὶ ἡ μνημονευθεῖσα ἤδη χρησιμοποίησις του διὰ κεραυνοσκοπίαν.

Ὡς πρὸς τὸν δελφικὸν ὀμφαλὸν καὶ τὴν λειτουργικότητά του ἀξίζει νὰ σημειωθοῦν ἐδῶ καὶ τὰ ἀκόλουθα. Ὑπάρχει ἡ πληροφορία ὅτι τὸ δάπε-

1. Στ. 5 κ.έ.

2. Περὶ τοῦ δελφικοῦ Μαντείου βλ. PARKE καὶ WORMELL *The Delphic Oracle* (1956).

3. Στ. 590.

4. Πολιτ. IV 427.

5. COURBY, *Fouillesd.D.*, II, εἰκ. 64 - 69.

6. Περὶ τοῦ δελφικοῦ ὀμφαλοῦ εἰδικῶς βλ. BÖTTICHER, *Der Omphalos des Zeus in Delphi*. BOUSQUET, *Observations sur l'omphalos archaïque*, *B.C.H.* 75 (1951), 210 - 23. Παλαιότερον βλ. KARO, *Omphalos* (1906).

7. Πβλ. σελ. 231 σημ. 1.

8. ΠΑΥΣ. II 13,7.

9. Βλ. ἀνωτ. (BÖTTICHER), σελ. 230 σημ. 6.

δον, όπου εύρίσκετο, εξέπεμπεν «ὄμφάς» (= θείους ἤχους) καὶ διὰ τοῦτο δάπεδον καὶ πέτρα ὠνομάσθησαν «ὄμφαλός». ¹ Καὶ πιστεύεται μὲν γενικῶς ὅτι οἱ ἤχοι τῆς δελφικῆς πέτρας προήρχοντο ἀπὸ κάποιο χάσμα ὑπ' αὐτὴν ἢ πλησίον αὐτῆς. Ἀλλὰ τοιοῦτον χάσμα δὲν εύρέθη (βλ. κατωτ.), ἔστω καὶ μικρόν, διὰ τῶν ἀνασκαφῶν εἰς τὸν δελφικὸν ναόν ².

Ὡς ἐκ τούτου, εἶναι ἄγνωστος ἡ πηγὴ τῆς προελεύσεως τῶν ἤχων αὐτῶν, οἱ ὅποιοι, ἐρμηνευόμενοι καταλλήλως, ἀπετέλουν πηγὴν χρησμῶν. Κάποιαν λύσιν τοῦ προβλήματος ὅμως φαίνεται νὰ παρέχη παράστασις τοῦ ὄμφαλου - πυραμίδος τοῦ Ἱεροῦ τῆς Παφίας Ἀφροδίτης ³, ἐν συνδυασμῷ δὲ μὲ συναφῆ στοιχεῖα ἐκ τινων ἄλλων Ἱερῶν : Ἐν πρώτοις, ὁ ὄμφαλός αὐτός, τοῦ Ἱεροῦ τῆς Παφίας, φαίνεται νὰ συνδέεται διὰ ζεύγους ἀλύσεων μὲ τὸ πλησίον ζεύγος τῶν ἐλευθέρως (ὑπαιθρίως) ἱσταμένων στύλων τοῦ Ἱεροῦ αὐτοῦ (πίν. 143 δεξιά).

Διὰ τῶν στύλων αὐτῶν (βλ. ἀμέσως κατωτ.) ἐπετυγχάνετο, ὅπως ἔχει ὑποστηρικθῆ, γείωσις τοῦ κεραυνοῦ καὶ ἀντίστοιχον ζεύγος στύλων ὑπῆρχε καὶ εἰς τὴν αὐλὴν πρὸ τοῦ Ναοῦ τοῦ Σολομῶντος ⁴, όπου ὁ Σολομῶν, κατὰ τὰ ἐγκαίνια τοῦ ναοῦ αὐτοῦ, ἐπέτυχε τὴν κάθοδον τοῦ κεραυνοῦ. Ἐνωρίτερον ὅμως ἡ προσέγγισις τοῦ κεραυνοῦ εἶχε γίνεαι αἰσθητὴ εἰς τὸ ἐσώτερον μέρος (ἄδυτον) τοῦ ναοῦ, όπου ἦτο ἡ Κιβωτός (μὲ τὸν θεῖον Νόμον). Ἐξ ἄλλου, ἡ πέτρα τοῦ Καπιτωλίου εἰς τὴν Ρώμην, ταυτιζομένη μὲ αὐτὴν ταύτην τὴν μορφήν τοῦ ρωμαϊκοῦ Διὸς (Jupiter lapis), ἀναφέρεται ὅτι, τυπτομένη, παρεῖχε σπινθῆρας ⁵. Σημειοῦται, πρὸς τούτοις, μία ἄλλη συναφῆς ἀρχαία πληροφορία, τοῦ Ἰωσήπου ⁶ : ὅσαι ἐστὶ μαντεῖαι παρ' Ἑλλήσι : χρηστήρια δὲ διαβόητα παρ' αὐτοῖς ἐστί, ἐν τοῖς ναοῖς βαιτύλια, διὰ λίθων ἐν τοῖς στοιχείοις προσρασόντων.

Λαμβανομένων ὑπ' ὄψιν λοιπὸν τῶν στοιχείων αὐτῶν καὶ ὅσων εἶναι γνωστῶν περὶ τοῦ δελφικοῦ ὄμφαλου, ἐπιτρέπεται τὸ συμπέρασμα ὅτι :

1. ΚΟΡΝΟΥΤ. *Φυσ. Θε.* XXXII : ...ἐλέχθη δὲ καὶ ὁ τόπος ὄμφαλός τῆς γῆς, οὐχ ὡς μεσαίτατος ὢν αὐτῆς ἀλλ' ἀπὸ τῆς ἀναδεδομένης ἐν αὐτῇ ὄμφης, ἥτις ἐστὶν θεία φωνή.

2. ΑΙΣΧ. *Εὐμ.* 39 - 40 : Ἐγὼ μὲν ἔρπω πρὸς πολυστεφεῆ μυχόν, ὄρω δ' ἐπ' ὄμφαλῷ μὲν... ΕΥΡ. *Ἰων.* 222 - 223 : ἄρ' ὄντως μέσον ὄμφαλὸν/γαῖ Φοίβου κατέχει δόμος ;.

3. Βλ. καὶ σελ. 241.

4. ΚΑΡΔΑΡΑ, Ἱπαιθριοὶ στύλοι καὶ δένδρα ὡς μέσα ἐπιφανείας τοῦ θεοῦ τοῦ κεραυνοῦ, *A.E.* 1966, 149-200.

5. Βλ. BUSANOFF, *Dieux Rom.* 46 (ΠΟΛΥΒ. III 25,6).

6. Βλ. MIGNE V, 106.

καὶ ὁ ὀμφαλὸς τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ ἐχρησιμοποιοῦτο κατὰ παρόμοιον τρόπον πιθανῶς, ἦτοι ὡς μαντικὴ πηγὴ, καὶ εἰδικώτερον ὡς μέσον κεραυνοσκοπίας. Καὶ τοῦτο, ἂν ληφθοῦν, πρὸς τούτοις, ὑπ' ὄψιν τὰ ἐξῆς : Ὁ ὀμφαλὸς αὐτός, μετὰ τὴν ἴδρυσιν τοῦ ναοῦ, εὐρίσκετο εἰς τὸ ἄδυτον τοῦ ναοῦ αὐτοῦ καὶ ἦτο στεγασμένος, ὅπως καὶ ὁ δελφικὸς ὀμφαλός. Ἀρχικῶς ὅμως ἦτο εἰς τὸ ὑπαιθρον, ὅπως ἦτο πιθανῶς καὶ ὁ δελφικὸς ὀμφαλός, συμφώνως καὶ πρὸς παραστάσεις ἰταλιωτικῶν ἀγγειογραφικῶν. Ἀλλὰ εἰς τὸ ὑπαιθρον ἦτο καὶ ἡ πυραμὶς - ὀμφαλὸς τοῦ Ἱεροῦ τῆς Παφίας Ἀφροδίτης. Ἐπὶ πλέον δὲ καὶ εἰς τὸ ἀνασκαφέν Ἱερὸν ὑπῆρχε πλησίον τοῦ ὀμφαλοῦ ὑπαιθριος στῦλος — ἡ ζευγὸς ὁμοίων στύλων — ὅπως καὶ εἰς ἄλλα Ἱερά, (βλ. κατωτ.). Ζευγὸς δὲ ὑπαιθρίων στύλων ὑπῆρχε καὶ (παρὰ τὴν πυραμίδα - ὀμφαλὸν) εἰς τὸ Ἱερὸν τῆς Παφίας (πίν. 142γ). Λεπτομέρειαι ὅμως τοῦ ὅλου μηχανισμοῦ εἶναι ἄγνωστοι.

Πλὴν τῆς ἐν λόγῳ λειτουργικότητός του, ὁ ὀμφαλὸς τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ ἐχρησιμοποιοῦτο πιθανῶς καὶ ὡς βωμὸς ἀπύρων θυσιῶν. Παράστασις λ.χ. ἐρυθρομόρφου ἀττικῆς πυξίδος¹ (πίν. 138γ), παρουσιάζει τὸν Ἀπόλλωνα μετὰ δάφνης πρὸ τοῦ δελφικοῦ ὀμφαλοῦ καὶ παρ' αὐτὸν παρουσιάζεται ἡ Ἄρτεμις κρατοῦσα πρόχου.

Μὲ τὴν διαδικασίαν δὲ αὐτὴν συνδέονται πιθανῶς τὰ ἀκόλουθα σκευή, τὰ ὅποια εὐρέθησαν εἰς τὸ ἀνασκαφέν Ἱερὸν : Μέγα μέρος ἐκ τοῦ χείλους μεγάλης χαλκίνης φιάλης (πίν. 119) μὲ ἔκκρουστον διακόσμησιν διὰ παραλλήλων μικρῶν τόξων² (πίν. 119β) εὐρεθὲν εἰς τὸν Ν. ἀναλημματικὸν τοῖχον, κατὰ τὸ πρὸς τὸν ναὸν προσκείμενον μέρος του. Ἐπίσης μέγα μέρος ἄλλης χαλκίνης φιάλης³, (πίν. 116δ) καὶ μάλιστα μεσομφαλοῦ, εὐρεθὲν πλησίον τοῦ προηγουμένου. Ἐξ ἄλλου, εὐρέθησαν καὶ μέρη χαλκίνων πρόχων : δύο λαβαί⁴ (πίν. 118α) εἰς τὸν χῶρον τοῦ ναοῦ. Εὐρέθη ὅμως καὶ μία κωνικὴ σφυρήλατος χαλκίνη βάσις πρόχου (πίν. 118γ)⁵ συνδεομένη ἄλλοτε, μὲ τὸν πυθμένα τοῦ ἀγγείου, εἰς τὸ τριπλοῦν οἰκημα, πρὸς τὸν χῶρον τοῦ βωμοῦ. Πρόχοι ὅμως ἐχρησιμοποιοῦντο καὶ ἄλλοῦ,

1. RICCIONI, *Art. ant. mod.* 1966 (τάφος 27 V. Pega), πίν. 70b.

2. Ἄρ. 768.

3. Ἄρ. 723.

4. Ἄρ. 404 καὶ 343.

5. Ἄρ. 323.

κυρίως εἰς τὸν βωμὸν (βλ. ἄνωτ.). Εὐρέθησαν, ἐξ ἄλλου, καὶ τεμάχια πηλίνων πρόχων ὅπως εἶναι λ.χ. τὸ τεμάχιον μιᾶς μελαμβαφοῦς¹ (πίν. 127β) μὲ ραβδώσεις (τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.).

Συναφής, ἐξ ἄλλου, μὲ τὴν χρῆσιν τῶν ὡς ἄνω φιαλῶν, θὰ ἦτο καὶ ἡ χρῆσις πολὺ μικρῶν (μικκύλων) φιαλῶν² (πίν. 116α,β) χαλκίνων ἐπίσης, (ἐλασματίνων κυρίως καὶ μιᾶς σφυρηλάτου). Κατὰ κανόνα εἶναι ἐκ τῶν πρωίμων χρόνων τοῦ Ἱεροῦ καὶ τὰ πρωιμότερα δείγματα τῶν ἔχουν ἤδη μνημονευθῆ³. Εὐρέθησαν δὲ αὐταὶ εἰς διάφορα κτήρια, ὅπως : εἰς τὸ τελεστήριον, τὸν ναόν, καὶ εἰς τὸ παρὰ τὸν Ν. διάδρομον μέρος τοῦ κεντρικοῦ οἰκήματος (τοῦ τριπλοῦ οἰκήματος). Ἡ χρῆσις τῶν ἐπομένως δὲν συνεδέετο ἀποκλειστικῶς μὲ τὸν ὀμφαλὸν ἀλλὰ μὲ τὸ τυπικὸν κάποιας ἱεροπραξίας, ἐπαναλαμβανομένης εἰς τὰ κτήρια αὐτά. Μικκύλον δὲ ἐπίσης, χάλκινον πινάκιον⁴ (πίν. 116γ), ἐξ ἄλλου, εὐρεθὲν εἰς τὸν χώρον τῆς Ἱερᾶς ὁδοῦ, πρὸς τὸν βωμὸν, ἐνδέχεται νὰ συνεδέετο ἐπίσης μὲ κάποιαν ἄλλην ὁμοίαν διαδικασίαν, τῆς θυσίας ἴσως. Τοῦτο μάλιστα εἶναι καὶ τῶν πολὺ πρωίμων χρόνων.

Ἐκ τῶν ὡς ἄνω πάντως προκύπτει ὅτι ὁ ὀμφαλὸς εἰς τὸ ἀνασκαφέν Ἱερὸν ἐλειτούργει ὡς μέσον παροχῆς χρησμῶν καὶ ὡς χώρος σπονδῶν. Δεδομένου δὲ ὅτι ὁ δελφικὸς ὀμφαλὸς ἐλειτούργει καὶ ὡς καθέδρα τῆς δελφικῆς θεότητας— ἀλλὰ καὶ ὅτι ὡς καθέδρα τῆς Ἀφροδίτης ἐλειτούργει καὶ ἡ πυραμὶς (ὀμφαλὸς) τῆς Πάφου, ἐπὶ τῆς κορυφῆς τῆς ὁποίας ὑπῆρχεν, ὡς φαίνεται, πρὸς τὸν σκοπὸν αὐτόν, ἔδρανον (πίν. 51δ) ὑπὸ μορφὴν πλακόσ, κατὰ πληροφориαν νομισμάτων τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς⁵ —, ὡς καθέδρα τῆς Ἀφροδίτης θὰ ἐλειτούργει καὶ ὁ ὀμφαλὸς εἰς τὸ ἀνασκαφέν Ἱερὸν. Ὁ κυπριακὸς ὅμως καὶ ὑπὸ μορφὴν (κολούρου) πυραμίδος ὀμφαλὸς ἐθεωρεῖτο καὶ ἀνεικονικὴ μορφή τῆς Ἀφροδίτης. Ὑπὸ ἀνάλογον ἄλλωστε μορφὴν ἐλατρεύετο ἡ θεὰ αὐτὴ (ὡς Οὐρανία) καὶ εἰς τὴν πόλιν τῶν Ἀθηνῶν⁶. Ὁ (πυραμιδοειδῆς) ἐπομένως ὀμφαλὸς τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ θὰ ἐθεωρεῖτο ἀντιστοίχως καὶ αὐτὸς ὡς ἀνεικονικὴ μορφή τῆς ἐν λόγῳ θεᾶς. Ἄγνωστον εἶναι ὅμως ἂν ὁ ὀμφαλὸς τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ

1. Ἄρ. 628.

2. Πβλ. ἀρ. 360, ἀρ. 422, ἀρ. 337.

3. Βλ. σελ. 113.

4. Ἄρ. 872.

5. Βλ. PERROT - CHIPIEZ, III, 265 κ.έ. R.E. ἔ.α. (λ. Πάφος), 955.

6. ΠΑΥΣ. I 19,2.

ἔφερε πλάκα (ἔδρανον), ὅπως καὶ ὁ κυπριακός. Καὶ τοῦτο, λόγῳ τῆς μεγάλης καταστροφῆς του. Εἶχεν ὅμως πυραμιδοειδῆ ὀπωσδήποτε μορφήν, ὅπως εἶχε καὶ ὁ κυπριακός. Καὶ τοῦτο δὲν εἶναι συμπτωματικόν. Πιθανὸν δὲ εἶναι ὁ ὀμφαλὸς τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ νὰ ἦτο καὶ θεία καθέδρα, ὅπως συνέβαινε εἰς τοὺς Δελφοὺς, ἀλλὰ νὰ ἦτο καὶ (ἀνεικονικὴ) μορφή αὐτοῦ τούτου τοῦ θείου ἐπίσης (τῆς Ἀφροδίτης), ὅπως συνέβαινε καὶ εἰς τὴν Κύπρον.

Ἄλλ' ὁ ὀμφαλὸς ἀπετέλει καὶ λατρευτικὴν μορφήν καὶ τοῦ Διὸς : εἰς τὸν Φλιοῦντα¹ καὶ τὴν πλησίον Σικυῶνα², ἔχων μάλιστα ὁμοίως πυραμιδοειδῆ μορφήν. Ἡ ἄποψις ἐπομένως (βλ. ἀνωτ. ἰδίως τοῦ Bötticher) ὅτι ἡ κυρία θεότης τοῦ ὀμφαλοῦ τοῦ δελφικοῦ Ἱεροῦ ἦτο ἀρχικῶς ὁ Ζεὺς, εἶναι πολὺ πιθανή συλλατρευόμενος συχνὰ μὲ τὴν Ἀφροδίτην (- Διώνην) καὶ ὑποκατασταθεὶς δὲ ὑπὸ τοῦ Ἀπόλλωνος. Λατρευτικὴν μορφήν τοῦ Διὸς ἀπετέλει ὁ ὀμφαλός, καὶ εἰς τὸ Ἱερόν του τῆς ὀάσεως Σίβα, ὅπου ὁ θεὸς ἐλατρεύετο ὡς Ἀμμων (καὶ ὅπου ὑπῆρχεν ἐν τῶν σπουδαιότερων Μαντείων τῆς ἀρχαιότητος). Τὴν ὑπαρξίν τοῦ ὀμφαλοῦ αὐτοῦ εἰς τὸ Ἱερόν τοῦτο μαρτυρεῖ ἀρχαία γραπτὴ πηγὴ³. Σημειοῦται ὅτι ὁ πληθυσμὸς τῆς περὶ τὴν ὄασιν αὐτὴν περιοχῆς δὲν θεωρεῖται ἀφρικανικῆς ἀλλ' εὐρωπαϊκῆς προελεύσεως⁴. Μὲ τὸ Ἱερόν αὐτὸ ἄλλωστε ἐσχετίζετο καὶ ἡ περιστερά⁵, ὅπως ἐσχετίζετο καὶ μὲ τὸ θεσπρωτικὸν Ἱερόν. Ἀμέσως δὲ αὐτὴ σαφῶς ἐσχετίζετο καὶ μὲ τὸ Ἱερόν τῆς Πάφου ἀλλὰ καὶ μὲ τὸ ἀνασκαφέν ἀραδικὸν Ἱερόν (βλ. ἀνωτ.).

Τὴν λατρείαν αὐτὴν ὁ Ἀπόλλων, διὰ τῆς ἐν λόγῳ ἀνεικονικῆς μορφῆς (τοῦ ὀμφαλοῦ), ἐν τούτοις, δὲν φαίνεται νὰ ἐκκληρονόμησεν ἐκ τοῦ Διὸς εἰς τοὺς Δελφοὺς μόνον. Τοῦτο συνέβη καὶ εἰς τὴν πλησίον πόλιν τῶν Μεγάρων, ὅπου ἀναφέρεται⁶ ὅτι (ὁ Ἀπόλλων) ἐλατρεύετο ὑπὸ μορφήν λίθου, καὶ μάλιστα πυραμιδοειδοῦς. Σημειοῦμεν δὲ σχετικῶς τὴν διατυπωθεῖσαν ὀρθὴν ἄποψιν, τῆς Simon⁷, ὅτι ὁ Ἀπόλλων ἀπετέλει καταβολάδα παλαιότερας (νεανικῆς) μορφῆς τοῦ Διός.

1. ΠΑΥΣ. II 13.7.

2. ΠΑΥΣ. II 9,6.

3. QU. CURT. IV, 7.

4. FAHKRY, *Siva Oasis* (1944), 1.

5. Βλ. ΗΡΟΔ. ἔ.ἀ.

6. ΠΑΥΣ. I 44,3.

7. Der frühe Zeus, *Act. 2nd Intern. Coll. Aeg. Preh.* 1972, 160 κ.έ.

Δέον ὅμως νὰ σημειωθῆ ὅτι ὁ τύπος τῆς ἀνεικονικῆς λατρευτικῆς μορφῆς ἐπεχωρίαζεν εἰς ὀλόκληρον τὴν Ἀρκαδίαν καὶ μάλιστα πολλῶν θεοτήτων, συχνὰ δὲ καὶ μαζί¹. Ἀλλὰ ἡ ἀνεικονικὴ αὐτὴ μορφή εἶχε συνήθως σχῆμα λιθίνης στήλης, στεφομένης ὑπὸ μικρᾶς πυραμίδος. Ἡ στήλη αὐτὴ ὅμως δὲν φαίνεται νὰ ἐταυτίζετο μὲ ὀμφαλὸν (- πυραμίδα), ὥστε δὲν ἀπετέλει μαντικὴν πηγὴν. Τοιαύτης στήλης ἄλλωστε εὐρέθη ἡ ὑποδοχὴ καὶ εἰς τὸ ἀνασκαφὲν Ἱερόν².

Τέλος, δέον νὰ προστεθῆ ὅτι ὑπάρχει ἡ παλαιότερα ἄποψις περὶ τοῦ ὀμφαλοῦ τῶν Δελφῶν, ὅτι δηλαδὴ συνεδέετο μὲ κάποιαν χθονίαν λατρείαν ἀρχικῶς. Ἀλλὰ ἡ ἄποψις αὐτὴ ἔχει ἀπορριφθῆ³ καὶ τοῦτο θεωροῦμεν ὀρθὸν καὶ διὰ τὸν ὀμφαλὸν τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ. Ἴσως ὅμως εἰς κάποιαν ἐποχὴν, πιθανῶς τὴν ὑστέραν κλασσικὴν καὶ τὴν ἑλληνιστικὴν, ὁ ὀμφαλὸς αὐτὸς νὰ συνεδυσάσθη —κατόπιν ἐπιδράσεως ἀναλόγου ἐξελιξέως καὶ εἰς τοὺς Δελφούς ἄλλ'— καὶ ἕνεκα τῆς γειτνιασεως μετ' ἄλλων ἀρκαδικῶν λατρειῶν (τῶν Μεγάλων θεῶν, βλ. ἄνωτ.)— μὲ χθονίαν λατρείαν. Τοῦτο προδίδουν μικροὶ πῆλιννοι ὀμφαλοὶ⁴ (ἀναθηματικοὶ βωμοί;) φέροντες πλαστικούς ὄψεις, κατὰ μίμησιν δελφικῶν προτύπων (πίν. 138α,β).

Τέλος, συναφῶς πρὸς τὸν ὀμφαλὸν τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ, δέον νὰ μνημονευθῆ ὁμοίος του (σωζόμενος ἐν μέρει), εὐρεθεὶς εἰς τὴν πλησίον κειμένην (πόλιν) Θέλπουσαν⁵, καὶ ἕτερος μικρῶν διαστάσεων, ἐκ σκληροῦ ἐρυθροῦ λίθου (πίν. 140α), παραδοθεὶς ὑπὸ ποιμένος τῆς περιοχῆς τοῦ Ἱεροῦ ὡς εὐρεθεὶς εἰς αὐτήν.

Πέτρα (ὀμφαλὸς) καὶ Νόμος

Ἀλλὰ ἡ πέτρα —ἡ ὀμφαλὸς— τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ εἶχε καὶ ὑπόγειον μέρος, εἰς τὴν διασωθεῖσαν ὑποδομὴν τῆς, ἡ ὁποία, ὅπως ἐλέχθη, ἀπετελεῖτο ἐκ τετραγώνου κατασκευῆς. Τὴν κατασκευὴν δὲ αὐτὴν συναπετέλουν δύο ὀρθογώνια πώρινα τεμάχια, τὰ ὁποῖα εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῶν εἶχον ζεῦγος ὀρθογωνίων θηκῶν, ἐκτεινομένων εἰς τὸν ἐκεῖ δημιουργούμενον κατόπιν λαξεύσεως, χῶρον (πίν. 137).

1. Βλ. ΡΩΜΑΙΟΥ, Ἀρκαδικοὶ ἔρμαϊ, *A.E.* 1911, 149 - 159.

2. Βλ. σελ. 170.

3. AMANDRY, ἔ.ἀ., 214.

4. Ἀρ. 14 καὶ 250, ἐκ τοῦ ναοῦ.

5. Βλ. σελ. 182, σημ. 2.

Ἐντὸς τῶν θηκῶν αὐτῶν πρέπει νὰ ἦσαν λατρευτικὰ ἀντικείμενα. Καὶ αὐτὰ μὲν δὲν εὐρέθησαν. Εἶναι ὅμως δυνατὸν νὰ διατυπωθοῦν ὠρισμένα συμπεράσματα περὶ αὐτῶν, ἦτοι :

Ἐν πρώτοις εἰς παρεμφερῆ περιπτώσιν καὶ συγκεκριμένως εἰς ἀρκαδικὸν ἐπίσης Ἱερὸν, εἰς τὴν Φενεόν¹, μαρτυρεῖται ὅτι ὑπῆρχε «πέτρωμα» καὶ ἐντὸς αὐτοῦ εἶχον ἀποτεθῆ ἱερὰ κείμενα, ἔχοντα χαρακτῆρα θείων ἐντολῶν. Ἐπιτρέπεται ἐπομένως ἢ ὑπόθεσις ὅτι ἀντίστοιχα κείμενα, καὶ ὑπὸ μορφήν δέλτων ἐπὶ λιθίνων πλακῶν ἢ καὶ ἐπὶ κασσιτερίνων φύλλων² ὑπῆρχον καὶ ἐντὸς τῶν θηκῶν τοῦ ἐν λόγῳ ὑπογείου μέρους τοῦ ὄμφαλοῦ (πέτρας) τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ. Σημειωτέον ὅτι τὸ «πέτρωμα» τῆς Φενεοῦ, σχετιζόμενον μὲ τὴν λατρείαν τῆς Δήμητρος, ἀπετελεῖτο ὑπὸ δύο βράχων³, οἱ ὁποῖοι προσηρμόζοντο ἀπολύτως μεταξύ των ἀλλὰ ἐνδιαμέσως αὐτῶν ὑπῆρχε κάποιο κοίλωμα, ὅπου καὶ εἶχον ἀποτεθῆ τὰ ὡς ἄνω ἱερὰ κείμενα (θεῖαι διατάξεις ἱεροπραξιῶν καὶ ἄλλων ἐντολῶν). Τὸ πέτρωμα δὲ αὐτὸ ἠνοίγετο κάθε δευτέρου ἔτος, κατὰ τὴν λεγομένην «μείζονα» τελετὴν (παννυχίδα), ἀπεμακρύνοντο τότε τὰ ἱερὰ κείμενα ἐκ τῆς θήκης των καὶ ἐγίνετο ἢ ἀνάγνωσις των ὑπὸ τοῦ ἱερέως (ὡς ἄλλου ἱεροφάντου) εἰς ἐπήκοον τῶν συγκεντρωμένων λατρευτῶν.

Ἐναπετίθεντο δέ, ἐκ νέου, εἰς τὴν θέσιν των κατὰ τὴν ἐπομένην ἡμέραν, ὅποτε ἐκλείοντο οἱ δύο βράχοι καὶ πάλιν. Τὸ πέτρωμα αὐτὸ ἐθεωρεῖτο ἄκρως ἱερὸν καὶ οἱ κάτοικοι τῆς περιοχῆς ὠρχίζοντο ἐπ' αὐτοῦ διὰ τὰ πλέον σοβαρὰ θέματά των. Ἀντίστοιχον μορφήν —ἀνοιγομένης καὶ κλειομένης λιθίνης κατασκευῆς— ἀπετέλει καὶ ὁ ὡς ἄνω ὄμφαλὸς τῆς Θελοπούσης.

Τὸ περιεχόμενον τῶν ἐν λόγῳ κειμένων, ἀποτελούμενον ἐκ θείων διατάξεων καὶ διατηρούμενον εἰς τὴν μυστικὴν λιθίνην ὑπόγειον κρύπτην των, διετῆρει τοιοῦτοτρόπως ἀλώβητον τὴν θείαν ἐπιβολὴν διὰ μέσου τῶν αἰώνων. Οἱ πρῶτοι νόμοι ἄλλωστε ἐπιστεύοντο ὅτι ἦσαν θείας προελεύσεως, χορηγηθέντες εἰς τοὺς ἀνθρώπους ὑπὸ τῆς θεότητος, διὰ νὰ διέπωνται αἱ σχέσεις των, καὶ μεταξύ των καὶ μὲ τὴν θεότητα. Κείμενοι ἐντὸς τῆς πέτρας —θείας κατοικίας—, οἱ νόμοι αὐτοὶ ἀπετέλουν ἐπομένως καὶ μίαν πρόσθετον δύναμιν, ἐξ αὐτῆς ἐκπορεύσεως μαντείας. Καὶ δὲν εἶναι τυ-

1. ΠΑΥΣ. VIII 15,2.

2. Ἐπὶ κασσιτερίνων φύλλων εἶχε γραφῆ καὶ τὸ κείμενον τῶν νόμων τοῦ ὡς ἄνω Ἱεροῦ τῆς Ἀνδανίας, βλ. σελ. 207, σημ. 3.

3. ΠΑΥΣ. VIII 15,2 κ.έ.

χαϊον ὅτι ὁ χῶρος, ὅπου ἡ πέτρα (ὀμφαλὸς) εἰς τοὺς Δελφούς, ἐλέγετο εἰδικώτερον: χρηστήριον. Χρηστήριον ἐξ ἄλλου, ἐλέγετο καὶ τὸ ἄδυτον τοῦ ναοῦ τῆς Ἱερουσαλήμ, ὅπου ἐφυλάσσετο ἡ Κιβωτὸς τῆς Διαθήκης, μετὰ τῶν θείων δέλτων καὶ τοῦ (θείου) Νόμου¹.

Παλαιὰ Ἱερὰ ἄλλωστε ἀναφέρεται ὅτι ἦσαν καὶ κέντρα νομοθετικά. Καὶ μυθικοὶ βασιλεῖς ἀναφέρεται ὅτι ἀνενέωνον² τὴν ἐξουσίαν των ὑπὸ τοῦ Διὸς καὶ συγχρόνως παρελάμβανον τοὺς (θείους) νόμους (= «θεμιστάς»), τοὺς ὁποίους καὶ ὤφειλον νὰ ἐφαρμόζουν ἀπλῶς ὡς δικασταί³. Ἐξ ἄλλου, ἐπιστεύετο ὅτι ἡ ἐν λόγῳ νομοθεσία εἶχε δοθῆ ὑπὸ μορφὴν χρησμῶν⁴ καὶ ὡς τοιαύτη ἦτο σεβαστὴ ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης· καθὼς καὶ ὅτι οἱ βασιλεῖς ἦσαν οἱ ἐφαρμόζοντες αὐτήν, ἐνεργοῦντες ὡς ἐντολοδόχοι τοῦ θείου. Διὰ τοῦτο καὶ τὸ ρῆμα «θεμιστεύω» ἐσήμαινεν ἐνίοτε δικάζω⁵ ἀπλῶς, ἐνῶ ἐξηκολούθει νὰ διατηρῆται, ἐκ παραλλήλου, ἐπὶ μακρὸν διάστημα, μὲ τὴν παλαιότεραν σημασίαν του: χρησιμοδοτῶ εἰς Ἱερὸν⁶. Ἡ ὅλη αὐτὴ διαδικασία, τῆς παραχωρήσεως θείων νόμων ὑπὸ τῆς θεότητος, ἀπ' ὅ,τι εἶναι γνωστόν⁷, φαίνεται ὅτι ἐγίνετο εἰς κάποιον Ἱερὸν κορυφῆς, ὅπως ἦτο τὸ ἐπὶ τῆς Ἰδῆς (ἢ ἐπὶ τῆς Δίκτης) τῆς Κρήτης. Διὰ τοῦτο καὶ ἐνδέχεται τὸ ὡς ἄνω (πίν. 142β) ἐπὶ τοῦ ρυτοῦ τοῦ Ζάχρου εἰκονιζόμενον τοιοῦτον Ἱερὸν νὰ εἰκονίζῃ ἐπὶ τῆς κορυφῆς καὶ μίαν τοιαύτην, ἐν εἶδει ἀνωμάλου πέτρας, μορφὴν, σεβιζομένην ὑπὸ αἰγάγων καὶ ὑπεριπταμένων ἀετῶν (οἰωνῶν), ἐμπεριέχουσαν (εἰς τὴν ὑποδομήν της) θείους νόμους. Ἐνδέχεται ὅμως ἡ μορφὴ αὐτὴ νὰ ἦτο καὶ ἀπλοῦς κορμὸς, ἀνθρωποειδῆς κάπως, ἀποτελῶν παλαιὰν λατρευτικὴν μορφὴν τῆς (Οὐρανίας) Ἀφροδίτης (βλ. ἄνωτ.), ἀλλὰ καὶ τῆς σημιτικῆς ἀντιστοίχου θεότητος, τῆς Ashera⁸.

Καὶ ὅταν ὅμως οἱ νόμοι, μὲ τὴν πάροδον τοῦ χρόνου, ἔπαυσαν νὰ πιστεύωνται θείας καταγωγῆς, καὶ τότε ἀκόμη συνειθίζετο νὰ γίνετα ἡ καθιέρωσις των μέσῳ κάποιας ἀντιστοίχου διαδικασίας. Τοῦτο φαίνεται

1. Περὶ χρηστηρίων βλ. ἄνωτ. σελ. 231.

2. Βλ. σελ. 105 κ.έ.

3. Ἰλ. Β 265.

4. Ὀδ. π 403.

5. Ὀδ. λ 509.

6. ΕΥΡ. Βάχχ. 79.

7. Βλ. σελ. 105 κ.έ.

8. Βλ. σελ. 99, 221.

ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη¹, ὁ ὁποῖος ἀναφέρει ὅτι ὁ Σόλων κατέκλεισε τοὺς νόμους τοῦ δι' ἑκατὸν ἔτη καὶ ὅτι οἱ ἔχοντες ἐφεξῆς τὴν ἐπίβλεψιν τῆς τηρήσεώς των, ἐννέα ἄρχοντες τῶν Ἀθηναίων, ὠρρίζοντο εἰς τὸν «λίθον» (ἔπου προφανῶς οἱ νόμοι αὐτοὶ εἶχον κλεισθῆ) νὰ ἀναθέσουν χρυσοῦν ἀνδριάντα², ἐὰν παρέβαινον κάποιον ἐξ αὐτῶν. Ὁ ὄρκος αὐτὸς δὲ φέρει εἰς τὸν νοῦν καὶ τὸν ὄρκον εἰς τὸ πέτρωμα τῆς Φενεοῦ (βλ. ἄνωτ.).

Ἐπισημειώθητε τὰ ἐκ τῶν τριῶν μεγάλων Ἱερῶν (τῆς Δωδώνης, τῶν Δελφῶν καὶ τοῦ Ἄμμωνος Διὸς εἰς τὴν ἔρημον Σίβη) ἐκπορευόμενα νομοθετήματα ἐθεωροῦντο καὶ ἐπὶ Πλάτωνος³ ἀκόμη ὡς τὰ σοβαρώτερα νομοθετήματα, μὴ ἐπιδεχόμενα οἰασδήποτε ἀλλοιωσεως. Ἐκ τῶν Δελφῶν ἄλλωστε ὠρίζοντο καὶ οἱ «ἐξηγηταί»⁴, ἡ ἀρμοδιότης τῶν ὁποίων ἦτο νὰ ἐρμηνεύουν τοὺς περὶ τὰ θεῖα νόμους. Ὑπὸ τὴν ἔγκρισιν πρὸς τοῦτοις τῶν δύο τούτων θεῶν, τοῦ Διὸς καὶ τοῦ Ἀπόλλωνος⁵, ἐτέλει καθ' ὅλην τὴν ἱστορικὴν ἐποχὴν καὶ κάθε νομοθετικὴ μεταρρυθμισίς.

ΕΛΕΥΘΕΡΟΣ ΣΤΥΛΟΣ ΚΑΙ ΚΕΡΑΥΝΟΙ

Λατρευτικὸν καὶ μαντικὸν συγχρόνως πυρῆνα εἰς τὸ ἀνασκαφέν Ἱερὸν ἀπετέλει καὶ ὁ ἐλεύθερος ὑψηλὸς στῦλος. Τούτου ὅμως εὐρέθησαν ἀτυχῶς μερικὰ μόνον μικρὰ τεμάχια (πίν. 141), λόγῳ τῆς καταστροφῆς τὴν ὁποίαν ὑπέστη καὶ αὐτὸς —ὅπως ὑπέστη καὶ ἡ δρυς καὶ ὁ ὀμφαλὸς— ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν. Διὰ τοῦτο καὶ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ διαπιστωθῆ ἂν τὰ τεμάχια αὐτὰ ἀνήκουν εἰς ἓνα μόνον στῦλον ἢ εἰς ζευγὸς στύλων, —ὅπως συνέβαινε καὶ εἰς τὸ Λύκαιον⁶ τῆς Ἀρκαδίας (πίν. 142δ).

Ὁ χῶρος πάντως, ἔπου ἴστατο ὁ ἐν λόγῳ στῦλος (ἢ τὸ ζευγὸς τῶν τῶν στύλων), εἰς τὸ ἀνασκαφέν Ἱερὸν ἦτο ἄβατος (βλ. ἄνωτ.), ὅπως ἦτο ἄβατος ὁ ἀντίστοιχος χῶρος εἰς τὸ Λύκαιον⁷. Εἶναι δὲ δυνατὸν νὰ προσδιορισθῆ ἐντὸς τοῦ τεμένους ὁ χῶρος αὐτός, διότι τὰ ἐν λόγῳ τεμάχια εὐρέ-

1. Ἀθ. πολ. 7.

2. Βλ. ΠΛΟΥΤ. Σόλ. 25.

3. Νόμ. 736 b.

4. ΠΛΑΤ. Νόμ. 759 c.

5. Περὶ τοῦ Ἀπόλλωνος ὡς νομοθέτου βλ. FARNELL, *The Cutts of Greek States* IV, 197 - 199.

6. Περὶ τοῦ Ἱεροῦ τούτου γενικῶς τοῦ Διὸς (Λυκαίου) βλ. : COOK ἔ.δ. I, 63 κ.έ. : NILSSON *Gesch. Griech. Rel.* I, 397 κ.έ. Ἀνασκαφὴν του βλ. ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΗΝ *A.E.* 1904, 153 κ.έ.

7. ΠΑΥΣ. VIII 2,1.

θησαν πλησίον τούτου (πρὸς Ν.) καὶ ἐντὸς αὐτοῦ. Ὑποθέτομεν δὲ ὅτι θὰ ἴστατο πρὸς Ἀ. τοῦ ναοῦ, εἰς τὸν ἐκεῖ ἐλεύθερον χῶρον τῆς αὐλῆς του, ὅπου ἦτο καὶ ἡ εἴσοδος ἐκ τῆς Ἱερᾶς ὁδοῦ. Σημειωτέον ὅτι ὁ χῶρος αὐτός, ὅπου σήμερον ὁ ναῖσκος τοῦ Ἀγ. Πέτρου, καὶ ἰδίως ὁ πρὸς Ν. τοῦ ναῖσκου αὐτοῦ, παρουσιάζει ἀπτά σημεῖα βιαίου ἐκβραχισμού, ὀφειλομένου ἴσως εἰς τὴν ὡς ἄνω καταστροφήν.

Ὅτι οἱ ἀπλοῖ ἢ διπλοῖ ἐλεύθεροι, ὀξυκόρυφοι στῦλοι ἀπετέλουν οὐσιώδη μέρη τῆς λατρείας ἀρχαίων θεῶν εἶναι γνωστόν. Συνήθως ὅμως ὁ ἀπλοῦς τοιοῦτος στῦλος ἀπετέλει λατρευτικὴν μορφήν τοῦ Ἀπόλλωνος. Εἰς νομίσματα πόλεων, ὅπως λ.χ. τῆς Ἀμβρακίας¹ παρουσιάζεται συχνὰ ὁ στῦλος αὐτός, ἔχων μάλιστα καὶ μίαν ἄλυσσον κρεμαμένην ἐκ τῆς κορυφῆς του (πίν. 143β). Ἀλλὰ καὶ εἰς τοὺς Δελφούς ὁ θεὸς ἐτιμᾶτο παρομοίως ὑπὸ μορφήν στύλου². Διὰ τοῦτο πιθανῶς καὶ ἡ ὡς στύλου μορφή τοῦ θεοῦ τούτου εἰς τὸ Ἱερόν του Β. τῆς Σπάρτης,³ ἔχουσα ἄμεσον σχέσιν μὲ τὴν μορφήν τοῦ θεοῦ εἰς τοὺς Δελφούς, ἐλέγετο Πυθαεὺς. Ἀντίστοιχος δὲ ἦταν ἀρχικῶς καὶ ἡ μορφή τοῦ Ἀμυκλαίου Ἀπόλλωνος.

Οἱ δίδυμοι (διπλοῖ), ἐξ ἄλλου, λίθινοι στῦλοι ἀπετέλουν λατρευτικὸν στοιχεῖον κατ' ἐξοχὴν τοῦ Διός, ὅπως συνέβαινεν εἰς τὸ Λύκαιον καὶ εἰς τὴν Πάφον⁴ (πίν. 143γ) ὅπου ἐπίσης μαρτυρεῖται λατρεία τοῦ Διός. Εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ τελευταίου τούτου Ἱεροῦ παρουσιάζετο καὶ ὀριζοντία δοκὸς μεταξὺ τῶν στύλων αὐτῶν, ὅπως παρουσιάζετο καὶ εἰς τὴν συμβολικὴν των μίμησιν, τὰ λακωνικὰ («δόκανα»), τὰ ὁποῖα καὶ συνεδυάζοντο λατρευτικῶς μὲ τὰ δίδυμα τέκνα τοῦ Διός, τοὺς Διοσκούρους τῆς Λακωνικῆς, εἰς τὴν Σπάρτην⁵. Οἱ στῦλοι αὐτοὶ μάλιστα τοῦ Ἱεροῦ τῆς Πάφου παρουσιάζουν ἐκπληκτικὴν ὁμοιότητα: α) μὲ τοὺς διδύμους στύλους τῆς αὐλῆς τοῦ ναοῦ τοῦ Σολομῶντος—, ὁ ὁποῖος ἀναφέρεται ὡς κτισθεὶς ὑπὸ Φοινίκων εἰδικῶν⁶ καὶ β) μὲ τὴν ἀντίστοιχον κατασκευὴν τοῦ Ἱεροῦ (καὶ Μαντείου) εἰς τὸν Ἑρυκα τῆς Σικελίας, ὅπου ἐπίσης μαρτυρεῖται λατρεία τοῦ Διός (βλ. ἄνωτ.). Οἱ στῦλοι δὲ αὐτοί, μὲ τὴν δοκόν, ἰστάμενοι εἰς τὴν αὐλὴν κάποιου κτηρίου (ναοῦ;) παρεῖχον

1. *B.M. Cat. Coins* (Θεσσ. κ.ξ.), 94.

2. Βλ. ΚΛΗΜ. *Στρομ.* I 24. MIGNE VIII (909 - 10), 102.

3. ΠΑΥΣ. III 103.

4. Βλ. σελ. 233 σημ. 5.

5. ΠΛΟΥΤ., *Περ. φιλαδ.* 1.

6. Βλ. *Χρον.* Β 5,13 καὶ *Χρον.* Β 3.

τὴν ἐσφαλμένην ἐντύπωσιν ὅτι τὸ κτήριον αὐτὸ ἦτο τριμερὲς εἰς τὴν Πάφον, ὁμοιάζον μὲ τὰ γνωστὰ μυκηναϊκὰ Ἱερά¹.

Οἱ στῦλοι αὐτοί, ὅπως ἔχει πρὸ 25ετίας περίπου ὑποστηριχθῆ², συνεδυάζοντο μὲ τὴν λατρείαν τοῦ θεοῦ τοῦ κεραυνοῦ, τὰ πρότυπά των δὲ εἶχον εἰς τὴν λατρείαν τῆς κρητο-μυκηναϊκῆς ἐποχῆς (πίν. 143αβ). Ὁ Ζεὺς καὶ ὁ Ἀπόλλων (ὡς καταβολάδες τῆς παλαιᾶς ὑποστάσεως τοῦ Διός, βλ. ἀνωτ.), ἔχοντες ἄμεσον σχέσιν μὲ τὴν λατρείαν αὐτὴν, ἐξηκολούθουν νὰ εἶχον σχέσιν καὶ μὲ τοὺς ἐν λόγῳ στῦλους κατὰ τὴν ἱστορικὴν ἐποχὴν. Διὰ δὲ τῆς ἐρμηνείας τῶν θορύβων, οἱ ὅποιοι ἐδημιουργοῦντο δι' αὐτῶν, παρείχετο ἐπίσης τρόπος χρησιμοδοτήσεως καὶ κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν.

Ἐδημιουργοῦντο δὲ οἱ θόρυβοι αὐτοὶ κατὰ διάφορον τρόπον. Ὁ κυριώτερος δὲ ἐξ αὐτῶν ἦτο διὰ τῶν ὡς ἄνω ἀλύσεων, τὸ ἄκρον τμήμα τῶν ὁποίων ἐκτύπα ἐπὶ τοῦ ἄλλου στύλου. Εἰς δὲ τὴν περίπτωσιν τοῦ Ἱεροῦ τῆς Δωδώνης ἐκτύπα καὶ ἐπὶ χαλκίνου σκεύους ἐπικαθημένου ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ ἐτέρου στύλου («Δωδωναῖον χαλκεῖον») ³. Σημειωτέον ὅτι : ἐπὶ τῶν στύλων τοῦ Ἱεροῦ τοῦ Λυκαίου ὑπῆρχεν ἀνά εἰς ἀετὸς (χάλκινος πιθανῶς). Ἐπίσης ὅτι : πλησίον των εὐρέθη καὶ τμήμα τῆς ἀλύσεως, κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ Ἱεροῦ ⁴. Ὅπως δὲ ποτε οἱ ἐν λόγῳ στῦλοι ἦσαν γνωστοὶ εὐρύτατα ὡς προκαλοῦντες συνεχῆ θόρυβον ⁵ καὶ ὁ θόρυβός των ἦτο γνώριμον στοιχεῖον καὶ διὰ τὸ Ἱερόν τῆς Δωδώνης. Τὸ αὐτὸ δὲ πιστεύομεν ὅτι συνέβαινε καὶ εἰς τὸ ἀνασκαφέν Ἱερόν. Καὶ τοῦτο, διότι παρουσιάζει τὸ ἐξῆς κοινὸν χαρακτηριστικὸν μὲ αὐτό. Συνεχῶς πνέοντα ἄνεμον, κυρίως Δυτικὸν (ἢ Ν.Δ.). Δυτικὸν ἄνεμον μονίμως πνέοντα παρουσίαζε καὶ τὸ Ἱερόν (καὶ Μαντεῖον) τῆς Ἀφροδίτης (καὶ τοῦ Διός) εἰς τὴν Πάφον ⁶. Οἱ θόρυβοι, ἐξ ἄλλου, αὐτοὶ θὰ ἐνετεινοντο εἰς περίπτωσιν μιᾶς ἠλεκτρικῶς φορτισμένης ἀτμοσφαίρας.

Διὰ τῶν στύλων τούτων πάντως παρείχετο : Ἄφ' ἑνός, προστασία εἰς περίπτωσιν κεραυνοῦ, διότι ἐπενήργουν, ἰδίως διὰ τῶν ἀλύσεων των, ὡς ἀλεξικέραυνα, ὁ δὲ ὑπ' αὐτῶν προστατευόμενος χῶρος (πίν. 143α) ἦτο

1. R.E. ἔ.ἀ., 956 (λ. Πάφος).

2. ΚΑΡΔΑΡΑ, ἔ.ἀ., Ἱεράθριοι στῦλοι καὶ δένδρα ὡς μέσα ἐπιφανείας τοῦ θεοῦ τοῦ κεραυνοῦ, A.E. 1966, 149 κ.έ.

3. Βλ. ΔΑΚΑΡΗΝ, ἔ.ἀ., A.E. 1959.

4. Βλ. ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΗΝ, ἔ.ἀ. A.E. 1904, 159.

5. ΠΛΑΤ. *Εἰθ.*, 303 d.

6. R.E. ἀμέσως, ἔ.ἀ.

ανάλογος: α) πρὸς τὸ ὕψος των· β) πρὸς τὸ ἐὰν ἦσαν ἀπλοῖ ἢ διπλοῖ· καὶ γ) εἰς τὴν δευτέραν περίπτωσιν, πρὸς τὴν μεταξὺ των ἀπόστασιν¹. Ἄφ' ἑτέρου, παρείχετο μέσον ἀπαγωγῆς τοῦ κεραυνοῦ καὶ ἐπιφανείας τοῦ θείου². Ἐξ ἄλλου, εἰς τὴν περίπτωσιν συνυπάρξεως, εἰς τὸ Ἱερόν, στύλου (ἢ στύλων) καὶ ὀμφαλοῦ παρείχετο ἡ δυνατότης διασυνδέσεώς των καὶ φορτίσεως τοῦ ὀμφαλοῦ· καὶ ἐπομένως αὐτομάτου, εἰς ὥραν ἠλεκτρισμένης ἀτμοσφαίρας, μετατροπῆς του εἰς μαντικὴν πηγῆν. Παράστασις τοῦ Ἱεροῦ τῆς Πάφου — ὅπου ἐτιμᾶτο καὶ ὁ Ζεὺς, βλ. ἀνωτ.— παρουσιάζει τὴν σύνδεσιν (πίν. 143γ) δι' ἀλύσεως. Τοῦτο ἐξηγεῖ διατὶ ἡ «πέτρα» τῶν Ρωμαίων, ὡς λατρευτικὴ μορφή τοῦ Διὸς (Jupiter lapis, βλ. ἀνωτ.), παρῆγγε σπινθῆρας, ὅταν ἐτύπτετο. Τοῦτο βεβαίως προϋπέθετε κάποιαν γνῶσιν τοῦ ὡς ἄνω μηχανισμοῦ τῶν κεραυνῶν. Ἄλλ' αὐτός, ὅπως γνωρίζομεν, ἦτο γνωστός ἤδη εἰς τοὺς Ἑτρούσκους³. Καὶ οἱ Ρωμαῖοι εὐκόλον ἦτο νὰ τὸν παραλάβουν ἐξ αὐτῶν. Ἀλλὰ καὶ εἰς τοὺς Δελφούς, ὅπως ἤδη ἀνεφέρθη, ὑπῆρχεν ἄμεσος σχέσις μεταξὺ πτώσεως κεραυνῶν εἰς τὴν πλησίον ὄρεινὴν περιοχὴν καὶ αὐτομάτου ἐνεργοποιήσεως τοῦ δελφικοῦ ὀμφαλοῦ: εἰς μαντικὴν πηγῆν. Ἄλλ' εἰς τοῦτο φαίνεται ὅτι ἐβόηθει καὶ τὸ μνημονευθὲν κάλυμμα του, τὸ «ἀγρηνόν»⁴. Κατὰ διατυπωθεῖσαν ἄποψιν⁵ ἄλλωστε ὁ ὀμφαλὸς αὐτός, ὅπως καὶ ἄλλοῦ, ἦτο συνδεδεμένος μὲ τὴν λατρείαν τοῦ Διὸς ἀρχικῶς· καὶ ἐπομένως ἦτο συνδεδεμένος μὲ τὴν διαδικασίαν τῶν κεραυνῶν.

Μὲ τὴν διαδικασίαν αὐτὴν πιθανῶς ἦτο συνδεδεμένη καὶ ἡ ὀνομασία τῆς ἱεραῆς πέτρας τῶν Δελφῶν: «ὀμφαλός». Καὶ τοῦτο, διότι ἡ λέξις αὐτὴ προήρχετο ἐκ τῆς λέξεως «ὀμφή» (= μελωδικὸς ἦχος). Ἡ ὀμφή δὲ ἐπεσημαίνετο εἰς τὸν χῶρον, καθ' ὃ ἀναφέρεται⁶, ὑπὸ τῆς Πυθίας: «ὅταν ἡ ἱέρεια (Πυθία) ὀμφὴν σημήνη». Ἀντίστοιχος ἦτο ἴσως ἡ διαδικασία καὶ εἰς τὸ ἄδυτον τοῦ ναοῦ («χρηστήριον») τοῦ Σολομῶντος⁷, ὅπου καὶ ἐμαρτυροῦντο σημεῖα («νεφέλη») τῆς ἐπερχομένης πτώσεως τοῦ κεραυνοῦ εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ ναοῦ, ἀπαγομένου ὑπὸ τοῦ ζεύγους τῶν πανυψήλων ἐλευθέρων χαλκίνων στύλων, τῶν μετὰ τῶν ζευγῶν χαλκίνων μα-

1. Βλ. καὶ ΚΑΡΔΑΡΑ, *Act. 2nd Intern. Coll. Aeg. Preh.* (1972), 168-174.

2. Βλ. ἔ.δ. Α.Ε. 1966.

3. *Αὐτόθι*.

5. Βλ. σελ. 230 σημ. 6 (BÖTTICHER).

4. Βλ. ΗΣΥΧ. λ.

6. ΘΕΟΓΝ. 807 - 808.

7. *Χρον.* Β 5,13.

κρῶν ἀλύσεων¹. Διὰ τῶν στύλων αὐτῶν συχνὰ διηκολύνετο ἡ πτώσις τοῦ κεραυνοῦ ἐκ διερχομένων βροχοφόρων νεφῶν καὶ ἡ ἔναρξις τῆς διαδικασίας τῆς βροχῆς².

ΚΛΗΔΟΝΕΣ ΚΑΙ ΚΕΡΑΥΝΟΙ

Ἡ πτώσις τοῦ κεραυνοῦ ὅμως καὶ συνεπῶς καὶ τῆς βροχῆς διηκολύνετο καὶ ἄλλως πως Εἰς τὸ Λύκαιον τῆς Ἀρκαδίας, ὅπου ἐλατρεύετο ὁ Ζεὺς —καὶ πιθανῶς ἡ Ἀφροδίτη ἀρχικῶς, βλ. ἄνωτ.— ἀναφέρεται³ ὅτι: Εἰς περίπτωσιν ἀνομβρίας ὁ ἱερεὺς (τοῦ Διός)—δρῶν ὡς βροχοποιὸς—προεκάλει βροχὴν μετὰ τὴν τέλεσιν ὠρισμένων ἱεροπραξιῶν, συνισταμένων εἰς τὰ ἐξῆς: Προέβαινεν εἰς τὴν ἀνάδουσιν τοῦ ὕδατός της μὲ κλάδον δρυός, προκαλῶν κάποιαν ἐξάτμισιν καὶ δημιουργίαν πάχνης («ἀχλύος»), ἡ ὁποία ἤρχιζε νὰ μετατρέπεται ἐντὸς ὀλίγου καὶ βαθμηδὸν εἰς ὀμίχλην καὶ νέφος· καὶ αὐτὸ τελικῶς, εἰς βροχὴν. Βεβαίως πρὸς τοῦτο ἐπελέγετο ὁ κατάλληλος χρόνος, διότι πολλὰ ἀρχαῖα Ἱερά, ἰδίως ὄρεινά —ὅπως καὶ πρόκειται νὰ ἐκτεθῆ—, ἦσαν χῶροι μετεωρολογικοὶ καὶ εἶχον πρὸς τοῦτο ἐπιλεγῆ. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, τοιοῦτος χῶρος ἦτο πιθανῶς καὶ τὸ Λύκαιον καὶ τὸ ἀνασκαφὲν Ἱερόν. Ἡ σχέσις τοῦ Ἱεροῦ τούτου εἰδικώτερον καὶ τῶν ὡς ἄνω φαινομένων διεπιστώθη καὶ κατὰ τὴν ἀνασκαφικὴν περιόδον τοῦ 1969, ὅταν, μεσοῦντος τοῦ θέρους, πρὸς τὸ τέλος μιᾶς ὄλως αἰθρίας ἡμέρας, αἰφνιδίως ἐξέσπασε βροχοθύελλα. Κατόπιν δὲ συντόμου ἐκεῖ συγκεντρώσεως τῶν βροχοφόρων νεφῶν καὶ εἰς διάστημα περίπου 15', ἄνω τῶν τριάντα κεραυνῶν ἐπληξάν τὴν περὶ τὴν Ἱεράν πηγὴν περιοχὴν.

Φυσικὰ διὰ τὴν πρόκλησιν βροχῆς δὲν ἤρκει μόνον ἡ (τυχαία) ἀνάδουσις τοῦ ὕδατος τῆς ἱερᾶς πηγῆς. Ἀλλὰ συνεδουάζετο πιθανῶς καὶ μὲ ἄλλα τινὰ συμβαίνοντα εἰς τὸ Ἱερόν, συναγόμενα ἐξ ἄλλων, ἀντιστοίχων, ἀναφερομένων ἱεροπραξιῶν. Συνοπτικῶς ἡ ἀποψις αὐτή, ὅτι ὑπῆρχε καὶ κάποιος μηχανισμὸς, ἔχει ὡς ἐξῆς:

Εἰς τὴν ἀτμόσφαιραν, καὶ μάλιστα ὅχι μακρὰν τῶν μεσογειακῶν ἀκτῶν, παρατηρεῖται συχνὰ πυκνότης ὑδρατμῶν εἰς κατάστασιν θερμοδυναμικῆς ἀσταθείας (τῆς ἀτμοσφαίρας), πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἀναφέρεται

1. Βλ. ΚΑΡΔΑΡΑ ἑ.ἀ. Α.Ε. 1966 149 - 200, : οἱ ὁποῖοι ἐπενήργουν ὡς ἀγωγοὶ τοῦ ἠλεκτρικοῦ φορτίου.

2. *Αὐτόθι*.

3. ΠΑΥΣ. VIII 38,4.

εἰς τὴν παλαιότεραν βιβλιογραφίαν ὡς «σκοτεινὸς μηχανισμὸς»¹. Διὰ τοῦτο (καὶ δι' ὅσα ἄλλα ἐλέχθησαν συναφῆ) θεωροῦμεν πιθανὸν νὰ εἶχεν ἀποθησαυρισθῆ γινῶσις πολλῶν μετεωρολογικῶν φαινομένων (θερμοκρασίας, ὑγρασίας, ὑψομέτρου, βαρομετρικῆς πιέσεως, φορᾶς τῶν ἀνέμων καὶ ἀπνοίας κ.ἄ.) καὶ συγχρόνως ἢ γινῶσις καὶ τοῦ συνδυασμοῦ των, καθὼς καὶ ἡ γινῶσις τῆς σχετικῆς μὲ αὐτὰ μορφολογίας τοῦ ἐδάφους, εἰς παλαιὰ ὄρεινὰ Ἱερὰ κυρίως· καὶ νὰ ἦτο δυνατόν ἐπομένως νὰ διευκολυνθῆ μία —ἄλλως πως— ἀμφίβροχος βροχοπτώσις. Καὶ τοῦτο, διὰ τῆς χρησιμοποιοῦσας κυμάτων πιέσεως, κατόπιν κρούσεως μεταλλικῶν ἐπιφανειῶν. Ἐνάλογος καὶ ἐντελῶς ἐμπειρικὴ μέθοδος ἐχρησιμοποιεῖτο ἄλλωστε ἐπ' ἐσχάτων, ὑπὸ τῶν βροχοποιῶν : διὰ τυφειοβολισμῶν καὶ κανονιοβολισμῶν. Διὰ τοῦ τρόπου πάντως αὐτοῦ ἦτο δυνατόν νὰ διαταραχθῆ ἢ ὡς ἄνω θερμοδυναμικὴ ἀστάθεια τῶν (αἰωρούμενων) ὑδρατμῶν καὶ νὰ προκληθῆ βροχὴ ἢ ἀκόμη καὶ χιῶν.

Οἱ συνεχεῖς ἐπομένως δυνατοὶ θόρυβοι, καὶ δὴ κατόπιν κρούσεως μεταλλικῶν ἐπιφανειῶν, κυρίως εἰς (ὄρεινὰ) Μαντεῖα τοῦ Διὸς —ὅπως λ.χ. εἰς τὸ Λύκαιον ἢ εἰς τὴν Δωδώνην ἀλλὰ καὶ, ἐκ τῶν ἐκτεθέντων, καὶ εἰς τὸ ἀνασκαφὲν Ἱερόν—, οἱ ὅποιοι καὶ ἐχαρακτήριζον τὰ Ἱερὰ αὐτά, ὥστε ὁ θεὸς των νὰ ἀποκαλῆται εἰς αὐτὰ κύριος «τῶν κληδόνων» (= θορύβων)², εἶχον, σὺν τοῖς ἄλλοις, καὶ τὸν ὡς ἄνω πρακτικὸν σκοπὸν, ὁ ὅποιος ἦτο ἴσως καὶ ὁ πρωταρχικὸς των σκοπός.

Σημειοῦμεν ἐδῶ σχετικῶς ὅτι ἀπλοῖ συνήθως θόρυβοι, ὅπως λ.χ. πταρνίσματα καὶ τυχαίως ἀκουόμενα μεμονωμένα λέξεις, ἐλέγοντο ὁμοίως «κληδόνες» καὶ ἦσαν ἐπιδεκτικοὶ ἐρμηνείας, θεωρούμενοι ὡς θεῖα σημεῖα. Ἄλλ' οἱ θόρυβοι αὐτοὶ δὲν ἦσαν συνδεδεμένοι ἀποκλειστικῶς μὲ Ἱερὰ τοῦ Διὸς καὶ δὲν ἦσαν δυνατοὶ θόρυβοι, κατόπιν κρούσεως μεταλλικῶν ἐπιφανειῶν.

Τὴν σημασίαν πάντως τῶν ἐν λόγῳ θορύβων, εἰς περίοδον ἀνομβρίας κυρίως, ἐμαρτύρουν παραδόσεις καὶ θρυλοὶ, ἀναγόμενοι εἰς παλαιοτάτην ἐποχὴν. Μερικὰ παραδείγματα :

Εἰς τὴν Κρανῶνα τῆς Θεσσαλίας συνειθίζετο νὰ περιφέρουν τρέχουσαν χαλκίνην ἄμαξαν μὲ χαλκίνην ὑδρίαν ἐπ' αὐτῆς, ἢ ὅποια καὶ προεκάλει θόρυβον ὅμοιον μὲ τὸν θόρυβον τῆς βροντῆς. Ἡ περιφορὰ δὲ αὐτῆ

1. Βλ. R. HELLER, *Ass. Suisse électr.* 43 (1952), ἀρ. 7, 287 : obscure mécanisme.

2. Βλ. *R.E.* XVIII 1, 838.

ἐπιστεύετο ὅτι ἠκολουθεῖτο ὑπὸ βροχῆς¹. Νομίσματα δὲ τῆς πόλεως ἔφερον χάλκινα δοχεῖα ὡς σύμβολά της (πίν. 145α). Ἀντίστοιχον ἔθιμον, ἀναγόμενον εἰς τὴν προϊστορικὴν ἐποχὴν, ἦτο καὶ τὸ ἐξῆς: Εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Ὀλυμπίας (ἐπομένως πλησίον σχετικῶς καὶ τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ) ὑπῆρχεν ὁ θρυλός ὅτι ὁ μυθικὸς βασιλεὺς τῆς περιοχῆς Σαλμωνεὺς ἔσυρεν ὀπισθεν τοῦ ἄρματός του χαλκίνοὺς λέβητας, οἱ ὅποιοι ὁμοίως ἐθεωροῦντο ὅτι προεκάλουν θόρυβον, ὅμοιον μὲ τὸν θόρυβον τῆς βροντῆς, ἐνῶ λαμπάδες ριπτόμεναι ἐκ τοῦ ἄρματός του ἐμιμοῦντο τὴν ἀστραπὴν (κεραυνόν)².

Καὶ ἡ μία καὶ ἡ ἄλλη ὅμως τῶν διαδικασιῶν αὐτῶν συνήθως ἐρμηνεύονται ὡς εἶδος μαγείας, σχετιζομένης μὲ τὴν ἀλλαγὴν τοῦ καιροῦ³. Ἡ πρόκλησις ὅμως εἰδικῶς τῶν θορύβων διὰ τῆς κρούσεως μεγάλων χαλκίνων δοχείων καὶ κυμβάλων (πίν. 145β) ἔχει συνδυασθῆ ὑπὸ τῆς Simon⁴ μὲ ἔθιμον Β. Εὐρωπαϊκῶν λαῶν καὶ τὸ αὐτὸ ἔθιμον τῶν Β. Εὐρωπαϊκῶν λαῶν ἔχει συνδυασθῆ ὑπὸ τοῦ Piggot⁵ μὲ τὸ ἔθιμον τῆς παρουσίας χαλκίνων λεβήτων εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ ναοῦ τοῦ Σολομῶντος⁶, περιφερομένων συχνὰ ἐπὶ τροχῶν. Εἰς αὐτὰ τὰ παραδείγματα εἶναι δυνατόν σήμερον νὰ προστεθῆ καὶ τὸ ἐξῆς: σχέσις μεταξὺ ἀφ' ἑνὸς τῆς χαλκίνης κολοσσιαίας «θαλάσσης» (= ἀνοικτοῦ πελωρίου χαλκίνου δοχείου πλήρους ὕδατος τῆς αὐλῆς τοῦ αὐτοῦ ναοῦ, τοῦ Σολομῶντος, παρὰ τὸ ζεῦγος τῶν ὡς ἄνω πελωρίων ἐλευθέρων στύλων, ἐκ τῶν ὁποίων ἐκρέμαντο χάλκινα ἀλύσεις, μὲ ἀντίστοιχον πελώριον ἀνοικτὸν σκεῦος φερόμενον ἐπὶ ἀμάξης, κατὰ μαρτυρίαν Β. εὐρωπαϊκοῦ χαλκίνου εὐρήματος, διὰ τελετουργικοὺς σκοποὺς⁷.

Καὶ ἐκ πρώτης μὲν ὄψεως ἡ πρόκλησις (βροχῆς κατόπιν) κεραυνοῦ, ὑπὸ βασιλέων (ὅπως ὑπὸ τοῦ Σολομῶντος κατὰ τὰ ἐγκαίνια τοῦ ναοῦ τῆς Ἱερουσαλήμ) ἢ ἱερέων, ὅπως εἰς τὸ Λύκαιον, εἶχε πράγματι κάτι τὸ ὑπερβατικὸν εἰς τὰ ὅμματα τοῦ λαοῦ. Ἡ δὲ βροχὴ, συνυφασμένη κατ' ἄμεσον ὅλως τρόπον μὲ τὴν ἐπιβίωσιν τοῦ πληθυσμοῦ, ἀπετέλει παλαιόθεν ἀντικείμενον ἐμπειρικῆς μελέτης καὶ διὰ τοῦτο ἀπεθησαυρίζοντο γνώσεις δια-

1. ANTIG. KAP. Ἱστ. παρ. C 15, MILLER, F.H.G. 1, 242.

2. Περὶ αὐτῶν βλ. SIMON, ἔ.ἀ., Der frühe Zeus, 157 κ.έ. : R.E. XV 1414.

3. Βλ. καὶ SCHWABL ἔ.ἀ., 360.

4. Ἱμέσως ἔ.ἀ. Der frühe Zeus, 161 κ.έ.

5. *Ancient Europe* (1965), 181.

6. Χρον. Β 3.

7. PIGGOTT, Ἱμέσως ἔ.ἀ.

φόρων μηχανισμῶν πρὸς ἐξασφάλισίν της¹. Ἐγίνετο δὲ τοῦτο κυρίως εἰς τὰ (ὄρεινά) Ἱερά.

Εἰς τοὺς μηχανισμοὺς αὐτοὺς εἶναι δυνατὸν σήμερον νὰ προστεθῆ καὶ ὁ μηχανισμὸς τῆς κρούσεως μεταλλίνων ἐπιφανειῶν καὶ γενικῶς τῆς προκλήσεως δυνατῶν θορύβων, πρὸς διατάραξιν τῆς θερμοδυναμικῆς ἀσταθείας.

Εἰς τὰ πλαίσια λοιπὸν αὐτά, ἀλλὰ μὲ τὸν μανδύαν τελετουργιῶν, εἶναι δυνατὸν κατὰ ταῦτα νὰ ἐρμηνευθῆ καὶ ἡ χρῆσις τῶν χαλκίνων ἀσπίδων καὶ τυμπάνων, τὰ ὁποῖα εἰδικώτερον σχετίζονται μὲ τὸ (ὄρεινόν) Ἱερόν τοῦ Διὸς εἰς τὸ Ἱδαῖον τῆς Κρήτης, ἡ παρουσία τῶν ὁποίων μαρτυρεῖται καὶ ἐκ τῶν ἀρχαίων πηγῶν καὶ ἐκ τῶν εὐρεθέντων ἤδη πλουσίων ἀναθημάτων, εἰς τὰ ὁποῖα προστίθενται σήμερον συνεχῶς καὶ ἄλλα νέα εὐρήματα² ὑπὸ τοῦ Σακελλαράκη. Τὰ ἀντικείμενα ὅμως αὐτά, μὲ τὴν πάροδον τοῦ χρόνου, πιθανῶς ἀπέβαλον τελικῶς ὀλοσχερῶς τὸν ἀρχικόν των χαρακτῆρα καὶ ἀπὸ μιᾶς ἐποχῆς καὶ ἐξῆς διετήρησαν τὴν τελετουργικὴν των ιδιότητα μόνον.

Εἰς τὰ πλαίσια αὐτά, ἐξ ἄλλου, εἶναι δυνατὸν νὰ ἐρμηνευθῆ καὶ ἡ χρῆσις τῶν κυμβάλων εἰς τὰ ἐλληνικὰ Ἱερά γενικῶς. Ἐνδέχεται δὲ ὁ ἐν λόγῳ συνεχῆς θόρυβος ἐκ τῶν χαλκίνων δοχείων ἢ ἄλλων ἀντικειμένων εἰς τὰ ἀρχαῖα Ἱερά νὰ προεκάλεσε καὶ τὴν γνωστὴν ἀποστολικὴν ρῆσιν χαλκός εἰμι ἡχῶν καὶ κύμβαλον ἀλαλάζον.

Η ΙΕΡΑ ΠΗΓΗ ΚΑΙ ΟΙ ΚΑΘΑΡΜΟΙ

Εἰς τοὺς ὡς ἄνω μηχανισμοὺς βασικὸν στοιχεῖον ἀπετέλει συχνὰ ἡ ὑπαρξις κάποιου ὑπεργείου ἢ ὑπογείου ὕδατοφόρου ρεύματος, ἀπὸ κοινοῦ μὲ τὴν κατάλληλον ὑφὴν τοῦ ἐδάφους, τὸ ὁποῖον καὶ συνετέλει εἰς τὴν ἔλξιν τῶν κεραυνῶν τῶν πλησίον διερχομένων νεφῶν καὶ ἐν πάσῃ περιπτώσει εἰς τὴν παραβίασιν τῆς ἀτμοσφαιρικῆς ἀσταθείας (βλ. ἀμέσως ἄνωτ.) καὶ τὴν πρόκλησιν βροχῆς.

Ἡ ὑπαρξις τῆς Ἱερᾶς πηγῆς μαρτυρεῖται εἰς τὸ ἀνασκαφέν Ἱερόν (πίν. 98) ἐπὶ τῆς ὑπερκειμένης τούτου κλιτύος, τῆς Νεραϊδόρραχης, ὑπὸ

1. Βλ. περὶ αὐτῶν καὶ ΚΑΡΔΑΡΑ, ἔ.ἀ., Α.Ε. 1966, 149 - 200.

2. Π.Α.Ε., 1983, (1986) Β, 415 - 500.

τὴν ὁποῖαν ὑπάρχει καὶ τὸ σπήλαιον, ὅπου συγκεντροῦται τὸ μέγιστον μέρος τῶν ὑδάτων τῶν πηγῶν τοῦ Ἄρσενος ποταμοῦ. Ἡ παρουσία ἱερᾶς πηγῆς ἦτο, ἐξ ἄλλου, ἔντονος εἰς πλεῖστα Ἱερά, κυρίως διὰ λόγους καθαρμοῦ, ἀλλὰ εἰς ὀρεινά Ἱερά τοῦ Διὸς συνεδυάζετο καὶ μὲ τὸν ὡς ἄνω μηχανισμόν.

Ἐκ τῶν ἀρκαδικῶν Ἱερῶν τὸ σημαντικώτερον διὰ τὴν πηγὴν τοῦ ἦτο τὸ Ἱερόν τοῦ Λυκαίου Διός, ὅπου, κατὰ τὸν Πausανίαν¹, τοῦ κυρίως Ἱεροῦ ὑπερέκειτο ἡ πηγὴ του, ὅπως καὶ εἰς τὸ ἀνασκαφὸν Ἱερόν. Ἡ πηγὴ αὐτὴ ἐλέγετο Ἄγνῳ καὶ τὸ ὄνομά της ἦτο δηλωτικὸν κάποιων εἰς αὐτὴν ἢ δι' αὐτῆς (τῶν ὑδάτων της) τελετουργιῶν, καθαρμοῦ καὶ ἐξαγνίσεως. Ἀλλὰ εἶχεν, ἐπὶ πλεόν, καὶ τὸ ἐξῆς ἰδιαίτερον γνῶρισμα, συνδεόμενον μὲ τὴν πρόκλησιν βροχῆς. Εἰς τὴν πηγὴν αὐτὴν μετέβαινε ὁ ἱερεὺς τοῦ Διὸς (ἐπὶ κεφαλῆς πομπῆς) εἰς περίπτωσιν ἀνομβρίας καὶ προσηύχετο· ἀκολούθως δὲ ἐτάραζε τὰ ὕδατά της καὶ αὐτομάτως ἐδημιουργοῦντο τότε ὕδατμοί, σχηματίζοντες ἐν συνεχείᾳ νέφη, μετατρέπομενα μετ' ὀλίγον εἰς βροχὴν. Ἀντίστοιχος ἱεροπραξία —χωρὶς ὅμως νὰ ἀναφέρεται ἱερά πηγὴ— ἐγένετο, κατὰ τὸν Πausανίαν², καὶ εἰς τὸ ὄρος Ἀραχναῖον τῆς Ἀργολίδος, ὅπου ἐλατρεύετο ὁ Ζεὺς —καὶ ἡ Ἥρα, ἔχουσα ὑποκαταστήσει τὴν Ἀφροδίτην (βλ. ἄνωτ.). Εἰς τὸ Ἱερόν δὲ αὐτὸ ἐγένετο θυσία εἰς περίπτωσιν ἀνομβρίας. Ἀλλὰ ἄγνῃ θεὸς καὶ ἄγνῃ Ἀφροδίτῃ ἐλέγετο καὶ ἡ Συρία θεά³.

Ὡς μέσον καθαρμοῦ, ἐξ ἄλλου, ἡ πηγὴ διεδραμάτιζε σπουδαῖον ρόλον, τόσον εἰς ἑλλαδικὰ Ἱερά, καὶ μάλιστα τοῦ Διός, ὅσον καὶ μὴ ἑλλαδικά.

Εἰς τὴν Ἰθώμην⁴ ἔφερον καθημερινῶς ὕδωρ ἐκ τῆς πηγῆς τοῦ ἐκεῖ γνωστοῦ Ἱεροῦ τοῦ Διός, διὰ λουτρά. Εἰς δὲ τὴν Δωδώνην, ὅπου τὸ γνωστὸν Ἱερόν τοῦ Διὸς ἐπίσης καὶ τῆς Διώνης, αὐτὸς μὲν ἐκαλεῖτο ἐκ τῆς πηγῆς Νάϊος καὶ αὐτὴ Νάϊα.

Σημαντικὸν εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι εἰς τὸ Ἱερόν καὶ Μαντεῖον Ἄμμωνος Διὸς εἰς τὴν Λιβύην ἡ ἱερά πηγὴ του συνεδέετο μὲ τὴν «ἀγνείαν»⁵. Δεδομένου δὲ ὅτι τὸ ὄνομα τῆς πηγῆς τοῦ Ἱεροῦ τοῦ Λυκαίου ἦτο Ἄγνῳ (βλ. ἄνωτ.), κάποια σχέσις πρέπει νὰ ὑπῆρχεν εἰς τὴν ὀνομασίαν αὐτὴν καὶ τοὺς δι' αὐτῆς ἐξαγνισμούς. Σημαντικὸν ἐπίσης εἶναι ὅτι Ἄγνῳ

1. VIII 38,3.

2. II 25,10.

3. WILL, *Le sanctuaire de la déesse syrienne* (1985).

4. ΠΑΥΣ. IV 33,1.

5. ΣΤΡΑΒ. XVI 50,3.

ἐλέγετο καὶ ἡ κρήνη εἰς τὸ Ἱερὸν τῆς Ἀνδανίας κατὰ τὴν μνημονευθεῖσαν ἐπιγραφὴν. Τὸ δὲ ὕδωρ αὐτῆς διωχετεύετο, δι' ὀχετῶν ροῆς, πιθανῶς ὅπως περίπου καὶ εἰς τὸ ἀνασκαφέν Ἱερὸν.

Εἰδικιώτερον ὅμως ἢ Ἱερὰ πηγὴ τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ παρουσιάζει ὁμοιότητα πρὸς τὴν πηγὴν τοῦ Λυκαίου Διός, καθότι ὑπέγκειται τοῦ Ἱεροῦ. Τὸ πρὸ αὐτῆς δὲ ἄλλοτε ἀπλοῦν κρηνικὸν κτίσμα διηυκόλυνε τὴν συγκέντρωσιν τοῦ πηγαίου ὕδατος, προτοῦ τοῦτο διοχετευθῆ ὑπογείως, διὰ τοῦ ἀγωγοῦ· καὶ παρεῖχε τὴν δυνατότητα ἱεροπραξιῶν εἰς αὐτὸ (βλ. καὶ κατωτ.), ὅπως καὶ εἰς τὴν εἰς τὸ Ἱερὸν τοῦ Λυκαίου Διός πηγὴν. Σημειοῦμεν ὅτι ἡ πηγὴ αὐτή, ἡ «Ἄγνώ» τοῦ Λυκαίου, δυνατὸν νὰ συνεδέετο —καὶ κατὰ τοῦτο— μὲ τὴν γνωστὴν πηγὴν τοῦ Ἱεροῦ τῶν Δελφῶν, τὴν «Κασταλίαν». Καὶ τοῦτο, διότι, ἂν τὸ ὄνομα αὐτῆς σχετισθῆ ἐτυμολογικῶς μὲ τὴν (ΙΕ) λατινικὴν λέξιν «caste» (= ἄγνως), τότε καὶ ἡ δελφικὴ αὐτὴ πηγὴ δυνατὸν ὁμοίως νὰ ἐνταχθῆ εἰς μίαν καὶ τὴν αὐτὴν παλαιότητα παρὰδοσιν ἐξαγνισμού δι' ἱεροῦ νάματος κάποιου Ἱεροῦ.

Ἄλλὰ μὲ τοὺς Δελφούς παρουσιάζει καὶ ἄλλην εἰδικιώτεραν σχέσιν ἡ πηγὴ τοῦ ἀνασκαφέντος ἀρκαδικοῦ Ἱεροῦ. Τοῦτο, διότι ναὶ μὲν μαρτυρεῖται εἰς τὸ δελφικὸν Ἱερὸν ἡ ὑπαρξίς τῆς ὡς ἄνω πηγῆς (τῆς Κασταλίας), ἡ ὁποία, ὡς γνωστὸν, ἐχρησιμοποιεῖτο ὑπὸ τῆς Πυθίας¹, ἀλλὰ, διὰ τὸν αὐτὸν σκοπὸν, καὶ ἀντὶ τῆς Κασταλίας, ἐχρησιμοποιεῖτο καὶ ἡ Κασσωτίς πηγὴ. Διὰ τὴν πηγὴν αὐτὴν ὁ Πausanίας² ἀναφέρει τὰ ἀκόλουθα: Ἰουσι δὲ ἐπὶ τὸν ναόν, μετὰ τοῦ λίθου τὴν θεάν ἐστὶν ἡ Κασσωτίς καλουμένη πηγὴ... ταύτης τὸ ὕδωρ δυόμενον κατὰ γῆς, καὶ ἐν τῷ ἀδύτῳ τοῦ θεοῦ, τὰς γυναῖκας μαντικὰς ποιεῖ. Κατὰ τὴν γνώμην, ἐν τούτοις, τοῦ εἰδικοῦ ἐπὶ τοῦ θέματος ἐρευνητοῦ³, τὸ ὕδωρ τῆς Κασσωτίδος δὲν εἰσῆρχετο εἰς τὸν ναόν.

Ἄλλ' εἰς τὸ ἀνασκαφέν Ἱερὸν τὸ ἱερὸν ὕδωρ διὰ τοῦ ἀγωγοῦ διήρχετο παρὰ τὸ Ν. οἴκημα (μέγαρον) καὶ εἰσῆρχετο εἰς τοὺς δύο διαδρόμους τοῦ κτηρίου. Δὲν εἰσῆρχετο ὅμως εἰς τὸ τελεστήριον (μέγαρον ἐπίσης). Ἄλλ' εἰς τὸ τελεστήριον εὑρέθη μολύβδινος σωλὴν⁴ (πίν. 124β) μὲ περιχέλωμα κατὰ τὸ ἄκρον του, ὥστε δυνατὸν νὰ ὑπῆρχεν ἐκεῖ κάποια

1. Βλ. ΣΧΟΛ. *Εὐρ. Φων.* 222 - 24.

2. ΠΑΥΣ. X 24, 7.

3. POUILLOUX, *Enigmes de Delphes*, 92 κ.έ.

4. Ἄρ. 421.

μικρὴ (κινητὴ ;) δεξαμενὴ μὲ ἀπόθεμα ἱεροῦ ὕδατος, χρησίμου πρὸς χρησιμότητα. Καὶ δεξαμενὴ μὲν τοιαύτη δὲν εὑρέθη εἰς αὐτό. Εὑρέθησαν ὅμως σπαράγματα μεγάλων διαστάσεων πηλίνου σκεύους (πίθου ;).

Εἰς δὲ τὴν πρώτην περίπτωσιν, τοῦ τριπλοῦ οἰκήματος, τὸ ἱερὸν ὕδωρ φαίνεται ὅτι ἐξυπηρέτει δύο σκοπούς :

Ἐν πρώτοις, φαίνεται ὅτι, ὅπως κατήρχετο, ἀποτόμως, εἰς αὐτό, διὰ πηλίνου φρεατίου πιθανῶς —ὁ χῶρος ἐκεῖ ἔχει ὑποστῆ καταστροφὴν, κατὰ τὴν Ἰ.Α. (ὀπισθίαν) πλευρὰν τοῦ Ν. οἰκήματος—, ἦτο κατὰ ταῦτα προσιτὸν εἰς τὸ χρησιμοδοτοῦν ἄτομον εἰς τὸν χῶρον αὐτὸν (βλ. κατωτ.): τὸν τοῦ ἀνωγείου του, διότι ὁ κατώγειος χῶρος του ἦτο κατὰ τὴν πλευρὰν αὐτὴν (Ἰ.Α.) κλειστός. Μὲ ἄλλους λόγους, τὸ ὕδωρ αὐτό ἦτο προσιτὸν, καίτοι *δυσόμενον* κατὰ γῆς, κατερχόμενον πλησίον τοῦ χώρου, ὅπου «ἐμαντεύοντο» εἰς τὸ μέγαρον αὐτό (βλ. κατωτ.) —ὅπως συνέβαινε καὶ εἰς τοὺς Δελφούς.

Η ΔΕΞΑΜΕΝΗ

Ἐξ ἄλλου, συνεχίζον τοῦτο περαιτέρω τὴν διαδρομὴν του, διὰ τῶν δύο διαδρόμων τοῦ κτηρίου αὐτοῦ, φαίνεται ὅτι κατέληγεν εἰς κάτωθεν καὶ πρὸ τῆς αὐλῆς αὐτοῦ δεξαμενὴν. Εἰς αὐτὴν δὲ ὑποθέτομεν ὅτι ἐγίνοντο οἱ καθαρμοὶ τῶν προσκυνητῶν μὲ σκοπὸν τὸν ἐξαγνισμόν, «ἀγνείαν», ἢ ὅποια ἐχαρακτήριζε καὶ ἄλλου Ἰεροῦ τὴν πηγὴν. Τοῦ Ἰεροῦ τούτου, τῆς Ἰ.Α. (ὀπισθίαν) πλευρὰν τοῦ Ν. οἰκήματος, οἱ λουόμενοι ἐντὸς δεξαμενῆς, κατὰ τὸ τυπικόν του, ἐκαλοῦντο *κατακλυζόμενοι*. Καὶ τοῦτο ἀνακαλεῖ εἰς τὴν μνήμην τὸ ἤδη ἀναφερθὲν ἔθιμον εἰς τὴν Πάφον τῆς Κύπρου, τὸ ὅποιον, προερχόμενον, μαζὶ μὲ τὸ ὄνομά του, ὅπως φαίνεται, ἐκ τῆς ἀρχαιότητος, ἔχει μεταχριστιανικῶς μετατεθῆ εἰς τὴν ἐορτὴν τῆς Ἰ.Α. (ὀπισθίαν) πλευρὰν τοῦ Ν. οἰκήματος, ὑποκαταστήσασαν τὴν ἀρχαίαν ἐορτὴν τῆς θεᾶς (βλ. ἀνωτ.). Κατὰ τὸ ἔθιμον αὐτό, ομάδες, ἐποχοῦμεναι ἀμαξῶν, περιέρχονται τὸν χῶρον καὶ κατακλύζουν τὰ πάντα δι' ὕδατος, διὰ τὸ καταλήξουν εἰς τὴν θάλασσαν καὶ νὰ λουσθῶν ὁμαδικῶς. Τὸ Κυπριακὸν αὐτὸ ἔθιμον λέγεται «κατακλυσμός». Κάτι ἀνάλογον θὰ πρέπη ἐπομένως νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ἐγίνετο καὶ εἰς τὴν δεξαμενὴν τοῦ ἀνασκαφέντος Ἰεροῦ, πρὸ τοῦ τριπλοῦ οἰκήματος αὐτοῦ, ἢ ὅποια καὶ ὑπεκαθίστα τὴν θάλασσαν (καὶ ἀντιστρόφως).

Καὶ ἔχει μὲν εὑρεθῆ μέρος λιθίνου περιρραντηρίου (πίν. 75α, 87ε) ἀνωθεν τῆς αὐλῆς τοῦ Β. διαδρόμου, ἦτοι λεκάνης, ὥστε εἶναι δυνατὸν νὰ ὑποστηρικθῆ ὅτι τὸ ἐκ τοῦ διαδρόμου αὐτοῦ ἱερὸν ὕδωρ κατέληγεν εἰς αὐτό· καὶ ὅτι

εἰς ἀντίστοιχον περιρραντήριον κατέληγε τὸ ὕδωρ τοῦ ἐτέρου (N.) διαδρόμου. Τὸ ἐν λόγῳ περιρραντήριον ὅμως εὐρέθη πολὺ ὑψηλότερον τῆς ὑποτιθεμένης θέσεώς του. Ἐξ ἄλλου, τοιαῦτα περιρραντήρια, λίθινα ἢ πήλινα, εὐρίσκοντο πρὸ τῆς εἰσόδου ναῶν καὶ ἄλλων συναφῶν κτηρίων καὶ μέρος δὲ ὁμοίου λιθίνου περιρραντηρίου (πίν. 75β) εὐρέθη καὶ εἰς τὸν χῶρον πλησίον τοῦ ναοῦ. Ἐχρησιμοποιοῦντο δὲ συνήθως πρὸς νίψιν, τῶν χειρῶν ἰδίως, καὶ ἀποβολὴν τοῦ ρύπου, πρὸ τῆς εἰσόδου εἰς τὸν ἱερὸν χῶρον¹. Τὴν ὕπαρξιν ἐπομένως τῆς δεξαμενῆς πρὸ καὶ κάτωθεν τῶν αὐλάκων τῆς αὐλῆς τοῦ κεντρικοῦ κτηρίου καὶ τῶν διαδρόμων (τοῦ τριπλοῦ οἰκήματος)— δὲν ἀντιμάχεται ἡ εὔρεσις τοῦ περιρραντηρίου αὐτοῦ. Τὴν ὕπαρξιν τῆς, ἐξ ἄλλου, συνιστᾶ ἀφ' ἑνὸς ἢ ἀνηλεῆς καταστροφή τοῦ χώρου αὐτοῦ (ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν) καὶ τὸ πλῆθος τῶν λιθοπλίνθων οἱ ὅποιοι ἔχουν κατολισθήσει κάτωθεν αὐτοῦ· καὶ ἀφ' ἐτέρου, ἡ σύνδεσις τῶν ὀμαδικῶν λουτρῶν μετὰ τὴν ἑορτὴν τοῦ θερινοῦ ἡλιοστασίου καὶ τὴν λατρείαν τῆς Ἀφροδίτης. Ἀναφέρονται δὲ ἡ μετὰ τὸ ὄνομα τῆς θεᾶς, ὡς «λουτρά» (τῆς Ἀφροδίτης), ὅπως: εἰς τὴν Κόρινθον, τὰ Τέμπη καὶ αὐτὴν τὴν Πάφον· ἢ καὶ μετὰ τὸ ὄνομα τῆς Ἑλένης («λουτρά» τῆς Ἑλένης) πλησίον τῶν Κεγχρεῶν. Γνωστὴ ἦτο ἐπίσης ἡ χρῆσις λουτρῶν εἰς αὐτὴν ταύτην τὴν λατρείαν τῆς θεᾶς εἰς τὴν Σικυῶνα², ὅπου ὑπῆρχε καὶ εἰδικὴ ἰέρεια «λουτροφόρος» διὰ τὸν σκοπὸν αὐτόν.

Ὁ ἐξαγνισμὸς δὲ αὐτός, δι' ἱεροῦ ὕδατος, πόρρω ἀπεῖχε τοῦ νὰ ἦτο χθονίας προελεύσεως. Καὶ εἶναι ἀπορίας ἄξιον, ἐπὶ τοῦ προκειμένου, διατί τὰ λουτρά θεωροῦνται γενικῶς ὑπὸ τῶν νεωτέρων ἐρευνητῶν ὡς χθονίας ὑποστάσεως. Ἡ πηγὴ τῶν ὀρεινῶν αὐτῶν Ἱερῶν, ἰδιαιτέρως ἡ ἐντὸς δρυμῶν, συχνὰ σχετιζομένη μετὰ καιρικὰ φαινόμενα—καὶ τὰς θεότητας, αἱ ὁποῖαι διεῖπον αὐτά, ἦτοι: τοῦ ἡμερησίου φωτός, τοῦ κεραυνοῦ καὶ τῆς βροχῆς, καὶ τῆς διὰ τούτων ἀνανεώσεως τῆς φύσεως— δὲν ἦτο δυνατόν νὰ εἶχε χθόνιον χαρακτῆρα. Ὁ διὰ τοῦ ὕδατος τῆς καθαρμὸς τῶν λατρευτῶν ἐπομένως ἀπέβλεπε μᾶλλον εἰς ἕνα σωματικὸν καὶ πνευματικὸν συγχρόνως καθαρμόν, διὰ τὴν προσέγγισιν τοῦ θείου καὶ τὴν ὑπ' αὐτοῦ ἐνδυνάμωσίν των ἐν συνεχείᾳ.

Κατὰ ταῦτα καὶ ἡ φύσις τῶν θεοτήτων τοῦ Ἱεροῦ ἄλλους καὶ τῆς Ἀνδανίας (λύκου δρυμός), μὴ κατονομαζομένων εἰς τὴν ἐπιγραφὴν, δυνατόν

1. M. FARNELL, *The Ritual of Religion*, 130 κ.έ.

2. HAYES. II. 10,5.

νά προσήγγιζε μᾶλλον τὴν φύσιν τῶν ὡς ἄνω οὐρανίων θεοτήτων καὶ ὄχι τῶν χθονίων, καίτοι κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς ἰδρύσεως τῆς ἐπιγραφῆς καὶ τῆς ἀναδιοργανώσεως τοῦ κανονισμοῦ τοῦ Ἱεροῦ τοῦ ἄλλους τούτου εἶχεν ἐπέλθει εὐρύτατος συγκερασμός των¹.

MANTIKOS ΜΗΧΑΝΙΣΜΟΣ

Ὅπως συνέβαινε καὶ εἰς διάφορα ἄλλα γνωστὰ ἑλληνικὰ Μαντεῖα, ὅπου τὸ ὕδωρ τῆς πηγῆς, ἀπετέλει «μαντικὸν νάμα» (βλ. κατωτ.), ὑποθέτομεν ὅτι τὸ αὐτὸ θὰ συνέβαινε καὶ εἰς τὸ ἀνασκαφέν Ἱερόν καὶ Μαντεῖον. Εἰς τοῦτο ὅμως ἔχομεν καὶ ἓνα πρόσθετον ἴσως τρόπον :

Ἡ αὐλαξ τοῦ Ν. διαδρόμου τοῦ τριπλοῦ οἰκήματος συνεδέθη, ὀλίγον πρὸ τῆς ἐξόδου τῆς εἰς τὴν αὐλὴν, μὲ μίαν ἄλλην, βραχεῖαν, ὁμοίων διαστάσεων μὲ αὐτήν, καθέτως δὲ ἐρχομένην. Ἡ μικρὰ αὐτὴ αὐλαξ (πίν. 84) ἤρχιζεν ἐκ τοῦ παρακειμένου μεσοτοίχου —μεταξὺ τοῦ διαδρόμου τούτου καὶ τοῦ Ν. ἄκρου τοῦ κεντρικοῦ οἰκήματος— καὶ εἶχεν ἐμφανῆ ρῦσιν πρὸ τὴν αὐλακα τοῦ (Ν.) διαδρόμου. Εἶχε δὲ κατασκευασθῆ εἰς κάποιαν μεταγενεστέραν φάσιν, πιθανῶς κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴν ἐποχὴν, ἐπὶ τόπου καὶ μὲ ἀμβλὺ ἐργαλεῖον. Προφανῆς σκοπός τῆς ἦτο νὰ ἐχύνετο κάποιον ὑγρὸν εἰς αὐτήν, τὸ ὅποῖον καὶ νὰ ἀνεμειγνύετο ἀκολούθως μὲ τὸ ἱερὸν ὕδωρ τῆς πηγῆς, τὸ ὅποῖον ἔρρεε εἰς τὴν αὐλακα τοῦ διαδρόμου.

Δυστυχῶς τὸ δάπεδον τοῦ παρακειμένου ἄκρου τοῦ κεντρικοῦ οἰκήματος ἔχει ὀλόκληρον καταστραφῆ. Ἄλλ' ὑποθέτομεν ὅτι ἡ ὡς ἄνω μικρὰ αὐλαξ θὰ ἐξετείνετο, διὰ τινος προεκτάσεώς τῆς ὑπὸ τὸν τοῖχον, εἰς τὸ ὡς ἄνω ἄκρον του· καὶ τὸ ὑγρὸν θὰ ἐχύνετο ἐκεῖ. Τὶ εἶδους δὲ ὑγρὸν ἦτο τοῦτο, εἶναι ἄγνωστον. Ἴσως ἦτο οἶνος, αἷμα, μῦρον ἢ φάρμακον.

Εἰς τὸν μηχανισμόν πάντως αὐτὸν εἶναι δυνατὸν νὰ διαγνωσθῆ κάποια ὁμοιότης μὲ τὸν μηχανισμόν τοῦ μικροῦ «μαντικοῦ» κτηρίου εἰς τὴν Κόρινθον². Ἐξ αὐτοῦ δὲ ἔχει προταθῆ, ὑπὸ τοῦ Elderkin³, ὅτι ἡ Πυθία ἀπέκτα θεοληψίαν (εἰς τοὺς Δελφούς), ἀφοῦ ἔπινεν ἐνωρίτερον κρᾶμα ὕδατος καὶ οἴνου. Ὑπὸ τοῦ Farnell⁴ ὅμως ἔχει ὑποστηρικθῆ ὅτι τὴν θεο-

1. Βλ. σελ. 97.

2. *Hesperia* 10 (1941), 128 κ.ε. Περὶ τῶν διαφόρων ἐρμηνειῶν, αἱ ὁποῖαι ἔχουν προταθῆ δι' αὐτό, βλ. κυρίως BRONEER *Hesperia* 11 (1942), 151.

3. *Hesperia* 10(1941), 128 - 29.

4. *The Gulfs of the Greek States*, III 11 - 12.

ληψίαν ἀπέκτα ἡ Πυθία, ἀφοῦ ἔπινε προηγουμένως κρᾶμα ὕδατος καὶ αἵματος τοῦ θυσιασθέντος ζώου. Τοῦτο, διότι, κατὰ πληροφορίαν τοῦ Πλινίου¹ ἀντίστοιχον ἔθιμον ὑπῆρχεν εἰς τὸ Μαντεῖον τῶν Αἰγῶν τῆς Ἀχαΐας, ὅπου ἡ μάντις ἔπινεν αἷμα ἐκ τοῦ θυσιασθέντος ζώου, πρὸ τῆς χρησιμοδοσίας της. Ἐξ ἄλλου, κατὰ πληροφορίαν τοῦ Πausανίου², καὶ εἰς τὸ Ἄργος, ἡ προφῆτις τοῦ Μαντείου τοῦ Πυθίου Ἀπόλλωνος ἔπινεν ὁμοίως αἷμα ἐκ τοῦ θύματος, τὸ ὁποῖον ἦτο ἀμνός.

Δὲν ἀποκλείεται μία παραπλησία χρησιμοποίησις τοῦ ἐν λόγῳ μηχανισμοῦ, τῆς ἀναμείξεως δηλονότι τοῦ ἱεροῦ νάματος τῆς πηγῆς τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ μὲ κάποιον ἄλλο ὑγρὸν, πρὸς ἀπόκτησιν μαντικοῦ ἐνθουσιασμοῦ (περὶ τοῦ ὁποῖου βλ. κατωτ.). Δυνατὸν ὅμως ἡ ἀνάμειξις αὐτῆ νὰ εἶχε καὶ ἄλλον, μαντικὸν ἐπίσης, σκοπὸν : Ἀναλόγως τοῦ ἀν ἐχύνετο ἄλλο ὑγρὸν ἢ ὄχι εἰς τὴν μικρὰν αὐλάκα (ἀν δηλαδὴ τὸ ἱερόν νάμα τῆς αὐλάκος τοῦ διαδρόμου ἐξήρχετο ἀναμειγμένον μὲ ἄλλο ὑγρὸν ἢ ὄχι), παρείχετο τότε ἡ δυνατότης μιᾶς θετικῆς ἢ μιᾶς ἀρνητικῆς (ἢ τἀνάπαλιν) ἀπαντήσεως εἰς ὑποβληθεῖσαν ἐρώτησιν πρὸς τὸ Μαντεῖον Παρείχετο δηλαδὴ ἡ δυνατότης σαφοῦς ἀπαντήσεως εἰς μίαν ἐρώτησιν δυσχελεῖ (ὅπως ἦτο «λώιον καὶ ἄμεινον» ἢ «ὄναιον καὶ ὠφέλιμον»), (βλ. ἀνωτ.).

Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ὁ μηχανισμὸς αὐτὸς θὰ ἐλειτούργει εἰς τὰ πλαίσια τῆς κληρομαντείας καὶ τῆς οἰωνιστικῆς μᾶλλον καὶ ὄχι τῆς μαντικῆς.

Οὕτως ἢ ἄλλως ὅμως τὴν σημασίαν τοῦ ἱεροῦ νάματος διὰ μαντικούς σκοποὺς εἰς τὸ ἀνασκαφέν Ἱερόν μαρτυρεῖ καὶ ἡ πλήρης καταστροφή τῆς Ἱερᾶς πηγῆς ἀλλὰ καὶ τοῦ ὑπογείου ἀγωγοῦ της, καὶ κατὰ τὴν ἀρχὴν του καὶ πλησίον τοῦ τέρματός του, καθὼς καὶ προτοῦ εἰσέλθῃ ἐντὸς τῶν διαδρόμων τοῦ τριπλοῦ οἰκήματος (πρὸς Ἀ. αὐτοῦ) ἀλλὰ καὶ μετὰ τὴν ἐξοδὸν του ἐξ αὐτῶν, ὅπου καὶ ἡ δεξαμενὴ (πρὸς Δ.). Διὰ τῆς καταστροφῆς αὐτῆς τότε ἐσίγησε, τρόπον τινά, ὀλοσχερῶς ἡ μαντικὴ αὐτῆ πηγὴ, ὅπως συνέβη καὶ εἰς ἄλλα μεγάλα Ἱερά καὶ Μαντεῖα³ : *σεσίγηται γοῦν ἡ Κασταλία πηγὴ καὶ Κολοφῶνος ἄλλη πηγὴ καὶ τὰ ἄλλα ὁμοίως τέθηκε νάματα μαντικά*⁴.

1. XXVIII, 147.

2. II 24,1.

3. Βλ. ΚΑΗΜ. ΑΛΕΞ., (2ος - 3ος αἰ. μ.Χ.) *Προτρ.* II 11,1.

4. Πβλ. καὶ ΕΥΣΤ. Πρ. II 3,2. Περὶ τοῦ γνωστοῦ δελφικοῦ χρησμοῦ (*εἶπατε τῷ βασιλεῖ... οὐ παγὰν λαλέουσιν*) βλ. ΛΑΜΨΙΔΗΝ, *Πλάτωνα* (1957). BOWRA, *Hermes* 87 (1959).

Σημαντικοὶ χώροι λατρείας καὶ μαντείας εἰς τὸ ἀνασκαφέν Ἱερὸν ἦσαν, ὅπως ἤδη ἀνεφέρθη: ὁ βωμός, τὸ τελεστήριον ὅπου ὁ τρίπους καὶ ἡ ἐσχάρα· καὶ τὸ τέμενος μὲ τὸν ναὸν ὅπου ὁ ὀμφαλὸς καὶ ὁ ἐλεύθερος στῦλος· καθὼς καὶ τὸ τριπλοῦν οἶκημα, (B. N. κεντρικόν) ὅπου: α) ἡ δρυς· β) ἡ στήλη· γ) αἱ δίδυμοι αὐλακες τοῦ ἱεροῦ ὕδατος. Τὸ οἶκημα τοῦτο ἀτυχῶς κατὰ μέγα μέρος ἔχει ὑποστῆ καταστροφῆν. Εἰδικώτερον: ἡ μία πτέρυξ (τὸ B. οἶκημα αὐτοῦ), ἔχουσα πρὸ αὐτῆς τὴν δρυῖν, κατεστράφη ὀλοσχερῶς σχεδὸν (ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν)· καὶ μαζὶ τῆς κατεστράφη καὶ ὁ παρακείμενος (B.) διάδρομος καὶ τὸ συνεχόμενον B. μέρος τοῦ κεντρικοῦ οἰκήματος. Ἐσώθη δὲ τὸ N. μέρος τοῦ οἰκήματος τούτου καὶ ὁ παρακείμενος (N.) διάδρομος, ὡς καὶ ἡ συνεχομένη μὲ αὐτὸν ἑτέρα πτέρυξ (τὸ N. οἶκημα).

Ποία ἡ διάκρισις τοῦ τελεστηρίου καὶ τοῦ τριπλοῦ οἰκήματος, ἀπὸ ἀπόψεως λειτουργικῆς, δὲν εἶναι εὐκόλον ἐκ πρώτης ὄψεως νὰ διαπιστωθῆ. Ἐπὶ τῇ βάσει ὅμως ὠρισμένων στοιχείων, εἶναι δυνατὸν βαθμηδὸν νὰ ἐξαχθοῦν σχετικὰ συμπεράσματα.

Κατ' ἀρχὴν, ἡ παρουσία τοῦ ἱεροῦ τρίποδος εἰς τὸ τελεστήριον, πλησίον τῆς ἐσχάρας, καὶ ἡ ἐκεῖ τέλεισις (κοινῶν) ἱερῶν δείπνων φαίνεται ὅτι ὠφείλετο ἀρχικῶς εἰς ἐπικρατοῦν ἔθιμον συνεστιάσεων, κατὰ τὴν μεγάλην ἑορτὴν τῆς θεᾶς κυρίως. Ἐνισχυθὲν ὅμως, σὺν τῷ χρόνῳ, κατόπιν ἴσως καὶ κάποιας ἐπιδράσεως ἐκ τοῦ δελφικοῦ Ἱεροῦ, τὸ ἔθιμον τοῦτο συνεδυσάσθη καὶ μὲ χρησιμοδότησιν. Κατὰ ταῦτα, τὸ τοπικὸν τοῦτο ἀρκαδικὸν τυπικόν, τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ, κορυφούμενον κατὰ τὴν ἐν λόγῳ ἑορτὴν διὰ μυστικῶν συνεστιάσεων, συνέπιπτεν ἐν μέρει τελικῶς καὶ μὲ τὸ δελφικὸν τυπικόν. Τοῦτο ἄλλωστε εἶχε δεχθῆ, ἀπὸ τινος χρόνου, καὶ χθόνια (διονυσιακὰ) στοιχεῖα. Ἀλλὰ χθόνια στοιχεῖα εἶχε δεχθῆ (βλ. καὶ ἀνωτ.) καὶ τὸ τυπικόν τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ, ἐκ πλησιοχώρων καὶ μὴ, Δ. πελοποννησιακῶν πάντως, Ἱερῶν, τῶν «Μεγάλων θεῶν» κυρίως.

Ἐξ ἄλλου, ἀπὸ τὴν θέσιν καὶ τὴν κατεύθυνσιν τῆς Ἱερᾶς πλακοστρώτου ὁδοῦ φαίνεται ὅτι αἱ ἐπίσημοι καὶ μετὰ χρησμῶν πιθανῶς εἰς τὸ ἀνασκαφέν Ἱερὸν ἱεροπραξίαι, κατὰ τὴν ἑορτὴν, ἐγίνοντο εἰς τὸν βωμόν, τὸ τέμενος, μὲ τὸν ναόν, καὶ εἰς τὸ τελεστήριον, καθὼς καὶ εἰς τὸν πρὸς B. καὶ πλησιέστατα αὐτῆς χώρον τοῦ B. οἰκήματος. Τὸ οἶκημα τοῦτο, ἔχον ἀέτωμα κατὰ τὴν B. στενὴν πλευρὰν του, πλησίον τῆς ὁποίας

ἦτο ἢ ἱερά δρυς, ὠμοίαζε μὲ τὴν ἱεράν οἰκίαν παρὰ τὴν δωδωναίαν ἱεράν δρυῶν (βλ. ἄνωτ.). Τὸ κεντρικόν, ἐξ ἄλλου, οἶκημα τοῦ κτηρίου ὠμοίαζε μὲ τὸ μέγαρον τῆς Λυκοσοῦρας (βλ. ἄνωτ.). Τὸ δὲ Ν. οἶκημά του παρουσίαζε ὁμοιότητα μὲ τὸ τελεστήριον ἀλλὰ καὶ διαφορὰν ἀπ' αὐτοῦ. Ἐν πρώτοις, εἶχε τὴν αὐτὴν διαίρεσιν : ἐξωτερικὸν στεγασμένον καὶ ἐσωτερικὸν χῶρον, παραλλήλως τὸν ἕνα πρὸς τὸν ἄλλον. Ἐξ ἄλλου, εἶχε τὰ αὐτά, ἐλαιώδη, μαῦρα καὶ μὲ σαφῆ ἴχνη πυρᾶς, χῶματα, ὡς καὶ τὰ αὐτὰ περίπου φέρδην - μίγδην κινητὰ εὐρήματα, περιλαμβανομένων καὶ λειψάνων ὄστων ζώων.

Ἄλλὰ τὸ Ν. οἶκημα δὲν ἦτο ἐπὶ ἐπιπέδου ἐδάφους. Στηριζόμενον εἰς κατώτερον, χαμηλόν, κλειστὸν ἐξώθεν, κατώγειον, χῶρον, διηρημένον ἐσωτερικῶς, ἦτο προσιτὸν ἐκ τοῦ ἀνωγείου μόνον. Τελεστήριον πάντως καὶ Ν. οἶκημα ἀπεμακρύνοντο σαφῶς τῆς τυπικῆς ἐννοίας τοῦ ναοῦ καὶ θὰ ἦτο δυνατόν νὰ χαρακτηρισθοῦν ὡς μέγαρα ἢ ἀνάκτορα.

Ὁ ναὸς ἐν τούτοις εἰς τὸ τέμενος, στεγάζων καὶ τὴν κυρίως λατρευτικὴν μορφήν τῆς θεᾶς, τὸν ὀμφαλόν, θὰ ἦτο δυνατόν νὰ χαρακτηρισθῆ ὁμοίως καὶ ὡς ἀνάκτορον. Ὁ ὄρος ἀνάκτορον συνήθως χαρακτηρίζει τὴν λατρείαν τῆς ἑλευσινίας Δήμητρος¹, ὅπου καὶ ἀναφέρεται καὶ βράχος, ταυτιζόμενος ἐνίοτε μὲ ὀμφαλόν. Ἄλλὰ ὁ αὐτὸς ὄρος² θὰ προσιδίαζε καὶ εἰς τὴν Ἀφροδίτην, ἢ ὅποια χαρακτηρίζεται εἰς τὴν Πάφον ὡς ἄνασσα καὶ μαζί της ἐχαρακτηρίζετο ὡς ἄναξ καὶ ὁ μὲ αὐτὴν ἐκεῖ λατρευόμενος Πάφιος Ζεὺς³.

Τὰ δύο ἄλλα οἰκήματα τοῦ τριπλοῦ οἰκήματος, τὸ κεντρικόν καὶ τὸ Ν. οἶκημα, θὰ ἦτο δυνατόν, ὅπως ἐλέχθη, καθὼς καὶ τὸ τελεστήριον, νὰ χαρακτηρισθοῦν ἐπίσης ὡς μέγαρα. Δεδομένου ὅτι ἡ λέξις μέγαρον ἀπαντᾷ καὶ εἰς τὸν πληθυντικὸν πρὸς δήλωσιν ἐνὸς μόνον οἰκοδομήματος, ἤδη καὶ εἰς τὸν Ὀμηρον, καί, πρὸς τούτοις, πρὸς δήλωσιν τοῦ ἀνακτόρου, τὸ τελεστήριον καὶ τὰ δύο ὡς ἄνω οἰκήματα θὰ ἦτο δυνατόν νὰ χαρακτηρισθοῦν, ἀνὰ ἕν, εἴτε ὡς μέγαρον εἴτε ὡς μέγαρα ἢ καὶ τὰ δύο ὡς μέγαρα.

Ὅτι εἰς τὸ ἀνασκαφὲν Ἱερὸν ὑπῆρχον περισσότερα τοῦ ἐνὸς μέγαρα, δὲν εἶναι πρωτοφανές. Κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Ἡροδότου⁴, ὑπῆρχον δύο

1. Βλ. MYLONAS, *Eleusis*, ἔ.ἀ., 217 κ.ἐ.

2. Περὶ ἀνακτόρου βλ. ΗΧΥΣ. λ. καὶ ΠΟΛΥΔ. I 7. Εἰδικώτερον βλ. MYLONAS, *Eleusis*, ἀμέσως ἔ.ἀ.

3. *R.E.* λ. Πάφος, 941.

4. V 77 καὶ VIII 53.

μέγαρα καὶ εἰς τὴν Ἀκρόπολιν τῶν Ἀθηναίων, τὸ ἐν τῶν ὁμοίων, πρὸς διάκρισιν ἀπὸ τοῦ ἑτέρου, ἀναφέρεται¹ ὡς πρὸς ἐσπέρην τετραμμένον. Δὲν εἶναι δὲ ἄνευ σημασίας ὅτι πρὸς Δ. ἐστραμμένον ἦτο καὶ τὸ κεντρικὸν οἶκημα (μέγαρον) τοῦ τριπλοῦ οἰκήματος, εἰς τὸ ἀνασκαφὴν Ἱερὸν, ἔχον εἴσοδον δηλαδὴ πρὸς Δ. ἐπίσης. Τὸ οἶκημα τοῦτο εἶχε καὶ καταφανῆ, ὅπως ἐλέχθη, ὁμοιότητα μὲ τὸ μέγαρον τῆς Λυκοσοῦρας² (πίν. 143δ).

Ἄλλὰ ὡς μέγαρον, ἐξ ἄλλου, ἢ καὶ ὡς μέγαρα ἀναφέρεται αὐτὸς οὗτος ὁ λατρευτικὸς χώρος τῆς Ἀφροδίτης εἰς τὸν ὁμηρικὸν Ὑμνον³. Μέγαρον δὲ ὠνομάζετο καὶ ὁ ναὸς τῆς θεᾶς αὐτῆς, καθὼς καὶ ὁ ναὸς τῆς θεᾶς Ρώμης εἰς τὴν Ρώμην⁴. Ἀπὸ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς ἐπομένως καὶ ὁ ναὸς τῆς θεᾶς εἰς τὸ ἀνασκαφὴν Ἱερὸν θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ χαρακτηρισθῆ ὡς μέγαρον ἐπίσης, καθὼς καὶ οἱ ἄλλοι χώροι της.

Ἄλλὰ ὡς μέγαρα κυρίως θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ χαρακτηρισθοῦν μόνον τὸ τελεστήριον καὶ τὰ δύο ὡς ἄνω οἰκήματα (κεντρικὸν καὶ Ν.) τοῦ τριπλοῦ οἰκήματος. Καὶ τοῦτο διότι: Καὶ τὰ τρία αὐτὰ παρείχον σαφῆ ἴχνη τῶν αὐτῶν τελετουργιῶν, ἀπύρων καὶ ἐμπύρων προσφορῶν.

Τὰ δύο τούτων ἐξ ἄλλου, οἰκοδομήματα εἶχον καὶ τὴν αὐτὴν κάτοψιν, ἀπετελοῦντο δηλαδὴ ἐκ δύο ὀρθογωνίων χώρων, παραλλήλων καὶ ὁμοίων. Ἄλλὰ εἶχον καὶ τὴν ἐξῆς κυρίως διαφορὰν: τὸ τελεστήριον εἶχε πιθανώτατα ὑπερῶν, τὸ δὲ Ν. οἶκημα ἦτο ἀνωγειο-κατώγειον.

Κ α τ α γ ω γ ῆ

Ἡ χρησιμοποίησις ἐπομένως διαφόρων ἐμπύρων προσφορῶν, εἰς μὴ κτιστὴν ἐστίαν, εἰς τὸ τελεστήριον, καὶ καθ' ὑπόθεσιν —λόγω τῶν αὐτῶν λειψάνων— καὶ εἰς τὸ Ν. οἶκημα, ἴσως δὲ καὶ εἰς τὸ κεντρικὸν οἶκημα, ἐνισχύει τὴν γνωστὴν ἄποψιν, τοῦ Κουρουνιώτου⁵, βασιζομένην εἰς ἀπόσπασμα τοῦ Ἀμμωνίου τοῦ Λαμπτρέως⁶, ὅτι τὸ μέγαρον τῶν ἑλληνικῶν Ἱερῶν ἦτο συνέχεια τοῦ ὁμηρικοῦ μεγάρου. Τοῦτο, διότι τὸ μέγαρον εἰς τὸ ἐν λόγῳ ἀπόσπασμα ἀναφέρεται ὡς περιοκοδομημένη ἐστία, ἦτοι

1. V 77.

2. Περὶ ἑλληνικοῦ μεγάρου βλ. KNOX, Megaron and Megara: Homer and Archaeology, G.Q. 67, 1 - 21. JANZEN, Neue Forschungen in griechische Heiligtümern 1976, 197 - 205. DIE-TRICH, A Religious Function of the Megaron, R.S.A. 3, 1 - 12..

3. *E.d., V 114, 231,

4. ΔΙΩΝ. ΚΑΣΣ., 69.44.

5. A.A. 1912, 124.

6. JACOBI, F.Gr.H., III B, ἀρ. 361.

ὡς ἐστία ἐντὸς οἰκοδομήματος. Ἡ ἀποψις αὐτή, ἔχουσα ἀναπτυχθῆ περαιτέρω ὑπὸ ἄλλων ἐρευνητῶν¹, φαίνεται ὅτι ἐνισχύεται, σήμερον καὶ ὑπὸ τῶν λειψάνων τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ, τοῦ τελεστηρίου ἰδίως.

Ἐκ παραλλήλου ὅμως, ἐκ τῶν λειψάνων αὐτῶν φαίνεται νὰ ἀποδυναμοῦται ἡ ἀντίθετος ἀποψις : ὅτι δηλαδὴ τὸ μέγαρον τῶν ἐλληνικῶν Ἱερῶν ἦτο ἀσχετον μὲ τὸ ὀμηρικὸν μέγαρον· καὶ ὅτι ἴσως νὰ ἦτο καὶ σημιτικῆς προελεύσεως, ἀκόμη καὶ ἀπὸ ἐτυμολογικῆς πλευρᾶς². Ἡ ἀποψις αὐτὴ ἀποδυναμοῦται καὶ ἐνισχύεται ἡ τοῦ Κουρουνιώτου :

Εἰς τὸ ἀνασκαφέν Ἱερὸν δὲν εἶναι μόνη ἡ μὴ κτιστὴ ἐστία τοῦ τελεστηρίου ἐνισχύουσα τὴν ὡς ἄνω ἀποψιν τοῦ Κουρουνιώτου, περὶ τῆς καταγωγῆς τῶν μεγάρων τῶν ἐλληνικῶν Ἱερῶν. Εἶναι καὶ ἡ κάτοψις τοῦ κτηρίου τούτου, παρουσιάζουσα ἐν γενικαῖς γραμμαῖς τὴν μορφήν τοῦ ἀπλοῦ μυκηναϊκοῦ μεγάρου³. Εἰς τὸ μέγαρον τοῦτο ὑπάρχει ἐξωτερικὸς στεγασμένος χῶρος ὑπὸ μορφήν προστώου καὶ — ὀπισθεν καὶ παραλλήλως αὐτοῦ— ἐσωτερικὸς στεγασμένος χῶρος (μὲ ἐνδιάμεσον ὅμοιον ἀλλὰ στενώτερον χῶρον ἐνίοτε). Καὶ εἰς μὲν τὸν ἐξωτερικὸν χῶρον τοῦ μυκηναϊκοῦ μεγάρου ὑπάρχει συχνὰ καὶ θρανίον. Εἰς δὲ τὸν ἐσωτερικὸν χῶρον τοῦ ὑπάρχει ἐστία καί, εἰς τὰ δεξιὰ τοῦ εἰσερχομένου, θρόνος.

Οἱ δύο χῶροι τοῦ τελεστηρίου ἐπομένως (τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ) ἀνταποκρίνονται εἰς τοὺς δύο ἐν λόγῳ χῶρους τοῦ μυκηναϊκοῦ μεγάρου. Ἐξ ἄλλου, ἡ (μὴ κτιστὴ) ἐστία τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου τοῦ τελεστηρίου τούτου ἀνταποκρίνεται ὁμοίως εἰς τὴν ἐστίαν τοῦ αὐτοῦ (μυκηναϊκοῦ) μεγάρου. Ἐπὶ πλέον, τὸ βᾶθρον τοῦ τρίποδος (μὲ τὸν τρίπουν), εἰς τὰ δεξιὰ τοῦ εἰσερχομένου εἰς τὸν αὐτὸν χῶρον τοῦ τελεστηρίου, ἀνταποκρίνεται, ἐπίσης εἰς τὸν θρόνον τοῦ ἀντιστοίχου χώρου τοῦ ἐν λόγῳ μεγάρου. Ἦτο δὲ ὁ θρόνος αὐτὸς θρόνος τῆς θεότητος καὶ τῶν ἐπὶ γῆς ἐκπροσώπων τῆς εἰς τὸ τελεστήριον.

Πιθανώτατα ὁ ἐσωτερικὸς αὐτὸς χῶρος τοῦ τελεστηρίου εἶχε καὶ ὑπερῶον, κατὰ τὸ Ν. μέρος του (προσιτὸν διὰ ξυλίνης κλίμακος κατὰ τὴν Ν. πλευράν). Ὑπερῶα ἀναφέρεται ὅτι ὑπῆρχον γενικῶς εἰς τὰ ἐλληνικὰ μέγαρα⁴ καὶ ἐχαρακτηρίζοντο μόνα των καὶ ὡς μέγαρα.

1. Βλ. ROBERT, *Thymele*, 210 κ.έ.

2. Περὶ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς βλ. ZIEHN, *R.E.* VIII (1968), κ.έ. Ἐπίσης BOISAQ, λ. μέγαρον.

3. Περὶ τοῦ προϊστορικοῦ ἐν γένει μεγάρου βλ. MÜLLER, *Development of the Megaron in prehistoric Greece, A.J.A.*, 1944, 432 - 48 καὶ HOOKER, *Mycenaean Greece* (1976), 207.

4. ΗΣΥΧ. λ. μέγαρον : πολυτελὴς οἶκος ἢ ὑπερῶον.

Ὑπὸ μίαν ἀποψιν ὅμως ὑπερῶν ἦτο καὶ τὸ ἀνώγειον τοῦ Ν. οἰκήματος, ὑφούμενον ἐπὶ τοῦ κάτωθεν αὐτοῦ —καὶ ὑπὸ μορφήν ὑψηλοῦ βάρου— κλειστοῦ κατωγείου του.

Ὁ δὲ ἐξωτερικὸς χῶρος (ὡς κλειστὸν προστώων), ἐξ ἄλλου, τοῦ ὡς ἄνω τελεστηρίου εἶχεν εἰς τὸ ἐσωτερικόν του καὶ χαμηλὸν κτιστὸν θρανίον. Ἐχρησιμοποιεῖτο ἐπομένως ὡς χῶρος ἀναμονῆς. Τοῦτο δὲ συνέβαινε καὶ εἰς τὸ μέγαρον τῶν Δελφῶν¹, ὅπου τὰ ἀναμένοντα ἐκεῖ τὴν ἔλευσιν τῆς Πυθίας ἄτομα ἐκάθητο καὶ ἀνίσταντο κατὰ τὴν ἀφιξίν της. Κτιστὸν θρανίον ὑπῆρχε καὶ εἰς τὸν ἀντίστοιχον χῶρον μυκηναϊκῶν μεγάρων.

Πέραν τούτων ὅμως εἶναι δυνατόν, ὡς πρὸς τὴν προέλευσιν τοῦ μεγάρου τῶν ἐλληνικῶν Ἱερῶν, νὰ παρατηρηθοῦν τὰ ἀκόλουθα.

Ἐν πρώτοις, εἰς μερικὰ τῶν μεγάρων τούτων, ὅπως εἶναι τῆς Ἐλευσίνος, τὸ Δ. μέρος τοῦ Ἐρεχθείου τῶν Ἀθηνῶν καὶ τὸ τελεστήριον τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ, ὁ ὀπίσθιος τοῖχος των ἦτο ἐπὶ τῆς κλιτύος, ὑπὸ μορφήν ἀναλήμματος, κατόπιν ἐκβραχισμού της. Τὰ μέγαρα αὐτὰ κατὰ τοῦτο ὁμοιάζον μὲ ὄρεινὰ κρητο-μυκηναϊκὰ Ἱερά (κορυφῆς) γνωστὰ ἐκ παραστάσεων, ὅπου ἡ πρόσοψις εἶναι ὄρατὴ, ἐνῶ τὸ ὀπίσθιον μέρος των εἶναι νοητὸν ὡς κρυπτόμενον εἰς τὴν κλιτύν² (πίν. 28β). Τὰ Ἱερά αὐτά, κατὰ συνέπειαν, ὁμοιάζον μὲ ἄντρα, ἔχοντα μὴ ὄρατὸν τὸ ὀπίσθιον μέρος καὶ ἐπιβλητικὴν κτιστὴν πρόσοψιν. Συνήθως αὐτὰ εἶχον καὶ τὴν γνωστὴν τριμερῆ μορφήν, μὲ ὑπερυψωμένον τὸ κεντρικόν των μέρος καὶ μὲ ἀνὰ μίαν, χαμηλοτέραν τούτου, πτέρυγα, ἔνθεν καὶ ἔνθεν³. Ἐν ὀλίγοις, τὰ Ἱερά αὐτὰ εἶχον μορφήν ἄντρου ἐσωτερικῶς καὶ μὲ ἐπιβλητικὴν κτιστὴν πρόσοψιν κατὰ τὸ ἀνοιγμὰ των, τριμερῆ συνήθως. Ἀλλὰ μορφήν ἄντρου ἀναφέρεται ὅτι εἶχε καὶ τὸ μέγαρον τῶν Δελφῶν⁴ (βλ. καὶ κατωτ.).

Ἐνδέχεται ἐπομένως τὰ μέγαρα τῶν ἐλληνικῶν Ἱερῶν νὰ συνέχισον μὲν τὴν μυκηναϊκὴν παράδοσιν, ὅχι ὅμως τόσον τὴν τῆς θρησκευτικο-πολιτικῆς (κοσμικῆς) ἐξουσίας, τὴν παράδοσιν τοῦ ὀμηρικοῦ μεγάρου δηλαδή, ὅσον ἐκείνην τῆς θρησκευτικῆς ἐξουσίας, τὴν παράδοσιν δηλαδή τῶν ὡς ἄνω (ὄρεινῶν) Ἱερῶν, κορυφῆς. Τὰ Ἱερά αὐτά, ἔχοντα ὁμοίαν

1. ΗΡΟΔ. VII 140.

2. Βλ. ΚΑΡΔΑΡΑ, Α.Α.Α. 1972, 119 - 126.

3. Βλ. πίν. 15α καὶ 242αβ.

4. FONTENROSE, ἔ.ά. 200.

πιθανῶς μὲ τὰ προηγούμενα ἐσωτερικὴν διάρθρωσιν, συχνὰ δὲ τριμερῆ διαίρεσιν προσόψεως, εἶναι δυνατόν νὰ ἐχαρακτηρίζοντο ὡς μέγαρα ἐπίσης, τῆς θεότητος ὅμως καὶ τῶν ἐκεῖ ἐκπροσώπων τῆς. Ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ λατρευτικοῦ χώρου τῆς Ἀφροδίτης ὡς μεγάρου εἰς τὸν μνημονευθέντα ὁμηρικὸν Ὕμνον¹ καὶ αὐτῆς τῆς ἰδίας ὡς ἀνάσσης εἰς τὸ Ἱερὸν τῆς Πάφου² εἶναι ἐνδεικτικὰ ὑπὲρ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς.

Εἰς τὰ ὄρεινὰ αὐτὰ κρητο-μυκηναϊκὰ Ἱερά θὰ ἀνήρχετο ὁ κόσμος ἐκ τῶν γειτονικῶν περιοχῶν, μὲ ἐπὶ κεφαλῆς καὶ τὸν ἐκπρόσωπον τῆς κοσμικῆς - θρησκευτικῆς ἐξουσίας, κατὰ τὴν μεγάλην ἐορτὴν τῆς τοῦ θερινοῦ ἡλιοστασίου· καὶ ἐκεῖ μὲ κοινὰ δεῖπνα καὶ λουτρά θὰ συνεώρταζον τὴν νέαν ἐπέτειόν τῆς. Τοιαύτης φύσεως φρονοῦμεν ὅτι εἶναι πιθανῶς ἡ συγκέντρωσις εἰς τὴν γνωστὴν τοιχογραφίαν (μὲ τὸ τριμερὲς Ἱερὸν) τῆς Κνωσσοῦ (πλν. 142α). Εἰς δὲ τὰ ἀνακτορικὰ παραρτήματα τῶν Ἱερῶν αὐτῶν, ὅπως εἶναι τὸ γνωστὸν Ἱερὸν τοῦ θρόνου εἰς τὸ ἀνάκτορον τῆς Κνωσσοῦ, θὰ ἐτελεῖτο ἴσως ὁ καθιερωμένος ἐορτασμὸς τῆς ἐορτῆς τοῦ χειμερινοῦ ἡλιοστασίου³ καὶ ἐνδεχομένως τῆς τότε ἐνάρξεως τοῦ νέου ἔτους. Καὶ τοῦτο, διότι ἡ ἀνάβασις εἰς τὰ ὡς ἄνω Ἱερά, λόγῳ καιρικῶν συνθηκῶν, θὰ ἦτο τότε δυσχερής. Ἡ παρουσία τόσοσιν τῆς ἱερᾶς δεξαμενῆς, εἰς τὸ ἐν λόγῳ Ἱερὸν (τοῦ θρόνου), συνδεομένης μὲ (ἱερά) λουτρά, ὅσον καὶ ἡ τοῦ παρακειμένου μαγειρείου, συνδεομένου μὲ κοινὰ ἱερά δεῖπνα, συνάδουν κατ' ἐξοχὴν, καὶ τὰ δύο αὐτά, μὲ τὴν ἀποψιν αὐτήν.

Ἐξ ἄλλου, μερικὰ μέγαρα ἐλληνικῶν Ἱερῶν παρουσιάζουν καὶ μίαν ἄλλην ἰδιορρυθμίαν, μὴ ἀπαντῶσαν εἰς τὰ κανονικὰ μυκηναϊκὰ μέγαρα. Ἡ ἰδιορρυθμία αὐτή, συνισταμένη εἰς κάποιον χάσμα, σχίσμα ἢ βόθρον (= κοίλωμα)⁴, μὴ ὑπάρχουσα εἰς τὰ μυκηναϊκὰ μέγαρα, φαίνεται νὰ ὑπῆρχεν εἰς μυκηναϊκὰ ὡς ἄνω Ἱερά Κορυφῆς. Ἀναλυτικώτερον :

Τὸ μέγαρον τῶν Δελφῶν⁵ ἀναφέρεται ὅτι ἔκειτο ἐπὶ χάσματος γῆς⁶ καὶ ὅτι εἶχε καὶ στόμιον τὸ ὁποῖον μάλιστα ἀναφέρεται ἤδη κατὰ τὸν 5ον αἰ. π.Χ.⁷. Ὁ χῶρος ὅμως αὐτὸς —λόγῳ τῆς ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν

1. Βλ. σελ. 254, σημ. 3.

2. Βλ. σελ. 253.

3. Βλ. σελ. 194.

4. Περὶ προϊστορικῶν βόθρων βλ. YAVIS, *Greek altar* (1949), 37.

5. ΗΡΟΔ. I 47 καὶ 65, VII 140, VIII 37.

6. ΔΙΟΔ. XVI 26.

7. ΔΙΣΧ. Χομφ. 807 - 808 : τὸ δὲ καλῶς κείμενον, ὃ μέγα ναίων / στόμιον.

ἐκτεταμένης καταστροφῆς τοῦ Δ. μέρους τοῦ σωζομένου δελφικοῦ ναοῦ, ὅπου εἶχεν ἐνσωματωθῆ τὸ μέγαρον τοῦτο τελικῶς— πιστεύεται¹ ὅτι εἶναι ἀδύνατον νὰ ἀναπαρασταθῆ. Ἐν τούτοις, ἔχουν παρατηρηθῆ κάποια ἴχνη κλίμακος², κατερχομένης ἐκ τοῦ δαπέδου του εἰς χαμηλότερον κείμενον (κατώγειον) χῶρον. Μερικῶς, ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει, τοῦτο θὰ ἦτο κατὰ τὸ μέρος τοῦτο καὶ αὐτὸ ἀνωγειο-κατώγειον.

Ἄντιστοιχος χῶρος θὰ ὑπῆρχε καὶ εἰς τὸ μέγαρον τῆς Ἀκροπόλεως, τὸ ὁποῖον ἐνσωματώθη εἰς τὸ Ἐρέχθειον καὶ ἐσχετίσθη μὲ τὴν, διὰ τῆς τριαίνης, θανάτωσιν τοῦ Ἐρεχθέως ὑπὸ τοῦ Ποσειδῶνος. Ἐξ ἄλλου, κατὰ τὴν Δ. πλευράν του τὸ ἴδιον τὸ Ἐρέχθειον εἶχε καὶ τοῖχον ἀνωγειο-κατωγείου μορφῆς, διώροφον τρόπον τινά. Αὐτός, κατὰ μὲν τὸ κατώγειον μέρος ἦτο κλειστός καὶ ὑπὸ μορφὴν βάρου, κατὰ δὲ τὸ ἀνώγειον ἦτο μὲ σειρὰν παραστάδων, μετατρεπομένων ἐξωτερικῶς εἰς ἡμικίονας καὶ κλειομένων μεταξύ των διὰ τοίχου κατὰ τὸ κατώτερον μέρος· καὶ μὲ ἐλεύθερον τὸ ὑπόλοιπον μέρος, τὸ ἀνώτερον, πρὸς ἐξαερισμόν. Τὸ αὐτὸ περίπου σχῆμα (ἡμικίονων, μερικῶς κλειομένων εἰς τὰ μεταξύ των κενὰ διὰ τοίχου) εἶχε καὶ τὸ Ἀρσινόειον. Ἐπίσης, ὅπως ἤδη ἐλέχθη, τὸ μέγαρον τῆς Λυκοσούρας, καὶ ὅπως ἐτονίσθη, τὸ κεντρικὸν οἶκημα (τοῦ τριπλοῦ οἰκήματος) τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ. Σημειοῦται, ἐξ ἄλλου, ὅτι εἰς τὸ Ἐρέχθειον ἀναφέρεται στόμιον, καθὼς καὶ ὑπόγειον ὕδωρ (ἢ «θάλασσα»)³. Ἀλλὰ καὶ εἰς τοὺς Δελφούς, ὅπως ἀνεφέρθη ἤδη, ἱερὸν ὕδωρ (τῆς Κασσωτίδος) ὑπῆρχεν εἰς τὸν ἀντίστοιχον χῶρον.

Ἐπόγειον ὕδωρ ὑπῆρχεν, ἐξ ἄλλου, καὶ παρὰ τὸ Ν. οἶκημα τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ, κατερχόμενον κατὰ τὴν Ἀ. πλευράν του. Τὸ οἶκημα (μέγαρον) δὲ αὐτὸ ἦτο ἀνωγειο-κατώγειον.

Σχίσμα ὅμως γῆς, ἐξυπακοῦον ὑπόγειον ἢ κατώγειον χῶρον, ἀναφέρεται καὶ εἰς τὸ τελεστήριον τῆς Ἐλευσίνος ἀλλ' εἰς μεταγενεστέραν σχετικῶς ἐποχὴν⁴, σχετιζόμενον μὲ τὴν ὑπὸ τοῦ Πλούτωνος ἀπαγωγὴν τῆς Περσεφόνης. Κατὰ μίαν δὲ ἀποψιν⁵, τὸ σχίσμα τοῦτο δὲν ἦτο εἰμῆ

1. PARKE, *Greek Oracles*, 77.

2. COURBY, *Fouilles de D.* II, 59.

3. Περὶ αὐτῶν βλ. ΚΟΝΤΟΛΕΟΝΤΟΣ, *Τὸ Ἐρέχθειον ὡς χῶρος χθονίας λατρείας* (1948).

4. ΚΛΗΜ. Προτρ. II 17, Περὶ τούτου βλ. κυρίως MYLONAS, *Eleusis*, ἔ.ἀ., 290.

5. CORFORD, *The Ἄπαρχαὶ and the Eleusinian Mysteries, Essays and Studies to F. Ridgeway* (1914), 153 - 66.

κατώγειον, ὅπου ἀπεθηκεύοντο συνήθως προσφοραὶ δημητριακῶν εἰς τὴν θεάν. Μαζὶ μὲ τὸν ὀμφαλὸν (βλ. ἄνωτ.), τὸ κατώγειον τοῦτο πάντως παρουσιάζετο νὰ συνδέῃ τὴν ἐλευσινιακὴν λατρείαν μετὰ τῶν ἄλλων ὡς ἄνω λατρειῶν εἰς μίαν κοινήν, οὕτως εἶπεῖν, λατρευτικὴν παράδοσιν.

Τὰ κατώγεια αὐτὰ μέρη ἀρχαία γραπτὴ παράδοσις τὰ ταυτίζει, καὶ αὐτά, ὅπως καὶ τὰ ὑπερῶα (βλ. ἄνωτ.), μὲ μέγαρα¹: «οἱ μὲν τὰς κατωγείους οἰκήσεις... καὶ βάραθρα». Τὰ ταυτίζει δηλαδή μὲ κατώγεια κτίσματα ἀλλὰ καὶ μὲ ὑπαίθρια καὶ μὴ ἀνοιγμάτα, δεχόμενα κάποιαν προσφορὰν. "Ὅλα αὐτά, ἔχοντα κάποιαν μορφήν κοιλώματος (βόθρου), ἐλέγοντο μέγαρα· καὶ τὸ νὰ προσφέρῃ κάτι κανεὶς εἰς αὐτὰ ἐλέγετο «μεγαρίζειν»², λέξις ἢ ὅποια διεσώθη, παρεφθαρμένη κάπως ὡς μαγαρίζω³, μέχρι σήμερον. Τοιοῦτον κοίλωμα, ὑπαίθριον, ἄλλωστε ὑπῆρχε καὶ εἰς αὐτὸ τοῦτο τὸ Ἱερὸν τῆς Δωδώνης, δεχόμενον προσφορὰς⁴.

Εἴτε ὡς κατώγειον εἴτε ὡς κοίλωμα, ἡ ἰδιορρυθμία αὐτὴ πάντως μεγάρων ἐλληνικῶν Ἱερῶν ἀποτελεῖ σαφεῆ ἀπόκλισιν ἐκ τοῦ μυκηναϊκοῦ μεγάρου. Βεβαίως ὑπάρχουν καὶ ἐλληνικὰ μέγαρα στερούμενα αὐτῆς, ὅπως λ.χ. τὸ τελεστήριον τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ, κατὰ τοῦτο δὲ μὴ ἀποκλίνοντα τοῦ μυκηναϊκοῦ μεγάρου.

Καὶ αἱ δύο αὐταὶ ὅμως παραλλαγαὶ εἶναι δυνατὸν νὰ ἐρμηνευθοῦν, ἐὰν συνδεθοῦν μὲ τὰ ὡς ἄνω κρητο-μυκηναϊκὰ μέγαρα Ἱερῶν κορυφῆς. Καὶ τοῦτο, διότι: Καίτοι τὰ τελευταῖα κυρίως εἶναι γνωστὰ ἐκ παραστάσεων μόνον, ἐν τούτοις παρουσιάζονται: α) Στερούμενα ἐνίοτε κατωγείου χώρου, ὅπως λ.χ. εἶναι τὸ Ἱερὸν, τὸ εἰκονιζόμενον ἐν κατατομῇ, εἰς τὸ βάθος αὐλῆς μετὰ ὑψηλοῦ ἐλευθέρου στύλου, ἐπὶ τοῦ, ὡς ἄνω, δακτυλίου ἐκ Κνωσοῦ (πίν. 28β). β) Ἐχοντα συχνὰ κατώγειον χώρον, ὅπως εἶναι λ.χ. τὸ Ἱερὸν, τὸ εἰκονιζόμενον ἐπὶ [τοῦ ὡς ἄνω ρυτοῦ ἐκ Ζάχρου (πίν. 142β): Τοῦ Ἱεροῦ τούτου, συγκεκριμένως τὰ πλάγια οἰκήματα, ἔχοντα τὸ κατώτερον μέρος των ἐξ ὑψηλοῦ —καὶ ὑπὸ μορφήν βάθρου— τοίχου, φαίνονται κατώγεια· καὶ διὰ τοῦτο προσφερόμενα διὰ τὴν τέλεσιν ἱεροτελεστιῶν, ὡς αἱ ἄνωτέρω, Ἐχοντα δὲ ἐπ' αὐτῶν ἀνώγεια μέρη μὲ μέγα ἀνοιγμα δι' ἀερισμὸν τοῦ χώρου των ἐκ τῶν ἐν λόγῳ ἱεροτελεστιῶν,

1. ΗΣΥΧ. λ.

2. ΚΛΗΜ., ἔ.ἀ. 217.

3. Περὶ αὐτῆς βλ. ΑΜΑΝΤΟΥ, Μέγαρον, μεγαρίζειν, Ἰθηνῆ, 26 (1914).

4. Βλ. ΔΑΚΑΡΗΝ, Α.Ε. ἔ.ἀ. 195.

φαίνονται νὰ ἀποτελοῦν τὸν πρόδρομον τῶν ἀνωγειο-κατωγείων μεγάρων τῶν ἐλληνικῶν Ἱερῶν. γ) Ἐχοντα δὲ κτιστὴν μεγαλοπρεπῆ πρόσοψιν, ἐπὶ τοῦ στομίου ἱεροῦ ἄντρου, ἐξυπακούονται καὶ ὡς δυνάμενα νὰ ἔχουν κάποιον κοίλωμα, ὀριζόντιον ἢ μὴ, κάπου εἰς τὸ βάθος των. Μὲ ὑπερυψωμένον δὲ τὸ μεσαῖον μέρος εἶναι ἡ διάταξις ἄλλων συναφῶν (πίν. 142α) Ἱερῶν.

ΜΑΝΤΙΚΟΣ ΕΝΘΟΥΣΙΑΣΜΟΣ

Τὸ δελφικὸν μέγαρον —καὶ κυρίως ὁ ἐσωτερικὸς χῶρος του (ἄδουτον), ὅπου παρείχοντο οἱ χρησμοὶ— συνδέεται ἐνίοτε ὑπὸ γραπτῶν πηγῶν μὲ τὴν παρουσίαν ἀτμῶν, οἱ ὅποιοι παρουσιάζονται ὡς προκαλοῦντες τὸ ἐνθουσιαστικὸν πνεῦμα εἰς τὰ χρησμοδοτοῦντα ἄτομα.

Κατὰ μίαν ἄποψιν, τοῦ Holland¹, οἱ ἀτμοὶ αὐτοὶ ἐξήρχοντο ἐκ τοῦ δαπέδου τοῦ μεγάρου, ἐκ πυρᾶς ἀναπτομένης ὑπὸ τινος ἀτόμου εἰς τὸν ὑπόγειον χῶρον του. Ἡ ἄποψις ὅμως αὕτη, καίτοι εἶχε μερικοὺς ὀπαδοὺς ἀρχικῶς², ἀπερρίφθη ἐν συνεχείᾳ. Ἡ ἀπόρριψις τῆς ἐβασίζετο κυρίως εἰς τὸ ὅτι δάπεδον μὲ κατώγειον χῶρον, ὅπου νὰ ἠνάπτετο πυρᾶ, δὲν διεπιστώθη ἀνασκαφικῶς εἰς τὸν μαντικὸν χῶρον τοῦ δελφικοῦ ναοῦ, ὅπου εἶχεν ἐνσωματωθῆ τὸ μέγαρον. Πιστεύεται δὲ γενικῶς³ σήμερον, ὅτι εἰς τὸν χῶρον αὐτὸν ὑπῆρχον κατὰ τὴν ὥραν τῆς χρησμοδοτήσεως καιόμενα θυμιάματα καὶ ἄλλα συναφῆ· καί, ὅτι εἰς δεδομένην στιγμὴν κάποιον ρεῦμα διωχετεύετο εἰς αὐτόν, ὥστε νὰ προκαλῆται εἰς τὰ ἐπὶ τοῦ τρίποδος ἄτομα μαντικὸς ἐνθουσιασμός.

Ὁ ἐνθουσιασμός αὐτὸς ἦτο γνωστός ὡς «μαντικὴ» ἢ ὡς «ἄτεχνος μαντεία», ἀντιδιαστελλομένη ὑπὸ τοῦ Πλάτωνος πρὸς τὴν «οἰωνιστικὴν» ἢ τὴν «ἐντεχνον μαντείαν»· καί, θεωρούμενος, ἔνεκα τούτου, ὑπ' αὐτοῦ ὡς μόνος παρέχων τὴν θεῖαν μανίαν, διὰ τοῦτο δὲ καὶ ἐκτιμώμενος ἰδιαιτέρως ὑπ' αὐτοῦ.

Σχετικῶς ὅμως μὲ τὸν ἐνθουσιασμόν αὐτὸν εἶναι δυνατὸν νὰ παρατηρηθοῦν τὰ ἀκόλουθα στοιχεῖα, προκύπτοντα ἐκ τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ :

Εἰς τὸ τελεστήριον (μέγαρον) τοῦ Ἱεροῦ τούτου εὐρέθη τὸ βᾶθρον τοῦ τρίποδος (τριποβάκιον), εἰς τὸν ἐσωτερικὸν χῶρον του (πίν. 46α, γ, δ)

1. The Mantic mechanism at Delphi, *A.J.A.* 37 (1933), 201 - 14.

2. Βλ. NILSSON, *Gesch. Griech. Rel.*, 60.

3. Βιβλιογρ. Βλ. FONTENROSE, *ἔ.δ.*, 197.

4. Φαῖδρ. 244 d. Πβλ. καὶ ΑΡΙΣΤ., *Προβλ.* 954, 936.

Ὁ τρίπους δὲ αὐτὸς συνεδέετο παλαιόθεν πιθανώτατα μὲ ἱερὰ δεῖπνα, τὰ ὅποια ἐγίνοντο ἐκεῖ, κυρίως ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆς ἑορτῆς τῆς θεότητος, ὅποτε ὁ χῶρος δὲν ἦτο ἐντελῶς ἄδυτος : ἀλλ' ἐκ τῆς μιᾶς (δεξιᾶς) θύρας εἰσῆρχετο εἰς αὐτὸν τὸ ἱερατεῖον καὶ ἐκ τῆς ἐτέρας (ἀριστερᾶς) ἐγίνετο ἢ εἴσοδος εἰς τὸ κοινὸν ἢ εἰς ὠρισμένον κοινόν. Ἄλλ' ὁ χῶρος αὐτὸς ἀπέκτησε καὶ μαντικὸν χαρακτῆρα, ἴσως λόγῳ τῆς ἀσκήσεως ἐντέχνου καὶ ἀτέχνου μαντείας κατὰ τὴν ἑορτὴν —ἐνδεχομένως δὲ καὶ ἔνεκα ἐπιδράσεως δελφικῆς—, ὅποτε κατὰ τὴν χρησιμοδότησιν ἦτο ἄδυτος εἰς τὸ κοινόν.

Κατώγειον ὅμως εἰς τὸ τελεστήριον (μέγαρον) τοῦ Ἱεροῦ, ὅπου καὶ ὁ τρίπους, δὲν διεπιστώθη ἀνασκαφικῶς : οὔτε εἰς τὸν ἐσωτερικόν (ἄδυτόν) του οὔτε καὶ εἰς τὸν ἐξωτερικόν χῶρον του. Τὰ δὲ ἐκεῖ ἀσκοῦντα τὴν μαντικὴν (ἀπὸ τοῦ τρίποδος) ἄτομα δὲν ἀπέκτων ἐπομένως τὸν ἀπαραίτητον δι' αὐτὴν ἐνθουσιασμόν ἐξ ἀτμῶν ἐξερχομένων ἐκ τινος κατωγείου χώρου.

Κατώγειον, ἐν τούτοις, ὑπῆρχεν εἰς τὸ Ν. οἶκημα (μέγαρον) τοῦ Ἱεροῦ, ἀποτελούμενον ἐκ χώρου, πανταχόθεν κλειστοῦ κατὰ τὴν ἐξωτερικὴν —καὶ ὑπὸ μορφὴν βάρθρου— πλευρὰν καὶ ἀκόμη περισσότερον κατὰ τὴν ἐσωτερικὴν (ὑπόγειον ἐν μέρει) πλευρὰν του· καὶ προσιτὸν μόνον ἐκ τοῦ ἀνωγείου (διὰ τινος ἀνοίγματος : «καταβάσεως», βλ. ἀνωτ.). Εἰς τὸν χῶρον αὐτὸν ἐπομένως θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ παραχθοῦν ἀτμοὶ καὶ ἀναθυμιάσεις καὶ νὰ διοχετευθοῦν πρὸς τὸν ἀνώγειον χῶρον, εἴτε διὰ τοῦ ὡς ἀνω ἀνοίγματος εἴτε καὶ διὰ σχισμῶν τοῦ δαπέδου τούτου. Ὁ κατώγειος αὐτὸς χῶρος κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴν ἐποχὴν διηρέθη μάλιστα καὶ εἰς περισσώτερα μέρη ἐσωτερικῶς, τὰ πλεῖστα τῶν ὁποίων ἦσαν ὁμοίως ἀνωθεν μόνον προσιτά. Ἐκεῖ ἦτο δυνατὸν νὰ παραχθοῦν ἀναθυμιάσεις καὶ ἀτμοὶ εὐκολώτερον.

Τεμάχια κεράμων (πίν. 81) ἐπὶ τοῦ δαπέδου ἐνὸς τῶν ἐν λόγῳ χώρων τοῦ κατωγείου τούτου ὑποδηλοῦν ὅτι ἐχρησιμοποιοῦντο πιθανώτατα διὰ τὸν σκοπὸν αὐτόν, ἦτοι πρὸς παραγωγὴν ἀναθυμιάσεων κατόπιν καύσεως ὠρισμένων οὐσιῶν. Δύο δὲ μικρὰ ἐσωτερικὰ μέρη (τὰ πρὸς Β.) τοῦ κατωγείου αὐτοῦ, κατέστησαν τότε προσιτά ἐκ τοῦ παρακειμένου (Ν.) διαδρόμου, κατόπιν διασπάσεως τοῦ ἄλλοτε ἐκεῖ τοιχοβάτου τοῦ ἐν λόγῳ κατωγείου. Αὐτὰ θὰ ἐχρησιμοποιοῦντο ποικιλοτρόπως ἐν σχέσει μὲ τὸ εἰς τὸν ὅλον χῶρον τοῦ οἰκήματος τούτου τελετουργικὸν τῶν χρησμῶν καὶ τὴν τέλεσιν ἱερῶν δεῖπνων ἢ καὶ ὡς ἀποθηκευτικοὶ χῶροι. Ὡς ἀποθηκευτι-

κοὶ χῶροι, ἐξ ἄλλου, ἐχρησιμοποιοῦντο ἐνδεχομένως, ἐκ παραλλήλου, καὶ οἱ ὑπόλοιποι ὡς ἄνω χῶροι τοῦ κατωγείου τοῦ ἐν λόγῳ οἰκήματος.

Εἰκάζεται ἐπομένως ὅτι εἰς τὸ Ν. οἶκημα παρείχοντο ἐπίσης χρησιμοί, καὶ δὴ καὶ ἀπὸ τρίποδος, πιθανώτατα δὲ εἰς ἄτομα ἐρχόμενα δι' ἰδιωτικὴν τῶν ὑπόθεσιν — ὅποτε καὶ δὲν ἦτο ἀπαραίτητος ἡ λειτουργία τοῦ τελεστηρίου (ἀνοιγομένου κυρίως κατὰ τὰς ἐπισήμους ἡμέρας τῆς ἐορτῆς ἢ ἄλλας συναφεῖς). Εἰς τὰ πλησίον δὲ μέρη, ἐξ ἄλλου, τοῦ ἐν λόγῳ οἰκήματος παρείχοντο ἡ δυνατότης εἰς τὰ αὐτὰ ἢ ἄλλα ἄτομα, ἐρχόμενα πάντως δι' ἰδιωτικὴν τῶν ὑπόθεσιν, ἄλλου εἴδους χρησιμοδοτήσεως : διὰ τοῦ θροῖσματος τῶν φύλλων τῆς ἱερᾶς δρυὸς εἰς τὸν χῶρον πρὸς Β. τοῦ Β. οἰκήματος· διὰ τοῦ μαντικοῦ μηχανισμοῦ τῆς αὐλακος τοῦ Ν. διαδρόμου — ἂν μὴ καὶ τῆς τοῦ Β. Παρείχοντο ὅμως ἐπίσης εἰς αὐτά, ἡ δυνατότης καθαρμοῦ τῶν εἰς τὴν πρὸ τοῦ κεντρικοῦ οἰκήματος δεξαμενῆν, ὅπου ἐχύνετο τελικῶς τὸ ὕδωρ τῆς Ἱερᾶς πηγῆς. Τὸ οἶκημα τοῦτο (κεντρικόν), ἐξ ἄλλου, ἐχρησιμοποιοεῖτο καὶ διὰ κοινὰ ἱερά δεῖπνα, ὅπως καὶ τὸ Ν. οἶκημα, εἰς ἀμφοτέρω τῶν ὁποίων εὐρέθησαν λείψανα ὀστέων ζώων καὶ τέφρας μὲ καμμένα ξύλα κ.ἄ. Ἀλλά, ἂν τὰ δεῖπνα αὐτὰ ἐγίνοντο ἢ ὄχι μόνον κατὰ τὴν ἐορτήν, ὅπως ἐγίνοντο πιθανώτατα εἰς τὸ τελεστήριον, ἂν ἐγίνοντο δηλαδὴ εἰς τὰ οἰκήματα αὐτά, καὶ εἰς ἄλλην ἢ ἄλλας περιπτώσεις (πλὴν τῆς ἐορτῆς), δὲν προκύπτει ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν.

Σχετικῶς ὅμως μὲ τὴν λειτουργίαν τοῦ τρίποδος εἰς τὸ τελεστήριον, ἀλλὰ καὶ ἐνδεχομένως εἰς τὸ Ν. οἶκημα εἶναι δυνατόν νὰ προστεθοῦν καὶ τὰ ἐξῆς :

Εἰς τοὺς Δελφοὺς ἀναφέρεται¹ ὅτι ὁ τρίπους ὑπερέκειτο στομίου, καὶ ὑποτίθεται ὅτι ἐτοποθετεῖτο ἐπ' αὐτοῦ, ἀντὶ ἐπὶ τοῦ κανονικοῦ βάρθρου του. Ἀλλὰ τοῦτο θὰ ἦτο δυνατόν νὰ συμβῇ καὶ εἰς τὸ ἀνασκαφὲν Ἱερόν, ὄχι βεβαίως εἰς τὸ τελεστήριον, ὅπου ὑπῆρχε τὸ κανονικὸν βάρθρον του (τριποβάκιον), ἀλλὰ εἰς τὸ Ν. οἶκημα. Εἰς τὸ οἶκημα αὐτὸ δηλαδὴ, μεταφερόμενος ὁ τρίπους ἐκ τοῦ τελεστηρίου, θὰ ἦτο δυνατόν νὰ τοποθετηθῇ ἐπὶ στομίου τοῦ ἀνωγείου δαπέδου, ὑπὸ τὸ ὅποιον ὑπῆρχε τὸ πανταχόθεν κλειστὸν κατώγειον. Διὰ τοῦ στομίου δὲ αὐτοῦ θὰ ἦτο δυνατόν νὰ διοχετευθοῦν πρὸς τὸν τρίπουν οἱ εἰς τὸ κατώγειον τοῦτο παραγόμενοι ἀτμοὶ (μετ' ἀναθυμιάσεων), κατόπιν ἐκεῖ καύσεως εἰδικῶν οὐσιῶν.

1. ΣΤΡΑΒ. IV 35.

Εἰς τοὺς Δελφούς, ἐξ ἄλλου, ὑπάρχουν ἐνδείξεις χρησιμοποίησεως τοξικῶν οὐσιῶν κατὰ τὴν ἄσκησιν τῆς μαντικῆς¹. Τὸ αὐτὸ ὅμως ἐγένετο πιθανώτατα καὶ εἰς τὸ ἀνασκαφὸν Ἱερὸν. Σχετικῶς πρὸς τὸ θέμα αὐτὸ εἶναι δυνατὸν νὰ λεχθοῦν τὰ ἀκόλουθα :

Ὑποστηρίζεται γενικῶς ὅτι εἰς τὸ δελφικὸν Ἱερὸν διωχετεύετο εἰς τὸν μαντικὸν χώρον του κάποιο ρεῦμα, εἰς δεδομένην στιγμὴν τῆς χρησιμοδοτήσεως, πλήρες ἀναθυμιάσεων² ἐκ τῆς καύσεως ἢ χύσεως διαφόρων οὐσιῶν, ὅπως : μύρων, λιβανωτοῦ, ληδάνου, κασίας³ κ.ἄ. Θυμιάματα δὲ καὶ ἀρωματικά ἔλαια ἐχρησιμοποιοῦντο ἄλλωστε εἰς τὰ πλεῖστα Ἑλληνικὰ Ἱερά⁴. Ἄλλ' ἐγένετο ἐκτεταμένη χρῆσις των εἰς τὰ Μαντεῖα. Ὅπως ἔχει ὅμως ὑποστηριχθῆ, εἰς τὸ δελφικὸν Μαντεῖον ἐγένετο καὶ χρῆσις τοξικῶν οὐσιῶν⁵. Κατὰ τὴν ἄποψιν δὲ αὐτῆν, ἡ μάντις ἐμάσσει φύλλα καννάβευς (μαζὶ μὲ φύλλα δάφνης), προτοῦ ἀρχίσει τὴν χρησιμοδότησιν καὶ ἀπέκτα τὸν μαντικὸν ἐνθουσιασμὸν ἐξ αὐτῶν. Ἡ ἄποψις ὅμως αὐτῆ, βασιζομένη εἰς στοιχεῖα μεταγενεστέρων γραπτῶν πηγῶν, δὲν ἔχει γίνεαι δεκτῆ.

Ὑπάρχει ὅμως κάποια ἐνδείξις ὅτι εἰς τὸ ἀνασκαφὸν Ἱερὸν ἐγένετο χρῆσις τοξικῶν οὐσιῶν, ὅχι ὅμως καννάβευς (χασίς) ἀλλὰ ὀπίου. Τὴν ἐνδείξιν αὐτὴν παρέχει τὸ ἤδη μνημονευθὲν⁶ (πίν. 125α,β) πλαστικὸν μικρὸν δοχεῖον, ὑπὸ μορφὴν μήκωνος τῆς ὑπνοφόρου. Τοῦτο εὑρέθη εἰς τὸν Ν. ἀναλημματικὸν τοῖχον, εἰς τὴν πρὸς τὸ τελεστήριον (Δ.) πλευράν του καὶ προήρχετο πιθανώτατα ἐκ τοῦ κτηρίου αὐτοῦ, ὅπου καὶ ἐχρησιμοποιεῖτο. Ἐλλείψει σχετικῶν ἄλλων δειγμάτων ὅμως πρὸς παραβολήν, ἀκριβῆς χρονολόγησις τοῦ ἀγγείου αὐτοῦ δὲν εἶναι ἐφικτῆ. Ἡ ὑψηλὴ δὲ σχετικῶς κωνικὴ βάσις του δὲν βοηθεῖ πρὸς τὸν σκοπὸν αὐτὸν, χαρακτηρίζουσα καὶ τὰ γνωστὰ λυδικὰ πήλινα μικρὰ μυροδόχα ἀγγεῖα. Τὸ σύνολον πάντως τῶν εὑρημάτων τοῦ Ν. ἀναλημματικοῦ τοίχου χρονολογεῖται εἰς τοὺς χρόνους πρὸ τοῦ 400 π.Χ.

Καὶ ἐλέχθη μὲν ἤδη⁷ ὅτι παρόμοια δοχεῖα ὑπὸ μορφὴν μήκωνος τῆς ὑπνοφόρου, ἀπαντοῦν εἰς τὴν Ἐ. Ἀνατολὴν ἤδη κατὰ τὴν Β' χιλιετίαν

1. Περὶ τῆς χρήσεως ἢ μὴ τοιούτων οὐσιῶν εἰς τὸ δελφικὸν Ἱερὸν: FONTENROSE, ἔ.δ., 198.

2. *Αὐτόθι*.

3. Βλ. περὶ τῶν ἐν λόγῳ οὐσιῶν ΠΛΟΥΤ. ἹΗΘ. 437c.

4. Βλ. WILAMOWITZ, *Isyllos*, 6.

5. Βλ. HOLLAND, ἔ.δ. (βλ. σελ. 260 σημ. 1).

6. Βλ. σελ. 213.

7. *Αὐτόθι*.

π.Χ. και ὅτι κατὰ τὴν αὐτὴν περίου ἐποχὴν χρησιμοποιεῖται τὸ ὄπιον ὑπὸ τῶν Κρητο - μυκηναίων διὰ θρησκευτικὸν ἐκστασιασμὸν ἀλλὰ και ὡς πραιντικὸν τῶν πόνων. Ὡς φάρμακον, ἐξ ἄλλου, γνωστὸν ὡς μηκώνιον, εἶναι γνωστὸν ὅτι χρησιμοποιεῖται και εἰς τὸ Ἔπος ὑπὸ τῆς Ἑλένης (εἰς μικρὰν δόσιν)¹. Ὀπιοκατασκευάσμα, παλαιοτάτης προελεύσεως, ἄλλωστε εἶναι και τὸ λαύδανον, τὸ ὁποῖον ὡς γνωστὸν, εὐνοεῖ τὴν δρᾶσιν τῆς μορφίνης. Χρῆσις δὲ ὀπίου ἐμφανίζεται πιθανῶς και εἰς τὴν παράστασιν ἐπὶ τοῦ γνωστοῦ κυπριακοῦ ἀμφορέως Hubbard².

Χρῆσις ὀπίου πρὸς ἀπόκτησιν θρησκευτικοῦ ἐκστασιασμοῦ παρατηρεῖται ὅμως κυρίως εἰς τοὺς ἀνατολικούς λαούς, ἡ δὲ ἐκστατικὴ μαντεία και εἰς τὴν Ἑλλάδα θεωρεῖται κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ἀνατολικῆς προελεύσεως³. Συνεχίζετο δὲ μέχρι πρό τινοσ ἀκόμη εἰς τὴν Ἑ. Ἀνατολήν, κυρίως δὲ ὑπὸ ὠρισμένων ταγμάτων δερβισσῶν κατὰ τοὺς θρησκευτικούς (και μετὰ συνεχῶν στροβιλισμῶν) χοροὺσ των⁴.

Ἡ παρουσία ἐπομένως τοῦ ὡς ἄνω μικροῦ πηλίνου πλαστικοῦ (ὑπὸ μορφὴν κωδίας μήκωνος) ἀγγείου εἰς τὸ ἀνασκαφὲν Ἱερὸν εἶναι δυνατόν νὰ θεωρηθῆ ὡς ἔμμεσοσ τοῦλάχιστον ἐπιβίωσις τῆς κρητο - μυκηναϊκῆς παραδόσεως και τοῦ Ἔπουσ ὡς πρὸς τὴν χρῆσιν ὀπίου. Ἐν τούτοις, δὲν ἀποκλείεται και χρῆσις ὀπίου εἰς τὸ Ἱερὸν τοῦτο διὰ θεραπευτικούς σκοπούς, δεδομένου ὅτι τὰ Ἱερά τοῦ Διὸσ ἐθεωροῦντο και θεραπευτήρια συγχρόνως⁵.

Ἐπειδὴ ὅμως τὸ ἀνασκαφὲν Ἱερὸν ἐλειτούργει και ὡς Μαντεῖον, τὸ δὲ ἐν λόγῳ ἀγγεῖον εὐρέθη παρὰ τὸ τελεστήριον (μέγαρον) τοῦ Ἱεροῦ αὐτοῦ, ἐπιτρέπεται νὰ θεωρηθῆ μᾶλλον ὅτι ἐσχετίζετο μὲ τὴν ἄτεχνον μαντεῖαν, γνωστοῦ ὄντοσ ὅτι και εἰς κρητο - μηκηναϊκά Ἱερά ἐγίνετο χρῆσις του διὰ θρησκευτικὸν ἐκστασιασμόν. Ἀλλὰ και ἡ Ἑλένη εἰς τὸ Ἔπος⁶, δυναμένη νὰ προλέγη τὰ μέλλοντα (λέγουσα ὅτι αἰσθάνεται νὰ

1. Ὁ ὀπὸσ τῆς μήκωνοσ τῆς ὑπναφόρου παρασκευάζεται ὡς ἐξῆσ : συλλέγεται εἰς ἐποχὴν ξηρασίας και κατὰ τὴν ἀνατολήν τοῦ ἡλίου, ἀφοῦ ἐνωρίτερον, κατὰ τὴν δύσιν τῆσ προηγουμένησ ἡμέρασ, γίνου ἐγκοπαῖ ἐπὶ τῶν κωδιῶν. Ἀκολούθωσ ὁ ὀπὸσ ἀποξηραίνεται και τοποθετεῖται, ὑπὸ μορφὴν (ξηρῶν) δακρύων, εἰς μικρὰ πῆλινα δοχεῖα, ὅπου και ὑφίσταται ζύμωσιν. Μετὰ τὴν ζύμωσιν εἶναι δυνατόν νὰ κονιοποιηθῆ και ἀκολούθωσ νὰ διαλυθῆ ἢ νὰ καῆ. Τὸ γνήσιον δὲ τοῦτο προϊόν ὀπίου εἶναι α. ποιότητοσ, ὑπάρχει ὅμως και προϊόν δευτέρασ ζυμώσεωσ, τὸ ὁποῖον εἶναι β' ποιότητοσ.

2. V. KARAGEOGHIS, *Treasures in the Cyprus Museum* (1962) 17, πίν. 21.

3. NILSSON *Gesch. Griech. Rel.* 515 - 6.

4. Βλ. *Μεγ. Ἑλλην. Ἐγκυκλ.*, λ. ὄπιον.

5. Βλ. ΛΟΥΚ. Ἱκαρομ, 24.

6. Ὀδ. ο 172 κ.έ.

έρχεται ἡ προφητεία εἰς τὰ χεῖλη της, ὡσάν νά τῆς τήν ἔχουν βάλει μέσα της οἱ θεοί), κάμνει ἄλλοῦ καί χρῆσιν ὀπίου (βλ. ἄνωτ.), καί δὴ εἰδικοῦ κατασκευάσματός του.

Καί εἶναι μὲν γνωστὸν ὅτι μικρὰ δόσις ὀπίου εἶναι ἱκανὴ νά προκαλέσῃ διέγερσιν¹ τοῦ νευρικοῦ συστήματος, εὐεξίαν καί ἐν γένει εὐφορίαν. Ἄλλά, ἂν ἀυξηθῆ, εἶναι γνωστὸν ἐπίσης ὅτι εἶναι ἱκανὴ νά περιορίσῃ σημαντικῶς — ἀναλόγως τῆς ληφθείσης ποσότητος — τὸν βουλευτικὸν συνειρμὸν τοῦ ἀτόμου, ἀκόμη δὲ καί νά διακόψῃ ἐντελῶς τὴν ἐπαφήν του μὲ τὸν ἐξωτερικὸν κόσμον, ὅποτε ἐπέρχεται κατάστασις ὕπνου καί ἐγρηγόρσεως. Καί, ἂν ὑπερβῆ κάποιον ὄριον, τότε ἐπέρχεται πλήρης νευρική κατάρρευσις² καί τοῦτο ἀναφέρεται ὅτι συνέβαινεν εἰς μεταγενεστέρους χρόνους εἰς τὴν Πυθίαν³ εἰς τοὺς Δελφούς.

Εἰς τὸ δελφικὸν Ἱερὸν, ἐξ ἄλλου, ἡ Πυθία, ἀσκοῦσα τὴν (ἐκστατικὴν) μαντικὴν, ἐκάθητο ἐπὶ τοῦ τρίποδος, ὅπου καί εἶχε τοποθετηθῆ εἰδικὸς δίσκος (ὁ «ὄλμος») ἐπὶ τοῦ στομίου του, διὰ νά μετατραπῆ εἰς κάθισμα (τριποδικὸν θρόνον). Καθημένη δὲ ἐπ' αὐτοῦ, ἐχρησιμοδοτεῖ. Ἄλλά διὰ τοῦ στόματός της ὠμίλει τὸ θεῖον, ὅπως συνέβαινε καί μὲ τὴν Ἑλένην (βλ. ἄνωτ.).

Κάτι παρόμοιον ὑποθέτομεν ὅτι συνέβαινε καί εἰς τὸ ἀνασκαφὲν Ἱερὸν κατὰ τὴν ἄσκησιν τῆς ἀπὸ τρίποδος χρησιμοδοτήσεως. Τότε ὁ τρίπους εἰς τὸ τελεστήριον — ὅπου εὐρέθη τὸ βᾶθρον του — μετετρέπετο αὐτομάτως εἰς θρόνον τῆς θεότητος, τῆς Ἀφροδίτης δηλαδή, καί τὸ βᾶθρον του εἰς ὑποπόδιόν της.

Πρὸ τῆς ἐνάρξεως ὅμως τῆς χρησιμοδοτήσεως αὐτῆς, ἡ ὁποία ἐγίνετο εἰς τὸν ἐσωτερικὸν χῶρον (ἄδυτον) τοῦ τελεστηρίου τούτου, τὰ ἐνδιαφερόμενα ἄτομα θὰ ἦτο δυνατὸν νά παρακολουθοῦν τὴν διαδικασίαν, εὐρισκόμενα εἰς τὸν παραπλευρῶς, ἐξωτερικὸν (στεγασμένον), χῶρον. Καί τοῦτο θὰ ἐγίνετο μέσῳ τοῦ δεξιοῦ θυρώματος, διὰ τοῦ ὁποίου καί θὰ εἶχεν εἰσέλθει ὅλον τὸ ἱερατεῖον εἰς τὸν μαντικὸν χῶρον. Οἱ δύο αὐτοὶ χῶροι πάντως εὐρίσκοντο καί ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ ἐπιπέδου, τὸ δὲ θύρωμα αὐτὸ καί μετὰ τὴν εἴσοδον τῆς Πυθίας θὰ παρέμενεν ἀνοιχτόν ὅποτε ὁ τρίπους θὰ ἦτο ὄρατός δι' αὐτοῦ. Ὅταν, λοιπόν, ἤρχιζεν ἡ διαδικασία τῶν χρησμῶν καί

1. Βλ. Μεγ. Ἑλλήν. Ἐγκυκλ. λ. ὄπιον. ἔ.δ.

2. *Αὐτόθι*.

3. FONTENROSE, ἔ.δ., 210.

ἡ μάντις ἦτο ἤδη ἐπὶ τοῦ τρίποδος, οἱ ἐνδιαφερόμενοι θὰ ἦσαν εἰς θέσιν νὰ τὴν βλέπουν (διὰ τοῦ ὡς ἄνω θυρώματος), ὅπως περίπου ἀναφέρεται ὅτι ἐγένετο καὶ εἰς τοὺς Δελφούς¹, καὶ νὰ ἀπευθύνουν εἰς αὐτὴν ἐρωτήσεις καὶ νὰ ἀκούουν τὰ ψελλίσματά της ἀλλὰ καὶ νὰ αἰσθάνωνται ἔντονον τὴν παρουσίαν τοῦ θείου. Τὰ ψελλίσματα αὐτὰ τότε θὰ μετετρέποντο ἀμέσως εἰς ἀπαντήσεις ὑπὸ τοῦ παρισταμένου ἱερέως, ὅπως ἐγένετο καὶ εἰς τοὺς Δελφούς. Ὑποθέτομεν δὲ ὅτι ἡ ἀπάντησις θὰ ἐχορηγεῖτο μᾶλλον προφορικῶς εἰς τὸν ἐνδιαφερόμενον, διότι δὲν εὑρέθη γραπτὴ τοιαύτη ἀπάντησις ἐπὶ μολυβδίνου ἐλάσματος (ὅπως εὑρέθησαν εἰς τὴν Δωδώνην). Δὲν ἀποκλείεται ὅμως αὐτὴ νὰ ἀνεγράφετο ἐπὶ φλοιοῦ δρυός, ὅπως ἐγένετο εἰς τὴν Πραίνεστον². Ἡ ὅλη πάντως διαδικασία θὰ ἐγένετο εἰς τὸ ἡμίφως τῶν λύχνων —οἱ ὅποιοι εὑρέθησαν κατὰ τὸ πλεῖστον εἰς τεμάχια (πίν. 132-33³): εἰς τὸν χῶρον τοῦ τελεστηρίου καὶ εἰς τὸν τοῦ Ν. καὶ τοῦ κεντρικοῦ οἰκήματος. Ὅσακις δὲ ἐχρειάζετο νὰ ἀπομονωθῇ ὁ χῶρος τοῦ τρίποδος, τοῦτο ἦτο δυνατόν νὰ γίνη διὰ τῆς ἐκτάσεως τῶν παραπετασμάτων (βλ. ἄνωτ.). Τότε ἡ παρουσία τοῦ θείου θὰ ἦτο περισσότερο ἔντονος, τόσον εἰς τὸν χῶρον τοῦ τελεστηρίου, ὅσον καὶ εἰς αὐτὸν τοῦ Ν. οἰκήματος, τὸ ὅποιον ἐλειτούργει εἰς ἀτμόσφαιραν ὑποβλητικὴν καὶ ἐκ τοῦ καπνοῦ τῶν καιομένων ἀρωματικῶν οὐσιῶν ἀλλὰ καὶ ἐκ τῶν διαχαιομένων μύρων.

Οὕτω, καθ' ὃν χρόνον τὸ τελεστήριον ἦτο κλειστὸν —ἦνοιγε δὲ πιθανώτατα κατὰ τὴν ἑορτήν, τὴν μίαν ἢ τὴν ἄλλην, βλ. ἄνωτ.—, ἡ ὡς ἄνω διαδικασία μετεφέρετο εἰς τὸ Ν. οἶκημα (μέγαρον), χάριν τῶν ιδιωτῶν, ἀφοῦ ἐγκαθίστατο ἐκεῖ ὁ μαντικὸς τρίπους. Εἰς τὸ μὴ διασωθὲν δὲ ἀνώγειόν του, τὸ ὅποιον ἦτο ἀντιγραφή τοῦ τελεστηρίου, θὰ ἐξετυλίσσεται ὁμοίως: εἰς ἓν περιβάλλον ἡμίφωτος καὶ μεστοῦ καπνοῦ καὶ καιομένων ἀρωματικῶν οὐσιῶν καὶ διαχαιομένων μύρων. Ἴσως ὅμως καὶ ἀτμοῦ καὶ ἀναθυμιάσεων, ἐρχομένων ἐκ τῶν χώρων τοῦ κατωγείου του (βλ. ἄνωτ.). Ὁ δὲ τρίπους ἴσως ἐτοποθετεῖτο τότε ἐκεῖ ἐπὶ τινος στομίου (βλ. ἄνωτ.), ἀντὶ τοῦ κανονικοῦ βάρους του (τριποβακίου) τοῦ τελεστηρίου.

Συνέβαινε δὲ τὸ Ν. οἶκημα (μέγαρον) νὰ ἦτο καὶ ἐγγύτατα τοῦ ἀγωγοῦ τοῦ ἱεροῦ ὕδατος (βλ. ἄνωτ.). Κάτι ἀνάλογον δὲ ἀναφέρεται ὅτι ἐγένετο καὶ εἰς τοὺς Δελφούς, ὅπου τὸ ὕδωρ τῆς Κασσωτίδος ἐχρησιμοποιεῖ-

1. *Αὐτόθι*.

2. Βλ. σελ. 36 σημ. 1.

3. Περὶ λύχνων: HOWLAND, *The Athen. Agora* VI (1958). PEARLZWEG, *The Athen. Agora*. VII (1961), BRONEER, *Isthmia* III (1977).

το ὑπὸ τῆς Πυθίας πρὸς καθαριν τῆς ἀμέσως προτοῦ νὰ ἀνέλθῃ ἐπὶ τοῦ τρίποδος¹. Ἀλλὰ τοῦτο δὲν διεπιστώθη ἀνασκαφικῶς.

Εἰς τὸ Ν. οἶκημα ὅμως τὸ ὕδωρ τῆς Ἱερᾶς πηγῆς διήρχετο συγκεκριμένως διὰ τῆς Ἀ. πλευρᾶς του καί, προτοῦ νὰ καταλήξῃ εἰς τὸν ἀγωγὸν τῶν δύο αὐλάκων τῶν διαδρόμων, τοῦ παρακειμένου κεντρικοῦ οἰκήματος, κατήρχετο πιθανῶς δι' ἑνὸς φρεατίου κατὰ τὴν πλευρὰν αὐτὴν τοῦ Ν. οἰκήματος (Ἀ.), πρὸς κάλυψιν τῆς ὑψομετρικῆς (βλ. ἄνωτ.) διαφορᾶς. Τεμάχια τοῦ φρεατίου τούτου, σπαράγματα μᾶλλον, ἦτοι εἰς κακὴν κατάστασιν καὶ πολὺ μικρά, εὐρέθησαν εἰς τὸν πλησίον χῶρον, ὁμοιάζοντα καὶ μὲ τεμάχια πίθων. Πιθανὸν δὲ νὰ προήρχοντο ἐκ τοῦ ἐν λόγῳ φρεατίου, χωρὶς νὰ ἀποκλείεται ὅμως νὰ ἀνῆκον καὶ εἰς τὸ ὡς ἄνω (πήλινον) στόμιον, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐτοποθετεῖτο ὁ τρίπους.

Εἰς τὸ τελεστήριον ὅμως τὸ ἱερὸν ὕδωρ δὲν εὐρίσκετο τόσον πλησίον, ὥστε νὰ γίνῃ χρῆσις του ὑπὸ τῆς μάντιδος, ἀμέσως προτοῦ ἀνέλθῃ ἐπὶ τοῦ τρίποδος. Εὐρέθη ὅμως εἰς αὐτὸ μολύβδιος σωλὴν μὲ περιχειλίωμα (πίν. 124β) κατὰ τὸ ἐν ἄκρον του καὶ ἀποκεκομμένος κατὰ τὸ ἕτερον ἄκρον του², παρέχων κάποιαν ἔνδειξιν πιθανῆς ἀποθηκεύσεως μικρᾶς ποσότητος ὕδατος εἰς τὸν χῶρον. Καὶ δὲν ἀποκλείεται βεβαίως ὁ σωλὴν αὐτὸς νὰ ἀνῆκεν εἰς τὸν λαιμὸν κάποιου μολυβδίνου δοχείου. Ἀλλὰ τὰ τοιχώματά του ἔχουν ἀρκετὸν πάχος καὶ μᾶλλον δὲν φαίνεται, ἔνεκα τούτου, νὰ ἀνῆκεν εἰς ἀγγεῖον.

Πάντως, οἱ ὄροι, οἱ ὁποῖοι ἐχρησιμοποιοῦντο εἰς τοὺς Δελφοὺς περὶ τῆς Πυθίας («καταβαίνειν», «κατέρχεσθαι», «κατιέναι»)³, θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ χρησιμοποιηθοῦν καὶ εἰς τὸ ἀνασκαφέν Ἱερὸν : ὅταν αὐτὴ κατήρχετο πρὸς χρησιμοδότησιν, ἀφοῦ ἐλούετο εἰς τὴν ὑπερκειμένην Ἱερὰν πηγὴν, εἴτε κατηυθύνετο εἰς τὸ Ν. οἶκημα εἴτε εἰς τὸ τελεστήριον. Ὁμοίως θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ χρησιμοποιηθοῦν εἰς τὸ Ἱερὸν αὐτὸ δι' αὐτὴν, καὶ οἱ ὄροι, οἱ ὁποῖοι ἐχρησιμοποιοῦντο ἐπίσης εἰς τοὺς Δελφοὺς («εἰσβαίνειν», «εἰσέρχεσθαι», «εἰσιέναι»)⁴, ἦτοι, ὅταν αὐτὴ ἐπρόκειτο νὰ εἰσέλθῃ εἰς τὸ μέγαρον καὶ χρηστήριον εἴτε τοῦτο ἦτο τὸ τελεστήριον εἴτε τὸ Ν. οἶκημα.

1. Βλ. AMANDRY ἔ.δ.

2. Βλ. σελ. 247, σημ. 4.

3. FONTENROSE ἔ.δ., 227.

4. Αὐτόθι.

ΙΕΡΑΤΕΙΟΝ

Γραπτή πληροφορία περί τοῦ Ἱερατείου τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ ἀτυχῶς δὲν ὑπάρχει, ἀφοῦ δὲν ὑπάρχει σχεδὸν καὶ γραπτή πληροφορία περί αὐτοῦ τούτου τοῦ Ἱεροῦ¹. Ἐκ πληροφοριῶν ὅμως δι' ἀντίστοιχα Ἱερά, καθὼς καὶ ἐξ ὠρισμένων ἐνδείξεων ἀνασκαφικῶν ἐκ τοῦ Ἱεροῦ, εἶναι δυνατὸν νὰ συναχθοῦν τὰ ἀκόλουθα στοιχεῖα, σχετικῶς μὲ τὸ θέμα αὐτό.

Ἐν πρώτοις, θὰ ὑπῆρχον εἰς τὸ Ἱερόν αὐτὸ ἱερεῖαι, εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς Ἀφροδίτης (πρεσβυτέρας καὶ νεωτέρας), ὅπως καὶ εἰς τὴν Δωδώνην, ὅπου ἀντίστοιχοι ἱερεῖαι ἦσαν αἱ Πέλειαι². Ὑποθέτομεν δὲ ὅτι αὐταὶ θὰ ἦσαν καὶ διαφορετικῆς ἡλικίας (νεαρᾶς καὶ ὠρίμου), ὅπως συνέβαινε καὶ εἰς τὴν Σικυῶνα³. Καὶ εἰς τὸ Ἱερόν τῆς Ἀνδανίας κατὰ τὴν μνημονευθεῖσαν ἐπιγραφὴν. Ἐκ τῶν ἱερείων αὐτῶν πιθανώτατα ἄλλαι θὰ ἠσχολοῦντο μὲ τὴν «οἰωνιστικὴν» καὶ ἄλλαι, ὑπὸ μορφὴν Πυθίας, καὶ μὲ τὴν «οἰωνιστικὴν» καὶ μὲ τὴν μαντικὴν καὶ τὰ «ἐκ τρίποδος», ὅπως συνέβαιναν εἰς τοὺς Δελφούς. Ὁ τρίπους δηλονότι τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ, θὰ ἐλειτούργει ὅπως περίπου ἐλειτούργει καὶ ὁ τρίπους εἰς τὸ δελφικὸν Ἱερόν.

Ἐξ ἄλλου, θὰ ὑπῆρχεν εἷς ἢ καὶ περισσότεροι Ἱερεῖς - προφῆται, συνδεόμενοι ἀμέσως μὲν μὲ τὴν οἰωνιστικὴν καὶ ἐμμέσως μᾶλλον μὲ τὴν μαντικὴν, ἀλλὰ καὶ μὲ ἄλλα καθήκοντα. Ἱερεὺς ἦτο εἰς τὸ Ἱερόν τοῦ Λυκαίου, τὸ ὅποιον ἐλειτούργει καὶ ὡς Μαντεῖον (βλ. ἄνωτ.), ἀσχολούμενος καὶ μὲ τὴν πρόκλησιν βροχῆς. Ἱερεὺς ὑπῆρχε καὶ εἰς τὸ ὄρεινὸν Ἱερόν τοῦ Διὸς εἰς τὸ Ἀραχναῖον (βλ. ἄνωτ.), καθὼς καὶ εἰς τὸ ὄρεινὸν Ἱερόν τοῦ Διὸς εἰς τὸ Πήλιον (βλ. ἄνωτ.), διὰ νὰ ἀναφέρῃ κανεὶς μερικὰ μόνον παραδείγματα.

Ἄλλ' Ἱερεὺς, ἀποκαλούμενος καὶ ἀγήτωρ, ὑπῆρχε καὶ εἰς τὸ Ἱερόν τῆς Παφίας Ἀφροδίτης (βλ. ἄνωτ.). Εἰς τὴν Ἄλτιν ὅμως ὑπῆρχον καὶ περισσότεροι τοῦ ἐνὸς Ἱερεῖς καὶ προφῆται (καὶ τὸ αὐτὸ συνέβαινε ὡς γνωστὸν, καὶ εἰς τοὺς Δελφούς). Πιθανῶς τὰ ἄτομα αὐτὰ προήρχοντο ἐκ τῶν παλαιῶν ἱερατικῶν - μαντικῶν γενῶν τῆς περιοχῆς. Εἰς τὴν Ἄλτιν αὐτὰ ἦσαν τῶν Κλυτιαδῶν (ἡλειακῆς προελεύσεως) καὶ τῶν Ἰαμιδῶν (προηλειακῆς προελεύσεως)⁴.

1. Βλ. σελ. 38.

2. ΣΤΡΑΒ. VII 7,12. Βλ. καὶ PARKE, *Oracles of Zeus*, 69 κ.έ.

3. ΠΑΥΣ. II 10,4.

4. HONLE, *Olympia in der Politik der Griech. Staatenwelt* (1972).

Εἰς τὸ ἀνασκαφὴν δὲ Ἱερὸν, οἱ ἱερεῖς θὰ ἦσαν ἐκ μαντικῶν γενῶν τῶν πλησιοχώρων κρατῶν: τῆς Ψωφίδος, τῆς Θελπούσης (ἴσως τῆς πλησιέστερον πρὸς αὐτὸ κειμένης Στράτου) καὶ τῆς Κλείτορος. Εἰς τὴν Δωδώνην ὅμως ὑπῆρχεν ἐνιαῖον σῶμα ἱερέων - προφητῶν, οἱ Σελλοί, ἤδη ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἐπους¹, ἀποκαλούμενοι καὶ Τόμουροι ἢ Τόμαροι². Ἡ λέξις αὐτὴ ἔχει συναφθῆ ἐτυμολογικῶς μὲ τὴν λέξιν thmir - im (= ἐξίσταμαι, μεθύσκομαι), ἡ ὁποία παρέχει καὶ τὴν ἐρμηνείαν τῆς ὑποστάσεώς των³. Ἐπίσης ἔχει συναφθῆ μὲ τὸ ὄνομα Θάμυρις ἀφ' ἐνός⁴ καὶ Ταμυρίδαι⁵ ἀφ' ἑτέρου. Ὁ δὲ Θάμυρις, ὡς αἰοδός, ἐθεωρεῖτο ἐφάμιλλος τοῦ Ὀρφέως καὶ συνεδέετο ἀμέσως καὶ μὲ τὸ Ἱερὸν τῆς Παφίας Ἀφροδίτης τῆς Κύπρου (τὸ ὁποῖον ἦτο ἀρκαδικῆς προελεύσεως, βλ. ἀνωτ.). Ἀλλὰ, κατὰ μίαν παράδοσιν⁶, ὁ Θάμυρις ἦτο ἐκ Κιλικίας καί, μαζὶ μὲ τὸν Κινύραν (ἐκ τοῦ κυπριακοῦ (τῆς Πάφου) μαντικοῦ γένους), ἐθεωρεῖτο ἰδρυτὴς τοῦ Ἱεροῦ αὐτοῦ, (τῆς Ἀφροδίτης), μοιραζόμενος μὲ αὐτὸν καὶ τὴν ἐποπτεῖαν του. Καὶ πάλιν ὡς ἱερεῖς, Κινύρα καὶ Θάμυρις, ἀρχικῶς ἐξεπροσώπων δύο κοινωνικὰ ὅμορα σύνολα πιθανῶς (τῆς περιοχῆς τοῦ Ἱεροῦ).

Ἡ παράδοσις αὐτὴ, τοῦ Θαμύρδος καὶ τοῦ Κινύρα —καὶ ἀντιστοιχῶν των ὅπως ἦσαν ὁ Κάλχας καὶ ὁ Τειρεσίας καὶ ὁ Ἑλενος (τῶν Τρώων)— καὶ γυναικῶν, ὅπως τῆς Κασσάνδρας τῆς Μαντοῦς καὶ τῆς Ἑλένης, συνεχίσθη καὶ εἰς τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους, διὰ τοῦ Μουσαίου, τοῦ Ἀβάριδος, τοῦ Ἀρισταίου, τοῦ Ἐρμοτίμου κ.ἄ.⁷, καθὼς καὶ διὰ τῶν Βακιδῶν. καὶ τῶν Βακιδῶν, τῶν Πυθιδῶν καὶ τῶν Σιβυλλῶν⁸. Εἰς τὸ ἀπεμονωμένον ἐπομένως ἀνασκαφὴν ἀρκαδικὸν Ἱερὸν ἢ παράδοσις αὐτὴ —καὶ ἡ συνέχισις τῆς διὰ τοῦ χρόνου— ἴσως ἦτο ἐντονωτέρα ἀκόμη.

Ποῦ ἔμενον ὅμως τὸ Ἱερατεῖον τοῦτο εἰς τὸ ἐν λόγῳ Ἱερὸν; Εἶναι ἄγνωστον. Εἰς τὴν Δωδώνην τοῦτο ὑποτίθεται (κατὰ Δάκαρην) ὅτι διέμενον ἐντὸς πλησίον κειμένων ἀχυροκαλυβῶν. Ἀλλ' αὐτό, δὲν θὰ συνέβαι-

1. Ἰλ. II 233 κ.ε.

2. ΗΣΥΧ. λ. Τόμουρος· καὶ λ. Τόμαρος. Πβλ. καὶ ΣΤΡΑΒ. II 238.

3. ΚΑΡΟΛΙΔΟΥ, *Εἰσαγωγή* εἰς τὴν Ἱστορίαν τοῦ Ἑλλήν. Ἔθνοισ ὑπὸ Παπαρρηγοπούλου, σελ. νά'.

4. TAC. *Hist.* II 3.

5. ΗΣΥΧ. λ.

6. TAC. *Hist.* II 3.

7. Βλ. DODDS, *The Greeks and the Iurational*, 140.

8. FONTENROSE, *ξ.ά.*, 161.

νε μᾶλλον εἰς τὸ ἀρκαδικὸν αὐτὸ Ἱερόν. Οἱ μεγάλης ἐντάσεως ἄνεμοι καὶ τὸ δυχείμερον τῆς περιοχῆς του ἀπετέλουν οὐσιώδη ἀποτρεπτικὸν παράγοντα δι' αὐτό. Πιθανώτερον εἶναι νὰ διέμενον εἰς τὸ παρακείμενον —ὀλίγον κάτωθεν τοῦ Ἱεροῦ— σπήλαιον, τοῦ ὁποίου ἐπεσημάνθη ἄνοιγμα κορυφῆς¹. Τοῦτο συνέβαινε καὶ εἰς τὸ Ἱδαῖον ἄντρον.

1. Βλ. σελ. 7.

ΜΕΡΟΣ Ε

ΔΙΑΚΟΠΗ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΛΑΤΡΕΙΑΣ
ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΕΠΟΧΗ

ΔΙΑΚΟΠΗ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΛΑΤΡΕΙΑΣ

Ἡ σχετικὴ ἀνθησις τῆς ἀρχαίας λατρείας κατὰ τὸν 3ον αἰ. μ.Χ. εἰς τὸ ἀνασκαφὲν Ἱερὸν, μαρτυρουμένη ὑπὸ νομίσματος¹ (πίν. 134β) καὶ ἀριθμοῦ λύχνων (βλ. ἄνωτ.), φαίνεται ὅτι εἶναι καὶ τὸ κύκνειον ἄσμα τῆς. Ὁ 4ος αἰ. μ.Χ. εἶναι δυνατὸν νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς ἡ ἐποχὴ τῆς ἀποτόμου διακοπῆς τῆς λατρείας αὐτῆς ἀλλὰ καὶ τῆς, ἐξ αἰτίας τῆς διακοπῆς αὐτῆς, ἐρημώσεως τοῦ ὅλου χώρου τοῦ ἀρχαίου Ἱεροῦ.

Ἐκ τῶν τελευταίων εὐρημάτων τοῦ Ἱεροῦ εἶναι μικρὸν χάλκινον νόμισμα (πίν. 147), ἐκ τοῦ τελεστηρίου, πολὺ ἐφθαρμένον ἀλλὰ πιθανώτατα τῆς ἐποχῆς τῶν Κωνσταντίνων. Ἐπὶ τῆς μιᾶς τοῦ ὄψεως φέρει τὴν κεφαλὴν τοῦ αὐτοκράτορος, ἀμυδρῶς μόνον διακρινομένην, καὶ ἐπὶ τῆς ἄλλης ὄψεως φέρει τὸν γνωστὸν τύπον τῆς πύλης καὶ τὴν ἐπιγραφὴν: *Providen/tiae caess*². Δεύτερον δὲ ὅμοιον νόμισμα, ἐκ τοῦ τελεστηρίου ἐπίσης, εἰς τὸ ὁποῖον μόλις διακρίνεται τὸ περίγραμμα τῆς κεφαλῆς (τοῦ αὐτοκράτορος) ἐπὶ τῆς μιᾶς ὄψεως καὶ ἡ ἄλλη πλευρὰ του ἔχει καταστραφῆ ἐντελῶς, ἀποτελεῖ, καὶ αὐτό, ἓνα τῶν τελευταίων μαρτύρων τῆς ἐκπνεύσεως ἀρχαίας εἰς τὸν χώρον αὐτὸν λατρείας. Ἡ λῆξις τῆς λατρείας αὐτῆς εἶναι δυνατὸν νὰ τοποθετηθῇ ἐπομένως εἰς τὸ β' ἡμισυ τοῦ 4ου μ.Χ. αἰῶνος.

Κατὰ τοὺς μετὰ τὸν αἰῶνα αὐτὸν χρόνους κινητὰ εὐρήματα ἀπουσιάζουν ἐντελῶς ἐκ τοῦ χώρου τοῦ Ἱεροῦ. Ἐξαιρέσιν ἀποτελοῦν δύο νομίσματα τῆς Φραγκοκρατίας (βλ. κατωτ.).

Ἡ ὡς ἄνω διακοπὴ τῆς ἀρχαίας λατρείας εἰς τὸ Ἱερὸν φαίνεται ὅτι συνεδύασθη μὲ τὴν καταστροφὴν, ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν, ὠρισμένων χώρων του ἰδιαίτερας λατρευτικῆς σημασίας. Οἱ χώροι αὗτοι ἦσαν κυρίως: τοῦ βωμοῦ (τοῦ ὁποίου κατεστράφη τὸ ἀνώτερον μέρος τοῦ ὑψηλοῦ βάθρου του), τοῦ ὀμφαλοῦ (τοῦ ὁποίου κατεκερματίσθη κυριολεκτικῶς τὸ πλεῖ-

1. Τοῦ Ἀλεξάνδρου Σεβήρου, κατὰ τὴν Κ. Μ. Οἰκονομίδου.

2. Ἀρ. 471, πίν. 147α ἄνω καὶ β' ἄνω. *R.I.C.* VII², 165, ἀρ. 52 καὶ 53 (μετὰ γνώμην τῆς κ. Μ. Οἰκονομίδου).

στον τοῦ πυραμιδοειδοῦς καλύμματός του καὶ τὸ ἥμισυ τοῦ ὑπογείου μέρους του· τοῦ ἐλευθέρου στύλου (ὁ ὁποῖος ἐθρυμματίσθη)· τῆς δεξιαμενῆς τῶν καθαρμῶν —πρὸ τοῦ κεντρικοῦ οἰκήματος καὶ τῶν δύο διαδρόμων— τοῦ τριπλοῦ οἰκήματος (ἡ ὁποία καὶ ἐξηφανίσθη κυριολεκτικῶς μετὰ τὴν καταστροφὴν τῆς καὶ λόγω συνεχῶν κατολισθήσεων εἰς τὴν χαίνουσαν κάτωθεν τῆς χαράδραν)· καὶ τῆς Ἱερᾶς πηγῆς (ἡ ὁποία ἐστομάωθη, ὥστε νὰ σιγήσῃ ἢ φωνή τῆς¹, ἐνῶ καὶ ὁ ὑπόγειος ἀγωγός τῆς κατεστράφη κατὰ τὴν ἐναρξίν του (ἐκ τῆς πηγῆς) καὶ ὀλίγον πρὸ τοῦ τέρματός του, (παρὰ τὸ τριπλοῦν οἰκήμα). Ἐὰν δὲ παρέμεινεν ἄθικτον εἰς τὸ τελεστήριον τὸ βᾶθρον τοῦ ἱεροῦ τρίποδος (τριποβάκιον), τοῦτο συνέβη, διότι σκοπίμως εἶχεν ἀναποδογυρισθῆ καὶ δὲν διεκρίνετο τί ἀκριβῶς ἦτο.

Ἡ διακοπὴ αὐτὴ τῆς ἀρχαίας λατρείας, κατόπιν καταστροφῆς ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν τῶν σημαντικωτέρων ὡς ἄνω χώρων τοῦ Ἱεροῦ, περιελάμβανε καὶ τὴν ὀλοσχερῆ καταστροφὴν τῆς μαντικῆς δρυός. Ἡ δρυὶς αὐτὴ ἐξερριζώθη τότε, ὅπως φαίνεται ἐκ τοῦ λάκκου², ὁ ὁποῖος ἐδημιουργήθη εἰς τὸν χώρον τῆς (πρὸς Β. τοῦ Β. οἰκήματος), πληρωθεὶς ἐν συνεχείᾳ διὰ λίθων καὶ τεμαχίων λιθοπλίνθων καὶ ἄλλου οἰκοδομικοῦ ὕλικου. Καὶ τοῦτο, ὥστε νὰ παύσῃ κάθε προσδοκία τυχὸν ἀναβλαστήσεώς τῆς. Αἱ διαστάσεις πάντως τοῦ ἐκ τῆς καταστροφῆς τῆς δημιουργηθέντος λάκκου ὑποδηλοῦν ὅτι τὸ μέγεθός τῆς ἦτο μᾶλλον μέτριον, ὅπως εἶναι ἄλλωστε καὶ τὸ πλεῖστον τῶν δρυῶν τοῦ δρυμοῦ σήμερον (πίν. 135).

Ἡ ἰδιαιτέρα πάντως ἐχθρότης τῶν Χριστιανῶν κατὰ τῆς μαντικῆς δρυός ἔχει παρατηρηθῆ καὶ ἄλλου, καὶ ἐντὸς ἀλλὰ καὶ ἐκτὸς τῆς Ἑλλάδος:.

Ἀναφέρεται, ἐν πρώτοις, ὅτι τὸ αὐτὸ συνέβη καὶ εἰς τὸ θεσπρωτικὸν Ἱερὸν (τῆς Δωδώνης)³, ὅπου ἐπίσης ἐπεσημάνθη ὁ λάκκος τῆς. Ἡ ἀποκοπὴ δὲ τῆς δρυὸς αὐτῆς τοποθετεῖται ὑπὸ τοῦ Δάκαρη⁴ εἰς τὸ τέλος τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ. καὶ θεωρεῖται ὑπ' αὐτοῦ ὅτι τὸ θεσπρωτικὸν Ἱερὸν ἦτο ἀκόμη ἐν λειτουργίᾳ ἕως τὰ μέσα τοῦ αἰῶνος αὐτοῦ. Κάτι ἀνάλογον ἐπομένως εἶναι δυνατὸν νὰ συναχθῆ καὶ διὰ τὸ ἀνασκαφὲν ἀρκαδικὸν Ἱερὸν ἐπὶ τοῦ Ἀγίου Πέτρου.

1. Βλ. σελ. 251.

2. Βλ. σελ. 169.

3. Βλ. ΔΑΚΑΡΗΝ, *A.E.* 1959 ἔ.ἀ., 66 κ.έ., 150.

4. *Αὐτόθι*

Τὸ αὐτὸ φαινόμενον ὅμως συνέβη καὶ ἐκτὸς τῆς Ἑλλάδος. Ἐναφέρεται¹ ὅτι καὶ εἰς τὴν Παλαιστίνην ἡ δρυς τοῦ (Ἀβραάμ) Μαμρέ κατεστράφη ὁμοίως, κατ' ἐντολὴν βασιλικήν, ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν, καὶ μαζί της, κατεστράφησαν τότε, ὑπ' αὐτῶν, καὶ οἱ πλησίον της εὐρισκόμενοι εἰδωλολατρικοὶ βωμοί, διὰ νὰ ἀντικατασταθοῦν ἐν συνεχείᾳ ὑπὸ εὐκτηρίου οἴκου.

Ἐξ ἄλλου, παραδίδεται ὅτι καὶ ἡ ἱερὰ δρυς τῶν Κελτῶν εἰς τὴν Β. Εὐρώπην εἶχε τὴν αὐτὴν τύχην, κάπως ἀργότερον, μετὰ τὸν ἐκχριστιανισμόν τῶν Κελτῶν. Εἰδικώτερον ἡ παράδοσις ἀναφέρει ὅτι ἡ καταστροφή τῆς δρυὸς αὐτῆς, ἱεροῦ δένδρου τοῦ κελτικοῦ Διὸς Thor², ἔγινεν ὑπὸ τοῦ Winfred καὶ τοῦ συντρόφου του Gregor. Ἀντικατεστάθη δὲ αὐτή, ἐν συνεχείᾳ καὶ κατόπιν θαύματος, δι' ἐνὸς μικροῦ ἐλάτου, κατὰ τὴν αὐτὴν δὲ πάντοτε παράδοσιν, τὴν ἡμέραν τῶν Χριστουγέννων, ἦτοι κατὰ τὸ χειμερινὸν ἡλιοστάσιον καὶ τὴν (γενέθλιον) ἑορτὴν τοῦ ὡς ἄνω κελτικοῦ θεοῦ, καὶ ὅταν τὰ πλησιόχωρα κελτικά φυλά εἶχον συγκεντρωθῆ ἐκεῖ, διὰ νὰ συνεορτάσουν καὶ νὰ προβοῦν εἰς τὴν καθιερωμένην θυσίαν ζώων, κυρίως προβάτων καὶ ἵππων. Μετὰ τὴν καταστροφὴν αὐτὴν, ἡ ἡμέρα πλέον αὐτὴ ἀφιερῶθη ὑπὸ τῶν ἐκχριστιανισθέντων Κελτῶν εἰς τὴν Γέννησιν τοῦ Χριστοῦ καὶ τὸ ἔλατον κατέστη ἐφεξῆς σύμβολόν της, υἰοθετηθὲν ἀργότερον καὶ ὑπὸ ἄλλων εὐρωπαϊκῶν χριστιανικῶν λαῶν.

Τὴν κατασίγασιν πάντως τῶν εἰδωλολατρικῶν ἐλληνικῶν ἐν γένει χώρων, καὶ ἰδίως τῶν Μαντείων, μαρτυρεῖ εὐγλώττως ἡ ἀκόλουθος πληροφορία τοῦ Ἀγίου Γρηγορίου τοῦ Νανζιανζηνοῦ³: *Οὐκ ἔτι φθέγγεται δρυς, οὐκέτι λέβης μαντεύεται, οὐκέτι Πυθία πληροῦται. Πάλιν ἡ Κασταλία σεσίγηται καὶ σιγᾶ καὶ ὕδωρ ἐστὶν οὐ μαντευόμενον ἀλλὰ γελώμενον.*

Ἐως τὴν ἐποχὴν τῆς Φραγκοκρατίας κινητὰ-χριστιανικά-εὐρήματα ἀπουσιάζουν, ὅπως ἐλέχθη, ἐκ τοῦ χώρου τοῦ ἀρχαίου Ἱεροῦ ἐντελῶς. Καὶ ὁ μὲν χώρος αὐτὸς ἠρημώθη μετὰ τὴν καταστροφὴν τῶν ὡς ἄνω λατρευτικῶν μερῶν του. Ἀλλὰ κατὰ τὴν ἑορτὴν τῆς Ἀναλήψεως ἤρχισε νὰ τελεῖται πανήγυρις, κατὰ ἔθιμον παλαιοχριστιανικόν, καὶ τοῦτο ἐξακολουθεῖ νὰ γίνεται καὶ μέχρι σήμερον. Ἀνάλογον φαινόμενον παρατηρεῖται ἄλ-

1. Βλ. ΣΩΚΡ., Ἱστορ. ἐκκλησ. I,18. MIGNE V, 67, 124.

2. Βλ. σελ. 169.

3. II 32.

λωστε καὶ ἄλλοῦ, ὑποκαταστάσεως δηλαδὴ τῆς ἀρχαίας ἐορτῆς τοῦ θερινοῦ ἡλιοστασίου διὰ τῆς Χριστιανικῆς ἐορτῆς τῆς Ἀναλήψεως (βλ. ἄνωτ. καὶ κατωτ.).

Ἐνῶ λοιπὸν ὁ χριστιανικὸς ναῖσκος, ὁ ὁποῖος ὑπάρχει εἰς τὸ ἀνασκαφέν Ἱερὸν καὶ εἶναι ἀφιερωμένος εἰς τὸν Ἅγιον Πέτρον, στερεῖται πανηγύρεως κατὰ τὴν ἐορτὴν του (Πέτρου καὶ Παύλου), ἐνίοτε δὲ παραμένει, κατ' αὐτὴν καὶ ἀλειτούργητος ἀκόμη, κατὰ τὴν ἐορτὴν τῆς Ἀναλήψεως ὅχι μόνον γίνεται εἰς αὐτὸν Λειτουργία μετ' ἄρτοκλασίας ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴν παραμονὴν τελεῖται Μέγας Ἑσπερινός. Συρρέουν δὲ τότε πλεῖστοι κάτοικοι ἐκ τῆς πλησίον περιοχῆς, παραμένοντες εἰς τὸ ὑπαιθρον κατὰ τὴν νύκτα καὶ τὴν ἐπομένην ἡμέραν, τῆς ἐορτῆς. Φαίνεται ἐπομένως ὅτι, ἐνῶ ἡ ἐορτὴ τῆς Ἀναλήψεως ἔχει μίαν εὐρείαν λαϊκὴν βᾶσιν, ἡ ἐορτὴ τοῦ Ἁγίου Πέτρου στερεῖται τῆς βᾶσεως αὐτῆς· καὶ παραμένει εἰς τὸ περιθώριον. Συμβαίνει δὲ τοῦτο πιθανώτατα, διότι α: ἡ πανηγυρις τῆς ἐορτῆς τῆς Ἀναλήψεως ἀνάγεται εἰς τὴν παλαιοχριστιανικὴν ἐποχὴν, ὅταν οἱ πιστοὶ συνήθιζον νὰ παραμένουν εἰς τὸ ὑπαιθρον κατὰ τὴν ἡμέραν αὐτὴν, συνεορτάζοντες· β) ἡ τιμησις τοῦ Ἁγίου Πέτρου ἀνάγεται μᾶλλον εἰς τὴν ἐποχὴν τῆς Φραγκοκρατίας¹. Διὰ τὸν λόγον αὐτὸν δὲ ἡ παλαιότερα ἢ ἐλληνο-ὀρθόδοξος παράδοσις ἀπεδείχθη ἐπικρατεστέρα τῆς ἄλλης.

Εἰς τὴν ἄποψιν περὶ τῆς φραγκικῆς παρουσίας εἰς τὸν χῶρον τοῦ ἀρχαίου Ἱεροῦ, συντρέχουν καὶ τὰ ἀκόλουθα:

Λεῖψανα, ἐν πρώτοις, μικροῦ καὶ πενιχροῦ κτίσματος εἰς τὸν χῶρον τοῦ ἀρχαίου ναοῦ, διακρινόμενα εἰς τὸ σωζόμενον Ἀ. ἄκρον του (πίν. 52α, V). Τὰ λεῖψανα αὐτὰ περιλαμβάνουν τὸ κατώτατον μέρος τοῦ Δ. τοῖχου του (ὁ ὁποῖος σώζεται εἰς ὕψος 0,35 μ. καὶ εἶναι μήκους 4 μ. καὶ πλάτους 0,75 μ.), θλωμένου κατ' ὀρθὴν γωνίαν εἰς τὸ Β. ἄκρον του, ὥστε νὰ συναντᾶ τελικῶς τὸν Β. τοῖχον τοῦ ἀρχαίου ναοῦ. Ὁ τοῖχος αὐτὸς ταυτιζόμενος μετὰ τὸν Δ. τοῖχον τοῦ κτίσματος καὶ στερούμενος οἰουδήποτε θυρώματος, ἀποκλείει τὴν ταυτισίν του μετὰ χριστιανικὸν ναὸν καὶ εἰς τοῦτο συντείνει καὶ ἡ ἐντελῶς πρόχειρος κατασκευὴ του ἀπὸ ἀνομοιογενῆς οἰκοδομικὸν —καὶ εἰς ἄτακτον μορφήν— ὑλικὸν (περιλαμβανομένου καὶ μεγάλου θραύσματος τοῦ ἀρχαίου ὀμφαλοῦ), ἔχοντος ὡς συνεκτικὸν ὑλικὸν ἀσβεστόλασπην. Ἐπίσης, μέρη (εἰς μῆκος 1,50 μ.) τῶν παρακειμένων τοίχων (Β. καὶ Ν.) Πρὸς Ν. ἀκριβῶς τοῦ κτίσματος αὐτοῦ εὐρέθησαν, ἐξ ἄλλου, τρεῖς

1. Τὸ ὅτι ἡ τιμησις αὐτὴ ἀνάγεται μᾶλλον εἰς τὴν Φραγκοκρατίαν, ὀφείλεται εἰς εὐγενῆ πληροφορίαν τοῦ ὁμοτίμου καθηγητοῦ καὶ ἀκαδημαϊκοῦ κ. Ἰω. Καρμίρη.

ταφαί, ἐντὸς ἐλλειψοδῶν θηκῶν, αἱ ὁποῖαι ἔφερον ἐπάλειψιν ἀσβεστοκονιάματος καὶ ἐστεροῦντο κτερίσματος (πίν. 52β). Κτίσμα καὶ ταφαὶ ἐντὸς τοῦ ἀρχαίου τεμένους ἦσαν κατὰ ταῦτα χριστιανικῆς ἐποχῆς, καὶ δὴ τῆς Φραγκοκρατίας πιθανῶς, ἐκ τῆς ὁποίας, ἦτοι ἐκ τοῦ 14ου αἰ. μ.Χ., προέρχονται καὶ νομίσματα, εὐρεθέντα εἰς τὸν χῶρον (πίν. 147α κάτω, β κάτω).

Ἡ παρουσία αὐτῆ τῶν Φράγκων εἰς τὸν χῶρον τοῦ Ἱεροῦ κατὰ τὸν 14ον αἰ. μ.Χ. δικαιολογεῖ καὶ τὴν μετονομασίαν του εἰς "Ἅγιον Πέτρον. Τοῦτο δὲ ἴσως δὲν ἦτο ἄμοιρον καὶ κάποιας στρατιωτικῆς σημασίας, τὴν ὁποίαν ἀπέδιδον οἱ Φράγκοι εἰς τὸν χῶρον αὐτόν. Ἡ σύνοπτος θεὰ τὴν ὁποίαν παρεῖχεν ὁ αὐχὴν αὐτὸς καὶ ἡ δυνατότης ἐλέγχου τῶν ὁδῶν ἐξ Ἀχαΐας πρὸς ὄρεινὴν Ἡλιδα ἀφ' ἑνὸς καὶ πρὸς Θέλουσαν καὶ τὴν ἐνδοχώραν τῆς Τριφυλίας ἀφ' ἑτέρου, συνέβαλον εἰς αὐτό. Καὶ τοῦτο, ἂν μάλιστα ληφθῆ ὑπ' ὄψιν ἢ παρὰ τὸν Λάδωνα καὶ πρὸς τὰ Ν.Δ. τοῦ ἀρχαίου Ἱεροῦ ὑπαρξίς τοῦ φραγκικοῦ κάστρου τῆς Μονοβύζας (κατὰ παραφθορὰν πιθανῶς τοῦ φραγκικοῦ ὀνόματος), πλησίον τοῦ ὑδροηλεκτρικοῦ ἐργοστασίου τῆς ΔΕΗ. Τὴν παραμονὴν, πρὸς τούτους, τῶν Φράγκων εἰς τὸν "Ἅγιον Πέτρον ὑποδηλοῖ καὶ ἡ (δι' ἀρχαίου ὑλικοῦ, τριγλύφον κεράμων κ.ἄ.) πρόχειρος ἐπισκευὴ τῆς αὐλῆς τοῦ τριπλοῦ οἰκήματος, πιθανῶς πρὸς μερικὴν χρῆσιν του ὑπ' αὐτῶν.

"Ἄς σημειωθῆ ὅτι ἡ τοπικὴ παράδοσις ἐμμένει εἰς τὸ ὅτι ἐκτίσθησαν πέντε συνολικῶς ναῖσκοι τοῦ Ἁγίου Πέτρου εἰς τὸν χῶρον τοῦ ἀρχαίου Ἱεροῦ, καθεὶς των—μετὰ τὸν πρῶτον—μετὰ τὴν ἀχρήστευσιν τοῦ προηγούμενου του. Ἄγνωστον ὅμως εἶναι πότε ἐκτίσθη ὁ πρῶτος ἐξ αὐτῶν, διότι οὐδὲν ἄλλο λείψανον διακρίνεται εἰς τὸν χῶρον τοῦ ὑπάρχοντος ναῖσκου, κτισθέντος μεταξὺ τοῦ Α' καὶ τοῦ Β' παγκοσμίου πολέμου καὶ ἐπισκευασθέντος κατὰ καιροῦς. Ἡ αὐτὴ τοπικὴ παράδοσις ὅμως ἀναφέρει ἐπίσης ὅτι ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Πέτρου, ὁ ὁποῖος ὑπῆρχε κατὰ τὴν Ἐπανάστασιν τοῦ '21, εἶχεν ἐπικάλυψιν τῆς στέγης του διὰ φύλλον μολύβδου. Αὐτὴ δὲ λέγεται ὅτι μετεφέρθη εἰς τὴν Δημητσάναν (τὸ «μπαρουτάδικον» τοῦ Ἀγῶνος τῆς Ἐθνεγεροσύας), διὰ νὰ χρησιμεύσῃ πρὸς κατασκευὴν πυρομαχικῶν. Ὁ ναὸς αὐτὸς ἦτο ἴσως ὁ τρίτος ναὸς τοῦ Ἁγίου Πέτρου καὶ οἱ δύο προηγούμενοι εἶχον πιθανῶς ἰδρυθῆ ὁμοίως μᾶλλον κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν. Φαίνεται δὲ ὅτι ὅλοι ἐκτίζοντο ἐπὶ τῶν αὐτῶν θεμελίων. Ἡ ὀνομασία ἐπομένως "Ἅγιος Πέτρος ἦτο πιθανῶς τῆς θέσεως μᾶλλον ἀρχικῶς.

ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΕΠΟΧΗ

Ἡ πτώσις τοῦ εἰδωλολατρικοῦ κόσμου κατὰ τὸν 4ον μ.Χ. αἰῶνα ἠκολουθήθη ὑπὸ τῆς ἐξαφανίσεως τῆς ἀρχαίας θρησκείας καὶ λατρείας. Ἄλλ' εἰς τὴν περίπτωσιν εἰδικώτερον τῆς Β.Δ. καταγωγῆς θεᾶς Ἀφροδίτης, καὶ δὴ τῆς Οὐρανίας, μητρὸς τῶν πάντων, πολλὰ στοιχεῖα τῆς εἰσέδυσαν εἰς τὸν χριστιανικὸν κόσμον, ὀλιγώτερα κατ' ἄμεσον καὶ περισσότερα κατ' ἔμμεσον τρόπον.

Δημοτικὸ τραγούδι τῆς Δ. Πελοποννήσου εἶναι δυνατὸν ἐδῶ νὰ χρησιμοποιηθῆ ὡς παράδειγμα μιᾶς ἀμέσου τοιαύτης διεισδύσεως τῆς ἀρχαίας παραδόσεως εἰς τὴν εὐρυτέραν περιοχὴν τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ. Τοῦτο περιλαμβάνει τὰ ἑξῆς :

Στὸ μπαζέ¹ τῆς Ἀφροδίτης
 φύτρωσε μιὰ λεμονιά
 τριγυρνᾶνε τὰ πουλάκια (ἢ τ' ἀηδονάκια)
 γιὰ νὰ χτίσουνε φωλιά².
 Πᾶν', τὴν πλέκουν μὲ στολίδια³ (ἢ λουλούδια)
 καὶ στὴ μέση μὲ (σ)μυρτιά⁴.

Ἀφθονα ὅμως εἶναι τὰ παραδείγματα τῆς ἐμμέσου διεισδύσεως τῆς εἰς τὴν χριστιανικὴν ἐποχὴν, παρατηρούμενα κυρίως εἰς τὴν λαϊκὴν χριστιανικὴν πίστιν καὶ ἰδίως εἰς τοὺς θρύλους τῆς λατρείας τῆς Παναγίας. Τόσον εἰς τὸν πελοποννησιακὸν καὶ τὸν ἄλλον ἑλλαδικὸν χῶρον, ὅσον καὶ εἰς τὸν νησιωτικὸν καὶ ἰδιαιτέρως εἰς τὴν Κύπρον — ὅπου ἡ περὶ Ἀφροδίτης παράδοσις παρέμεινεν ὅλως ἰδιαιτέρως ἰσχυρὰ — ἢ Β.Δ. ἀρχαία παράδοσις περὶ (Οὐρανίας) Ἀφροδίτης κατὰ ἓν μέρος μετεβιβάσθη καὶ εἰς τὴν παράδοσιν περὶ τῆς Θεομήτορος. Οὕτως : εἰς τὴν Κύπρον λατρεύεται ἡ Παναγία τῶν περιβολιῶν — καὶ φαίνεται νὰ εἶναι ἀντίστοιχος τῆς ὡς ἄνω Ἀφροδίτης, (ἐν Κήποις) — καὶ ἡ Παναγία τῶν ἀμπελιῶν, ὡς προστάτις δέ, σὺν τοῖς ἄλλοις, τῆς καλῆς παραγωγῆς τῆς γῆς, ὅπως καὶ εἰς

1. Τουρκ. λ. (= κήπος). Ἡ Ἀφροδίτη ἐλατρεύετο, ὡς Οὐρανία συνήθως, εἰς ὑπαιθρίους καὶ δὴ ὑπὸ μορφὴν κήπων χώρους, διὰ τοῦτο καὶ εἰς ὠρισμένα μέρη ἐλέγετο ἡ «ἐν κήποις» (πβλ. ΠΑΥΣ. I 19,2 : Ἀθήναι). Βλ. καὶ σελ. 13 καὶ βιβλιογρ. LANGLOTZ, ἔ.δ., 36, σημ. 2.

2. Ἡ θεὰ ἐθεωρεῖτο πηγὴ τῆς ζωῆς, ἐμφύχου καὶ ἀψύχου (φυτῶν καὶ ζώων), καὶ τῆς διαίωσης τῶν εἰδῶν (βλ. σελ. 62).

3. Ἡ διακόσμησις δένδρων καὶ θάμνων, ἱερῶν, δι' ἀναθημάτων ἦτο σύνηθες φαινόμενον κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, ἰδιαιτέρως εἰς Ἱερά τῆς θεᾶς.

4. Ἡ μύρτος, ὅπως καὶ τὰ ρόδα καὶ τὰ μῆλα, ἦσαν γενικῶς ἱερά σύμβολα τῆς θεᾶς Ἀφροδίτης.

τὴν ὡς ἄνω παράδοσιν. Εἰς δὲ τὸ Θρονὸν τῆς Κύπρου γυναῖκες στολίζουσι μὲ τὰ μαλλιά των καὶ τὰ μαντήλια των τοὺς θάμνους, πλησίον τοῦ ναοῦ (καὶ τῆς Μονῆς) τῆς Παναγίας, ὅπως περίπου θὰ ἐγένετο καὶ εἰς τὴν (Οὐρανίαν) Ἀφροδίτην εἰς τὸ ἀνασκαφὲν Ἱερόν. Καὶ τοῦτο, διὰ νὰ τύχουν τῆς εὐλογίας τῆς Παναγίας καὶ τῆς προστασίας Τῆς. Κατὰ δὲ τὴν ἑορτὴν Τῆς (τὴν 15ην Αὐγούστου) εἰς ἀνάμνησιν τοῦ θανάτου καὶ τῆς Ἀναλήψεως τοῦ σώματός Τῆς, προσέρχονται οἱ νεόνυμφοι, διὰ νὰ εὐλογηθοῦν, εἰς τοὺς ναοὺς Τῆς τῆς μεγαλονήσου καὶ διὰ νὰ στερεώσῃ ὁ γάμος των. Στεῖραι δὲ γυναῖκες φοροῦν τὴν ζώνην Τῆς, διὰ νὰ ἀποκτήσουν τέκνα, καὶ ἄλλαι φέρουσι εἰς Αὐτὴν τὰ ἀσθενῆ ἢ ἀδύναμα τέκνα των, διὰ νὰ τὰ εὐλογήσῃ, ἐνῶ πρὸς τιμὴν Τῆς γίνονται λιτανεῖαι εἰς περίοδον ξηρασίας, διὰ νὰ σταματήσῃ ἡ ἀνομβρία καὶ νὰ σωθῇ ὁ τόπος, μὲ βροχὴν, ὑπ' Αὐτῆς.

Τὰ ἔθιμα αὐτὰ φρονοῦμεν ὅτι ἀποτελοῦν στοιχεῖα, τὰ ὅποια ἔχουν ἐπιβιώσει ἀμέσως ἐκ τῆς λατρείας τῆς (Β.Δ. καταγωγῆς) Οὐρανίας Ἀφροδίτης τόσον ὡς μητρὸς καὶ τροφοῦ τῶν πάντων¹,-ἐν οἷς καὶ τοῦ Διὸς ἀρχικῶς ὡς θεοῦ βασιλέως τοῦ οὐρανοῦ-ὅσον καὶ ὡς κυρίας προστάτιδος τοῦ γάμου γενικῶς² ἀλλὰ καὶ τῆς εὐγονίας συγχρόνως. Ἐπέζησαν δὲ αἱ ἀντιλήψεις αὐταί, κυρίως διότι εἶχον τὴν αὐτὴν λαϊκὴν βᾶσιν καὶ ἦτο δύσκολον ὡς ἐκ τούτου νὰ ἐκριζωθοῦν, ἐνῶ ἦτο εὐκόλον νὰ μεταφυτευθοῦν εἰς τὴν διαμορφωθεῖσαν λαϊκὴν παράδοσιν περὶ τῆς Παναγίας (ὡς Θεομήτορος εἰδικώτερον καὶ ὡς θείας μητρικῆς προστάτιδος μορφῆς γενικώτερον), καθόσον συνέπιπτον κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον μὲ τὴν ὑπόστασιν Τῆς. Περισσότερον ὅμως ὅλων συνέπιπτεν ἡ ἀντίληψις περὶ τῆς Παναγίας, ὡς Σωτείρας τοῦ κόσμου καὶ ὡς Ὑπερμάχου δυνάμεως τῶν πιστῶν Τῆς, μὲ τὴν ἀντίληψιν περὶ τῆς παντοίας βοηθείας τῆς Οὐρανίας Ἀφροδίτης (ὡς μητρὸς τῶν πάντων) πρὸς ὅλα τὰ δημιουργήματά της, εἰς περίοδον κάποιου κακοῦ: λιμοῦ, λοιμοῦ καὶ κυρίως πολέμου, κατὰ τὸν ὅποιον ἡ ἀρχαία θεὰ διέπρεπεν ὡς κατ' ἐξοχὴν πολεμικὴ θεά³. Ὡς πολεμικὴ προστάτις ἡ Παναγία ἐγένετο τότε καὶ «Ὁδηγήτρια».

Διὰ τοὺς λόγους αὐτοὺς θεωροῦμεν ὅτι ἡ παράδοσις τῆς θεᾶς αὐτῆς, τῆς Οὐρανίας Ἀφροδίτης δηλαδὴ, καὶ ὄχι ἡ παράδοσις τῆς Δήμητρος (ὅπως γενικῶς πιστεύεται) διχωχετεύθη, κυρίως διὰ τῆς λαϊκῆς ὁδοῦ,

1. Βλ. σελ. 62.

2. Βλ. αὐτόθι καὶ σελ. 67.

3. Βλ. σελ. 79.

εἰς τὴν χριστιανικὴν πίστιν μετὰ τὴν πτώσιν τοῦ ἀρχαίου κόσμου καὶ εὗρεν εἰς αὐτὴν πρόσφορον ἔδαφος εἰς τὴν μορφήν τῆς Θεομήτορος.

ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΩΝ ΧΡΟΝΩΝ

Τὴν καταστροφὴν τοῦ Ἱεροῦ κατὰ τὸν φθίνοντα 4ον αἰ. μ.Χ. ἠκολούθησεν, ὅπως ἐλέχθη, ἡ ἐρήμωσις του, διακοπτομένη μόνον διὰ τῆς ἐτησίας χριστιανικῆς ἐορτῆς τῆς Ἀναλήψεως, τελουμένης εἰς τὸ ὕπαιθρον κατὰ ἔθιμον τῆς Παλαιοχριστιανικῆς ἐποχῆς¹.

Ἡ ἐρήμωσις ὅμως αὐτὴ φαίνεται ὅτι συνεβάδισε καὶ μὲ μίαν γενικωτέραν ἐρήμωσιν τῆς περιοχῆς κατὰ τοὺς ἐπομένους τῆς καταστροφῆς τοῦ Ἱεροῦ αἰῶνας. Ἀποτέλεσμα δὲ τούτου ἦτο ἡ δυνατότης μιᾶς βαθμιαίας ἐκεῖ διεισδύσεως εἰς αὐτὴν σλαβοφώνων πληθυσμῶν. Τὴν ἐγκατάστασιν τῶν ἐπηλύδων τούτων μαρτυροῦν τὰ σλαβόφωνα ὀνόματα τόπων, χωριῶν καὶ κωμοπόλεων κυρίως².

Σχετικῶς ὅμως μὲ τὴν τοπογραφίαν τῆς περὶ τὸ ἀνασκαφὴν Ἱερὸν περιοχῆς, μετὰ τὴν ἐγκατάστασιν τῶν σλαβοφώνων, παρατηρητέα τὰ ἀκόλουθα :

Ἐν πρώτοις, τὸ ὄνομα τῆς παρακειμένης κωμοπόλεως, τὸ Κοντοβάζαινα, χρήζει κάποιας ἐρεύνης, παραμένον ἀγνώστου ἐτυμολογίας μέχρι σήμερον³. Πρὸ τῆς τοιαύτης διερευνήσεως ὅμως πρέπει νὰ σημειωθοῦν τὰ ἑξῆς :

Ὁ χῶρος, ὅπου ἡ σημερινὴ κωμόπολις Κοντοβάζαινα, κατελαμβάνετο, ὅπως ἤδη ἐλέχθη, ὑπὸ τοῦ ἀρχαίου δρυμοῦ, ὁ ὁποῖος καὶ πιθανῶς ἐξετείνεται σχεδὸν ἕως τὴν σημερινὴν θέσιν Χοτούλια καὶ τὴν ὁδὸν ἡ ὁποία φέρει πρὸς τὴν Μονὴν τῆς Παναγίας τῆς Κλιβωκᾶς. Ὡς ἱερὸς χῶρος ἡ θέσις αὐτὴ ἐπομένως ἐστερεῖτο προφανῶς ἐπὶ μακρὸν οἰουδήποτε οἰκισμοῦ, ὅπως φαίνεται ἄλλωστε καὶ ἐκ τῆς πορείας τοῦ Παυσανίου, ἐκ τῆς Ψωφίδος πρὸς τὴν ἀρχαίαν κώμην Καοῦς⁴. Πιθανώτατα ὅμως εἰς τὸν χῶρον τῆς σημερινῆς κωμοπόλεως ὑπῆρχε κάποιον ἱερὸν κτίσμα⁵,

1. Βλ. Μεγ. Ἑλλην. Ἐγκυκλ. λ. Ἀνάληψις.

2. Περὶ τῶν ἐν λόγῳ ἐγκαταστάσεων βλ. WASSMER, *Die Slaven in Griechenland* (1941) καὶ ZAKYΘΗΝΟΥ, *Οἱ Σλάβοι ἐν Ἑλλάδι* (1945).

3. Κατὰ μίαν ἄποψιν, βασιζομένην ἐπὶ παρετυμολογίας, τὸ ὄνομα τοῦτο προέρχεται ἐκ τῆς ἐλληνικῆς λέξεως κοντός καὶ τῆς ἑλλαντικῆς λέξεως βάζα = κόρη. Κατ' ἄλλην ἄποψιν, ὁμοίως βασιζομένην ἐπὶ παρετυμολογίας, τοῦτο προέρχεται ἐκ τοῦ φραγκικοῦ conte de Vasaine (?).

4. Βλ. σελ. 19 - 20.

5. Βλ. σελ. 13.

ὅπου οἱ Θελοπούσιοι προσκυνηταὶ διέκοπτον ἐπ' ὀλίγον, τὴν κοπιαστικὴν, ἐκεῖθεν ἰδιαιτέρως, ἀνάβασιν τῶν εἰς τὸ Ἱερόν, διὰ νὰ τὴν συνεχίσουν, μετὰ μίαν μικρὰν ἐκεῖ ἀνάπαυσιν τῶν εἰς περιβάλλον ἄκρως εἰδυλλιακόν.

Κατὰ πληροφoρίας, ἐξ ἄλλου, πλείστων παλαιῶν κατοίκων τῆς κωμοπόλεως, ἢ παλαιὰ Κοντοβάζαινα εὐρίσκετο ἄλλοῦ καὶ συγκεκριμένως ἐπὶ πλατώματος ὑπερκειμένου τῆς (ξηρᾶς σήμερον) κοίτης τοῦ Λάδωνος, δίκην ὄχυροῦ, εἰς τὰ Ν.Α. τῆς θέσεως Λουκᾶ. Εἰς τὸν χῶρον αὐτὸν¹ (ὁ ὅποιος μοῦ ὑπεδείχθη ὑπὸ τοῦ Μιχ. Κουτρομάνου), σχεδὸν ἀπρόσιτον (πίν. 6ε) ἐκ τῶν ἄλλων πλευρῶν, διακρίνονται ἀκόμη λείψανα πενιχρῶν οἰκίσκων, πίθων καὶ μικρῶν δεξαμενῶν - ἀποθηκῶν. Ἐκεῖ ἐπὶ μακρόν, ἐλευθέρᾳ ἀπὸ κάθε τουρκικὴν ἐπικυριαρχίαν, εἶχεν ἀποσυρθῆ μία μικρὰ κοινωνία ποιμένων - κτηνοτρόφων καὶ ὀλιγώτερον γεωργῶν. Ὀλίγον δὲ διάστημα πρὸ τῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ '21 αὐτὴ μετώκησεν εἰς τὴν θέσιν ὅπου, ἢ σημερινῇ κωμόπολις. Ἐκ τῆς ἐποχῆς δὲ ἀμέσως μετὰ τὴν Ἐπανάστασιν εἶναι καὶ ὁ σημερινὸς ναὸς τοῦ Ἁγίου Νικολάου, ὁ ὅποιος καὶ μαρτυρεῖ τὴν τότε ἤδη εὐημερίαν τῶν κατοίκων τῆς.

Κατὰ τοῦτο, τὸ ὄνομα Κοντοβάζαινα προήρχετο μᾶλλον ἐκ τοῦ ὀνόματος τοῦ παλαιοῦ τούτου ὄχυροῦ, παρὰ τὴν θέσιν Λουκᾶ, καὶ οἰκισμοῦ· καὶ ὅχι ἐκ τοῦ ὀνόματος τῆς σημερινῆς θέσεως τῆς κωμοπόλεως. Τὸ ὄνομα τοῦτο φρονοῦμεν εἰδικώτερον ὅτι εἶναι Β. Βαλκανικῆς καταγωγῆς, προερχόμενον ἐκ τοῦ ὀνόματος ὄχυροῦ. Καὶ τοῦτο, διότι :

Ἡ λέξις Κοντοβάζαινα φαίνεται νὰ σχετίζεται ἐτυμολογικῶς μὲ τὸ ὄνομα βυζαντινοῦ φρουρίου παρὰ τὸν Ἰστρον (Δούναβιν), ὀνόματι Κανταβαζά. Τὸ φρούριον τοῦτο ἀναφέρει ὁ Προκόπιος² ὡς κείμενον πλησίον τῶν Νοβῶν (σημερινῆς Σίστοβας). Εἶναι δὲ τὸ τοπωνύμιον τοῦτο παρὰ τὸν Ἰστρον ἄγνωστον, ἂν εἶναι σλαβικὸν ἢ μή. Ἀλλὰ φαίνεται ὅτι μὲ ἄλλα σλαβικά τοπωνύμια, τὰ ὅποια ἀναφέρει ἐπίσης ὁ Προκόπιος, μετεφέρθη, ὅπως θὰ ἐκτεθῆ κατωτέρω, εἰς τὴν εὐρυτέραν περιοχὴν τοῦ ἐρημωμένου ἀρχαίου Ἱεροῦ. Ἐλαβε δὲ τὴν ἑλληνικὴν κατάληξιν -αινα καὶ μετὰ μικρὰν παραφθοράν, ἀπὸ Καντα- εἰς Κοντο-, ἔγινε Κοντοβάζαινα (Κανταβαζά-αινα, Κανταβάζαινα, Κοντοβάζαινα). Κατάληξιν -αινα ἔλαβεν ἄλλωστε καὶ ἐν ἄλλο σλαβόφωνον φρούριον παρὰ τὸν Δούναβιν, ὀνόματι Βάνες, ἀνα-

1. Βλ. σελ. 13.

2. Περὶ κτισμ. IV 6.5.

φερόμενον ὑπὸ τοῦ Προκοπίου¹. Διὰ τοῦ ὀνόματος δὲ τοῦ φρουρίου τούτου μετωνομάσθη ἡ ἀρχαία (πόλις) Θέλπουσα παρὰ τὸ Τουμπίτσι εἰς Βάναιναν.

Ἄλλὰ ὑπὸ τοῦ Προκοπίου ἀναφέρονται καὶ ἄλλα σλαβόφωνα φρούρια ἐπὶ τοῦ Δουνάβεως, ἐνῶ ἀντίστοιχα τούτων τοπωνύμια ἀπαντοῦν καὶ εἰς τὴν μείζονα περὶ τὸ ἀρχαῖον Ἱερὸν περιοχὴν. Εἰδικώτερον :

Εἰς τὰ Ν.Δ. τοῦ Ἱεροῦ καὶ παρὰ τὸ σημερινὸν Κοντοβαζαινίτικο ποτάμι ὑπάρχει θέσις Ντουάνα². Δουϊάνα, ἐν τούτοις, ἀναφέρεται ὑπὸ τοῦ Προκοπίου³ ὅτι ἦτο φρούριον ἐπίσης παρὰ τὸν Δούναβιν (ἐν τῇ Λαβεζῶ χώρᾳ).

Εἰς σχετικὴν, ἐξ ἄλλου, ἀπόστασιν ἀπὸ τοῦ ἀρχαίου Ἱεροῦ καὶ πρὸς τὴν πλευρὰν τῆς Ἀχαΐας ὑπάρχει τὸ χωριὸ Σκούπι. Σκούπιον δὲ ἀναφέρεται ὁμοίως ὑπὸ τοῦ Προκοπίου⁴ ὡς βυζαντινὸν φρούριον παρὰ τὸν Δούναβιν (ὑπὸ πόλιν Σαρδικήν).

Ἐπὶ πλεον, πρὸς τὴν Β. πλευρὰν τοῦ ὄρειου ὄγκου τοῦ ἀρχαίου Ἱεροῦ ὑπάρχει τὸ χωριὸ Βελημάχι, τὸ ὄνομα τοῦ ὁποίου ἐκ πρώτης ὄψεως προδίδει (Βελη-) σλαβικὴν προέλευσιν. Ἄλλὰ καὶ ὁ αὐτὸς ἱστορικός, ὁ Προκόπιος⁵, ἀναφέρει ὄχυρὸν ὄνοματι Βιβιμάκιον πλησίον τοῦ Δουνάβεως. Ἐπιτρέπεται δέ, κατόπιν καὶ τῶν ἄλλων ὀνομάτων, τὰ ὅποια εἶναι ὀνόματα φρουρίων παρὰ τὸν Δούναβιν καὶ κατὰ τὸ πλεῖστον σλαβικῆς προελεύσεως, ἀλλὰ ἀπαντοῦν καὶ εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ ἀρχαίου Ἱεροῦ, νὰ θεωρηθῇ καὶ αὐτὸ ὁμοίως προελεύσεως (μετὰ παραφθορὰν τοῦ Βιβι- εἰς Βελη-).

Τέλος, εἰς τὸν ὄρειον ὄγκον τοῦ ἀρχαίου Ἱεροῦ (Νεραϊδόρραχη) ὑπάρχει καὶ ἡ θέσις Καρδαῶ⁶ (ὅμοιον τοπωνύμιον ἀπαντᾷ καὶ εἰς τὸ Μαίναλον), φέρον εἰς τὸν νοῦν ἐν ἄλλο βυζαντινὸν φρούριον παρὰ τὸν Δούναβιν, μνημονευόμενον ἐπίσης ὑπὸ τοῦ Προκοπίου⁷: τὸ φρούριον Κανδαῶς (ὑπὸ πόλιν Γερμανικήν). Ἄλλ' ἄγνωστον, ἂν εἶναι σλαβόφωνον ἢ μὴ (ὅπως καὶ τὸ Κανταβαζά).

1. *Αὐτόθι*.

2. Τὸ ὄνομα τοῦτο συνήθως παρετυμολογεῖται ἐκ τῆς φραγκικῆς λέξεως καὶ θεωρεῖται ὅτι ὀφείλεται εἰς κάποιον ἐκεῖ τελωνεῖον (;).

3. **Ε.ἀ.*

4. *Αὐτόθι*.

5. *Αὐτόθι*.

6. *Αὐτόθι*. Συνήθως τὸ τοπωνύμιον τοῦτο συνδέεται μὲ τὴν λέξιν καρδάρι, ἐτυμολογουμένην ὑπὸ τοῦ AMANTOY («κάδος, καρδάρι», *Γλωσσικά Μελετήματα* (1964), 248-50) καὶ ἄλλων (*αὐτόθι*) ἐκ τοῦ κάδος καὶ ὄχι ἐκ τοῦ quardarium ἢ ἐκ τοῦ caldarium (*αὐτόθι*).

7. *Περὶ Κτισμ.* IV, 6.5.

Ἡ παρουσία τῶν τοπωνυμίων¹ αὐτῶν, σλαβικῆς καὶ μὴ προελεύσεως, εἰς τὴν (μείζονα καὶ μὴ) περιοχὴν τοῦ ἀρχαίου Ἰεροῦ, ἀνταποκρινομένη εἰς τὴν παρουσίαν ἀντιστοίχων τοπωνυμίων - φρουρίων παρὰ τὸν Δούναβιν, ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ, ὑποβάλλει τὴν ἀκόλουθον ἰδέαν : Μήπως οἱ οἰκισταὶ τῶν ἦσαν σλαβόφωνοι ἀλλὰ βυζαντινοὶ ἐκ τῶν παραδουναβίων τούτων φρουρίων, καταλήξαντες εἰς τὴν ὄρεινὴν αὐτὴν περιοχὴν τῆς Β.Δ. Ἀρκαδίας, παρὰ τὴν ὄρεινὴν Ἀχαΐαν. Καὶ τοῦτο, ὅταν ἡ περιοχὴ αὐτὴ εἶχεν ἐρημωθῆ — συντελοῦσης καὶ τῆς ἐπεκτάσεως τοῦ ἑλληνισμοῦ, ἡ ὁποία εἶχε προηγηθῆ, καὶ ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ κυρίως, καί, ὅταν μετὰ τινὰ χρόνον ἡ ἐγκατάλειψις ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν τῶν ὡς ἄνω σλαβικῶν καὶ μὴ φρουρίων παρὰ τὸν Δούναβιν εἶχε καταστῆ πλέον ἐπιτακτικὴ, κατὰ τὴν ἀκολουθήσασαν δηλονότι συρρίκνωσιν τοῦ ἑλληνισμοῦ, πρὸ τῆς κατὰ τὸν 7ον μ.Χ. αἰῶνα βαθμιαίας πλέον καὶ γνωστῆς ὡς ἄνω διεισδύσεως τῶν καθαρῶς σλαβοφώνων ομάδων εἰς τὸν ἑλλαδικὸν χῶρον.

1. Περὶ σλαβικῶν τοπωνυμίων τῆς Πελοποννήσου γενικῶς βλ. ΓΕΩΡΓΙΑΚΑ, Μερικοὶ σλαβικοὶ ὄροι στὴν Πελοπόννησο, *Πελοποννησιακά* I (1956).

10

1000 1000 1000 1000 1000 1000 1000 1000 1000 1000

S U M M A R Y

The present work, being the final publication about the Sanctuary of Aphrodite on Mt. Aphrodision (Hagios Petros) in N.W. Arcadia, detected and excavated by the writer—under the auspices of the Archaeological Society—and proved to be an Oracle, consists of the following five parts.

Part one deals with the topography of the site and with the itinerary of Pausanias from Psophis to Thelpousa, passing near the holy oak-forest of the Sanctuary. On the basis of new data, this itinerary is now reconsidered and a new identification emerges for : a) the Arsen river, b) the ancient town of Kaous and c) the ancient (homeric) city of Stratos. Furthermore, it is assumed that from this excavated Sanctuary—whith the most important cult of Aphrodite in Arcadia going back to the end of the 2nd millenium B.C.—Arcadians of the diaspora of that time transferred the cult of Aphrodite to Paphos (Cyprus) in the East and to Eryx (Sicily) in the West.

Part two deals with the substance of the deity adored in the Sanctuary, i.e. Aphrodite, as it appears to be supported by the evidence from the finds of the Sanctuary. It particularly deals : with her symbols and her existence as an elderly heavenly female goddess, creator of everything, and as being originally the main part of a holy triad, in which a maiden, warrior and homonymous goddess of wild nature, as well as a young homonymous god were included; and with her early connection with metronymic communities. It also deals with her later relation (rivarly) to Hera and her relation to the maiden goddesses Athena and Artemis, as well as to her non-Greek counterparts : Etruscan, Roman, Scythian, Semitic. Furthermore, it deals with the festival connected originally with the «synod» of the homonymous planet (Venus) and the solstice, manifested as early as in Mycenaean times; also with the old religious year (Venus year), known as «octaeteris» or «Kadmos year», comprising eight solar years.

Part three deals with the excavation and the ruins of the Sanctuary, divided in three main units: one on the saddle of Hagios Petros and one on either side, i.e. on the neighbouring slopes, of the two mountain peaks (Zarkadi and Neraidorrhachi). Their history runs briefly as follows: Probably at the end of the 2nd millennium B.C. an open cult existed there. Buildings are manifested only in the late Archaic period, but it is unknown whether they existed previously. The open cult was originally centered in an ash altar on the saddle, in an omphalos and a holy free-standing pillar on the one side and in an oak-tree and the spring above it on the other. In the 7th century B.C. the sacred road from Psophis was paved at its terminal to the altar. The altar then acquired an impressive podium and the stadium a seat for the judges. In the early sixth century B.C. a low rectangular peribolos was erected around the omphalos and the pillar; at the same time a telesterion was built to its W., in the innermost part of which the base of a holy tripod was found and traces of an «eschara» (hearth) were detected. About at the same time probably a building was constructed near the oak-tree (to the S.E.) on the other side of the saddle, below the holy spring. Then (about 500 B.C.) a temple was built to house the omphalos and a new building, tripartite in form, succeeded the above mentioned building near the oak-tree. Its S. wing rested on a closed ground-floor serving both as a podium on the outside and as a basement in the inside. Its plan was similar to that of the telesterion. To this building, water was carried from the holy spring through an underground aqueduct but appeared in two open channels, either of which passed through a corridor (flanking the central wing) and the paved court in front, led, lastly, to a purification pool in a lower level (totally destroyed). In Hellenistic times, this water was probably used also in a special oracular mechanism. The above mentioned buildings had occasionally been repaired in antiquity; especially their doors and roofs were repaired. In Hellenistic period, repair was quite extensive. At the S. wing (of the tripartite building) several inner walls were added in the basement and two «doors» were opened through its N. wall. The Sanctuary, operating as an Oracle, appears to have

also flourished in later Roman times, but in the late 4th century A.D. the whole thing was put to an end by the Christians.

Part four deals with the function of the whole Sanctuary. First, with the major festival, in the summer solstice, as well as with the possibility of minor festivals. Then, with the offerings, especially some particular ones (hair and garments). Also with the sacred common meals, probably taking place mainly during the festival. Furthermore, it deals with the main oracular spots in the Sanctuary, in relation to similar known examples, as well as to the existing written tradition, namely with: the altar, the holy tripod, the omphalos (stone) and the oak-tree, the free-standing pillar (or twin-pillars), the holy water of the spring and the pool of purification. Their origin and function is also attempted to be traced. Finally, it deals with the buildings in the Sanctuary, connected with various oracles and with mantic enthusiasm, as well as with some evidence of probable use of opium during ritual ceremonies. These buildings, mainly the telesterion and the tripartite building, were identified as being megara (of the goddess). The origin of the megara in general is then proposed to be traced rather to known structures of Cretomycenaean peak sanctuaries than to ordinary Mycenaean megara, as it usually is accepted.

Part five deals with the destruction of the Sanctuary, especially that of its oracular spots, by the Christians in the late 4th century A.D., and with the subsequent dedication of its surrounding site to the Ascension of Christ and to St. Peter in Frankish period. It also deals with the survival of the ancient tradition, especially of (heavenly) Aphrodite, into orthodox Christianity and its connection with the tradition of Panagia. Finally, it deals with the later topography of the region, especially with several toponyms occurring as names of Byzantine forts by the Danube river in Justinian time and with their possible explanation.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟΝ ΠΙΝΑΚΩΝ*

Πίν.	1	Σελ.	3.
»	2	»	3, 4, 5, 8, 12, 13, 17, 18, 19, 22, 27, 29, 32.
»	3	»	3, 4, 111.
»	4	»	5.
»	5	»	4, 12, 29.
»	6	»	12, 13, 15, 281.
»	7	»	9, 10, 11.
»	8	»	9, 10, 24.
»	9	»	10, 24.
»	10	»	5.
»	11	»	32, 128.
»	12	»	34, 35.
»	13	»	35.
»	14	»	35, 163, 170.
»	15	»	42, 43, 52, 256.
»	16	»	42, 45.
»	17	»	45, 46.
»	18	»	43, 44.
»	19	»	43, 47, 48, 49 (καὶ 100).
»	20	»	50, 51, 200.
»	21	»	43, 41, 68, 180.
»	22	»	49, 51.
»	23	»	51.
»	24	»	51.
»	25	»	51.
»	26	»	51.
»	27	»	51, 117, 118, 145, 213.
»	28	»	68, 70, 71, 101, 102, 189, 217, 256, 259.
»	29	»	51, 79, 83, 84.
»	30	»	50, 79, 84, 201, 213.
»	31	»	43 σημ. 8, 94, 98, 99, 101, 137, 215.
»	32	»	112, 113.
»	33	»	114, 115.

* Τὴν διευθέτησιν καὶ οἰκονομίαν τῶν πινάκων ἀνέλαβεν ἡ συγγραφεὺς, μετὰ κύριον κριτήριον τὴν πληρεστέραν καὶ εἰς ἐνιαῖα σύνολα, κατὰ τὸ δυνατόν, παρουσίαν τοῦ ὕλικου. Τὸ εὐρετήριον τοῦτο πάντως προϋποθέτει τὴν ἐπελθοῦσαν διόρθωσιν εἰς τὸν πίνακα παροραμάτων.

Πίν.	34	Σελ.	114, 115.
»	35	»	120.
ζ	36	»	120.
»	37	»	122, 125.
»	38	»	122.
»	39	»	126.
»	40	»	126.
»	41	»	129 κ.έ.
»	42	»	129 κ.έ.
»	43	»	129 κ.έ.
»	44	»	129 κ.έ., 143, 148.
»	45	»	129 κ.έ., 146.
»	46	»	134, 136, 214, 260.
»	47	»	143, 146.
»	48	»	149.
»	49	»	148.
»	50	»	117, 118, 148.
»	51	»	118, 233.
»	52	»	118, 276, 277.
»	53	»	144, 145, 155.
»	54	»	140.
»	55	»	139, 141.
»	56	»	149.
»	57	»	145.
»	58	»	150.
»	59	»	150.
»	60	»	149, 150.
»	61	»	151.
»	62	»	150, 172.
»	63	»	151.
»	64	»	151, 152.
»	65	»	152, 153, 172(γ).
»	66	»	153.
»	67	»	153.
»	68	»	153.
»	69	»	153.
»	70	»	153.
»	71	»	153.
»	72	»	154.
»	73	»	155.
»	74	»	138, 142, 155.
»	75	»	248, 249.

Πίν.	76	Σελ.	155, 156.
»	77	»	156 κ.έ. 158, 164 κ.έ.
»	78	ζ	156 κ.έ. 158, 164 κ.έ.
»	79	»	156 κ.έ. 158, 164 κ.έ., 173.
»	80	»	156 κ.έ., 164.
»	81	»	156 κ.έ., 164, κ.έ., 181, 261.
»	82	»	156 κ.έ., 164 κ.έ.
»	83	»	156 κ.έ., 164 κ.έ.
»	84	»	156 κ.έ., 161, 162, 175, 250.
»	85	»	156 κ.έ., 161.
»	86	»	156 κ.έ., 161, 163, 168.
»	87	»	52, 159, 161, 163, 170, 173, 248.
»	88	»	171, 172.
»	89	»	135, 147, 160, 173.
»	90	Πβλ.	πίν. 74.
ζ	91	Πβλ.	πίν. 74.
»	92	»	175.
»	93	»	175.
»	94	»	174.
»	95	»	135, 160, 160 σημ. 3.
»	96	»	160.
»	97	»	160.
»	98	»	175, 177, 245.
»	99	»	177.
»	100	»	177.
»	101	»	180.
»	102	»	163, 177, 180.
»	103	»	195.
»	104	»	195.
»	105	»	196, 196 σημ. 3, 197, 199.
»	106	»	196, 196 σημ. 3, 197.
»	107	»	107, 198.
»	108	»	198, 199.
»	109	»	198, 200.
»	110	»	202, 202 σημ. 2.
»	111	»	202.
»	112	»	202, 205, 206.
»	113	»	187, 197, 205.
»	114	»	46, 207.
»	115	»	209.
»	116	»	232, 233.
»	117	»	7, 8, 98, 213, 214, 214 σημ. 6.

Πίν.	118	Σελ.	213, 232.
»	119	»	232.
»	120	»	212.
»	121	»	185, 187, 210.
»	122	»	123.
»	123	»	195.
»	124	»	247, 267.
»	125	»	211, 214, 263.
»	126	»	211, 212.
»	127	»	211, 212, 233.
»	128	»	211.
»	129	»	211.
»	130	»	211.
»	131	»	211.
»	132	»	266.
»	133	»	266.
»	134	»	212, 273.
»	135	»	220, 274.
»	136	»	52 (ὄχι ὁ πίν. 137), 169, 220.
»	137	»	51, 117, 220, 235.
»	138	»	97, 226, 230, 232, 235.
»	139	»	227, 230.
»	140	»	218, 235.
»	141	»	52, 119, 238.
»	142	»	118, 119, 194, 232, 237, 238, 257.
»	143	»	43 σημ. 8, 143, 231, 239, 240 (πίν. 142αβ ἀντὶ 143), 159, 241, 254
»	144	»	α : πβλ. σελ. 83· καὶ β· σελ. 170.
»	145	»	244
»	146	»	197, 201
»	147	»	273, 273 σημ. 2, 277
»	148	»	44, 45, 46, 126, 207
»	I	»	111, 127
»	II	»	120, 122, 124, 125, 281
»	III	»	129 κ.έ.
»	IV	»	129 κ.έ.
»	V	»	143 κ.έ., 146, 276
»	VIα, VIβ	Σελ.	158, 163, 164, 173.
»	VIα	Σελ.	162, 164.
»	VIβ	»	161, 168.
»	VII	»	177, 178.
Frontis	»	»	150, 172, 173.

ΒΑΣΙΚΑ ΠΑΡΟΡΑΜΑΤΑ (ΚΕΙΜΕΝΟΥ ΚΑΙ ΠΙΝΑΚΩΝ)

- Σελ. 3 στ. 10, ἐκ τῶν κάτω : διασέλου (ἀντὶ διασέλλου).
 5 σημ. 2 : Pausanias' (ἀντὶ Pusanias).
 23 στ. 3, ἐκ τῶν ἄνω : μέχρι καὶ τῆς (ἀντὶ ἕως καὶ τῆς).
 36 » 5 καὶ 8, ἐκ τῶν κάτω : διασέλου (ἀντὶ διασέλλου).
 46 » 16, ἐκ τῶν ἄνω : (ἀγαλμάτια)· καὶ ὄχι : ἀγαλμάτια.
 52 » 11, ἐκ τῶν ἄνω : πίν. 141 (ἀντὶ πίν. 142).
 52 » 13, ἐκ τῶν ἄνω : πίν. 136 (ἀντὶ 137).
 55 » 4, ἐκ τῶν κάτω : ΠΡΟΕΛΕΥΣΙΣ (ἀντὶ στ. 10, ἐκ τῶν κάτω).
 79 » 17, ἐκ τῶν ἄνω : 29α, νὰ διαγραφῇ.
 98 σημ. 3 : νὰ προστεθῇ πίν. 117.
 99 στ. 11, ἐκ τῶν ἄνω : καὶ ἦτο ἐντονώτερος (ἀντὶ καὶ εὐτονώτερος).
 99 » 1, ἐκ τῶν κάτω : Ugarit (ἀτὶ Uragit).
 100 » 9, ἐκ τῶν ἄνω : μὲ καλύπτραν, νὰ προστεθῇ : (πίν. 19γ3).
 101 σημ. 1 : Βλ. σελ. 253 (ἀντὶ βλ. σελ. 255).
 104 » 7 : Βλ. καὶ σελ. 102, νὰ διαγραφῇ : σημ. 1.
 118 στ. 2, ἐκ τῶν κάτω : πίν. 27β, 51δ, 142γ (ἀντὶ 27β, 50, 142γ).
 122 » 10, ἐκ τῶν κάτω : διασέλου (ἀντὶ διασέλλου).
 125 » 3, ἐκ τῶν ἄνω : ὑπερκείμενον (ἀντὶ ὑποκείμενον).
 131 » 4, ἐκ τῶν ἄνω : 0,90 μ. καὶ τρίτος ἐκ τοῦ Ν. τοίχου ἄνω πλευρά.
 137 σημ. 1 : νὰ προστεθῇ τὸ α' μέρος τῆς σημ. 2 : βλ. σελ. 101, σημ. 4.
 137 » 2 : τὸ ὑπόλοιπον τῆς σημ. 1.
 147 στ. 7, ἐκ τῶν κάτω : πίν. 89 (ἀντὶ πίν. 88).
 154 σημ. 1 : MALLWITZ. Olympia und seine Bauten (1972), εἰκ. 213 - 214 (ἀντὶ MAL-
 LWITZ, ἔ.ἀ, (213 - 214).
 156 » 10, ἐκ τῶν κάτω : πίν. 77 - 87, VI (ἀντὶ πίν. 77 - 78, VI).
 170 » 7, ἐκ τῶν κάτω : Διός⁵ (πίν. 144) καὶ ὄχι Διός⁵.
 171 » 5, ἐκ τῶν κάτω : πίν. 88β (ἀντὶ πίν. 89β).
 173 » 4, ἐκ τῶν κάτω : πίν. 89γ, Frontis (ἀντὶ πίν. 88γ, Frontis).
 205 » 4, ἐκ τῶν κάτω : πίν. 113ε (ἀντὶ πίν. 113δ).
 207 » 1, ἐκ τῶν ἄνω : ἀφιερῶματα εἶναι (ἀντὶ ἀφιερῶματα).
 218 σημ. 1 : βλ. σελ. 276 κ.έ. (ἀντὶ βλ. σελ. 275 κ.έ.).
 233 » 3 : βλ. σελ. 114 (ἀντὶ βλ. σελ. 118).
 235 στ. 10, ἐκ τῶν κάτω : πίν. 140β (ἀντὶ πίν. 140α).
 235 σημ. 5 : βλ. σελ. 118, σημ. 2 (ἀντὶ βλ. σελ. 182, σημ. 2).
 256 » 3, νὰ διαγραφῇ τό· καὶ πίν. 242α,β.
 269 στ. 14, ἐκ τῶν κάτω : Κινύρας (ἀντὶ Κινύρα).
 279 » 13, ἐκ τῶν ἄνω : ἐμμέσως (ἀντὶ ἀμέσως).
 281 » 9, ἐκ τῶν ἄνω : πίν. II καὶ 6ε (ἀντὶ πίν. 6ε).

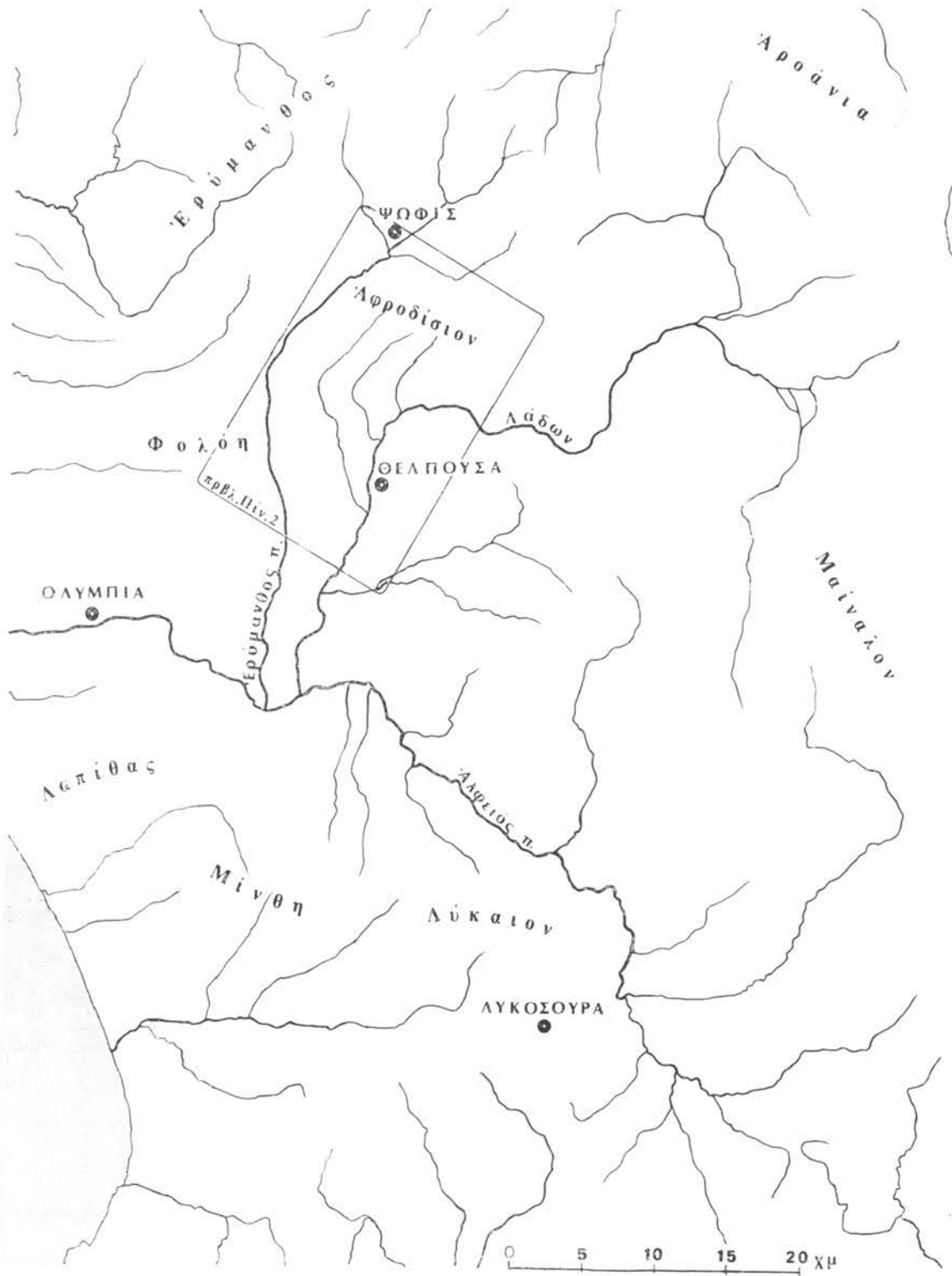
1. The first part of the document is a list of names and titles, including "The Hon. Mr. Justice G. D. C. O'Connell, Chief Justice of the High Court of Justice, Ireland."

2. The second part is a list of names and titles, including "The Hon. Mr. Justice G. D. C. O'Connell, Chief Justice of the High Court of Justice, Ireland."

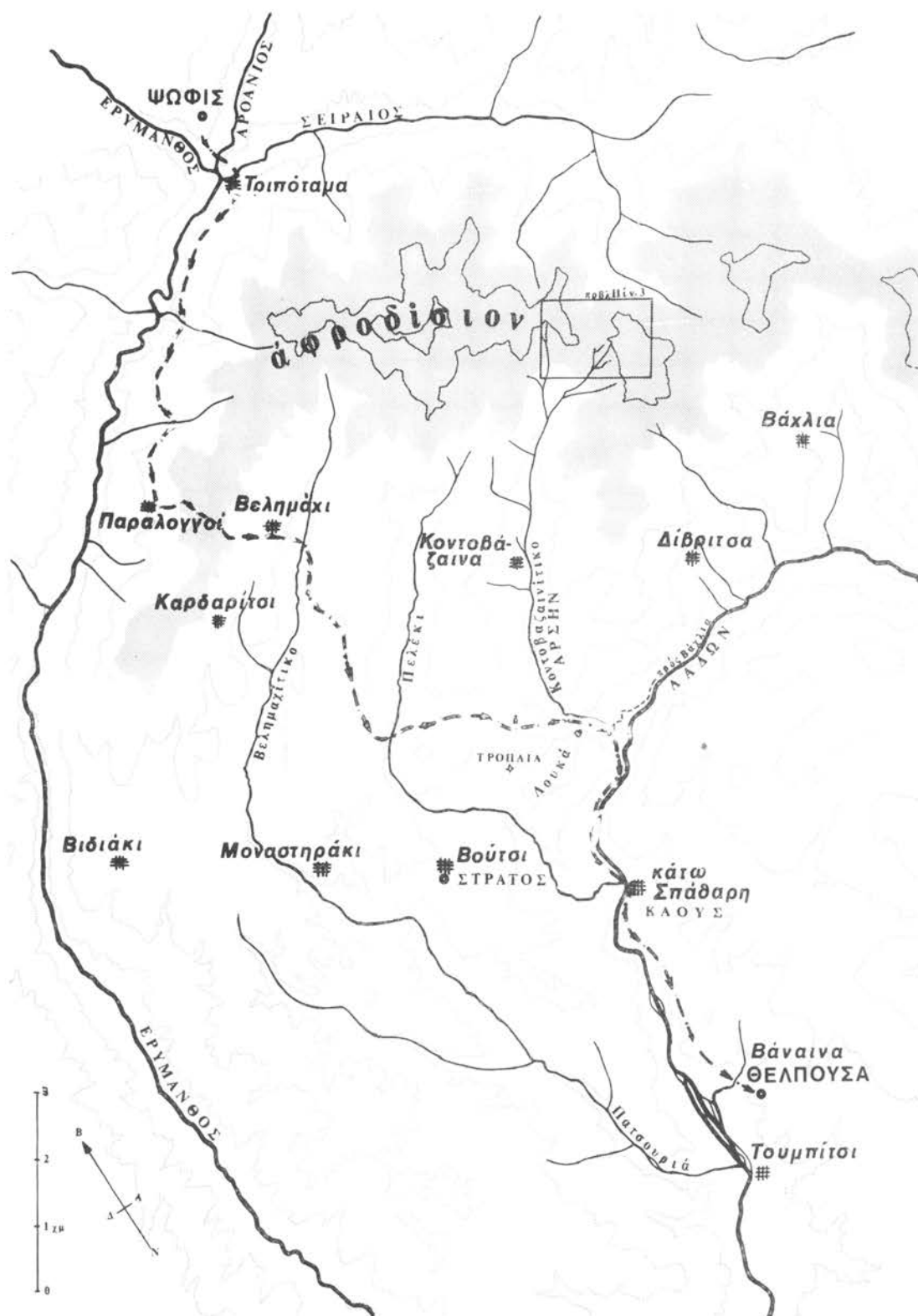
3.

4.

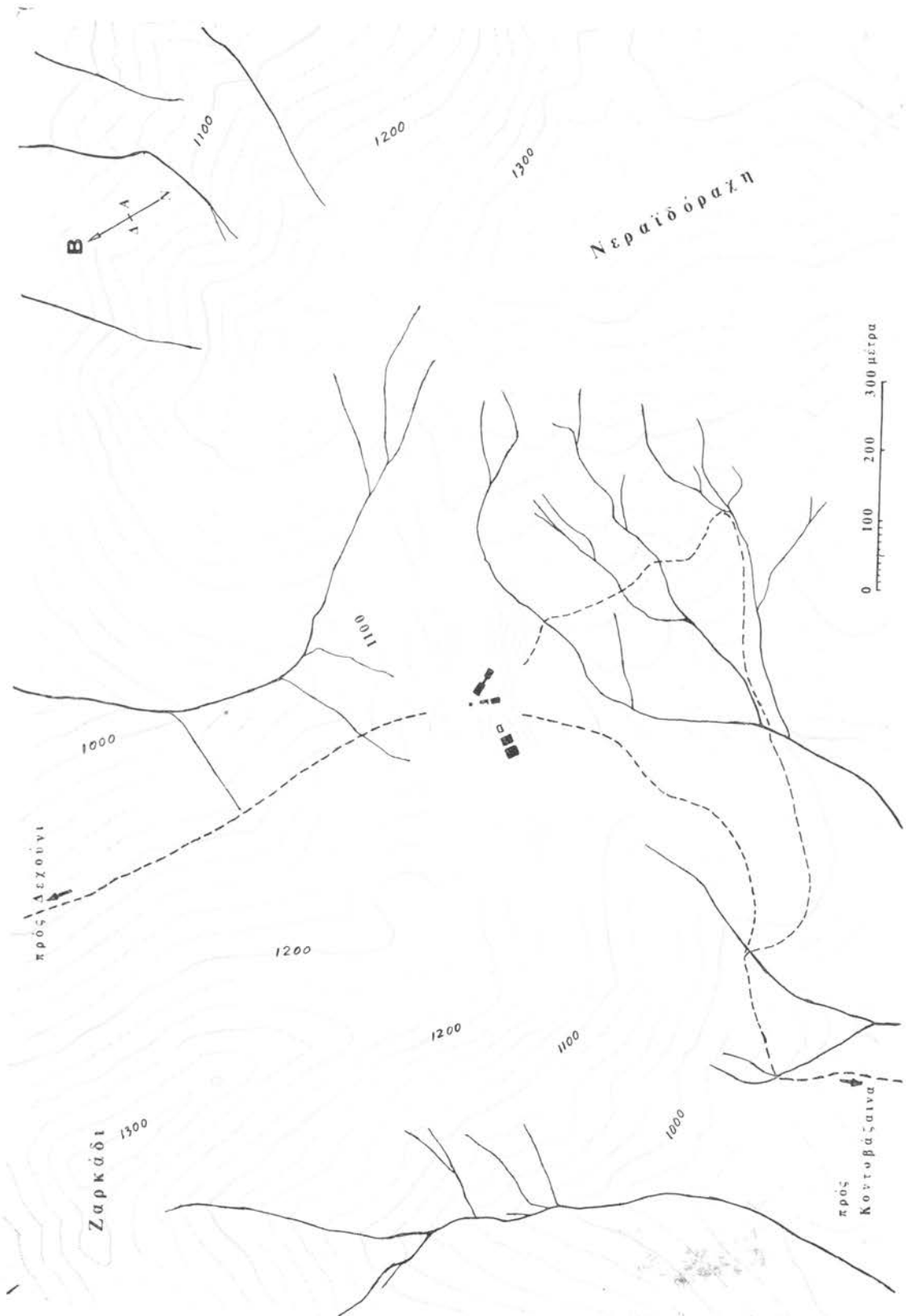
Π Ι Ν Α Κ Ε Σ

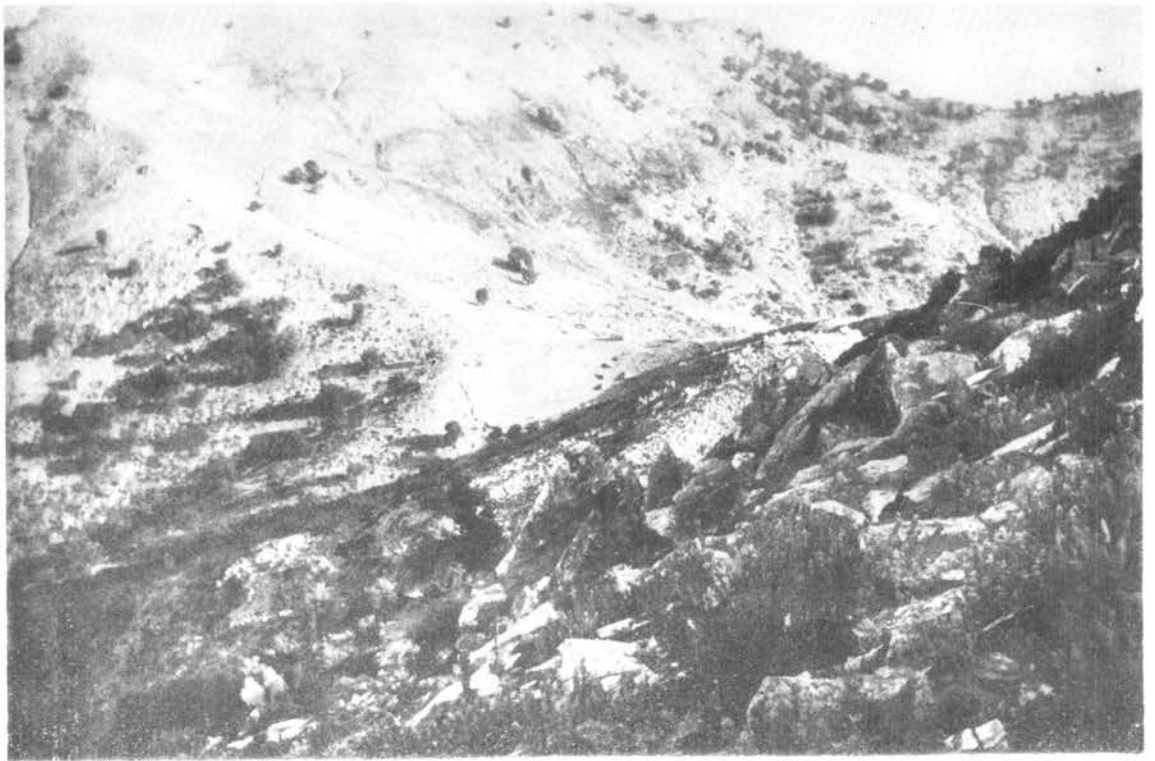
Χάρτης τῆς Β.Δ. Ἀρκαδίας.

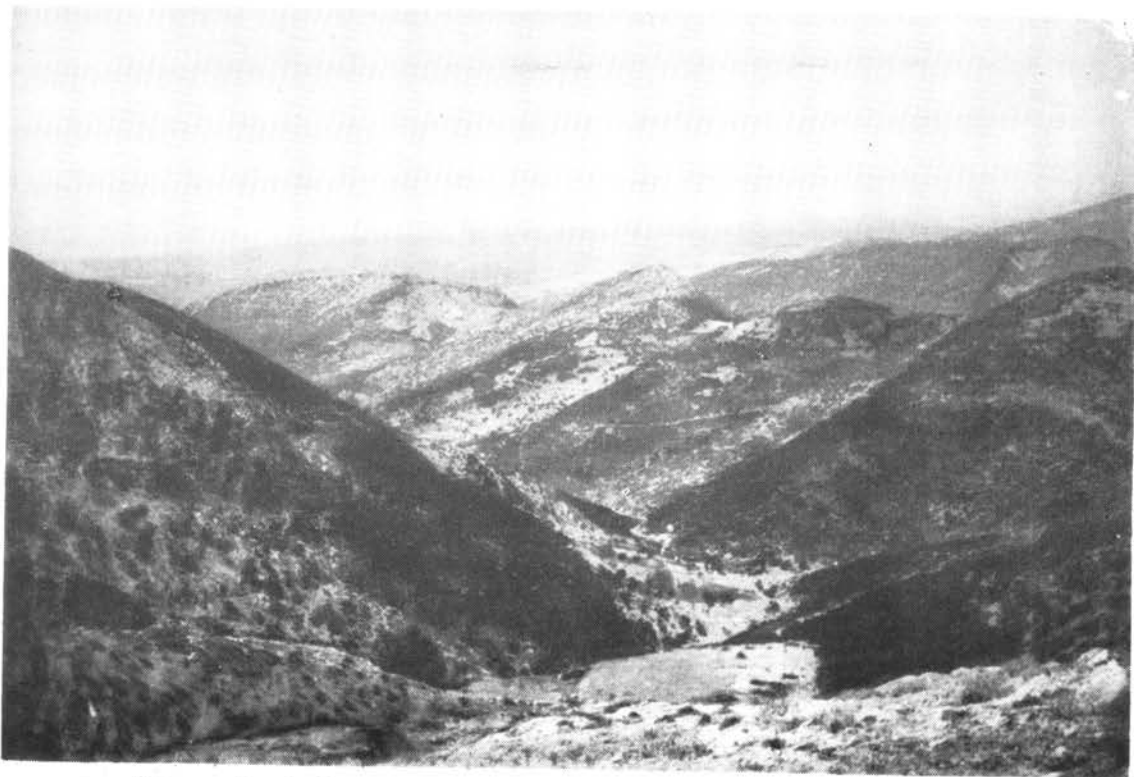
Χάρτης της περιοχής του Ἱεροῦ με τὴν πορεία τοῦ Περιγεῖου.

Χάρτης τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ καὶ τοῦ χώρου τοῦ.

"Αποψεις τοῦ αἰγένου τοῦ Ἁγίου Πέτρου : α. εἰς τὸ βάλος ἢ Νεραϊδόρραχη, β. εἰς τὸ βάλος τὸ Ζαρκάδι.

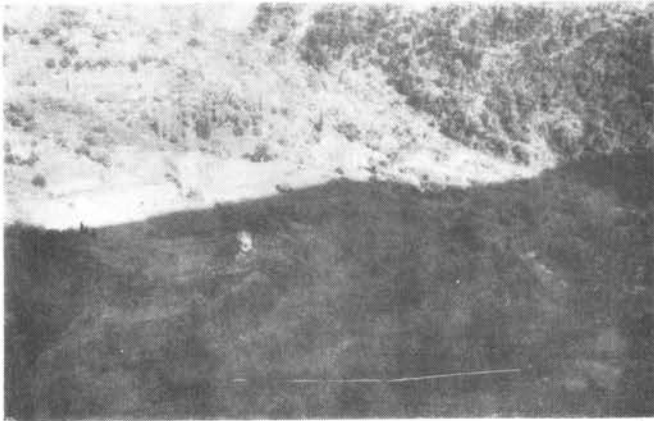
α. Ἡ ρεματιά πρὸς Δεχούνη. β. Ἡ ρεματιά πρὸς Κοντοβάζαινον (εἰς τὸ βάθος ἡ Φολόη).

α

β

δ

γ

ε

α. Ἡ ὁδὸς ἀπὸ Βούτσι πρὸς Κοντοβάζαινα (εἰς τὸ βάθος κορυφαί τοῦ Ἁγ. Πέτρου). β. Ἡ (ξηρὰ) κοίτη τοῦ Λάδωνος (ἀπὸ τῆν νέαν Μονὴν Κλιβωκᾶς). γ. Λεῖψανα ἀρχαίας λιθοστρώτου ὁδοῦ πρὸς Λάδωνα καὶ παλαιὰν Μονήν, δ. Ὁ χώρος τῆς παλαιᾶς Μονῆς (ἀπὸ τῆν νέαν Μονήν), εἰς τὸ βάθος ἢ ξηρὰ κοίτη τοῦ Λάδωνος. ε. Μέρος τῆς παλαιᾶς Κοντοβάζαινας (εἰς τὸ βάθος καὶ δεξιὰ ἢ —ξηρὰ— κοίτη τοῦ Λάδωνος).

α

β

γ

δ

ε

α. Τὸ τομβοειδὲς ὕψωμα τῶν Τροχαιῶν ἀπὸ Β.Α. δ. Τὸ ὕψωμα ἀπὸ Ν.Δ.
 β. Ὁ ἀναλημματικὸς τοῖχος τῆς Ν.Δ. γωνίας του. γ. Τὸ πλάτωμα τῆς κορυφῆς
 του. ε. Ἀποψὲς ἀπὸ τὰ Ν.Δ. (εἰς τὸ βάλθος ἢ Φολόη).

α. Τὰ δομῆτικὰ τοῦ παραπήγματος ἐπὶ τοῦ ὑψώματος,

γ

β, γ. Ἀρχαῖον ὄλικόν ἐξ ἀσβεστολίθων
καὶ ποροπλίνθων παρὰ τὸ ὑψόμεν.

β

α

β

γ

δ

α. Πλακοστρωτος ὁδὸς Β.Α. κλιτύος τοῦ ὑψώματος. β. Μέρὸς τῆς, ἐπὶ τῆς κορυφῆς, πρὸ τοῦ ναυδρίου (*Αγ. Θεοδώρων). γ. Λεῖψανα τοῦ ναυδρίου καὶ τοῦ πρὸς Ν. ἀρχαίου πλακοστρώτου. δ. Ἄγαλμα Νιοβίδος.

α

β

γ

δ

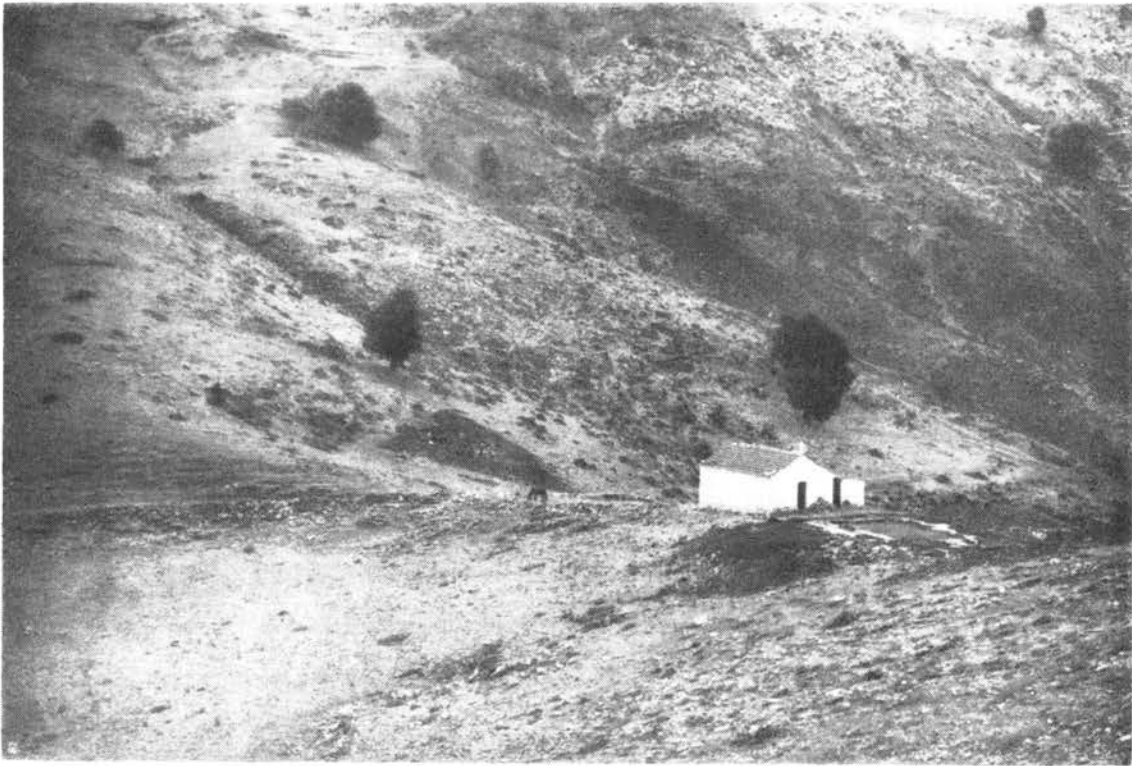

ε

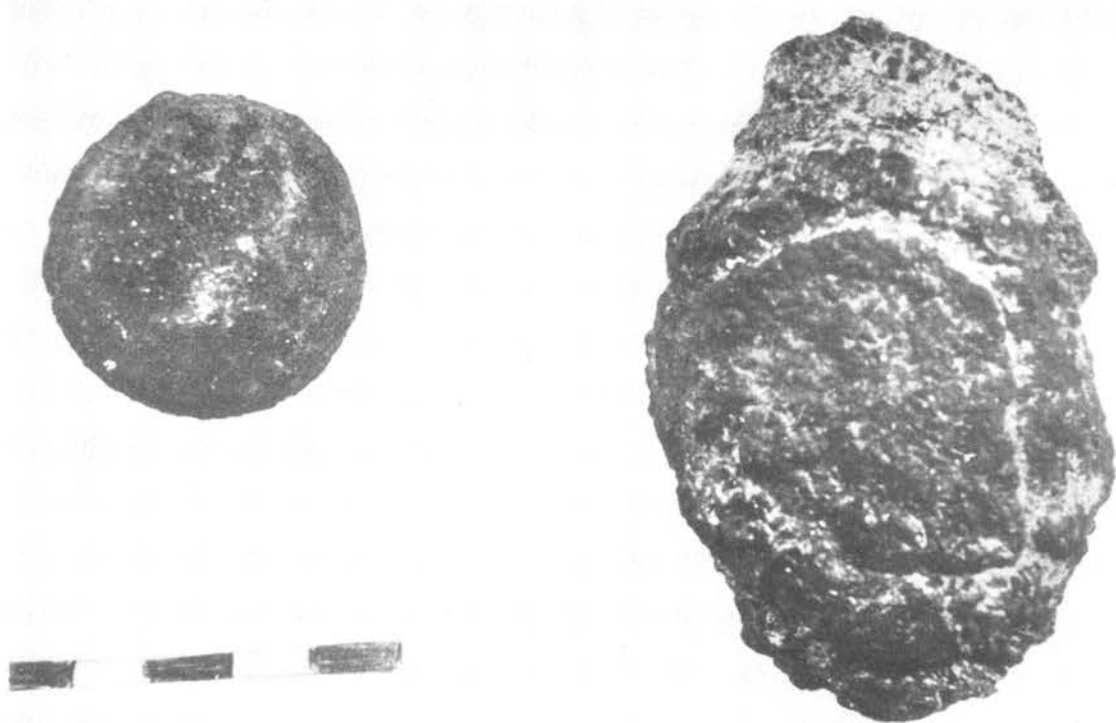

στ

α, β και δ. 'Ο χώρος του βάρου του βομει (πρό της ανασκαφής). γ. 'Η άνοδος προς "Αγ. Πέτρον.
ε. 'Ο χώρος του τελεστηρίου (πρό της ανασκαφής). στ. 'Ο χώρος της 'Ιερᾶς ὁδοῦ (πρό της ανασκαφής).

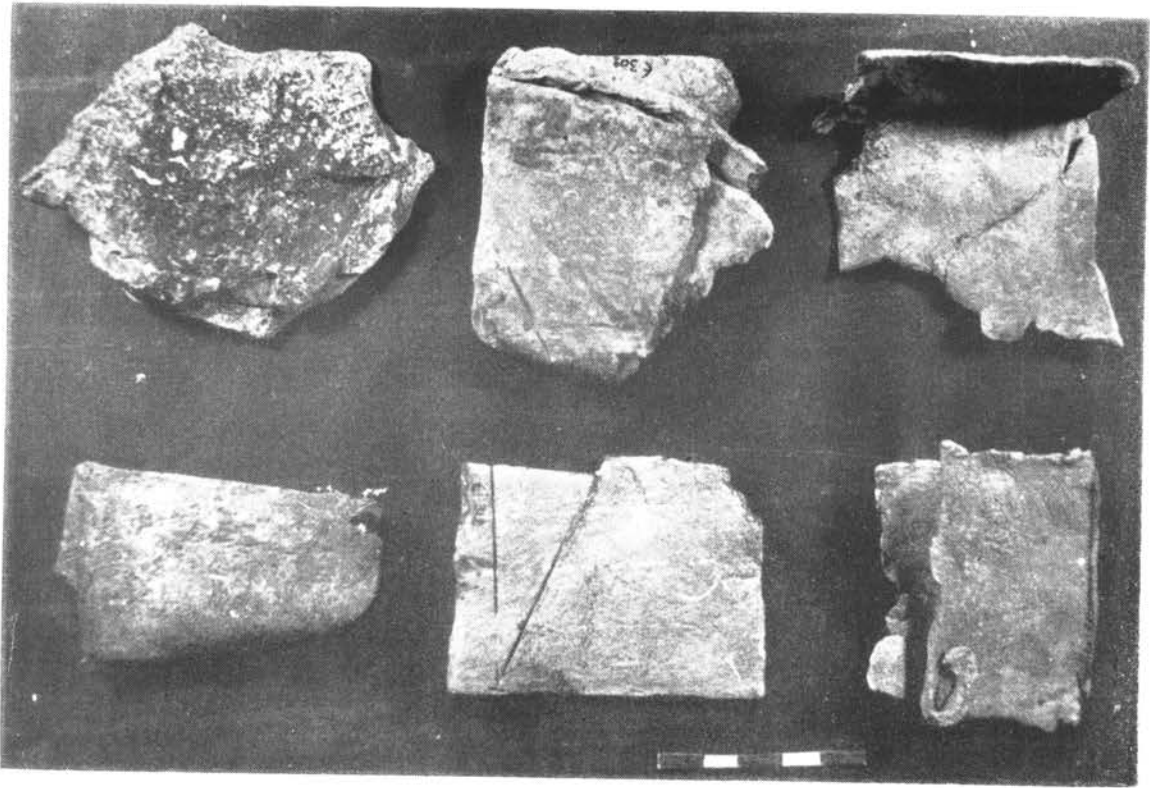
α. Ὁ κύριος ἀνασκαφικὸς χώρος. Εἰς τὸ μέσον ὁ ναῖσκος τοῦ Ἁγ. Πέτρου μὲ τὸ πρόχειρον παράπηγμα διὰ τὴν στέγασιν τῶν κινητῶν εὐρημάτων τῆς ἀνασκαφῆς. Ἀριστερὰ τοῦ ναῖσκου μέρος (τοῦ σταδίου). β. Δοκιμαστικὴ τάφρος εἰς τὸν χώρον τοῦ Ὁδείου.

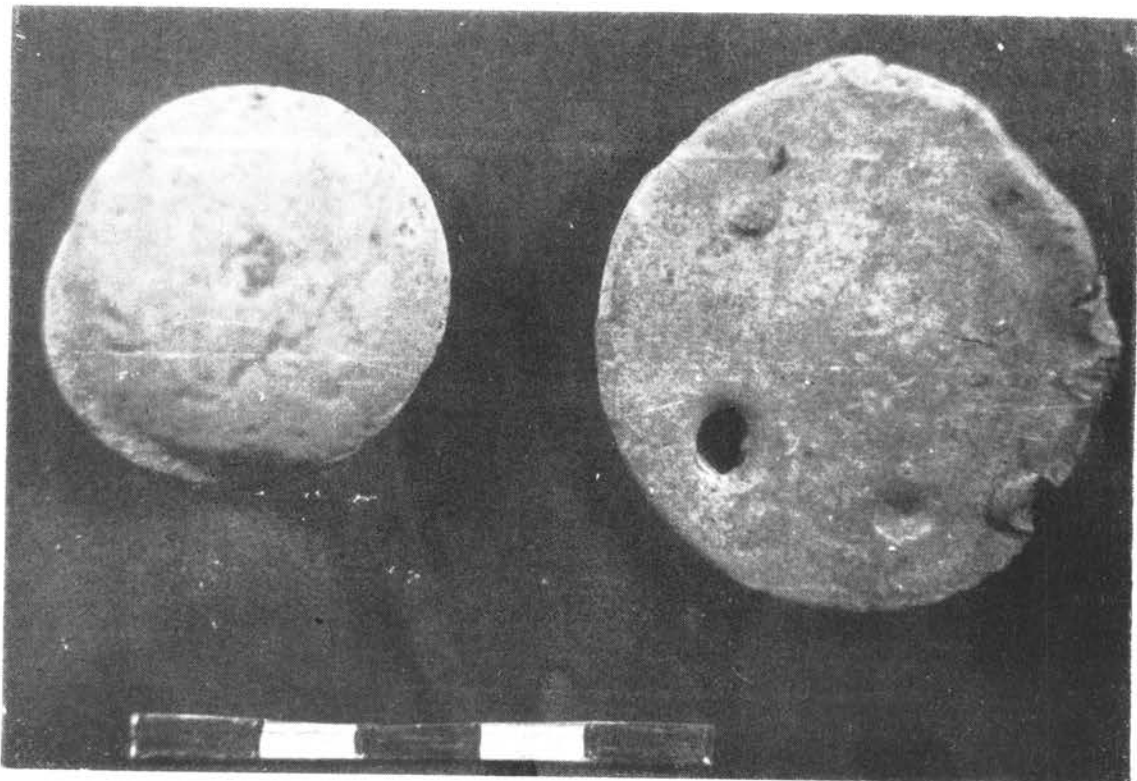
α. Κερζόνιοι λίθοι.

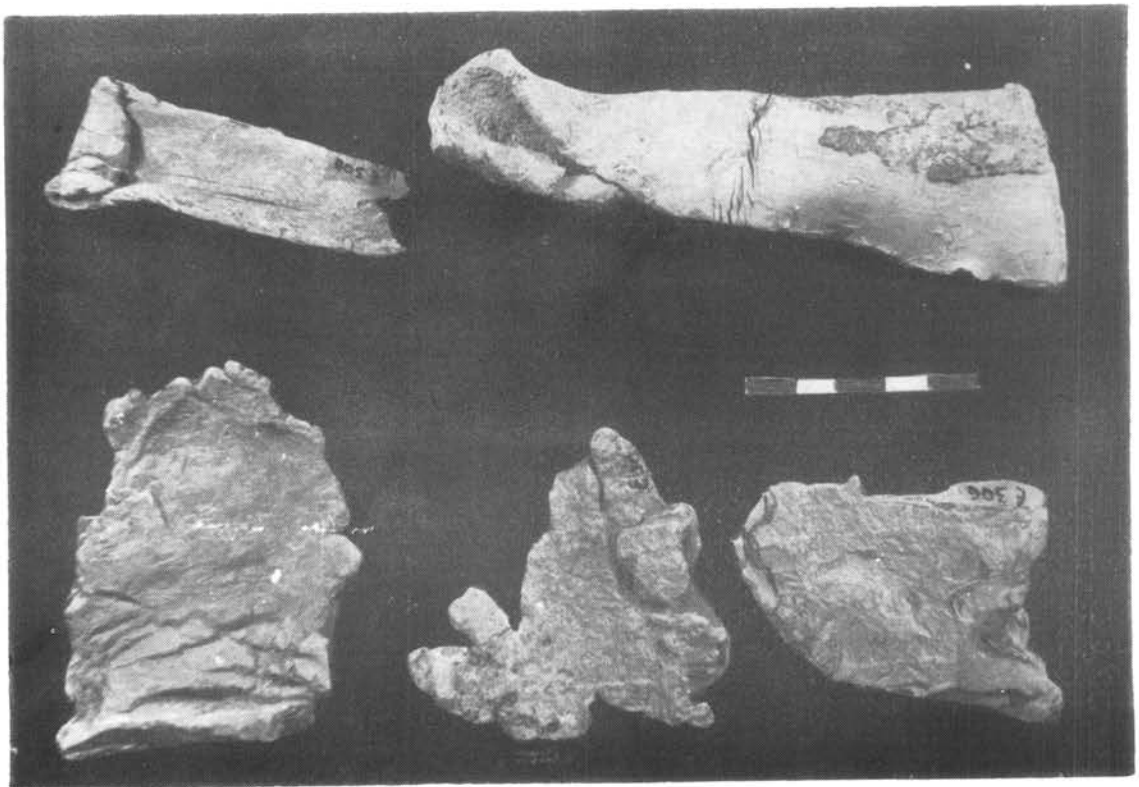
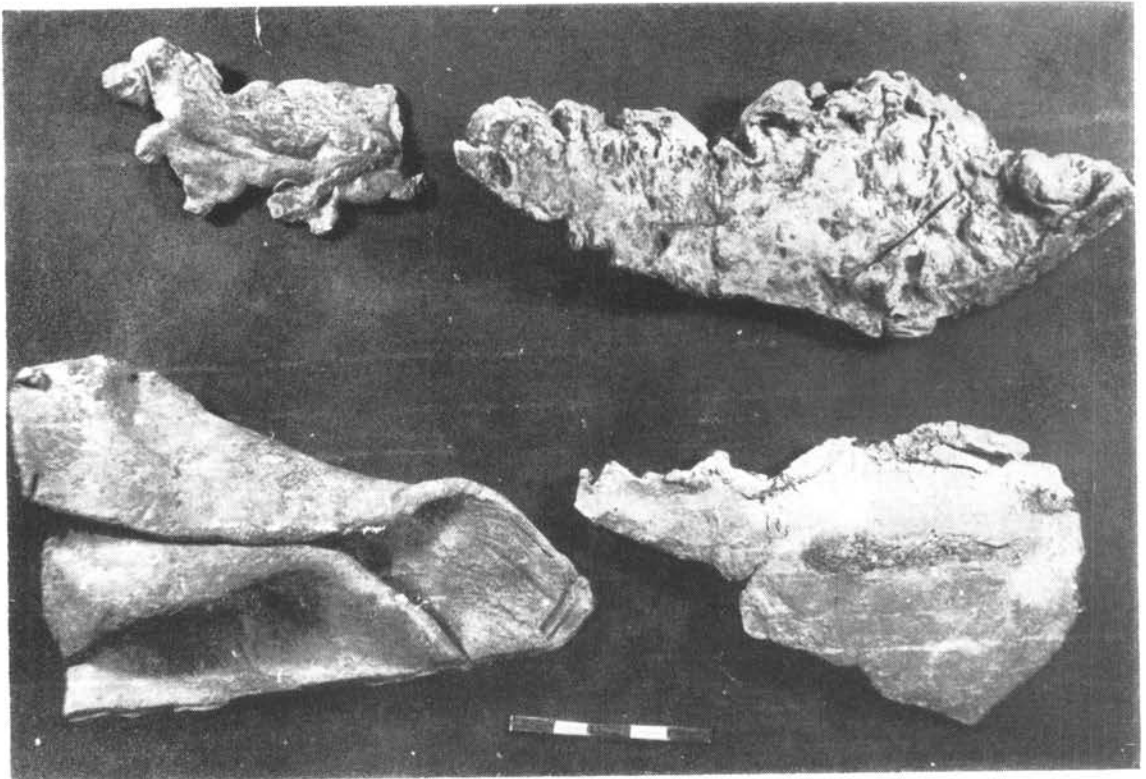
β. Όγκοι μελόβδου.

α. Μολύβδινα ελάσματα.

β. Μολύβδινα βάρη.

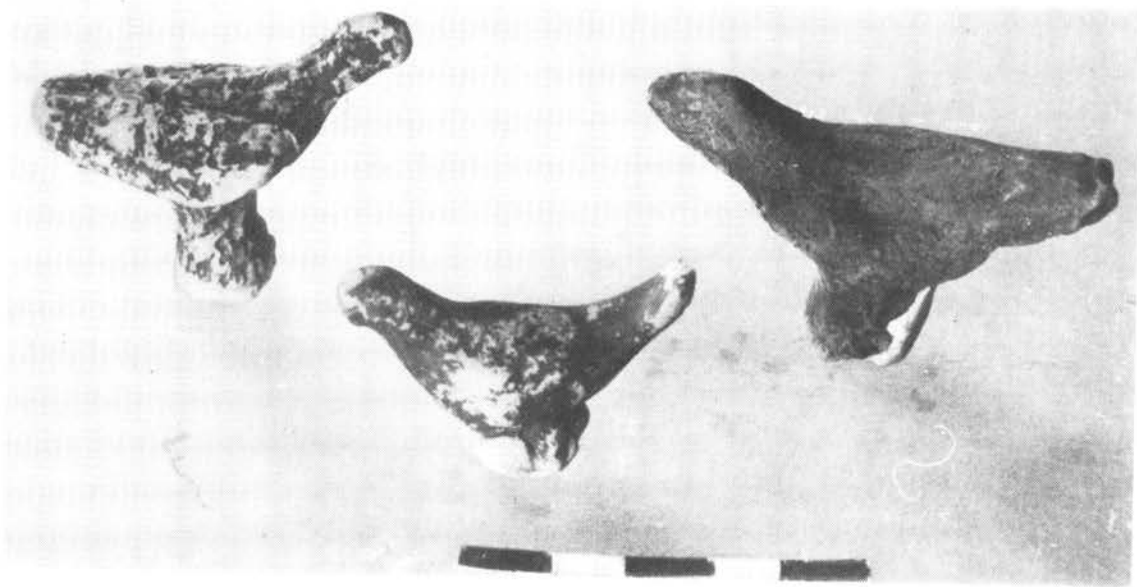
α, β. Μολύβδινα ελάσματα.

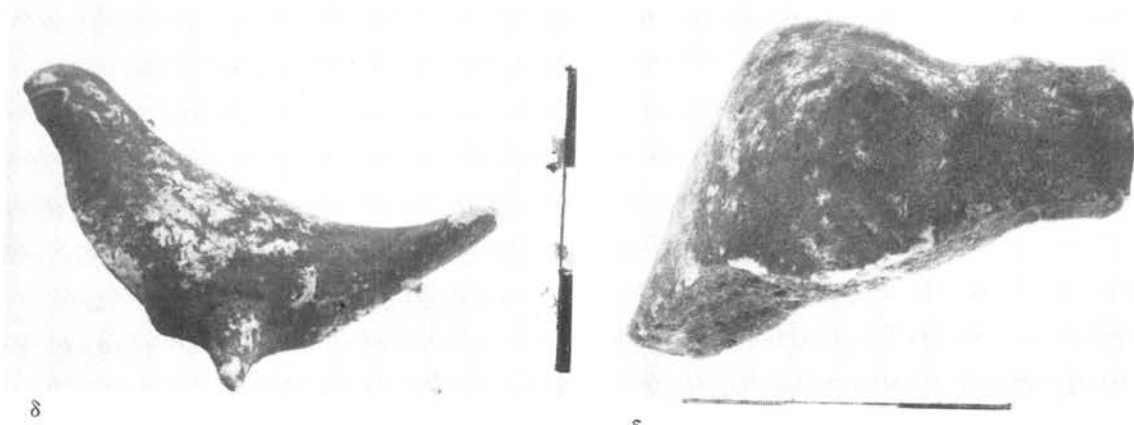
α

β

γ

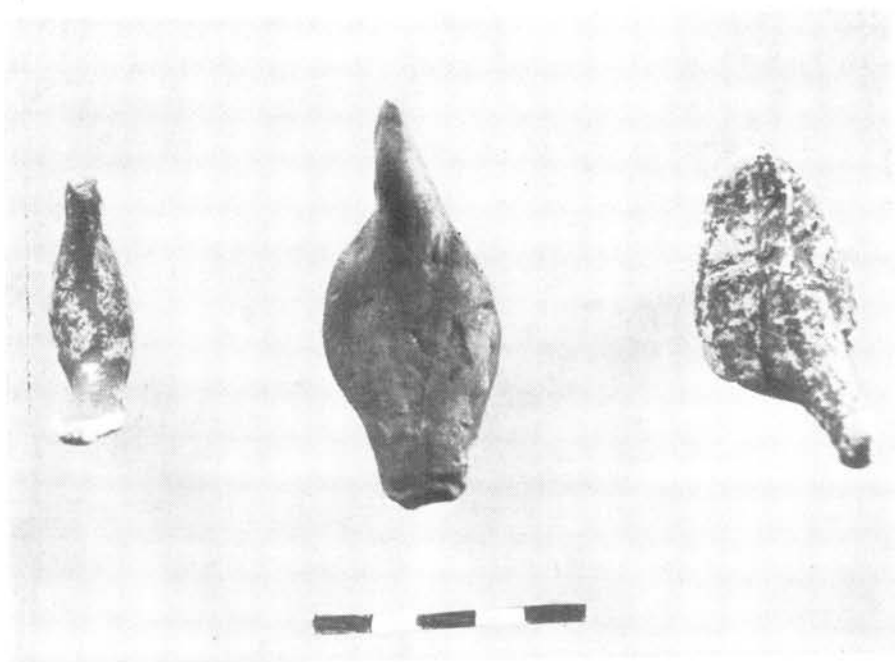
δ

ε

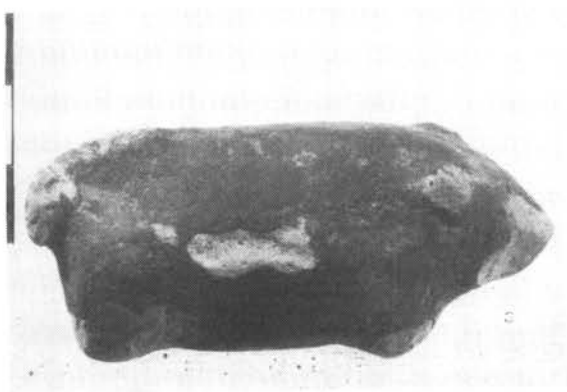
α. Χρυσούν έλασμα (έκ Μυκηνών) με τριμερές Ίερόν. β. Μολύβδινον έλασμα άετοϋ (;). γ. Πήλινα ειδώλια χητών.
 δ. Πήλινον ειδώλιον περιστερής, ε. Κεφαλή πηλίνου ειδωλίου σκύλου.

α. Μέρος πήλινου ειδώλιου πτηνοῦ.

β. Πήλινα ειδώλια
χηρῶν.

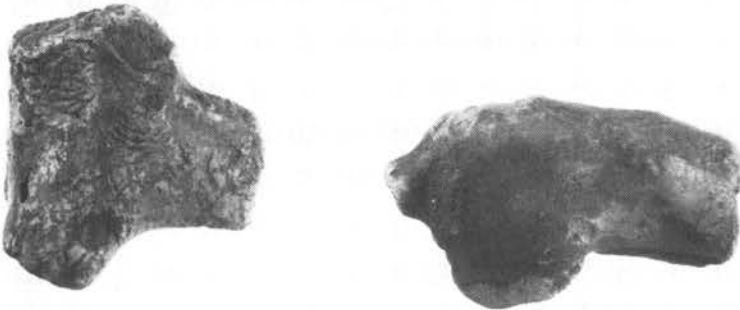
γ. Πήλινον ειδώλιον χοίρου.

α

β

γ

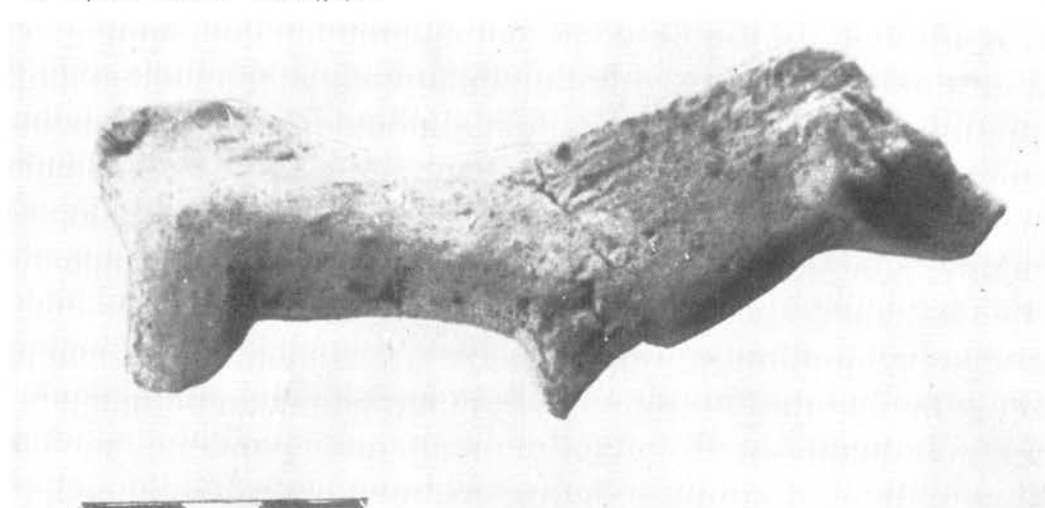
α, β και γ. Μέρη πηλίνων ειδωλίων ἵππων καὶ βοσειδῶν.

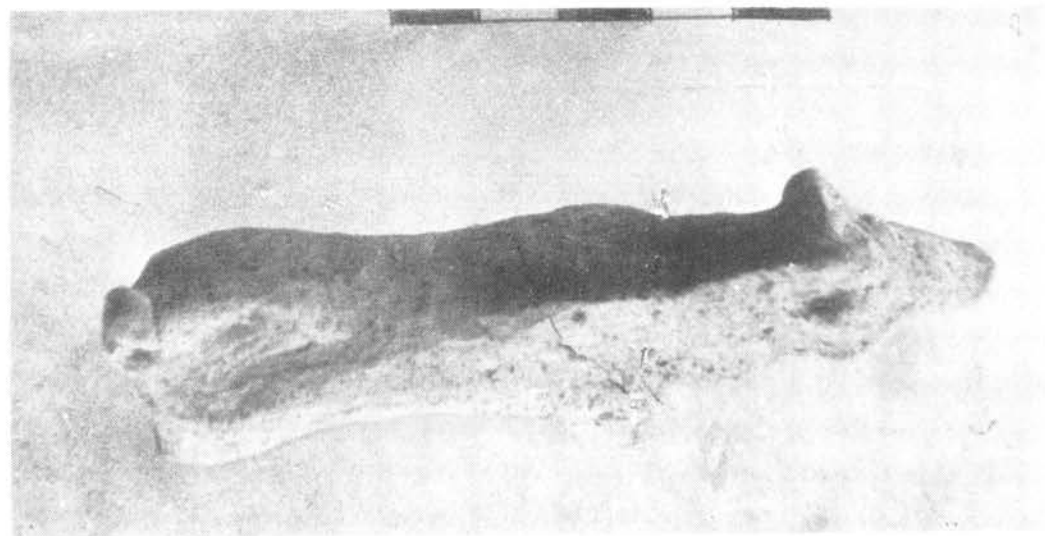
α. Πήλινον ειδώλιον άκωνθογοίρου,

β. Πήλινον ειδώλιον σκύλου.

γ

δ

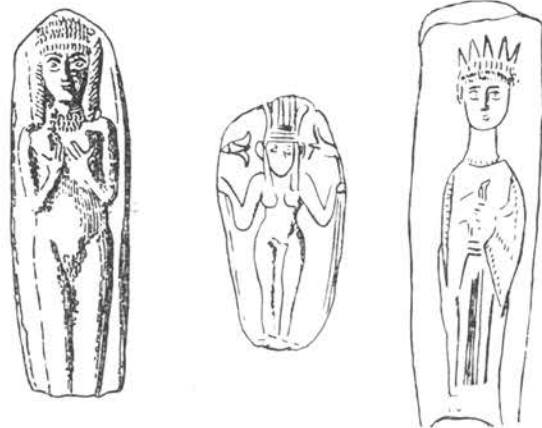
γ, δ. Πήλινον ειδώλιον άγριογοίρου.

α

β. Χρυσά ειδώλια γυμνής θεάς (ἐκ Μυκηναίων),

γ. Πηλινά ειδώλια Ἀστάρτης,

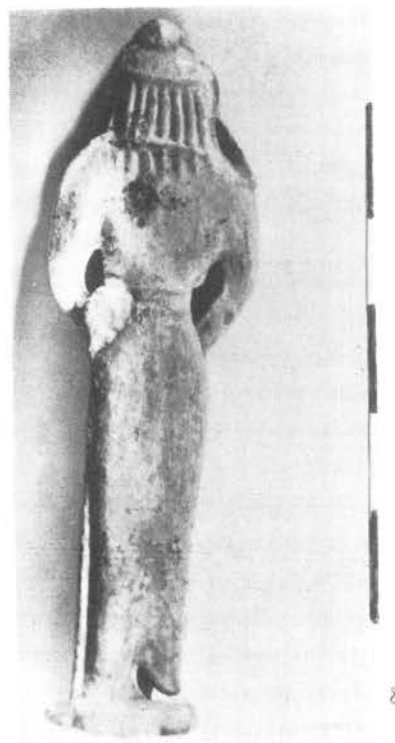
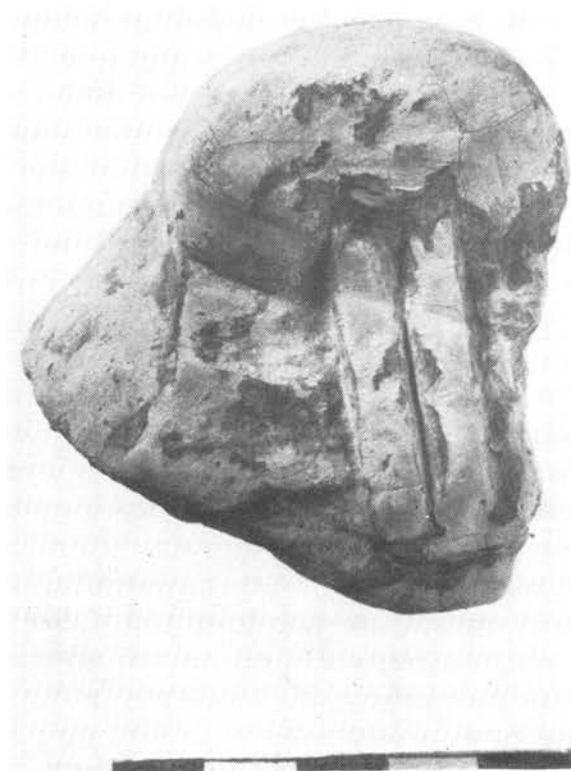

δ

α, δ. Κορμοὶ πηλίνων ειδωλίων γυμνής θεάς (ἐκ τοῦ Ἱεροῦ).

ε. Παράστασις γυμνής θεάς (ἐκ τοῦ Ἱδίου).

α. Ἄνω μέρος πήλινου εἰδωλίου Θεᾶς. β, δ. Μολύβδινον εἰδώλιον Θεᾶς. γ. Ὁπίσθιον μέρος κεφαλῆς πήλινου εἰδωλίου (θεᾶς ;).

α. Πήλινο ειδώλιον (ἀκέφαλον) καθημένης Θεᾶς.

β. Ὁ χρυσοῦς δακτύλιος τῆς Τίρυνθος.

α. Κεφαλή πηλίνου ειδωλίου θεᾶς. β. Πήλινον ειδώλιον καθήμενης θεᾶς. γ. Ειδώλια (ἀκέφαλα) καθήμενης θεᾶς.

α, β. Κορμοί πηλίνων ειδωλίων καθήμενης Θεᾶς. γ, δ καὶ ε. Πήλινα (ἀκέφαλα) ειδώλια ὄρθιας Θεᾶς.

α

γ

β

δ

α, β. Μέρος κορμού πηλίνων ειδωλίων ὀρθίας πεπλοφόρου θεᾶς. γ, δ. Κεφάλαι πηλίνων ειδωλίων θεᾶς.

α

β

γ

δ

Κεφαλαί πηλίνων ειδωλίων θεᾶς.

α

β

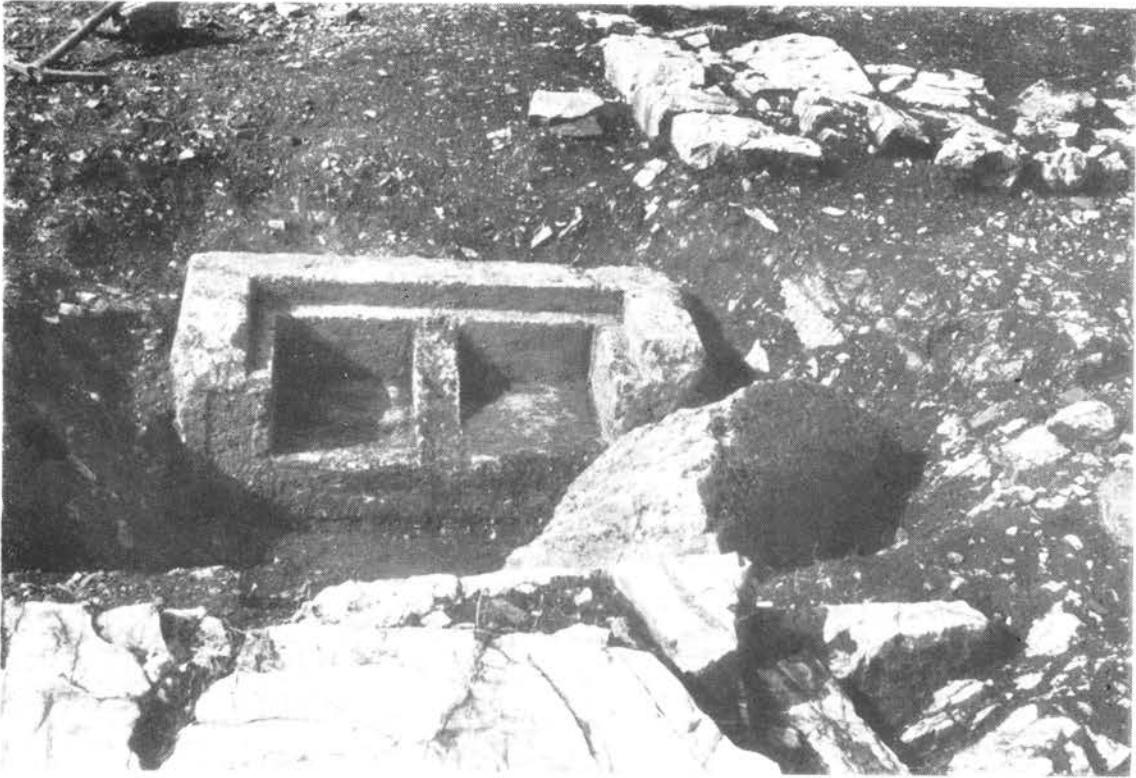

γ

δ

Κεφαλάι πήλινων ειδωλίων 0ε5ς.

α. Λείψανα τοῦ πυραμιδοειδοῦς ὀμφαλοῦ,

β, γ. Ἡ πυραμῖς - ὀμφαλὸς τῆς Κύπρου (ἐπὶ νομισμάτων).

α

β

γ

δ

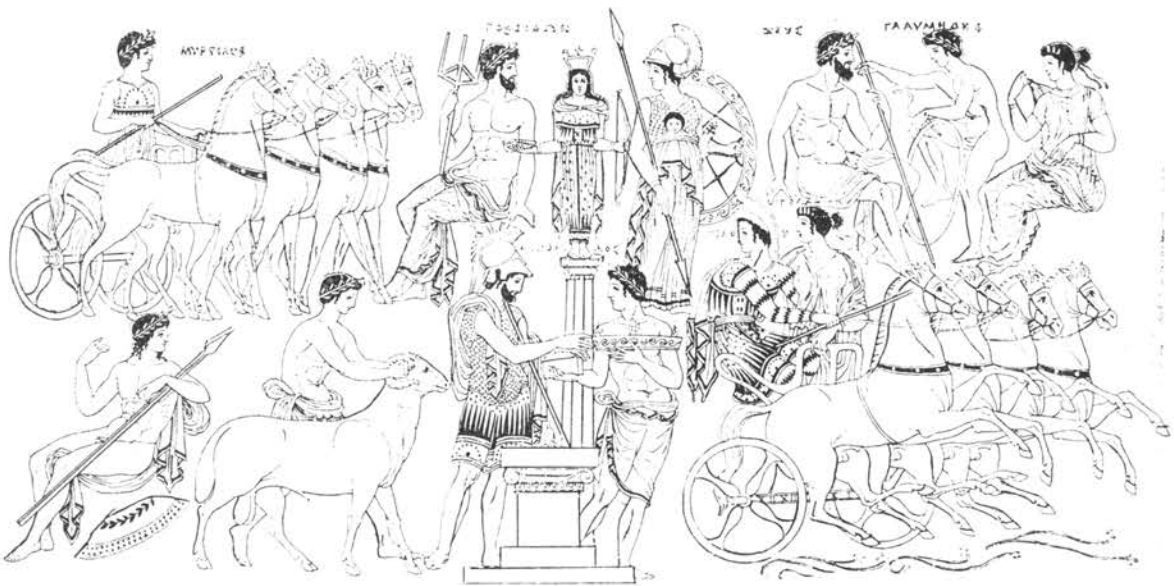
α. Χρυσούς δακτύλιος Μυκηνών. β. Χρυσούς δακτύλιος Κνωσσοῦ. γ, δ. Ἀνάγλυφος παράστασις πίθου Τήνου.

α. Κορμὴ πηλίνου εἰδωλίου τοξοφόρου θεᾶς τοῦ Ἱεροῦ.

β, γ. Νομίσματα Σπάρτης με τοξοφόρον θεάν.

δ. Εόανον τοξοφόρου θεᾶς Ἀλτεως ἐπὶ ἐρυθρομήρφου ἀγγελιογραφίας.

Παραστάσεις Ξοάνων Ἀφροδίτης ἐπὶ ἐρυθρομόρφων ἀγγείων :

α. Ἀθηνῶν.

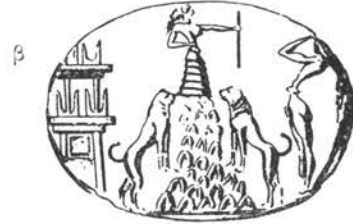
β. Ὀξφόρδης.

γ. Νεαπόλεως.

δ. Βόννης.

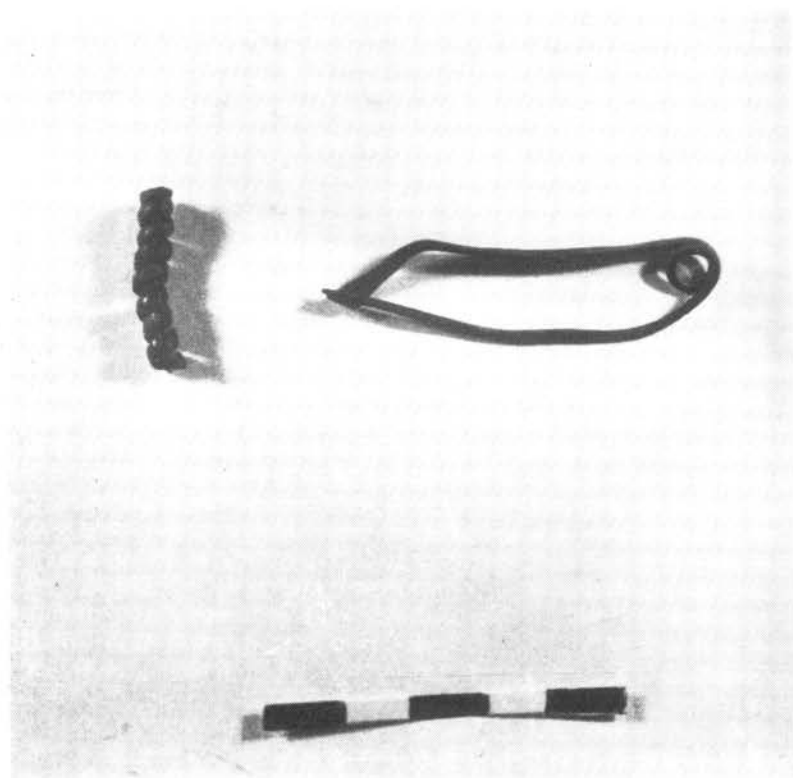

α. Ἀφροδίτη πτερωτή μετὰ λέοντος ἐπὶ μηλιακοῦ ἀγγείου. β. Ἀφροδίτη (:) ὡς θεὰ ἄρην, πολεμική, μετὰ λέοντων ἐπὶ σφραγίσματος τῆς Κνωσοῦ. δ. Ἀφροδίτη (σκυθική) πτερωτή μετὰ ἄκτινωτῶν στέμμι καὶ λέοντα ἐπὶ τῆς στήλης τοῦ Δορυλαίου.

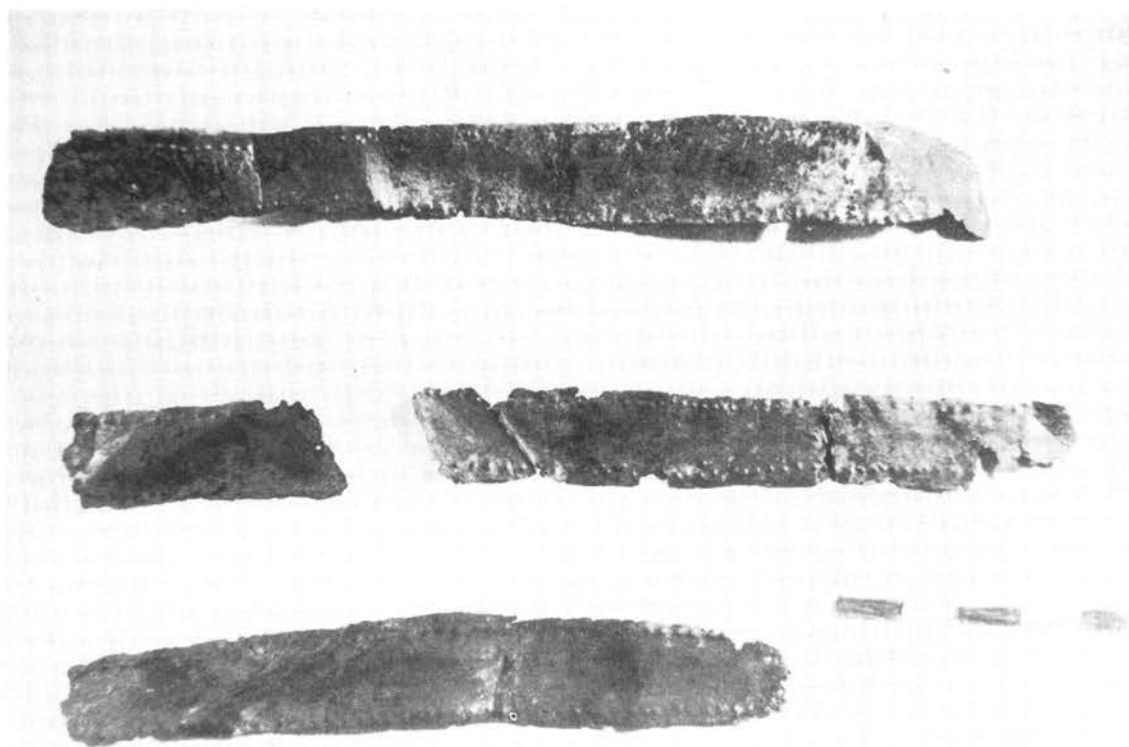
Ὁ πλανήτης: γ. νόμισμα Κύπρου. ε. νομίσματα Οὐρανοπόλεως. στ. στήλη Καρχηδόνος.

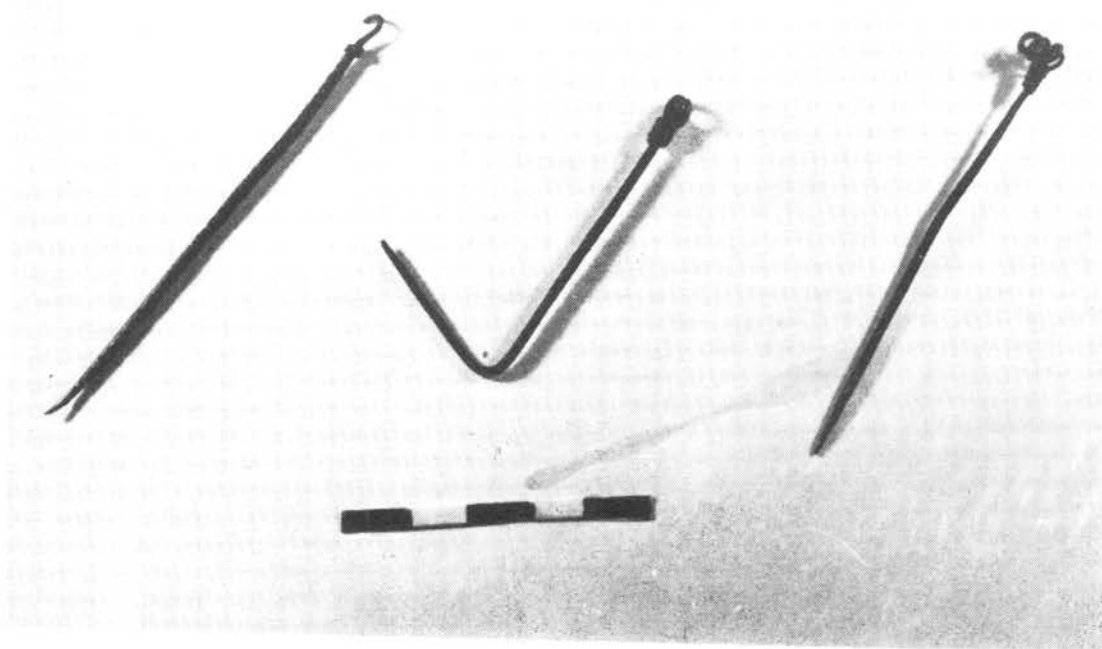
α. Χαλκινός πέλεκυς.

β. Χαλκινόν σπειροειδές έλασμα. γ. Χαλκίνη πόρπη.

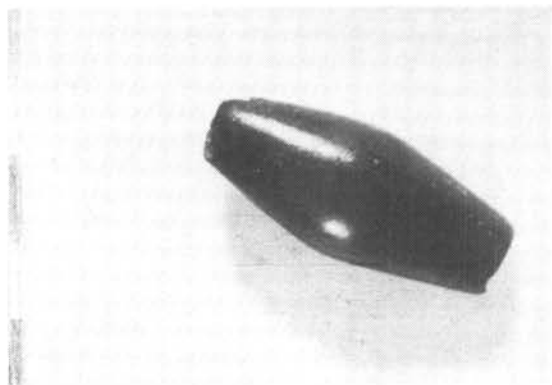
α. Νάκινια ταινωτά έλάσματα.

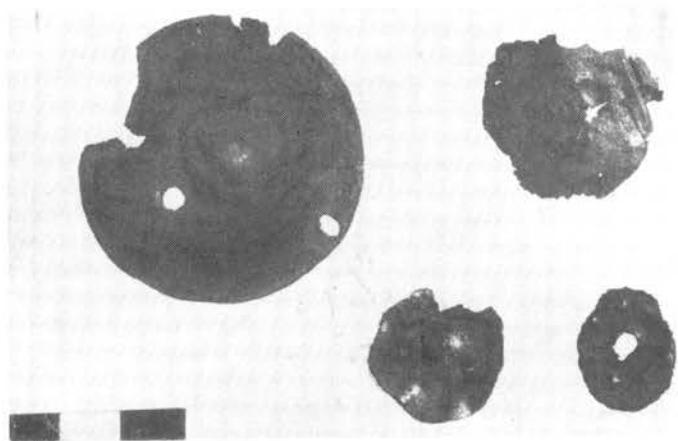
β. Άργυρά περόνη, χάλκινοι περόναι.

α. Χάλκινο ταινιωτό κόσμημα.

β. Χάλκινος άστράγαλος.

γ

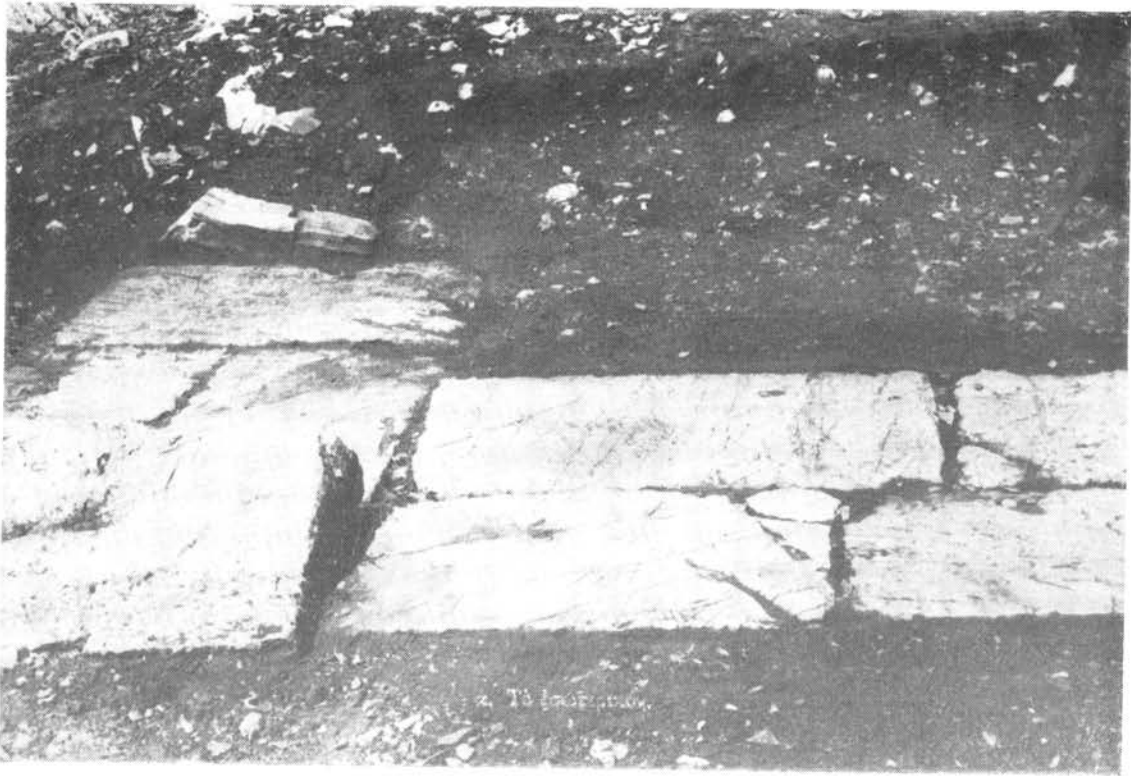
γ, δ. Χάλκινα σφυρήλατοι μικύλαι φιάλαι.

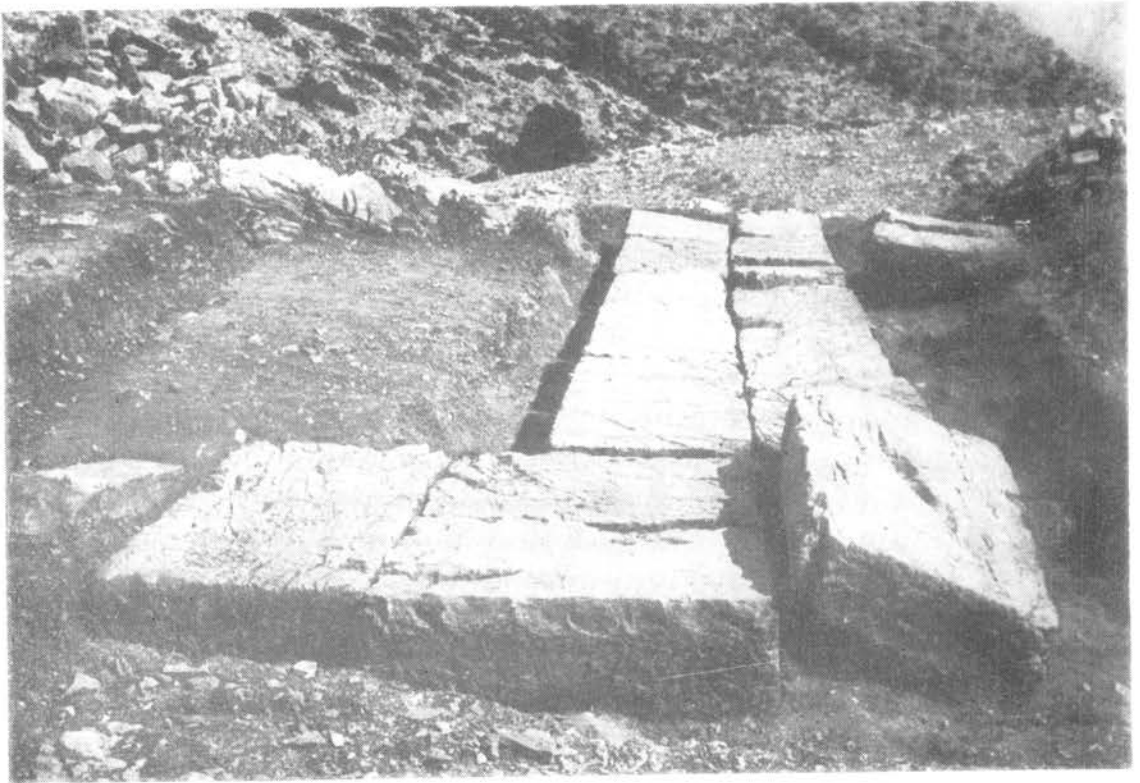
δ

ε, στ. Πήλινον ειδώλιον Κενταύρου.

α, β. Τὸ Ν. ἄκρον τῆς Ἱερᾶς ὁδοῦ.

Ἡ Ἱερὰ ὁδός : α. ἀπὸ Ν. καὶ β. ἀπὸ Β.

Τὸ βάλρον τοῦ βωμοῦ : α. ἡ Ν.Δ. γωνία. β. ἡ Ν. Ἄ. γωνία.

Τὸ βάθρον τοῦ βοιωτῶν: τὸ σωζόμενον μέρος, Ν. πλευρά.

Τὸ στάδιον :

α. Ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν
πλευρὰν τοῦ Ζαρχαδιοῦ.

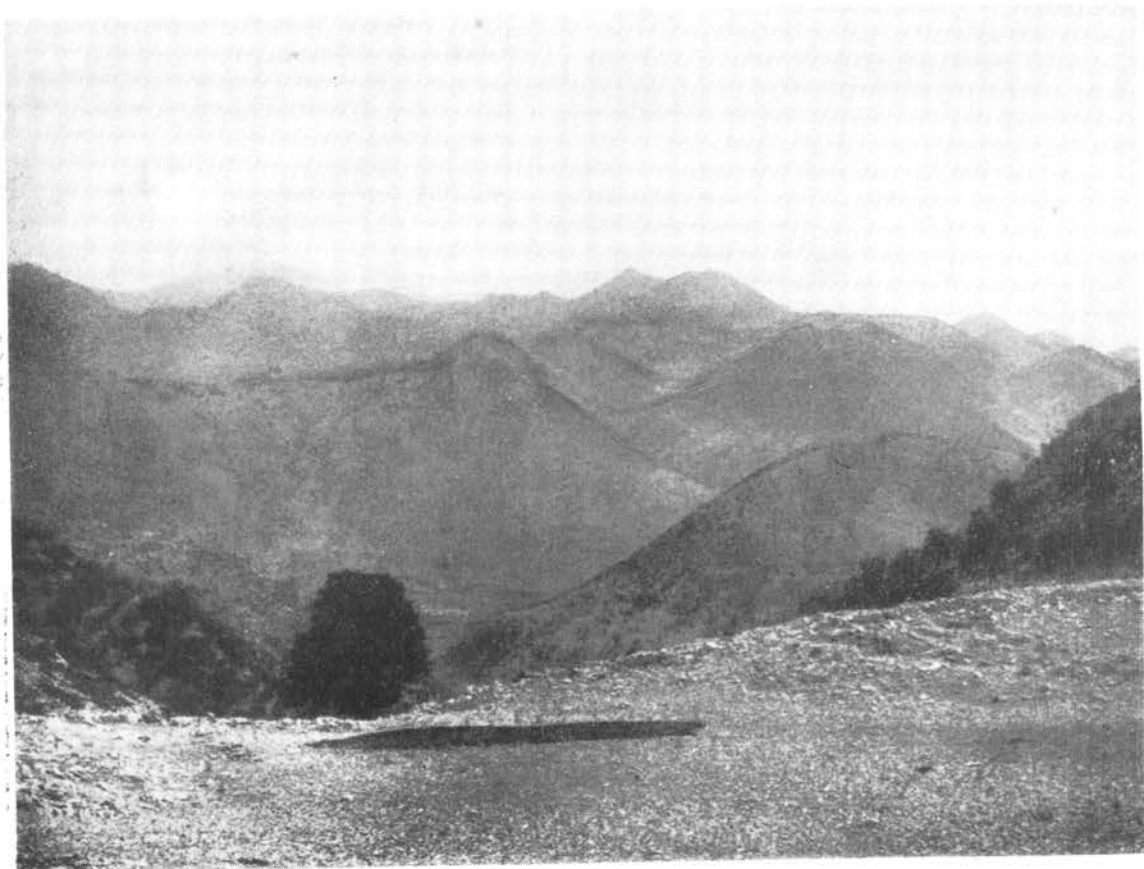

β. Τὸ Β.Α. μέρος του.

γ. Τὸ Ν.Α. μέρος του
(διακρίνεται καὶ τὸ
βῆμα τῶν κριτῶν).

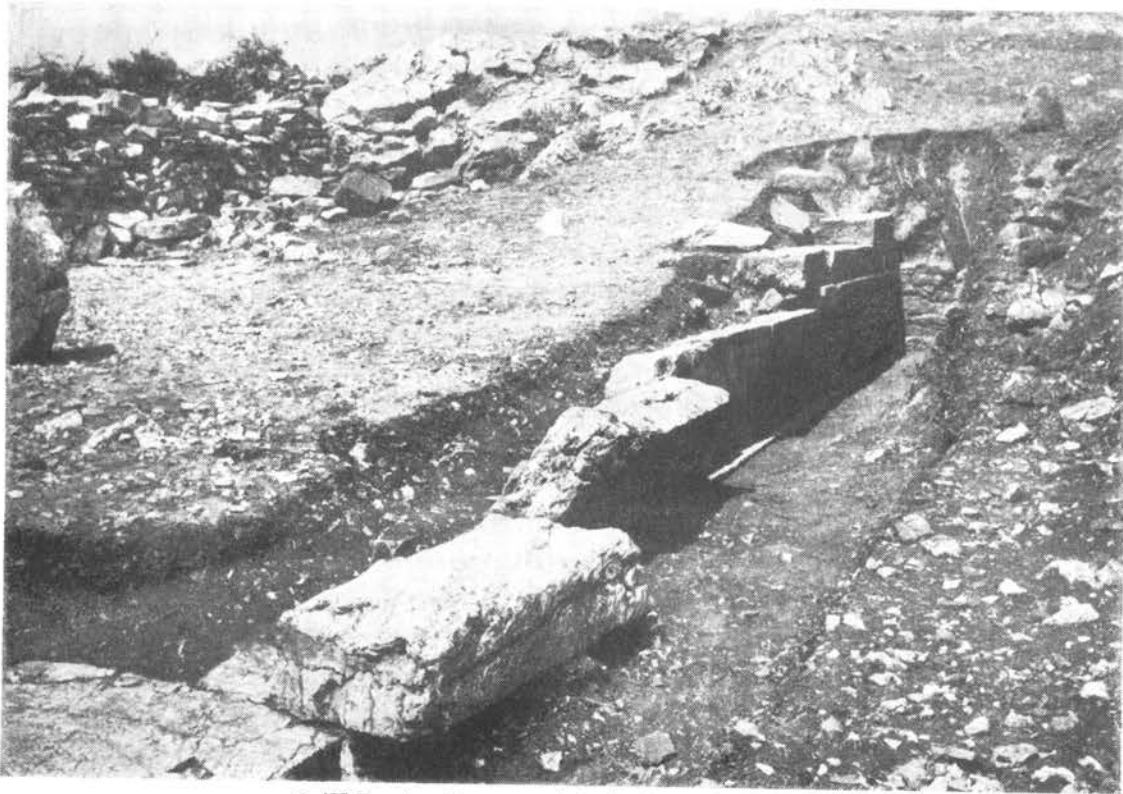

Τὸ στάδιον (μὲ τὴν δοκιμαστικὴν τάφρον) καὶ ἡ ρεματιὰ πρὸς Δεχοῦνι.

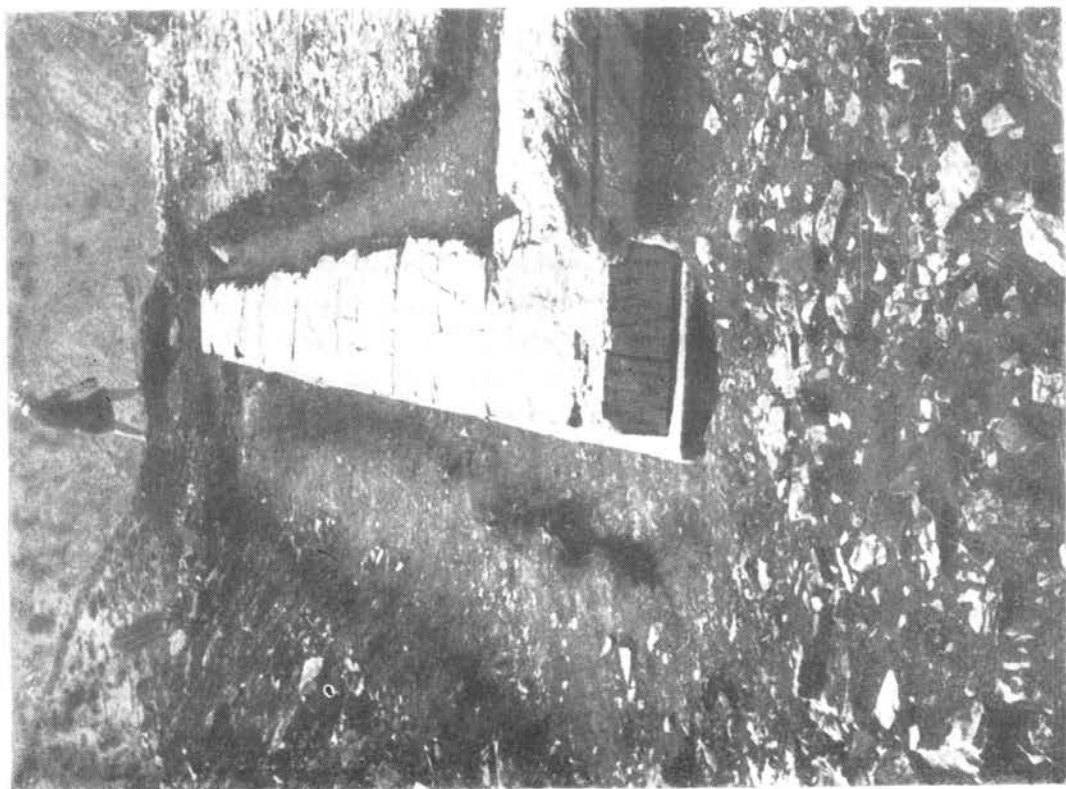
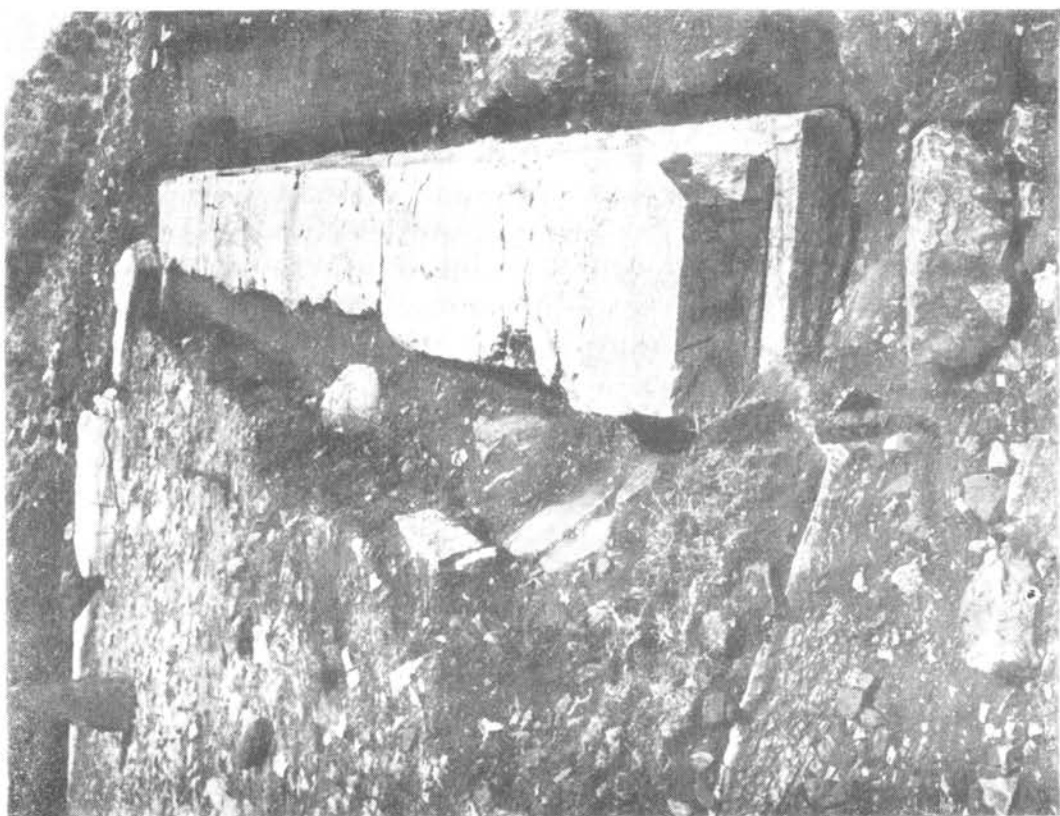
Τὸ τελεστήριον :

α. Τὸ ἐσωτερικόν.

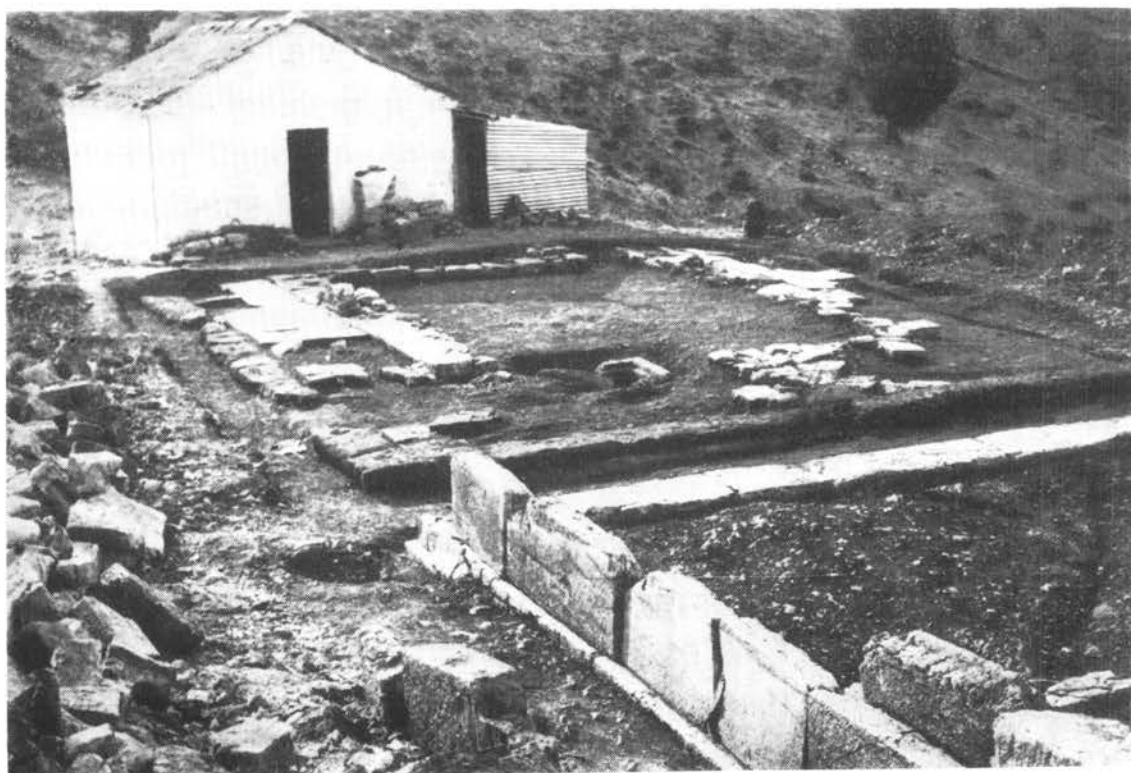
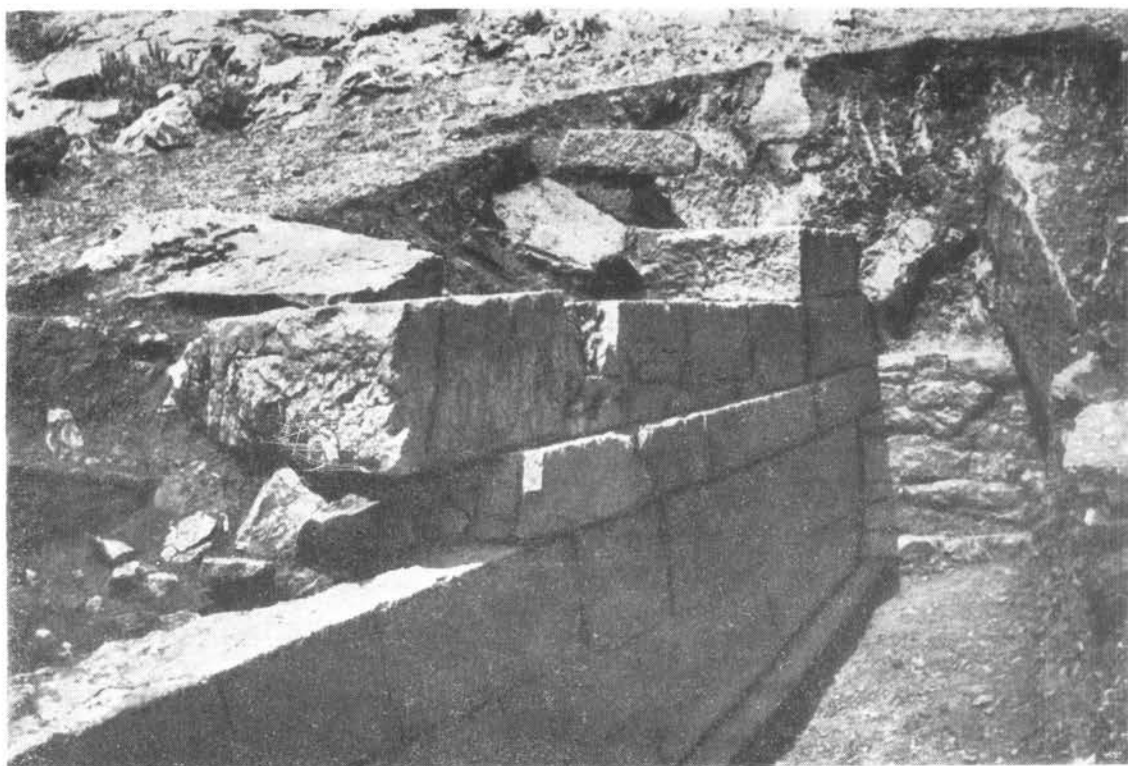
β. 'Η Β. πλευρά του, κατὰ τὴν ἀρχὴν τῆς ἀνασκαφῆς.

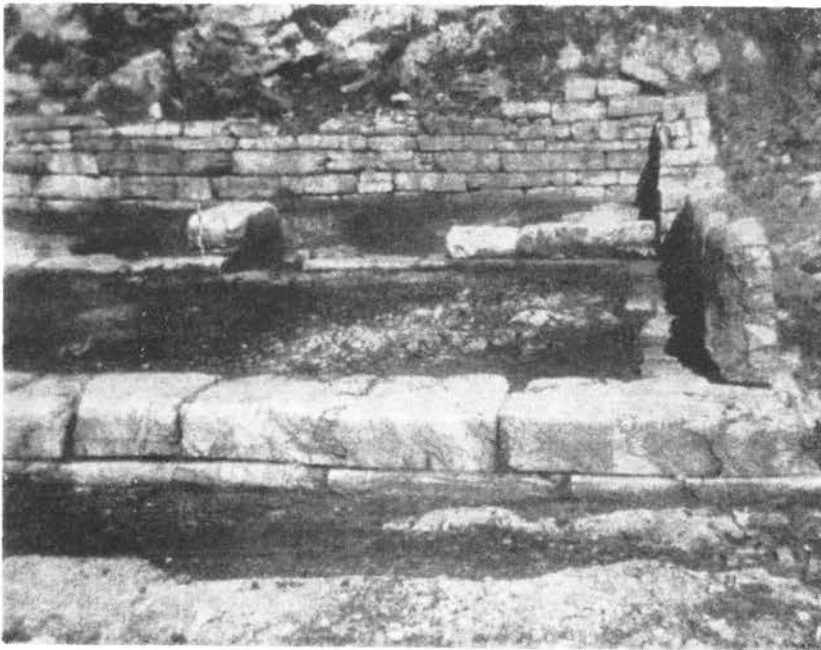
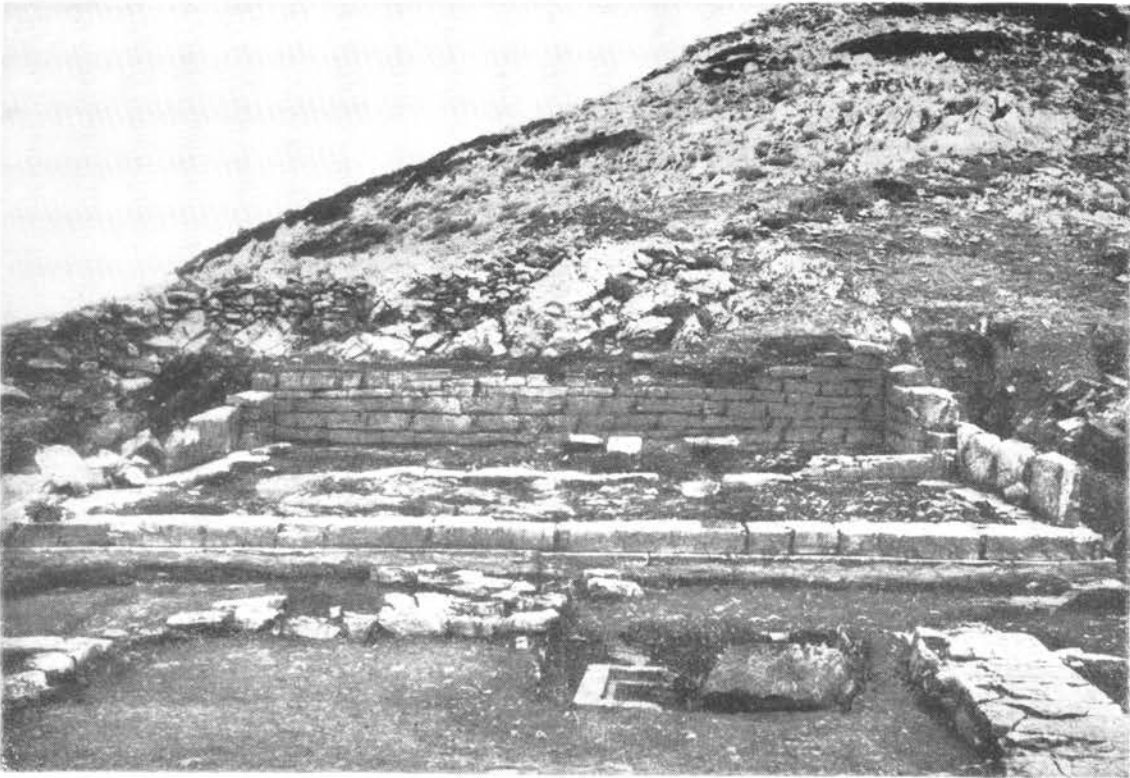
Τὸ τελεστήριον. Ἡ ἀποκάλυψις πῆρε Ἀ. πλευρᾶς : α. ἀπὸ Β. καὶ β. ἀπὸ Ν.

Τὸ τελεστήριον: α. Κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἀνασκαφῆς. β. Μετὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ Β. ἄκρου του.

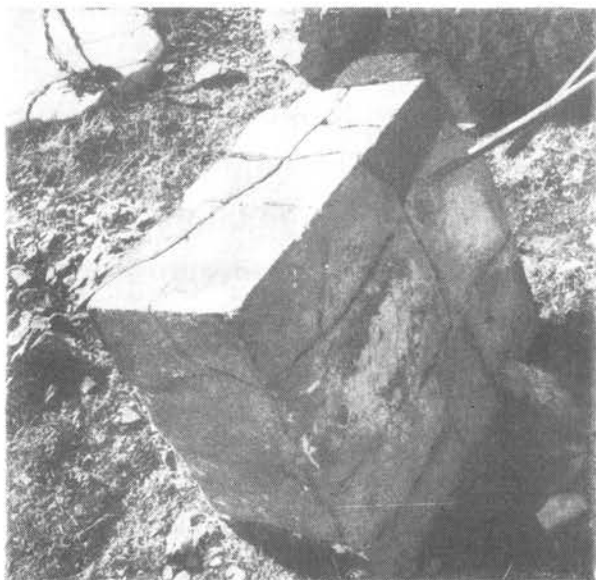
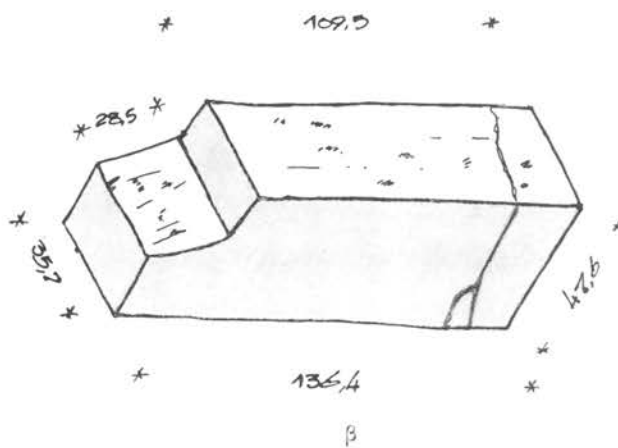
Τὸ τελεστήριον: α. Τὸ Β.Δ. ἄκρον κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν.
β. Τὸ Β. μέρος μετὰ τὴν ἀνασκαφὴν.

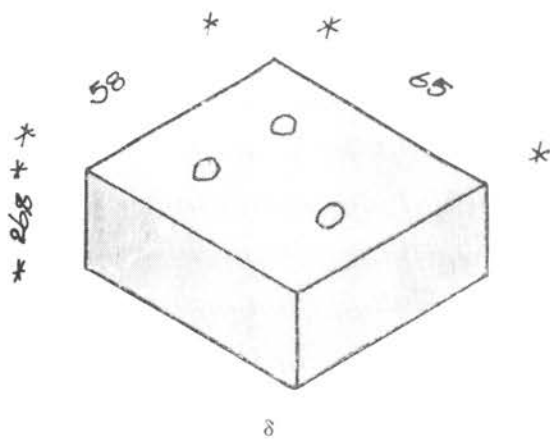
Τὸ τελεστήριον α. Ἐξ Ἀ. (φωτογρ. 1969).
β. Τὸ Β. ἕμισυ (φωτογρ. 1980), μετὰ τὴν μεταφορὰν τοῦ τριποβακίου.

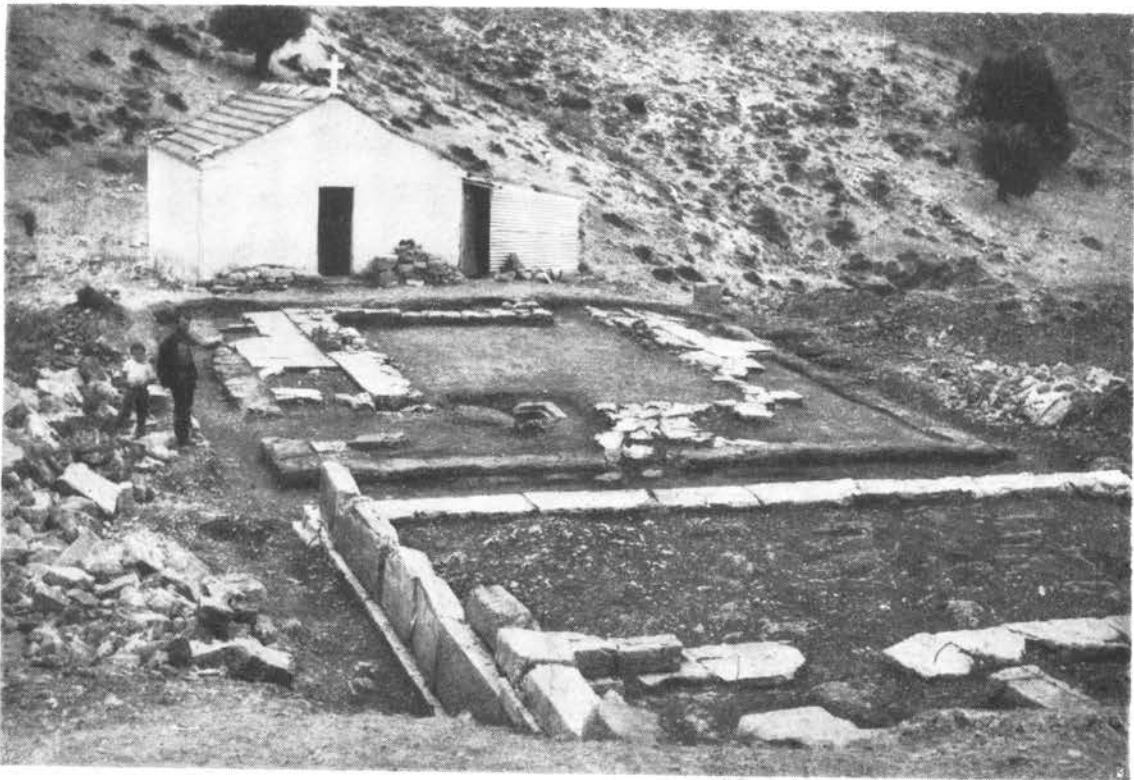
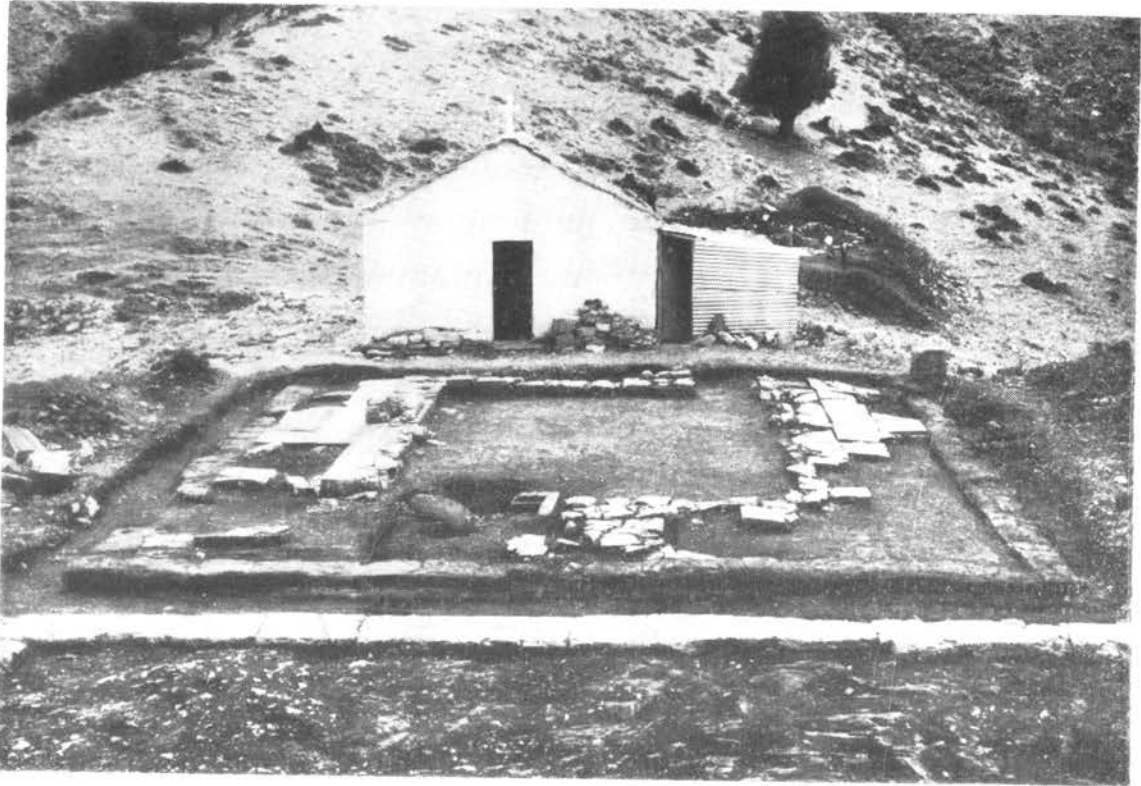
α

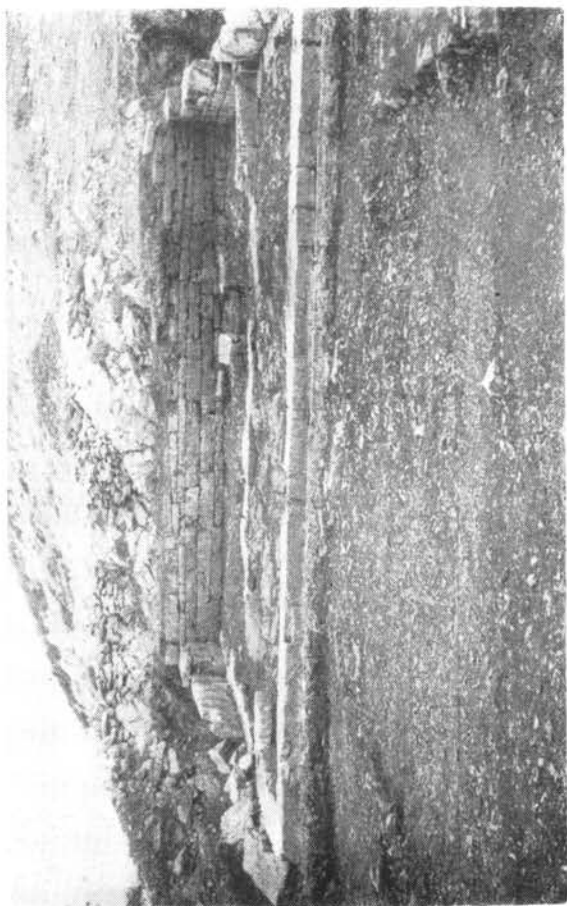
γ

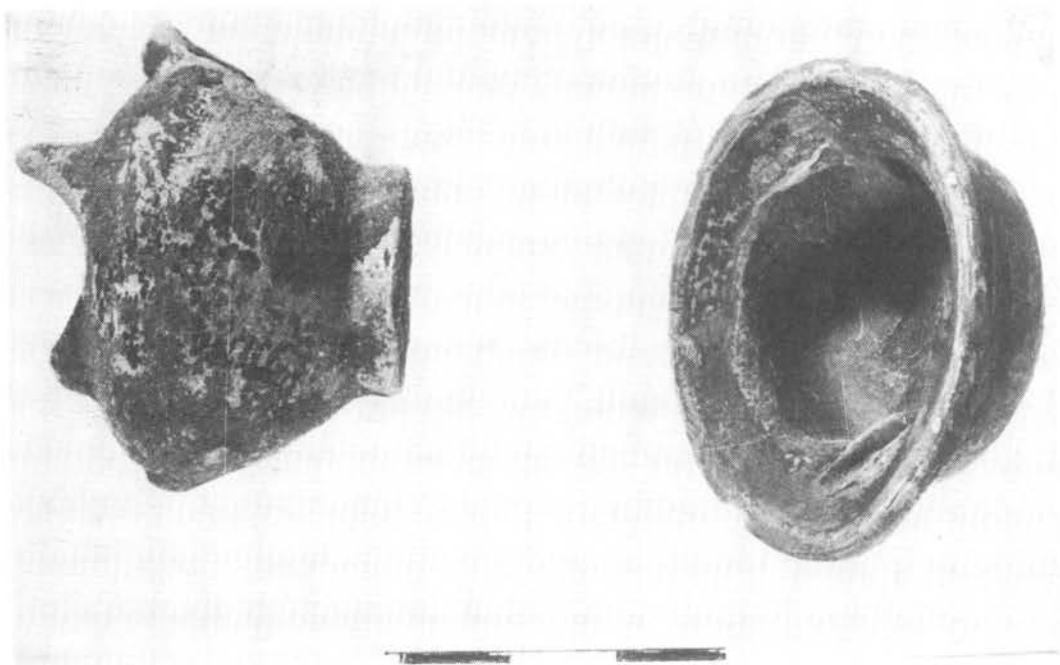
Τελεστήριον : α. Πεσσοί και τριποβάκιον. β. Σχέδιον πεσσοῦ. δ. Σχέδιον τριποβακίου. γ. Τὸ τριποβάκιον (φωτογρ. 1977) μετὰ τὸν ὑπὸ τῶν βουσκῶν διαμελισμὸν του.

α. β. Τὸ πέμενος καὶ ὁ ναὸς ἀπὸ τῆν πλευρὰν τοῦ τελεστηρίου.

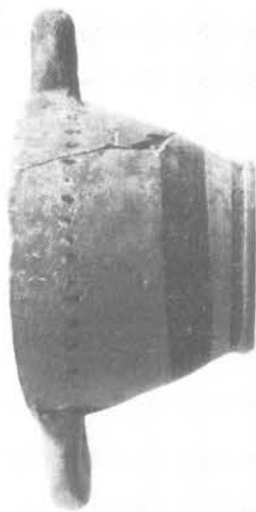
α. Τὸ τέμενος καὶ ὁ ναὸς ἀπὸ 'Α. κατὰ τὴν ἑναρξίν τῆς ἀνασκαφῆς.

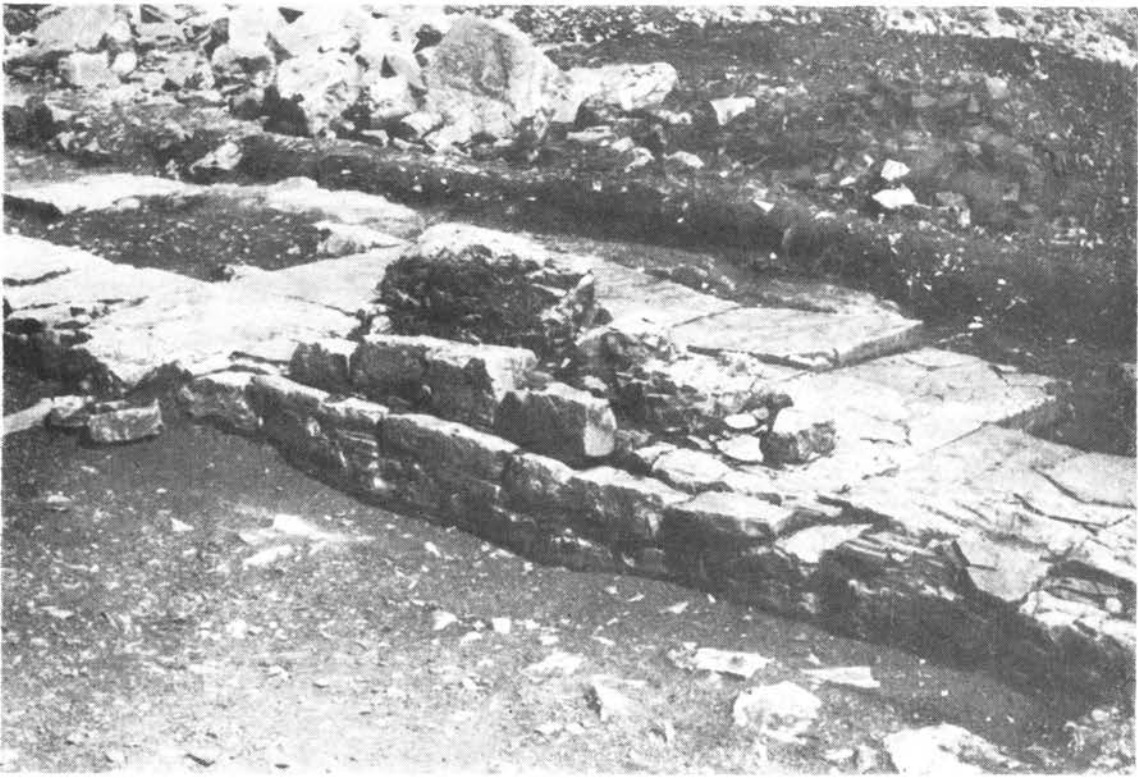
γ

β

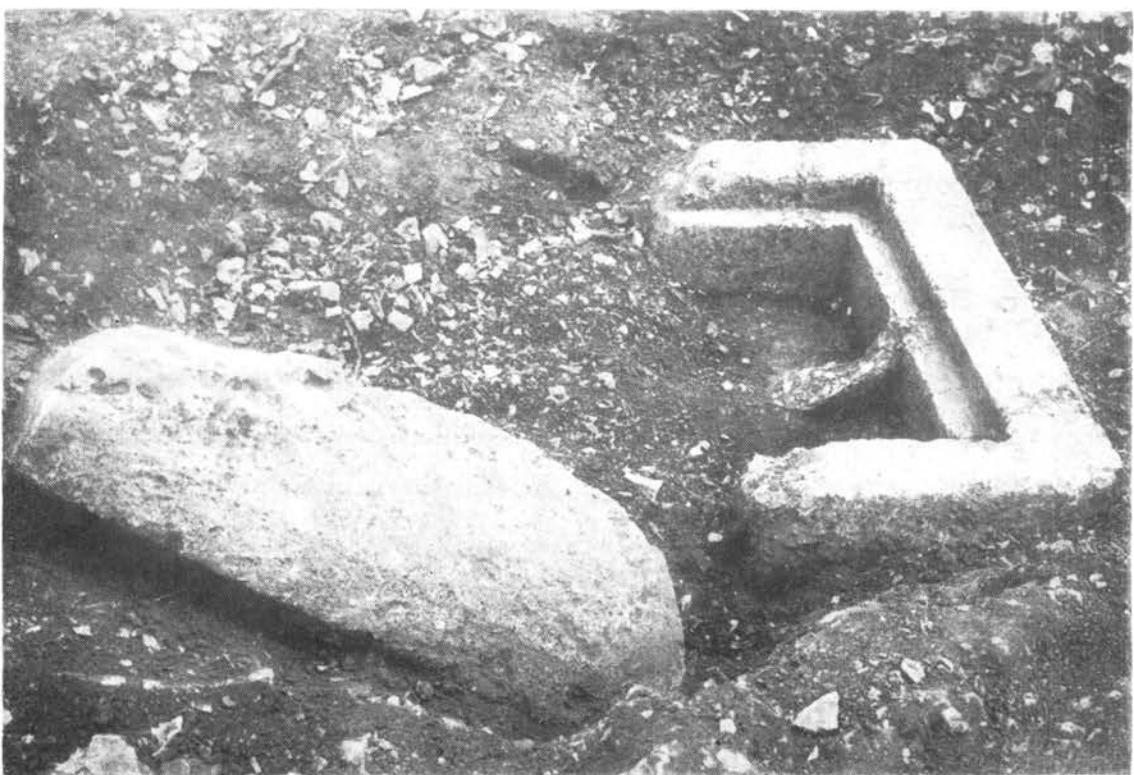
β, γ καὶ δ. Ἀγγεῖα τῶν ἀποθετῶν.

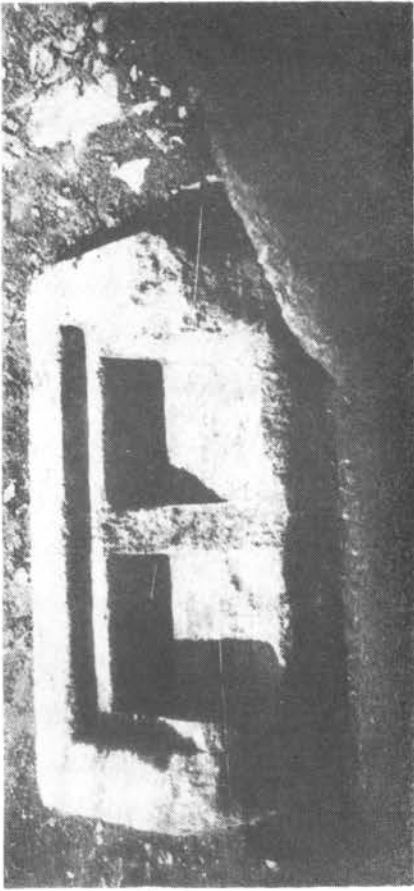
δ

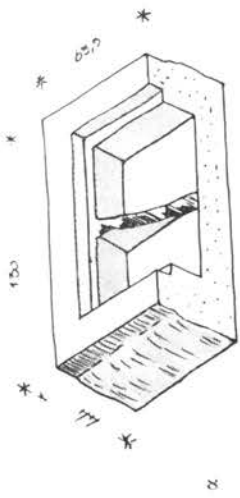
Τὸ τέμενος καὶ ὁ ναός, λείψανα τοιχοδομίας : α. Β. πλευρᾶς. β. Ν. πλευρᾶς.
Διακρίνεται καὶ ἡ πλακόστρωσις τῆς αὐλῆς.

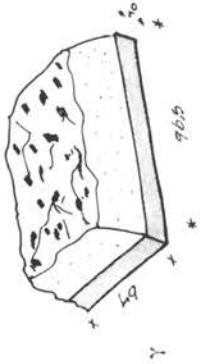
α. Τὸ Β.Δ. ἄκρον τοῦ τιμένουσ με τὴν αὐλὴν καὶ τὸν περίβολον.
β. Ὁ ὀμφαλὸς (διακρίνεται καὶ τὸ πλῆθος τῶν θρυμμάτων του).

β

α

γ

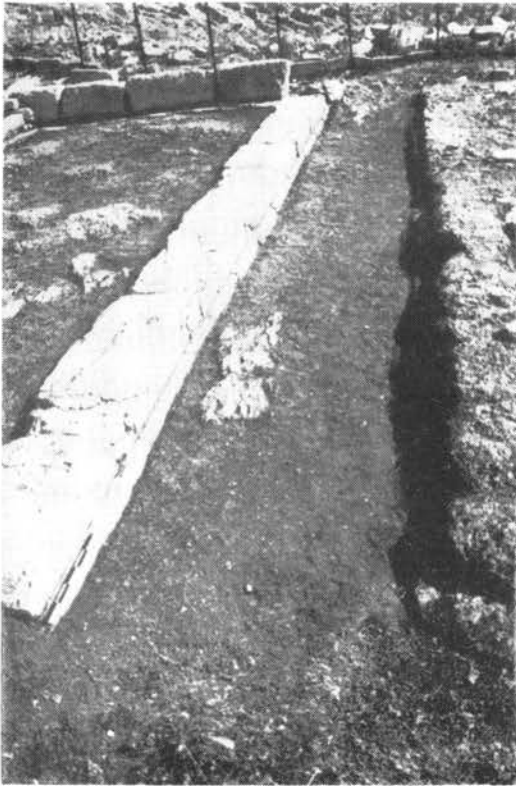
δ

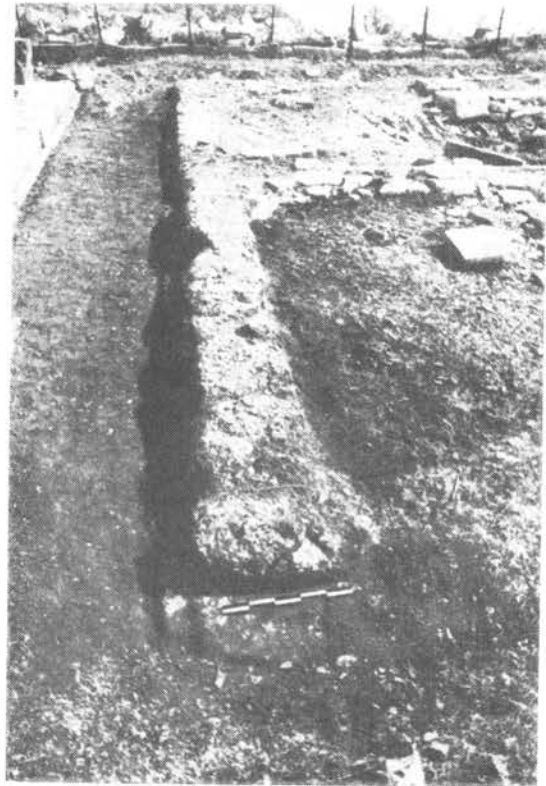
α, β. Τὸ ζεύγος θηράων (τοῦ σωζομένου μέρους) τοῦ ὄμφαλιού, σκέδιον καὶ φετογραφία. γ. Μέρους τοῦ πυραμιδοειδοῦς καλύμματος. δ. Ὁ κυπριακὸς ὄμφαλὸς (πυραμίσ) ἐπὶ νομισμάτων.

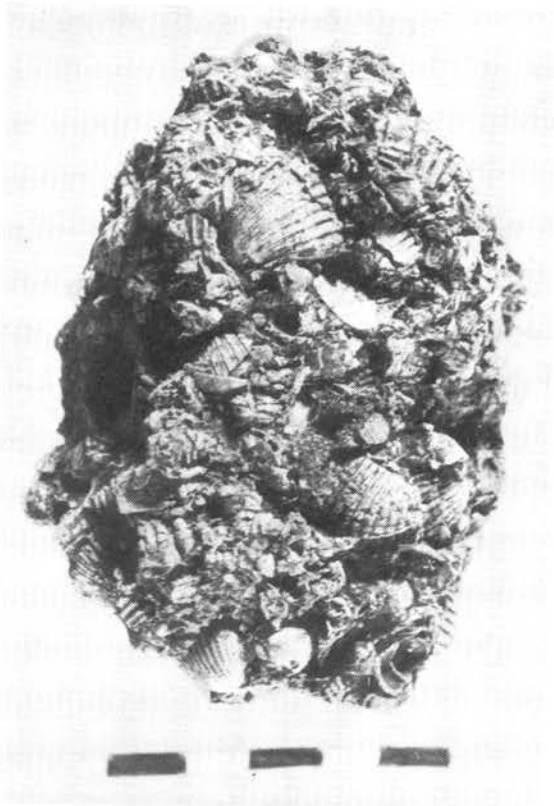
α. Τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ναοῦ, εἰς τὸ βάθος ὁ ὀρθογώνιος καὶ ἔμπροσθεν ὁ τοῖχος τοῦ μεταγενεστέρου κτίσματος.
β. Μέρους τῆς Ν. αὐλῆς καὶ τοῦ Ν. περιβόλου (ἀριστερὰ τοῦ μέσου, μεταγενέστεραι ταφαί).

α

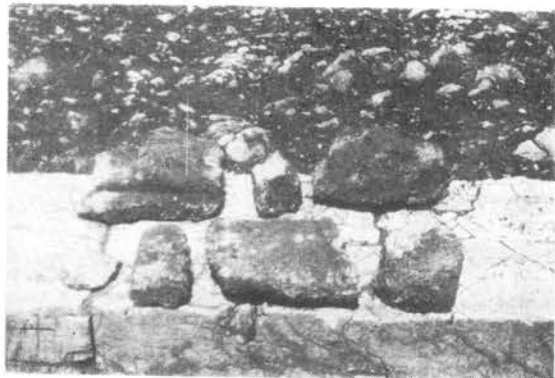
β

γ

- α. Ἡ ὁδὸς μεταξύ τεμένους καὶ
τελεστηρίου, ἀπὸ Ν.
β. Τεμάχιον κογχυλιάτου
(ἐκ τοῦ περιβόλου).
γ. Πλάκες (κογχυλιάτου)
τοῦ περιβόλου.

8

α

β

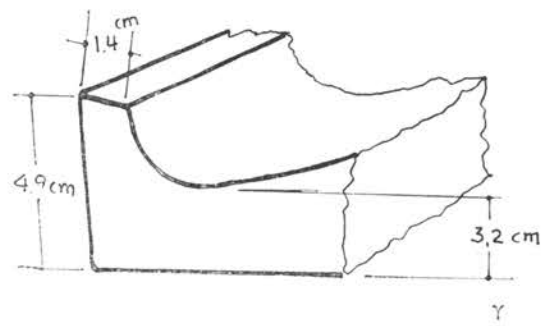
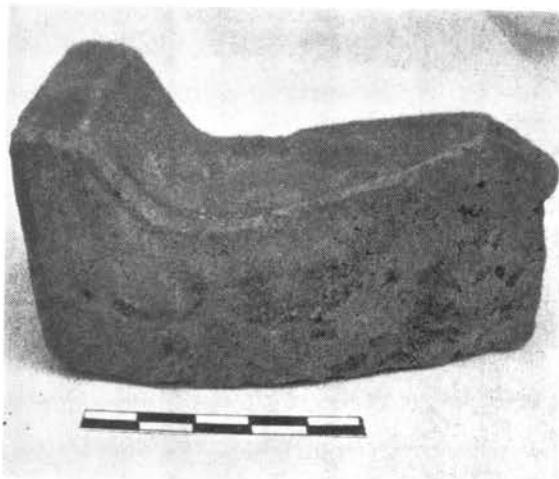

γ

δ

α, β, γ, δ. Όψεις τῆς πηλίνης ἀρχαϊκῆς κεφαλῆς τοῦ τελεστηρίου.

α. Μέρος κορυφαίου άκροκεράμου του τελεστηρίου.
β, γ. Τεμάκια άρχαϊκών στρωτήρων του τελεστηρίου (φωτογραφία και σχέδιον).

α

β

γ

δ

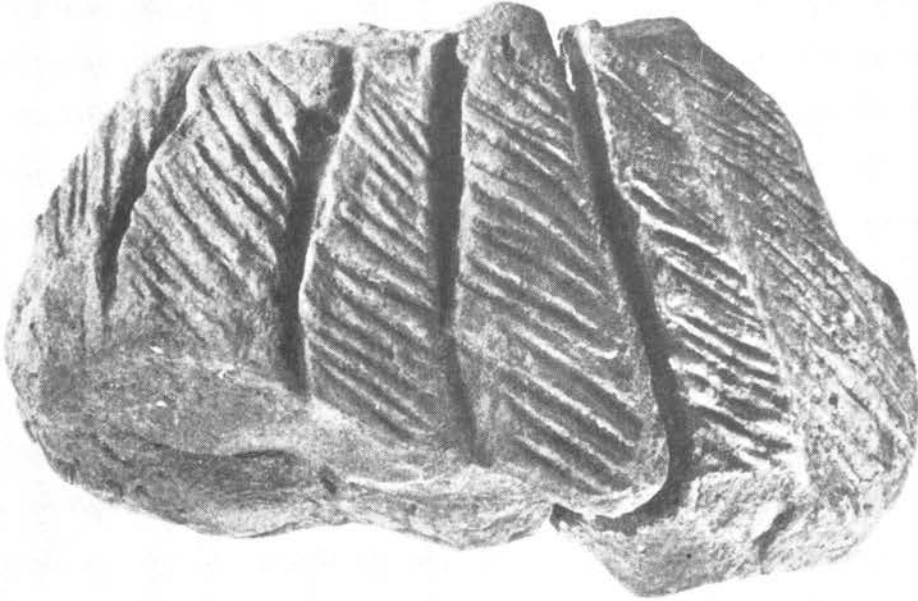

ε

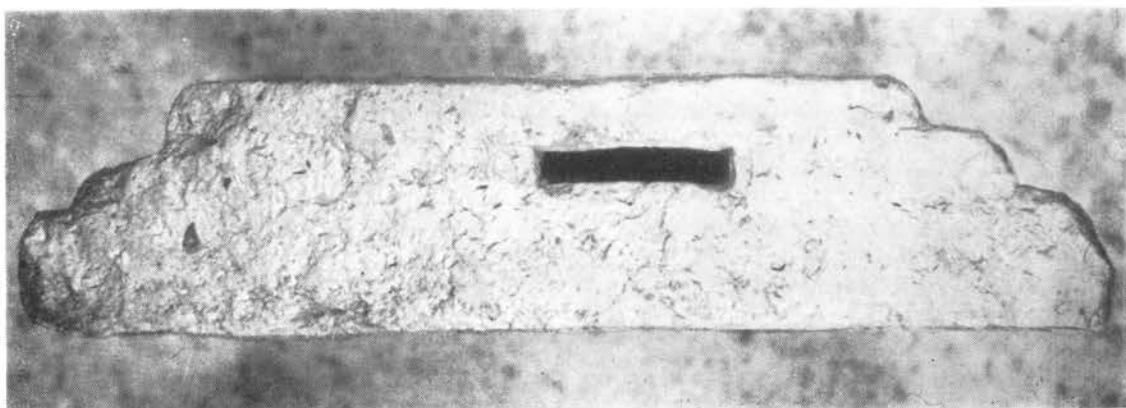

στ

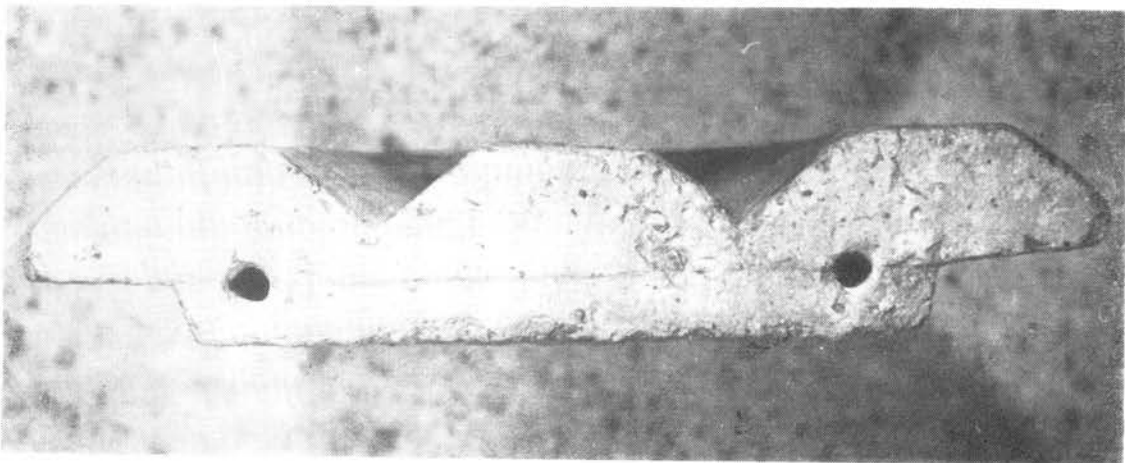
Τελεστήριον : α, β. Ἐξωτερικῶς, τὸ Ν.Δ. ἄκρον, κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν.
ε, στ. Ὁρθοστάται Ν. καὶ Β. πλευρᾶς.
Ναός : γ. Ἡ σίμα, ὅπως εὐρέθη. δ. Ὁ χώρος τῶν ἀποθετῶν.

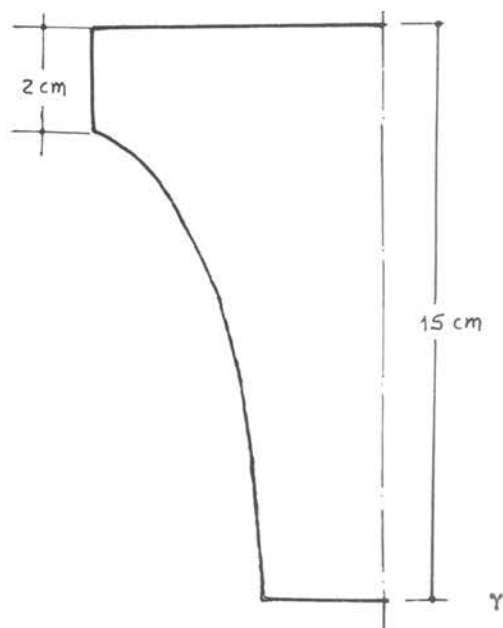
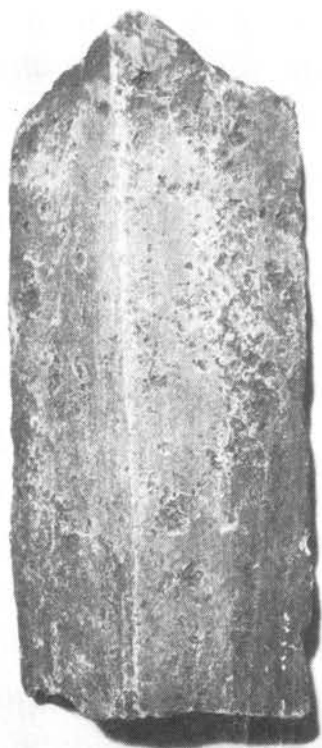
Ναός: α, β. Τεμάγια κεφαλής (μαλλιά)
ἀρχαϊκῆς μορφῆς (1/3 τοῦ φυσικοῦ).

Πηλίνη μετόπη : α. Προσθια πλευρά. β. Άνω πλευρά.

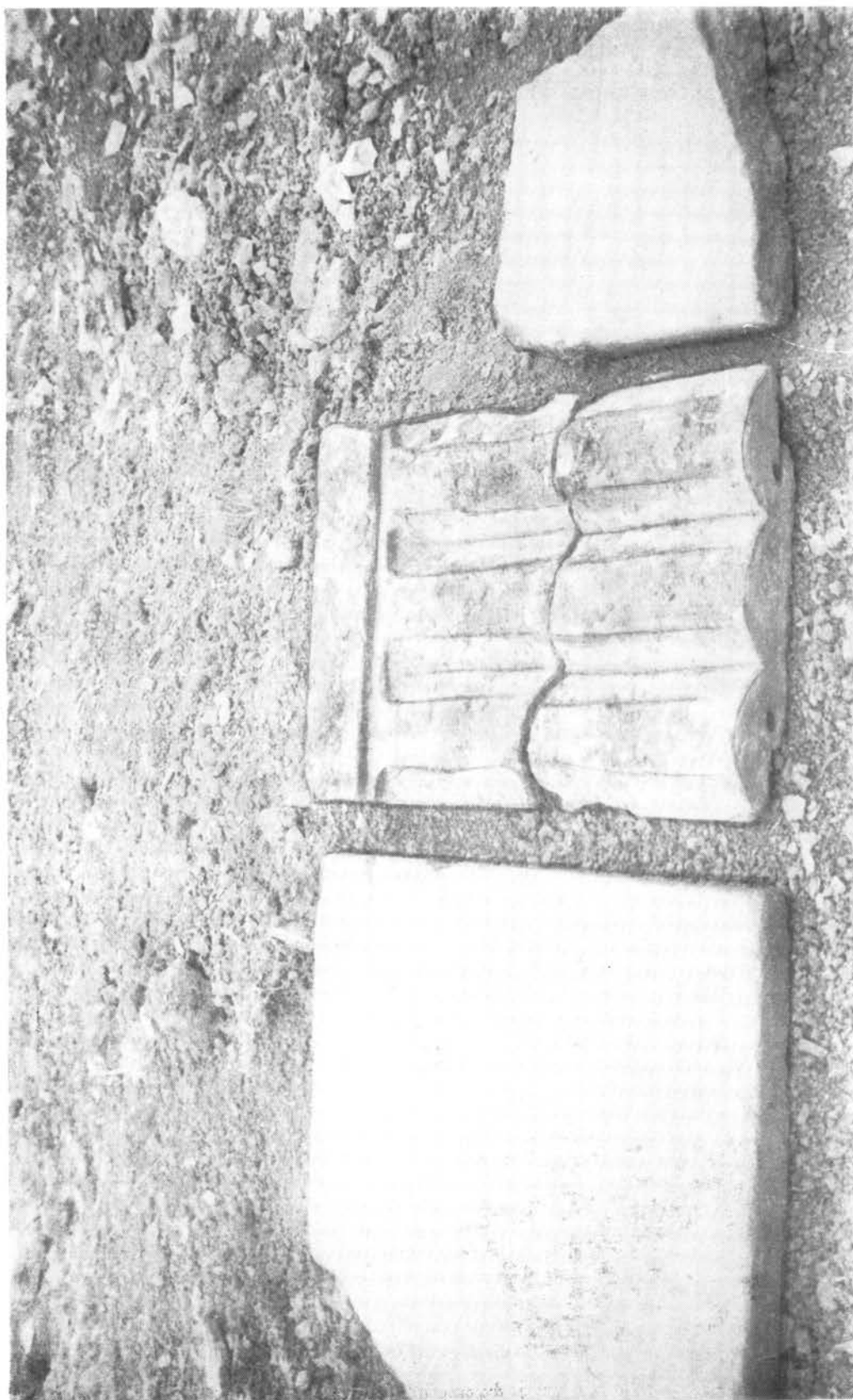
Πηλίνη μετόπη : α. Όπισθία πλευρά. β. Κάτω πλευρά :

Ναός : α. Καλυπτήρ κέραμος. β, γ. Ἡ πηλίνη σίμη (φωτογραφία καὶ σχέδιον).

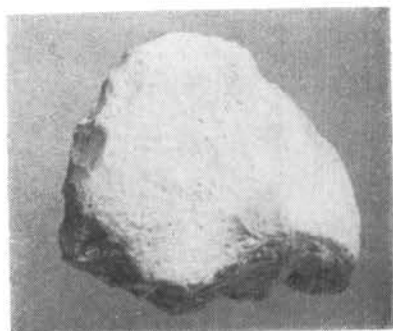
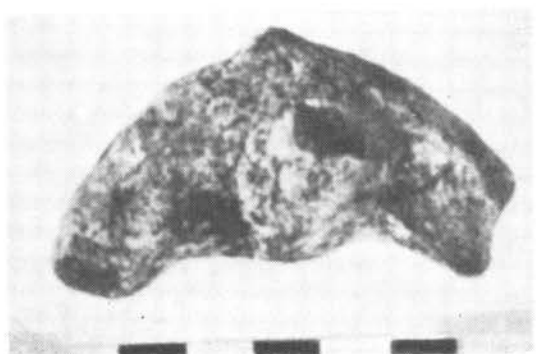
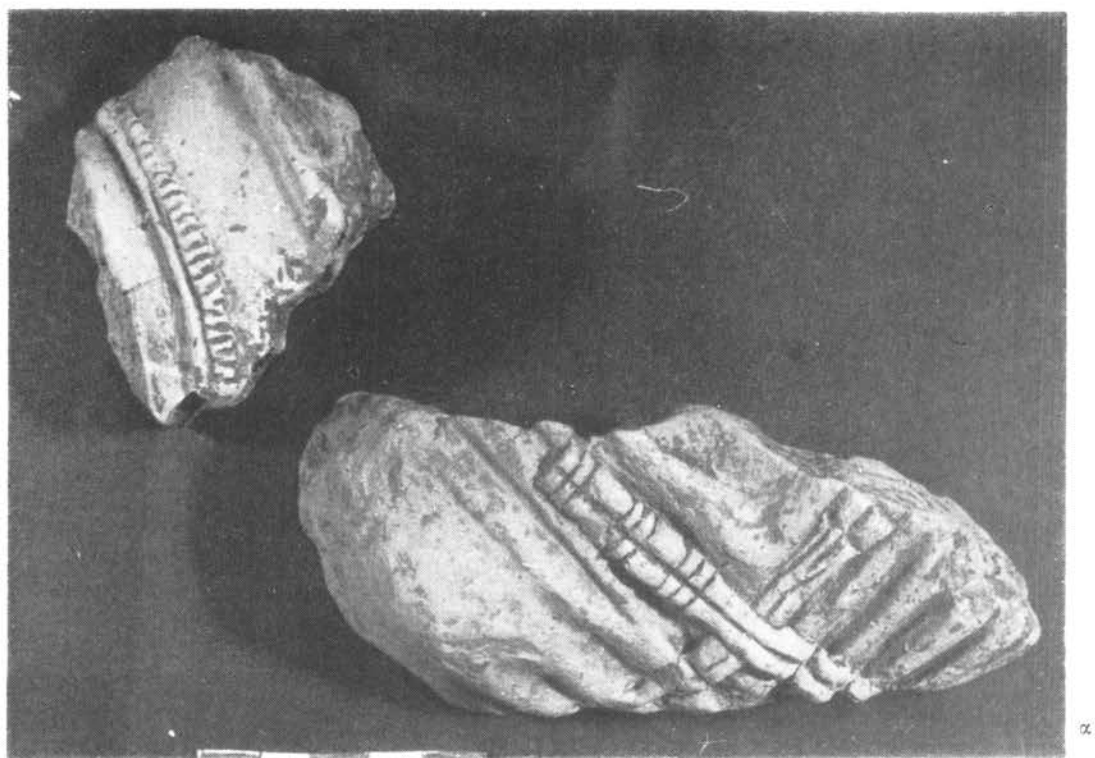
α, β. Κορυφαῖος ἀκροκέραμος τοῦ ναοῦ.

Στρωτήρ, τριγλύφος και μέρος στρωτήρος εύθης μετά τήν άνειρέσιν των, κατά Ζόζαν.

α, β. Τεμάχια ήγεμόνων άχροκεράμων του ναού.

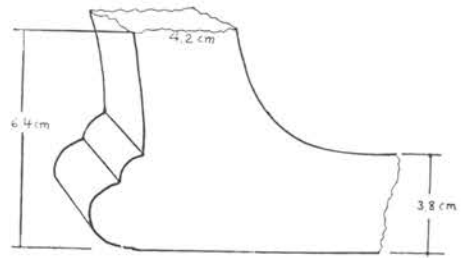
Ναός : α. Δύο ἐκ τῶν τριῶν τεμαχίων τοῦ πηλίνου ἀκρωτηρίου. β. Μέρος τοῦ προσώπου του.
γ, δ καὶ ε. Σπαράγματα κορυφαίου (μετ' ἀκρωτηρίου) ἀκροκεράμου.

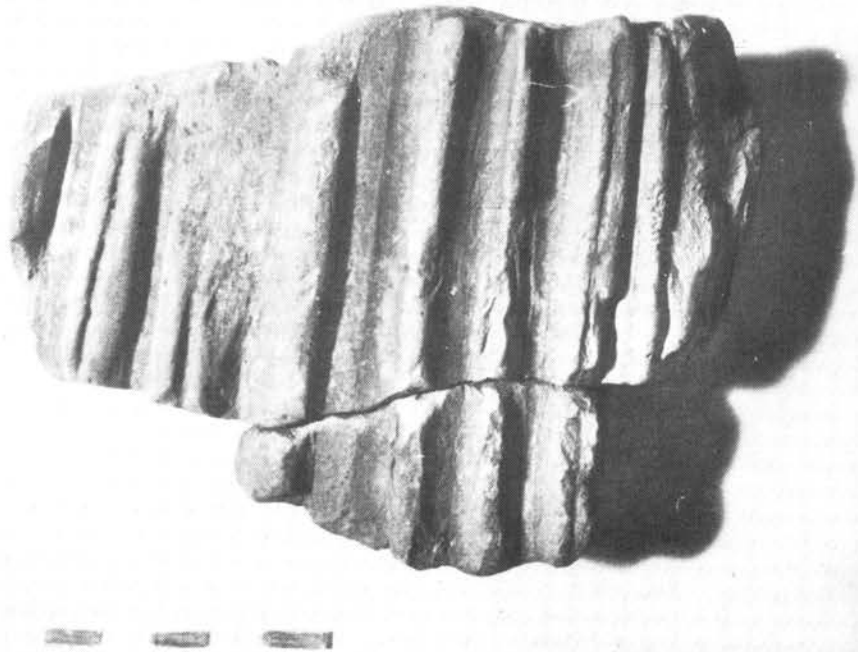
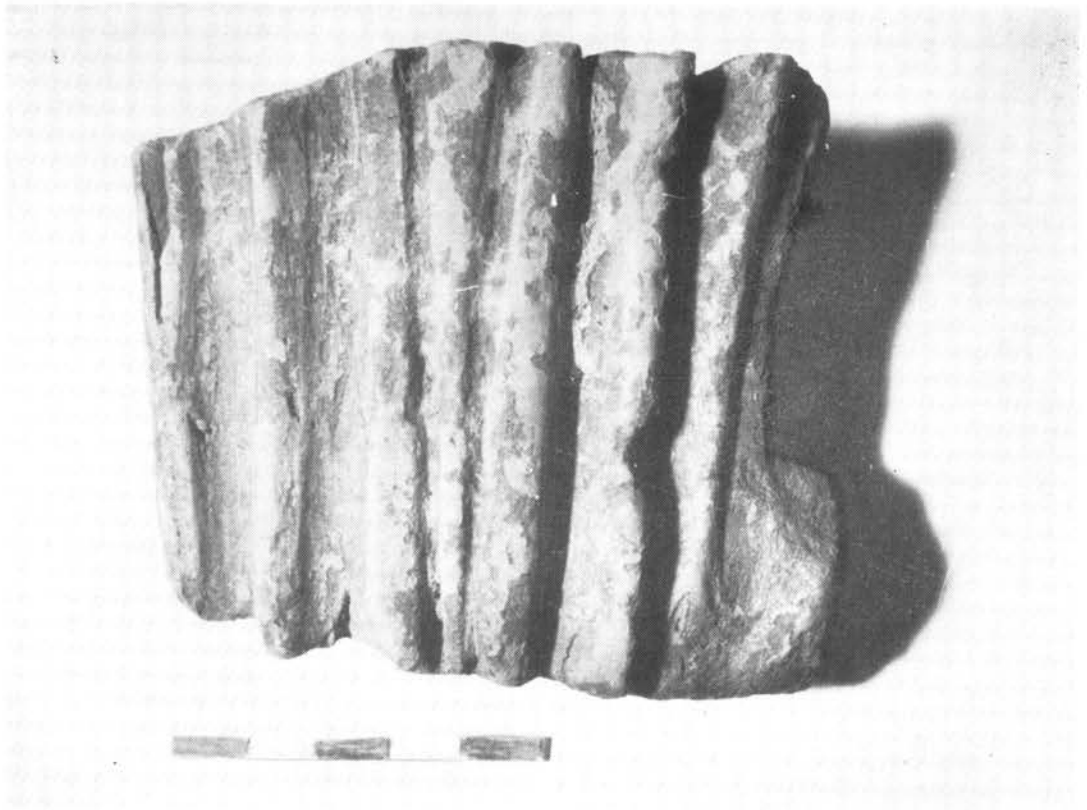
Ναός: α. Τεμάχια πήλινης σίμης (ἀνακτασκευής).

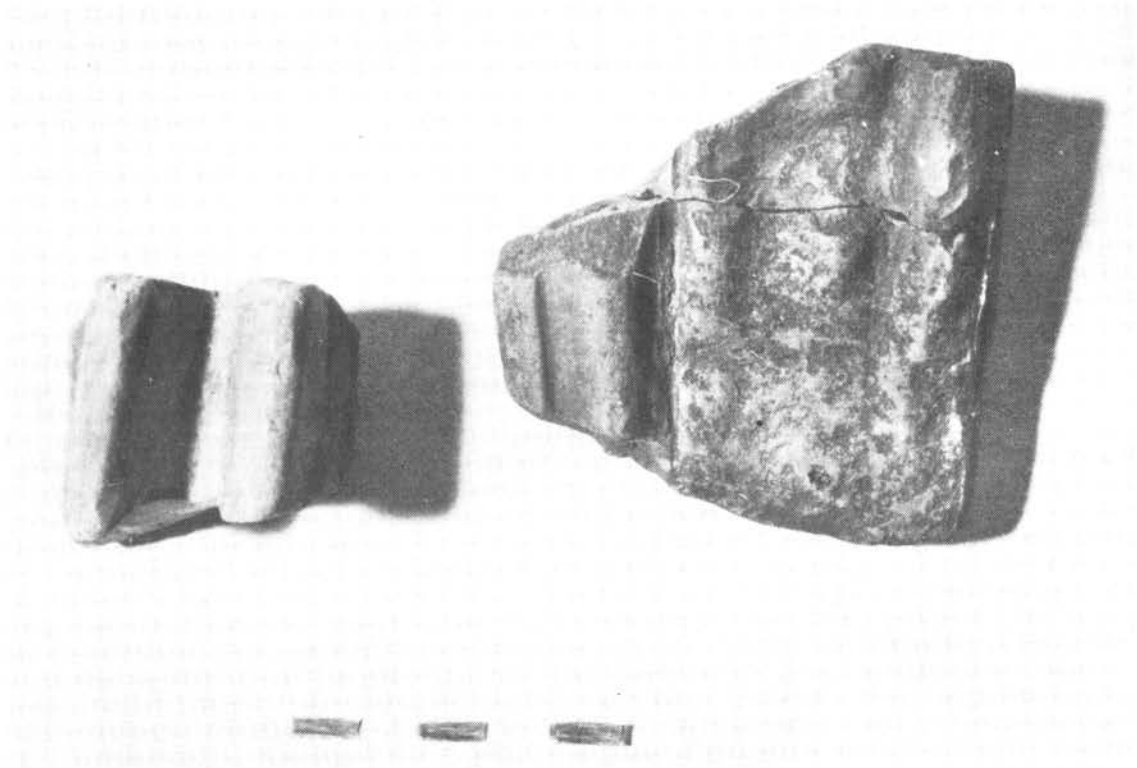
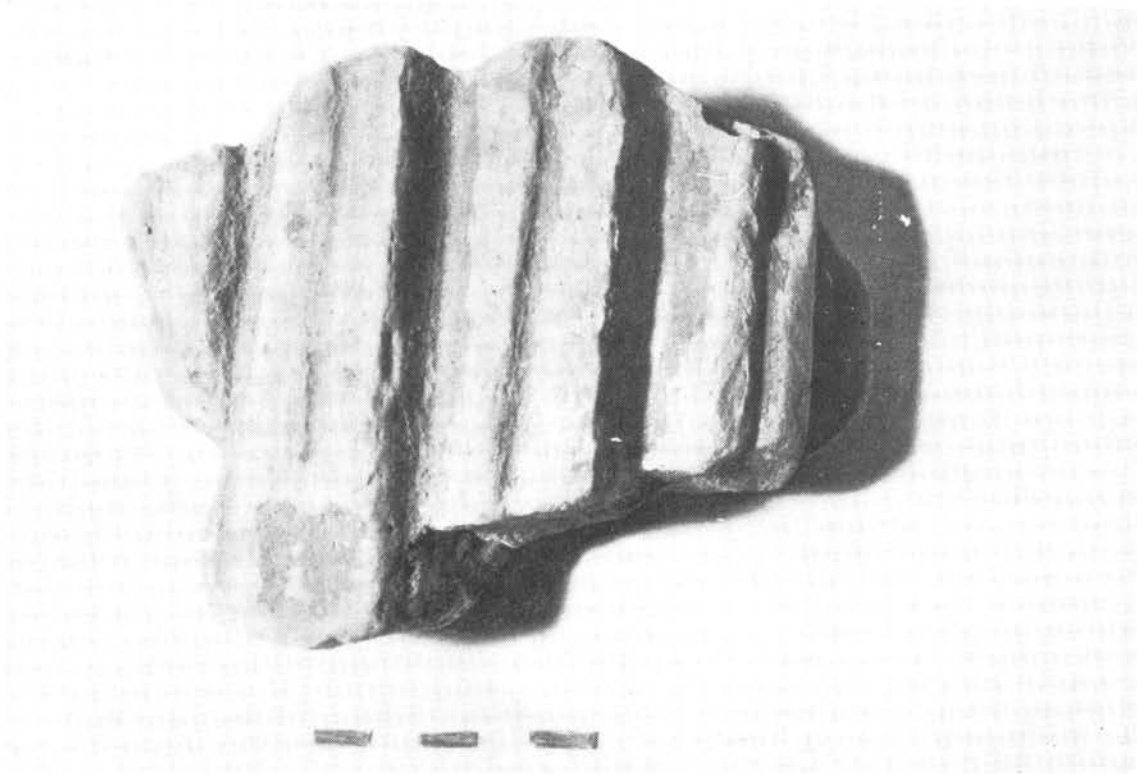
β. Ναός: Τεμάχιον ἀνθεμωτοῦ πήλινου ἡγεμιόνος (ἀνακατ.)

γ. Τριπλοῦν σίκκημα : Σχέδιον ἀρχαίης
πήλινης σίμης.

Ναός : α, β. Τεμάχια πηλίνων ένδεδυμένων μορφῶν.

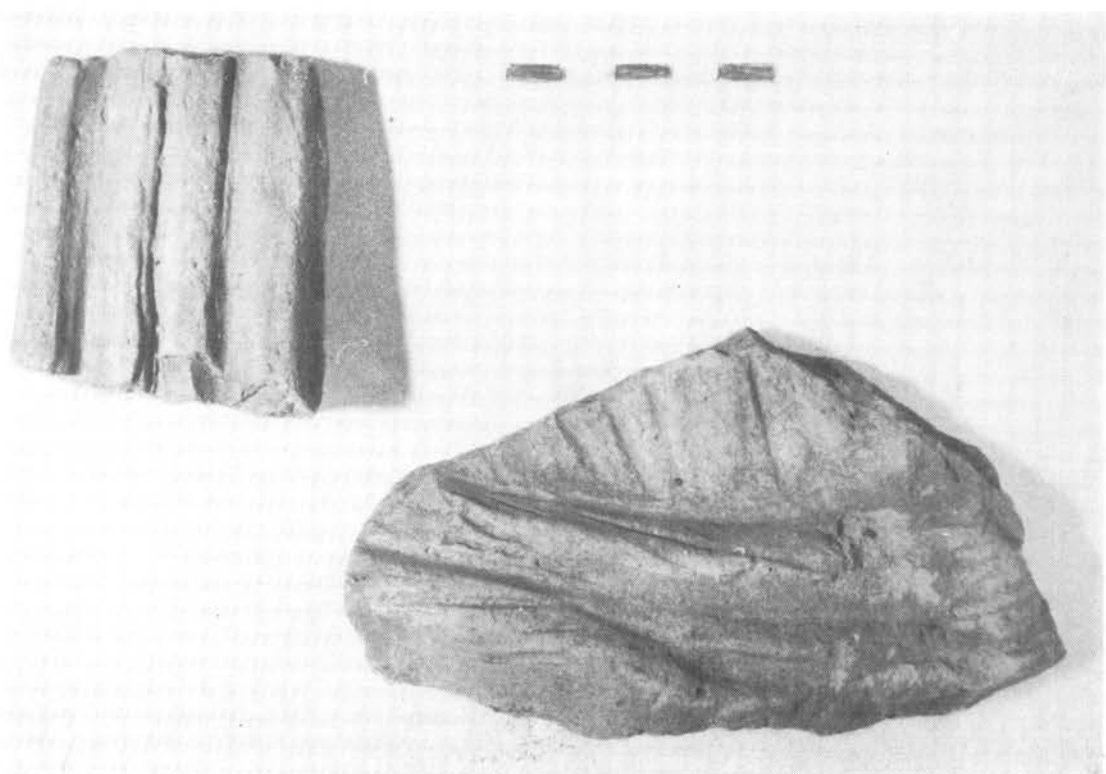
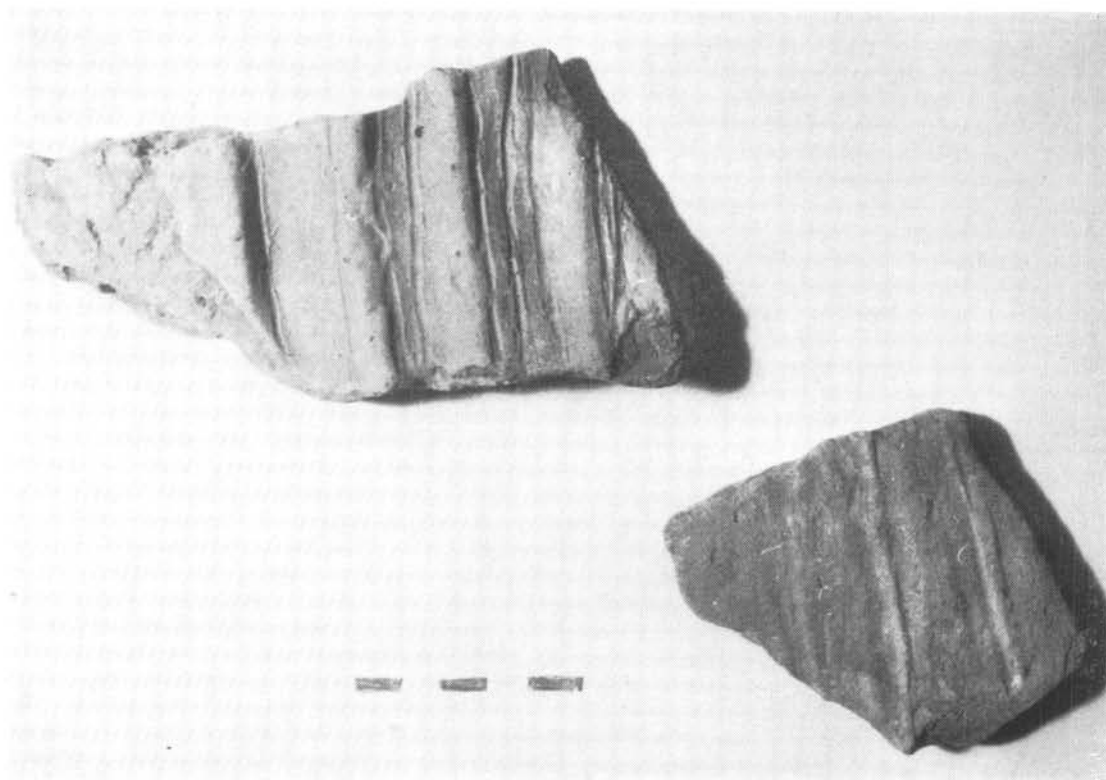
Ναός : α, β. Τεμάχια πηλίνων ένδεδυμένων μορφών.

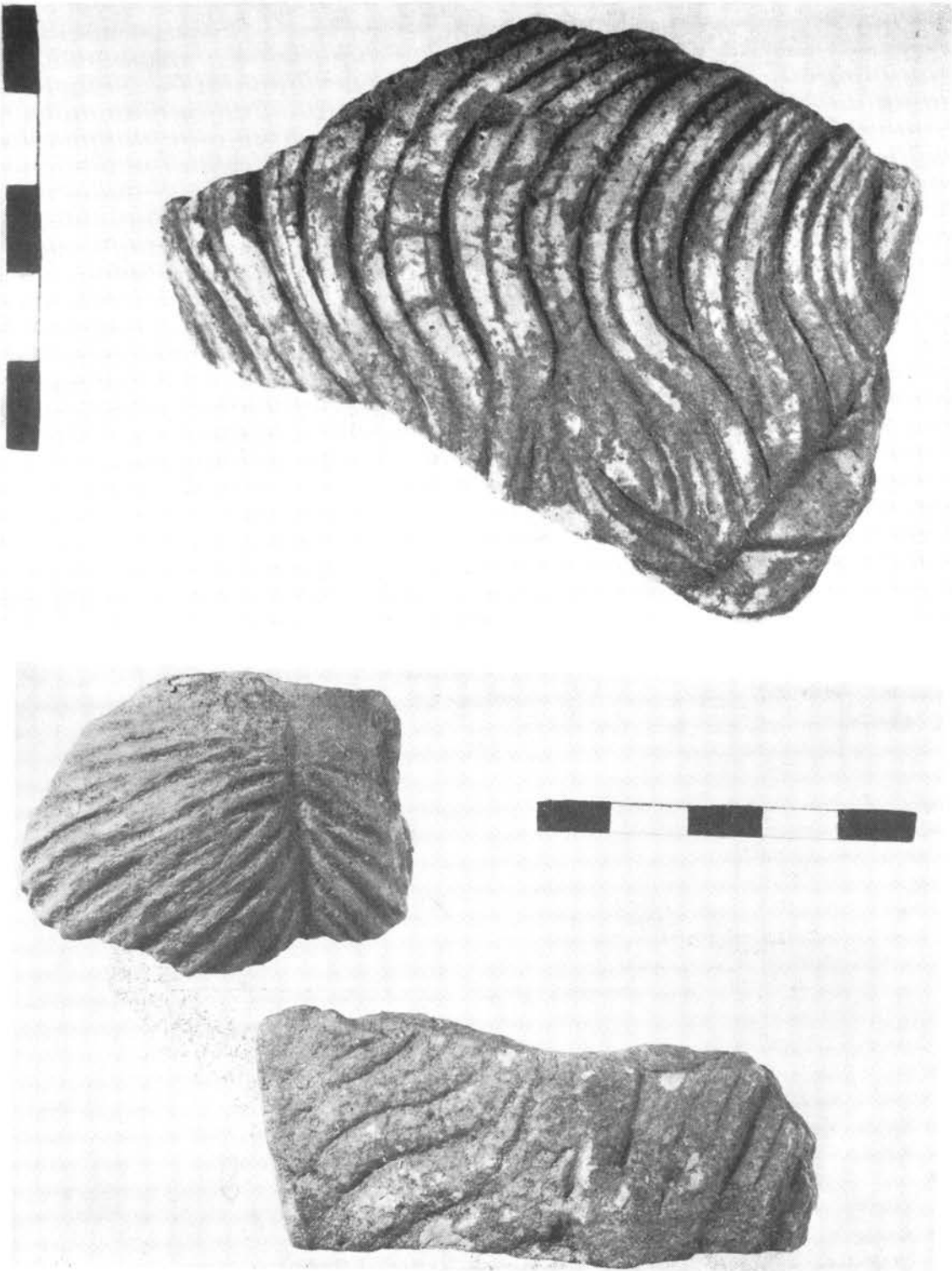
Ναός : α, β. Τεμάχια πηλίνων ένδεδυμένων μορφῶν.

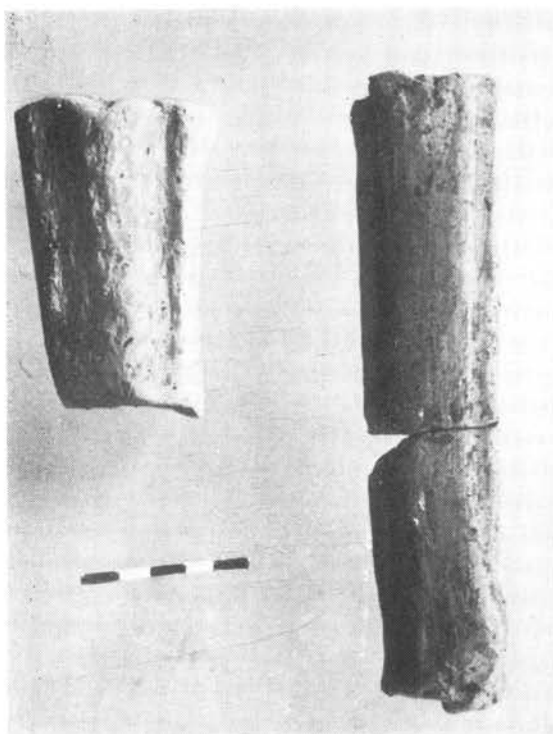
Ναός : α, β. Τεμάχια πηλίνων ένδεδυμένων μορφών.

Ναός : α, β. Τεμάχια πηλίνων ένδεδυμένων μορφών.

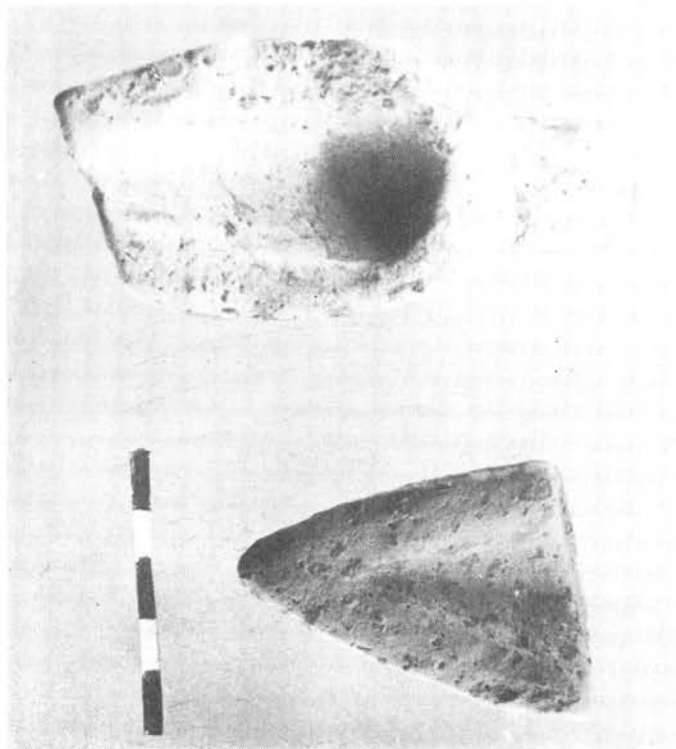
Ναός : α, β. Τεμάγια κεφαλών πηλίνων μορφών.

α. Τεμάγια σκελῶν πηλῆς Σφιγγῆς.

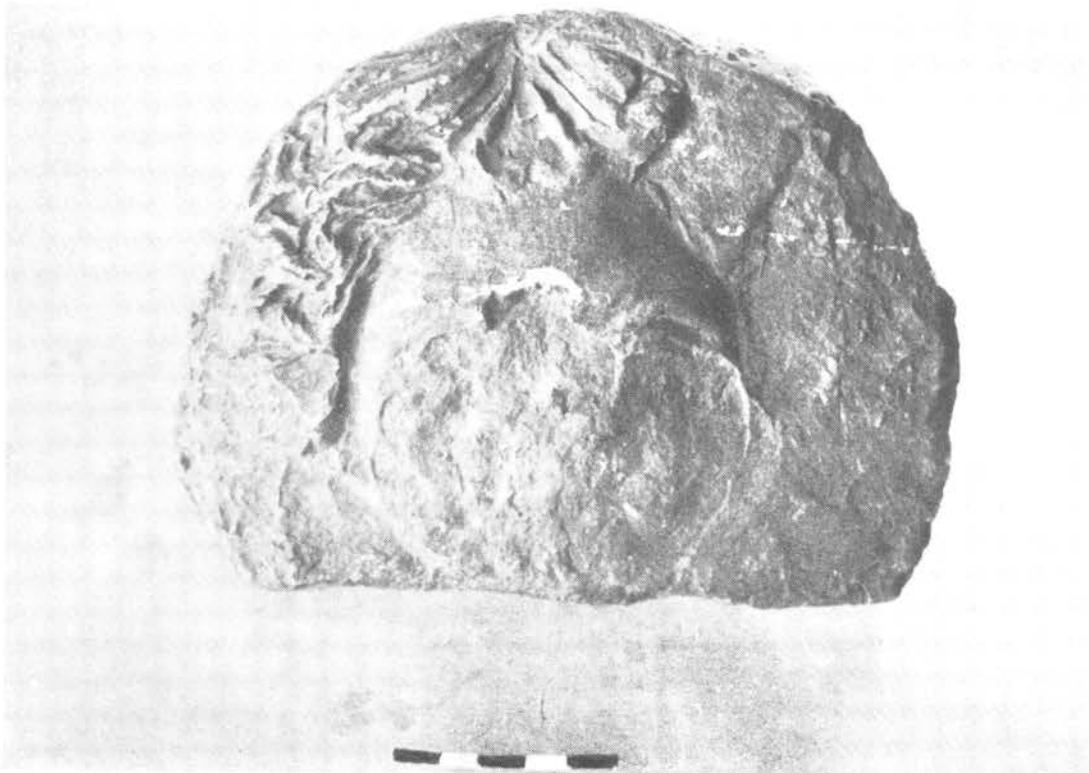
β. Αὐτί πηλίνου κάπρου.

γ. Τεμάγια πηλίνων μητρῶν.

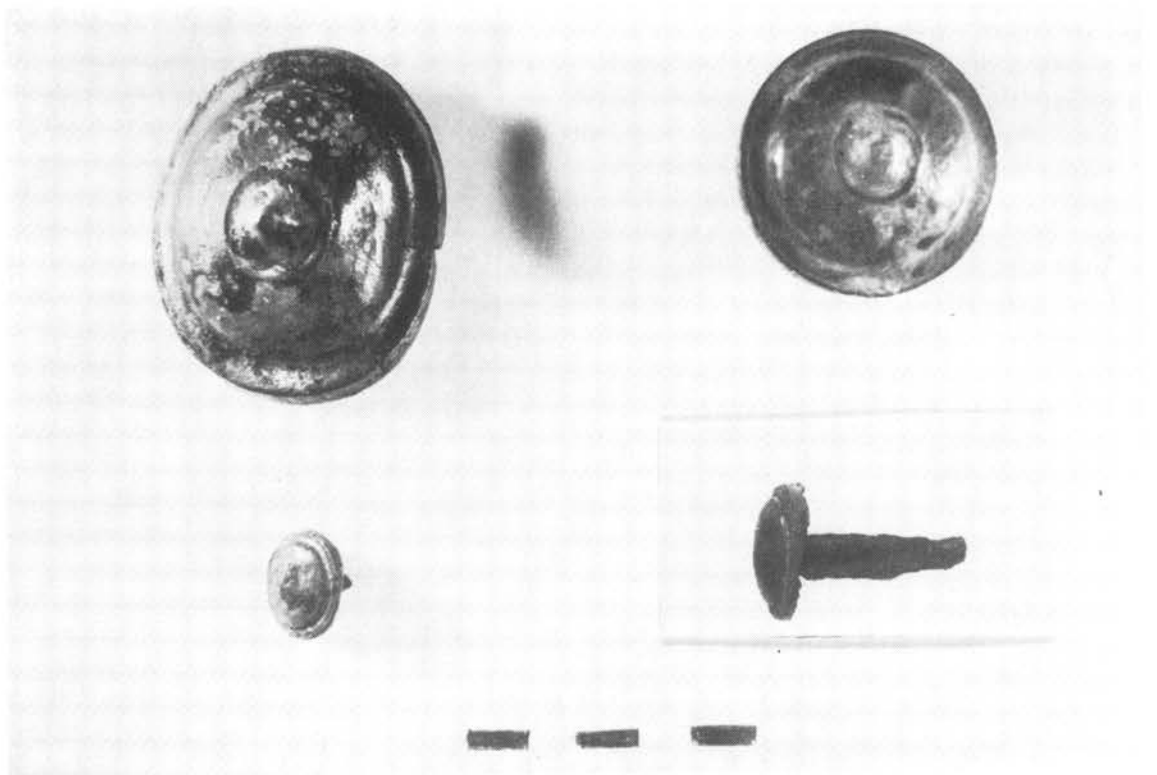
δ. Τεμάχιον σκέλους πηλίνου ἵππου ἢ κενταύρου.

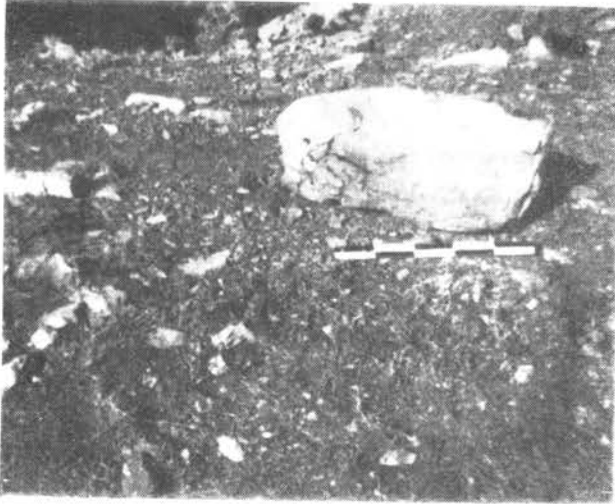
α,β. Ναός : ήγγεμόνες άκροκέραμοι.

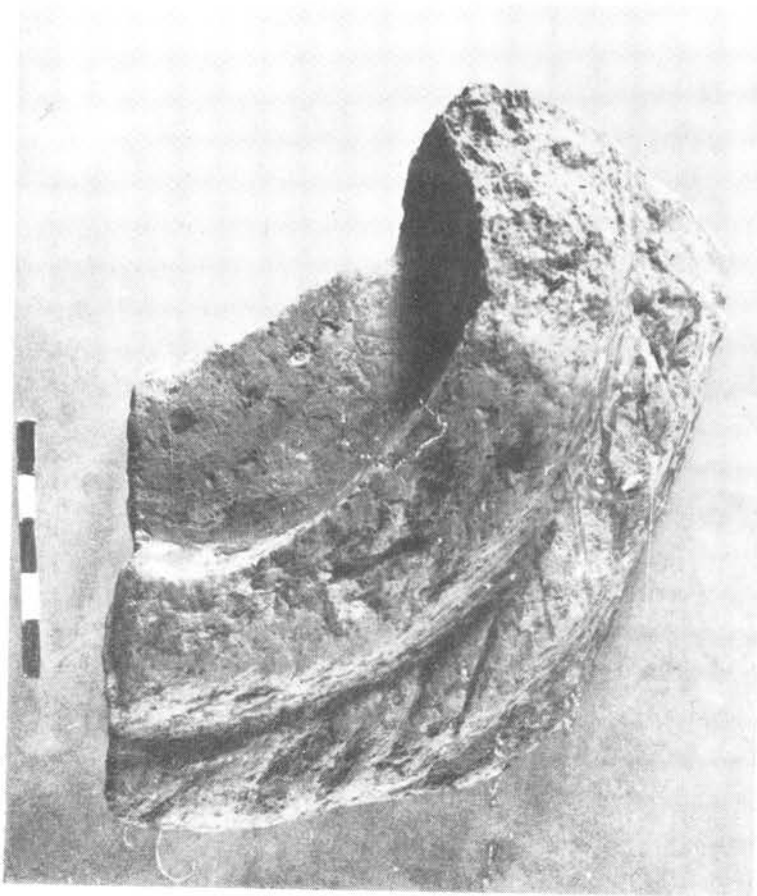
α. Σιδηροὶ ἕλκοι.

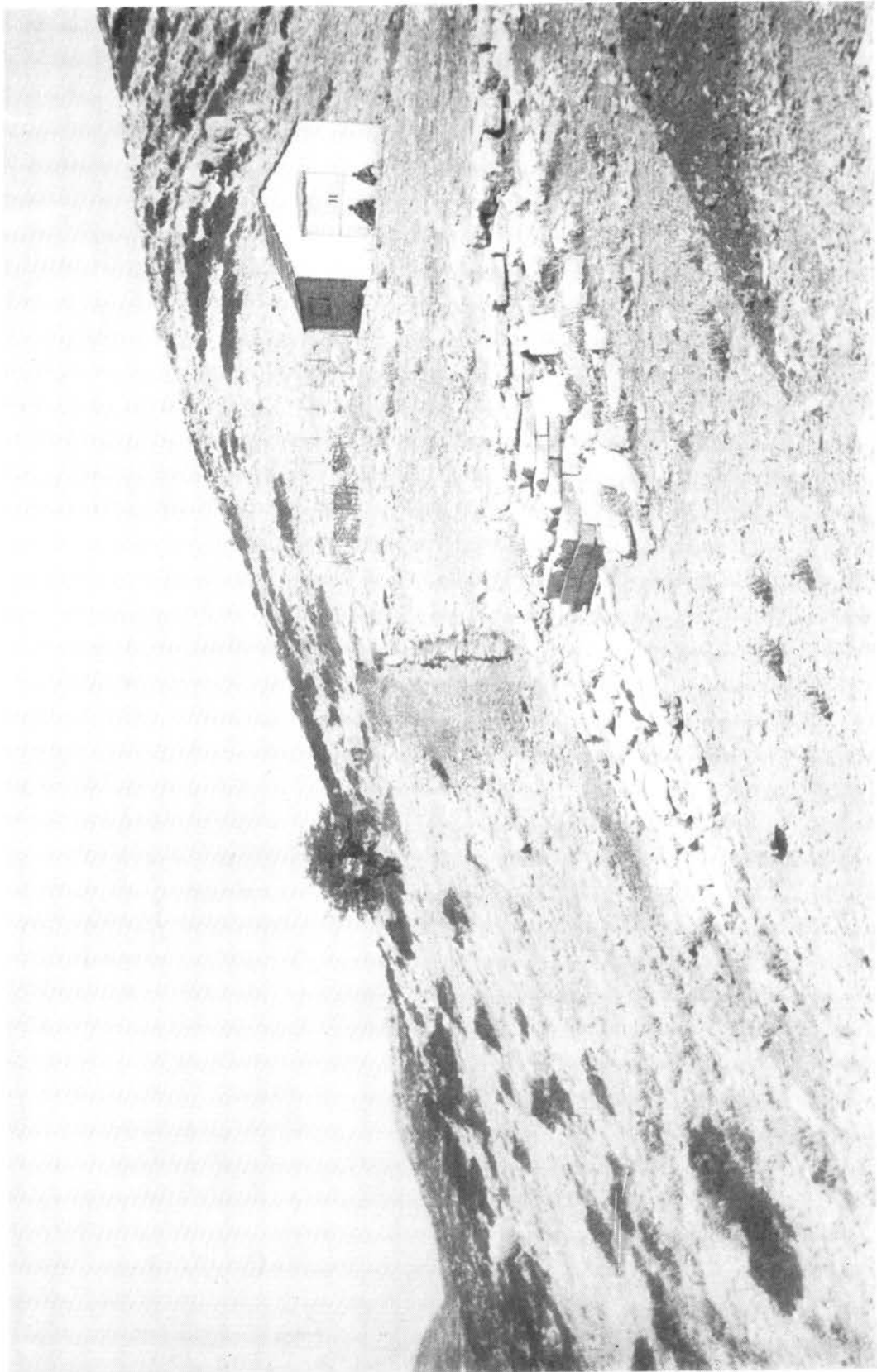
β. Χαλκίνοι ἐφελύδες.

α,β. Μέρη λιθίνων περιφρακτηρίων.

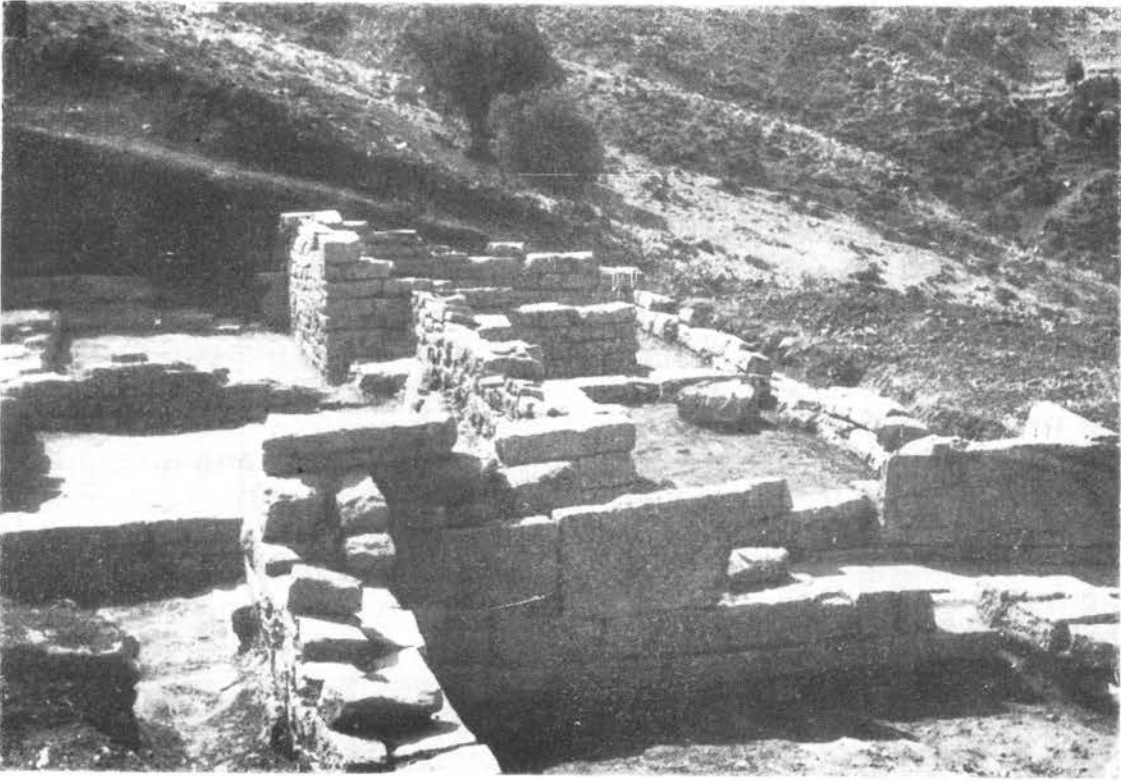

γ. Μέρος πηλίνου περιφρακτηρίου.

"Απόψεις των λειψάνων του Ν. ἀναζητηματικού τοίχου και του χώρου επίε «ἀφ'οργίζου» (ἀπὸ τὴν πλευρὰν τοῦ τριπλοῦ οὐκλήματος).

Τὸ Ν. οἶκημα (κατώγειον):

α

β

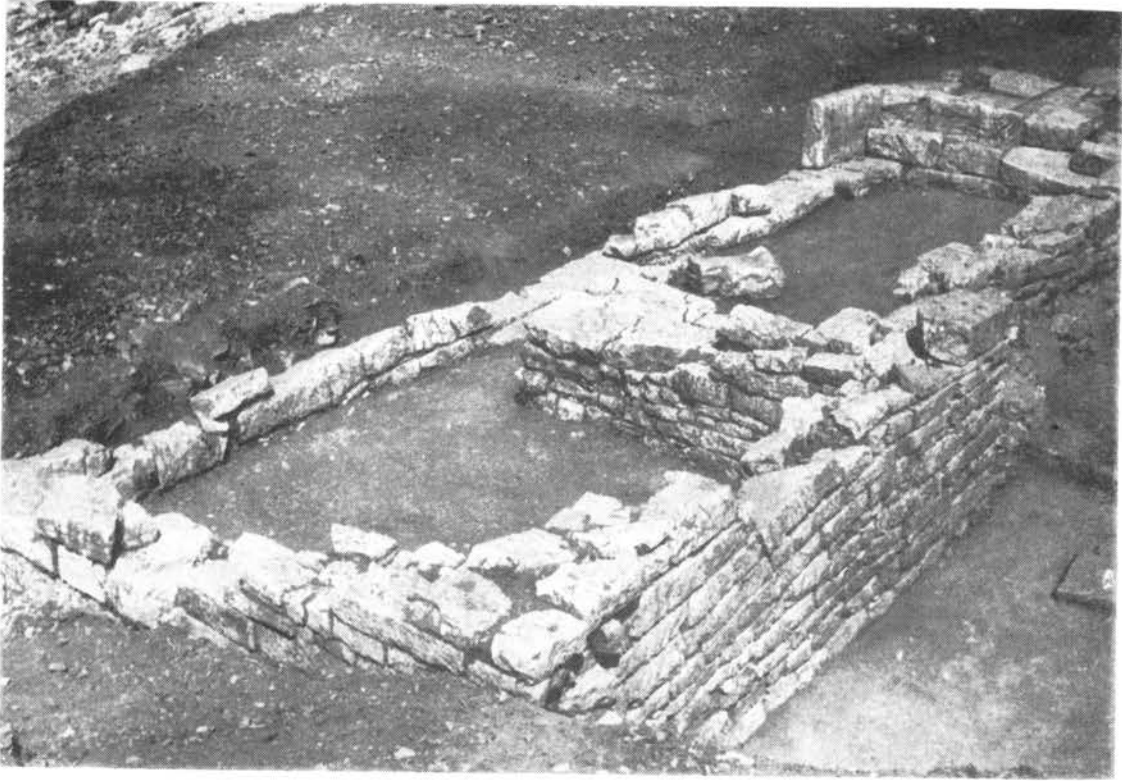
α. Ἐκ Β., μὲ τὸ παρακείμενον ἄκρον τοῦ κεντρικοῦ οἰκήματος καὶ τὸν Ν. διάδρομον.
β. Τὰ Ἀ. δομάτια. γ. Τὰ Δ. δομάτια.

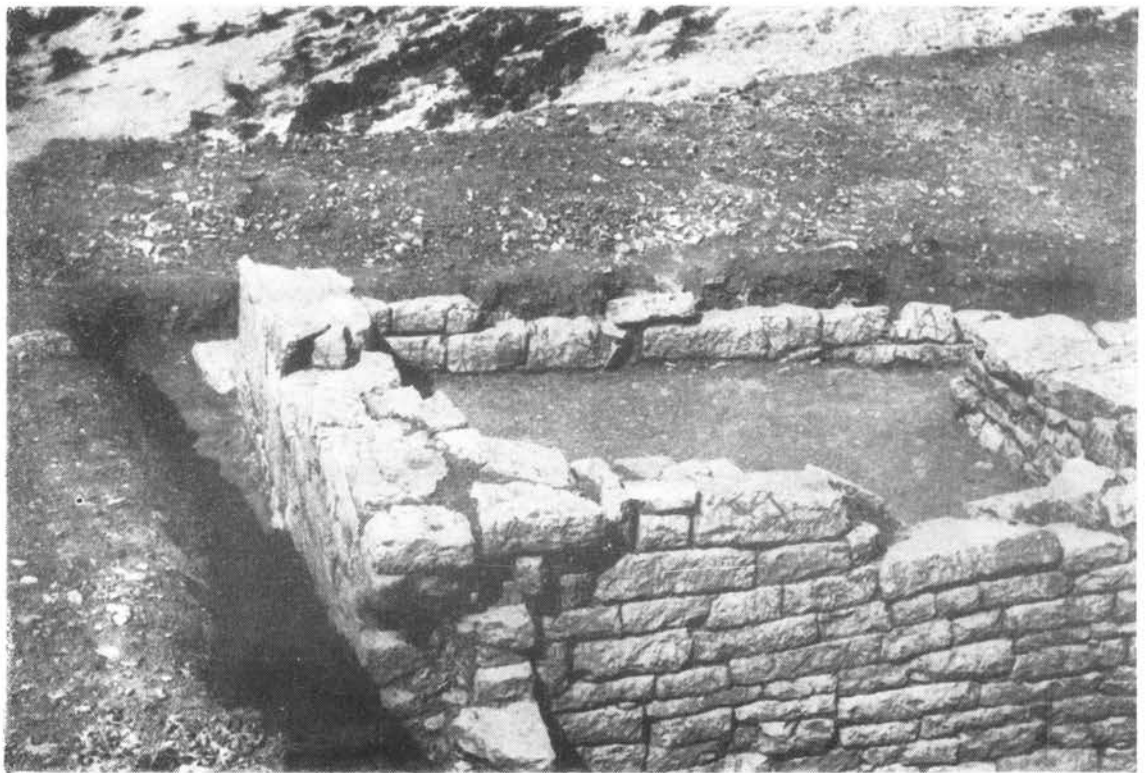
γ

α. Τὸ κατώγειον τοῦ Ν. οἰκήματος καὶ —εἰς τὸ βάθος— ἡ Ν.Α. γωνία τοῦ κεντρικοῦ οἰκήματος. β. Τὸ Ἄ. ἡμισυ τοῦ αὐτοῦ κατωγείου, ἀπὸ Ν.

α. Τὸ Δ. ἕμισυ τοῦ κατωγείου τοῦ Ν. οἰκήματος. β. Τὸ Β.Δ. ἄκρον του.

α. Τὸ Β.Δ. δωμάτιον τοῦ κατοικίου τοῦ Ν. οἰκήματος καὶ μέρος τοῦ παρακλιμένου (πρὸς Ν.)
δωματίου. β. Τὸ Ν.Δ. δωμάτιον τοῦ κατοικίου.

Τὸ Ν. Οἶκημα (κατόγειον): α. Τὸ Β.᾿Α. δωμάτιον. β. Τὸ Ν.᾿Α. δωμάτιον.

α,β. Τὸ Β.Δ. δωμάτιον τοῦ κατοικίου (Ν. οἰκήματος) κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν.

Τὸ Ν. οἶκημα (κατώγειον) κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν:

α. Ἡ Ν.Δ. γωνία.

β. Ἡ Δ. πλευρά.

γ

γ.δ. Ἡ Β.Δ. γωνία ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς.

Ὁ Ν. διάδρομος:

α. Ἀπὸ Ἀ.

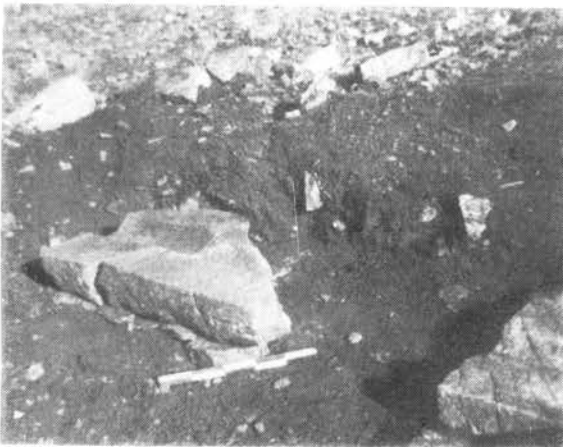
β. Ὁ ἐγκάρσιος τοῖχος τοῦ διαδρόμου ὑποὺς εὐρέθη.

γ. Ἀπὸ Δ, μὲ τὸν ἐγκάρσιον τοῖχον κατὰ τὸ ἀρχικόν (κατώτερον) μέρος του.

δ. Ἡ ἐγκαρσίαι ἀλλαγῆ.

Ἡ ἀλλαγὴ τῆς ἀλλαγῆς τοῦ Β. διαδρόμου : Πλάκες, εὐρεθεῖσαι κατὰ χῶρον καὶ μῆ.

Ἡ Δ. πλευρά τοῦ Β. οἰκήματος (ἀπὸ Β.): Ἐμπροσθεν, ἡ Β.Δ. γωνία του· εἰς τὸ μέσον, μέρος τῆς λιθοβολῆς· εἰς τὸ βάθος, τὸ Ν. μέρος τοῦ κεντρικοῦ οἰκήματος καὶ τὸ Ν. εἶκημα.

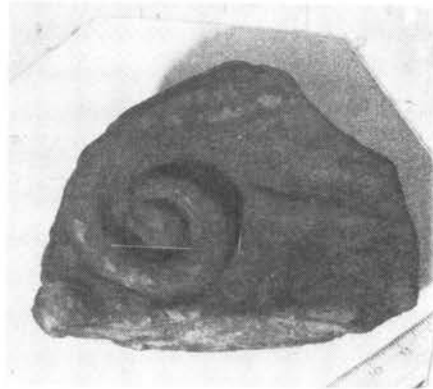
α

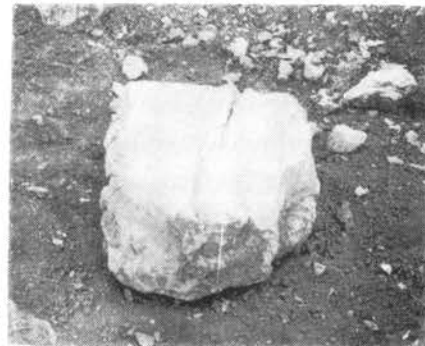
β

γ

δ

ε

α. Ἡ Δ. πλευρὰ τοῦ Β. οἰκήματος (ἀπὸ Β.) : εἰς τὸ βάθος ἡ αὐλὴ τῶν διαδρόμων καὶ τοῦ κεντρικοῦ οἰκήματος.
 β. Ἡ αὐλὴ (ἀπὸ Ν.) καὶ μέρος τῆς Δ. πλευρᾶς τοῦ κεντρικοῦ οἰκήματος. γ. Ἡ αὐλὴ (ἀπὸ Β.) μετὰ τὴν ἔσοχὴν τῆς στήλης (κάτω καὶ ἀριστερά). δ. Ἡγεμὸν ἀκροκέραμος. ε. Μέρους λιθίνου περιρραντηρίου.

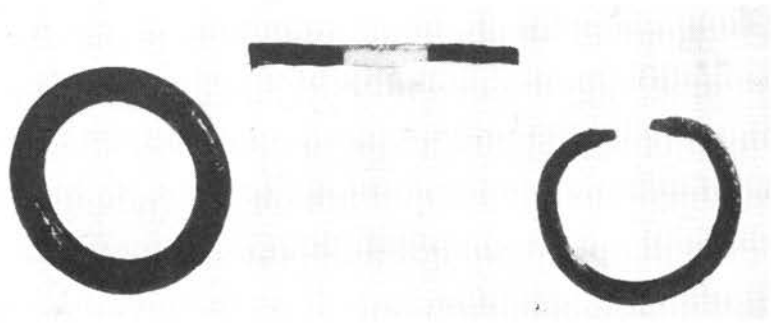
α. Τεμάχια μεγαρικῆς σίμης.

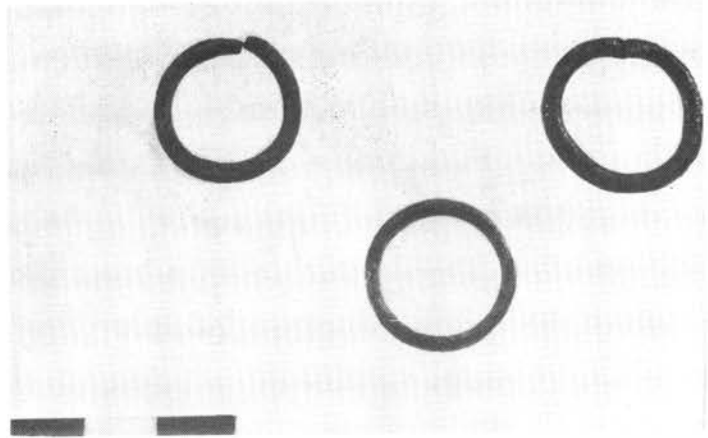
β. Καλὴν ἀρχαίῃ ἐφηλίς.

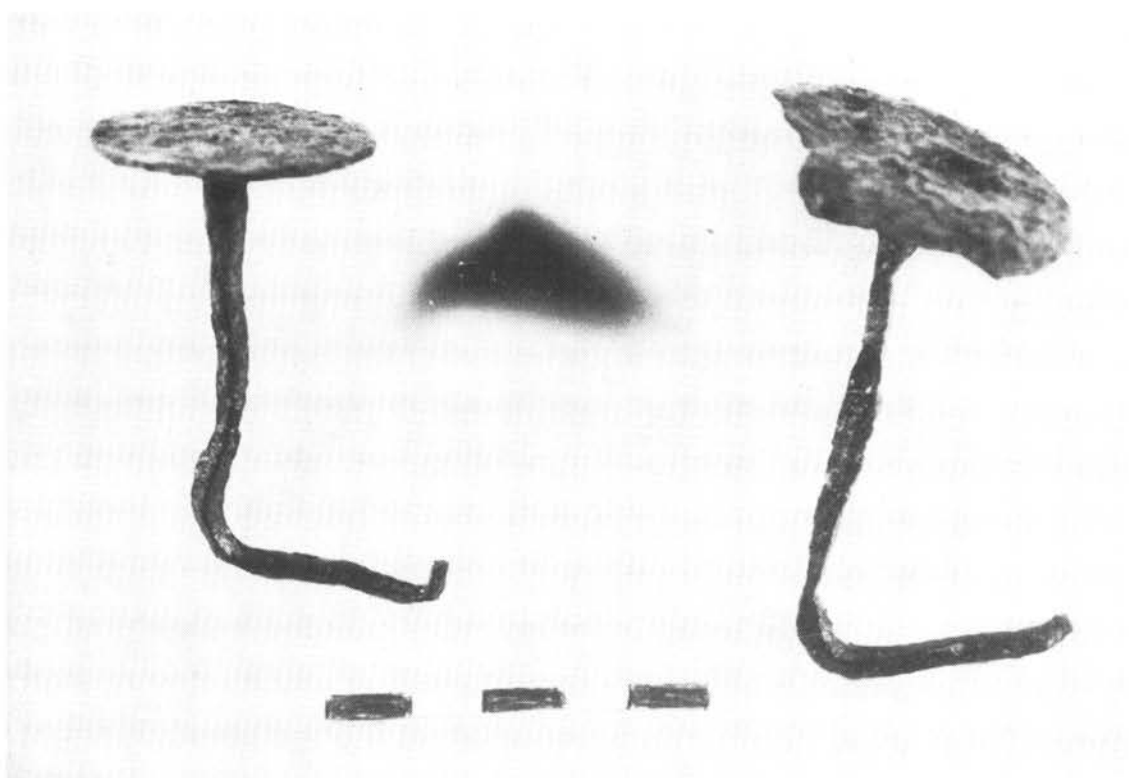
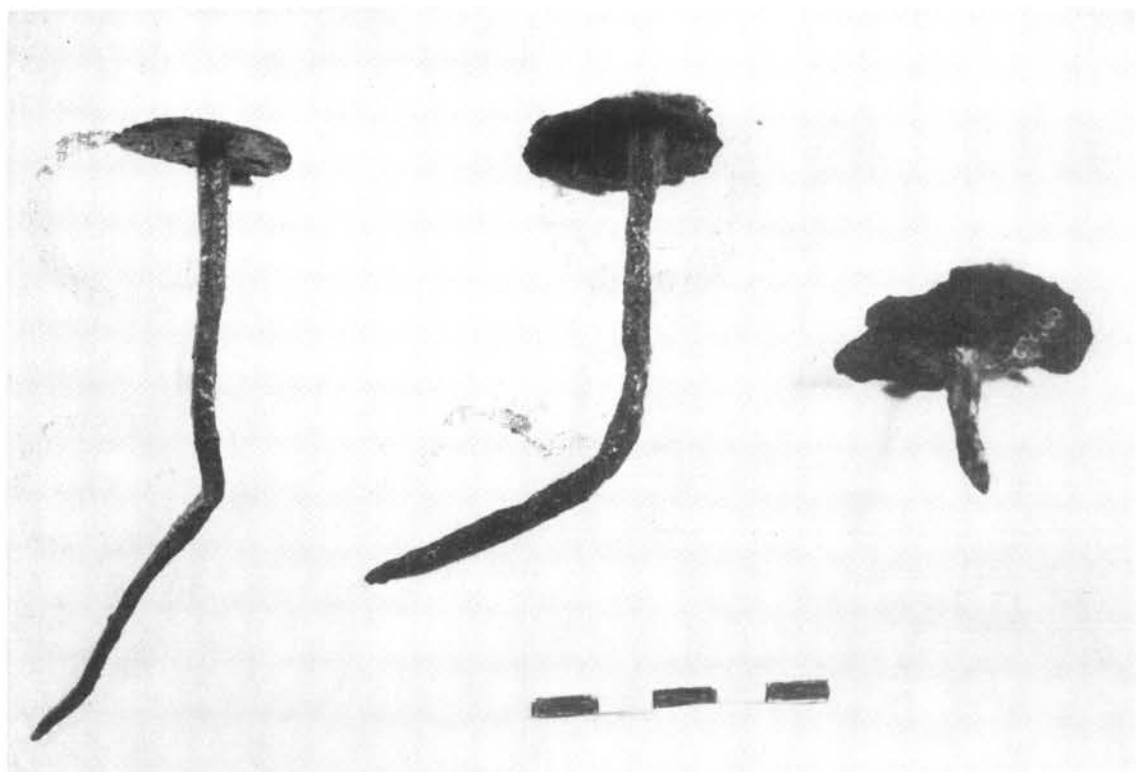
γ. Ἀρχαῖος στρωτήρ (βλ. πίν. 66).

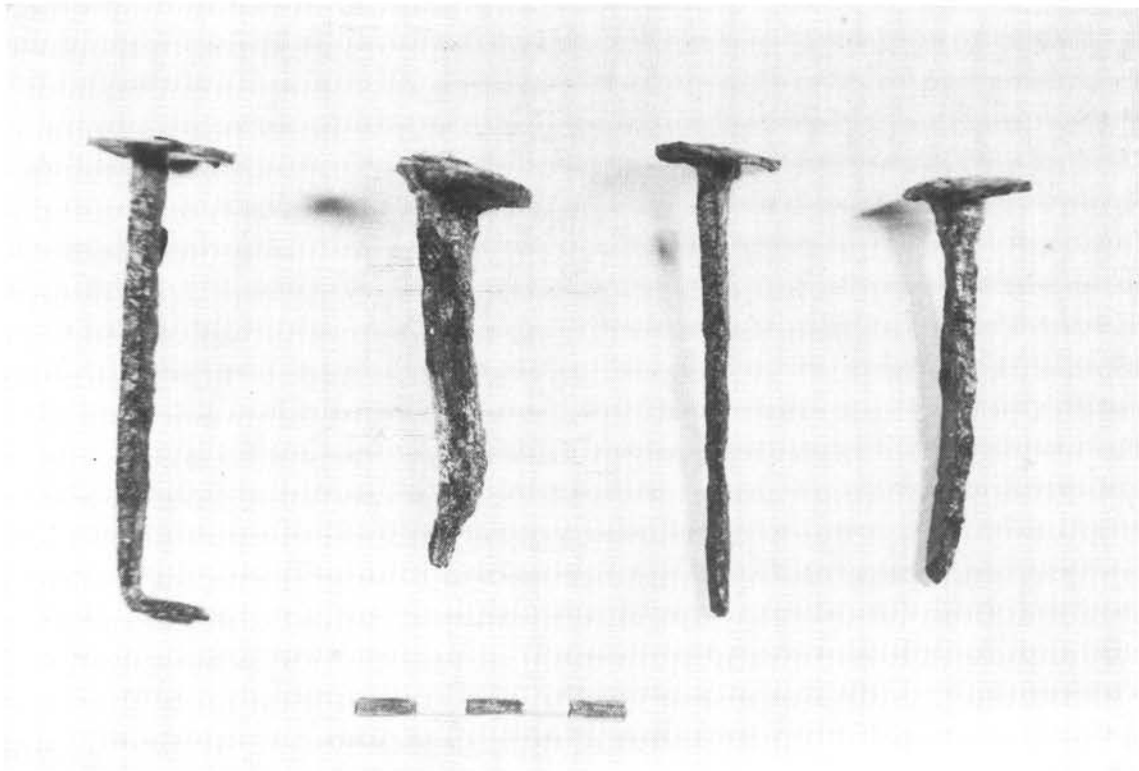
α. Διάφοροι κρίκοι.

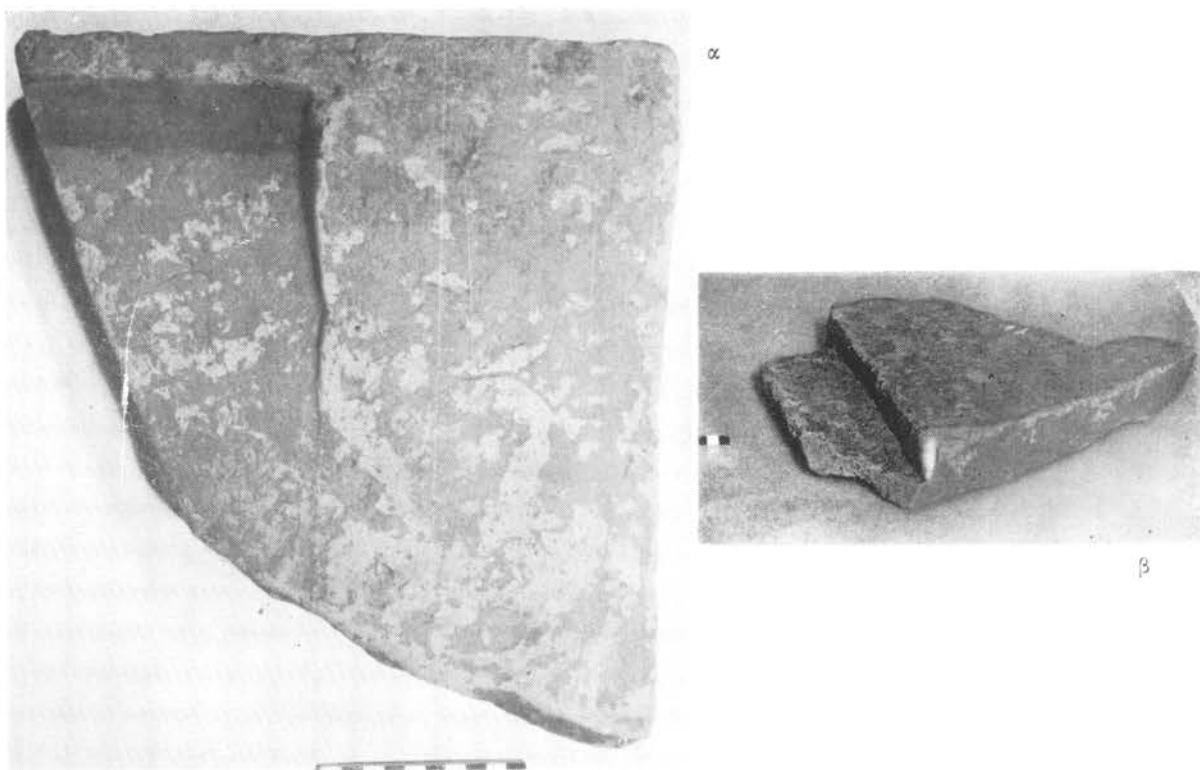
β. Τεμάχιον έπαισιου σίμης.

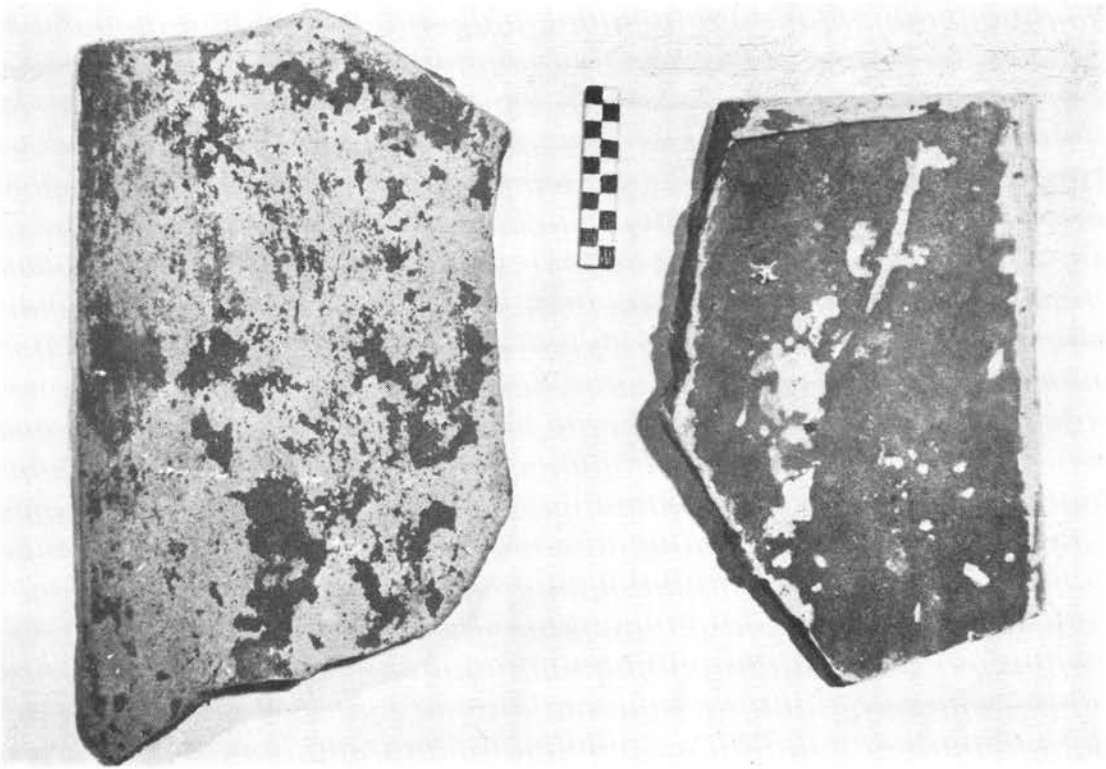
α,β. Σιδηροῖ ἕλκι.

α,β. Σιδηροὶ ἕλκοι.

α,β και γ. Πήλινοι στρωτήρες.

α. Πήλινοι στρωτήρες.

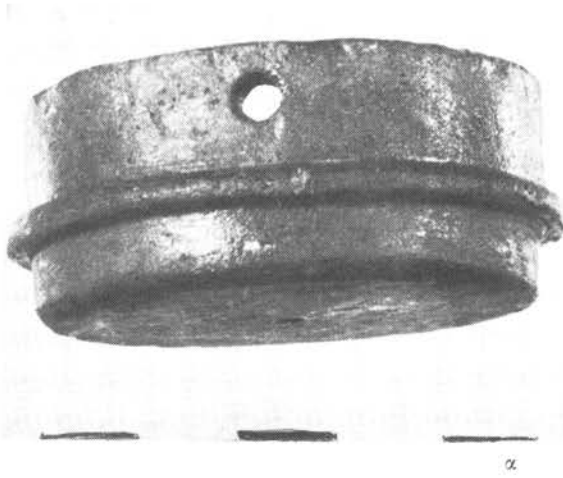
β. Πήλινοι καλυπτήρες ήγεμόνες.

α. Μαρμαρίνον επίκρανον.

β. Μέρος μαρμαρίνου περιφραντηρίου.

α

β

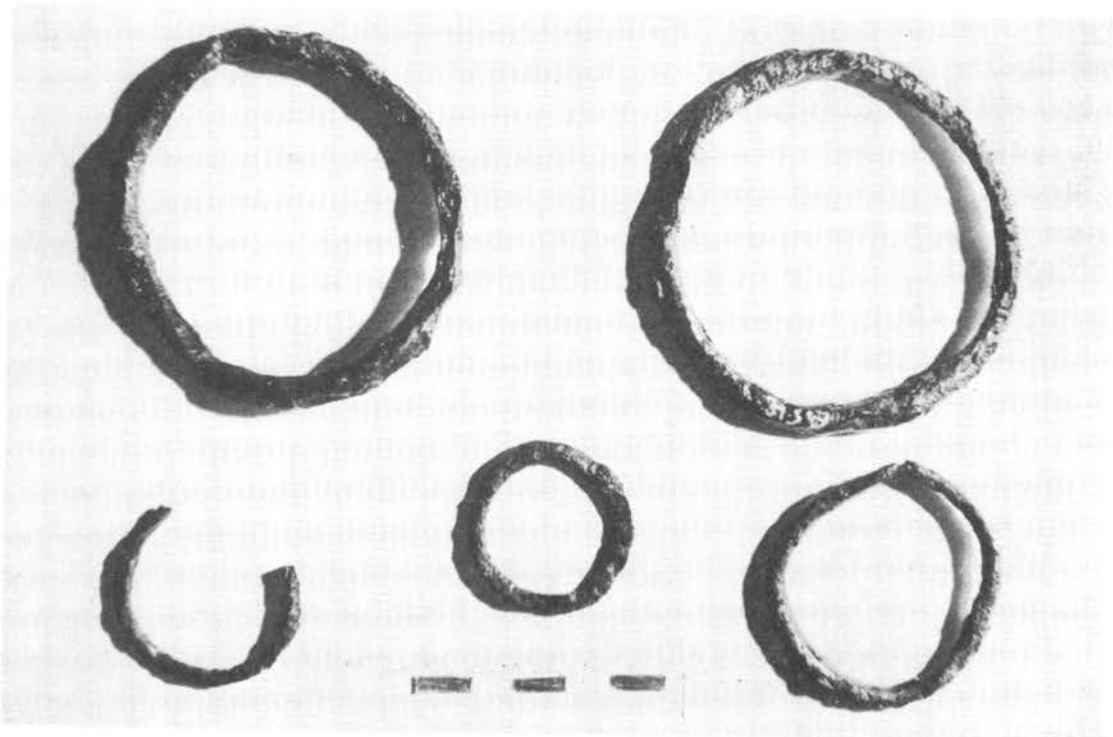

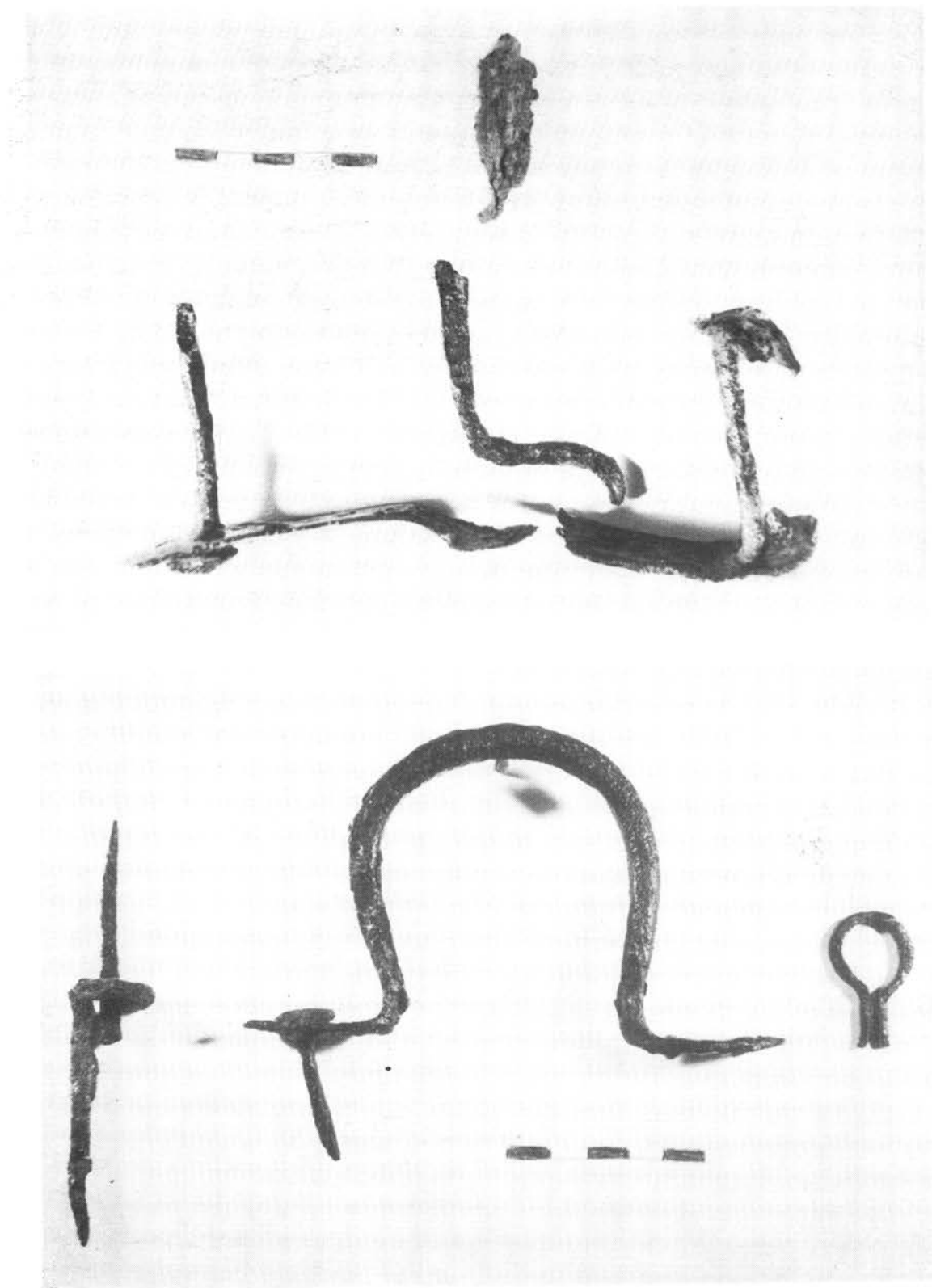
γ

α,β. Χάλκινος χοῦνιξ στρίφιγγος.
γ. Χαλκίνη ἐφηλῖς.

δ. Σιδηρᾶ ρόπτρα καὶ κρίκει.

δ

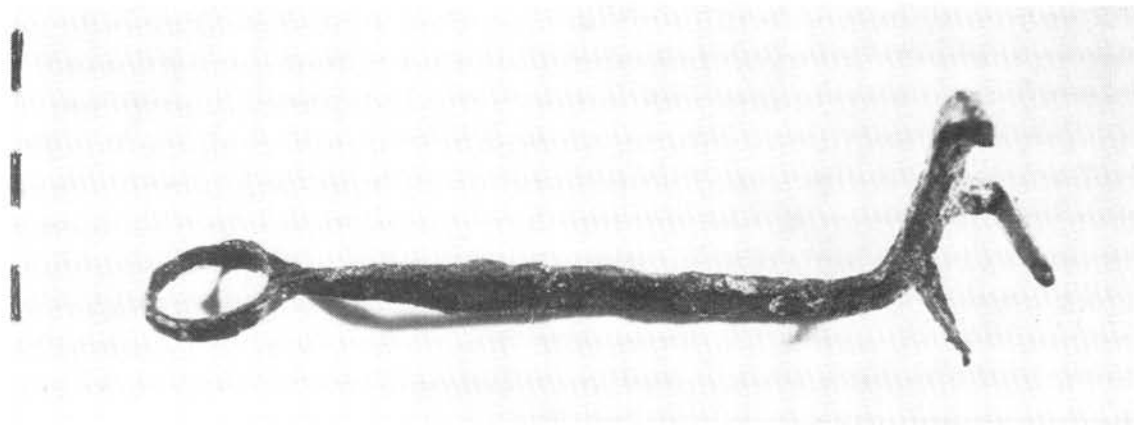

α., β. Σιδηρά εξαρτήματα θύρας και παραθύρου.

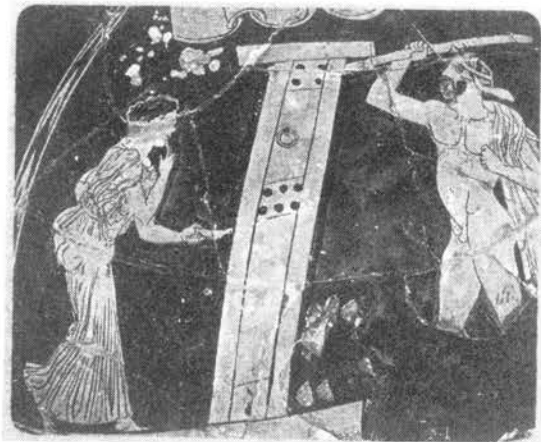
α. Ήξάρτημα Θύρας.

β. Κλειδί σιδηρούν.

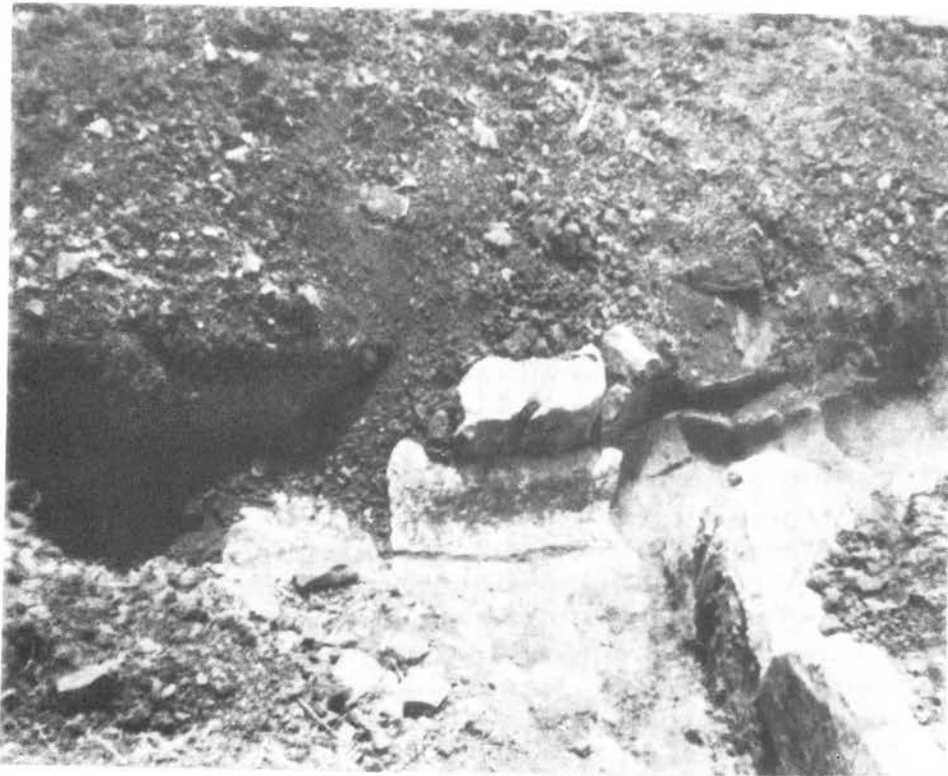
γ. Ήξάρτημα Θύρας.

δ. Ήξωτερική όψις Θύρας (άττική άγγειογραφία).

α. 'Ο χώρος τῆς ἀρχαίας πηγῆς. β. 'Ο Ν.Α. κλάδος τῆς σήμερον.

α,β. Ἡ συμβολή τῶν δύο κλάδων τοῦ ὑπογείου ἀγωγοῦ, ἀπὸ Ν. καὶ ἀπὸ Δ.

α

β

γ

α,β και γ. Μέρη τοῦ ὑπογείου ἀγωγοῦ.

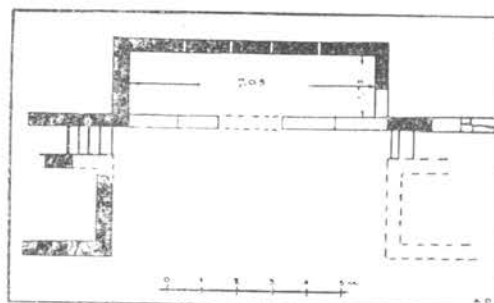
α. Μέρος τοῦ ὑπογείου ἀγωγοῦ. β. Λιθόπλινθοι (βλ. πίν. 102β).

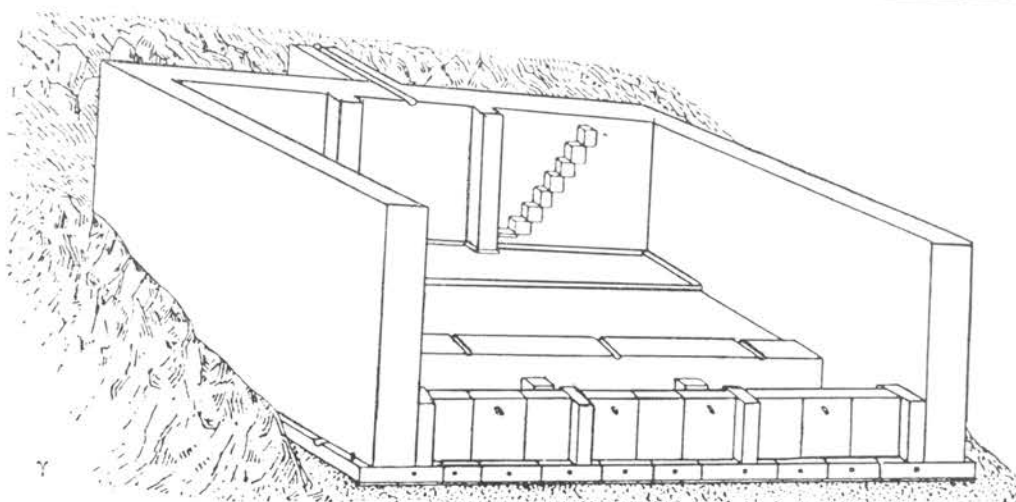
α

β

δ

γ

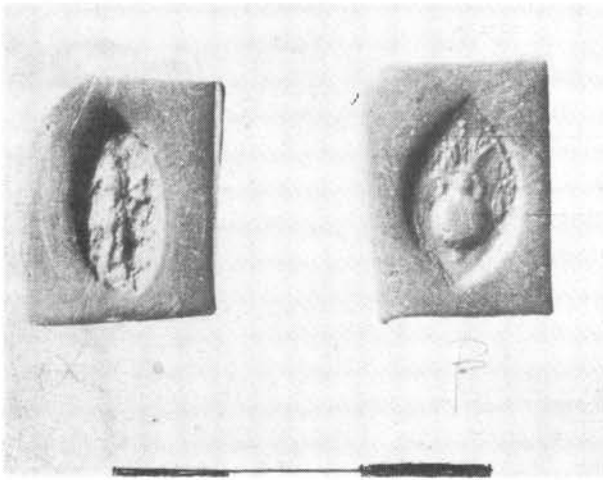
α. Τὸ σωζόμενον τέρμα τοῦ ἀγωγοῦ, πρὸς τὸ Ἱερόν. β. Λιθόπλινθοι εἰς τὰ Ν.Δ. τοῦ τέρματος (ἐκ κρηνικοῦ κτίσματος). γ. Ἡ κρήνη τῆς Λυκοσοῦρας, κατὰ Ὀρλάνδον. δ. Κάτοψις τῆς κρήνης τῆς Στυμφάλου, κατὰ Ὀρλάνδον.

Ἄργυρᾶ νομίσματα.

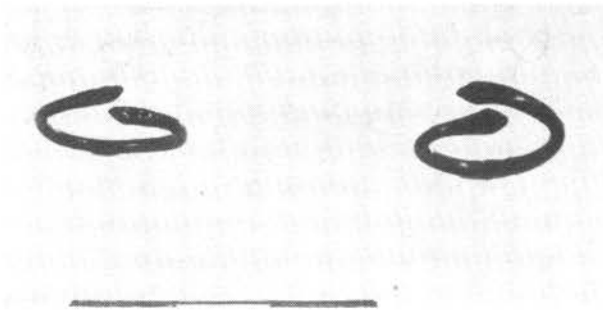
Ἑπτὰ γάλλινα νομίσματα.

α

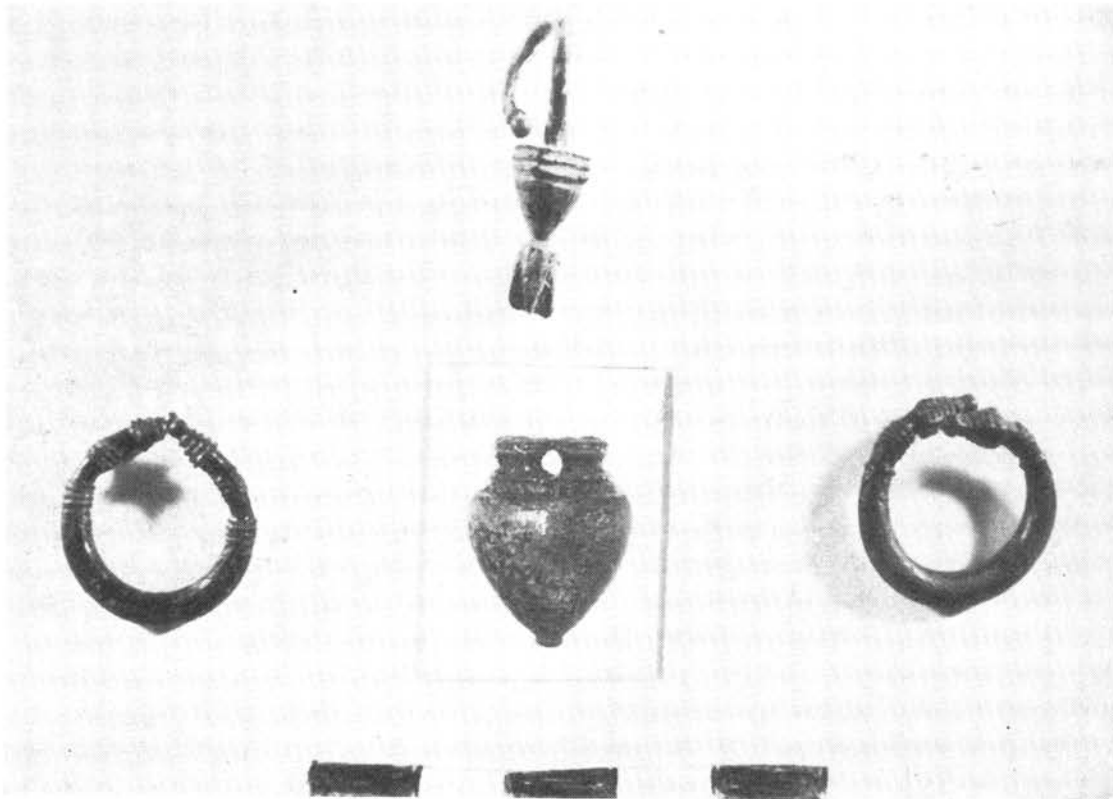
β

γ

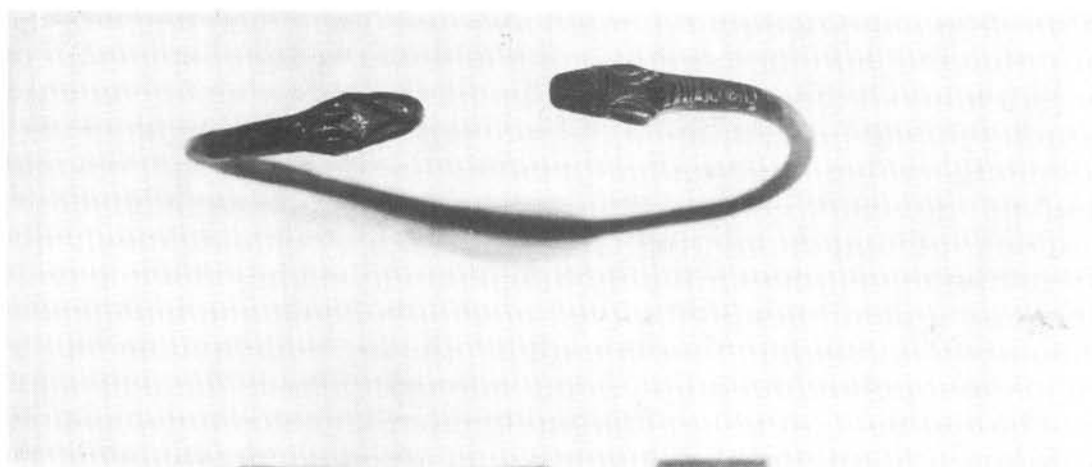

δ

α - ε. Κοσμήματα.

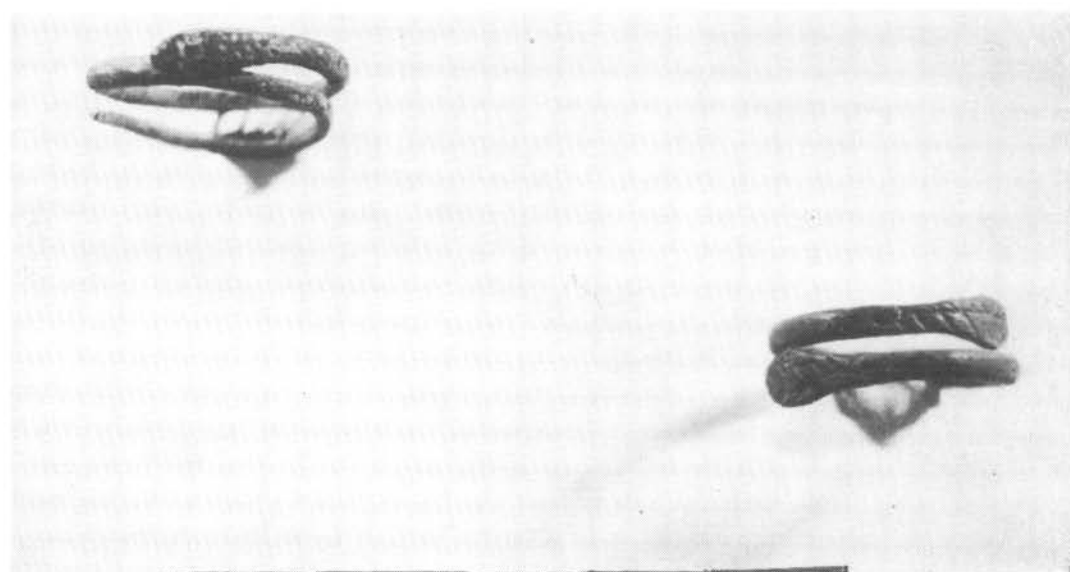
ε

α

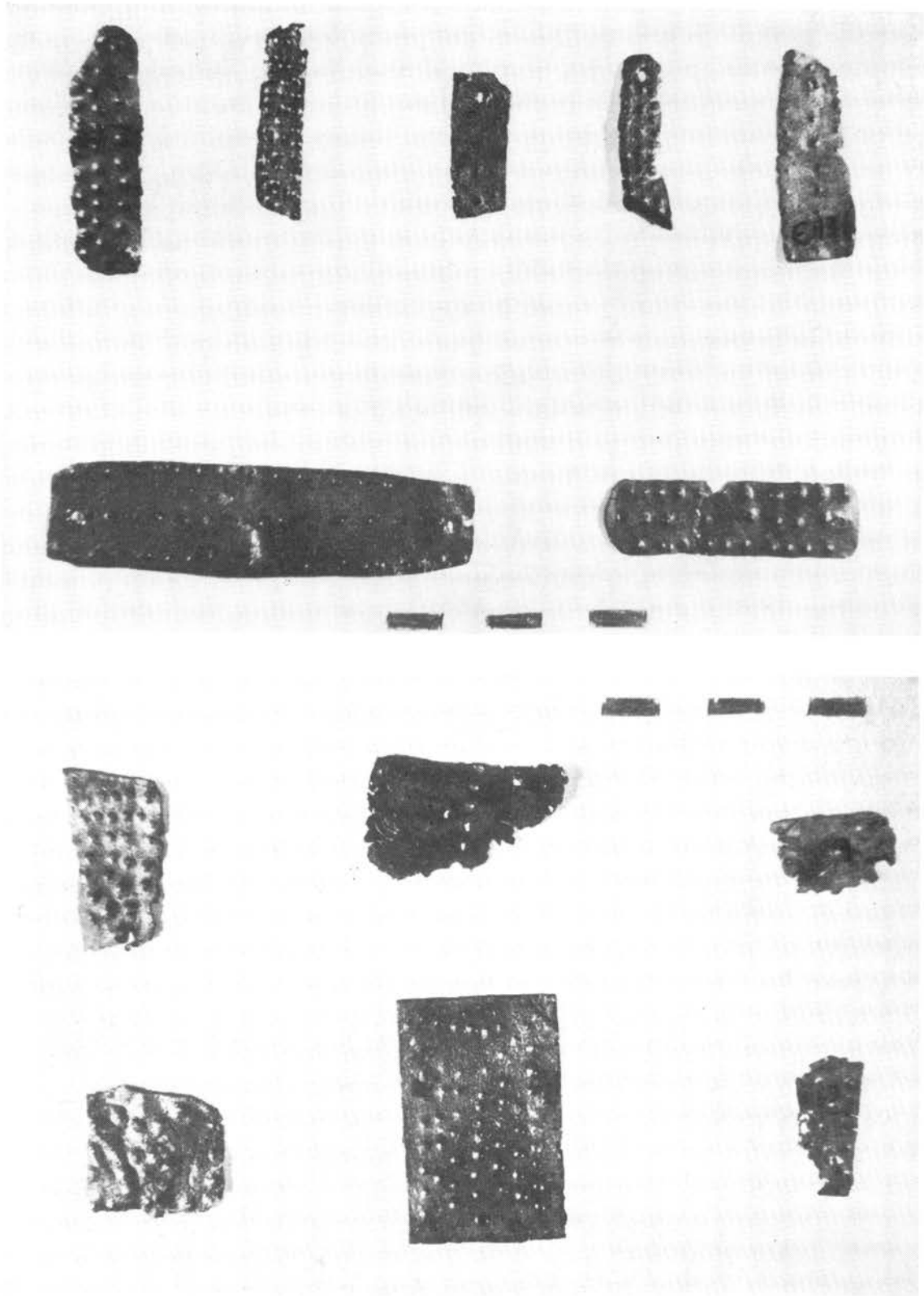

β

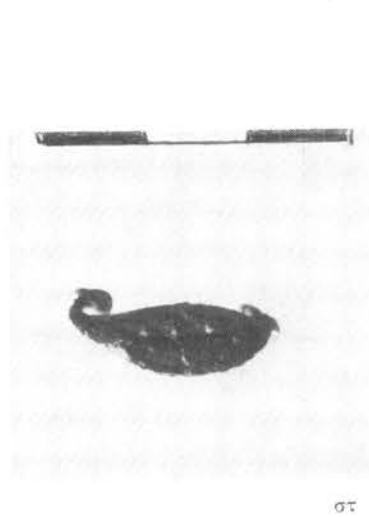
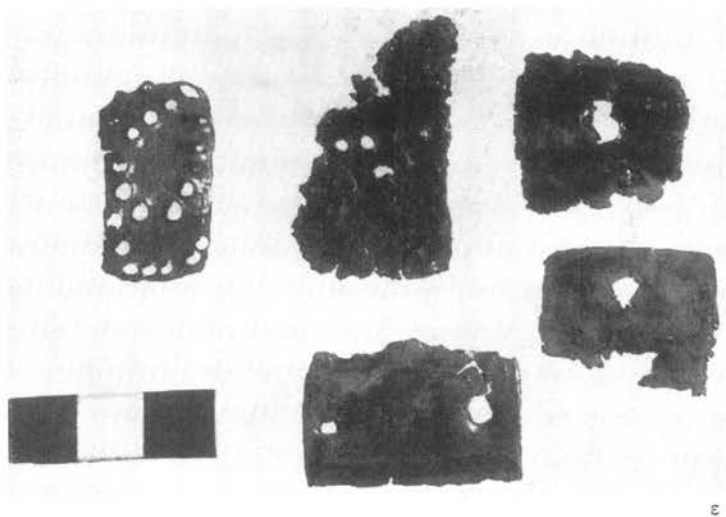
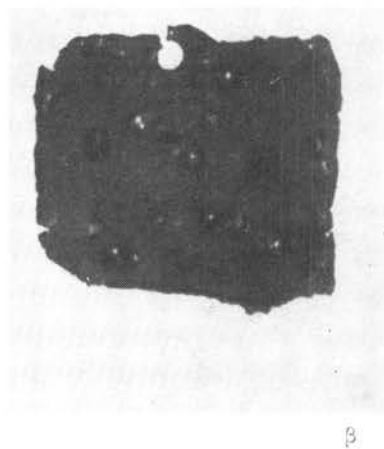
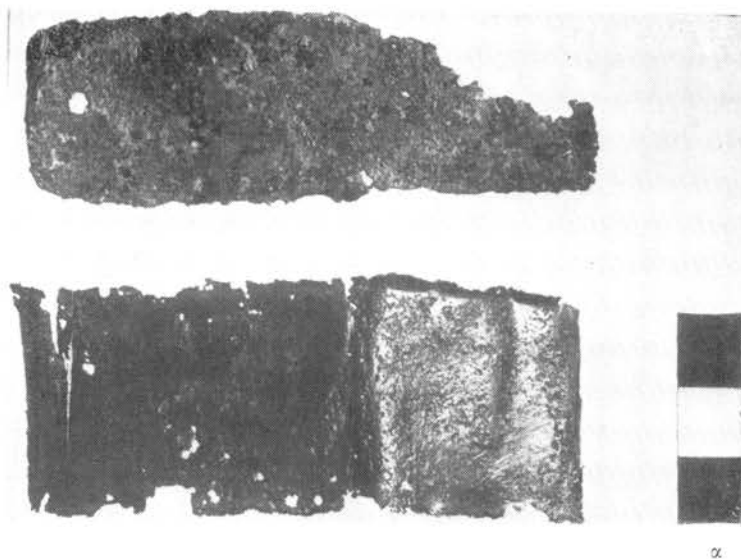

γ

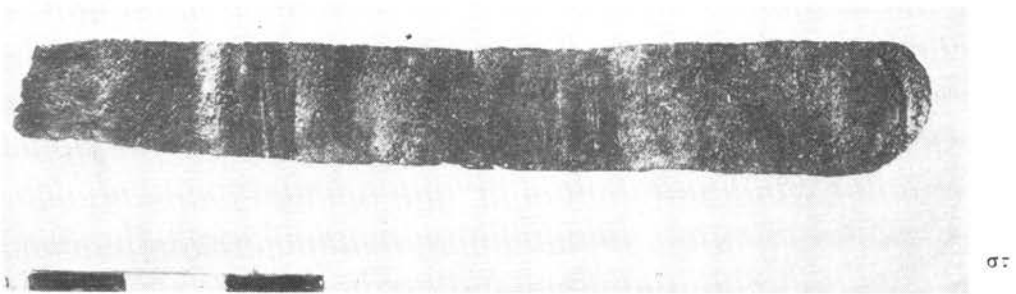
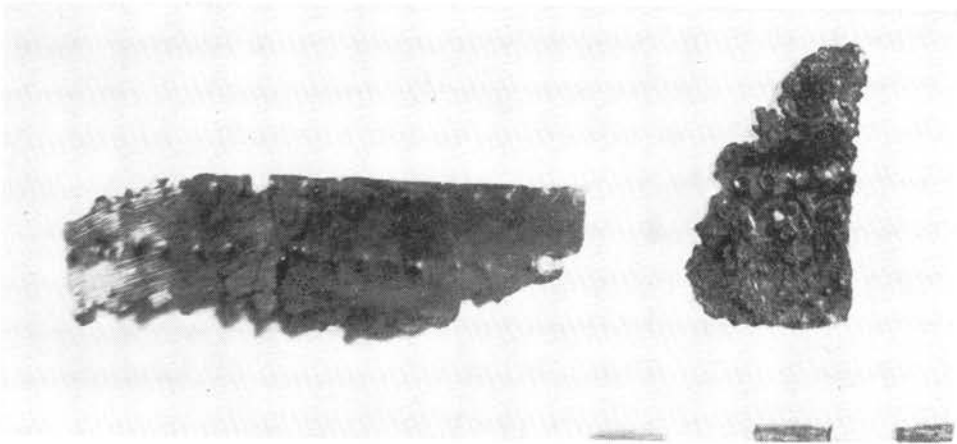
α,β και γ. Κοσμήματα.

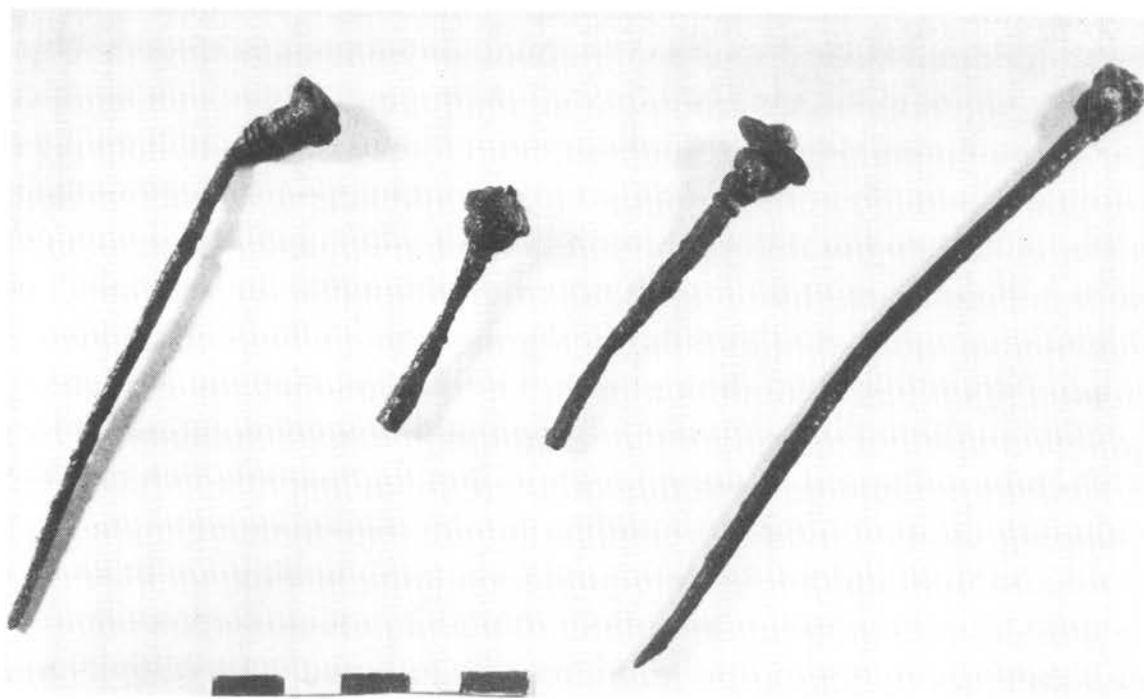
α,β. Χάλκινα ελάσματα.

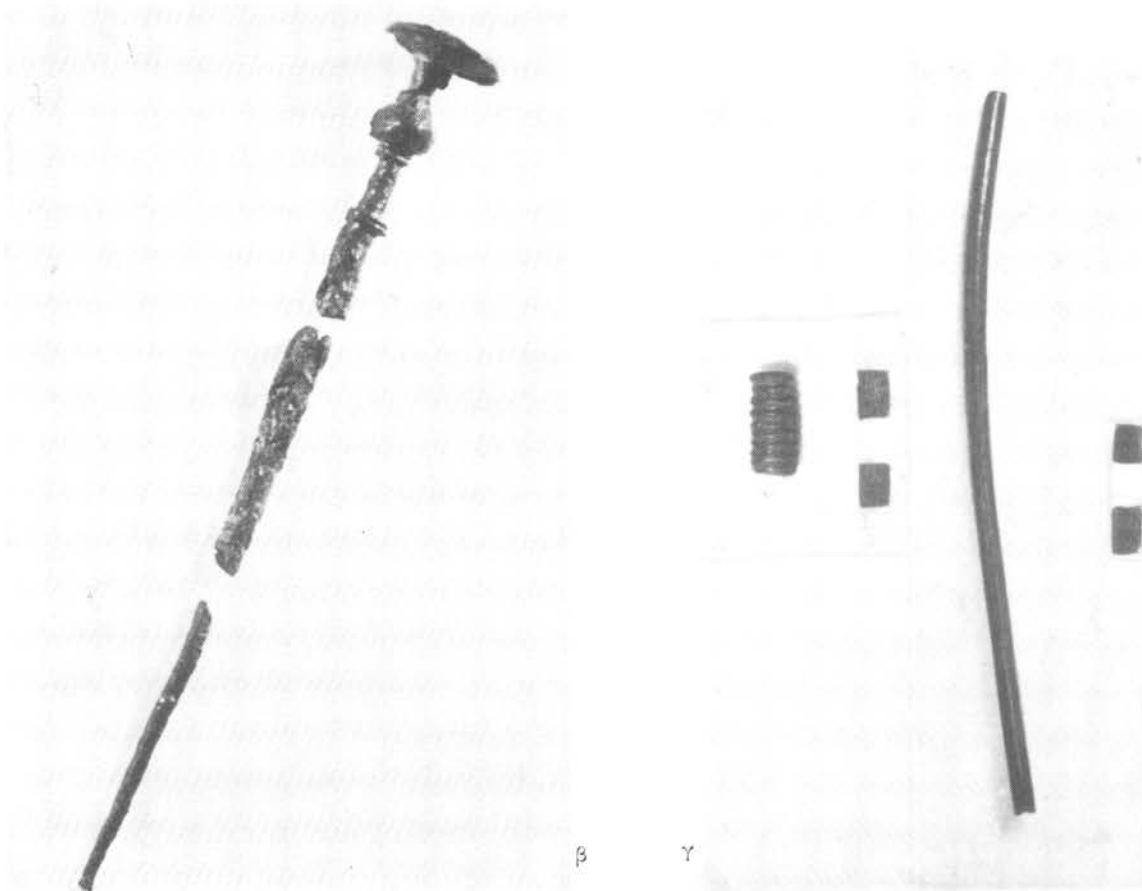
α-στ. Χάλκινα ελάσματα διαφόρων τύπων.

α-στ. Χάλκινα ἐλάσματα.

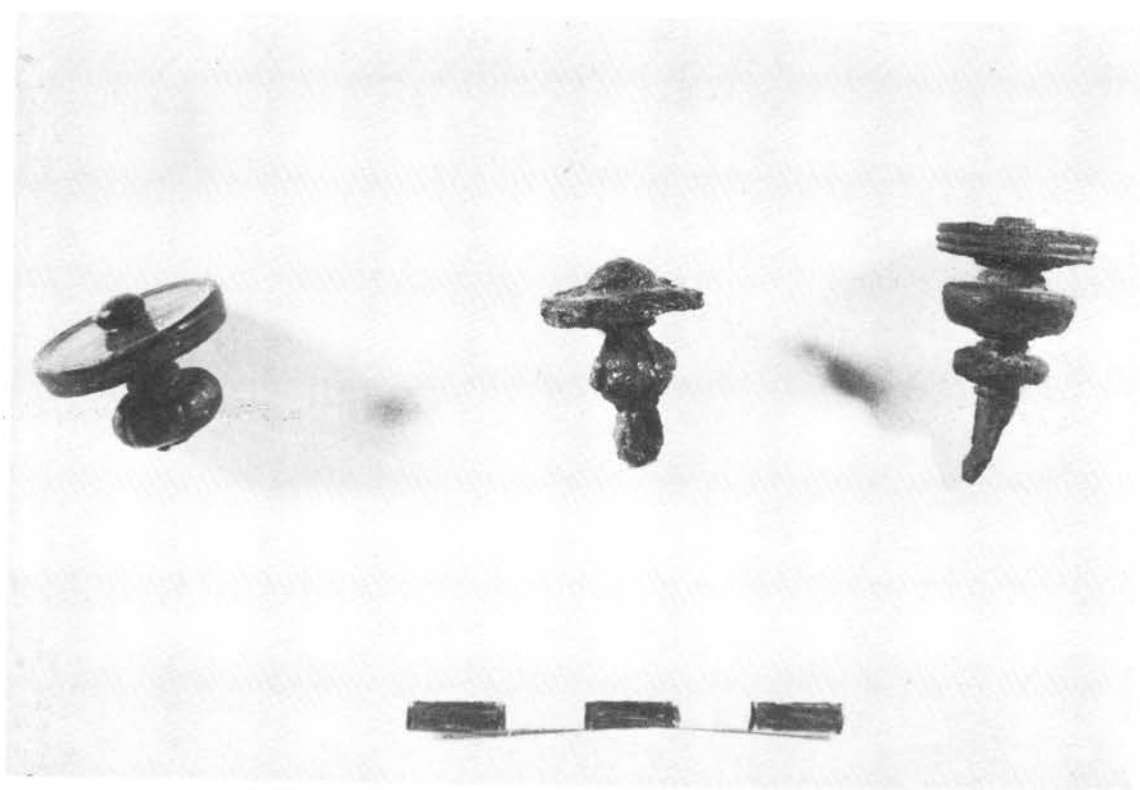

α

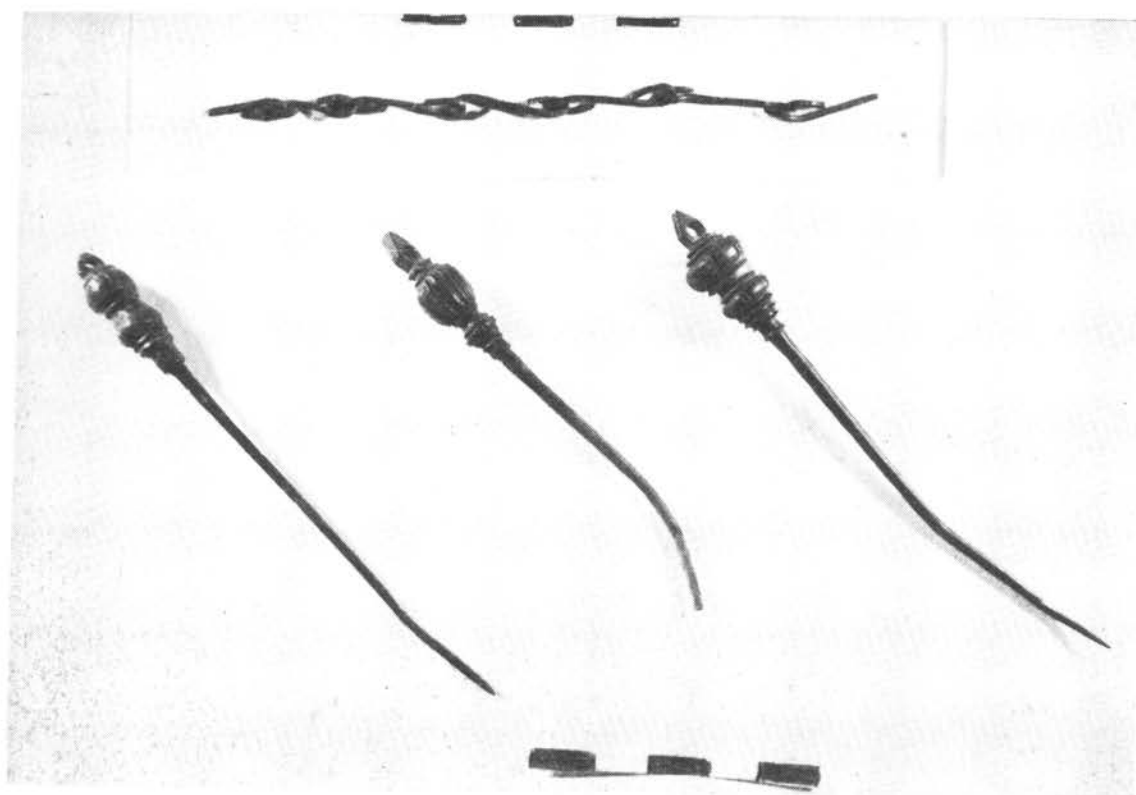

β γ

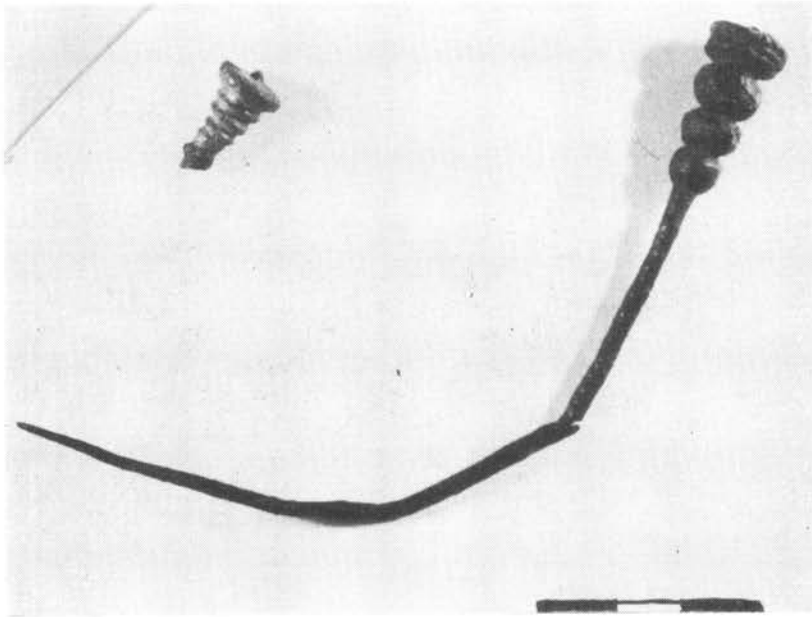
α,β. Σιδηραῖ καὶ χάλκιναι περόναι. γ. Μέρη πρώϊμου κεφαλῆς καὶ στέλεχος χαλκίνης περόνης μεγάλου μεγέθους, ἀναθηματικῆς χαρακτῆρος μόνον (πβλ. *Ἡροδ.* V 88).

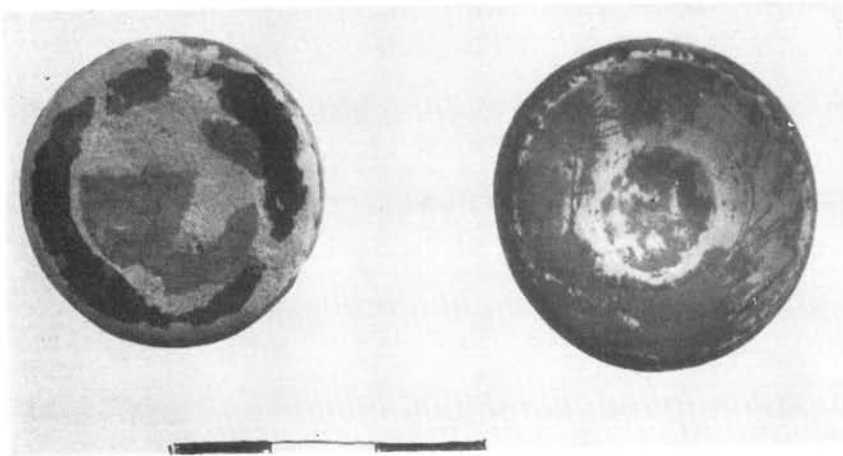
α. Κεφαλάι χαλκίνων καί σιδηρών περυσῶν.

β. Μέρος χαλκίνης ἀλύσεως καί χάλκιναι περύναι με διάτρητον κεφαλῇ.

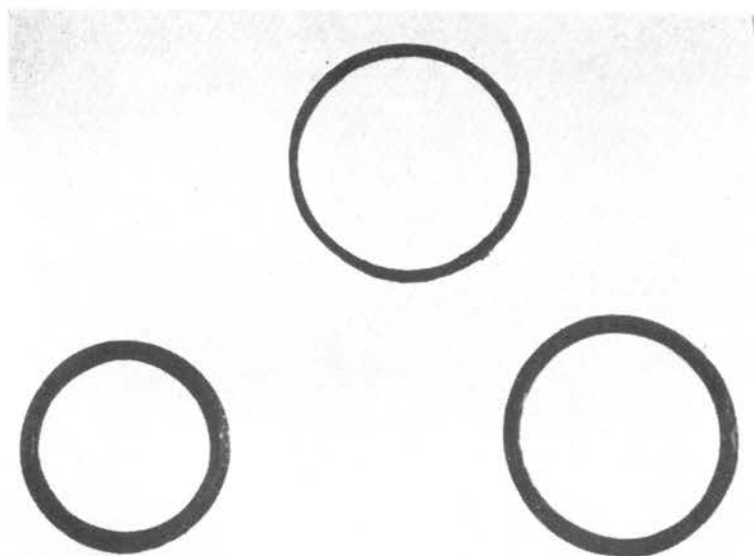
α. Ζεύγος χαλκίνων περονῶν.

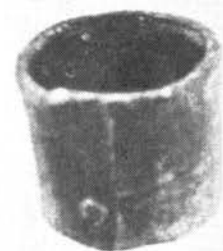
β. Πήλινα κομβία.

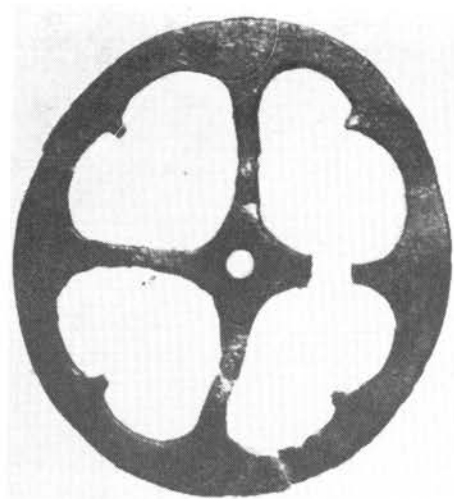
γ. δ. Χλαίνας ἐπὶ ἀττικῶν ἀγγειογραφῶν.

α. Χάλκινοι κρίκοι.

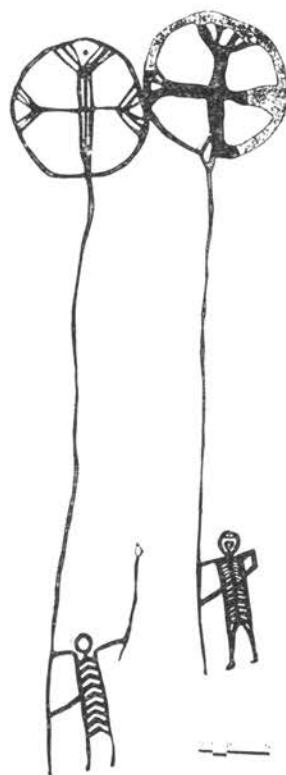
β. Χάλκινος σούλην.

γ. Χάλκινος τροχός.

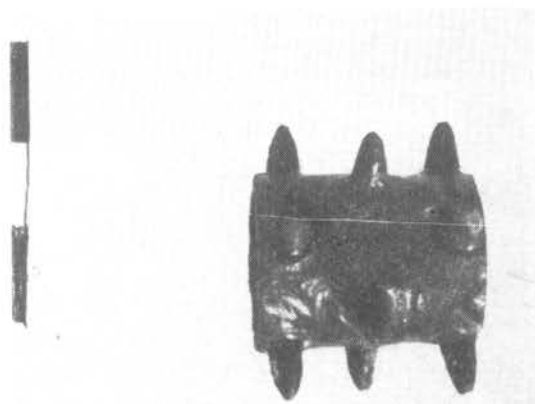
δ. Χάλκινος δακτύλιος

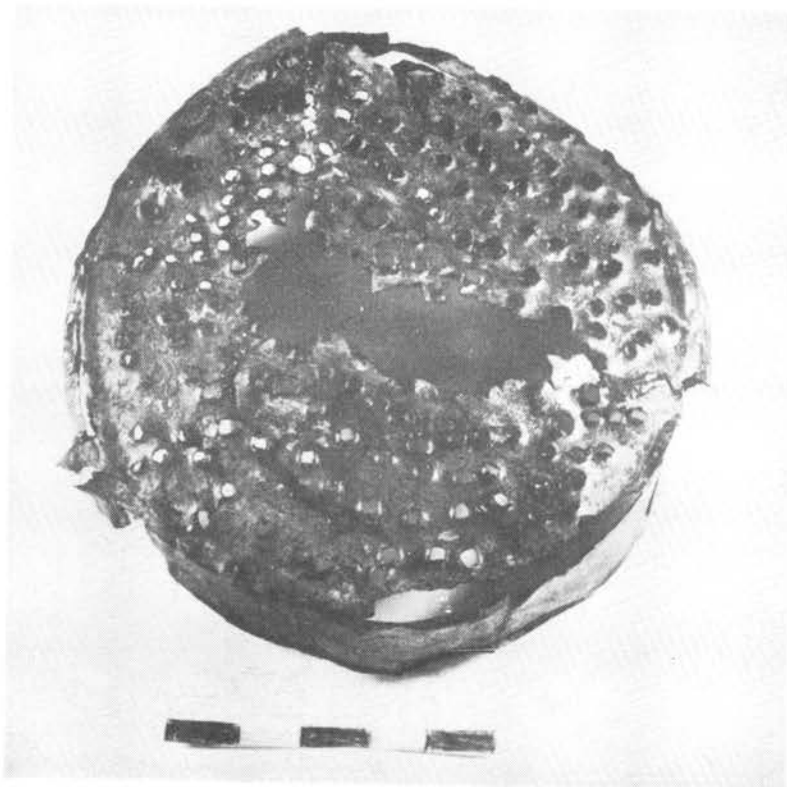
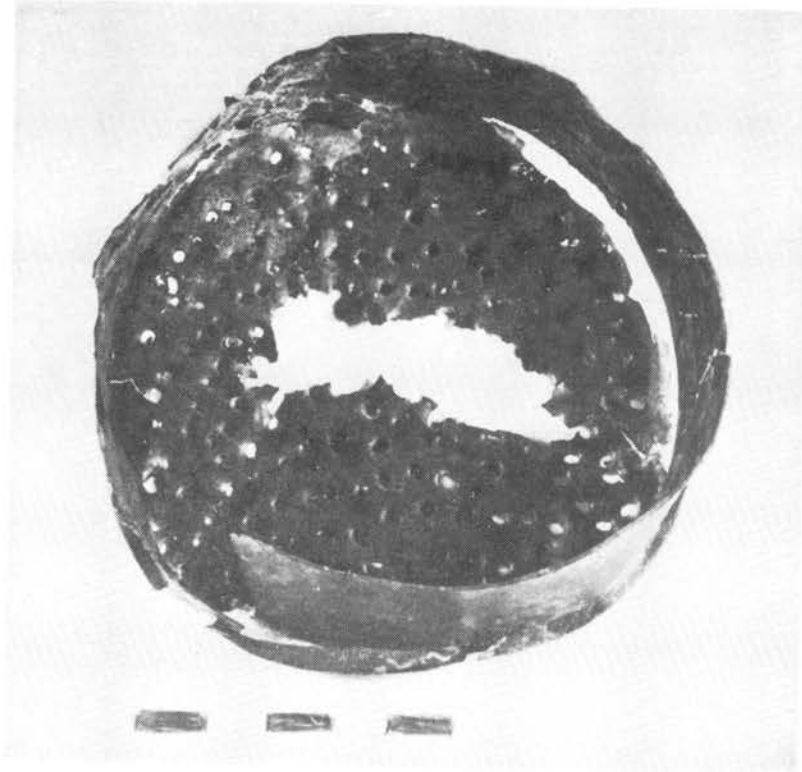
ε. Βραχογράφημα Παγγαίου, κατὰ Νικ. Μουτσόπουλου.

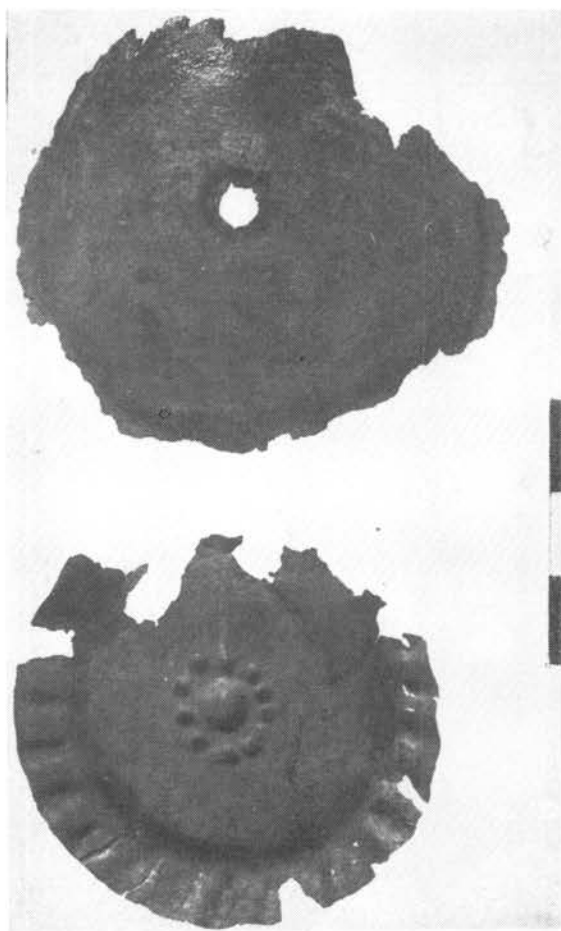
α. Χάλκινα πώματα.

β. Χάλκινος τροχός ἵπποσεύης.

α, β. Χαλκινον ούλογίον, έσωτερικώς και έξωτερικώς.

α

β

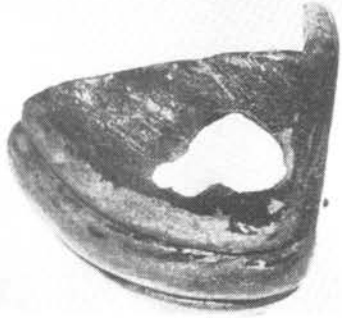
α,β. Χάλκινα μικκύλαι φιάλαι.
γ. Χάλκινον μικκύλον πινάκιον.
δ. Χαλκίνη μεσόμφαλος φιάλη.

γ

δ

α.

β

γ

δ

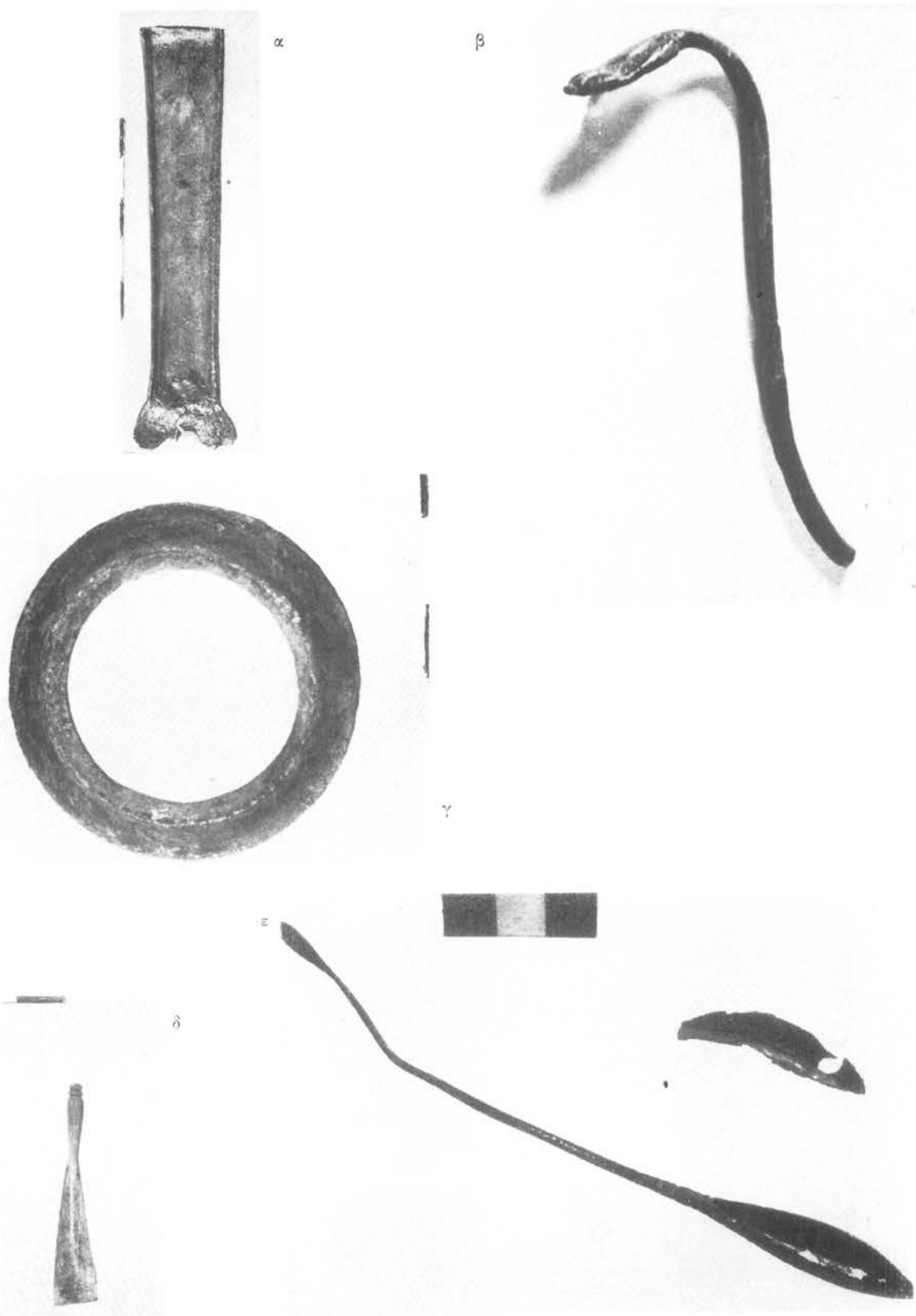

ε

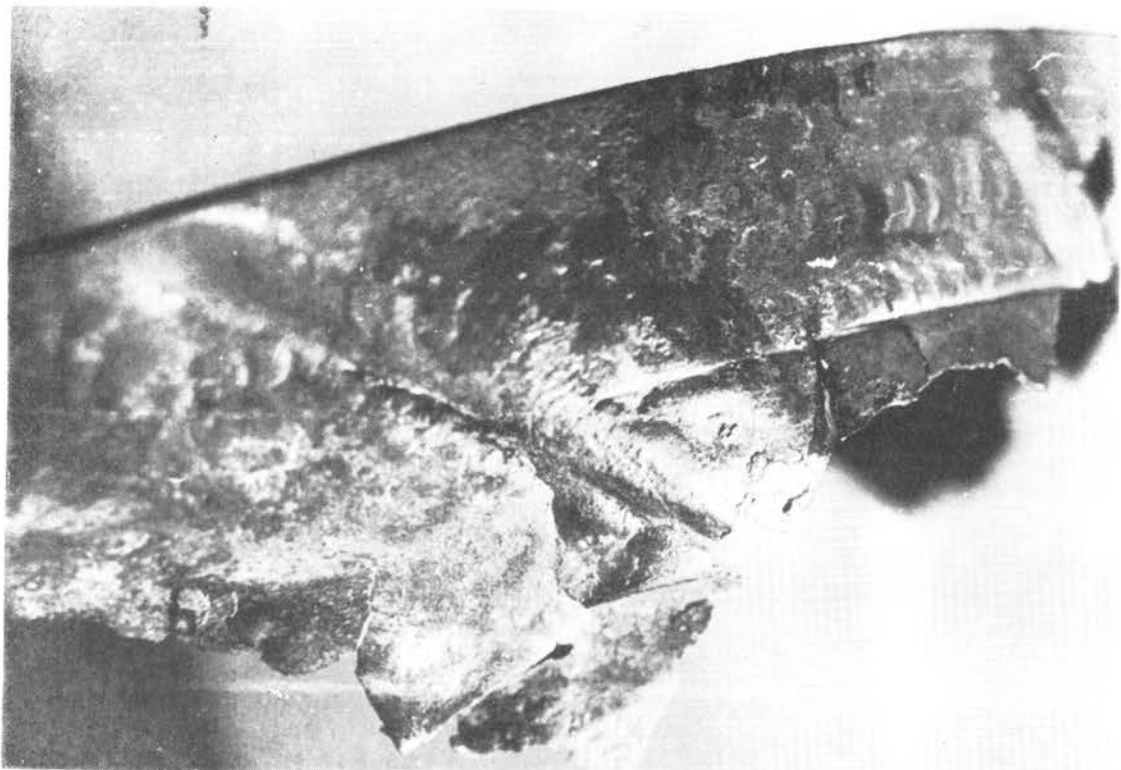
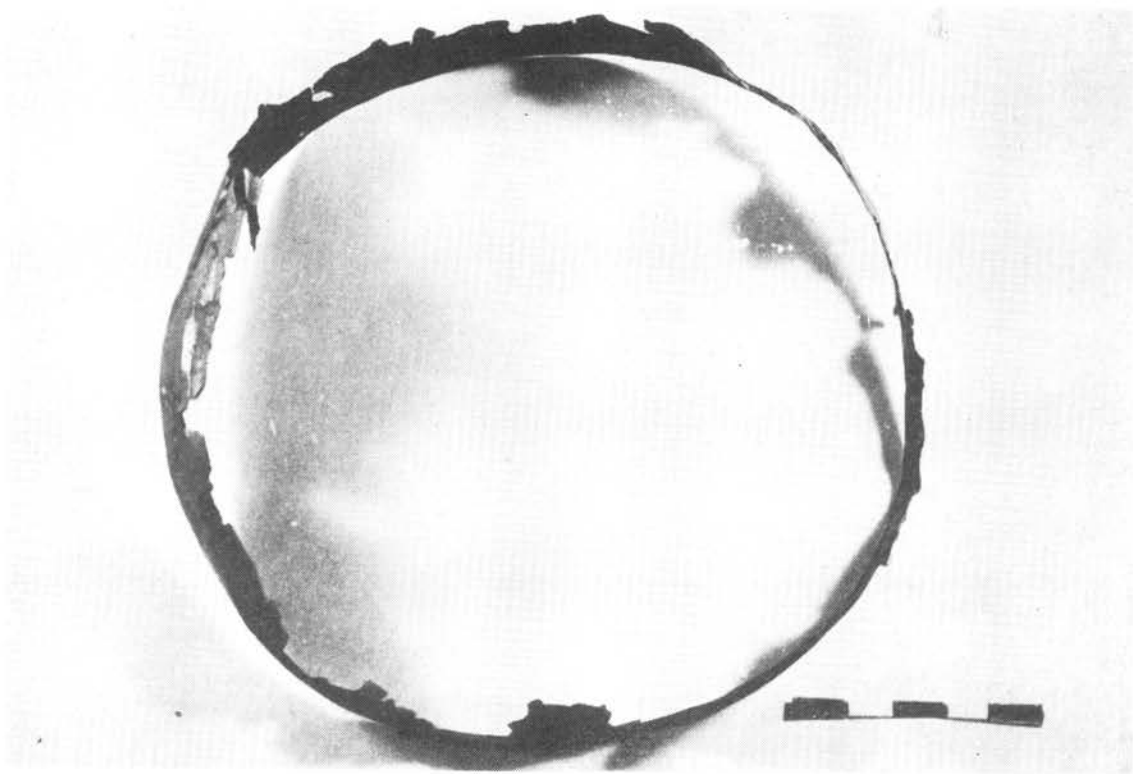

στ

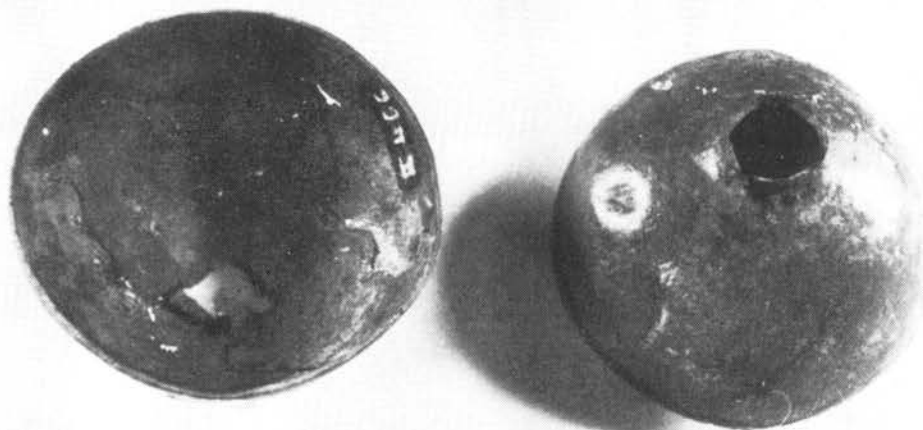
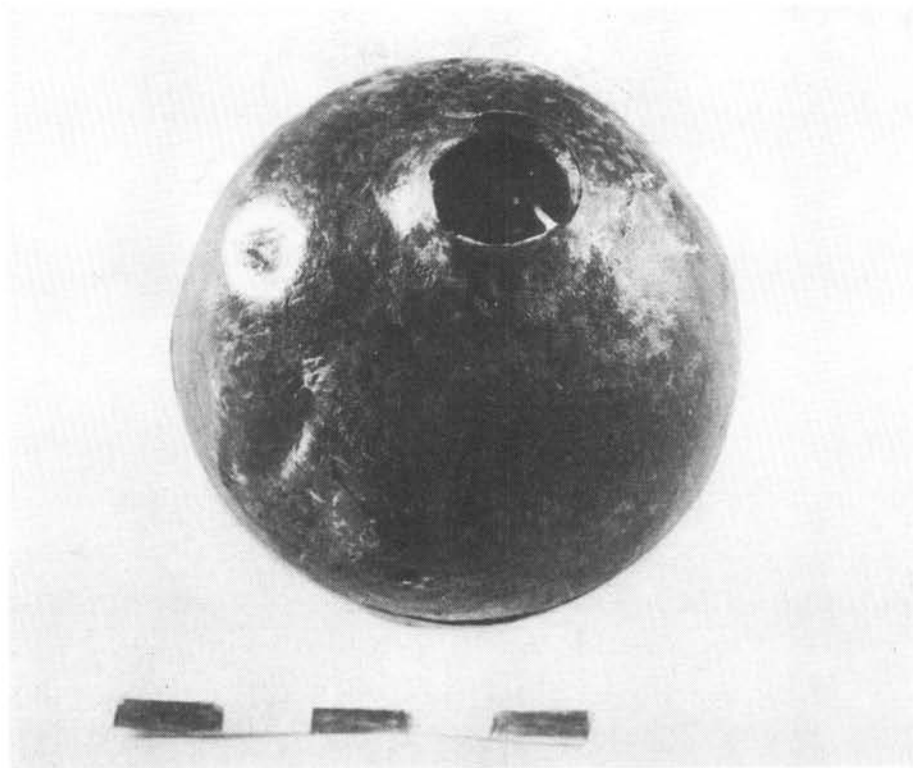
α,β,γ,στ. Αρβὰι χαλκίνων σκευῶν. δ. Χεῖλος χαλκίνου λέβητος. ε. Χαλκίνον ἐξάρτημα οἰκουσκευῆς.

α. Χαλκίνη λαβή πρόχου. β. Χαλκίνη λαβή (ἀρυταίνης ;). δ, ε. Χάλκινοι σπαθίδες.

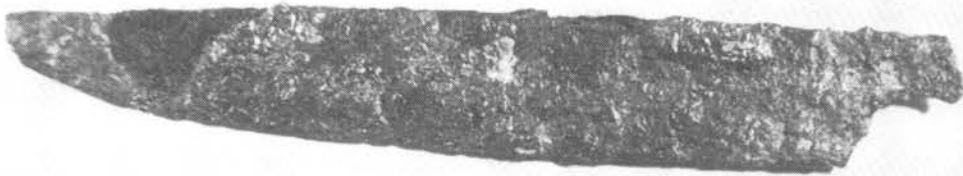
α. Χείλος μεγάλης χαλκίνης φιάλης. β. Τμήμα του χείλους ἐν μεγεθύνσει.

α, β. Χαλκινός ἀρύβαλλος.

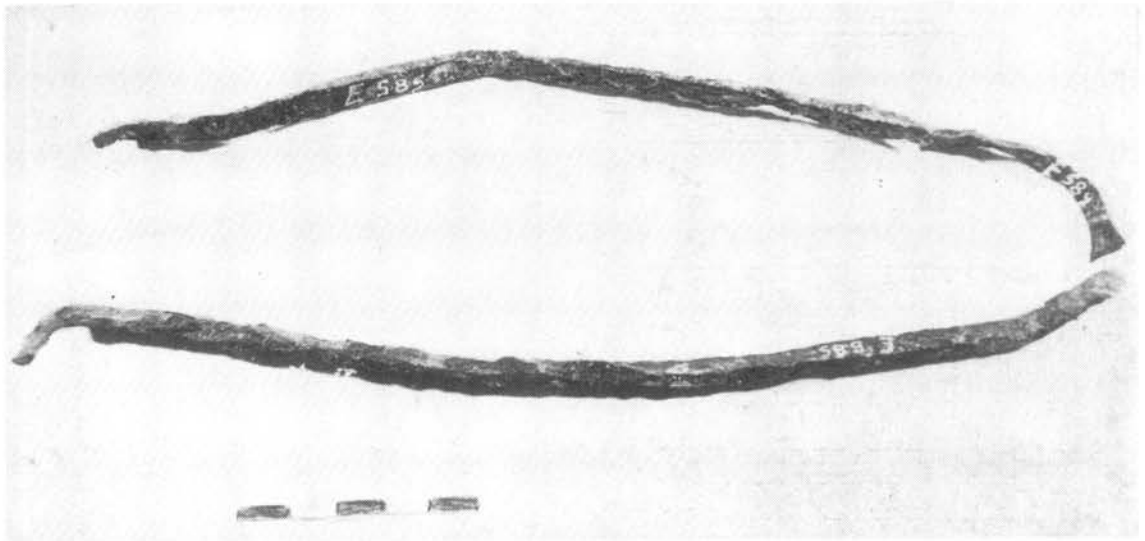
α. Οστέινος κύλινδρος σφριγγος.

β. Σιδηράι μάχαιραι.

γ. Χαλκίνοι σπλεγγίδες.

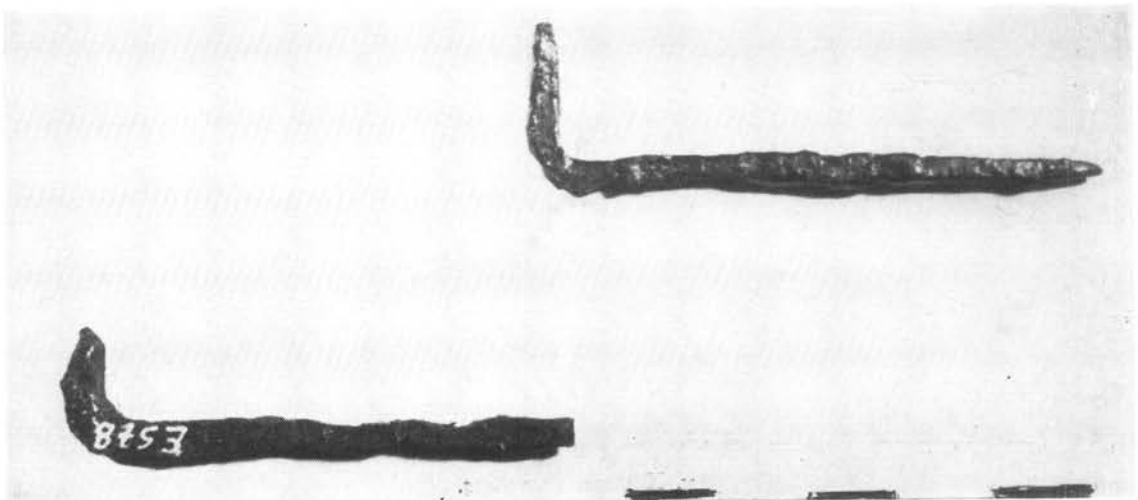

α

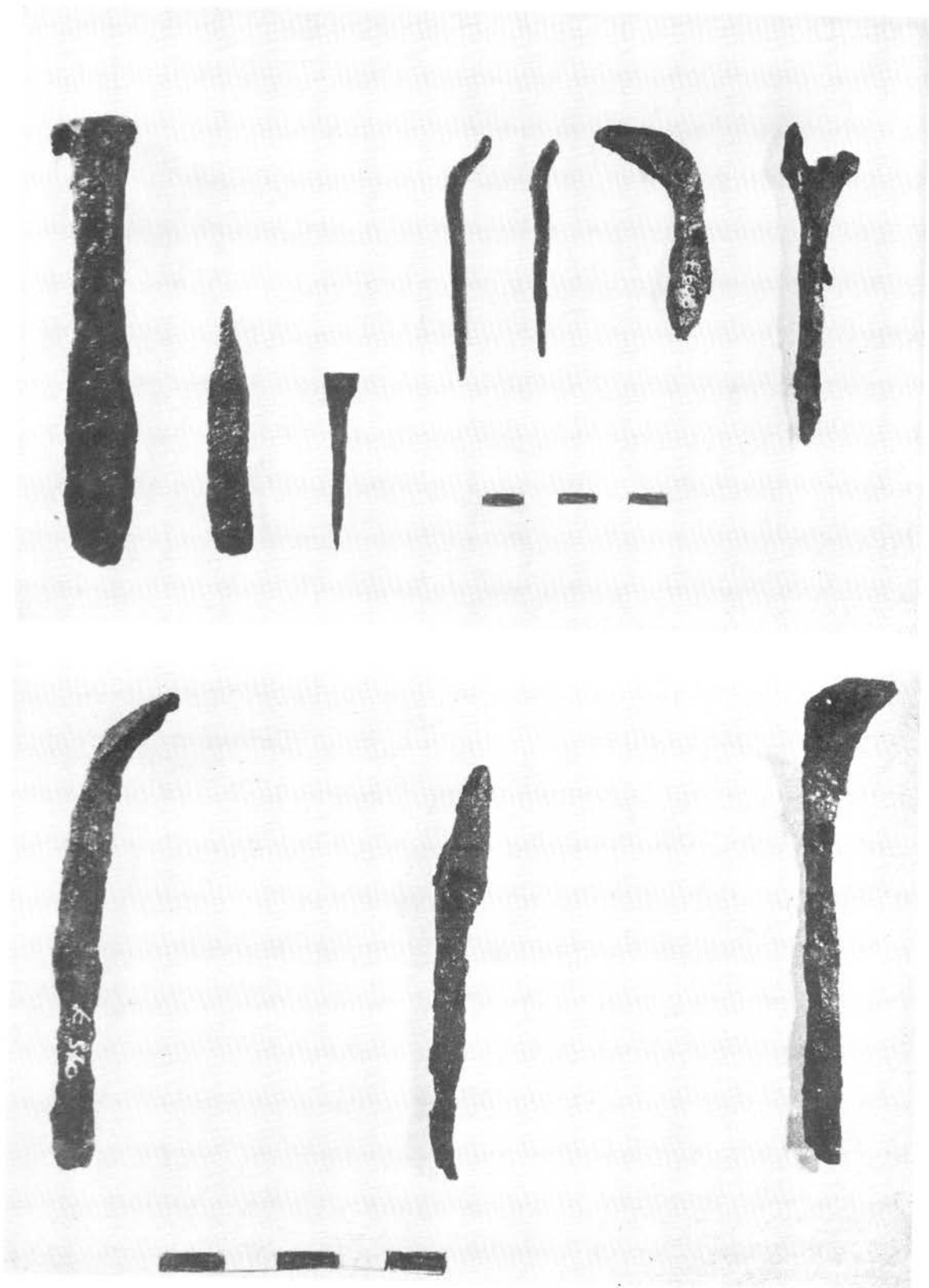

β

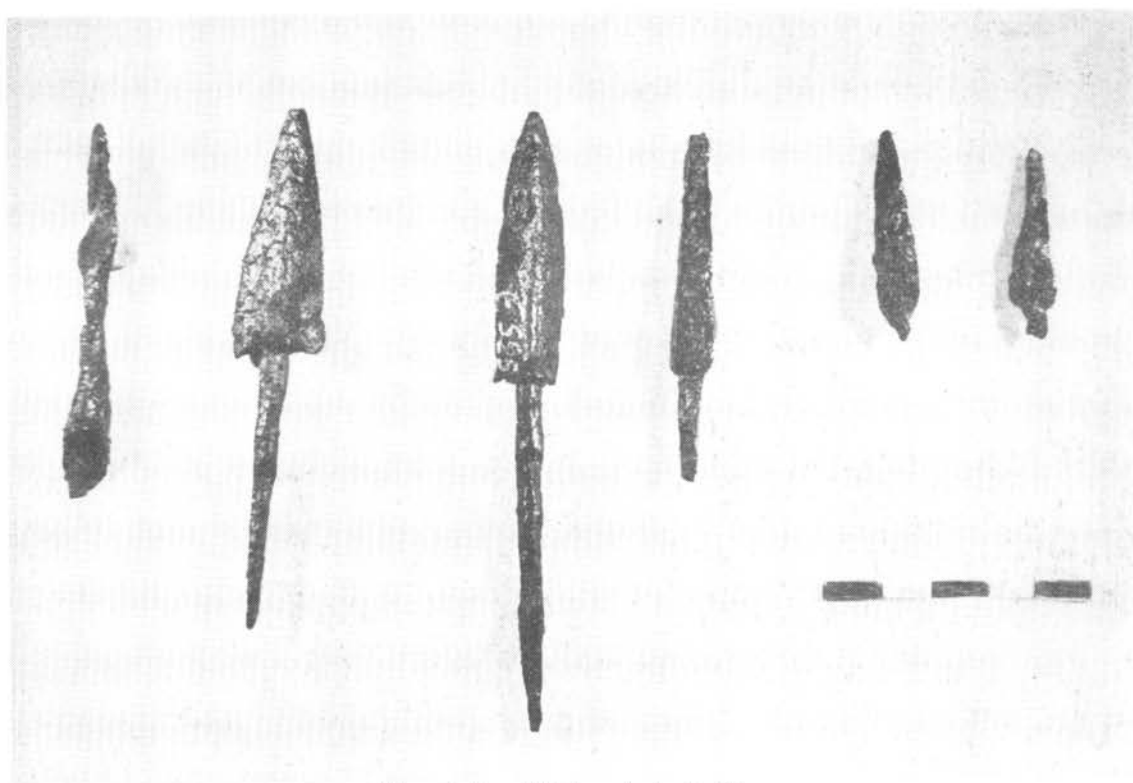
- α. Σκέλη σιδηρᾶς πυράγρας.
β. Σιδηροῦν ἄγκιστρον (ἀναφόρου ;).
γ. Σιδηροῖ ἕλοι ἀναρτήσεως.

γ

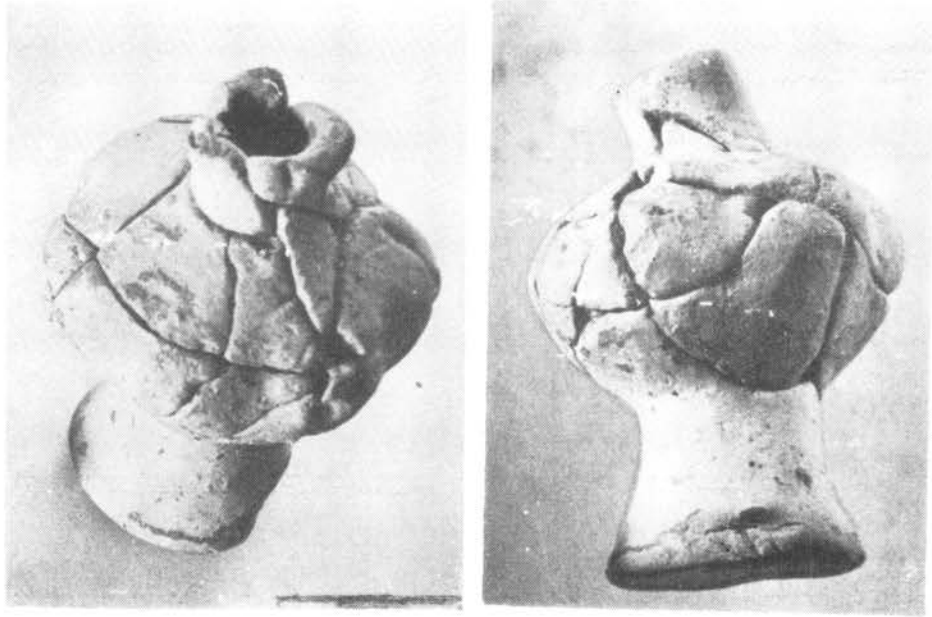
Διάφορα σιδηρά εργαλεία.

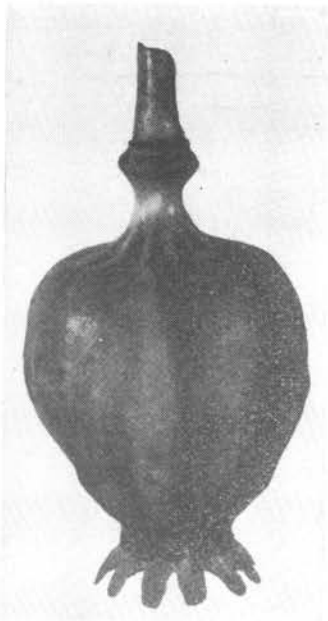
α. Σιδηράι αιχμαί βελῶν καὶ αιχμή δόρατος.

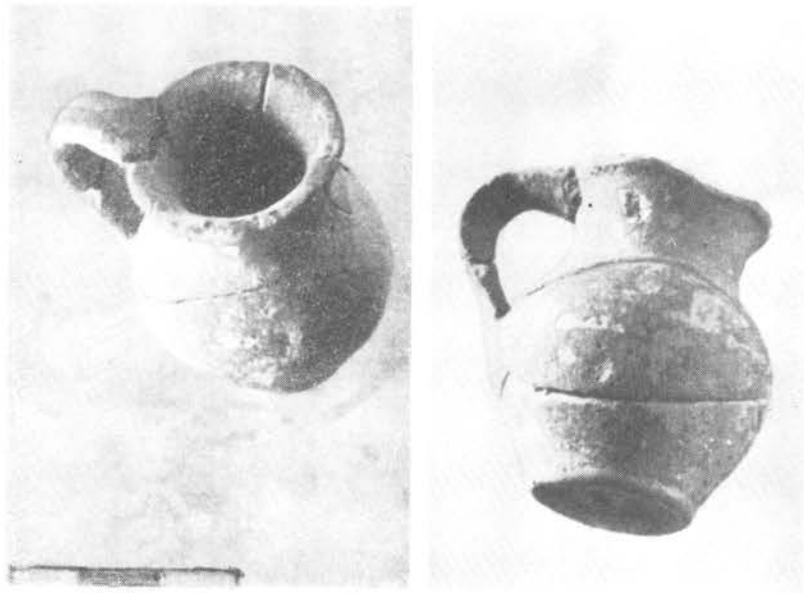
β. Μολύβδινα ἀντικείμενα.

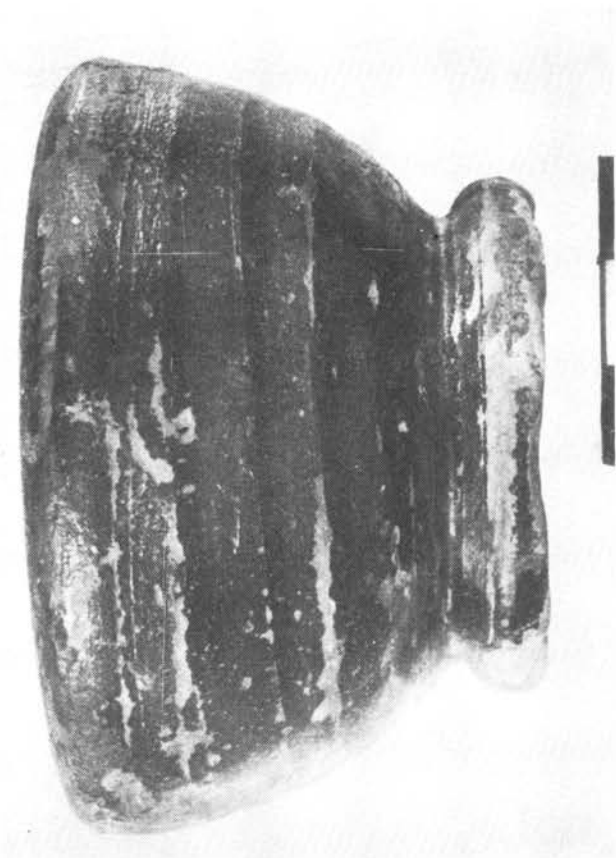
α,β. Πήλινον ἀγγεῖον ὑπὸ μορφὴν μήκωνος.

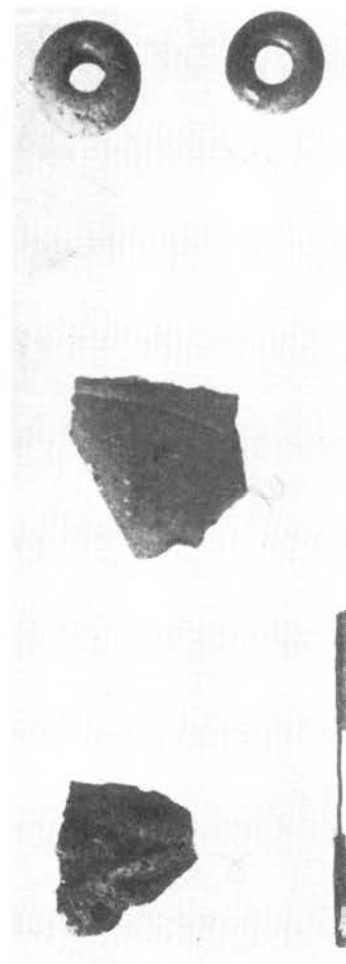
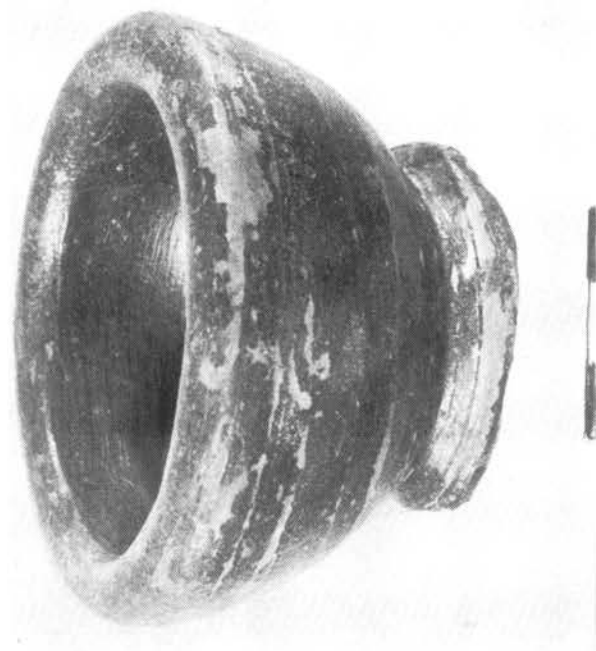
γ. Χάλκινον ἀγγεῖον ὑπὸ μορφὴν μήκωνος.

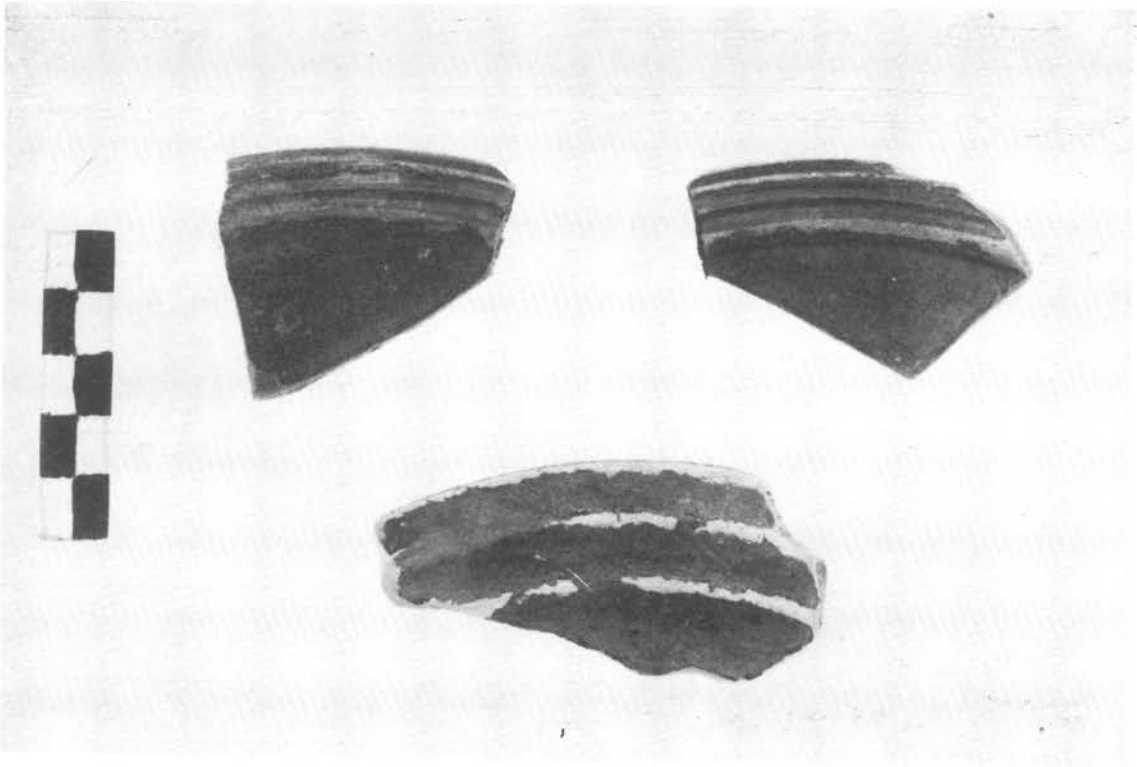
δ,ε. Μικκύλη πηλὴν πρόχους.

α,β. Πήλιος κάδος.

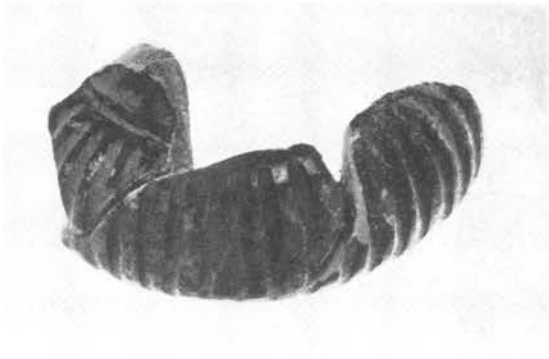
γ. Θραύσματα άγρείων καί ψήφου, έκ φραγνευταλής.

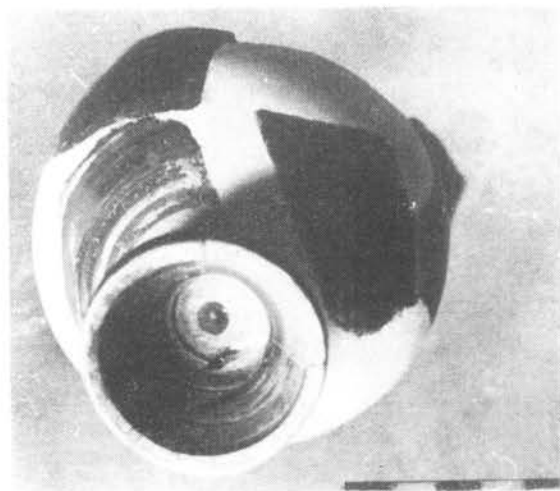
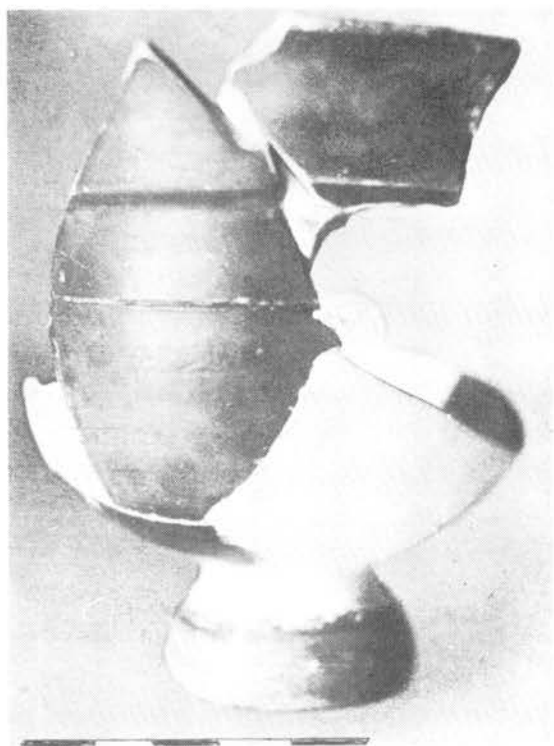
α. Θραύσματα μικρῶν καὶ ρηχῶν πηλίνων ἀγγείων.

β. Θραῦσμα πηλίνης πρόχου.

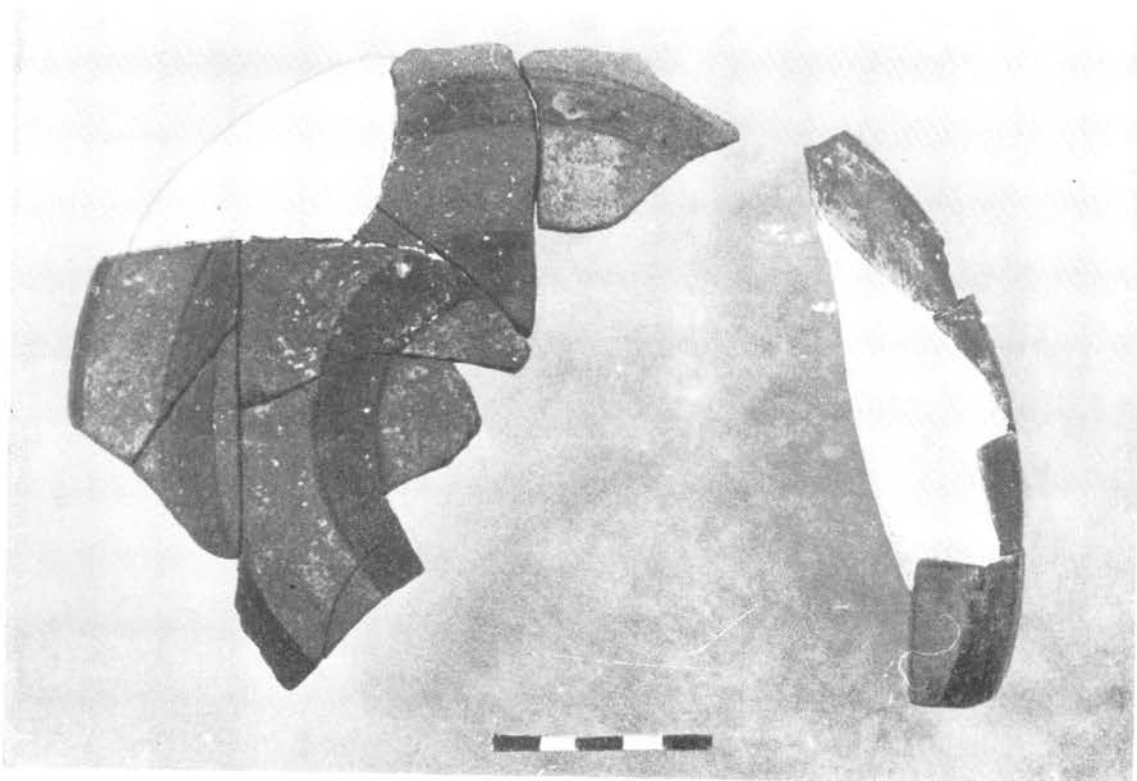
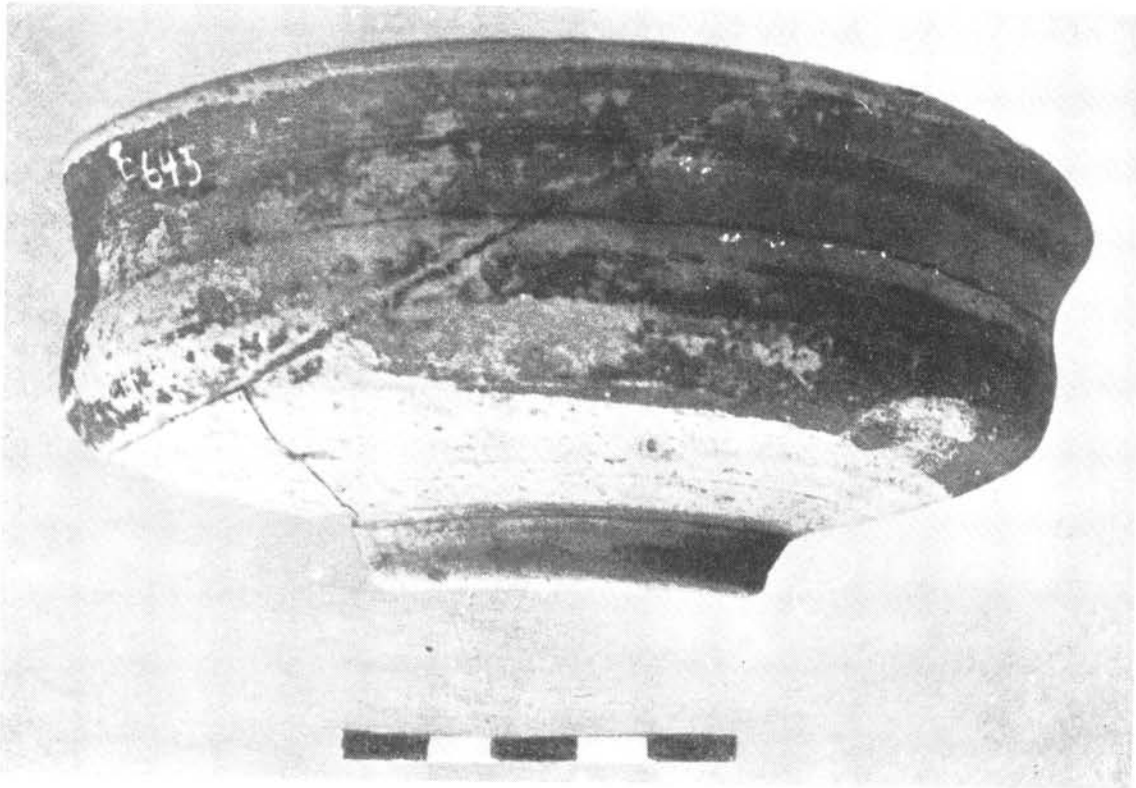
γ. Μέρος πηλίνης ληκίθου.

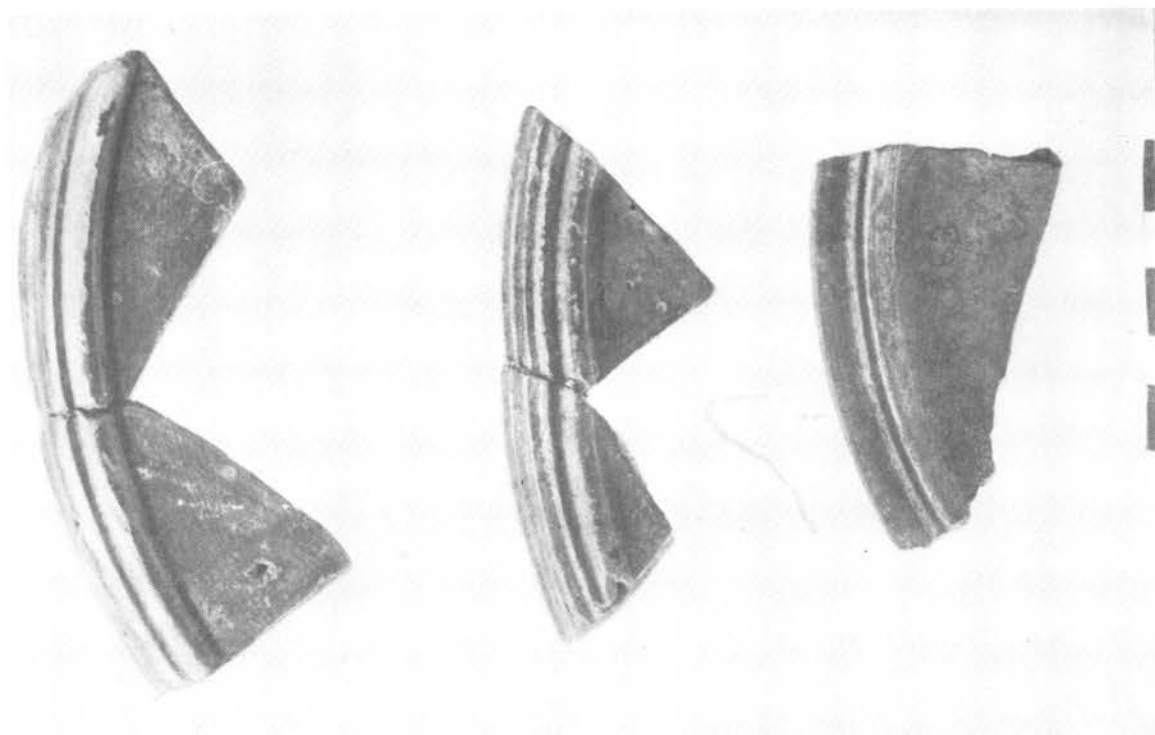
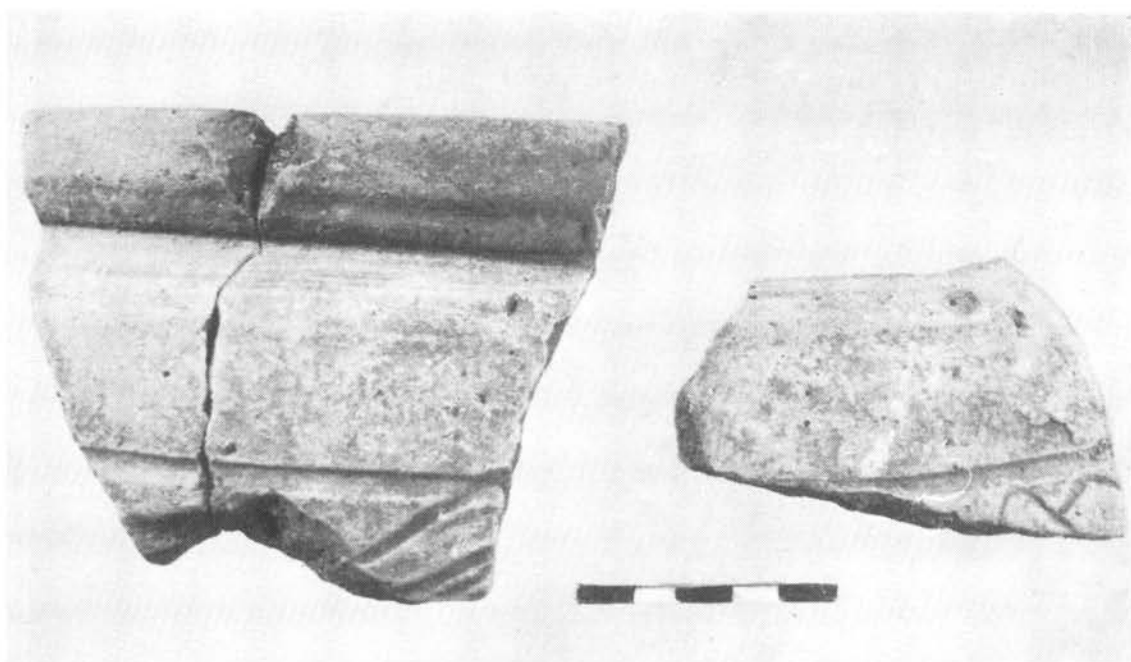
α. Πήλινος κώνθαρος (εις θραύσματα).

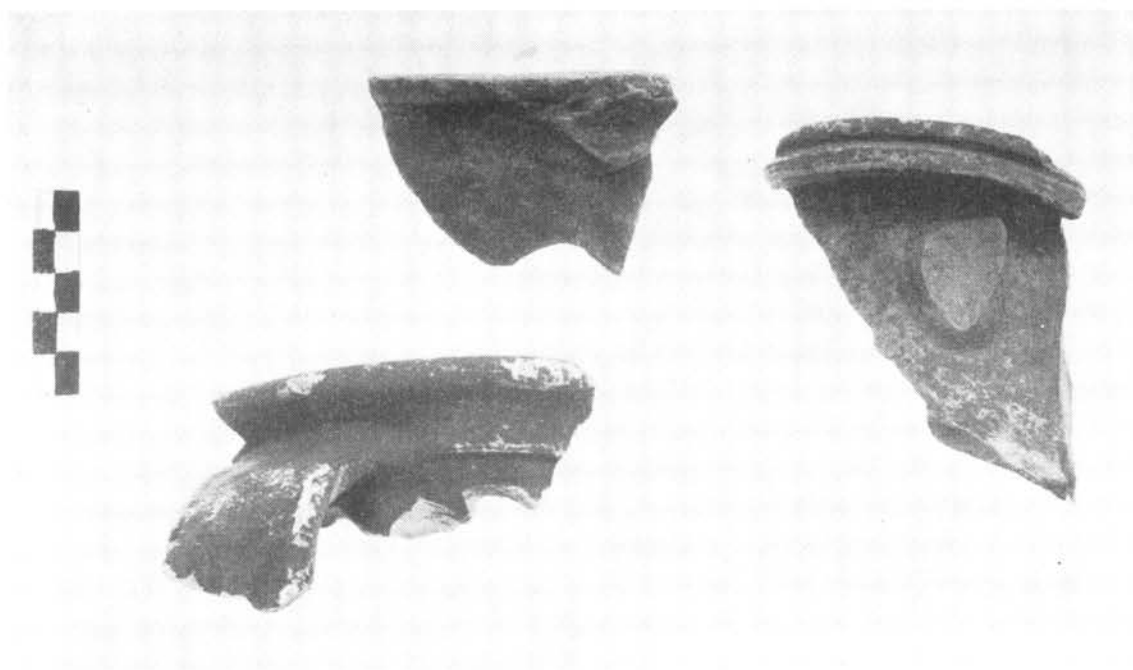
β. Πήλινος σκύφος.

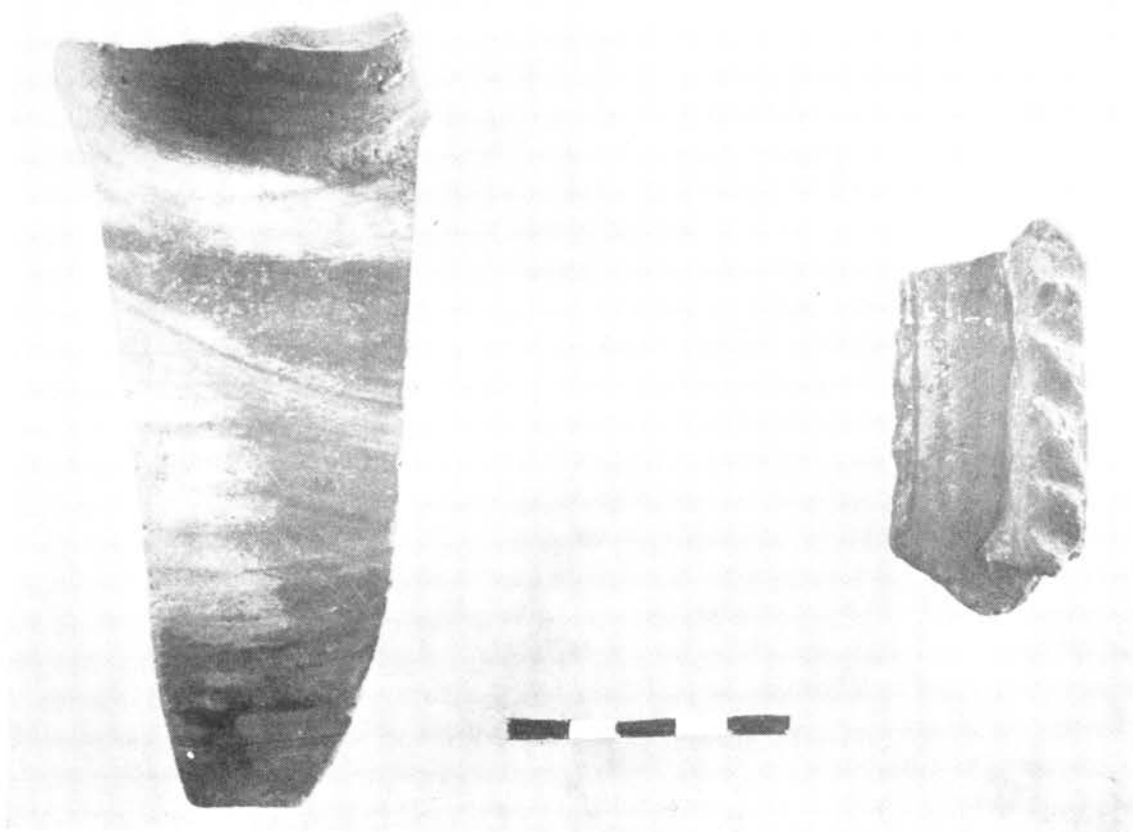
α. Πηλίνηη ιεκάνηη. β. Μέρους πηλίνηηης ιεκάνηης.

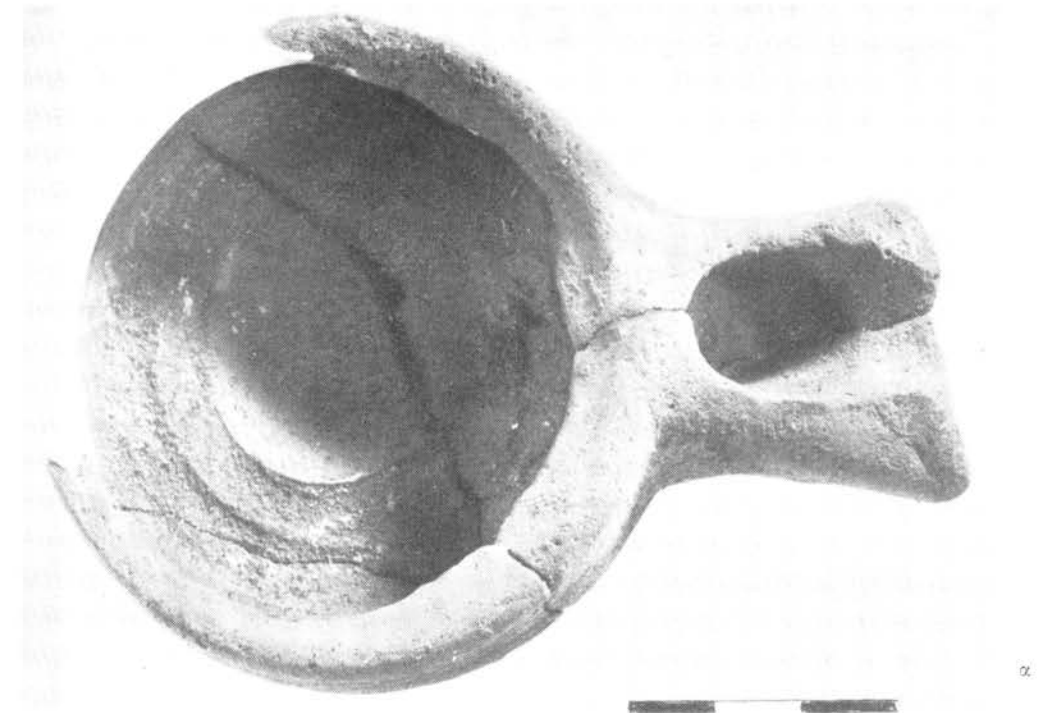
α. Θραύσματα μεγάλων και βαθύων ανοικτών πηλίνων σκευῶν (υστέρων χρόνων).
β. Θραύσματα ανοικτῶν πηλίνων ἀγγείων.

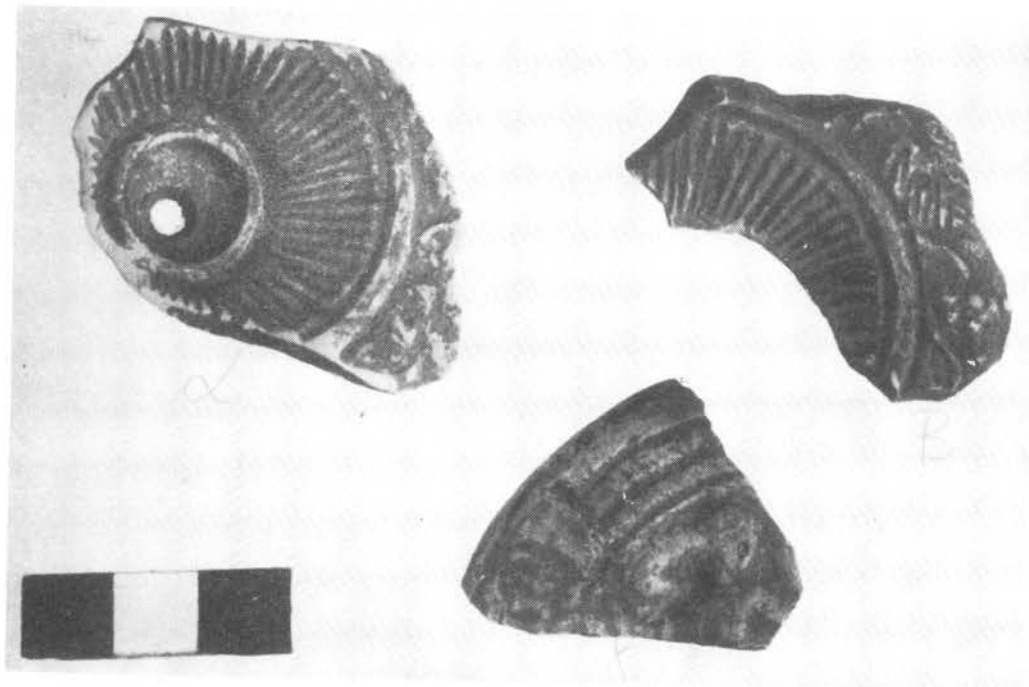
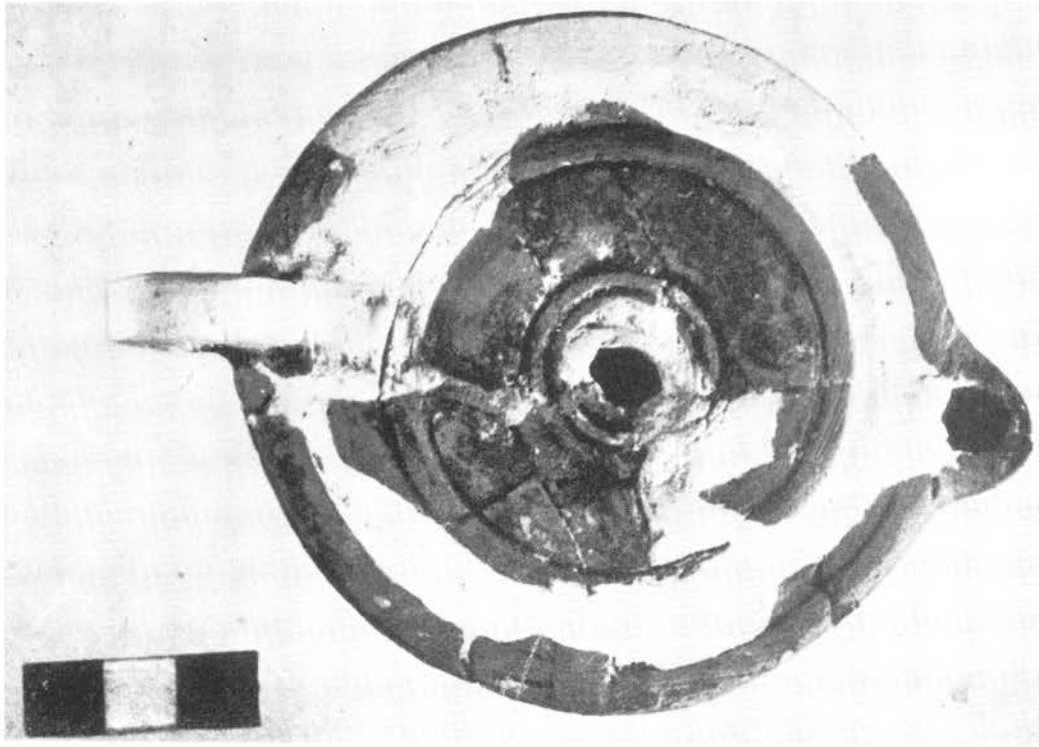
α. Θραύσματα γυτρώων.

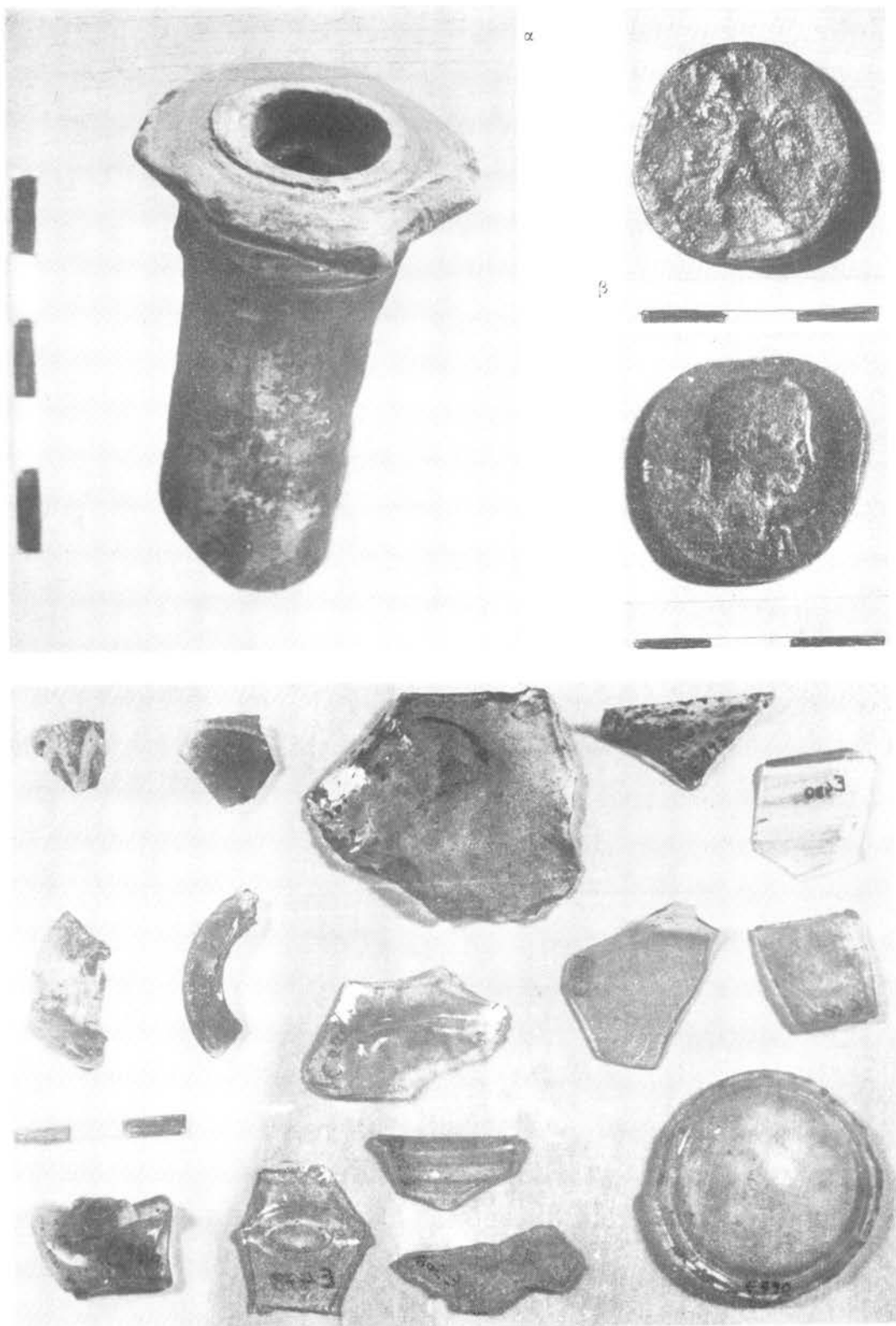
β. Θραύσματα πηλίνου ἀγγείου.

α,β,γ. Πήλινοι λύχνοι.

α,β. Πήλινοι λέχνοι.

α. Λαμδς και στόμιον πηλίνου δοχείου. β. Χάλκινον νόμισμα Ἰαλεξ. Σεβήρου.
γ. Θραύσματα ὑάλινων δοχείων.

α. Ὁ χώρος τοῦ Ἱεροῦ μετὰ μεμονωμένων δρυῶν.

α

β

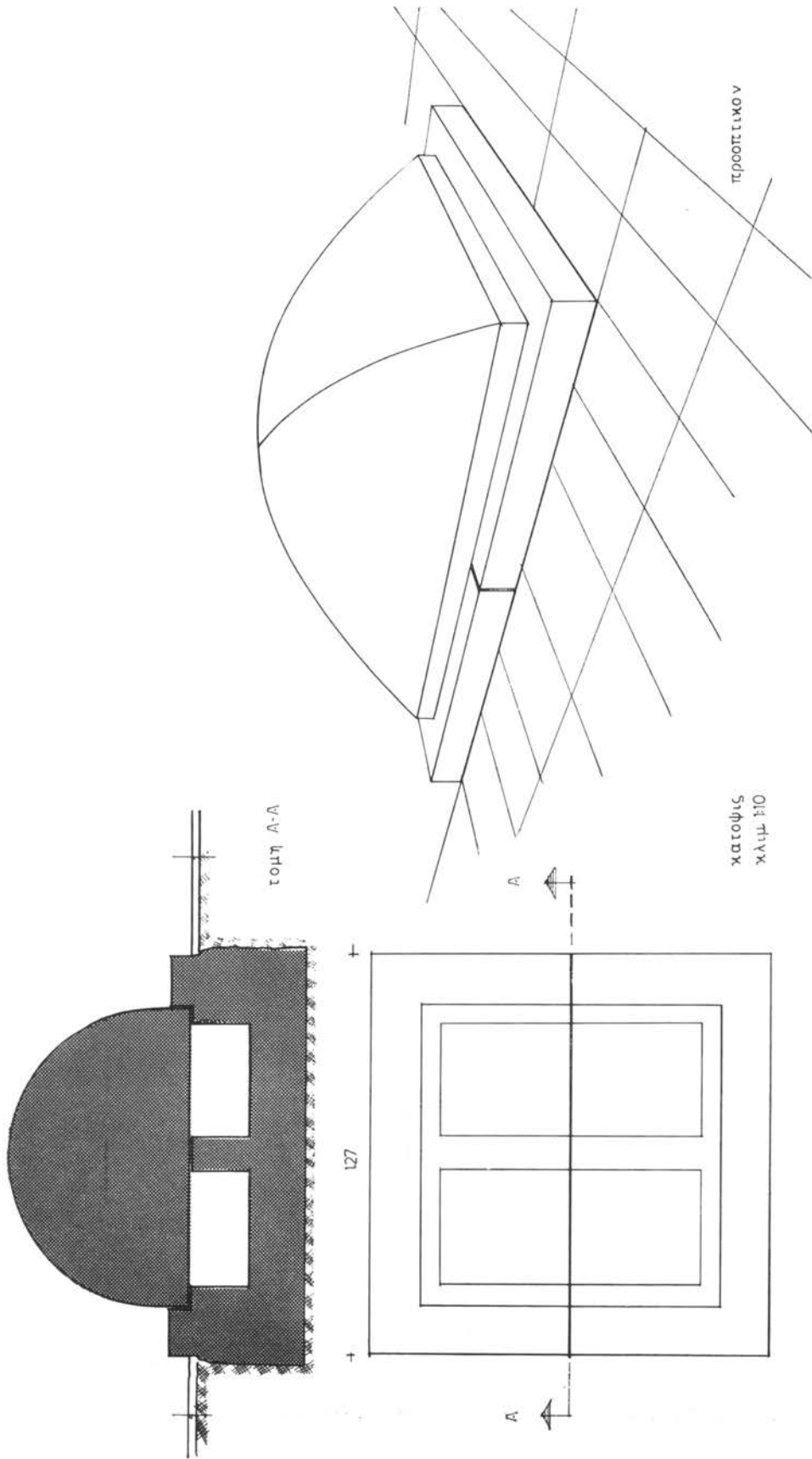

β, γ. Ὁ δρυμὸς πρὸς τὴν πλευρὰν τοῦ Δεχουνοῦ.

γ

Τὸ Β. μέρος τοῦ περιβολῆ οὐκείμματος (ἀπὸ Ν.). Εἰς τὸ βάθος, πρὸς Β., μετὰ τὸ τῶν ἱσταμένων ἐργασιῶν, ὁ λάκκος τῆς ἀρχαίας δευρῆς.

Τομή, κάτοψις και αναπαράστασις τοῦ πυραμιδοειδοῦς ὀμφαλοῦ (κλίμαξ 1:20 περίπου).

α,β. Πήλινοι ὄμφαλοί.

γ. "Αρτεμις καὶ Ἄπολλων ἐκατέρωθεν ὄμφαλοῦ (ἀγγειογραφία).

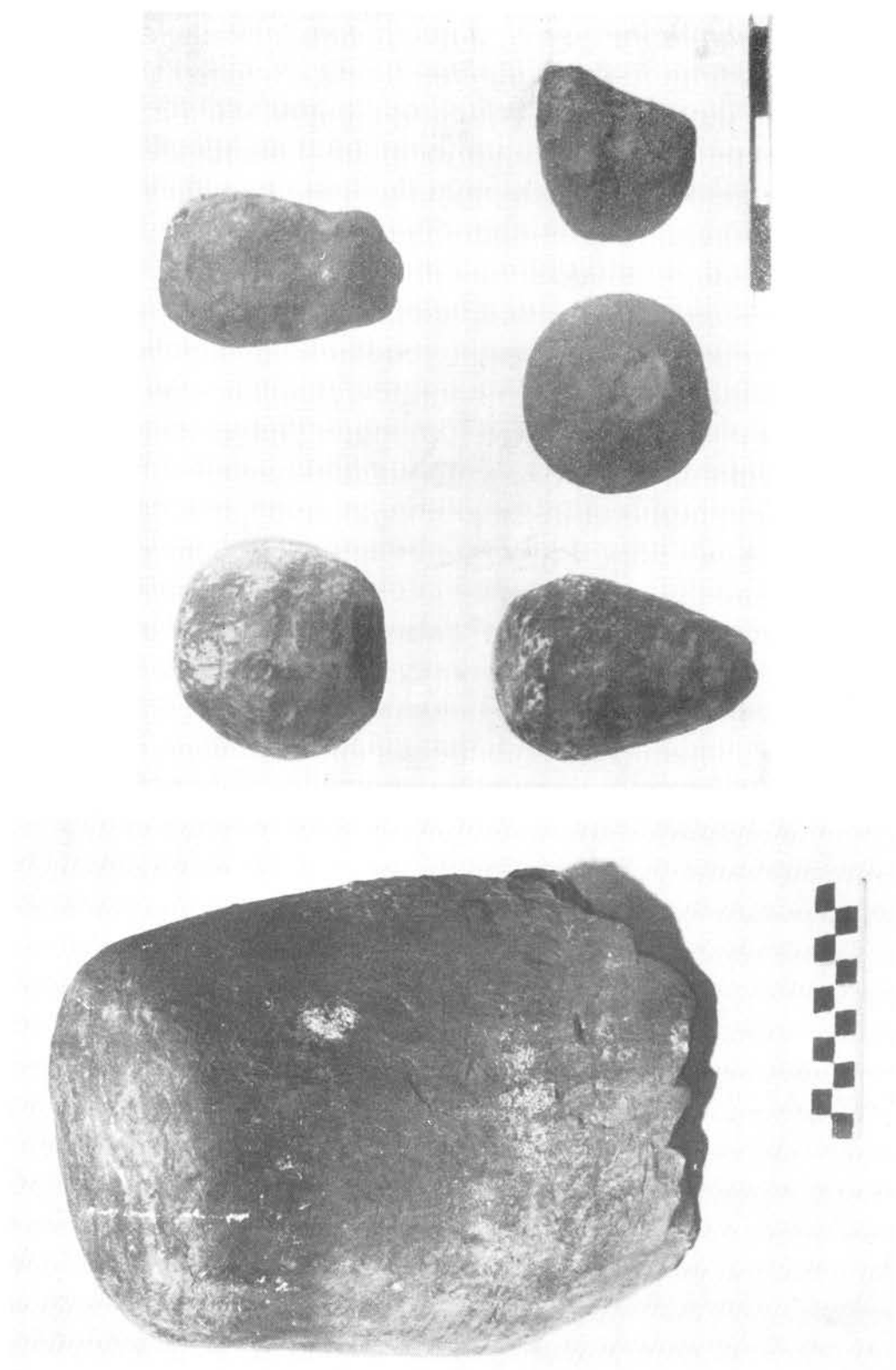
α. Ἀπόλλων ἐπὶ ὀμφαλοῦ (ἀγγειογραφία).

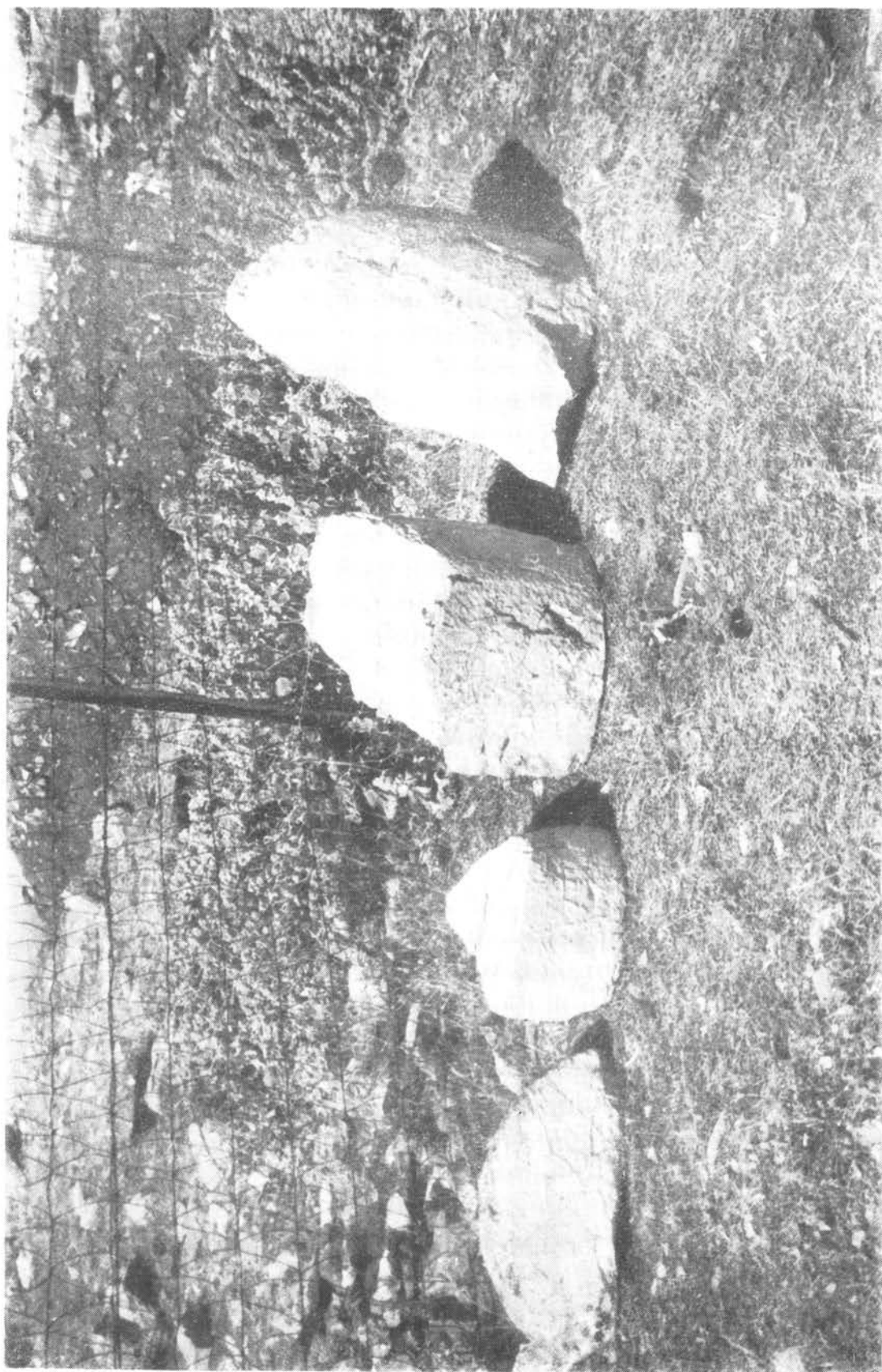
β. Ὀμφαλὸς Δελφῶν (ἀντίγραφον).

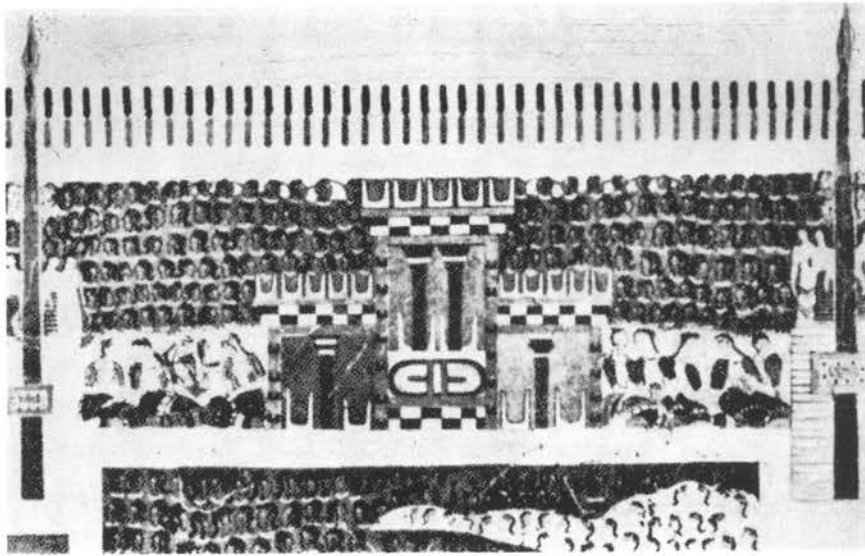
γ. Ὁ Κάλυκας χρηματοδοτῶν
μὲ τὸ πέλμα του ἐπὶ ὀμφαλοῦ.

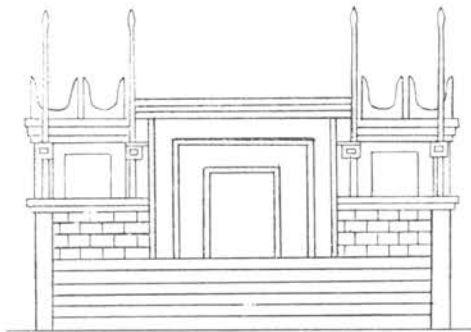
α. Λίθινος όμφρακός εκ τής μειζονος περιούχης του Ίεροδ. β. Πήλινοι βόλοι (Θεσσαί).

Λείψανα τοῦ ἐλευθερίου στύλου (ἢ δύο στύλων) τοῦ Ἱεροῦ.

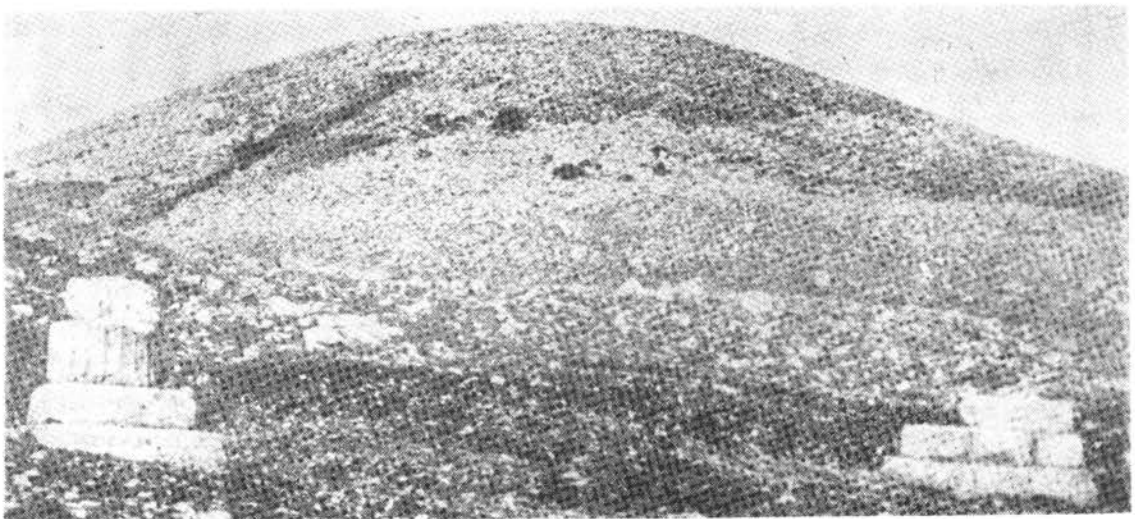
α. Οί στῦλοι τοῦ Ἱεροῦ
(τῆς τοιχογραφίας)
τῆς Κνωσσοῦ.

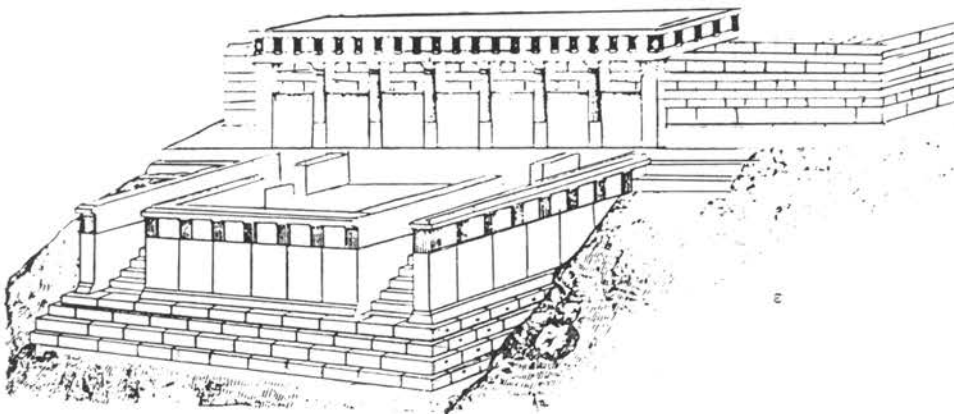
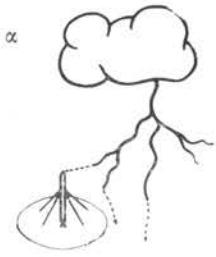
β. Οί στῦλοι τοῦ Ἱεροῦ (τοῦ ρυτιοῦ) τῆς Ζάκκου.

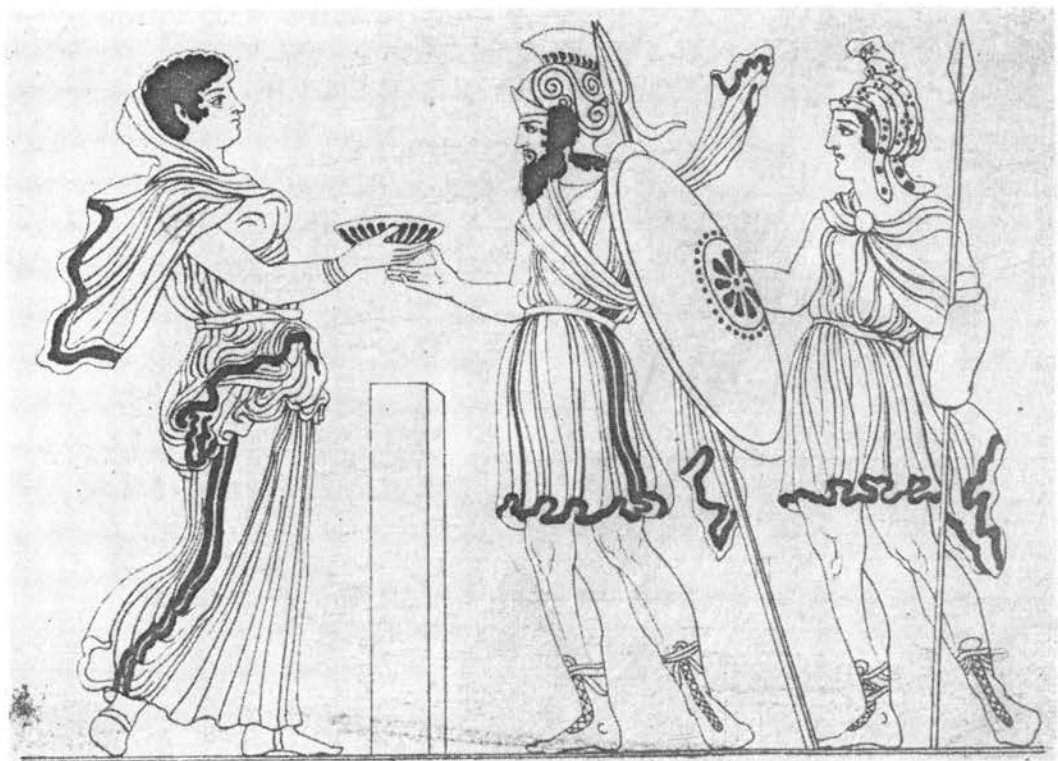
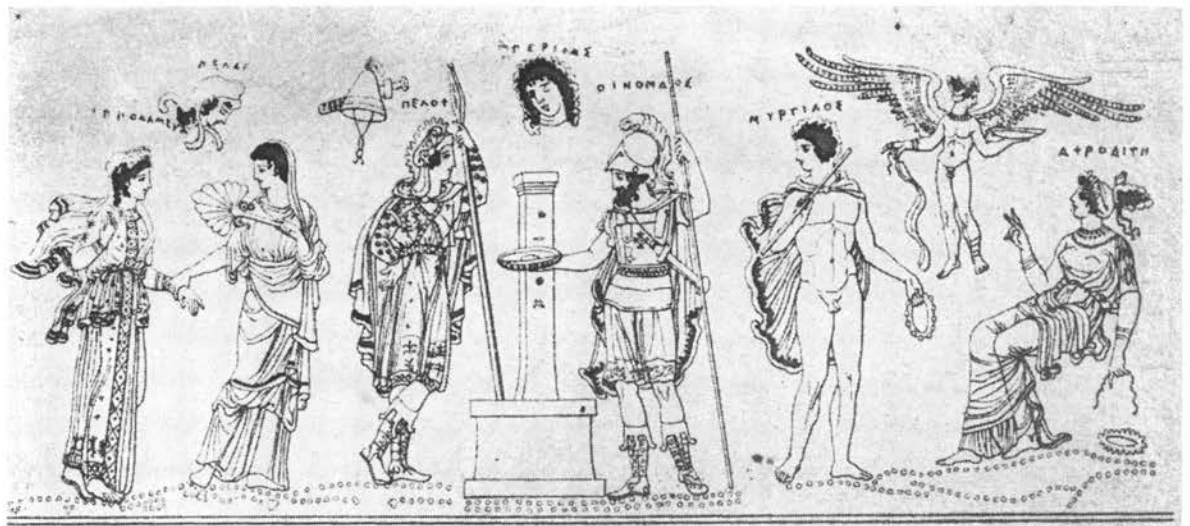
γ. Οί στῦλοι τοῦ Ἱεροῦ τῆς Πάφου.

δ. Οί στῦλοι (κατώτερον μέρος) τοῦ Ἱεροῦ τοῦ Λουκαίου.

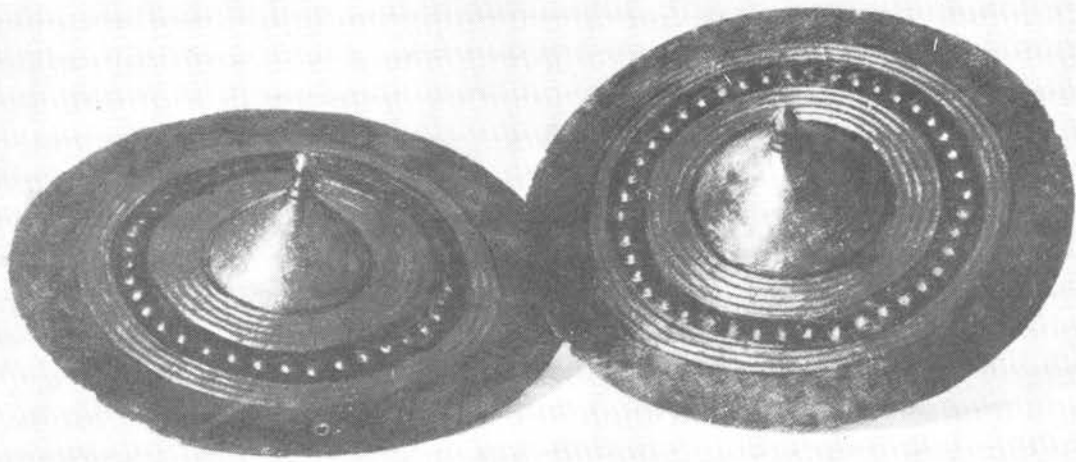
α. Ἡ προσέλευσις τοῦ κερανοῦ μέσω στύλου καὶ ἡ δι' αὐτοῦ παρεχομένη προστασία εἰς τὸν χώρον.
 β. Στυλοὶ μετ' ἀλύσεων (νομίσματα Ἀμβρακίας). γ, δ. Οἱ στυλοὶ μετ' ἀλύσεων καὶ ὁ ὀμφαλὸς - πυραμὶς μετ' ἀλύσεων, ἐνομύμενον με τοὺς στυλοὺς (νόμισμα, δακτύλιος τῆς Κύπρου). ε. Μέγαρον Λυκοσούρας, κατὰ Ὁρλάνδον.

α. Ἡ στήλη τοῦ Διὸς τοῦ Ἱεροῦ τῆς Ὀλυμπίας (ἀγγειογραφία Ν. Ἰταλίας),
β. Ἡ στήλη τοῦ Διὸς τοῦ Ἱεροῦ τῆς Ὀλυμπίας (ἀγγειογραφία Ν. Ἰταλίας).

α. Νομίσματα Κρυνώνας,

β. Κόμβοιλα κεντρικής Ευρώπης.

α

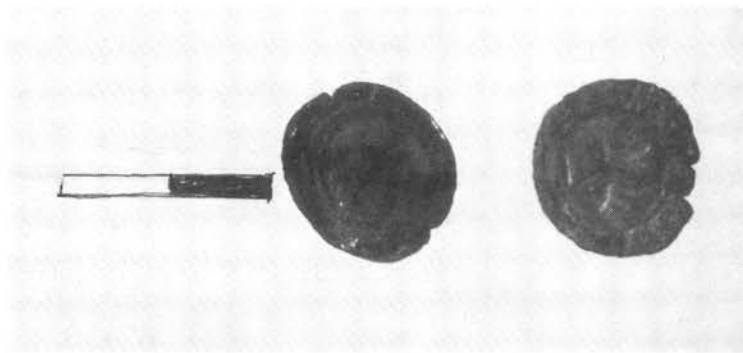
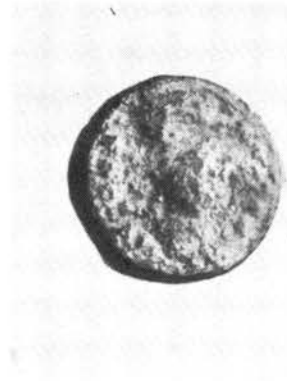

β

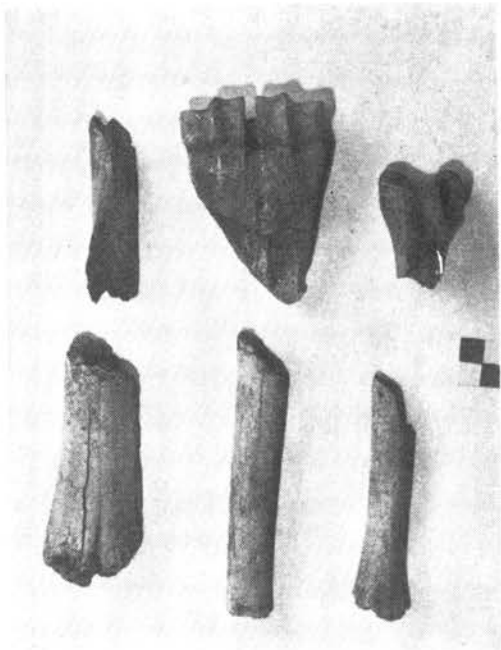
α,β. Λήκυθος 'Οξφόρδης.

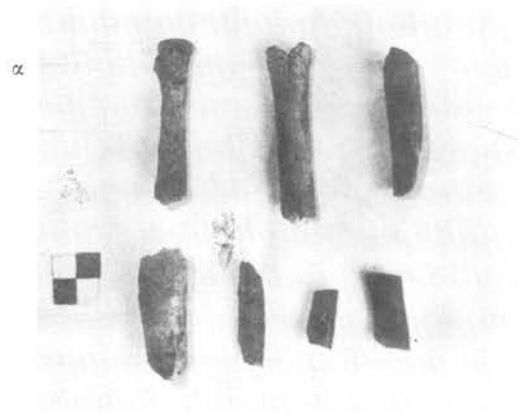
γ. Λήκυθος Βραυρώνος.

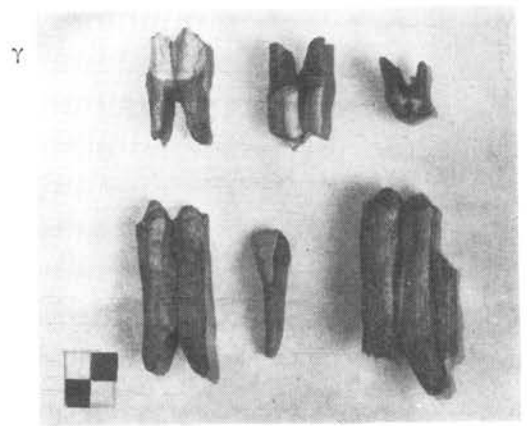
α,β. Χάλκινα χριστιανικά νομίσματα.

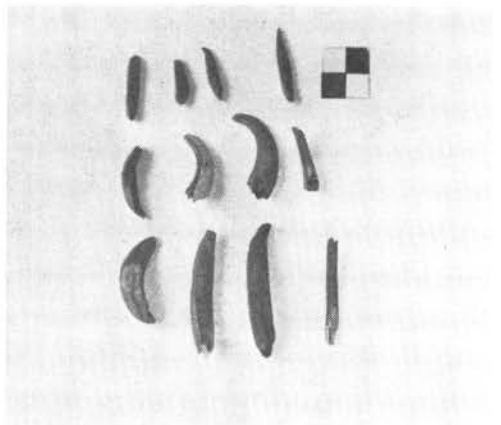
β

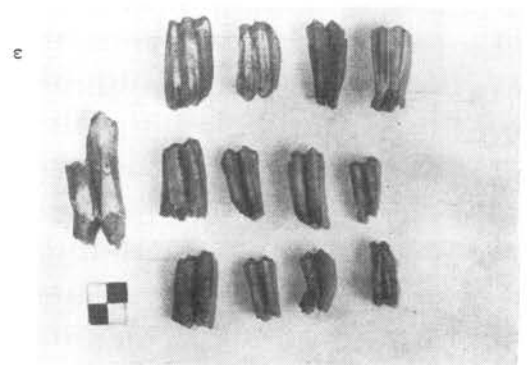
α

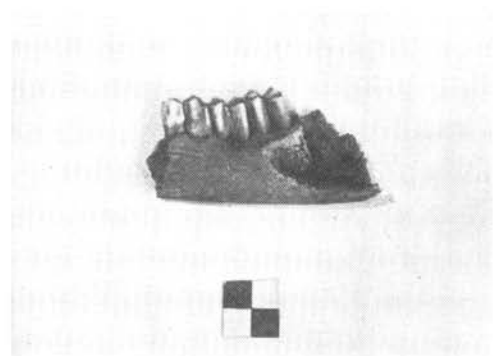
γ

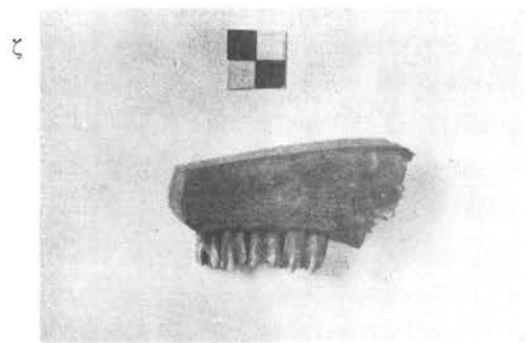
δ

ε

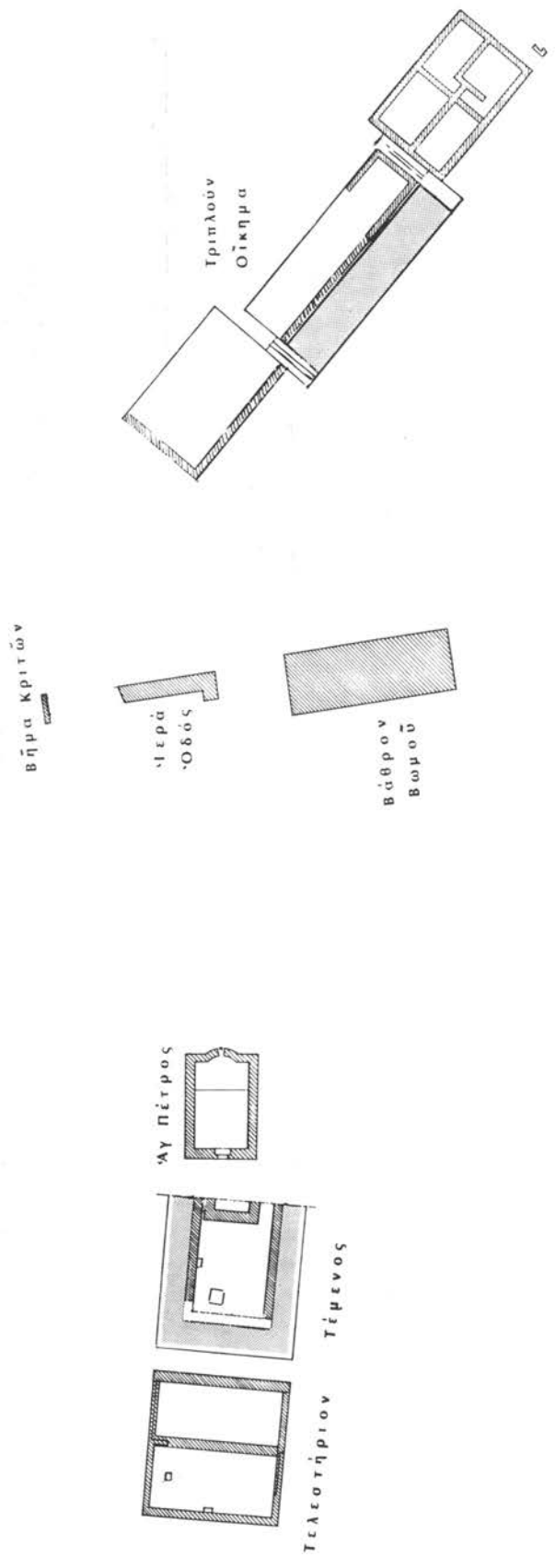

στ

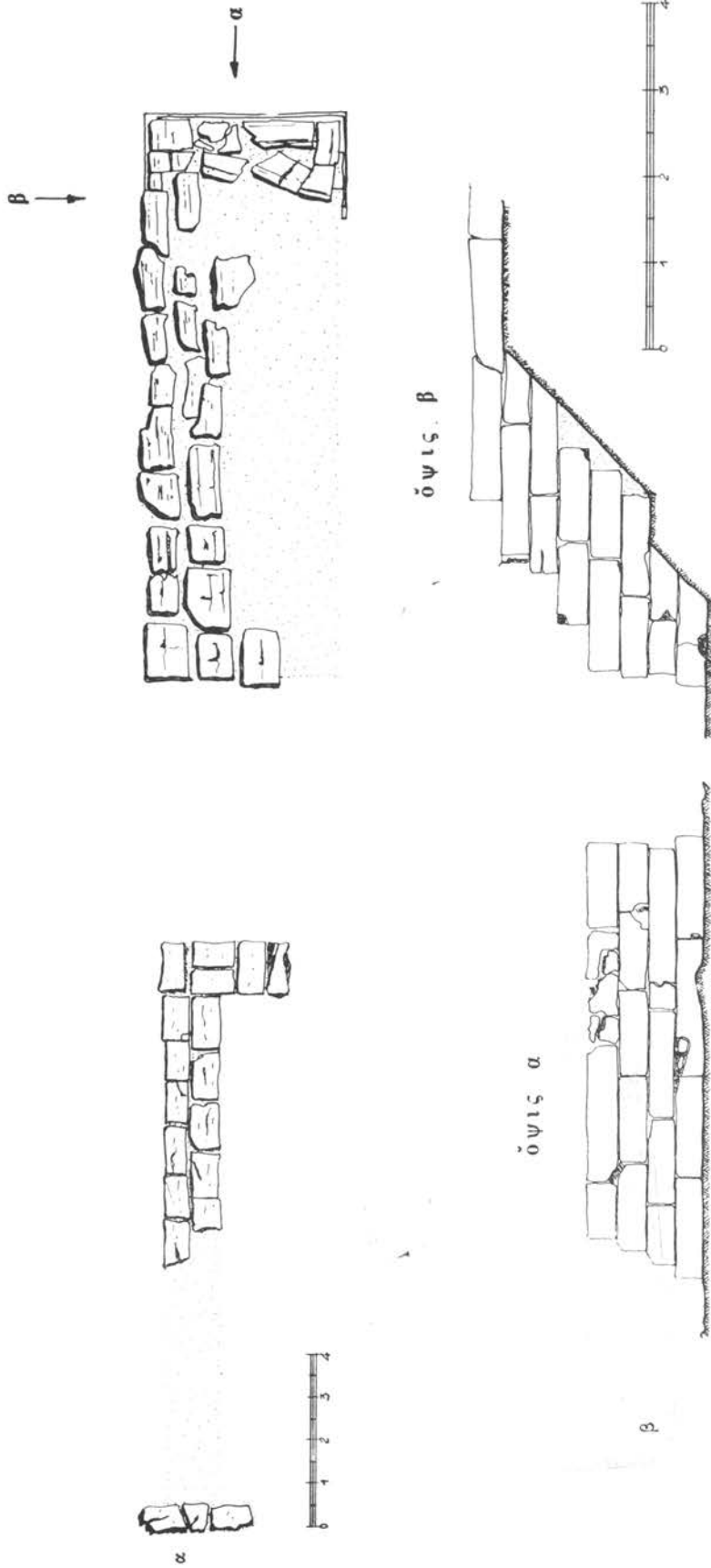

ζ

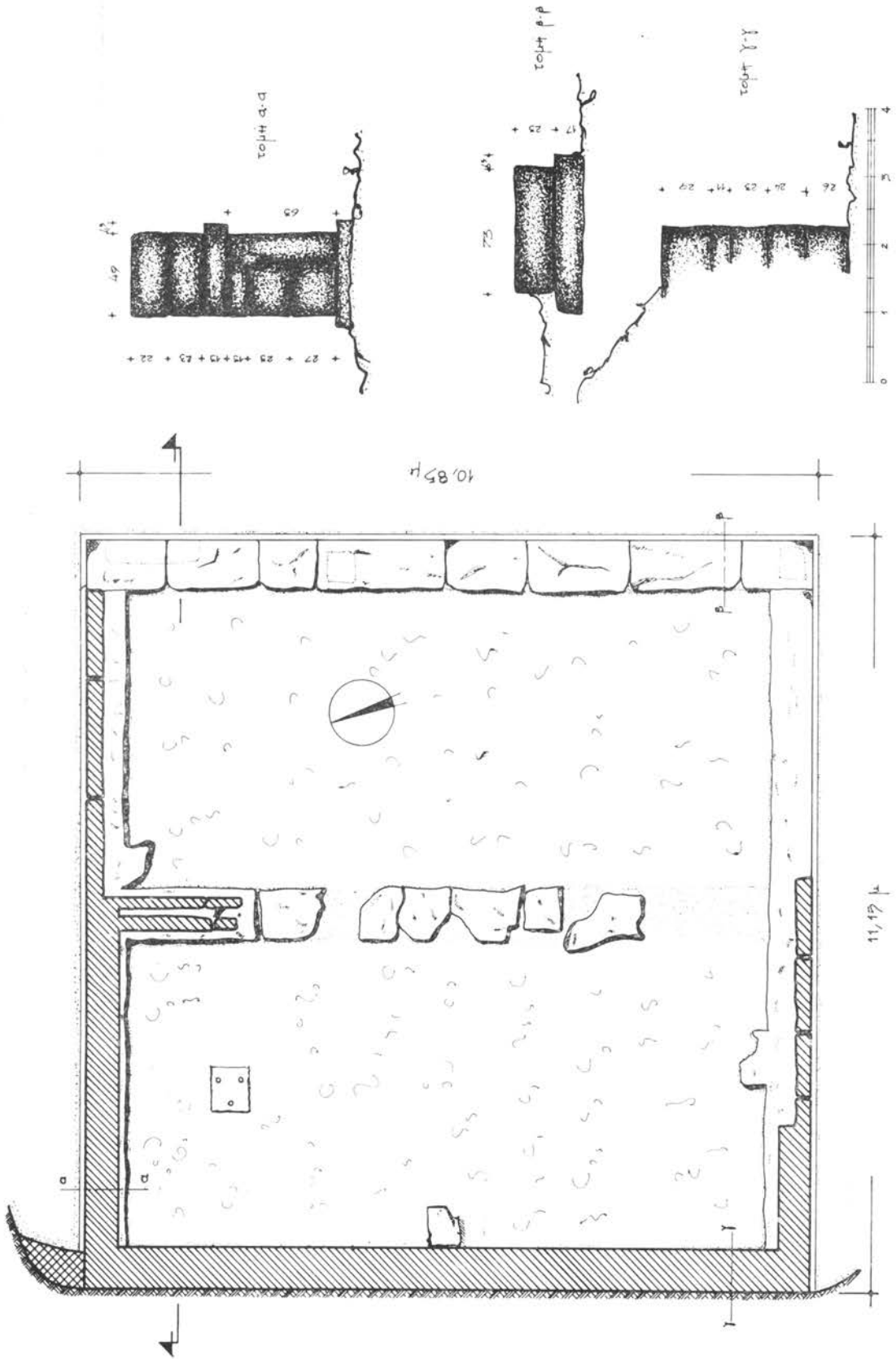
Δείγματα ἐξ ὀστέων καὶ ὀδόντων ζώων, εὑρεθέντων εἰς τὸ Ἱερόν.

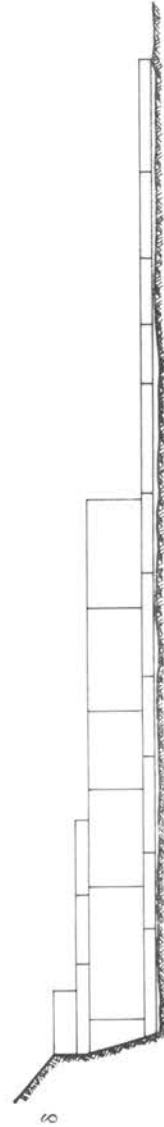
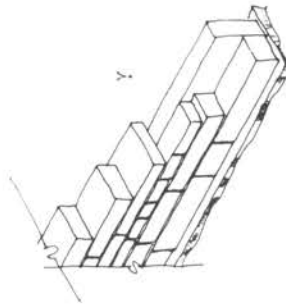
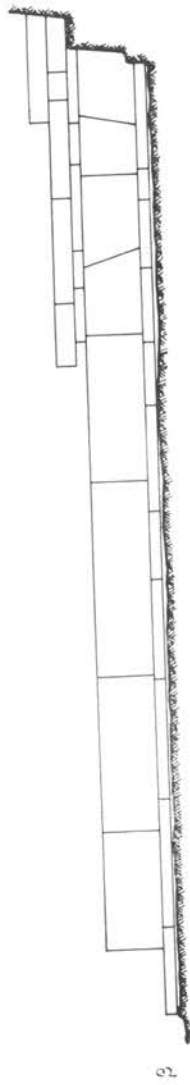
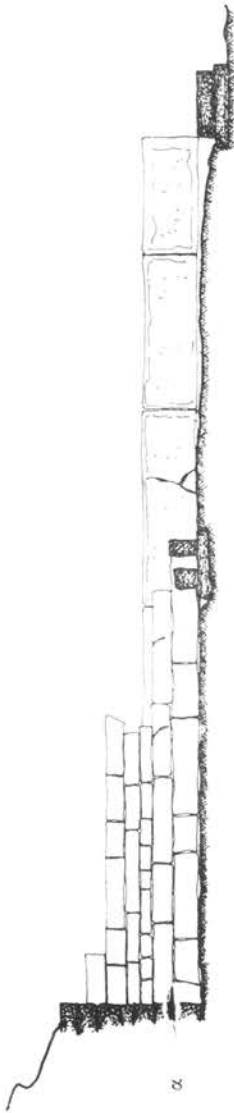
Κάτοψις τοῦ χώρου τοῦ Ἱεροῦ (καὶ τοῦ Ἁγ. Πέτρου).

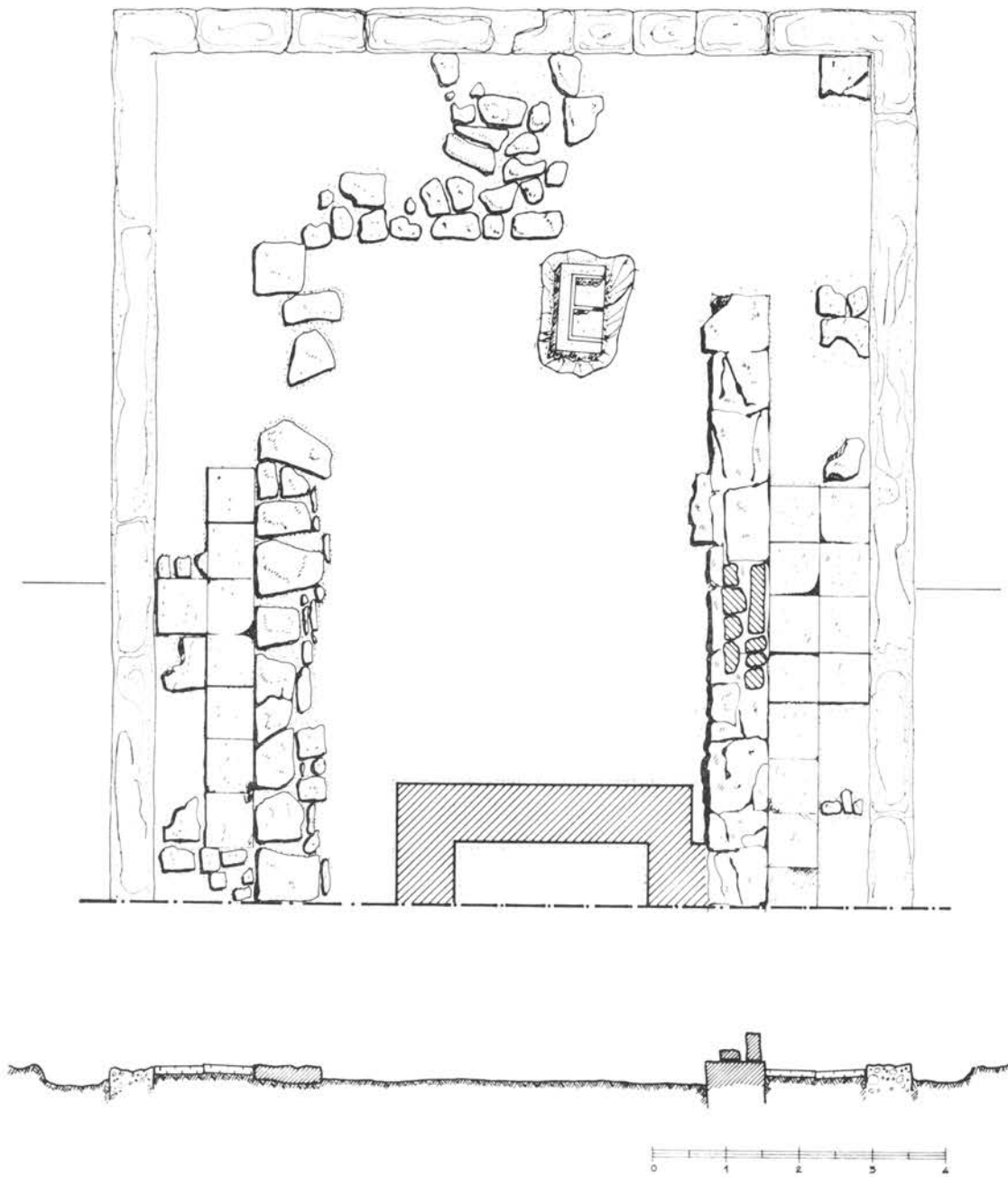
α. Κάτοψις : λεψάνων τοῦ βήματος τῶν κριτῶν (εἰς τὸ σταδῖον), τῆς Ἱερᾶς Ὀδοῦ καὶ τοῦ βάθρου τοῦ βωμοῦ.
β. Τομή τῆς (N.) προσθίας πλευρᾶς τοῦ βάθρου καὶ τοῦ (N.) ἔκρου τῆς Ἀ. πλευρᾶς τοῦ.

Κάτοψη του τελεστηρίου και τομμές τοίχων του.

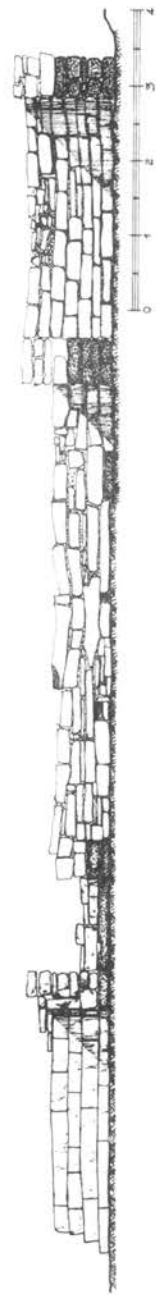
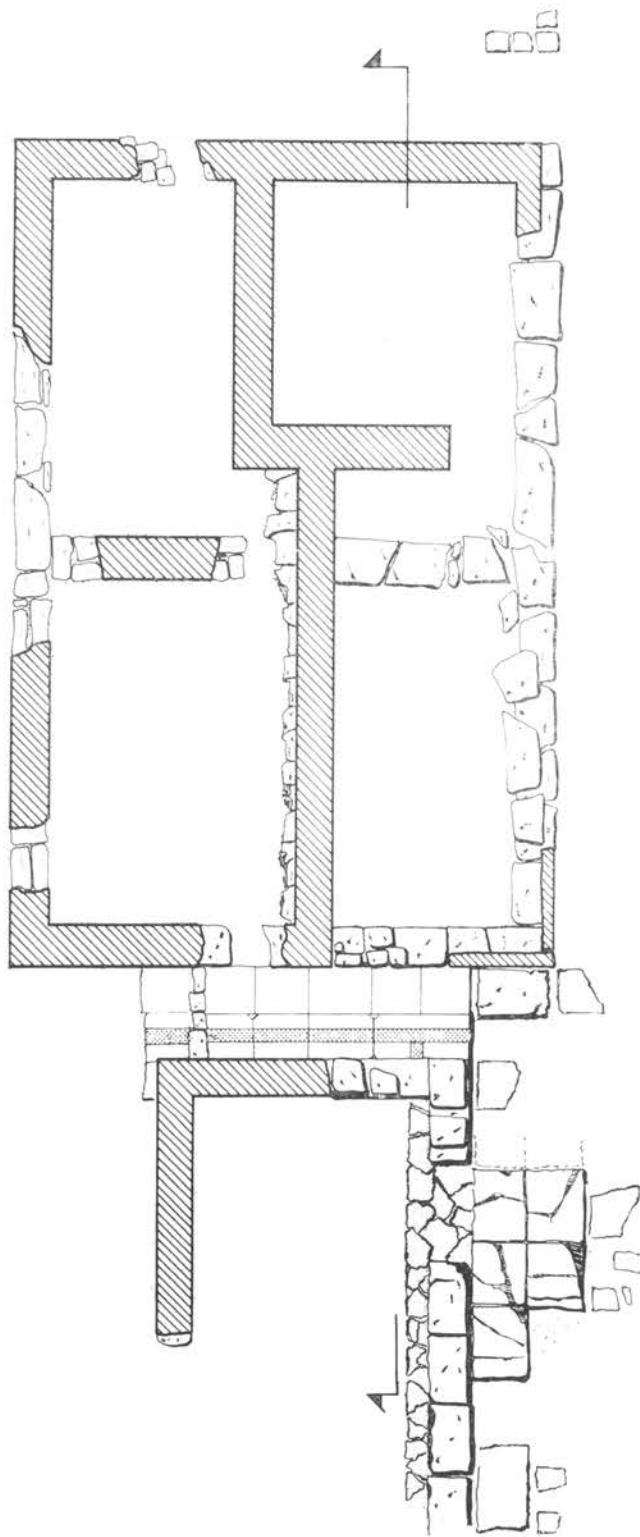

α, β και γ. Σχέδια τῆς ἐσωτερικῆς καὶ ἐξωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ Β. τοίχου τοῦ τελεστηρίου.
δ. Σχέδιον τῆς ἐξωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ Ν. τοίχου τοῦ.

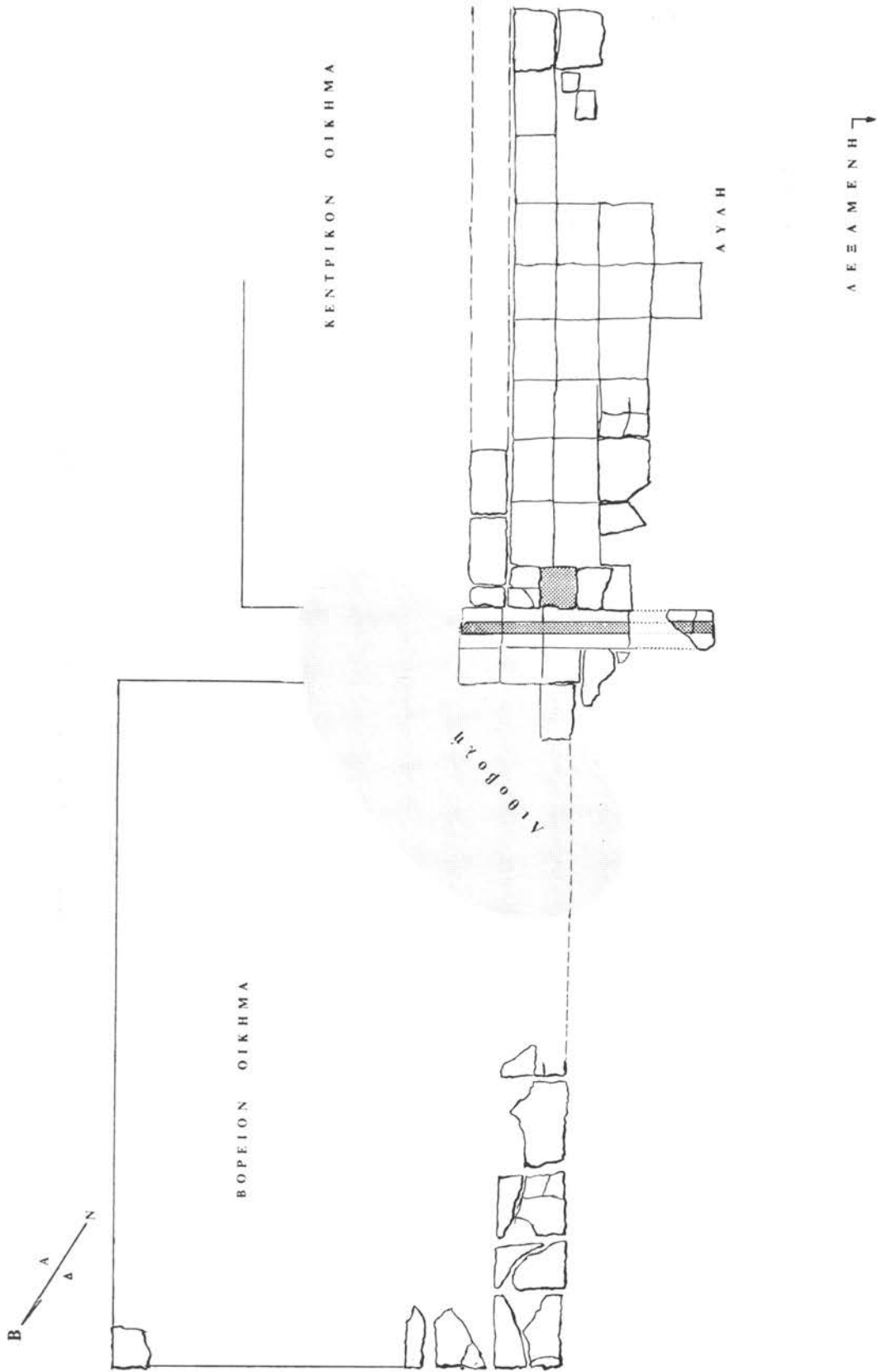

Κάτοψις και τομή τοῦ σωζομένου μέρους τοῦ περιβόλου καὶ τοῦ ναοῦ
(καθὼς καὶ τῶν λειψάνων τοῦ μεταγενέστερου κτίσματος).

ΝΟΤΙΟΝ ΟΙΚΗΜΑ

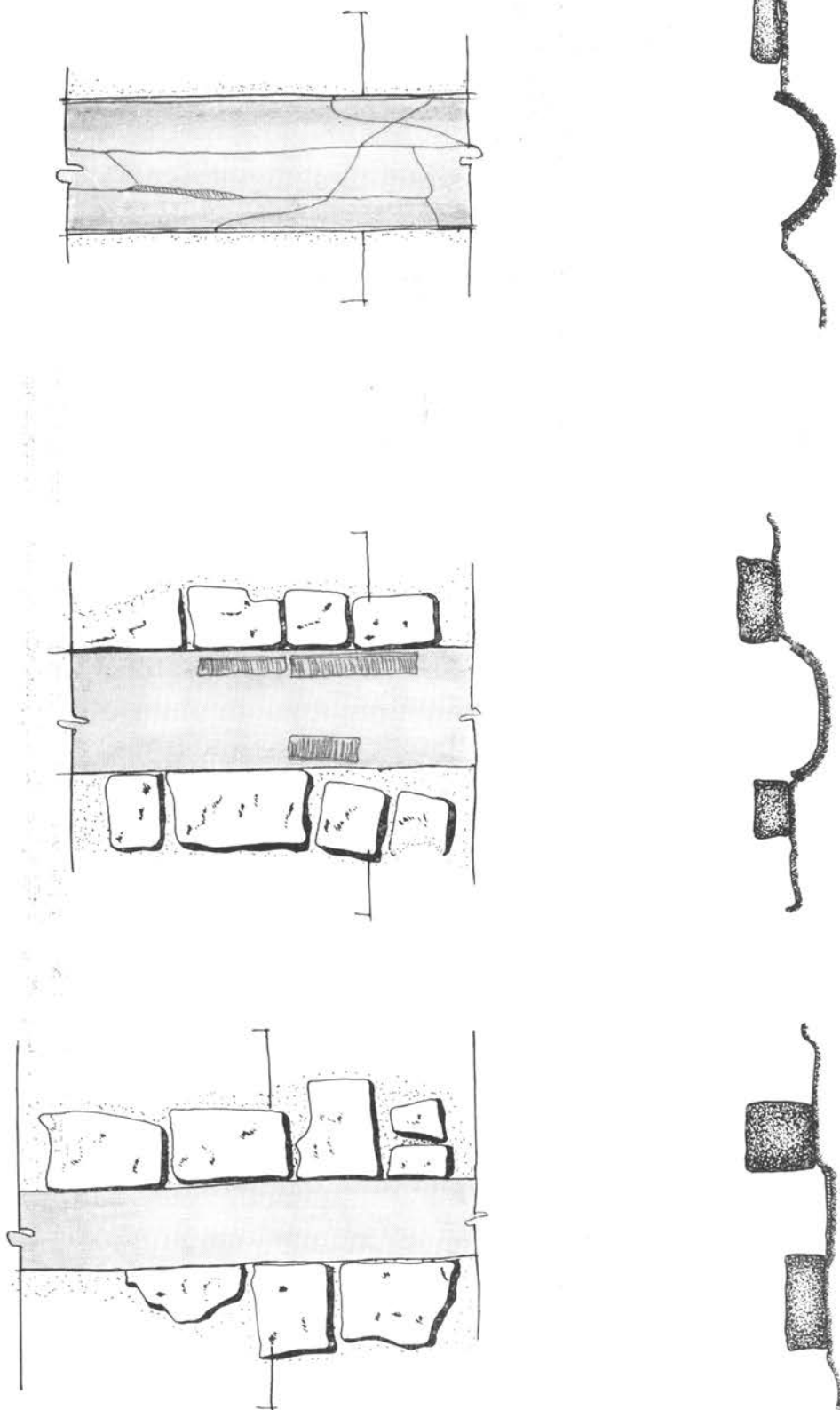

Τριπλῶν οἶκημα : Κάτοψις τοῦ Ν. οἰκήματος (ὑπογείου), τοῦ Ν. διαδρόμου καὶ μέρους τοῦ παρ' αὐτὸν κεντρικοῦ οἰκήματος.

Τριπλὸν οἶκημα : Κάτοψις (τοῦ ὑπολοίπου μέρους τοῦ κεντρικοῦ οἴκηματος, τοῦ παρ' αὐτὸ Β. διαδρόμου (μετὰ τῆς πρὸ αὐτῶν αὐλῆς) καὶ τῶν λειψάνων τοῦ Β. οἴκηματος.

Πίν. VII

Κατόψεις και τομμή αποκλισημένων μερών του υπογείου άγωγού.

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟΝ
ΤΗΣ ΟΜΟΤ. ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑΣ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ
ΧΡΥΣΟΥΛΑΣ Π. ΚΑΡΔΑΡΑ
ΑΦΡΟΔΙΤΗ ΕΡΥΚΙΝΗ,
ΥΠ' ΑΡΙΘ. 106 ΤΗΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ,
ΕΞΕΤΥΠΩΘΗ ΕΝ ΕΤΕΙ 1988

ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΝ ΕΜ. ΠΑΠΑΔΑΚΗ
ΤΣΙΓΓΟΓΡΑΦΗΜΑΤΑ ΚΩΝ. ΧΑΛΚΙΟΠΟΥΛΟΣ & ΣΙΑ

